

Seyfulla Xalıq oğlu Aslanov

SAHİBKARLIQ HÜQUQU

«Digesta» nəşriyyatı

BAKI - 2005

Seyfulla Xalıq oğlu Aslanov

Sahibkarlıq hüququ.

«Digesta» nəşriyyatı, Bakı, 2005, 496 səh.

Kitab Bakı Dövlət Universitetinin Mülki hüquq kafedrası tərəfindən işlənilib hazırlanmış və Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyinin elmi-metodik şurasının «Dövlət və hüquq» bölməsinin 27.04.2000-ci il tarixli, 14№-li iclas protokolu ilə təsdiq edilmiş «Sahibkarlıq hüququ» kursu üzrə tədris proqramına və MDB ölkələrinin sahibkarlıq hüququ üzrə nümunəvi proqrama uyğun olaraq hazırlanmışdır. Burada sahibkarlıq hüququnun ümumi müddəaları, sahibkarlıq hüquq münasibətləri, bu fəaliyyətin dövlət tərəfindən hüquqi tənzimlənməsi, sahibkarlıq fəaliyyətinin ayrı-ayrı sahələrində hüquqi nizamasalmanın səciyyəvi xüsusiyyətləri, eləcə də kompleks hüquq sahəsi kimi sahibkarlıq hüququnun digər institutları öz əksini tapmışdır.

Sahibkarlıq hüququnun bütün institutlarını əhatə edən və ölkəmizin hüquq tarixində ilk nəşr olan bu kitab hüquq fakültəsinin, eləcə də iqtisadi təmayüllü digər ali məktəb tələbələri, elmi və təcrübi işçilər, məhkəmə və hüquq mühafizə orqanlarının əməkdaşları, habelə sahibkarlar üçün nəzərdə tutulmuşdur.

Lisenziya: A – 60

№022060

Kod: 102

S.X.Aslanov, 2005

«Digesta» nəşriyyatı, 2005

Unudulmaz müəllim, alovlu vətənpərvər, böyük
insan, görkəmli sivilist alim, hüquq elmləri

doktoru, professor Məmməd Xələfovun əziz
xatirəsinə ithaf edirəm

Ön söz

Təqdim olunan kitab sahibkarlıq fəaliyyəti sahəsində münasibətləri tənzimləyən, eyni zamanda sahibkarlıq fəaliyyəti sahəsində olmasa da, onunla bilavasitə sıx əlaqədə olan digər münasibətləri, o cümlədən, iqtisadiyyatın dövlət tərəfindən tənzimlənməsi, dövlətin və cəmiyyətin ümumi mənafeyinin və mülki dövriyyənin təmin edilməsi, sahibkarlıq fəaliyyətinin dəstəklənməsi və sərbəst bazar iqtisadiyyatının inkişafına şərait yaradılması sahəsində münasibətləri tənzimləyən hüquq normalarının məcmusu kimi sahibkarlıq hüququnun öyrənilməsinə həsr olunmuşdur.

Yeni hüquq sahəsi olan sahibkarlıq hüququnun öyrənilməsi yaşadığımız dövrün reallıqları nəzərə alınmaqla müqayisəolunmaz dərəcədə aktual və əhəmiyyətliyə. Belə ki, müstəqillik əldə edildikdən sonrakı dövrdə bazar iqtisadiyyatına keçid və sahibkarlıq münasibətlərinin inkişafına şərait yaradılması təkcə iqtisadi məsələ olmayıb, eyni zamanda Azərbaycan dövlətinin siyasi müstəqilliyinin zəruri keyfiyyət elementinə çevrilmişdir.

Kitabda dünyanın inkişaf etmiş ölkələrinin, keçmiş SSRİ məkanında yaranmış keçid iqtisadiyyatlı müstəqil dövlətlərin və eləcə də, digər keçid iqtisadiyyatlı ölkələrin sahibkarlıq fəaliyyətinin hüquqi tənzimlənməsi barədə təcrübəsi Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyi və sahibkarlığın müasir vəziyyəti ilə müqayisəli şəkildə tədqiq edilmiş, bu əsasla Respublikamızda sahibkarlığın hüquqi tənzimlənməsi, hüquqi vasitələrlə təmini və daha etibarlı müdafiəsi, qeyd edilən əsaslarla sahibkarlığın inkişaf perspektivləri haqqında kompleks təkliflər işlənilib hazırlanmışdır.

Hüquq ədəbiyyatında müxtəlif müəlliflərin sahibkarlıq hüququ haqqında mövcud olan fikirlərinin tənqidi təhlili və ümumiləşdirilməsi əsasında nəticəyə gəlinmişdir ki, sahibkarlıq hüququnun kompleks hüquq sahəsi kimi xarakterizə edilməsi elmi və təcrübi nöqteyi-nəzərdən daha səmərəli və əsaslıdır.

Tədris kursu proqramına uyğun olaraq kitabda sahibkarlıq fəaliyyətinin hüquqi əsaslarına, xarici ölkələrin sahibkarlıq hüququnun öyrənilməsinə və müqayisəli təhlilinə, sahibkarlıq hüquq münasibətlərinin subyektlərinin və obyektlərinin hüquqi statusuna, bu fəaliyyət sahəsinin hüquqi forması kimi mülki-hünun müqaviləyə və onun ayrı-ayrı növlərinə, antiinhisar fəaliyyəti, haqsız rəqabətə qarşı mübarizə, təbii inhisarlar, istehlakçıların hüquqlarının müdafiəsi, ekoloji təhlükəsizlik və sahibkarlıq fəaliyyətinin dövlət tərəfindən tənzimlənməsinin digər formalarının öyrənilməsinə xüsusi diqqət yetirilmişdir.

Sahibkarlıq fəaliyyətinin daha aktual hesab edilən bir sıra sahələrinin, o cümlədən özəlləşdirmə, reklam, audit, müflisləşmə və iflas, azad iqtisadi zonalar, eyni zamanda investisiya fəaliyyətinin və qiymətli kağızlar bazarının hüquqi tənzimlənməsinə ayrıca fəsillər həsr olunmuşdur. Tədris kursu proqramlarında nəzərdə tutulmasa da, keçmiş SSRİ məkanında yaranmış müstəqil dövlətlərdən ilk dəfə olaraq Azərbaycan Respublikasında müvəffəqiyyətli torpaq islahatının həyata keçirilməsini, torpaq hüquq münasibətlərinin inzibati yurisdiksiyasının altından çıxıb mülki dövriyyəyə daxil olmaqla yeni keyfiyyət əlaməti qazanmasını və ölkəmizin iqtisadiyyatının xüsusiyyətlərini nəzərə alaraq, kitaba torpaq bazarının hüquqi tənzimlənməsi, aqrar sahədə sahibkarlıq fəaliyyət regionların inkişafına dövlət köməyinə həsr olunmuş ayrıca fəsillər daxil edilmişdir.

Ölkəmizin hüquq tarixində sahibkarlıq hüququnun bütün institutlarını əhatə edən ilk nəşr kimi bu kitab haqqında oxucuların mülahizələrini və təkliflərini bildirmələri müəllif üçün çox faydalı olardı. Bu sahədə işin təkmilləşdirilməsinin limitinin olmamasını nəzərə alaraq sonrakı nəşrlərdə həmin təkliflərdən geniş istifadə ediləcəkdir.

Müəllif

I Fəsil. Sahibkarlıq hüququnun ümumi müddəaları

§1. Sahibkarlıq fəaliyyətinin hüquqi tənzimlənməsinin aktuallığı və əhəmiyyəti

Keçmiş sovetlər ittifaqı dağıldığından sonra müstəqillik yoluna qədəm qoymuş Respublikamızda bazar iqtisadiyyatına keçid ölkəmizin iqtisadi suverenliyinin, siyasi müstəqilliyinin, cəmiyyətdə sosial sabitliyin, xalqın rifah halının və mənəvi səviyyəsinin yüksəldilməsinin, iqtisadi siyasətin məqsədi olan iqtisadi artıma nail olunmasının, respublikamızın zəngin və keyfiyyətli təbii xammal ehtiyatlarından və intellektual potensialından daha səmərəli surətdə istifadə edilməsinin, gələcək nəslin mənafeyinin gözlənilməsinin, insanların psixologiyasında ciddi dəyişikliklər aparılmasının, onlara yeni prinsiplər əsasında işləməyi öyrətməyin, sahibkarlıq psixologiyasının, sahibkarlıq əhvalı-ruhiyyəsinin formalaşmasının, sahibkarlığın sağlam əsaslarla inkişafına şərait yaradılmasının başlıca şərtidir.

Müstəqillik əldə edildikdən sonra hələ ilk illərdə respublikamızın siyasi, ictimai, iqtisadi və sosial həyatındakı mövcud vəziyyət totalitar sovet rejimindən miras qalmış və inzibati-amirlik sisteminə əsaslanan təsərrüfat mexanizmindən imtina edilməsini və bazar iqtisadiyyatına keçidi qəti şəkildə, tam kəskinliyi ilə qarşıya qoymuşdur. Onun alternativini yox idi. Çünki istehsal vasitələri və nəticələrinin əldə edilməsi və idarə olunması üzərində dövlət inhisarından təsərrüfat müəssisələrinin müstəqilliyinə əsaslanan mülkiyyətin müxtəlif formalarına keçilmədən, təsərrüfatçılığın avtoritar-bürokratik sistemi ləğv edilərək tərəflərin bərabərliyinə, qarşılıqlı mənafe və maraqlarına uyğun mülki hüquqi əlaqə formaları yaradılmadan, bölgədəki bərabərlikdən gəlirin əməyin nəticələrindən asılı olaraq sosial ədalət mexanizmləri vasitəsilə bölgüsünə keçilməsini təmin etmədən iqtisadiyyatın potensial imkanlarını reallaşdırmaq, işgüzarlıq və sahibkarlıq fəaliyyətini, təsərrüfatçılıq fəallığını artırmaq, milli sərvətlərdən və təbii ehtiyatlardan daha səmərəli istifadə etmək mümkün deyildir.

Hazırkı şəraitdə respublikamızda istehsal olunan məcmu ictimai məhsulun və milli gəlirin həcmi artırmaq, ölkəmizin milli xüsusiyyətlərini özündə əks etdirən yeni texnologiyaya sahib olmaq, bu işə xidmət etməli olan yeni elmi-tədqiqat sahələri yaratmaq, qabaqcıl, yüksək gəlirli texnoloji prosesləri sənaye və kənd təsərrüfatı komplekslərinə tətbiq etmək və beləliklə də, iqtisadi tənəzzülü bazar

rəqabəti yolu ilə aradan qaldıraraq iqtisadi tərəqqiyə nail olmaq zəruridir. Bu, Azərbaycan Respublikası və bütün keçid iqtisadiyyatlı ölkələr üçün yeganə yoldur, doğruluğunun isbatına ehtiyacı olmayan aksiomdur.

Azərbaycan Respublikasında sahibkarlığın inkişafı məqsədilə xüsusi dövlət proqramları və sahibkarlıq fəaliyyətinə mane olan bürokratik əngəllərin və yoxlamalarının aradan qaldırılmasına yönəldilmiş qərarlar qəbul edilmiş və bir sıra kompleks tədbirlər həyata keçirilmişdir.

Bunların əsasında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin «İstehsal, xidmət, maliyyə-kredit fəaliyyətinə dövlət nəzarətinin qaydaya salınması və əsassız yoxlamaların qadağan edilməsi barədə» 1996-cı il 17 iyun tarixli, 463 sayılı¹ və «Dövlət nəzarəti sisteminin təkmilləşdirilməsi və sahibkarlığın inkişafı sahəsində süni maneələrin aradan qaldırılması haqqında» 1999-cu il 7 yanvar tarixli, 69 sayılı², «Azərbaycan Respublikası Prezidentinin yanında Sahibkarlıq Şurasının yaradılması haqqında» 2002-ci il 27 avqust tarixli³, «Bəzi fəaliyyət növlərinə xüsusi razılıq (lisenziya) verilməsi qaydalarının təkmilləşdirilməsi haqqında» 2002-ci il 2 sentyabr tarixli⁴, «Azərbaycan Respublikasında sahibkarlığın inkişafına dövlət himayəsi sahəsində əlavə tədbirlər haqqında» 2002-ci il 10 sentyabr tarixli⁵, «Sahibkarlığın inkişafına mane olan müdaxilələrin qarşısının alınması haqqında» 2002-ci il 28 sentyabr tarixli⁶ fərmanları, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 1997-ci il 24 iyun tarixli, 610 sayılı fərmanı ilə təsdiq edilmiş «Azərbaycan Respublikasında kiçik və orta sahibkarlığa dövlət köməyi proqramı (1997-2000-ci illər)»⁷, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2002-ci il 17 avqust tarixli fərmanı ilə təsdiq edilmiş «Azərbaycan Respublikasında kiçik və orta sahibkarlığın inkişafının Dövlət Proqramı (2002-2005-ci illər)»⁸, 2000-ci il 10 avqust tarixli, 383 sayılı fərmanla təsdiq edilmiş «Azərbaycan Respublikasında

¹ «Азәрбайжан» гязети, 1996-жы ил, 18 ийун, №114 (1383)

² «Азәрбайжан» гязети, 1999-жу ил, 8 йанвар, №5 (2118)

³ «Азәрбайжан» гязети, 2002-жи ил, 28 август, № 198 (3210)

⁴ «Азәрбайжан» гязети, 2002-жи ил, 3 сентябр, №202 (3214)

⁵ «Азәрбайжан» гязети, 2002-жи ил, 11 сентябр, № 209 (3221)

⁶ «Азәрбайжан» гязети, 2002-жи ил, 29 сентябр, №225 (3237)

⁷ «Азәрбайжан» гязети, 1997-жи ил, 25 ийун, №130 (1651)

⁸ «Азәрбайжан» гязети, 2002-жи ил, 18 август, №188 (3200)

dövlət əmlakının özəlləşdirilməsinin ikinci Dövlət Proqramı»¹ (həmin sənədə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2002-ci il 18 aprel tarixli² və 2002-ci il 8 oktyabr tarixli fərmanları³ ilə əlavə və dəyişikliklər edilmişdir) xüsusi yer tutur.

§2. Sahibkarlıq fəaliyyəti və sahibkarlıq hüququ

Sahibkarlıq fəaliyyətinin hüquqi anlayışı respublikamızda ilk dəfə “Sahibkarlıq fəaliyyəti haqqında” 1992-ci il 15 dekabr tarixli qanunun 1-ci maddəsində verilmişdir.

Qanuna əsasən, sahibkarlıq fəaliyyəti (sahibkarlıq) fiziki şəxslərin, onların birliklərinin, habelə hüquqi şəxslərin mənfəət və ya şəxsi gəlir əldə edilməsi məqsədilə özlərinin cavabdehliyi və əmlak məsuliyyəti ilə, yaxud digər hüquqi və fiziki şəxslərin adından qanunvericilikdə qadağan edilməyən təsərrüfat fəaliyyətinin bütün növləri, o cümlədən məhsul istehsalı, satışı və xidmətlər göstərilməsi formasında həyata keçirdikləri müstəqil təşəbbüskarlıq fəaliyyətidir.

Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsinin 13-cü maddəsində sahibkarlıq fəaliyyətinə təxminən eyni məzmununda, bir qədər fərqli formada anlayış verilərək göstərilmişdir ki, sahibkarlıq fəaliyyəti şəxsin müstəqil sürətdə, öz riski ilə həyata keçirdiyi, əsas məqsədi əmlak istifadəsindən, əmtəə satışından, işlər görülməsindən və ya xidmətlər göstərilməsindən mənfəət götürülməsi olan fəaliyyətdir.

Sahibkarlıq fəaliyyətinin əsas əlamətləri və konkret hüquqi xarakteristikası yuxarıda qeyd edilən qanunlarda öz əksini tapsa da, həmin anlayışın üzərində daha ətraflı dayanmaq, onun səciyyəvi cəhətlərini və özünəməxsus keyfiyyət xüsusiyyətlərini təhlil etmək məqsədəmüvafiqdir.

Birincisi, sahibkarlıq fəaliyyəti iqtisadi fəaliyyətinin bir növüdür. Sahibkarlıq fəaliyyətinin bu ilkin və ən mühüm səciyyəvi keyfiyyət xüsusiyyətini əks etdirən həmin əlaməti Azərbaycan Respublikasının 59-cu maddəsində öz əksini tapsa da, istər Azərbaycan Respublikası Mülki Məcəlləsinin, istərsə də “Sahibkarlıq fəaliyyəti haqqında” Qanunun yuxarıda qeyd edilən normalarında demək olar ki,

¹ Azərbaycan Respublikasının qanunvericilik toplusu, 2000-ci il, №8, 3-ju kitab, maddə 606.

² Azərbaycan Respublikasının qanunvericilik toplusu, 2002-ci il, №4, 2-ju kitab, maddə 189

³ «Azərbaycan» gəzeti, 2002-ci il 9 oktyabr, №233 (3245)

diqqətdən kənarda qalmışdır. Şübhəsiz ki, hər iki normativ hüquqi akt konstitusiyaya normasına uyğunlaşdırılmalıdır.

İkincisi, sahibkarlıq fəaliyyəti hüquqi və fiziki şəxsin müstəqil sürətdə həyata keçirdiyi fəaliyyətdir. Təsadüfi deyildir ki, “Sahibkarlıq fəaliyyəti haqqında” Qanunun preambulasında, həmin qanunun mülkiyyətin bütün formalarının bərabərliyi prinsipinin həyata keçirilməsi, müstəqil olaraq fəaliyyət sahələri seçilməsi və iqtisadi qərarlar qəbul edilməsi əsasında iqtisadi təşəbbüsün və işgüzarlığın geniş təzahür etməsi üçün şərait yaradılmasına yönəltdiyi göstərilmişdir.

Mülki qanunvericiliyin demək olar ki, bütün prinsipləri sahibkarlıq fəaliyyətinin müstəqilliyinin təmininə yönəlmişdir. Belə ki, mülki hüquq subyektlərinin bərabərliyi, mülki hüquq subyektlərinin iradə sərbəstliyi, mülki dövriyyə iştirakçılarının əmlak müstəqilliyi, mülkiyyətin toxunulmazlığı, müqavilələr azadlığı, mülki hüquqların maneəsiz həyata keçirilməsinə şərait yaradılması, pozulmuş hüquqların bərpasının təmin edilməsi, mülki hüquqların məhkəmə müdafiəsi prinsiplərinin hər biri bu və ya digər formada hüquqi və fiziki şəxslərin sahibkarlıq fəaliyyətini müstəqil surətdə həyata keçirilməsini təmin edir, mülki dövriyyədə sahibkarlıq fəaliyyətinin dəstəklənməsinin hüquqi tənzimlənmə mexanizmini müəyyənləşdirir və sərbəst bazar iqtisadiyyatının inkişafına şərait yaradır.

Fiziki və hüquqi şəxslər mülki hüquqları öz mənafeələrini gerçəkləşdirmək üçün iradələrinə uyğun olaraq əldə edir və həyata keçirirlər. Onlar müqavilə əsasında öz hüquq və vəzifələrini müəyyənləndirməkdə və qanunvericiliyə zidd olmayan hər hansı müqavilə şərtləri qoymaqla sərbəstdirlər (MM-in 6-cı maddəsi).

Sahibkarlar öz fəaliyyətini həyata keçirmək üçün Azərbaycan Respublikası qanunvericiliyinə əməl etməklə, istənilən müəssisələr yaratmaq, onların idarəetmə orqanlarında vəzifə tutmaq və bu orqanların işində iştirak etmək, dövlət və digər mülkiyyət formalarına əsaslanan müəssisələrin əmlakının, başqa əmlakı və əmlak hüquqlarını tamamilə və qismən əldə etmək, təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətini müstəqil həyata keçirmək, məhsul göndərənləri və istehsal olunan məhsulun

(işlərin, xidmətlərin) istehsalçılarını seçmək, öz məhsulları (işləri, xidmətləri) üçün qiymətlər (tariflər) müəyyənləşdirmək, pul vəsaitinin saxlanması, hesablaşma, kredit və kassa əməliyyatlarının bütün növlərinin həyata keçirilməsi üçün banklarda hesablar açmaq, sahibkarlıq fəaliyyətindən əldə edilən mənfəətdən vergilər və digər icbari ödənişlərdən sonra onun qalan hissəsindən sərbəst istifadə etmək, məbləğinə məhdudiyyət qoyulmayan şəxsi gəlir əldə etmək, xarici iqtisadi münasibətlərdə iştirak etmək, valyuta əməliyyatları aparmaq və «Sahibkarlıq fəaliyyəti haqqında» Qanunun 6-cı maddəsində nəzərdə tutulmuş və sahibkarların müstəqilliyini təmin edən digər hüquqlara malikdirlər.

Lakin sahibkarların müstəqilliyini, fəaliyyət azadlığını, özbaşnalıq, hüquqlardan sui-istifadə kimi başa düşmək düzgün olmazdı. Belə ki, mülki qanunvericiliyin tələblərinə əsasən, fiziki və hüquqi şəxslərin yalnız və yalnız başqa şəxslərə ziyan vurmaq niyyətilə həyata keçirdikləri hərəkətlərə, habelə hüquqdan digər formada sui-istifadə edilməsinə yol verilmir.

Mülki hüquqlardan rəqabəti məhdudlaşdırmaq məqsədi ilə istifadə edilməsinə, habelə bazarda hakim mövqedən sui-istifadə olunmasına yol verilmir (MM-in 16-cı maddəsi).

Üçüncüsü, sahibkarlıq fəaliyyəti sahibkarların öz riski ilə həyata keçirdiyi fəaliyyətdir. «Sahibkarın öz riski» və yaxud «kommersiya riski» və ya «ticarət riski» ifadələrinin işlənilmə formasından və müxtəlif təfsirlərindən asılı olmayaraq, bu anlayış sahibkarlıq fəaliyyətinin mühüm keyfiyyət xüsusiyyətlərindəndir.

Azərbaycan dilinin məna incəliklərini təhlil edən mütəxəssis alimlər fransız mənşəli olan «risk» sözünün dilimizdə «təhlükə imkanı», «ola biləcək təhlükə», «yaxşı nəticələnməyi ümidi ilə iş görmə, hərəkət etmə» mənalarında işlədildiyini izah etmişlər.¹

Sahibkarlıq riski dedikdə, kontragentlər tərəfindən müqavilə öhdəliklərinin pozulması, öhdəliyin icra olunmamasının qarşısı alınmaz qüvvənin (təbii fəlakət, zəlzələ və s.) mane olması, bazar şəraitinin əhəmiyyətli dərəcədə dəyişməsi

¹ «Азәрбајжан дилинин изашлы лъъяти», проф.Аьамуса Ахундовун редактяси иля, БЫI жилд, Бақы, «Чыраг», 1999 с., с.405.

nəticəsində və bir sıra digər hallarda sahibkarın gözlədiyi gəliri əldə edə bilməməsi, adi mülki dövriyyə şəraitində əldə edəcəyini ehtimal etdiyi gəlirlərdən məhrum olması və yaxud sahibkara başqa formada zərər dəyməsi riski başa düşülməlidir.

«Sığorta haqqında» Azərbaycan Respublikası Qanununun¹ 1-ci maddəsində sığorta riskinə anlayış verilərək onun ehtimal olunan və baş verməsinə qarşı sığorta aparılan hadisə olduğu göstərilir. Qanuna əsasən, sığorta riski sayılan hadisənin təsadüf əlamətləri olmalıdır. Dəniz sığorta müqaviləsində sığorta riskinin səciyyəvi xüsusiyyətləri Azərbaycan Respublikası Ticarət Gəmiçiliyi Məcəlləsinin² 15-ci fəslində (193-222-ci maddələri) öz əksini tapmışdır.

Sahibkarlıq riski bazar iqtisadiyyatına keçid şəraitində daha mühüm əhəmiyyət kəsb edir ki, bu da ilk növbədə keçid iqtisadiyyatının daxili ziddiyyətləri, sahibkarlığın formalaşma mərhələsində olması, eləcə də, bir sıra digər obyektiv və subyektiv amillərlə əlaqədardır. Bu nöqtəyi-nəzərdən yanaşıldıqda sahibkarlıq riski normal bazar hadisəsidir, sahibkarlıq fəaliyyətinin inkişafının və təkmilləşdirilməsinin hərəkətverici qüvvələrindən biridir.

Əgər şəxs iqtisadi sahədə hər hansı bir təsərrüfat fəaliyyətini (işlərin görülməsi, əmtəə satışı, xidmətlər göstərilməsi və s.) ilə məşğul olursa, lakin bunu öz riski və əmlak məsuliyyəti ilə həyata keçirmirsə, bu, şübhəsiz ki, sahibkarlıq fəaliyyətinə aid edilə bilməz. Məsələn, kommandit ortaqlıqda ortaqlığın adından sahibkarlıq fəaliyyətini həyata keçirən və ortaqlığın öhdəlikləri üzrə öz əmlakı ilə məsuliyyət daşıyan iştirakçıları (tam ortaqlar) ilə yanaşı, ortaqlığın fəaliyyəti ilə bağlı zərər üçün qoyduqları mayaların məbləği həddində risk daşıyan və ortaqlığın sahibkarlıq fəaliyyətində iştirak etməyən bir və ya bir neçə iştirakçısı – maya qoyanı (kommanditçi) olur (MM-in 82.1-ci maddəsi).

Dövlət idarələri və digər idarələrinin ayrı-ayrı növlərinin hüquqi vəziyyətinə görə sahibkar hesab olunmamasının əsas səbəblərindən biri də ondan ibarətdir ki, onların öz riskinə görə dövlət və yaxud digər müvafiq əmlak sahibi subsidiar

¹ 1999-cu il 25 iyununda qəbul olunan Azərbaycan Respublikası Qanunvericiliyi 2001-ci il 23 noyabr, 2002-ci il 23 aprel, 2003-cü il 30 dekabr və 2004-cü il 18 iyun tarixli qanunlarla dəyişdirilmişdir. Azərbaycan Respublikasının qanunvericilik sistemi, BİB jild, Bakı, «Dizest», 2001, s.846-863.

² Azərbaycan Respublikasının qanunvericilik toplusu, 2001, №7 (49), maddə 444, s.1255-1361.

məsuliyyət daşıyır. Belə ki, MM-in 54-cü maddəsinə əsasən, idarə ona təhkim edilmiş əmlak barəsində qanunla müəyyənləşdirilmiş hədlərdə, öz fəaliyyətinin məqsədlərinə, hüquqi şəxsin tapşırıqlarına və əmlakın təyinatına uyğun sahiblik, istifadə və sərəncam hüquqlarını həyata keçirir. İdarənin öhdəlikləri üçün məsuliyyət idarəni yaratmış hüquqi şəxsin üzərinə düşür.

Bələdiyyə müəssisələri də təsərrüfat fəaliyyətini və qanunvericiliklə qadağan edilməmiş başqa fəaliyyəti öz riskləri ilə həyata keçirmədiklərindən, adətən, sahibkarlıq fəaliyyətinin subyektlərinə aid edilmirlər. Belə ki, «Bələdiyyələrin statusu haqqında» Azərbaycan Respublikasının 2 iyul 1999-cu il tarixli qanununun¹ 35-ci maddəsinə əsasən, bələdiyyələr yaratdıqları hüquqi şəxslərin fəaliyyət məqsədlərini, şərtlərini və qaydasını müəyyənləşdirir, onların məhsulunun (xidmətlərinin) qiymətlərini və tariflərini tənzimləyir, nizamnamələrini təsdiq edir, rəhbərlərini təyin və azad edir, fəaliyyətinə dair hesabatlarını dinləyir.

Sahibkarlıq fəaliyyətinin əsas məqsədi mənfəət götürülməsindən ibarətdir. İqtisadi ədəbiyyatda istehsala sərf olunan xərcləri çıxmaqla məhsulun (iş və xidmətlərin) realizə olunmasından ümumi mədaxilin bir hissəsi kimi xarakterizə olunan mənfəət² sahibkarlığın əsas məqsədi olmaqla yanaşı, onun keyfiyyət xüsusiyyətləri, mühüm cəhətlərindən biridir. Əgər mənfəət əldə edilməsi şəxsin əsas məqsədi deyildirsə, deməli o, sahibkar, onun məşğul olduğu fəaliyyət isə sahibkarlıq fəaliyyəti deyildir.

Təsadüfi deyildir ki, mülki qanunvericilikdə kommersiya hüquqi şəxslərini qeyri-kommersiya hüquqi şəxslərindən fərqləndirmək üçün, birincilərin digər əlamətlərindən deyil, məhz mənfəət götürülməsindən əsas məqsəd olması əlamətindən istifadə olunmuşdur. Belə ki, MM-in 43-cü maddəsinə əsasən, hüquqi şəxslər fəaliyyətinin əsas məqsədi mənfəət götürməkdən ibarət olan (kommersiya

¹ Щямин Гануна 2001-жи ил 12 октябр вә 23 нойабр, 2002-жи ил 23 апрел вә 3 декабр, 2003-жц ил 25 март вә 30 декабр, 2004-жц ил 9 март, 9 апрел вә 20 апрел тарихли ганунларда ялавя вә даяишикликляр едилмишдир. Азярбайжан Республикасынын ганунлар кцллиийаты, ЫЫI жилд, Бакы-«Дизеста» няшр., 2001, с.864-877.

² Нəмин Qanuna 2001-əb bk 12 oktyabr və 23 noyabr, 2002-ci il 23 aprel və 3 dekabr, 2003-cü il 25 mart və 30 dekabr, 2004-cü il 9 mart, 9 aprel və 20 aprel tarixli qanunlarda əlavə və dəyişikliklər edilmişdir. Azərbaycan Respublikasının qanunlar külliyyatı, II cild, Bakı-«Digesta»- 2001, s.864-877.

hüquqi şəxsləri) və ya əsas məqsədi mənfəət götürməkdən ibarət olmayan və götürülən mənfəəti iştirakçıları arasında bölüşdürməyən (qeyri-kommersiya hüquqi şəxsləri) qurumlar ola bilər.

Qeyri-kommersiya qurumları olan hüquqi şəxslər ictimai birliklər, fondlar, hüquqi şəxslərin ittifaqları formasında, habelə qanunvericilikdə nəzərdə tutulmuş digər formalarda yaradıla bilər. Qeyri-kommersiya hüquqi şəxsləri sahibkarlıq fəaliyyəti ilə yalnız o halda məşğul ola bilərlər ki, fəaliyyət onların yaradılması zamanı qarşıya qoyulmuş məqsədlərə nail olmağa xidmət etsin və bu məqsədlərə uyğun gəlsin.

Qanunvericilikdə bilavasitə öz əksini tapmasa da, sahibkarlıq fəaliyyətinin əsas məqsədi olan mənfəət götürülməsi sistematik, müntəzəm xarakter daşımalıdır. Çünki mənfəət götürülməsi məqsədi ilə epizodik şəkildə hər hansı bir işin görülməsi, xidmətin göstərilməsi və s. öz-özlüyündə sahibkarlıq fəaliyyəti kimi qiymətləndirilə bilməz.

Sistematik və müntəzəm surətdə gəlir əldə etmək fəaliyyətinin əsas məqsədi olan sahibkar bu fəaliyyətlə (sahibkarlıq fəaliyyəti ilə) məşğuliyyəti peşə etməli, hətta fəaliyyət istiqamətini dəyişsə belə (məsələn, xidmətlər göstərilməsi ilə məşğul olan sahibkarn fəaliyyət istiqamətini dəyişib kənd təsərrüfatı ilə məşğul olması və s.) əsas məqsəd, yəni sistematik və müntəzəm surətdə gəlir əldə etmək məqsədi dəyişməməli, bu məqsədə yönəldilmiş fəaliyyətlə sahibkar peşə kimi məşğul olmalıdır.

Bazar iqtisadiyyatına keçid şəraitində rəqabətin güclənməsi, bazar subyektləri arasında sahibkarlıq fəaliyyətinin əlverişli şərtləri və ciddiliyi sahibkarlıq fəaliyyətinin əsas əlamətlərinin birini də şərtləndirir. Bu, sahibkarlıq fəaliyyətinin təşəbbüskarlıq xarakterindən ibarətdir.

Sahibkarlığın təşəbbüskarlıq xarakteri bazar subyektlərinin mövcud qanunvericiliyə zidd və ədalətsiz üsullarla üstünlük əldə edilməsinə yönəldilməməli, digər bazar subyektlərinə (rəqiblərinə) zərər vurmamalı, onların işgüzar nüfuzuna xələl yetirməməlidir. Rəqabət sahibkarların hər birinin bazarda əmtəə (məhsul, iş, xidmət) dövriyyəsinin ümumi vəziyyətinə təsir etmək imkanını

əsaslı surətdə məhdudlaşdırsa da, istehlakçıya lazım olan əmtəələrin istehsalını stimullaşdırır, bununla da iqtisadi tərəqqiyə, sosial problemlərin həllinə yönəlmiş fəaliyyətdə müsbət hadisəyə çevrilir.

Sahibkarlıq fəaliyyəti qanunvericiliklə qadağan olunmayan fəaliyyət sahələrində həyata keçirilməlidir. Belə ki, buraxılması və ya satılması qadağan olunmuş malların satılması, yaxud qadağan olunmuş işlərin (xidmətlərin) yerinə yetirilməsi (göstərilməsi), eləcə də, qadağan edilmiş fəaliyyəti gizlətmək məqsədi ilə (məsələn, məişət kimyası məmulatları istehsalı adı ilə dərman məmulatları, yaxud narkotik vasitələr emal etmək və s.) sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olunması qanunla müəyyən olunmuş qaydada məsuliyyətə səbəb olur.

Nəhayət, sahibkarlıq fəaliyyəti dövlət tərəfindən qeydiyyatla alınmalı olan fəaliyyət sahəsidir. İstər sahibkarlıq fəaliyyətini hüquqi şəxs yaratmadan həyata keçirən fiziki şəxslər, istərsə də sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olan hüquqi şəxslər qanunvericilikdə nəzərdə tutulmuş qaydada dövlət qeydiyyatından keçməlidirlər.

«Sahibkarlıq fəaliyyəti haqqında» Azərbaycan Respublikası Qanununun 11-ci maddəsinə əsasən, sahibkarlıq fəaliyyətinin bəzi növləri yalnız xüsusi razılıq (lisenziya) əsasında həyata keçirilir.

Xüsusi razılıq (lisenziya) tələb edən fəaliyyət növlərinin siyahısı Azərbaycan Respublikasının Prezidenti tərəfindən müəyyənləşdirilir və Respublika Nazirlər Kabineti tərəfindən xüsusi razılıq (lisenziya) verilməsi qaydaları təsdiq olunur.

Sahibkarlıq fəaliyyəti inzibati-amirlik sisteminə əsaslanan sovet təsərrüfat mexanizmi dağıldıqdan sonra formalaşdığı kimi, həmin fəaliyyəti tənzimləyən və ölkəmizin hüquq sisteminin nisbətən müstəqil hissəsini təşkil edən hüquq normalarının məcmusundan ibarət olan sahibkarlıq hüququ da, respublikamız müstəqillik əldə etdikdən sonrakı dövrdə formalaşmış və inkişaf etmişdir.

Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin 1994-cü il 22 aprel tarixli, 802 sayılı qərarı ilə təsdiq edilmiş «Qanunvericilik sahələrinin ümumhüquqi təsnifatı»na¹ əsasən müəyyənləşdirilmiş 45 qanunvericilik sahəsi icərisində

¹ Жари ганунверижилик бцллетени, Бакы, щцгуг мяркязи, 2002-жи ил, №1, с.1-23.

«Müəssisələr və sahibkarlıq fəaliyyəti haqqında qanunvericiliy»ə xüsusi təsnifat qrupu kimi (110.000.000) ayrıca yer ayrılmışdır.

Həmin ümumhüquqi təsnifata əsasən sahibkarlıq fəaliyyətini tənzimləyən hüquq normaları aşağıdakı kimi sistemləşdirilmişdir:

- təsərrüfat fəaliyyəti subyektlərinin hüquqi vəziyyəti;
- təsərrüfat fəaliyyətinin qeydə alınması qaydası və təminatları, o cümlədən, təşkili (yaranması), ləğvi, çevrilməsi, yenidən təşkili, müəssisə, təşkilat və idarələrin qeydiyyatı, müəssisələrin dövlət reyestri, ayrı-ayrı fəaliyyət növlərinə lisenziya verilməsi;
- sahibkarlıq fəaliyyətinə dövlət yardımı, yardım fondları;
- sərbəst sahibkarlıq zonaları, sərbəst iqtisadi zonalar;
- kommersiya sirri;
- müəssisələrin və sahibkarların müflisləşməsi və iflası;
- nümayəndəliklər, filiallar, agentliklər;
- müəssisələrin təşkilati-hüquqi formaları, o cümlədən, dövlət müəssisələri, bələdiyyə müəssisələri, xüsusi müəssisələr və sahibkarlar, ortaqlıqlar və onların növləri, səhmdar cəmiyyətləri, məhdud məsuliyyətli ortaqlıqlar, icarə müəssisələri, təsərrüfat birlikləri, xarici investisiyalı müəssisələr, birgə müəssisələr, xarici firmalar, istehlak, istehsal və ticarət kooperativləri;
- birjalar (əmtəə, fond).

Yuxarıda qeyd edilən və sahibkarlıq fəaliyyəti sahəsində münasibətləri tənzimləyən, eyni zamanda sahibkarlıq fəaliyyəti sahəsində olmasa da, onunla bilavasitə sıx əlaqədə olan digər münasibətləri, o cümlədən, qeyri-kommersiya münasibətlərini, iqtisadiyyatın dövlət tərəfindən tənzimlənməsi, dövlətin və cəmiyyətin ümumi mənafeyinin təmin edilməsi, mülki dövriyyənin təmin edilməsi, sahibkarlıq fəaliyyətinin dəstəklənməsi və sərbəst bazar iqtisadiyyatının inkişafına şərait yaradılması sahəsində münasibətləri tənzimləyən hüquq normalarının məcmusu sahibkarlıq hüququnu təşkil edir.

§3. Hüquqda dualizm. Sahibkarlıq hüququnun formalaşması və inkişafının problemləri

¹ Фялсфя енсикопедик лцяти. Проф. И.Э.Рцствомун редакторлуу иля мцяллиф коллективи. «Азярбайжан Енсикопедийасы» Няшрийат-Полиграфийа, Баку, 1997 с. 115.

Fransa Ticarət Məcəlləsinin ümumi hissəsində kommertsantların hüquqları, ticarət birlikləri və ticarət dövriyyəsinin digər iştirakçıların hüquqi vəziyyəti öz əksini tapmışdır. Elə həmin məcəllədə alqı-satqı müqaviləsi, iddia müddəti və ticarət öhdəlikləri məsələlərinin tənzimlənməsinə həsr olunmuş ayrıca bölmələr vardır. Məcəllənin digər bölmələri dəniz daşınması, yük daşıyanın məsuliyyəti, eləcə də ticarət dövriyyəsinə həsr olunmuşdur.

Almaniya Ticarət Məcəlləsi aşağıdakı bölmələrdən ibarətdir: kommertsantların hüquqi vəziyyəti, ticarət reyestri, ticarət firması, ticarət birlikləri, ticarət əqdləri və onlara görə məsuliyyət¹. İngiltərədə nə mülki məcəllə, nə də ticarət məcəlləsi yoxdur və heç vaxt olmamışdır.

ABŞ-da mülki münasibətlər, eləcə də, ticarət hüquq münasibətləri, İngiltərədən fərqli olaraq demək olar ki, qanunvericiliklə tənzimlənilir, həmin sahələrdə məhkəmə presedenti aparıcı rol oynayır.

ABŞ-da patent hüququ, müəlliflik hüququ, əmtəə nişanları, müflisləşmə və iflas, eləcə də, xarici ticarət əlaqələri federal qanunvericiliklə tənzimlənilir.

Digər mülki hüquq münasibətlərinin tənzimlənməsi ştatların səlahiyyətinə aiddir. Bir çox ştatların özlərinin Mülki Məcəllələri vardır. Bəzi ştatlarda Mülki Məcəllə olmasa da, mülki hüququn müxtəlif institutları, məsələn, mülkiyyət, korporasiyalar, müqavilə münasibətlərini və s. tənzimləyən ayrı-ayrı qanunlar vardır.

ABŞ hüquq sistemi bütövlükdə İngiltərə hüquq sistemindən törəmə hesab edilməsinə, həmin hüquq sisteminin ingilis-sakson hüquq ailəsinə daxil olmasına baxmayaraq, ABŞ-ın Luiziana ştatının Mülki Məcəlləsi tamamilə başqa hüquq ailəsinə (roman-alman) daxil olan Fransa mülki hüququnun bilavasitə təsiri altında formalaşmışdır. Bu, hər şeydən əvvəl onunla əlaqədardır ki, ABŞ-ın Luiziana ştatı uzun müddət Fransanın müstəmləkəsi olmuşdur. Hazırda Luiziana ştatında 1825-ci ildə qəbul olunmuş Mülki məcəllə qüvvədədir və həmin Məcəllə faktiki olaraq

¹ Матвеев Г.К. Экономическая реформа и кодификация гражданского законодательства (К истории многолетней дискуссии) // Государство и право, 1992, №5. с.51-52.

Fransanın 1804-cü il Mülki Məcəlləsindən («Napoleon Məcəlləsi»ndən) köçürülmüşdür.¹

1958-ci ildə ABŞ-da mülki dövriyyənin bir sıra institutlarını özündə birləşdirən Vahid Ticarət Məcəlləsi işlənib hazırlandı. Vahid Ticarət Məcəlləsinin qəbul olunması mülki münasibətlərin, o cümlədən ticarət hüquq münasibətlərinin bütün ölkə miqyasında eyni cür və vahid qaydada tənzimlənməsi sahəsində mühüm addım idi.

ABŞ-da qəbul olunmuş Vahid Ticarət Məcəlləsi Avropa ölkələrində qəbul olunmuş ənənəvi ticarət məcəllələrindən əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənir. Həmin Məcəllə ABŞ ticarət hüququnun yalnız ayrı-ayrı institutlarını əhatə edir və bəzi ticarət müqavilələrinin hüquqi tənzimlənməsi ilə məhdudlaşır. Bunlar da, birinci növbədə, bank fəaliyyəti ilə bağlı olan (depozit, inkassa, qiymətli kağızlarla əməliyyatlar) müqavilələrə aid idi. Bunun da səbəbi həmin Məcəllənin hazırlanmasında və qəbul olunmasında ilk növbədə ABŞ-ın iri banklarının maraqlı olması idi. Təsadüfi deyil ki, hüquq ədəbiyyatında həmin Məcəlləni çox vaxt «bankirlər məcəlləsi» də adlandırırlar.²

Məcəllədə alqı-satqı münasibətlərini tənzimləyən ayrıca bölmə vardır. Mülki dövriyyənin, o cümlədən müqavilə hüquq münasibətlərinin digər bir sıra İnstitutları, eləcə də, müflisləşmə və iflas, ticarət nümayəndəliyi, sığorta münasibətləri də ABŞ-ın Vahid Ticarət Məcəlləsində öz hüquqi həllini tapmışdır.

Rusiyada inqilabaqədərki, eləcə də sovet dövrü və sonrakı dövrdə ticarət qanunvericiliyi, yuxarıda qeyd edilən Avropa ölkələrindən fərqli olaraq, mülki qanunvericilikdən ayrıca olaraq formalaşmamışdır.

Ticarət Məcəllələri sovet hüququ üçün səciyyəsi deyildir. Belə ki, sovet dövründə mövcud olmuş inzibati-amirlik sistemində əmtəə-pul münasibətlərindən onların planlı sosialist təsərrüfatlarındakı «yeni məzmununa» uyğun olaraq istifadə edilməsi bazar münasibətlərinin mahiyyətini təhrif edir, təsərrüfat subyektlərinin müstəqilliyini və təşəbbüskarlığını məhdudlaşdırır, müqavilə

¹ Гражданское и торговое право капиталистических государств. М., Международные отношения, 1993, с.54.

² Гражданское и торговое право капиталистических государств. Учебник: Ч.1. / Под ред. Проф.Р.Л.Нарышкиной. М., «Международ. отношения», 1983, с.59.

münasibətlərini plan və digər inzibati aktlardan asılı edirdi. Bununla da, mülki qanunvericiliyin ictimai həyatda rolu, fəaliyyət dairəsi məhdudlaşdı.

Bazar iqtisadiyyatına keçid şəraitində qeyd edilən məhdudiyyətlərin aradan qaldırılması iqtisadi münasibətlərin tənzimlənməsində mülki qanunvericiliyin rolunu digər hüquq sahələri ilə müqayisəedilməz dərəcədə artırır.

Mülki qanunvericiliyin fəaliyyət dairəsi genişlənir, onun məzmununda və mahiyyətinə əsaslı dəyişikliklər baş verir¹. Mülki hüquq aparıcı hüquq sahəsinə çevrilir.

Mülki hüququn və mülki qanunvericiliyin vahidliyi prinsipinin əleyhinə olan bir qrup hüquqşünas alimlər yeni dövrdə «sahibkarlıq hüququ», «ticarət hüququ», «kommersiya hüququ» nəzəriyyələrini müdafiə etməklə, həqiqətdə sovet dövrü üçün səciyyəvi olan «təsərrüfat hüququ» nəzəriyyəsini yeni dövrə uyğunlaşdırılmağa cəhd edirlər².

Hüquq ədəbiyyatında sahibkarlıq hüququnun tarixin daha qədim dövrünə aid olması və şəhərlərdə sənətkarlığın inkişafı ilə eyni vaxtda meydana gəlməsi barədə mülahizələr də vardır³.

Hüquqşünas alim V.V.Laptev «Tənzimlənən bazar və təsərrüfat qanunvericiliyi» məqaləsində vahid mülki hüquqi nizamasalmanın əleyhinə çıxaraq əmlak münasibətlərinin tənzimlənməsinin ikipredmetli quruluşunu əsaslandırılmış, vətəndaşların iştirakı ilə olan əmlak münasibətlərini mülki hüququn, idarə, müəssisə və təşkilatlar, eləcə də digər hüquqi şəxslər arasında əmələ gələn

¹ Русийа Федерасийасы Али Арбитрай Мящкмясинин сядри В.Ф.Йаковлев шаглы олагаг эюстярир ки, Мцлки Мяжялля юз ящямийятиня эюрэ Конститусийадан сонра икинжи ганунверижилик актыдыр. Бу акт юлкянин икинжи, йяни игтисади Конститусийасыдыр. (Бах: С.С.Аллашвердийев. Азярбайжан Республикасынын Мцлки щцгугу. ЫЫ жилд. Дярслик. Баки, «Дизеста» няшриййаты, 2001, с.3).

² Предпринимательское право. Курс лекций / Под ред. Н.И.Клейн. М., Юрид. Лит., 1993; Чанкин В.В. Торговое право: современные тенденции // Государство и право, 1993, №2, с.57-64; Лаптев В.В. Хозяйственное право, право предпринимательской деятельности // Государство и право, 1993, №1, с.33-43; Лаптев В.В. О предпринимательском законодательстве // Государство и право, 1995, №5, с.48-56; Лаптев В.В. Регулируемый рынок и хозяйственное законодательство. – Правоведение, 1990, №5, с.58; Толстой Ю.К. Каким быть гражданскому законодательству // Экономика // Правоведение. 1991, №5; Мамутов В.К. Сближение современных систем правового регулирования хозяйственной деятельности // Государство и право, 1996, №8; Мартемьянов В.И. Хозяйственное право: Курс лекций. Т.1. М., право. 1995, №1, с.49-52. Дойников И.В. Предпринимательское (хозяйственное) право. Учебное пособие, М., Изд-во «Брандес», 1998.

³ Профессор Щ.Б. Мирзйев сацибкарлыг щцгугунун «щящяр щцгугу» нун синоними олдуьуну вя щящярлярдя сацибкарлыьын (сяняткарлыьын) инкишафы вя онларын мцдафияси цццн норматив щцгуги актларын верилмяси иля ейни вахтда йарандыьыны эюстярир. (Мирзоев Г.Б. Юридическая защита предпринимательства в России. Историко-правовой анализ. М., Закон и право, ЮНИТИ, 1997, с.44)

əmlak münasibətlərini isə təsərrüfat hüququnun nizama saldığını göstərmişdir¹. Bununla o, vahid mülki hüquqi nizamasalmanın əleyhinə çıxaraq təsərrüfat hüququ konsepsiyasına bəraət qazandırmışdır. Bu mövqeyi hüquqşünas alimlərdən V.K.Mamutov, Y.K.Tolstoy, V.İ. Martemyanov, S.N. Mürşüдова və başqaları da bu və ya digər formada müdafiə edirlər².

V.V.Laptev öz mövqeyini əsaslandıraraq göstərir ki, təsərrüfat hüququ ilə mülki hüquq qarşılıqlı əlaqədə olsalar da, onlar ayrı-ayrı və müstəqil hüquq sahələridir³.

S.S.Alekseyev sahibkarlıq hüququnu (təsərrüfat hüququnu) xüsusi diqqət tələb edən yeni kompleks hüquq sahəsi kimi xarakterizə etmişdir⁴.

Müstəqil hüquq sahəsi kimi təsərrüfat hüququ konsepsiyasının əleyhdarları haqlı olaraq göstərilər ki, bazar iqtisadiyyatına keçid əmtəə-pul münasibətlərinin yüksək sürətlə inkişafına və təsir dairəsinin genişlənməsinə şərait yaradır. Həmin münasibətlər də təsərrüfat hüququ ilə deyil, mülki-hüquqi vasitələrlə tənzimlənir. Deməli, bazar iqtisadiyyatı şəraitində təsərrüfat münasibətlərinin tənzimlənməsində təsərrüfat hüquq münasibətləri deyil, mülki hüquq münasibətləri və mülki-hüquqi tənzimləmə vasitələri geniş rol oynayır.

Burada belə bir xüsusi diqqət mərkəzində saxlamaq lazımdır ki, bazar iqtisadiyyatı dedikdə, özbaşınalıq, xaotiklik deyil, bütün cəmiyyətin mənafeyi üçün dövlət tərəfindən tənzimlənən təsərrüfat münasibətləri başa düşülməlidir. Tənzimlənən bazar iqtisadiyyatı şaquli və təsərrüfat münasibətlərinin hüquqi tənzimlənməsinin əlaqələndirilməsini tələb edir. Lakin bütün həmin sahələrin

¹ Лаптев В.В. Регулируемый рынок и хозяйственное законодательство. – Правоведение, 1990, №5, с.58.

² Толстой Ю.К. Каким быть гражданскому законодательству // Правоведение. 1990, №5; щямин мцяллифин: Гражданское законодательство и рыночная экономика // Правоведение. 1991, №5; Мамутов В.К. Сближение современных систем правового регулирования хозяйственной деятельности // Государство и право, 1996, №8; Мартемьянов В.И. Хозяйственное право: Курс лекций. Т.1. М., БЕК, 1994, с.1. щямин мцяллифин: О предпринимательском праве // Государство и право, 1995, №1, с.49-52; Мцршцдова С.Н. Тясяррцфат щцгугу вя арбитраъ просеси щаггында / Мцасир дюврдя мцлки, ямяк, кянд тясяррцфаты вя мцлки-просессуал щцгугларынын актуал мясяляляри (елми ясярлярин мювзу топлусу). Бақы, АДУ, 1989, с.102-107.

³ Лаптев В.В. Регулируемый рынок и хозяйственное законодательство // Правоведение, 1990, №5, с.58.

⁴ С.С.Алексеев щцгуг сащялярини 3 група айырыр: 1) щцгуги реъимин ясасыны тяшкил едян ясас вя апарыжы щцгуг сащяляри – конститусийа щцгугу, мцлки щцгуг, жинайят щцгугу, инзибати щцгуг, мцлки просессуал щцгугу, жинайят просессуал щцгугу вя инзибати просессуал щцгугу; 2) хцсуси щцгуг сащяляри – ямяк щцгугу, торпаг щцгугу, малиййя щцгугу, сосиал тяминат щцгугу вя аиля щцгугу; 3) комплекс щцгуг сащяляри – дяниз щцгугу, прокурор нязаряти щцгугу, сащибкарлыг щцгугу, еколожийа щцгугу вя информасийа щцгугу (Бах:Алексеев С.С. Право: азбука – теория – философия: Опыт комплексного исследования. М., «Статус», 1999, с.45-46)

vahid təsərrüfat qanunvericiliyi ilə təmin olunması vasitəsilə mümkünlüyü barədə nəticə çıxarmaq kifayət qədər əsaslı deyildir¹.

Bazar iqtisadiyyatına keçid şəraitində ictimai həyatda baş verən dəyişikliklər, təsərrüfatların, idarə, müəssisə və təşkilatların inzibati-amirlik metodları ilə deyil, azad iqtisadiyyat və sərbəst bazar metodları ilə idarə olunması, təsərrüfat subyektlərinin əmlak müstəqilliyinin artması, iqtisadiyyatda özəl sektorun xüsusi çəkisinin və əhatə dairəsinin genişlənməsi iqtisadi və əmlak münasibətlərinin tənzimlənməsinin ikipredmetli quruluşu haqqında nəzəriyyənin əsassız olduğunu sübut edir.

Avropa dövlətlərinin Ticarət və Mülki Məcəllələri əsasən eyni ictimai münasibətləri, yeni mülki hüquq münasibətlərini tənzim edir. Onların fərqi yalnız ondan ibarətdir ki, Mülki Məcəlləni əsasən mülki qanunvericiliyin ümumi normaları təşkil edir. Həmin hüquq normaları bütün mülki hüquq münasibətləri üçün məcburi xarakter daşıyır. Ticarət Məcəllələri isə xüsusi, sahəvi hüquq normalarıdır ki, mülki dövryyənin ayrıca bir hissəsini tənzimləyir. Başqa sözlə, Ticarət Məcəlləsi Mülki Məcəllənin tərkib hissəsidir, onun xüsusi, müstəqil bir sahəsi, bir institutudur. Belə ki, əgər Ticarət Məcəlləsi hər hansı bir ticarət hüquq münasibətini nizama sala bilmirsə, həmin xüsusat üzrə Ticarət Məcəlləsində boşluq varsa, onda subsidiar formada, həmin hüquq münasibətlərini tənzim etmək üçün Mülki Məcəllənin normaları tətbiq edilir.

Göründüyü kimi, Mülki Məcəllə ilə yanaşı Ticarət Məcəlləsinin fəaliyyəti praktiki olaraq əlavə problemlər yaradır və mülki dövryyənin hüquqi tənzimlənməsinə mənfi təsir göstərir. Ticarət və Mülki Məcəllələrin eyni vaxtda mövcud olduğu ölkələrdə həmin normativ aktların tənzim etdiyi ictimai münasibətləri bir-birindən ayırmaq ciddi problem kimi qarşıda durur. Odur ki, İtaliyada, İsveçrədə və bir sıra digər ölkələrdə Ticarət Məcəllələrinin Mülki Məcəllələrlə birləşdirilməsi sahəsində müəyyən işlər görülmüşdür. Niderlanda ticarət

¹ Матвеев Г.К. Экономическая реформа и кодификация гражданского законодательства (К истории многолетней дискуссии) // Государство и право, 1992, №5, с.50-55.

məhkəmələri ləğv edilmiş, AFR-də onların səlahiyyətləri məhdudlaşdırılmışdır. Yaponiyada, ümumiyyətlə, belə məhkəmələr yaradılmamışdır.¹

Yuxarıda qeyd edilənləri nəzərə alaraq belə nəticəyə gəlmək olar ki, Respublikamızda Mülki Məcəllə ilə yanaşı Ticarət Məcəlləsindən imtina etməklə müstəqillik əldə etmiş Respublikamızın qanunvericiliyi bir tərəfdən, qərbin səhvini təkrar etməz, digər tərəfdən mülki dövryyənin vahid qaydada tənzimi ilə iqtisadi münasibətlərin inkişafında və bazar münasibətlərinə keçid sahəsində daha artıq səmərə əldə etmiş olardı.

§4. Sahibkarlıq hüququnun predmeti və metodu

Sahibkarlıq hüququnun predmeti bu hüquq sahəsinin əsas anlayışlarından biridir. Odur ki, sahibkarlıq hüququnun predmetinin təhlilinə və səciyyəvi keyfiyyət xüsusiyyətlərinin tədqiqinə keçməzdən əvvəl, «anlayış» ifadəsinin mahiyyətinə diqqət yetirmək müəyyən əhəmiyyət kəsb edir. Azərbaycan dilinin məna incəliklərini təhlil edən dilçi mütəxəssislərimizin fikrincə, «anlayış» dedikdə, bir şeyin haqqında məntiqi cəhətdən formalaşmış ümumi fikir, təsəvvür və məfhum başa düşülür². Məntiqdə «anlayış» gerçəkliyin predmet və hadisələrini bu və ya digər mühüm əlamətlərə görə ayıran, ümumiləşdirən təfəkkür formasıdır³.

Hüquq nəzəriyyəsində qəbul olunmuş ənənəyə görə, hüququn predmetini ictimai münasibətlər təşkil etdiyi kimi, hüquq sahəsinin predmetini də həmin ictimai münasibətlərin müəyyən bir qrupu təşkil edir.

Azərbaycan Respublikasının sahibkarlıq hüququ – müstəqil dövlətimizin hüquq sisteminin tərkib hissəsini təşkil edir. Odur ki, sahibkarlıq fəaliyyəti sahəsində ictimai münasibətlərin, eyni zamanda sahibkarlıq fəaliyyəti sahəsində olmasa da, onunla bilavasitə sıx əlaqədə olan digər qeyri-kommersiya münasibətlərin (sahibkarlığın dövlət tərəfindən tənzimlənməsi, müdafiəsi və dəstəklənməsi, antiinhisar fəaliyyəti, haqsız rəqabətə qarşı mübarizə, istehlakçıların hüquqlarının müdafiəsi və s.) məcmusu təşkil edir.

¹ Белых В.С. Теория хозяйственного права в условиях становления и развития рыночных отношений в России. Государство и право, 1995, №5, с.56; Вилкова И.Г. Методы унификации права международных коммерческих контрактов // Гос. и право, 1998, с.73-78.

² «Азərbaycaйжан дилинин изашлы лъяты», ЫI жилд. Бақы, «Чыраг» няшрийаты, 1997, с.55.

³ Фялсфя энсиклопедик лъяты, Бақы, «Азərbaycaйжан Энсиклопедийасы» няшрийат-полиграфийа Бирлийи, 1997, с.30.

Sahibkarlıq hüququnun predmetini təşkil edən ictimai münasibətlər kommersiya münasibətlərinə (başqa sözlə, sahibkarların öz aralarında olan üfiqi münasibətlər, məsələn, kommersiya müqaviləsinin şərtlərinin müəyyənləşdirilməsi, müqavilə bağlanması, yaxud bundan imtina edilməsi və s.) və qeyri-kommersiya münasibətlərinə (başqa sözlə, dövlət idarəçilik orqanları ilə sahibkarlar arasında olan şaquli münasibətlər, məsələn, hüquqi şəxsin qeydə alınması, bəzi fəaliyyət növlərinə xüsusi razılığın (lisenziyanın) alınması, istehlakçıların hüquqlarının qorunması və s.) bölünür. Lakin sahibkarlıq hüququnun predmetini təşkil edən bu ictimai münasibətlər bir-birindən təcrid olunmuş vəziyyətdə fəaliyyət göstərmir, onlar arasında eləcə də, “Böyük Çin səddini” xatırladan maneə yoxdur. Bu münasibətlər (kommersiya və qeyri-kommersiya münasibətləri) sahibkarlıq fəaliyyəti sahəsində, eyni zamanda bütün mülki dövriyyədə vahid sahibkarlıq hüquq münasibətlərinin məcmusunu təşkil edir.

Sahibkarlıq hüququnun metodu bu hüquq sahəsinin tənzim etdiyi ictimai xarakterinə uyğun olaraq sahibkarlıq hüquq münasibətlərinin tənzimlənməsində əsasən, imperativ və dispoitiv metodlardan istifadə edilir.

Imperativ metod əsasən, sahibkarlarla dövlət idarəçilik orqanları arasında münasibətlərdə tətbiq olunur. Məsələn, Azərbaycan Respublikasının “Bitki karantini haqqında” Qanununun¹ 6-cı maddəsinə əsasən, dövlət bitki karantini xidməti idxal, ixrac və tranzit daşımaları zamanı karantin nəzarəti altında olan kənd təsərrüfatı, meşə, dekorativ (bəzək) bitkilərin, onların hissələrinin (çilik, ting, soğanlar, kök yumruları, çiçək, meyvə və s.), tumlarının və əkin materiallarının, karantin nəzarəti altında olan belə yüklərin qablaşdırılması üçün nəzərdə tutulmuş və karantin orqanizminin daşıyıcısı ola bilən materialların karantin yoxlanması üçün müvafiq tədbirlər görür, karantin nəzarəti altında olan yüklərin fitosanitar sertifikatını verir, müəyyən edilmiş qaydada karantin obyektini aşkar edilən yüklərin,

¹ 23.04.1996-cı il tarixdə qəbul edilmiş həmin qanuna 19.12.1997, 23.04.2002, 22.11.2002 və 30.12.2003-cü il tarixli qanunlarla əlavə və dəyişikliklər edilmişdir. AZ.Res.Qanunlar Külliyyatı, I cild, Bakı, “Digesta”, 2001, s.678-683.

habelə karantin nəzarətində olan və müvafiq sənədləri olmayan yüklərin boşaldılmasını və daşınıb aparılması üçün qəbulunu qadagan edir.

Imperativ metoddan fərqli olaraq, dispoziv metod, əsasən, sahibkarların öz aralarında kommersiya əməliyyatları zamanı meydana çıxan hüquq münasibətlərini tənzim edərkən tətbiq olunur.

Sahibkarlıq hüququnun qeyd edilən əsas metodlarından başqa, hüquq ədəbiyyatında,¹ razılaşdırma metodu (bu metod sahibkarlıq hüququ subyektlərinin iradə sərbəstliyi və bərabərliyi ilə əlaqədar olub, onların mülki dövryyənin hər hansı iştirakçısı ilə əmlak istifadəsi, əmtəə satışı, işlərin görülməsi və ya xidmətlərin göstərilməsi şərtlərini və qaydalarını müstəqil sürətdə müəyyən etmələrində özünü göstərir), məcburi göstəriş metodu (bu metod sahibkarlıq fəaliyyətinin dövlət tərəfindən tənzimlənməsi prosesində tətbiq edilir və belə göstərişlərin icrası imperativ qaydada təmin olunur), tövsiyyə metodu (bu metod da, adətən sahibkarlıq fəaliyyətinin tənzimlənməsi prosesində tətbiq edilir, müstəqil olaraq səmərəli fəaliyyət sahələrinin seçilməsinə, iqtisadi təşəbbüsün və işgüzarlığın geniş təzahür etməsi üçün şərait yaradılmasına yönəldilmişdir. Məsələn, xidmət sahələrinə nisbətən istehsal sahələrinin genişləndirilməsinin daha çox dəstəklənməsi, regionlarda sahibkarlığın inkişafı və s.) və qadaga metodu (məsələn, ətraf mühitin qorunması, tarix və mədəniyyət abidələrinin mühafizəsi, təhlükəsiz və sağlam iş şəraitinin yaradılması və s.) fərqləndirilir.

§5. Sahibkarlıq hüququnun prinsipləri və sistemi

Sahibkarlıq hüququnun prinsipləri bu hüquq sahəsinin predmeti və metodu, tənzim etdiyi ictimai münasibətlərin xarakteri ilə şərtlənən, sahibkarlıq hüququnun məqsədini, mahiyyətini və digər səciyyəvi keyfiyyət xüsusiyyətlərini xarakterizə edən ilk əsalar və başlanğıclardır.

Latın sözü olan “prinsipium” əsas rəhbər müddəalar, ilk başlanğıc mənasını verir. Azərbaycan dilinin məna incəlikləri təhlil edən dilçi mütəxəssislər “prinsip” sözünün müəyyən nəzəriyyənin, təlimin, elmin və s. əsas müddəası, çıxış nöqtəsi,

¹ Дойников И.В. Предпринимательское (хозяйственное) право. М., Изд-во «Нолидж», 1998, с.9.

xətti-hərəkət norması mənasında izahını verirlər.¹ Məntiqdə prinsip sisteminin hər hansı bir müddəasının ümumiləşdirilməsindən və mövcud prinsipin abstraktlaşdırılmış olduğu sahənin bütün hadisələrinə şamil edilməsindən ibarət olan mərkəzi anlayışdır, əsasıdır. Fəlsəfədə prinsip məfhumu davranışın ilk başlanğıcı, rəhbər ideyası və əsas qaydası mənasında işlədilir.

Sahibkarlıq hüququnun prinsipləri, bəzi istisnalarla, demək olar ki, xüsusi hüququn prinsipləri ilə eyni olub, sahibkarlıq hüququ subyektlərinin bərabərliyi, onların iradə sərbəstliyi, mülki dövriyyə iştirakçılarının əmlak müstəqilliyi, mülkiyyətin toxunulmazlığı, mülki hüquqların məhkəmə müdafiəsindən ibarətdir.

Bu öz əsasını ölkəmizim mülki qanunvericiliyin mahiyyətindən, məqsəd və vəzifələrindən götürmüşdür. Belə ki, mülki dövriyyənin təmin edilməsi, sahibkarlıq fəaliyyətinin dəstəklənməsi və sərbəst bazar iqtisadiyyatının inkişafına şərait yaradılması mülki qanunvericiliyin əsas vəzifələrindən biridir (MM-in 1.2-ci maddəsi). Digər tərəfdən, istər sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olan, istərsə də məşğul olmayan hər hansı fiziki və ya hüquqi şəxslər mülki hüquq münasibətlərinin subyektləri ola bilərlər (MM-in 5.1-ci maddəsi).

Sahibkarlıq hüququ subyektlərinin bərabərliyi prinsipi xüsusi hüququn mahiyyətini təşkil edən, onun səciyyəvi keyfiyyət xüsusiyyətlərini əks etdirən rəhbər başlanğıclardan biridir.

Sahibkarlıq fəaliyyəti ilə Azərbaycan Respublikasının fəaliyyət qabiliyyəti olan hər hansı vətəndaşı, mülkiyyət formasından asılı olmayaraq hüquqi şəxslər, hər bir xarici vətəndaş və ya vətəndaşlığı olmayan şəxs, habelə xarici hüquqi şəxslər məşğul ola bilərlər və Azərbaycan Respublikasının qanunvericilik aktlarında nəzərdə tutulmuş hallar istisna edilməklə, onlar bərabər hüquqları malikdirlər.

Qanunvericilikdə nəzərdə tutulmuş istisnalar müxtəlif xarakterli ola bilər. Məsələn, Beynəlxalq xüsusi hüquq haqqında Azərbaycan Respublikasının 6 iyun 2000-ci il tarixli² Qanununun 7-ci maddəsinə əsasən, Azərbaycan Respublikasının

¹ “Azərbaycan dilinin lüğəti”, prof.A.Axundovun redaktəsi ilə, II cild, Bakı, “Çıraq” nəşr., 1999, s. 382.

² Азярбайжан Республикасынын Ганунлар кцдлиййаты, БЫЫ жилд, Бакы, «Диэеста», 2002, с. 341-347.

müvafiq icra hakimiyyəti orqanı (Azərbaycan Respublikasının Prezidenti) Azərbaycan Respublikası vətəndaşlarına və hüquqi şəxslərinə münasibətdə retorsiyalar (xüsusi məhdudiyyətlər) tətbiq edən dövlətlərin vətəndaşlarına və hüquqi şəxslərinə cavab tədbiri kimi, analoji məhdudiyyətlər müəyyən edə bilər.

Başqa bir misal, Qeyri-kommersiya hüquqi şəxsləri sahibkarlıq fəaliyyəti ilə yalnız o hallarda məşğul ola bilərlər ki, bu fəaliyyət onların yaradılması zamanı qarşıya qoyulmuş məqsədlərə nail olmağa xidmət etsin və bu məqsədlərə uyğun gəlsin (MM-in 43.6-cı maddəsi).

Sahibkarlıq hüququ subyektlərinin bərabərliyi prinsipini həmin subyektlərin subyektiv mülki hüquqlarının həcmnin və məzmununun bərabərliyi kimi başa düşmək düzgün olmazdı. Belə ki, ayrı-ayrı sahibkarların əmlak vəziyyətinin, işgüzarlıq və sahibkarlıq qabiliyyətinin və s. yüksək olması onların şübhəsiz ki, başqa sahibkarlara nisbətən daha artıq mənfəət əldə etməsinə, daha artıq işlər görməsinə, xidmətlər göstərməsinə, əmtəə istehsal etməsinə və yaxud satmasına şərait yaradır.

Sahibkarlıq hüququ subyektlərinin iradə sərbəstliyi prinsipi onların mülki dövrüdə fəaliyyət sahələri seçməkdə və iqtisadi qərarlar qəbul etməkdə, sahibkarlıq fəaliyyətinin forma və üsullarını müəyyənləşdirməkdə, fəaliyyət istiqamətlərini dəyişməkdə və s. hərəkət variantları seçməkdə müstəqilliyi ilə şərtlənir.

Sahibkarlar istənilən formada müəssisə yaratmaqla və yaxud heç bir müəssisə yaratmadan sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olmaqda, başqa müəssisələrin fəaliyyətində öz sərəncamında olan əmlakla iştirak etməkdə, məhsul göndərənləri və istehsal olunan məhsulun (işlərin, xidmətlərin) istehlakçıları seçməkdə, öz məhsulları (işləri, xidmətləri) üçün qiymətlər (tariflər) müəyyənləşdirməkdə, pul vəsaitinin saxlanması, hesablaşma, kredit və kassa əməliyyatlarının bütün növlərinin həyata keçirilməsi üçün banklarda hesablar açmaqda, məbləğinə məhdudiyyət qoyulmayan şəxsi gəlir əldə etməkdə, xarici iqtisadi münasibətlərdə iştirak etməkdə və s. sərbəstdirlər.

İradə sərbəstliyi prinsipi sahibkarlara qanunvericiliyin imperativ normalarını pozmadan fəaliyyət variant seçməkdə sərbəstlik verir. Şübhəsiz ki, sahibkarlar qüvvədə olan qanunvericiliyin tələblərinə əməl etməyə və həmin tələblərdən irəli gələn vəzifələri yerinə yetirməyə borcludurlar.

Bu prinsip hüquq ədəbiyyatında bəzən dispozitivlik prinsipi də adlandırılır.¹

Sahibkarların əmlak müstəqilliyi prinsipi sahibkarlıq fəaliyyətinin anlayışı və mahiyyəti ilə (MM-in 13-cü maddəsi, «Sahibkarlıq fəaliyyəti haqqında» qanunun 1-ci maddəsi) bilavasitə şərtlənir və həmin fəaliyyətin səciyyəvi keyfiyyət xüsusiyyətlərini özündə əks etdirir.

Mülkiyyətin toxunulmazlığı prinsipi təkcə sahibkarlıq hüququnun deyil, bütövlükdə xüsusi hüququn aparıcısı, fundamental prinsiplərindən biridir. Sahibkarlıq hüququnun bütün digər prinsipləri bu və ya digər formada və dərəcədə bu prinsipin həyata keçirilməsinə və təmininə xidmət edir.

Bu prinsipin mahiyyəti ondan ibarətdir ki, qanuni yolda əldə edilmiş mülkiyyət dövlət tərəfindən müdafiə olunur, tanınır və qorunur.

Mülkiyyət toxunulmazlığı prinsipi, eyni zamanda, bazar iqtisadiyyatına keçidlə əlaqədar Respublikamızın milli iqtisadiyyatının əsaslarının formalaşması üçün ölkəmizin ərazisində ayrı-ayrı şəxslərdə olan puldan, valyutadan və digər varidatdan sərbəst istifadə olunmasına xidmət edir. «Varidata təminat verilməsi haqqında» Azərbaycan Respublikasının 15 yanvar 1993-cü il tarixli Konstitusiya Qanununun 1-ci maddəsinə əsasən, Azərbaycan Respublikasında hər kəs və respublika ərazisində yerləşən qeyri-dövlət hüquqi şəxsləri onlarda olan daşınar və daşınmaz əmlakı: pulu, valyutanı və sair varidatı izahat vermədən, deklarasiya və başqa sənəd təqdim etmədən istehsal, kommersiya fəaliyyəti və qanunvericilikdə qadağan edilməyən digər fəaliyyət sahələrinə sərbəst yönəldə bilər, habelə bunlardan öz mülahizələrinə görə istifadə edə bilərlər.

Müqavilə azadlığı prinsipi Azərbaycan Respublikası MM-in 6.1.5-ci maddəsi ilə yanaşı, həmin Məcəllənin 390-cı maddəsində də əksini tapmışdır. Bu prinsip fiziki və ya hüquqi şəxslərin azad surətdə müqavilə bağlamaq və yaxud müqavilə

¹ Гражданское право. Учебник. В 2-х т. Ч1. Под общ.ред. проф. В.Ф.Чигира. М., Амалфея, 2000, с.33.

bağlamaqdan imtina etməkdə, müqavilənin məzmununu və şərtlərini müəyyənləşdirməkdə, bu hüquqlarını qarşı tərəfin iradəsindən asılı olmayaraq sərbəst sürətdə həyata keçirməkdə özünü göstərir. Müqavilə azadlığı prinsipi qeyd edilənlərdən əlavə, fiziki və ya hüquqi şəxslərin müqavilə növünü seçməkdə, müqavilənin formasını müəyyənləşdirməkdə, tərəflərin razılığı ilə istənilən vaxt müqavilənin dəyişdirilməsi və ya ləğv edilməsinin mümkünlüyündə, müqavilənin icrasının təmin olunması üsullarını seçməkdə sərbəstliyini şərtləndirir.

Qanunvericilikdə nəzərdə tutulmuş hallarda müqavilə azadlığının məhdudlaşdırılmasına yol verilir. Buna misal olaraq, Azərbaycan Respublikası MM-in 337-349, 390-cı maddələrini və s. göstərmək olar.

Mülki hüquqların maneəsiz həyata keçirilməsinə şərait yaradılması prinsipi Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 59-cu maddəsində, eləcə də Azərbaycan Respublikası MM-in 6.1.7, 6.4, 20 və s. bir sıra maddələrində, «Sahibkarlıq fəaliyyəti haqqında» Qanunun 5-6-cı maddələrində öz əksini tapmışdır.

Qeyd edilən hüquq normalarında sahibkarlıq fəaliyyəti əsas hüquq və azadlıqlardan biri kimi xarakterizə olunur, malların, xidmətlərin və maliyyə vəsaitinin Azərbaycan Respublikasının bütün ərazisində sərbəst hərəkətinə mənəələrin yolverilməzliyində, sahibkarlıq fəaliyyətinin dövlət tərəfindən dəstəklənməsində, sərbəst bazar iqtisadiyyatının inkişafına, iqtisadi təşəbbüsün və işgüzarlığın geniş təzahür etməsinə şərait yaradılmasında və s. özünü göstərir.

Sahibkarların mülki hüquqlarının həyata keçirilməsində məhdudiyyətlərə yalnız dövlətin səlahiyyətinə aid məsələlərdə (qanunçuluğun gözlənilməsi, ölkənin və vətəndaşların təhlükəsizliyi və müdafiəsi, vergi, qiymət və antiinhisar tənzimlənməsi, sosial təminatlar verilməsinə, ekologiya, sanitariya, yanğından qorunma və arxitektura normalarının gözlənilməsi və tarixi abidələrin mühafizəsi) və qanunvericilikdə müəyyən edilən hallarda yol verilir.

Pozulmuş hüquqların bərpasının təmin edilməsi və onların məhkəmə müdafiəsi prinsipi öz əsasını bütövlükdə hüququn nizamasalma və qoruma funksiyasından götürmüşdür.¹

Fiziki və hüquqi şəxslər özlərinə mənsub mülki hüquqları, o cümlədən müdafiə etmək hüququnu öz istədikləri kimi həyata keçirirlər (MM-in 15.1-ci maddəsi). Lakin nəzərə almaq lazımdır ki, mülki hüquqların müdafiəsi qanunvericilikdə nəzərdə tutulmuş qaydaya və qanuna, ictimai qaydaya və əxlaqa zidd olmayan üsullarla həyata keçirilir (MM-in 18-ci maddəsi).

Pozulmuş hüquqların məhkəmə müdafiəsi Konstitusiya normasıdır. Belə ki, Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 60-cı maddəsinə əsasən, hər kəsin hüquq və azadlıqlarının məhkəmədə müdafiəsinə təminat verilir. Hər kəs dövlət orqanlarının, siyasi partiyaların, həmkarlar ittifaqlarının və digər ictimai birliklərin, vəzifəli şəxslərin qərar və hərəkətlərindən (yaxud hərəkətsizliyindən) məhkəməyə şikayət edə bilər.

Konstitusiyanın bu maddəsi ilə vətəndaşların həm Konstitusiya ilə təsbiq edilmiş hüquqlarının və azadlıqlarının, həm də Azərbaycan Respublikasının qanunlarında və digər normativ hüquqi aktlarında nəzərdə tutulmuş hüquqlarının və azadlıqlarının məhkəmələrin müdafiəsi altında olduğuna təminat verilir. Məhkəmə təminatı hər kəsin pozulmuş hüquqlarının və azadlıqlarının bərpası məqsədilə etdiyi müraciətə məhkəmənin baxması və onlara dair ədalətli qərar qəbul etməsi vəzifəsini müəyyən edir.²

Azərbaycan Respublikasının «Vətəndaşların hüquq və azadlıqlarını pozan və hərəkətlərdən məhkəməyə şikayət edilməsi haqqında» qanunu Konstitusiyamız və dövlətimizin tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələrlə təsbit edilmiş Azərbaycan Respublikası vətəndaşlarının hüquq və azadlıqlarını pozan qərar və hərəkətlərdən (hərəkətsizlikdən) məhkəməyə şikayət edilməsi qaydalarını müəyyənləşdirir, habelə vətəndaşların hüquq və azadlıqlarının məhkəmə təminatı ilə əlaqədar yaranan münasibətləri tənzimləyir.

¹ Щцгугун функцийалары баряда даща ятрафлы бах: М.Ф.Мяликова. Дювлят вя щцгуг нязяриййяси. Бақы, «Маариф» няшриййаты, 1979, с. 42-44.

² И.М.Жяфяров. Азярбайжан Республикасы Конститусийанын шярщи. Бақы, «Щцгуг ядябиййаты» няшр., 2003, с. 180.

Sahibkarlıq hüququnun sistemi.

Hüquqda sistem anlayışı hüququn daxili vəhdətdə olan ayrı-ayrı hissələrinin vahid bir tam halında birləşməsinə ifadə edir.

Sahibkarlıq hüququnun sistemi bütövlükdə hüququn sistemi kimi, həmin hüquq sahəsinin cəmiyyətin iqtisadi bazisi ilə şərtlənən quruluşu olub, hüququn daxili vəhdətdə və bir-birinə uyğun olan ayrı-ayrı hissələrə bölünməsi ilə xarakterizə olunur.

Tədris kursu kimi sahibkarlıq hüququnun sistemini aşağıdakı institutlar təşkil edir:

- sahibkarlıq hüququnun ümumi müddəaları;
- sahibkarlıq fəaliyyətinin hüquqi əsasları;
- xarici ölkələrin sahibkarlıq (ticarət) hüququnun ümumi xarakteristikası;
- sahibkarlıq hüququ subyektlərinin ümumi xarakteristikası;
- fərdi sahibkarlar və kommersiya təşkilatları;
- sahibkarlıq hüququnun xüsusi səlahiyyətli subyektləri;
- sahibkarlıq hüququnun obyektləri;
- müqavilə sahibkarlıq fəaliyyətinin hüquqi formasıdır;
- sahibkarlıq fəaliyyəti sahəsində işlərin görülməsi ilə əlaqədar müqavilələr;
- əmlakın və digər əmlak hüquqlarının verilməsinə yönəlmiş müqavilələr;
- sahibkarlıq fəaliyyəti sahəsində əşyanın istifadəyə verilməsinə yönələn müqavilələr;
- xidmətlər göstərilməsinə yönələn müqavilələr;
- sahibkarlıq fəaliyyəti sahəsində əqli mülkiyyət obyektlərinin istifadəsi ilə əlaqədar müqavilələr;
- sahibkarlıq fəaliyyətinin müxtəlif sahələrini əhatə edən müqavilələr;
- müqavilə öhdəliklərinin pozulmasına görə sahibkarların mülki-hüquqi məsuliyyəti;
- sahibkarlıq fəaliyyətinin dövlət tərəfindən tənzimlənməsinin ümumi müddəaları və hüquqi əsasları;
- antiinhisar fəaliyyətinin hüquqi tənzimlənməsi;

- haqsız rəqabətə qarşı mübarizənin hüquqi tənzimlənməsi;
- təbii inhisarlar;
- məhsulların, işlərin, xidmətlərin keyfiyyətinin hüquqi tənzimlənməsi və istehlakçıların hüquqlarının müdafiəsi;
- qiymət və qiymətləndirmə fəaliyyətinin hüquqi tənzimlənməsi;
- sahibkarlıq fəaliyyəti və ekoloji təhlükəsizlik;
- özəlləşdirmə;
- investisiya fəaliyyətinin hüquqi tənzimlənməsi;
- qiymətli kağızlar bazarının hüquqi tənzimlənməsi;
- torpaq bazarının hüquqi tənzimlənməsi;
- aqrar sahədə sahibkarlıq və regionların inkişafına dövlət köməyi;
- reklam;
- audit;
- müflisləşmə və iflasın hüquqi əsasları;
- azad iqtisadi zonalar.

§1. Bazar iqtisadiyyatına keçid şəraitində sahibkarlıq fəaliyyətinin hüquqi tənzimlənməsinin zəruriliyi: Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyi, inkişaf etmiş ölkələrin və keçid iqtisadiyyatlı dövlətlərin təcrübəsi

Gündəlik həyatımızda alqı-satqı münasibətlərinin məcmusu kimi xarakterixə olunan bazar¹, həqiqətdə yalnız alqı-satqı münasibətlərini deyil, bir-biri ilə qarşılıqlı surətdə sıx əlaqədə olan iqtisadi münasibətlər sistemini, başqa sözlə, cəmiyyətin istehsal münasibətləri sisteminin bir bölməsini təşkil edir. Bazar münasibətləri istehsal münasibətlərinin bütün sahələrini – istehsal, bölgü, mübadilə və istehlak münasibətlərini dialektik vəhdət halında özündə birləşdirir.

Bazarla iqtisadiyyat qarşılıqlı əlaqədə olub, birinin inkişafı digərinin dinamikası üçün şərait yaradır. Əgər bazar konkret dövrün reallığına uyğun gəlmirsə və hərc-mərciliyə çevrilirsə, bu iqtisadiyyatın tənəzzülünə, əksinə məhsuldar qüvvələrin inkişafına maksimum uyğun gələn, azad sahibkarlığa və sağlam rəqabətə əsaslanan, dövlət tərəfindən işlənilib hazırlanmış iqtisadi strategiyaya uyğun tənzimlənən bazar, iqtisadiyyatın tərəqqisinə, cəmiyyətin məcmu ictimai məhsulunun və milli sərvətin artmasına, cəmiyyət üzvlərinin rifah halının yaxşılaşdırılmasına səbəb olur.

Real bazarda bazar münasibətlərinin iştirakçılarının hər biri mənfəət və ya şəxsi gəlirlərini, öz mənafeələrini rəhbər tutaraq, heç şübhəsiz, öz xeyrini, öz marağını daha səmərəli surətdə qorumağa, gəlirini, kapitalını daha çox artırmağa çalışır. Bu prizmadan baxdıqda, aydın məsələdir ki, həmin münasibətlər «vəhşi bazar» münasibətlərindən başqa bir şeyi xatırlatmır.

«Vəhşi bazar» mühitindən uzaqlaşmaq, bazar iqtisadiyyatı subyektlərinin fizikadakı Braun hərəkətini xatırladan qarma-qarışıq fəaliyyətlərinə bir ahəng vermək üçün hüquqi tənzimləmə mühüm vasitə kimi çıxış edir. O, bazar

¹ Азәрбајжан дилинин мяна инжяликлярини тядгиг дян дилчи алимлярин фикринжя «базар»- алыш-вериш йери, ачыг йердя, йахуд бина ичярисиндя дцзялдилян буюцк мювсцм тижаряти, ямтяя дювриййяси саясяи, зонасы, алгы-сатгы мянасында ишлядилир («Азәрбајжан дилинин изашлы лцъяти», проф.А.Ахундовун редактяси иля, ЫI жилд, Бақы, «Чыраг», 1997, с.96.)

Базар шяшярлярдя вя кяндлярдя йерляшян мцяййян мейданлардя тажирляр вя диэяр шяхсляр тяряфиндя мцяййян олунмуш эцнлярдя кечирилян тижарятдир. (Даль В.И. Толковый словарь живого великорусского языка (электронное издание, воспроизведенное по изданию 1980-1982 годов). М., Аутонал, 1997.

münasibətlərini əmlak məsuliyyəti və digər məcburi tədbirlər vasitəsilə tənzimləyir, bazar münasibətlərinin subyektlərinə yalnız müəyyən hədlər daxilində və müəyyən «müstəvi üzərində» hərəkət azadlığı verir, bununla da, qanunçuluqla yanaşı, bazara sağlam əhvali-ruhiyyə, «xoş iqlim» gətirmiş olur.

Beləliklə, bazar iqtisadiyyatının subyektləri olan sahibkarlarla dövlət tərəfindən müəyyən edilmiş ümumi-məcburi normalar, hüquqi tənzimləmə vasitələri arasında xüsusi diqqət tələb edən bir münasibət yaranır. Belə ki, bir tərəfdən, iqtisadi münasibətlərin stabilliyi, «bazar qaydaları» sistemində sərbəst hərəkətinə təminat verilməsi, tərəf-müqabilinin sahibkarlıq fəaliyyətini ədalətli üsullarla aparması, rəqibinin ona zərər vura bilən, yaxud onun işgüzarlıq nüfuzuna xələl gətirə bilən hərəkətlərdən inzibati qaydada çəkindirilməsi, eləcə də, qəfil təbii fəlakətdən, qarşısı alınmaz sosial hadisələrdən, haqsız rəqabətdən, inhisarçılıq fəaliyyətindən və s. qorunmaq üçün sahibkara hüquq, normativ tənzimləmə hava və su kimi zəruri olur. Digər tərəfdən sahibkarın mənfəət və ya şəxsi gəlir əldə edilməsi məqsədilə özünün cavabdehliyi və əmlak məsuliyyəti ilə həyata keçirilən, qanunvericiliklə qadağan olunmayan təsərrüfat fəaliyyətinin bütün növlərini, o cümlədən məhsul istehsalını, satışını və xidmətlərin göstərilməsini əhatə edən, mütəmadi sürətdə həyata keçirilən müstəqil təşəbbüskarlıq fəaliyyəti kimi səciyyələndirilən, bütün bu cəhətlərinə görə «dinamik hadisə» kimi xarakterizə olunan sahibkarlıq fəaliyyəti ilə hüquq normaları arasında yuxarıda qeyd edilən həmin ziddiyyət ortaya çıxır. Bu da təbii qəbul olunmalıdır. Belə ki, məhz həmin ziddiyyət sahibkarlıq fəaliyyətinin və həmin fəaliyyəti tənzimləyən hüquq normalarının inkişafının hərəkətverici qüvvəsi, «daima fəaliyyətdə olan mühərrikdir».

Dövlət tərəfindən qorunan ümumi-məcburi sosial normalar sistemi kimi hüquq iqtisadi dövriyyədə, cəmiyyətdə və dövlətdə sahibkarın hüquqi vəziyyətini əks etdirir, onun mənafeyinin qorunması vasitəsinə çevrilir. Hüquq sahibkarlıq fəaliyyətinin əsas istiqamətlərini, prinsiplərini, sahibkarlıq fəaliyyətinin iştirakçılarının hüquqlarını və vəzifələrini, onun dövlət tərəfindən müdafiə olunması və həvəsləndirilməsinin forma və üsullarını, sahibkarın dövlət orqanları

ilə qarşılıqlı münasibətlərini müəyyən edir. Bununla da hüquq subyektiv amil olmaqla, bütünlükdə ictimai inkişafın, o cümlədən, iqtisadi tərəqqinin gedişinə mühüm təsir göstərir.

Hüquq normaları kamil, yetkin sistem halında olduqda, elmi cəhətdən işlənilib hazırlanmış konsepsiyaya əsaslandıqda, iqtisadi inkişafın ümumi gedişinə uyğun olduqda və ona kömək etdikdə bu təsir daha da artır və səmərəli olur.

Azərbaycan Respublikasının yeni Mülki Məcəlləsi¹ bazar iqtisadiyyatına keçid şəraitində sahibkarlıq fəaliyyəti sahəsində münasibətlərin hüquqi tənzimlənməsində, mülki dövriyyənin azadlığının, sərbəst və stabil inkişafının təmin edilməsində, sahibkarlıq fəaliyyətinin dəstəklənməsində və sərbəst bazar iqtisadiyyatının inkişafına şərait yaradılmasında əvəzsiz rol oynayır. Bu Məcəllədə mülki dövriyyənin hüquqi tənzimlənməsinin elmi əsaslarla yüksək səviyyədə işlənilib hazırlanması nəticəsində demək olar ki, mülki qanunvericilikdə boşluqların (qanunun analogiyası və hüququn analociyası) qarşısı alınmış, qeyd edilən hallara təsadüf edildikdə belə, mülki qanunvericiliyin analogiya üzrə tətbiqi qaydası, sovet dövrü qanunvericiliyindən tamamilə fərqli sürətdə, daha dəqiq, ədalətli, insaf və mənaəviyyət tələbləri nəzərə alınmaqla, yüksək hüquqi texnika ilə həll edilmişdir. Məsələn, Azərbaycan Respublikası Mülki Məcəlləsinin 11.2-ci maddəsində hüququn analogiyasına anlayış verilərək göstərilir ki, oxşar münasibətləri tənzimləyən mülki hüquq normaları olmadıqda tərəflərin hüquq və vəzifələri mülki qanunvericilik prinsipləri əsas götürülməklə tənzimlənilir.²

¹ Азәрбайжан Республикасынын йени Мцлки Мяжялляси 1999-жу ил 28 декабр тарихли Ганунла тясдиг едилмиш, 2000-жи ил сентябрын 1-дян гцввяйя минмишдир. Азәрбайжан Республикасынын Мцлки Мяжялляси, Бақы, «Щцгуг ядыбиййаты» няшриййаты, 2000.

² Охшар нормалар Русийа Федерасийасы йени ММ-ин 6-жы маддясиндя, Беларус Республикасынын йени ММ-нин 5-жи маддясиндя, Газахыстан Республикасы ММ-ин 5-жи маддясиндя, Тцркмянистан Республикасы ММ-ин 6-жы маддясиндя, Юзбякистан Республикасы ММ-ин 5-жи маддясиндя, Гырызыстан Республикасы ММ-ин 5-жы маддясиндя юз яксини тапмышдыр. Лакин Эцржцстан Республикасынын йени ММ-нин бу мцнасибятляри тянзим едян 5-жи маддяси демьяк олар ки, «кечмиш совет формасындан» аза дола билмямиш, щцгугун аналоэийасынын мцлки ганунверижилийин принциплари ясас эютцрцлмякля дейил, «щцгугун цмуми принциплари ясас эютцрцлмякля» тянзимляндийи эюстярилмишдир. Монголустанын 1 ноябр 1994-жц илдя гябул олунмуш (1 йанвар 1995-жи илдя гцввяйя минмиш) йени ММ-ин 6-жы маддяси щцгугун аналоэийасы дедикдя, щямин щцгуг сащясинин принципларинин тятбигини нязрядя тутур. (Бах.:Брагинский М.И. О месте гражданского права в системе «право публичное – право частное» // В кн.: Проблемы современного гражданского права: Сборник статей. М., Городец, 2000, с.48; Правовые системы стран мира. Энциклопедический справочник. Отв. ред. Д.ю.н., проф. А.Я.Сухарев. М., Изд-во НОРМА, 2000, с.443-452).

Əks hal da ola bilər. Belə vəziyyətdə elmi cəhətdən işlənilib hazırlanmışdır, vahid hüquqi və iqtisadi siyasətə əsaslanmayan, başqa ölkələrin müsbət təcrübəsinə, dövlətin özünün inkişaf səviyyəsinə və milli mentalitetinə uyğun olmayan hüquq konservativ rol oynayır, iqtisadi inkişafın gedişinə mənfi təsir göstərir və beləliklə də, qüvvədə olan qanunlarla iqtisadi inkişaf arasında uyğunsuzluğun əmələ gəlməsi ilə nəticələnər.

Burada, mühüm əhəmiyyət kəsb edən xüsusat kimi onu da qeyd etmək lazımdır ki, bazar iqtisadiyyatına keçid şəraitində iqtisadi münasibətlərin qanunvericilik yolu ilə tənzim edilməsində elmi cəhətdən işlənilib hazırlanmış, sistemli şəkildə və ardıcıl surətdə həyata keçirilən strategiyanın, ümumi istiqamətin olması mühüm amildir.¹

Qanunvericiliyin stabilliyi və sabitliyi bütün dövrlərdə mülki dövriyyənin, o cümlədən sahibkarlıq fəaliyyətinin, eləcə də, sonuncunun hüquqi forması olan müqavilə münasibətlərinin tam və hərtərəfli inkişafının zəruri şərtidir.²

Keçid iqtisadiyyatı ölkələr olan Albaniya, Belarus, Bolqarıstan, Macarıstan, Gürcüstan, Qazaxıstan, Qırğızıstan, Latviya, Litva, Moldova, Polşa, Rusiya, Rumıniya, Tacikistan, Türkmənistan, Ukrayna, Özbəkistan və s. kimi Azərbaycan Respublikasında da iqtisadi sahədə münasibətləri tənzimləyən yetkin hüquqi bazanın formalaşması, iqtisadi sahədə cəmiyyətin həyatında baş verən sürətli dəyişikliklərə uyğun olaraq qanunvericiliyin sistemli şəkildə, elmi cəhətdən işlənilib hazırlanmış konsepsiyaya uyğun daim təkmilləşdirilməsi iqtisadi tərəqqinin zəruri şərtidir. Təsadüfi deyildir ki, hüquq ədəbiyyatında haqlı olaraq, qanunu (qanunvericiliyi) obrazlı surətdə, sahibkarlıq fəaliyyətinin hüquqi forması olan mülki hüquqi müqavilənin «atası»³ və yaxud «anası»⁴ adlandırırlar.

Müasir bazar öz inkişaf səviyyəsinə və mürəkkəbliyinə görə ictimai inkişafın əvvəlki dövrlərində mövcud olmuş bazarlardan tamamilə fərqlənir. Bir əmtəə dəyərinin başqa əmtəədə ifadə olunmasından, məsələn, bir ədəd baltanın 20 kq

¹ Маковский А.Л. Правовые основы рыночной экономики // Закон, 1996, № 4; Ионова Ж.А. Правовые проблемы легитимации предпринимательства // Гос. и право, 1997, №5.

² Свердлов Г.А. К проблеме принципов Советского договорного права. В сахибкарлыбын. Гражданско-правовой договор и его функции. Межвузовский сборник научных трудов. Свердловск, УрГУ, 1980, с.36-44.

³ Тихомиров Ю.А. Договоры в экономике. М., 1993, с.13.

⁴ Брагинский М.И., Витрянский В.В. Договорное право. Общие положения. М., Изд-во «Статус», 1997, с.15.

taxıla dəyişdirilməsi ilə nəticələnən ən sadə dəyər formasından, eləcə də kapitalizmin yeni inkişaf mərhələsinə qədəm qoyduğu XIX əsrin əvvəllərindəki vəziyyətdən fərqli olaraq müasir bazar mürəkkəb nizamasalma mexanizmləri ilə fərqlənən yeni xidmət sahələri, məsələn, informasiya ötürülməsi, avtomatlaşdırılmış sistemlərin, kompüter şəbəkələrinin, yeni texnologiyaların, sığorta xidmətinin yeni növlərinin tətbiqi ilə səciyyələnir¹.

Müasir bazar ötən əsrin əvvəllərində mövcud olmuş bazardan Swift / ödəmələri kompüter şəbəkələri vasitəsilə həyata keçirmək üçün avtomatlaşdırılmış sistem/, innovasiya /texnika və texnologiyanın yeni nəslini təmin edəcək bir proses kimi vəsaitlərin iqtisadiyyatında yerləşdirilməsi, obyekt kimi isə elmi-texniki tərəqqinin nailiyyətləri olan yeni texnika, texnologiya çıxış edir/ və bir sıra digər yeni keyfiyyət göstəriciləri ilə fərqlənir.

Həmin xüsusiyyətlər bazar münasibətlərinin ictimai inkişafın əvvəlki pillələri ilə müqayisədə hazırkı dövrdə dövlət tərəfindən tənzimlənməsini, həm də daha ciddi surətdə tənzimlənməsini zəruri edir. Əgər əvvəllər dövlət sahibkarın iqtisadi fəaliyyətinə bilavasitə qarışmadan, «gecə gözətçisi» rolu oynayaraq onların bazar münasibətlərinə əməl etməsinə nəzarət edirdisə, müasir dövrdə dövlətin iqtisadi və sosial siyasət həyata keçirməklə bazar münasibətlərinə bilavasitə təsir etməsi, həmin münasibətləri nizama salması, tənzimləməsi zəruri olur.

Dünyanın bütün ölkələrində bazar münasibətləri bu və ya digər dərəcədə dövlət tərəfindən tənzimlənilir, ümumi «davranış qaydaları» müəyyənləşdirilir və həmin «qaydalar» daxilində bazar subyektlərinə azadlıq verilir². Bir sıra ölkələrdə planlaşdırma elementləri saxlanılır. Lakin burada keçmiş sosialist ölkələrindən fərqli olaraq, iqtisadi proseslərə başlıca təsir inzibati-əmirlik qaydasında deyil,

¹ Васильев С.В. Правовое регулирование электронной коммерции. В сашибкарлыбын.: Актуальные проблемы гражданского права. Сборник статей. Вып.4 // Под ред. проф. М.И.Брагинского. – М., Издательство НОРМА, 2002, с.306; Трахтенгерц Л.А. Квалификация договорных отношений, возникающих при выполнении заказа на создание программ для ЭВМ. В сб. Проблемы современного гражданского права:Сборник статей. М., Городец, 2000. с. 321-327. Дозорцев В.А. Проблемы совершенствования гражданского права Российской Федерации при переходе к рыночной экономике. Гос. и право, 1994, №1, с.26-36.

² Бу баряда даща ятрафлы бах. Еременко В.И. Антимонопольное законодательство зарубежных стран // Гос. и право, 1995, №9. Степанов В.И. Поравовое регулирование несостоятельности в Германии, США, Англии, Франции и России. В сб: Актуальные вопросы гражданского права / Под ред. М.И.Брагинского; Исследовательский центр частного права. Российская школа частного права. – М., Издательство «Статут», 1998, с.161-228.

iqtisadi təsir vasitələri, məsələn, büdcə, vergi, kredit, qiymət, sifariş və s. ilə həyata keçirilir.

Hələ keçmiş sosialist sistemi dağılmamışdan xeyli əvvəl bu sistemə daxil olan bəzi dövlətlər iqtisadi siyasətlərində bu və ya digər formada dəyişiklik etmək zərurətində qaldılar. Məsələn, Çin Xalq Respublikasında keçən əsrin 80-cı illərindən başlayaraq inzibati-amirlik metodlarından imtina və bazar iqtisadiyyatına keçid sahəsində radikal addımlar atıldı, hökumət müəssisələrin təsərrüfat –iqtisadi fəaliyyətinə birbaşa müdaxilədən imtina etdi, sənaye istehsalında direktiv planlaşdırmanın xüsusi çəkisi 95%-dən 5%-ə endirildi.¹

Müharibədən sonrakı illərdə Yaponiya iqtisadiyyatının yüksək sürətlə inkişafının başlıca şərti dövlətin bazar münasibətlərinə bilavasitə təsirindən ibarət idi. Yaponiya təcrübəsinin ən üstün və diqqətəlayiq cəhətlərindən biri də, onlarda, əlbəttə, xüsusi mülkiyyətin və xüsusi təşəbbüsün olması ilə eyni zamanda, dövlətin iqtisadi inkişafında və iqtisadiyyatın düzgün istiqamətləndirilməsində mühüm rol oynamasından ibarətdir². Eyni fikri Avropa ölkələri, xüsusilə müharibədən sonrakı Almaniya Federativ Respublikası haqqında da demək olar.

İqtisadiyyatın idarə olunmasında dövlətin rolunun artması, bazar subyektlərinin fəaliyyətinin istiqamətləndirilməsi və onların fəaliyyət azadlığının dövlət tərəfindən müəyyən olunmuş «bazar qaydalarına» tabe edilməsi ümumdünya ənənəsinə çevrilməkdədir. Dünya təcrübəsinin ümumiləşdirilməsi milli iqtisadiyyata dövlət tərəfindən ümumi, vahid rəhbərliyin zəruriliyini alternativ olmayan istiqamət kimi qarşıya qoyur. Bunun ən parlaq nümunələrindən biri ABŞ prezidenti Franklin Ruzveltin həyata keçirdiyi «yeni kurs» siyasəti olmuşdur.

ABŞ-ın həmin müsbət təcrübəsi sonradan Qərbi Avropa, Yaponiya və bir sıra digər ölkələrin iqtisadiyyatında özünün geniş tətbiqini tapdı və həmin dövlətlərin

¹ Мирзоев Г.Б. Юридическая защита предпринимательства в России. Историко-правовой анализ. М., Закон и право, ЮНИТИ, 1997, с.112.

² Матузов Н.И., Малько А.В. Правовое стимулирование в условиях становления рыночных отношений // Государство и право, 1995, №4, с.11-19.

dünyanın digər ölkələrinə nisbətən iqtisadi sahədə daha sürətlə inkişaf etməsinin zəruri amili oldu¹.

İctimai həyatda baş verən hadisələri təbiət aləmi ilə obrazlı şəkildə müqayisə edən görkəmli mütəfəkkir T.Hobbsun sözləri ilə desək, «qanunlar insanları qorxutmaq üçün deyil, onların fəaliyyətlərini istiqamətləndirmək üçün verilməlidir. Belə ki, təbiət sahilləri çayın hərəkətinin qarşısını almaq üçün deyil, onun axmasını istiqamətləndirmək üçün yaratmışdır».²

Vergi siyasəti sahibkarlıq fəaliyyətinin, eləcə də bütövlükdə bazar iqtisadiyyatının dövlət tərəfindən tənzimlənməsində mühüm vasitədir. Vergi siyasəti ilə dövlət iqtisadiyyatın daha zəruri hesab edilən sahələrinin inkişafına şərait yaradır. Belə ki, bəzi hallarda vergi üzrə güzəştlər müəyyən edilir və yaxud vergidən azad edilir, bəzi xammal və material növləri üzrə fərqli vergi dərəcələri müəyyənləşdirilir.

Dövlət iqtisadi siyasətinin həyata keçirilməsi üçün iqtisadiyyatın müəyyən sahələrinə digər sahələrlə müqayisədə üstünlük verir və bununla da həmin sahələrdə iqtisadi artıma nail olunmasını təmin edir.

Dövlət öz vergi ödəyicilərinin, həm dövlət müəssisələrinin, həm də özəl müəssisələrin, eləcə də fərdi sahibkarlığın inkişafına, yuxarıda qeyd edilən xüsusiyyətlər nəzərə alınmaqla himayədarlıq siyasəti yeritməlidir. Çünki həmin müəssisələrinin iqtisadi göstəricilərinin inkişafı, onların fəaliyyətində iqtisadi artıma nail olunması, sərmayələrinin artması, nəticə etibarı ilə vergiyə cəlb olunan obyektin və dövlət büdcəsinin ümumi həcmnin və gəlir mənbələrinin artması deməkdir.

Dünyanın inkişaf etmiş ölkələrinin təcrübəsində bu iqtisadi funksiya özünün səmərəliliyi baxımından müsbət həllini tapmışdır. Xəzər dənizinin Azərbaycan sektorunda «Azəri», «Çıraq» yataqlarının və «Günəşli» yatağının dərinliklərdə yerləşən hissəsinin birgə işlənməsi, neft hasilatının pay bölgüsü haqqında Azərbaycan Respublikasının Dövlət Neft Şirkəti ilə «Amoko Kaspian si petroleum

¹ Мамутов В.К. Сближение современных систем правового регулирования хозяйственной деятельности // Государство и право, 1996, №8, с.41-45.

² Гоббс Т. Избранные произведения. Т.1, М., 1956, с.381.

limited», «Bi-Ri eksploreyşn (kaspian si) limited», «Delta nimir Xəzər limited», «Den norske stats oljefond AS», «LUK oyl səhmdar cəmiyyəti», «Makdermont Azərbaycan ink.», «Penzoyl Kaspial korporeyşn», «Yunokal Xəzər LTD» və s. arasında sazişin¹ iştirakçıları olan konsernlərin² fəaliyyəti onların mənsub olduqları dövlətin bilavasitə marağı və nəzarəti altındadır (şübhəsiz ki, bu nəzarət sosialist təsərrüfat sisteminin inzibati amirlik qaydasında və plan əsasında həyata keçirilən nəzarət sistemindən tamamilə fərqli bir anlayışdır). Həmin dövlətlərin dövlət mənafeyi səviyyəsində qeyd olunan konsernlərin mənafeyi müdafiə olunur. Çünki yuxarıda adları çəkilən konsernlərin Azərbaycan neft sənayesinə qoyduğu vəsait həmin dövlətlərin iqtisadiyyatının bir hissəsidir. Digər tərəfdən, həmin konsernlərin səmərəliliyi, sərmayələrinin artması, nəticə etibarı ilə mənsub olduğu dövlətin vergi obyektinin, büdcə mənfəətinin artması deməkdir.

Təsədüfi deyildir ki, «Əsrin müqaviləsi»ndə 17, 127 faiz payı olan dünyanın ən nüfuzlu neft korporasiyalarından biri «Britiş Petroleum Kompani» şirkəti dünyanın 70-dən çox ölkəsində fəaliyyət göstərir, həmin müqavilədə 8,563 faiz payı olan «Statoyl» şirkəti ilə Səudiyyə Ərəbistanı, İraq və Birləşmiş Ərəb Əmirliklərindən sonra neft ixracı üzrə dünyada dördüncü yeri tutur. Rusiya, Anqola, Nigeriya, Vyetnam və bir sıra digər ölkələrdə birgə layihələr üzərində işləyir. Yüz ildən artıq tarixi təcrübəsi olan «Penzoyl» şirkəti isə neft məhsullarını 10 ölkədə istehsal edir və 57 ölkədə satır³. Göründüyü kimi, həmin sənaye nəhənglərinin iqtisadi gücünün artması mənsub olduqları dövlətlərdə iqtisadi siyasətin əsas məqsədi olan iqtisadi artımın yüksəldilməsinin, ümumilikdə dövlətin iqtisadi potensialının artmasının mühüm şərtidir.

Dövlətin bazar iqtisadiyyatına bilavasitə qarışmasının formalarından biri antiinhisar fəaliyyətidir⁴. Respublikamızda inhisarçılıq fəaliyyətinin qarşısının

¹ «Азәрбајжан» гязети, 1996-жы ил 16 октябр.

² Консерн – мцлкийятин вя нязарятин вящдятини сяжиййяляндилян бирляшмя формасыдыр. Консерня дахил олан мяссыяляр сярябаст дейилдирляр, онлара консерня башчылыгы едян баш тяшкилат тяряфиндян нязарят олунур. «Русжа-азярбајжанжа базар игтисадиййаты теринляри лцьяти». Мцяллиф коллективи, Бакы, «Азярняшр», 1993, с.42.

³ «Миллят» гязети, 1994-жц ил, 11 октябр.

⁴ Антииншисар щцгугунун вятяни олан АБШ-да бу ганунверижилик адятян, антитрест ганунверижилийи адланыр. АБШ-ын щцгуг тарихиня «Шерман гануну» кими дахил олан гейд олунан ганунверижилик акты 1890-жы илдя гябул едилдикдян сонра бу сащядя дцня тяжрцбясинин ясасы гойулду. 1896-жы илдя

алынmasının, məhdudlaşdırılmasının və aradan qaldırılmasının hüquqi əsasları «Antiinhisar fəaliyyəti haqqında» Azərbaycan Respublikasının 4 mart 1993-cü il tarixli qanunu¹ ilə tənzimlənir.

Qanun sahibkarlıq fəaliyyətinin subyektlərinin öz fəaliyyət sahələrini rəqiblərindən qorumaq və təcrid etmək, bununla da, bazarda rəqabəti və müqavilə azadlığını məhdudlaşdırmaq üçün ehtiyatların və satış kanallarının ələ keçirilməsi, təsərrüfat subyektlərinin qovuşması və birinin digərini öz tərkibinə daxil etməsi, bazarı bölmək məqsədilə sazişlər bağlanması, qiymətlərlə manipulyasiya, rəqiblərin boykot edilməsi, təsərrüfat subyektlərinin iqtisadi potensialının üstünlüyünə əsaslanaraq rəqabətə və müqavilə azaldığına həlledici təsir göstərməyə imkan verən və bununla da bazarın iştirakçılarının bazara daxil olmasını çətinləşdirən hökmran mövqe tutmasına, bazar mənəələrinin aradan qaldırılmasına, təsərrüfat subyektlərinin rəqabətə yol verməməyə, onu məhdudlaşdırmağa yaxud aradan qaldırmağa yönəldilmiş inhisarcılıq fəaliyyətinin hüquqazidd hərəkət kimi qarşısının alınmasına yönəldilməklə sağlam bazar münasibətlərinin formalaşmasında mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Təsərrüfat subyektinin iqtisadi potensialının üstünlüyünə əsaslanaraq rəqabətə həlledici təsir göstərməyə imkan verən və bununla da, bazarın digər iştirakçılarının bazara daxil olmasını çətinləşdirən müstəsna vəziyyət tutması, yəni hökmran mövqeyi – onun payı bazarda 35 faizdən və ya qanunvericiliklə müəyyən olunmuş digər həddən çox olduqda həmin təsərrüfat subyektinin fəaliyyəti qeyri-qanuni hesab olunur².

Алманийанын щямин мцнасибятляри щцгути тязимляйян Щагсыз рягабят шаггында Гануну, 1899-жы илдя Канаданын тижарятдя антиинщисар мцнасибятляри шаггында Гануну, 1947-жы илдя Йапонийанын инщисар ялейщия Гануну, 1973-жц илдя БЮйцк Британийанын вя 1993-жц илдя Чинин мцгавиг гануну гябул олунду. (Жилинский С.Э. Правовая основа предпринимательской деятельности (предпринимательское право). Курс лекций М., Издательская группа НОРМА-ИНФРА, 1998, с. 338-344. Тотьев К.Ю. Конкурентное право (правовое регулирование конкуренции). Учебник. – М. Издательство РДЛ, 2000, с.71-72; Еременко В.И. Антимонопольное законодательство зарубежных стран // Гос. и право, 1995, №9, с.100-111).

¹ «Азәрбайжан» гязети, 1993-жц ил 29 апрел.

² Русийа Федерасийасы, Украина, Молдова, Газахыстан, Гырбызыстан вя бир сыра диэяр МДБ юлжяляриндя базарда щюкмран мювгейин анлайышы Азәрбайжан Республикасы ганунверижилийи иля ейни формада мцяййянляшдирилмишдир. Лакин Бюйцк Британийанын Ядалятли тижарят шаггында 1973-жц ил тарихли Ганунуна (щямин Ганунун 6-11, 47-56 вя 81-90-жы мадядяляри) ясяян, базарда бу вя йа диэяр нюв ямтянин пайы дювриййянин 1/4 щиссясини тяшкил едирся, бу базарда щюкмран мювге щесаб олунур. АФР ганунверижилийя ясяян, щюкмран мювге мцяссиянин цмуми дювриййядя пайы 250 миллион алмаг маркасындан артыг олдугда, базарда щямин нюв ямтянин 1/3-дян аз олмайан щиссясини тяшкил етдикдя вя

Bazarda rəqabət aparan subyektlərdən biri hökmran mövqedə olarsa, onlar arasında bağlanan və məhdudlaşdırma vasitələri ilə bazarın inhisarlaşmasını doğuran müqavilələr, yəni bazarın ərazi prinsipinə, satışın və alışın həcminə, malların çeşidi və ya alıcıların kateqoriyasına görə bölüşdürülməsi barədə müqavilələr etibarsızdır. Bunlardan əlavə, təsbit edilmiş qiymətlərin, güzəştlərin, əlavələrin müəyyən edilməsi, rəqibin bazara girməsinin məhdudlaşdırılması, boykot edilməsi və onlarla işgüzar əlaqələrdən imtina edilməsi, təklifin həcmi sını şəkildə dəyişdirmək məqsədi ilə istehsal kvotasının razılaşdırılması, auksion və sövdələşmələrdə qiymətlərin yüksəldilməsi, azaldılması və ya bir səviyyədə saxlanması, bazar qiymətlərinin blokadası, qiymət ayrı-seçkiliyi qoyulması barədə müqavilələr etibarsız, qanunazidd müqavilələr hesab olunur.

Burada üfuqi və şaquli müqavilələr fərqləndirilir. Üfuqi müqavilələr dedikdə, istehsal silsilərinin eyni səviyyəsində olan, yaxud eyni bazarda bir-biri ilə rəqabətə yol verməmək məqsədilə fəaliyyət göstərən təsərrüfat subyektləri arasındakı müqavilələr başa düşülür. Şaquli müqavilələrə isə istehsal silsiləsinin müxtəlif səviyyələrində olan təsərrüfat subyektləri arasında, yaxud təsərrüfat subyektləri ilə onların müştəriləri və mal göndərənləri arasında müqavilələr aiddir.

Qeyd edlən müqavilələrə eləcə də, təsərrüfat subyektlərinin bazardakı paylarının birləşdirilməsi onlara hökmran mövqe yaradarsa və ya bu mövqeyi gücləndirərsə, onların qovuşması və başqasının əlinə keçməsi ilə nəticələnən müqavilələr, bazar subyektlərinin rəqabəti məhdudlaşdırılmaq, yaxud aradan qaldırmaq məqsədilə birgə müəssisə yaratmaq haqqında öz aralarında bağladıkları müqavilələr, xarici şirkətin Azərbaycan şirkətini əldə etməsi haqqında milli bazarda rəqabətin məhdudlaşdırılmasına gətirib çıxaran müqavilələr, hər hansı gır malın alınması, digər malın satılması üçün şərt kimi irəli sürülən şərtli müqavilələr, rəqiblərin məhsullarını bazardan sıxışdırıb çıxarmaq və bununla da bazara da digər təsərrüfat subyektlərinin daxil olması üçün maneələr yaratmaq məqsədilə istehsal olunan məhsullara standartlar qoyulmasına gətirən müqavilələr aid edilir.

йахуд цтя гядяр мцяссисянин пайы бирликдя 50% вя даща чох олдугда, 5-я гядяр мцяссисянин пайы цмуми дювриййянин 2/3 –нц вя даща артыыыны тяшкил етдикдя йараныр. (Тотьев К.Ю. Конкурентное право (правовове регулирование конкуренции). Учебник. – М., Изд.РДЛ, 2000, с.62).

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində sahibkarların əmtəə istehsalı və mübadiləsi şübhəsiz ki, rəqabətsiz, mübarizəsiz, çəkişməsiz, mübadiləsiz və yarışsız keçinə bilməz.

Sahibkarlıq fəaliyyəti sahəsində iqtisadi tərəqqinin mühüm amili olan rəqabət ədalətli üsullarla, mövcud qanunvericiliyə uyğun, vicdanlı surətdə həyata keçirilərsə, dövlət tərəfindən müdafiə olunur, ictimai həyatda müsbət hadisə kimi dəstəklənir. Lakin rəqabət başqalarının mənafeyinə ziyan vuran və onların işgüzar nüfuzuna xələl yetirə bilən, ədalətsiz və qanunsuz üsullarla həyata keçirilərsə, belə rəqabət hüquqa zidd hərəkət kimi yol verilməzdir¹. Burada dövlətin həmin bazar münasibətlərinə müdaxilə etməsi, dövlət hakimiyyətinin həyata keçirilməsinin mühüm vasitəsi olan hüququn mühafizəedici funksiyasının tətbiqi zərurəti meydana çıxır. Belə ki, sağlam bazar münasibətlərinin formalaşmasında haqsız rəqabətə qarşı dövlət tərəfindən mübarizə aparılması mühüm əhəmiyyətə malikdir.

Respublikamızda haqsız rəqabətə qarşı mübarizənin hüquqi tənzimlənməsi bu sahədə qəbul olunmuş xüsusi qanunda² - «Haqsız rəqabət haqqında» Azərbaycan Respublikasının 2 iyun 1995-ci il tarixli Qanununda³ öz əksini tapmışdır.

Qanun haqsız rəqabətin qarşısının alınmasının və aradan qaldırılmasının təşkilati-hüquqi əsaslarını müəyyən edir, sahibkarlıq fəaliyyətinin ədalətli üsullarla aparılmasına hüquqi zəmin yaradır, bazar subyektlərinin haqsız rəqabət metodlarından istifadəyə görə məsuliyyətini müəyyən edir.

Keçid iqtisadiyyatı dövrünü yaşayan Respublikamız dünyanın inkişaf etmiş ölkələrinin bazar münasibətlərinin dövlət tərəfindən tənzimlənməsi sahəsində qanunvericilik təcrübəsindən istifadə etməli, sahibkarlıq fəaliyyətinin və bütövlükdə bazar iqtisadiyyatının yetkin hüquqi bazası yaradılmalı, bu zaman

¹ Филиппов А.Г. Некоторые аспекты автономии воли в Российском международном частном праве. В сб.: Актуальные вопросы гражданского права / Под ред. М.И.Брагинского; Исследовательский центр частного права. Российская школа частного права. – М., Изд. «Статус», 1998, с. 422-461.

² Азярбайжан Республикасында олдуьу кими кечид итгисадийятлы юлкяярдян Украина, Полша, Румынийя, словакийя вя Чехийада шагсых рягабятя гаршы мцстягил ганунлар гябул олунмушдур. Лакин Болгарыстан, Мажарыстан, Молдова, Газахыстан, Русийя вя Юзбкыстанда шагсыз рягабят вя антиинишисар мцнасибятляри ващид ганунла тязимлянир. (Еременко В.И. Антимонопольное законодаельство зарубежных стран // Гос. и право, 1995, №9, с. 100-111; щямин мцяллийф - Пресечение недобросоветской конкуренции в Российской Федерации // Гос и право, 1998, №12, с.25-31; Гальперин Л.Б., Михайлова Л.А. Правовые аспекты недобросоветной конкуренции // Правоведение, 1991, №1, с.25-30)

³ «Азярбайжан» гязети, 1 феврал 1996-жы ил.

birinci növbədə, Respublikamızın iqtisadiyyatının keçid xarakteri və inkişaf səviyyəsi, özünəməxsusluğu, milli xüsusiyyətləri və geosiyasi vəziyyətimiz nəzərə alınmalıdır.

§2. Sahibkarlıq fəaliyyətinin konstitusiya əsasları

«Sahibkarlıq fəaliyyəti haqqında» Azərbaycan Respublikası Qanununun 2-ci maddəsində göstərilir ki, sahibkarlıqla bağlı münasibətlər mülkiyyət formasından, fəaliyyət növündən və sahəsindən asılı olmayaraq Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası, «Azərbaycan Respublikasının dövlət müstəqilliyi haqqında» Konstitusiya aktı, «Azərbaycan Respublikasının iqtisadi müstəqilliyi haqqında» Konstitusiya qanunu, Azərbaycan Respublikasının Mülki məcləsi, «Mülkiyyət haqqında» Azərbaycan Respublikasının qanunu və bunların əsasında qəbul edilmiş digər qanunvericilik aktları ilə tənzimlənir.

Sahibkarlıq haqqında qanunvericilik – sahibkarlıq fəaliyyətini hüquqi tənzimləyən normativ aktların məcmusudur. Başqa sözlə, sahibkarlıq haqqında qanunvericilik sahibkarlıq hüququnun mənbəyini təşkil edir.

Respublikamızın 18 oktyabr 1991-ci il tarixdə qəbul olunmuş Dövlət Müstəqilliyi haqqında Konstitusiya aktının 23-cü maddəsində Azərbaycan Respublikasında hər cür iqtisadi fəaliyyətin bazar münasibətlərinə və sahibkarlıq azadlığına əsaslandığı göstərilmişdir.

Azərbaycan Respublikasının Dövlət Müstəqilliyi haqqında Konstitusiya aktında irəli sürülmüş direktiv xarakterli həmin hüquqi prinsiplər 1995-ci il noyabrın 12-də keçirilən ümumxalq səsverməsi – referendumda qəbul olunmuş Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasında inkişaf etdirilərək hərtərəfli və geniş hüquqi həllini tapmışdır. Belə ki, Konstitusiyanın preambulasında «Azərbaycan Respublikasının Dövlət Müstəqilliyi haqqında» Konstitusiya aktında əks olunmuş prinsiplərin əsas götürüldüyü bilavasitə bəyan olunmuşdur.

Konstitusiyanın «İqtisadi inkişaf və dövlət» adlanan 15-ci maddəsində Respublikamızda iqtisadi inkişafın müxtəlif mülkiyyət növlərinə əsaslanaraq, xalqın rifahının yüksəlməsinə xidmət etdiyi öz hüquqi həllini tapmışdır.

Azərbaycan dövləti bazar münasibətləri əsasında iqtisadiyyatın inkişafına şərait yaradır, azad sahibkarlığa təminat verir, iqtisadi münasibətlərdə inhisarçılığa və haqsız rəqabətə yol vermir (Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 15-ci maddəsinin 2-ci hissəsi).

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının «Azad sahibkarlıq hüququ» adlanan 59-cu maddəsində hər kəsin qanunla nəzərdə tutulmuş qaydada öz imkanlarından, qabiliyyətindən və əmlakından sərbəst istifadə edərək təkbaşına və başqaları ilə birlikdə azad sahibkarlıq fəaliyyəti, yaxud qanunla qəğadan edilməmiş digər iqtisadi fəaliyyət növü ilə məşğul olmaq hüququ göstərilir.

Bazar iqtisadiyyatına keçid şəraitində bütün iqtisadi münasibətlərin realizə olunmasının əsasını təşkil edən əmlaka sahiblik, ondan istifadə və onun barəsində sərəncam hüququnu özündə birləşdirən mülkiyyət münasibətləri Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasında ümumbəşəri dəyərlər əsas götürülərək tənzimlənmişdir. Burada canlı istehsal orqanizmi olan milli iqtisadiyyatın gələcək inkişafının təməli qoyulmuş, onun əsas istiqamətləri və prinsipləri müəyyən edilmişdir.

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 13-cü maddəsində Azərbaycan Respublikasında mülkiyyətin toxunulmaz olması və onun dövlət tərəfindən müdafiə olunması öz əksini tapmışdır. Bu müddəaya mülki-hüquqi baxımdan yanaşıldıqda, belə nəticəyə gəlmək olar ki, mülkiyyətin müdafiə tədbirləri nəinki əşya-hüquqi, o, cümlədən öhdəlik-hüquqi münasibətlərdə də özünü göstərir. Yəni, birinci halda mülkiyyət hüququ mütləq hüquq olmaqla, cəmiyyətdə olan hər bir kəsin üzərinə vəzifə qoyur ki, bu hüquqi pozmaqdan çəkinsin, ikinci halda isə, nisbi hüquq olmaqla, həmin vəzifəni mülkiyyətçinin konkret münasibətdə olduğu şəxs üzərinə qoyur.¹

Konstitusiyada göstərilmişdir ki, əsas inkişaf istiqamətlərindən biri kimi müəyyən edilən vətəndaş cəmiyyətinin bərqərar edilməsinə nail olmaq iqtisadiyyatın bazar münasibətləri əsasında qurulmasının mühüm şərtidir. Vətəndaş cəmiyyətinin təbiətini səciyyələndirən, onu bazar iqtisadiyyatının mühüm amili

¹ Ясєдов Б.Щ. Ямлакын вижданлы ялдя едяндян тяляб едилмяси // Щцгути дювлят вя ганун, 1999, №8.

kimi xarakterizə edən xüsusiyyətlərdən biri mülki dövriyyədə tərəflər arasında münasibətlərin qarşılıqlı bərabərliyə əsaslanmasıdır.

Bazar iqtisadiyyatının ən mühüm prinsiplərindən biri kimi iqtisadi dövriyyədə tərəflərin bərabərliyi işgüzarlıq və sahibkarlıq fəaliyyətinin, təsərrüfatçılıq fəallığının artmasının əsas amillərindəndir.

Konstitusiyanın 29-cu maddəsinin 2-ci hissəsində göstərilir ki, mülkiyyətin heç bir növünə üstünlük verilmir. Mülkiyyət hüququ, o cümlədən xüsusi mülkiyyət hüququ qanunla qorunur.

Sahibkarın, eləcə də iqtisadi dövriyyənin digər subyektlərinin öz hüquqlarının müdafiəsi üçün məhkəmə təminatı Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 26-cı maddəsi, 29-cu maddəsinin 4-cü hissəsi və 60-cı maddəsində öz əksini tapmışdır.

Hər kəsin dövlət orqanlarının, yaxud onların vəzifəli şəxslərinin qanuna zidd hərəkətləri və hərəkətsizliyi nəticəsində vurulmuş zərərin dövlət tərəfindən ödənilməsinə tələb etmək hüququ vardır (Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 68-ci maddəsinin 2-ci hissəsi).

Konstitusiyanın 73-cü maddəsində göstərilir ki, qanunla müəyyən olunmuş vergiləri və başqa dövlət ödənişlərini tam həcmdə və vaxtında ödəmək hər kəsin borcudur. Heç kəs qanunla nəzərdə tutulmuş əsaslar olmadan və qanunla göstərilmiş həcmdən əlavə vergilər və başqa dövlət ödənişləri ödəməyə məcbur edilə bilməz.

Beləliklə, bazar iqtisadiyyatının zəruri elementi olan sahibkarlıq fəaliyyəti respublikamızın sosial-iqtisadi həyatının əsasına çevrildiyindən, iqtisadi sistemin əsasını təşkil edən, ictimai istehsalın fasiləsiz inkişafı və genişlənməsi əsasında məhsulun, milli gəlirin və milli sərvətin artırılması vasitəsi ilə cəmiyyətin rifahının yüksəldilməsində özünü göstərir. Bu isə iqtisadi tərəqqinin yeganə sınaqlanmış yolu olan sahibkarlıq fəaliyyətinin və bazar münasibətlərinin respublikamızın əsas qanunu olan Konstitusiyamızda və digər qanunvericilik aktlarında tam və hərətərəfli surətdə tənzimlənməsinin aktuallığını şərtləndirir.

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasından müəyyən olunmuş həmin ümumbəşəri dəyərlər, əsas istiqamət və prinsiplər müstəqillik əldə etdikdən sonrakı dövrdə respublikamızın qoşulduğu beynəlxalq konvensiyaların, ikitərəfli və çoxtərəfli beynəlxalq müqavilələrin, eləcə də qəbul olunmuş qanunların və digər qanunvericilik aktlarının əsasını təşkil edir.

Sahibkarlıq fəaliyyətinin hüquqi tənzimlənməsində Azərbaycan Respublikasının normativ hüquqi aktları sistemində hüquqi qüvvəsinə görə xüsusi yer tutan konstitusiya qanunları böyük əhəmiyyət kəsb edir. Belə ki, Azərbaycan Respublikasının «Varidata təminat verilməsi haqqında» 15 yanvar 1993-cü il tarixli Konstitusiya Qanununun məqsədi bazar iqtisadiyyatına keçid dövründə ölkəmizin milli iqtisadiyyatının əsaslarının formalaşması üçün respublika ərazisində ayrı-ayrı şəxslərdə və qeyri-dövlət hüquqi şəxslərində olan puldan, valyutadan və digər varidatdan sərbəst istifadə olunmasını təmin etməkdən ibarətdir.

§3. Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələr və konvensiyalar

Öz hüquqi qüvvəsinə görə Azərbaycan Respublikası Konstitusiyası və referendumla qəbul edilən aktlar istisna olmaqla, qanunlardan və qanunvericilik sisteminə daxil olan digər normativ aktlardan daha yüksəkdə duran beynəlxalq müqavilələr Azərbaycan Respublikasının qanunvericilik sisteminin ayrılmaz tərkib hissəsi kimi sahibkarlıq fəaliyyətinin hüquqi tənzimlənməsində, eyni zamanda bu fəaliyyətin hüquqi forması olan müqavilə münasibətlərinin təminində və daha etibarlı müdafiəsində mühüm rol oynayır.

Azərbaycan Respublikası Mülki Məcəlləsinin 3-cü maddəsinə əsasən, Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı dövlətlərarası müqavilələr Mülki Məcəllə ilə tənzimlənən mülki hüquq münasibətlərinə (beynəlxalq müqavilədən onun tətbiqi üçün dövlətdaxili normativ hüquqi aktın qəbul edilməsi tələbinin irəli gəldiyi hallar istisna edilməklə) birbaşa tətbiq edilir.

1994-cü il sentyabrın 20-də «Əsrin müqaviləsi»nin bağlanması ilə Azərbaycan Respublikası faktiki olaraq, neft strategiyasının əsasını qoydu və bu tarix ölkəmiz üçün yeni neft erasının, eləcə də bütövlükdə bazar iqtisadiyyatının başlanğıcı oldu.

Heç kəsə sirr deyil ki, dünyanın 15 ölkəsinin 33 iri neft şirkəti ilə Xəzərin Azərbaycan sektorunda neft çıxarılması məqsədilə imzalanmış 21 neft müqaviləsi ölkəmizdə 30 il müddətində 3 milyard ton neft və 2 trilyon kub metr qaz hasil olunmasını nəzərdə tutur¹. Azərbaycan neft sənayesinə 30 il müddətində 60 milyard ABŞ dolları məbləğində investisiya qoyulacaq və 2010-cu ildən başlayaraq ölkəmiz hər il dünya bazarına 50 milyon tona yaxın neft çıxaracaqdır². Bəli, iqtisadiyyatımızın davamlı inkişafında çox böyük rol oynayacaqdır.

1999-cu il noyabrın 18-də ATƏT-in İstanbul zirvə toplantısı gedişində Bakı-Tbilisi –Ceyhan əsas ixrac boru kəmərinin çəkilməsinə dair beynəlxalq saziş imzalandı. Bununla da böyük geosiyasi və strateji əhəmiyyət daşıyan, region ölkələrinin müstəqilliyinin və iqtisadi inkişafının qarantı olan bu müqavilə əsasında inşa ediləcək nəhəng tikinti (Bakı-Tbilisi-Ceyhan əsas ixrac boru kəməri Xəzər və Aralıq dənizlərini birləşdirəcək, 1760 kilometr yol qət edəcək, 1500 çayı kəsib keçəcək, 2700 metr yüksəklikdə dağ zirvəsindən aşacaq, buraxılış gücü ildə 50 milyon ton olacaqdır)³ təqribən 2,95 milyard ABŞ dollarına başa gələcəkdir.

2000-ci il mayın 26-da Azərbaycan Milli Məclisi, həmin il mayın 31-də Gürcüstan parlamenti və iyunun 26-da Türkiyə Böyük Millət Məclisi bu beynəlxalq müqaviləni redifikasiya etdi⁴.

Neft sənayesində əldə olunmuş müvəffəqiyyətlər, eləcə də respublikamızda xarici iqtisadi, o cümlədən ticarət əlaqələrinin liberallaşdırılması və genişləndirilməsi, bu sahədə bazar iqtisadiyyatı tələblərinə cavab verən müasir hüquqi baza və hüquqi tənzimləmə qaydaları yaradılmasını zəruri etmişdir.

Xarici iqtisadi fəaliyyətin genişləndiyi şəraitdə həmin münasibətlərin hüquqi tənzimlənməsində, xarici iqtisadi fəaliyyət sahəsində kifayət qədər təcrübəsi

¹ «Азәрбајжан» гязети, 2002-жи ил 20 сентйабр, №217 (3229)

² «Азәрбајжан» гязети, 2002-жи ил 18 сентйабр, №215 (3227)

³ «Азәрбајжан» гязети, 2002-жи ил 26 сентйабр, №222 (3234)

⁴ «Азәрбајжан» гязети, 2002-жи ил 18 сентйабр, №215 (3227)

olmayan sahibkarlarımızın geniş təcrübəyə malik xarici firmalar, şirkətlərlə ticarət əlaqələrində mənafeələrinin daha etibarlı surətdə qorunmasında bu sahədə sahibkarlıq fəaliyyətinin normativ hüquqi əsaslı olan qanunvericilik aktları, eləcə də ölkəmizin tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələr və konvensiyalar mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

VMT-nin Əmtəələrin Beynəlxalq alqı-satqı müqaviləsi haqqında Vyana konvensiyası, Yüklərin Beynəlxalq yol-daşıma müqaviləsi haqqında Cenevrə Konvensiyası, Beynəlxalq hava daşımalarının bəzi qaydalarının unifikasiyası haqqında Varşava Konvensiyası, Dəniz sərnişin və onların yüklərinin daşınması haqqında Afina Konvensiyası, sənaye mülkiyyətinin mühafizəsi haqqında Paris Konvensiyası müqavilələrinin beynəlxalq mülki-hüquq tənzimlənməsinin hüquqi bazasını təşkil edir. Kommersiya müqavilələrinin beynəlxalq mülki hüquqi tənzimlənməsində yuxarıda adları qeyd edilən və digər çoxtərəfli müqavilələr (konvensiyalar) xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

BMT-nin 1980-cı ilin aprel ayının 10-dan 11-dək Vyana şəhərində keçirilən beynəlxalq konfransında Əmtəələrin beynəlxalq alqı-satqı müqaviləsi haqqında konvensiya qəbul olunmuşdur¹.

Həmin konvensiyanın layihəsi BMT-nin Baş Assambleyasında 1969-cu ildə yaradılmış Beynəlxalq ticarət hüququ komissiyası (YUNŚİTRAL) tərəfindən hazırlanmış, dünyanın 62 ölkəsindən nümayəndələrin, eləcə də, bir sıra ixtisaslaşdırılmış beynəlxalq təşkilatların iştirak etdiyi Vyana konfransında qəbul edilərək beynəlxalq hüquqi sənəd statusu almışdır.

vyana konvensiyasının hazırlanması və qəbulu ilk növbədə dünya iqtisadiyyatının inkişafı, xarici ticarətin iqtisadi dövriyyədə rolunun və əhəmiyyətinin artması, hər bir dövlətin öz müəssisələri və firmalarının xarici ticarətdə daha fəal iştirakı üçün etibarlı hüquqi zəmin yaratmaqda maraqlı olmasından ibarət idi².

¹ Венская конвенция о договорах международной купли-продажи товаров. Комментарий / отв.ред. А.С.Комаров, М., Юрид.лит, 1994.

² Мартынов И.С. Сфера применения и выбор права по конвенции ООН о договорах международной купли-продажи товара. 1980 г. // Гос. и право, 1993, №9.

Dünya ölkələrinin müxtəlif hüquq sistemlərinə məxsus olması, roman-alman və yaxud kontinental, ingilis-amerikan yaxud ümumi hüquq, eləcə də patriarxal və müsəlman hüquq sistemlərində xarici ticarəti tənzimləyən hüquq normaları arasında əhəmiyyətli fərqlərin olması müxtəlif dövlətlərə məxsus müəssisələrin, firmaların və digər hüquqi şəxslərin bir-biri ilə ticarət əlaqəsinə girməsində, ticarət müqavilələrinin bağlanması və icrasında, eləcə də həmin münasibətlərlə əlaqədar mübahisələrin həllində əhəmiyyətli çətinliklər, problemlər yaradırdı. Belə ki, kontinental hüquq sistemi İngiltərə istisna olmaqla, demək olar ki, bütün Avropa ölkələri, Latın Amerikasının əksəriyyətini, eləcə də, Yaponiyanı, qismən Çini əhatə edir. İngilis-amerikan hüquq sistemi ABŞ, İngiltərə, Kanada, Avstraliya, Yeni Zelandiyanı, eləcə də qismən Hindistanı əhatə edir. Müsəlman hüquq sistemi yaxın və orta şərqin bir sıra ölkələrində fəaliyyət göstərir. Nəhayət, patriarxal mülki hüquq sistemi bir sıra Afrika, Hind-Çin ölkələrini əhatə edir.

Azərbaycan Respublikası müstəqillik əldə edənə kimi sosialist hüquq sisteminə məxsus olmuşdur. Çox vaxt hüquq ədəbiyyatında bu hüquq sistemini avtoritar hüquq sisteminin bir növü kimi səciyyələndirirlər. Lakin keçmiş SSRİ-nin daxilində olduğu dövrdə Respublikamızın ərazisində mövcud olmuş mülki hüquq sistemi daha çox, kontinental hüquq sisteminə, daha dəqiq desək, onun alman qrupuna xarakterik əlamətlərlə fərqlənirdi.

Göründüyü kimi, dünya ölkələrinin müxtəlif hüquq sistemlərində birləşməsi, milli qanunvericilik aktları arasındakı ciddi və əhəmiyyətli fərqlər və ziddiyyətlər xarici ticarət əlaqələrinin hüquqi tənzimlənməsində başlıca maneə idi. Odur ki, BMT-in Əmtəələrin beynəlxalq alqı-satqı müqaviləsi haqqında 1980-cı il Vyana Konvensiyasının qəbul edilməsi bu sahədə irəliyə doğru atılmış mühüm addım idi.

Onu da qeyd etmək yerinə düşər ki, Vyana Konvensiyası bu sahədə müvəffəqiyyətlə nəticələnmiş ilk beynəlxalq sənəddir. Çünki belə cəhdlər əvvəllər də edilmiş, həmin hüquqi aktlar beynəlxalq aləmə vəsiqə ala bilməmiş və qarşıya qoyulmuş vəzifələri həll etmədən meydandan çıxmışdır.

Əmtəələrin beynəlxalq alqı-satqı münasibətlərinin vahid qaydada hüquqi tənzimlənməsinə ail ilk layihə hələ 1930-cu ildə Romada Beynəlxalq xüsusi

hüququn unifikasiyası institutu tərəfindən işlənib hazırlanmışdır. İkinci dünya müharibəsinin başlanması və müharibənin doğurduğu ağır nəticələrin aradan qaldırılması həmin layihənin həyata keçirilməsi işini uzun müddət təxirə salmışdır.

Nəhayət, həmin layihələr 1964-cü ildə Haaqa şəhərində keçirilən diplomatik konfransa təqdim olunmuş, nəticədə ilk beynəlxalq sənəd – konvensiya qəbul edildi. Bunlar Əmtəələrin beynəlxalq alqı-satqısının vahid qaydası haqqında Haaqa Konvensiyası və Əmtəələrin beynəlxalq alqı-satqı müqaviləsinin bağlanması vahid qaydası haqqında Haaqa Konvensiyasından ibarət idi. İkinci konvensiya özündən əvvəlkinin davamı, onun bir sıra normalarının təkmilləşdirilmiş və dəqiqləşdirilmiş forması idi.

1964-cü ildə Haaqada qəbul olunmuş hər iki Konvensiya ümumdünya ticarət dövriyyəsində iştirak edən dövlətlərin əksəriyyətinin mənafeyi və marağı nəzərə alınmadığından, eləcə də əmtəələrin beynəlxalq alqı-satqısını hüquqi tənzimlənməsinin ədalətli rejimini müəyyən etmədiyindən, beynəlxalq aləmdə xoş məramla qarşılanmadı və dünyanın əksər dövlətləri tərəfindən müdafiə olunmadı.

Haaqa Konvensiyalarının layihələrinin hazırlanmasında qərbi Avropa ölkələri daha fəal iştirak etdiklərindən həmin layihələrin əsasını kontinental hüquq sisteminin prinsipləri və iqtisadi sistemlərinin qanunauyğunluqları təşkil edirdi. Odur ki, dünya birliyinin digər hüquq sistemində və iqtisadi inkişaf səviyyəsinə məlik ölkələri tərəfindən həmin konvensiyalar müsbət qarşılanmadı.

BMT-nin Baş Assambleyası tərəfindən 1969-cu ildə təşkil olunmuş Beynəlxalq Ticarət Hüququ Komissiyası yarandığı vaxtdan başlayaraq Haaqa Konvensiyalarının təkmilləşdirilməsi, həmin sənədlərin müxtəlif sosial-iqtisadi sistemlərə, müxtəlif iqtisadi inkişaf səviyyələrinə və müxtəlif hüquq sistemlərinə məlik dövlətlərin maraqlarına uyğunlaşdırmaq, kompromiss variantlar müəyyənləşdirmək yolu ilə yeni layihənin işlənib hazırlanmasına nail oldular. Bu da yuxarıda qeyd edildiyi kimi 1980-ci il Vyana Konvensiyası oldu.

Vyana Konvensiyasının müvəffəqiyyətinin əsas göstəricilərindən biri ondan ibarətdir ki, həmin konvensiyaya ilkin olaraq qoşulmuş 11 dövlət dünyanın müxtəlif coğrafi regionlarını əhatə edir, müxtəlif iqtisadi inkişaf səviyyəsində,

müxtəlif sosial-iqtisadi sistemlərdə və müxtəlif hüquq sistemlərində olan dövlətləri özündə birləşdirirdi. Vyana Konvensiyası 1 yanvar 1988-ci il tarixdən Arqentina, Macarıstan, Misir, Zambiya, Çin, İtaliya, Lesoto, Suriya, ABŞ, Fransa və Yuqoslaviya dövlətlərinin, yəni yuxarıda qeyd edildiyi kimi həmin Konvensiyanı ilkin imza etmiş 11 dövlətin ərazisində qüvvəyə mindi.

1988-ci ilin 31 yanvarında daha 4 dövlət: Avstriya, Meksika, Finlandiya və İsveç həmin Konvensiyaya qoşuldular. 1992-ci ilin iyun ayının 1-nə artıq Konvensiyaya qoşulan dövlətlərin sayı 32-yə çatdı¹.

Konvensiya 4 hissədən ibarətdir. Konvensiyanın birinci hissəsi onun tətbiq sahələrini və ümumi qaydalarını müəyyən edir. 13 maddədən ibarət olan həmin hissədə Konvensiyanın yalnız müxtəlif dövlətlərin ərazisində olan kommərsiya müəssisələrinin və digər subyektlərin arasında əmələ gələn münasibətləri hüquqi tənzimlədiyi (belə ki, konvensiyanın üzvü olan dövlətin öz ərazisindəki firmaları ilə Konvensiyanın üzvü olan başqa dövlətin birinci dövlətin ərazisində olan firması arasındakı münasibətlərə həmin Konvensiyanın normaları tətbiq olunmur, yəni ticarət firmalarının müxtəlif dövlətlərə məxsus olması deyil, həmin firmaların müxtəlif dövlətlərə məxsus olmaqla, eyni bir dövlətin deyil, müxtəlif dövlətlərin ərazisində yerləşməsi Konvensiyanın tətbiqi üçün zəruri keyfiyyət əlamətidir). Konvensiyanın hansı ticarət müqavilələrinə tətbiq edilmədiyi, Konvensiyanın məqsədləri, beynəlxalq ticarətin ümumi qaydaları və s. öz əksini tapmışdır.

Konvensiyanın ikinci hissəsində əmtəələrin beynəlxalq alqı-satqı müqaviləsinin bağlanması qaydaları tənzimlənilir. Üçüncü hissədə, müqavilə ilə ələqadər alıcının və satıcısını hüquq və vəzifələri öz əksini tapmışdır. Dördüncü hissədə isə konvensiyanın yekun müddəaları, məsələn, Konvensiyanın qüvvəyə minməsi qaydası və müddəti, eləcə də Konvensiyada qeyd-şərtlər öz əksini tapmışdır.

¹ Венская конвенция о договорах, международной купли-продажи товаров: Комментарий / отв.ред. А.С.Комаров. М., Юрид. лит., 1994. Розенберг М.Г. Контракт международной купли-продажи. М. Изд. «Меж.центра эко.развития», 1996; Мартынов И.С. Сфера применения и выбор права по конвенции ООН о договорах международной купли-продажи товара. 1980 г. // Гос. и право, 19963, №9, с.128-133.

Xarici ticarət müqavilələrinin hüquqi tənzimlənməsində 1980-cı il Vyana Konvensiyasının rolunu və əhəmiyyətini nəzərə alaraq bazar iqtisadiyyatı yolunu tutmuş Respublikamızın həmin Konvensiyaya qoşulması məqsədmüvafiqdir.

§ 4. Mülki Məcəllə sahibkarlıq fəaliyyətinin iqtisadi konstitusiyasıdır

Ümumdünya təcrübəsi göstərir ki, bazar iqtisadiyyatı şəraitində sahibkarlıq fəaliyyətini tənzimləyən qanunvericilik aktları, adətən, vahid Mülki Məcəllənin prinsiplərinə və normalarına əsaslanır.

Keçmiş sovet dövrünə məxsus inzibati amirlik sistemində «əmtəə-pul münasibətlərindən onların planlı sosialist təsərrüfatındakı yeni məzmununa uyğun olaraq» (Azərbaycan Respublikasının 1964-cü il 11 sentyabr tarixli Qanunla təsdiq olunmuş Mülki Məcəlləsinin preambulasından)¹ istifadə edilməsi sahibkarlıq fəaliyyətinin və müqavilə münasibətlərinin mahiyyətini təhrif edir, təsərrüfat subyektlərinin müstəqilliyini və təşəbbüskarlığını məhdudlaşdırır, müqavilə münasibətlərini plan və digər inzibati aktlardan asılı edirdi. Bununla da, mülki qanunvericiliyin iqtisadi dövriyyədə və ictimai həyatda rolu, fəaliyyət dairəsi məhdudlaşdırdı. Sosializm cəmiyyətində mövcud olmuş xalq təsərrüfatının planlaşdırılması prinsipi müqavilə münasibətlərinin həyata keçirilməsində başlıca maneə olmaqla yanaşı, onun mənasını və məzmununu təhrif edir, mülki-hüquq müqaviləni zəruri, səciyyəvi keyfiyyət xüsusiyyətlərindən məhrum edirdi.

Bazar iqtisadiyyatına keçid şəraitində keçmiş sovet dövründən miras qalmış qeyd edilən məhdudiyyətlərin tənzimlənməsində mülki qanunvericiliyin rolunu digər hüquq sahələri ilə müqayisəedilməz dərəcədə artırdı. İnzibati-amirlik metodu ilə iqtisadiyyatı və təsərrüfat münasibətlərini idarə etmək işinə xidmət edən bir sıra hüquq sahələri əhəmiyyətini itirərək sıradan çıxır, ya da keçmiş sovet dövründəki aparıcı rolunu və əhəmiyyətini itirdi.

Müstəqillik əldə etdikdən sonrakı dövrdə respublikamızda hüquqi islahatların həyata keçirilməsi ilə əlaqədar olaraq mülki qanunvericiliyin fəaliyyət dairəsi genişlənir, onun mahiyyətində və məzmununda əsaslı dəyişikliklər baş verir.

¹ Азербайжан ССР Мцлки Мяжялляси (1987-жи иш ийулун 1-ня кими олан дяйишиклик вя ялавялярля), Бақы, «Азярняшр», 1988, с.4-5.

Azərbaycan Respublikasının yeni Mülki Məcəlləsinin 13-cü maddəsində sahibkarlıq fəaliyyətinə anlayış verilərək, onun şəxsin müstəqil surətdə, öz riski ilə həyata keçirdiyi, əsas məqsədi əmlak istifadəsindən, əmtəə satışından, işlərin görülməsindən və ya xidmətlər göstərilməsindən mənfəət götürülməsi olan fəaliyyət olduğu göstərilmişdir.

Yeni Mülki Məcəllədə sahibkarlıq fəaliyyətinin dəstəklənməsi, sərbəst bazar iqtisadiyyatının inkişafına şərait yaradılması və mülki dövriyyənin təmin edilməsi Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsinin başlıca vəzifələri kimi xarakterizə olunmuşdur (Mülki Məcəllənin 1.2-ci maddəsi). Bunlardan əlavə, Məcəllədə sahibkarlıq fəaliyyətinin hər hansı sahəsində təşəkkül tapan və geniş tətbiq edilən, qanunvericilikdə nəzərdə tutulmayan davranış qaydası, hansısa aktda qeyd edilib-edilməməsindən asılı olmayaraq işgüzar adət sayıldığı, eləcə də, qanunvericiliyə və müqaviləyə zidd olmadıqda həmin işgüzar adətlərin sahibkarlıq fəaliyyəti sahəsində tətbiq edildiyi öz əksini tapmışdır (Azərbaycan Respublikası Mülki Məcəlləsinin 10-cu maddəsi).

Sahibkarların mülki hüquq münasibətlərinin subyektləri kimi (Azərbaycan Respublikası Mülki Məcəlləsinin 5.1-ci maddəsi) qarşı tərəfin dövlət hakimiyyəti və ya yerli özünüidarə orqanları və onların vəzifəli şəxsləri olmasından asılı olmayaraq öz fəaliyyətlərini mülki hüquq subyektlərinin bərabərliyi (Azərbaycan Respublikası Mülki Məcəlləsinin 6.1.1, 9 və 339-cu maddələri), iradə sərbəstliyi (Azərbaycan Respublikası Mülki Məcəlləsinin 6.1.2 və 390.3-cü maddələri), əmlak müstəqilliyi (Azərbaycan Respublikası Mülki Məcəlləsinin 6.1.3-cü maddəsi), mülkiyyət toxunulmazlığı (Azərbaycan Respublikası Mülki Məcəlləsinin 6.1.4, 152-157-ci maddələri), müqavilə azadlığı (Azərbaycan Respublikası Mülki Məcəlləsinin 6.1.5 və 390-cı maddələri), mülki hüquqların maneəsiz həyata keçirilməsinə şərait yaradılması (Azərbaycan Respublikası Mülki Məcəlləsinin 6.1.7 və 6.4-cü maddələri) və qanunda nəzərdə tutulmuş digər prinsiplər əsasında həyata keçirmələri Azərbaycan Respublikasının yeni Mülki Məcəlləsində öz əksini tapmışdır.

Sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olan və əsas məqsədi mənfəət gətürməkdən ibarət olan kommersiya hüquqi şəxsləri qeyri-kommersiya hüquqi şəxslərindən fərqləndirilmiş (Azərbaycan Respublikası Mülki Məcəlləsinin 43.5-ci maddəsi), qeyri-kommersiya hüquqi şəxslərinin sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olmasının əsasları və qaydaları müəyyənləşdirilmiş (Azərbaycan Respublikası Mülki Məcəlləsinin 43.6-cı maddəsi), eləcə də kommersiya təşkilatlarının ayrı-ayrı növləri, məsələn, təsərrüfat ortaqlıqları və cəmiyyətləri (Azərbaycan Respublikası Mülki Məcəlləsinin 64-66-cı maddələri), törəmə təsərrüfat cəmiyyəti (Azərbaycan Respublikası Mülki Məcəlləsinin 67-ci maddəsi), asılı təsərrüfat cəmiyyəti (Azərbaycan Respublikası Mülki Məcəlləsinin 67-ci maddəsi), tam ortaqlıq (Azərbaycan Respublikası Mülki Məcəlləsinin 69-81-ci maddələri), kommandit ortaqlığı (Azərbaycan Respublikası Mülki Məcəlləsinin 82-86-cı maddələri), məhdud məsuliyyətli cəmiyyət (Azərbaycan Respublikası Mülki Məcəlləsinin 87-96-cı maddələri), əlavə məsuliyyətli cəmiyyət (Azərbaycan Respublikası Mülki Məcəlləsinin 97-ci maddəsi), səhmdar cəmiyyəti (Azərbaycan Respublikası Mülki Məcəlləsinin 98-108-ci maddələri), kooperativlər (Azərbaycan Respublikası Mülki Məcəlləsinin 109-113-gü maddələri) və onların hüquqi statusları tənzimlənmişdir.

Azərbaycan Respublikasının yeni Mülki Məcəlləsində yuxarıda qeyd edilənlərdən əlavə, sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olan şəxslərin hüquqi fəaliyyət qabiliyyətinin xüsusiyyətləri, o cümlədən sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olan yetkinlik yaşına çatmamış şəxslərin tam fəaliyyət qabiliyyətli sayılmasının əsasları (Azərbaycan Respublikası Mülki Məcəlləsinin 28.4-cü maddəsi), sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olmaq hüququnun məhdudlaşdırılmasının qanunla müəyyənləşdirilmiş şərtlərinin və qaydasının gözlənilməməsi müvafiq məhdudiyyəti qoymuş dövlət orqanının və ya digər orqanın aktının etibarsızlığına səbəb olması (Azərbaycan Respublikası Mülki Məcəlləsinin 31.2-ci maddəsi), sahibkarlıq fəaliyyəti sahəsində müqavilə münasibətlərinin səciyyəvi cəhətləri (Azərbaycan Respublikası Mülki Məcəlləsinin 401.3, 418.2, 420 və s. maddələri) öz əksini tapmışdır.

§ 5. «Sahibkarlıq fəaliyyəti haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanunu və sahibkarlıq fəaliyyətini tənzimləyən digər qanunlar

Sahibkarlıq fəaliyyətinin hüquqi bazasını təşkil edən normativ-hüquqi aktlar sırasında Azərbaycan Respublikası Konstitusiyası, beynəlxalq hüquq aktları, konstitusiya qanunları və Azərbaycan Respublikası Mülki Məcəlləsi ilə yanaşı, sahibkarlıq fəaliyyətini tənzimləyən digər qanunlar da mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Belə ki, yuxarıda qeyd edildiyi kimi, «Sahibkarlıq fəaliyyəti haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanunu¹ respublikamızda sahibkarlığın prinsiplərini, sahibkarlıq fəaliyyəti subyektlərinin hüquqlarını və vəzifələrini, onun dövlət tərəfindən müdafiə və təqdir olunmasının forma və üsullarını, sahibkarın dövlət orqanları ilə qarşılıqlı münasibətlərini müəyyənləşdirir.

Azərbaycan Respublikasının «Xarici investisiyanın qorunması haqqında» qanunu sahibkarlıq fəaliyyətinin hüquqi bazarını təşkil edən mühüm normativ sənədlərdən biri kimi respublikamızın ərazisində xarici investisiya qoyuluşunun hüquqi və iqtisadi prinsiplərini müəyyən edir, ölkəmizin iqtisadiyyatında xarici maddi və maliyyə ehtiyatlarının, qabaqcıl xarici texnikanın və texnologiyanın, idarəetmə təcrübəsinin cəlb olunmasına, bunlardan səmərəli istifadə edilməsinə yönəldilmişdir və xarici investorların hüquqlarının müdafiəsinə təminat verir.

Sahibkarlıq fəaliyyəti sahəsində inhisarçılığa qarşı mübarizənin əsas müddəaları «Antiinhisar fəaliyyəti haqqında» Azərbaycan Respublikasının 4 mart 1993-cü il tarixli qanununda hüquqi tənzimlənmişdir. Həmin qanun sahibkarlıq fəaliyyətinin subyektlərinin öz fəaliyyət sahələrini inhisarçı rəqiblərdən qorumaq və təcrid etmək məqsədi ilə hüquqi baza, hüquqi nizamasalma aləti rolunu oynayır.

Qanunda sahibkarlıq fəaliyyətində haqsız rəqabətin rəqibin təsərrüfat fəaliyyətinin təqidlə, digər təsərrüfat subyektinin təsərrüfat fəaliyyətinin nüfuzdan salınması, rəqibin təsərrüfat fəaliyyətinə müdaxilə, haqsız sahibkarlıq fəaliyyəti, haqsız işgüzarlıq davranışı, istehlakçıların çaşdırılması formaları fərqləndirilir.

¹ Азәрбајжан Республікасынын ганунлар кцллийфты, ЫI жилд, Бакы, «Диэеста», 2001. с. 308-315.

Qeyd edilən qanunlarla yanaşı sahibkarlıq fəaliyyəti sahəsində hüquq münasibətlərinin bu və ya digər formada hüquqi tənzimlənməsində Azərbaycan Respublikasının «Valyuta tənzimi haqqında», «İnvestisiya fəaliyyəti haqqında», «Haqsız rəqabət haqqında», «Torpaq islahatı haqqında», «Müflisləşmə və iflas haqqında», «Reklam haqqında» qanunları və bir sıra digər qanunlar mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

§ 6. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin fərmanları

Sahibkarlıq fəaliyyətinin tənzimlənməsində qeyd olunan qanunların rolu və əhəmiyyəti şübhəsiz ki, əvəzsizdir. Lakin hüquqşünas alimlərin haqlı olaraq qeyd etdikləri kimi, tənzimlənen bazar iqtisadiyyatının hüquqi bazası yalnız qanunlarla formalaşdırıla bilməz. Sahibkarlıq fəaliyyəti sahəsində konkret hüquq münasibətlərinin tənzimlənməsində həmin qanunlarla yanaşı, sahibkarlıq hüququnun mənbələrini təşkil edən digər normativ aktlar – Azərbaycan Respublikası Prezidentinin fərmanları, Respublika Nazirlər Kabinetinin qərarları, eləcə də mərkəzi icra hakimiyyəti orqanlarının normativ aktları xüsusi yer tutur.

Məsələn, respublikamızda əmtəə birjalarının yaradılması və fəaliyyəti, birja ticarəti, həmin fəaliyyətin hüquqi təminatları üzrə münasibətlər «Sahibkarlıq fəaliyyəti haqqında» 15 dekabr 1992-ci il tarixli Qanun və «Əmtəə birjalari haqqında» 25 may 1994-cü il tarixli Qanunla yanaşı, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin «Bəzi fəaliyyət növlərinə xüsusi razılıq (lisenziya) verilməsi qaydalarının təkmilləşdirilməsi haqqında» 2002-ci il 2 sentyabr tarixli fərmanı, həmin fərmanla təsdiq edilmiş «Azərbaycan Respublikasında bəzi fəaliyyət növlərinə xüsusi razılıq (lisenziya) verilməsi haqqında Qaydalar» və «Xüsusi razılıq (lisenziya) tələb olunan fəaliyyət növlərinin Siyahısı», Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 1998-ci il 3 mart tarixli 44№-li qərarı ilə təsdiq edilmiş «Əmtəə birjası fəaliyyətinə xüsusi razılıq (lisenziya) verilməsi Qaydaları» da mühüm əhəmiyyət kəsb edir və həmin münasibətlərin hüquqi tənzimlənməsinin zəruri hissəsini təşkil edir.

Burada nəzərə almaq lazımdır ki, Azərbaycan Respublikası MM-in 2.6-cı maddəsinə əsasən, qanundan aşağı qüvvəli normativ hüquqi aktlar mülki

münasibətlərin tənzimlənməsi üçün yalnız o halda tətbiq edilir ki, onlar Mülki Məcəlləyə uyğun gəlsin və ona zidd olmasın.

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin «İstehsal, xidmət, maliyyə-kredit fəaliyyətinə dövlət nəzarətinin qaydaya salınması və əsassız yoxlamaların qadağan edilməsi barədə» 1996-cı il 17 iyun tarixli 463№-li fərmanı ilə istehsal, xidmət və maliyyə-kredit fəaliyyəti sahəsində əsassız yoxlamalar qadağan edildi, cinayət işlərinin istintaqı istisna olmaqla, istehsal, xidmət və maliyyə-kredit fəaliyyəti sahəsində aparılan yoxlamaların əsasları, şərtləri və qaydaları müəyyənləşdirildi. Bununla da, iqtisadi münasibətlərin mövcud səviyyəsinə uyğun müvafiq dövlət nəzarəti mexanizmi tətbiq etmək, həmin nəzarətin daha məqbul vasitələrini seçmək, bazar münasibətlərinin inkişafına mənfi təsir göstərəcək halların qarşısını almaq, sahibkarların qanuni mənafeələrini daha etibarlı müdafiə etmək üçün etibarlı hüquqi tənzimləmə sahəsində inamlı addım atıldı.

Sahibkarlıq fəaliyyəti üzərində yoxlama və nəzarət funksiyalarını həyata keçirən dövlət orqanlarının işində yol verilən sui-istifadə hallarının tamamilə aradan qaldırılması, hüquqi şəxslərin qeydiyyatı və lisenziyalasdırılması sahəsində süni maneələrin, süründürməçilik, qanunsuz imtinaların qarşısının alınması, sahibkarlığa dövlət nəzarəti sisteminin təkmilləşdirilməsi məqsədilə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 1999-cu il 7 yanvar tarixdə «Dövlət nəzarəti sisteminin təkmilləşdirilməsi və sahibkarlığın inkişafı sahəsində süni maneələrin aradan qaldırılması haqqında» fərman imzaladı.

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin «Azərbaycan Respublikası Prezidentinin yanında Sahibkarlar Şurasının yaradılması haqqında» 2002-ci il 27 avqust tarixli fərmanı ilə yaradılmış həmin qurumun məqsədi Azərbaycan Respublikasında sahibkarlığın inkişafı və bu sahəyə dövlət qayğısının istiqamətləri barədə təkliflər hazırlayıb Azərbaycan Respublikası Prezidentinə təqdim etməkdən ibarətdir. Ölkə başçısının 2002-ci il 27 avqust tarixli fərmanı ilə «Azərbaycan Respublikasının Sahibkarlığa kömək Milli Fondu haqqında Əsasnamə», həmin tarixli başqa bir fərmanı ilə «Azərbaycan Respublikasının Sahibkarlığa kömək Milli Fondunun vəsaitinin istifadəsi Qaydaları təsdiq edilmişdir.

«Bəzi fəaliyyət növlərinə xüsusi razılıq (lisenziya) verilməsi qaydalarının təkmilləşdirilməsi haqqında» Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2002-ci il 2 sentyabr tarixli fərmanı (həmin fərmanla «Azərbaycan Respublikasında bəzi fəaliyyət növlərinə xüsusi razılıq (lisenziya) verilməsi haqqında Qaydalar» və «Xüsusi razılıq (lisenziya) tələb olunan fəaliyyət növlərinin Siyahısı» təsdiq edilmişdir) sahibkarlığın inkişafına dövlət qayğısının gücləndirilməsində mühüm mərhələ oldu. Belə ki, qeyd edilən fərmanla xüsusi razılıq (lisenziya) verilməsi tələb olunan fəaliyyət sahələrinin sayı 8 dəfədən artıq azaldılaraq 30-a endirildi. Halbuki, ölkəmizdə belə fəaliyyət sahələrinin sayı bu fərmana qədər 240-dan çox idi. Eyni zamanda, həmin fərmanla lisenziya müddətləri uzadıldı, lisenziya verilməsi prosesində dövlət orqanları tərəfindən sui-istifadə hallarına yol verməyən və bu işdə şəffaflıq təmin edən qaydalar müəyyənləşdirildi.

Bu qaydalar qəbul edildikdən sonra, xüsusi razılıq (lisenziya) alınması qaydaları sadələşdirildi, tələb olunan sənədlərin sayı minimuma endirildi, şərtlər yüngülləşdirildi, digər məhdudiyyətlər aradan qaldırıldı. Məsələn, tibb, əczaçılıq, auditor və turizm fəaliyyəti ilə məşğul olmaq üçün bir neçə illik staj tələb edilirdisə, indi bu ləğv olunmuşdur. Lisenziya tələb olunan fəaliyyət növlərinə lisenziya verilməsinə görə ödənilən dövlət rüsumları da azaldılmışdır. Məsələn, rabitə xidməti fəaliyyəti üzrə dövlət rüsumunun məbləği 600 milyon manatdan 27,5 milyon manat, turizm fəaliyyəti üzrə 8 milyon manatdan 2,75 milyon manata endirilmişdir. Ümumiyyətlə, xüsusi razılıq (lisenziya) müddətinin 2 ildən 5 ilə qədər uzadılması nəticəsində lisenziyalaşdırılan fəaliyyət növləri üzrə dövlət rüsumları təxminən 2,5 dəfə azalmışdır.

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin «Azərbaycan Respublikasında sahibkarlığın inkişafına dövlət himayəsi sahəsində əlavə tədbirlər haqqında» 2002-ci il 10 sentyabr tarixli, «Sahibkarlığın inkişafına mane olan müdaxilələrin qarşısının alınması haqqında» 2002-ci il 28 sentyabr tarixli fərmanları, eləcə də 2000-ci il 10 avqust tarixli 383№-li fərmanla təsdiq edilmiş «Azərbaycan Respublikasında dövlət əmlakının özəlləşdirilməsinin ikinci Dövlət Proqramı» (həmin sənədə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2002-ci il 18 aprel tarixli və

2002-ci il 8 oktyabr tarixli fərmanları ilə əlavə və dəyişikliklər edilmişdir) sahibkarlıq fəaliyyətinin hüquqi bazasının inkişafında və təkmilləşdirilməsində mühüm rol oynayır.

Respublika Prezidentinin 2004-cü il 11 fevral tarixli fərmanı ilə «Azərbaycan Respublikası regionlarının sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı (2004-2008-ci illər)» təsdiq edilmiş, yalnız bir il ərzində həmin proqramın icrası nəticəsində 660 sənaye və emalı müəssisəsi fəaliyyətə başlamış, yollar, qaz və su kəmərləri, elektrikötürücü xətlər çəkilmiş, suvarma kanallarının inşası, rabitə və turizm xidmətinin yaxşılaşdırılması və digər sahələrdə çoxsaylı layihələr həyata keçirilmişdir.

§ 7. Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin qərarları

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin yuxarı icra orqanı olan Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin öz səlahiyyətləri daxilində ümumi qaydalar müəyyən edən və ölkəmizin Konstitusiyası ilə müəyyənləşdirilmiş qanunvericilik sisteminə daxil olan qərarları normativ hüquqi akt kimi sahibkarlıq fəaliyyətinin hüquqi tənzimlənməsində mühüm rol oynayır.

Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin qərarları Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasına və həmin qərarlardan daha yüksək hüquqi qüvvəsi olan başqa normativ hüquqi aktlara uyğun olmalıdır. Belə ki, Nazirlər Kabinetinin qərarları ilə daha yüksək hüquqi qüvvəyə malik olan normativ hüquqi aktlar (Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası, referendumla qəbul edilmiş aktlar Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı dövlətlərarası müqavilələr, qanunlar və Azərbaycan Respublikası Prezidentinin fərmanları) arasında ziddiyyət olduqda, daha yüksək hüquqi qüvvəyə malik olan normativ hüquqi aktlar tətbiq edilir.

Nazirlər Kabinetinin öz qərarları arasında ziddiyyət olduqda, Azərbaycan Respublikası «Normativ hüquqi aktlar haqqında» 26 noyabr 1999-cu il tarixli qanununun 7-ci maddəsinə əsasən, Nazirlər Kabinetinin daha sonra qüvvəyə minmiş qərarı tətbiq edilir.

Adətən, Nazirlər Kabinetinin qərarları öz səlahiyyətləri daxilində qanunların və Respublika Prezidentinin fərmanlarının icrasını təmin etmək məqsədilə verilir.

Bunlardan əlavə, prezidentin yanında yuxarı icra orqanı kimi Nazirlər Kabineti üzərinə düşən vəzifələrin yerinə yetirməsi ilə əlaqədar yeni ümumi qaydalar və normalar müəyyən edə bilər, eləcə də öz qərarlarını və mərkəzi icra hakimiyyəti orqanlarının aktlarını ləğv edə və dəyişdirə bilər. Məsələn, «Bəzi fəaliyyət növlərinə xüsusi razılıq (lisenziya) verilməsi qaydalarının təkmilləşdirilməsi haqqında» Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2002-ci il 7 noyabr tarixli qərarı ilə «Fəaliyyət növlərinin xüsusiyyətlərindən asılı olaraq xüsusi razılıq (lisenziya) verilməsi üçün tələb olunan əlavə şərtləri» təsdiq etmiş, 2002-ci il 18 noyabr tarixli qərarı ilə isə, «Xüsusi razılıq (lisenziya) verilməsinə görə ödənilən dövlət rüsumunun məbləğləri»ni müəyyən etmişdir.

«Azərbaycan Respublikasının Sahibkarlığa Kömək Milli Fondu haqqında Əsasnamənin təsdiq edilməsi barədə» Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2002-ci il 27 avqust tarixli Fərmanının icrasını təmin etmək məqsədilə Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabineti «Ölkədə sahibkarlığın inkişafı ilə bağlı digər mənbələrdə nəzərdə tutulan vəsaitlərin Azərbaycan Respublikasının Sahibkarlığa Kömək Milli Fonduna cəmləşdirilməsi haqqında» qərar qəbul etmişdir. Həmin qərarla dövlət büdcəsində «Kiçik sahibkarlığa investisiya yardımı», o cümlədən «Kənd təsərrüfatı ilə məşğul olmaq üçün məcburi köçkünlərə kreditlərin verilməsi» üçün nəzərdə tutulan vəsaitin büdcədə «Fermer təsərrüfatına kredit güzəştləri fondu» üçün nəzərdə tutulan vəsaitin, məşğulluq tədbirlərinin maliyyələşdirilməsi çərçivəsində yeni iş yerlərinin yaradılması ilə bağlı xərclərin, dövlət əmlakının özəlləşdirilməsi nəticəsində əldə edilən pul vəsaitinin sahibkarlığa dövlət köməyinin maliyyələşdirilməsi üçün qanunvericiliklə nəzərdə tutulmuş hissəsinin Azərbaycan Respublikası Sahibkarlığa Kömək Milli Fonduna cəmləşdirilməsinin təmin edilməsi nəzərdə tutulmuşdur.

Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin qərarları yalnız dərc edildikdə onların tətbiqi və icrası vətəndaşlar, mərkəzi və yerli icra hakimiyyəti orqanları, hüquqi şəxslər üçün məcburidir (Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 149-cu maddəsinin 5-ci hissəsi). Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin qərarları rəsmi nəşr sayılan «Azərbaycan Respublikasının qanunvericilik toplusu»

və «Respublika» qəzetində dərc olunur, zəruri hallarda onların dərhal və geniş yayılmasının təmini üçün digər kütləvi informasiya vasitələrinin köməyindən istifadə olunur («Normativ hüquqi aktlar haqqında» Azərbaycan Respublikası qanununun 38.3-cü maddəsi).

§8. Mərkəzi icra hakimiyyəti orqanlarının normativ aktları

Sahibkarlıq fəaliyyətinin hüquqi əsasını təşkil edən normativ aktların sistemində mərkəzi icra hakimiyyəti orqanlarının öz səlahiyyətləri daxilində qəbul etdikləri normativ aktlar xüsusi yer tutur.

Mərkəzi icra hakimiyyəti orqanlarının aktları Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasına, qanunlarına, Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin qərarlarına zidd olmamalıdır (Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 149-cu maddəsi). Müvafiq mərkəzi icra hakimiyyəti orqanlarının normativ hüquqi aktları müəyyən edilmiş qaydada dövlət qeydiyyatından keçdikdən sonra, özlərində başqa qayda nəzərdə tutulmamışdırsa, dərc edildiyi gündən qüvvəyə minir. Mərkəzi icra hakimiyyəti orqanlarının normativ hüquqi aktları Azərbaycan Respublikası Ədliyyə Nazirliyi tərəfindən rəsmi nəşr sayılan «Azərbaycan Respublikası mərkəzi icra hakimiyyəti orqanlarının normativ aktlarının bülleteni»ndə dərc olunur («Normativ hüquqi aktlar haqqında» Azərbaycan Respublikası qanununun 38.4-cü maddəsi).

Sahibkarlıq fəaliyyətinin hüquqi əsasını təşkil edən mərkəzi icra hakimiyyəti orqanlarının normativ aktları içərisində, bilavasitə iqtisadi sahədə fəaliyyət göstərən nazirliklər, dövlət komitələrinin və digər mərkəzi icra hakimiyyəti orqanlarının Təlimatları, Qaydaları, Əsasnamələri və s. mühüm rol oynayır. Məsələn, Azərbaycan Respublikası İqtisadi İnkişaf Nazirliyinin 24 dekabr 2003-cü il tarixli 79№-li əmri ilə təşkil edilmiş, Azərbaycan Respublikası Ədliyyə Nazirliyinin 29 dekabr 2003-cü il tarixli 3027 №-li şəhadətnaməsi ilə qeydə alınmış «Taxıl məhsullarının keyfiyyətinin qiymətləndirilməsi Qaydaları» respublikamızda taxıl məhsullarının keyfiyyətinin qiymətləndirilməsi proseduru müəyyən edir.

Həmin qaydalarda göstərilir ki, taxıl məhsullarının keyfiyyətinin qiymətləndirilməsində məqsəd istehsal, idxal və ixrac olunan, eləcə də, daxili bazarda satılan taxıl məhsullarının keyfiyyətinin normativ-texniki sənədlərin tələblərinə uyğunluğunu nəzarət və arbitraj qaydasında müəyyən etmək, onların nəticələrini təsdiq edən sənədləri verməklə ölkədə istehlakçıların hüquqlarının müdafiəsini təmin etməkdən ibarətdir.

«Taxıl məhsullarının keyfiyyətinin qiymətləndirilməsi Qaydaları»nın 5-ci bəndinə əsasən, onun normaları taxılçılıq fəaliyyəti ilə məşğul olan bütün hüquqi və fiziki şəxslərə şamil edilir, taxıl məhsullarının keyfiyyətinə dair verilən rəylər bütün hüquqi və fiziki şəxslər üçün məcburi xarakter daşıyır.

Azərbaycan Respublikası İqtisadi İnkişaf Nazirliyi tərəfindən 24 dekabr 2001-ci il tarixdə təsdiq edilmiş, Ədliyyə Nazirliyində 27 dekabr 2001-ci il tarixdə qeydə alınmış «Azərbaycan Respublikasının gömrük ərazisindən mal çıxarılarkən zəruri olduqda və bu, müvafiq müqavilələrdə (sazişlərdə), normativ-hüquqi aktlarda və ya Azərbaycan Respublikasının beynəlxalq müqavilələrində (sazişlərində) nəzərdə tutulduqda malın mənşəyi haqqında sertifikat verilməsi Qaydaları», Respublika Dövlət Gömrük Komitəsi tərəfindən 28 fevral 2002-ci il tarixdə təsdiq edilmiş, Ədliyyə Nazirliyində 7 mart 2002-ci il tarixdə qeydə alınmış, «Gömrük daşıyıcısı haqqında Əsasnamə», Dövlət Gömrük Komitəsi tərəfindən 29 noyabr 2001-ci il tarixdə təsdiq edilmiş, Ədliyyə Nazirliyində 7 dekabr 2001-ci il tarixdə qeydə alınmış «Malların, nəqliyyat vasitələrinin və onlara aid sənədlərin gömrük müşayəti haqqında Əsasnamə», Azərbaycan Respublikasının Dövlət Torpaq Və Xəritəçəkmə Komitəsi tərəfindən 20 dekabr 2001-ci il tarixdə təsdiq edilmiş, Ədliyyə Nazirliyində 26 dekabr 2001-ci il tarixdə qeydə alınmış «Torpaq, qeodeziya və kartoqrafiya qanunvericiliyinin müvafiq tələblərini pozan şəxslər barədə inzibati tənbehin görülməsi Qaydaları», Azərdövlətstandart tərəfindən 12 dekabr 2001-ci il tarixdə təsdiq edilmiş «Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabineti yanında Dövlət Standartlaşdırma və Metrologiya mərkəzi tərəfindən standartların tələblərinə, sertifikatlaşdırma qaydaları, metroloji qayda və normalara riayət olunmasına dövlət nəzarəti aparılarkən iradnamələrin, tələbnamələrin,

qərarların verilməsi, sanksiyaların və cərimələrin tətbiqi Qaydaları», Azərbaycan Respublikasının Dövlət Sənayedə İşlərin Təhlükəsiz Görülməsinə Nəzarət və Dağ-Mədən Nəzarəti Komitəsində 27 iyul 2001-ci il tarixdə təsdiq edilmiş, Ədliyyə Nazirliyində 8 avqust 2001-ci il tarixdə qeydə alınmış «Təhlükə potensiallı obyektlərdə avadanlıq və texniki qurğulardan istifadənin Ümumi Qaydaları və Şərtləri» və s. normativ aktlar sahibkarlıq fəaliyyətinin hüquqi tənzimlənməsində mühüm rol oynayır.

§ 9. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyası Məhkəməsinin qərarları və sahibkarlıq fəaliyyətinin hüquqi əsasını təşkil edən digər normativ xarakterli aktlar

Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası Məhkəməsi Azərbaycan Respublikası Konstitusiyası ilə onun səlahiyyətinə aid edilmiş məsələlərə dair Ali Konstitusiyaya ədalət mühakiməsi orqanıdır.

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 130-cu maddəsinin 3-cü hissəsinə əsasən, Azərbaycan Respublikası Konstitusiyası məhkəməsi Azərbaycan Respublikası Prezidentinin, Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin, Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin, Azərbaycan Respublikası Ali Məhkəməsinin, Azərbaycan Respublikası Prokurorluğunun, naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisinin sorğusu əsasında aşağıdakı məsələləri həll edir:

Azərbaycan Respublikası qanunlarının, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin fərman və sərəncamlarının, Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin qərarlarının, Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin qərar və sərəncamlarının, mərkəzi icra hakimiyyəti orqanlarının normativ hüquqi aktlarının Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasına uyğunluğu;

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin fərmanlarının, Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin qərarlarının, mərkəzi icra hakimiyyəti orqanlarının normativ hüquqi aktlarının Azərbaycan Respublikası qanunlarına uyğunluğu;

Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin qərarlarının, mərkəzi icra hakimiyyəti orqanlarının normativ hüquqi aktlarının, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin fərmanlarına uyğunluğu;

Azərbaycan Respublikası Ali Məhkəməsinin qərarlarının qanunda nəzərdə tutulmuş hallarda Azərbaycan Respublikası Konstitusiyana və qanunlarına uyğunluğu;

Bələdiyyə aktlarının Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasına, Azərbaycan Respublikası qanunlarına, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin fərmanlarına, Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin qərarlarına (Naxçıvan Muxtar Respublikasında həm də Naxçıvan Muxtar Respublikasının Konstitusiyasına, qanunlarına və Naxçıvan Muxtar Respublikası Nazirlər Kabinetinin qərarlarına) uyğunluğu;

Azərbaycan Respublikasının qüvvəyə minməmiş dövlətlərarası müqavilələrinin Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasına uyğunluğu; Azərbaycan Respublikasının hökumətlərarası müqavilələrinin Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasına və qanunlarına uyğunluğu;

Naxçıvan Muxtar Respublikası Konstitusiyasının, qanunlarının, Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisinin qərarlarının və Nazirlər Kabinetinin qərarlarının Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasına uyğunluğu; Naxçıvan Muxtar Respublikası qanunlarının, Naxçıvan Muxtar Respublikası Nazirlər Kabinetinin qərarlarının Azərbaycan Respublikası qanunlarına uyğunluğu; Naxçıvan Muxtar Respublikası Nazirlər Kabinetinin qərarlarının Azərbaycan Respublikası Prezidentinin fərmanlarına və Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin qərarlarına uyğunluğu;

Qanunvericilik, icra və məhkəmə hakimiyyəti arasındasəlahiyyətlər bölgüsü ilə bağlı mübahisələr.

Azərbaycan Respublikası Konstitusiya Məhkəməsi Azərbaycan Respublikası Prezidentinin, Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin, Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin, Azərbaycan Respublikası Ali Məhkəməsinin, Azərbaycan Respublikası Prokurorluğunun, Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisinin sorğusu əsasında Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasını və qanunlarını şərh edir.

Hər kəs onun hüquq və azadlıqlarını pozan qanunvericilik və icra hakimiyyəti orqanlarının normativ aktlarından, bələdiyyə və məhkəmə aktlarından qanunla müəyyən edilmiş qaydada yuxarıda göstərilən məsələlərin Azərbaycan Respublikası Konstitusiyaya Məhkəməsi tərəfindən həll edilməsi üçün Azərbaycan Respublikası Konstitusiyaya Məhkəməsinə pozulmuş insan hüquq və azadlıqların bərpa edilməsi məqsədi ilə şikayət verə bilər.

Azərbaycan Respublikasının qanunları ilə müəyyən edilmiş qaydada məhkəmələr insan hüquq və azadlıqlarının həyata keçirilməsi məsələləri ilə bağlı Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının və qanunlarının şərh edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyaya Məhkəməsinə müraciət edə bilərlər.

Konstitusiyaya məhkəməsinin təyinatı, əsas məqsədləri, təşkili və fəaliyyətinin əsasları, konstitusiyaya icraatı, onun səciyyəvi cəhətləri və xüsusiyyətləri, konstitusiyaya Məhkəməsi aktlarının statusu «Konstitusiyaya Məhkəməsi haqqında» Azərbaycan Respublikasının 23 dekabr 2003-cü il tarixli qanunu ilə tənzimlənir¹.

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 130-cu maddəsinin 3-cü hissəsinin 1-6, 8-ci bəndlərinə və 4-cü hissəsinə əsasən qəbul edilmiş Azərbaycan Respublikası Konstitusiyaya Məhkəməsinin qərarları Azərbaycan Respublikasının normativ xarakterli aktlarının sisteminə daxildir («Normativ aktlar haqqında» 3.1-ci maddəsi).

Azərbaycan Respublikası Cinayət-Prosesual Məcəlləsinin 10.3-cü maddəsinə əsasən, Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının və digər qanunların təfəssiri cinayət prosesi iştirakçılarına (təhqiqatçı, müstəntiq, prokuror, habelə zərərəkəçmiş şəxs, xüsusi ittihamçı, mülki iddiaçı, onların qanuni nümayəndələri və nümayəndələri, şübhəli və ya təqsirləndirilən şəxs, onların qanuni nümayəndələri, müdafiəçi və s.) o halda məcburidir ki, bu təfsir Azərbaycan Respublikası Konstitusiyaya məhkəməsinin qərarlarında verilmiş olsun.

Göründüyü kimi, Konstitusiyaya Məhkəməsinin qərarlarının yüksək hüquqi qüvvəsinin, hətta bu qərar əsasında normativ hüquqi aktların və onun hissəsinin öz

¹ Азярбайжан Республикасынын Ганунлар Кцллиййаты, ЫЫЫ жилд, Багы, «Диэста», 2002, с.1029-1053.

hüquqi qüvvəsini itirməsini nəzərə alaraq, sahibkarlıq fəaliyyətinin təşkili və həyata keçirilməsində, eləcə də, sahibkarlığın hüquqi bazasının formalaşmasında və təkmilləşdirilməsində, bu sahədə münasibətlərin hüquqi tənzimlənməsində rolu və əhəmiyyəti şübhəsizdir.

Konstitusiya Məhkəməsinin qərarı Azərbaycan Respublikası adından çıxarılır. Bu qərar qətidir, heç bir orqan və ya vəzifəli şəxs tərəfindən ləğv dilə və dəyişdirilə bilməz. Konstitusiya Məhkəməsinin qərarları qüvvəyə mindikdən sonra hökmən icra olunmalıdır. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 130-cu maddəsinin 10-cu hissəsinə əsasən, qanunlar və digər aktlar, yaxud onların ayrı-ayrı müddəaları, Azərbaycan Respublikasının hökumətlərarası müqavilələri Azərbaycan Respublikası Konstitusiya Məhkəməsinin qərarında müəyyən edilmiş müddətdə qüvvədən düşür. Azərbaycan Respublikasının dövlətlərarası müqavilələri isə qüvvəyə minmir.

Azərbaycan Respublikası Konstitusiya Məhkəməsinin «Azərbaycan Respublikasında banklar və bank fəaliyyəti haqqında» Azərbaycan Respublikası Qanununun 45-ci maddəsinin Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 13-cü maddəsinin 1-ci hissəsinə, 29-cu maddəsinin 2-3-cü hissələrinə, 59-cu maddəsinə və 71-ci maddəsinin 2-ci hissəsinə uyğunluğunun yoxlanılmasına dair 19 noyabr 1999-cu il tarixli qərarına əsasən, «Azərbaycan Respublikasında banklar və bank fəaliyyəti haqqında» qanunun 45-ci maddəsi qüvvədən düşmüş elan olunmuşdur¹.

Eyni qaydada Konstitusiya Məhkəməsinin 12 mart 1999-cu il tarixli qərarı ilə Azərbaycan Respublikası Mənzil Məcəlləsinin 60-cı maddəsinin 2-ci hissəsinin 8 və 9-cu bəndləri Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 25-ci maddəsinin 2-ci hissələrinə, 43-cü maddəsinin 1-ci hissəsinə uyğun olmadığından², Konstitusiya Məhkəməsinin 8 iyul 1999-cu il tarixli qərarı ilə inzibati tənbeh etmə haqqında rayon (şəhər) məhkəməsinin (hakiminin) qərarından yuxarı məhkəməyə şikayət vermək hüququnun məhdudlaşdırılmasına dair İnzibati Hüquqpozmalar haqqında Azərbaycan Respublikası Məcəlləsinin 275-ci maddəsinin 2-ci hissəsi və 276-cı

¹ «Азәрбайжан» гязети, 1999-жу ил 23 нойабр.

² «Азәрбайжан» гязети, 1999-жу ил 16 март

maddəsinin 1-ci hissəsinin 1,2,3-cü bəndləri Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 60-cı maddəsinə və 71-ci maddəsinin 1,2,6 və 7-ci hissələrinə uyğun olmadığından¹, Konstitusiya Məhkəməsinin 12 iyul 1999-cu il tarixli qərarı ilə şəxsin məhkəmə müdafiə hüququnu məhdudlaşdıran «Kütləvi informasiya vasitələri haqqında» Azərbaycan Respublikası qanununun 33-cü maddəsinin müddəaları Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 60-cı maddəsinin 1-ci hissəsi, 71-ci maddəsinin 2 və 7-ci hissələrinə uyğun olmadığından², Konstitusiya Məhkəməsinin 2 mart 2000-ci il tarixli qərarı ilə Bakı şəhər İhra Hakimiyyəti başçısının «Mənzil xidməti tariflərinin tənzimlənməsi haqqında» 1999-cu il 05 oktyabr tarixli 961 sayılı sərəncamı Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 7-ci maddəsinin 3-cü hissəsində nəzərdə tutulan hakimiyyətlərin bölünməsi prinsipinə uyğun olmadığından³, Konstitusiya Məhkəməsinin 30 oktyabr 2000-ci il tarixli qərarı ilə «Azərbaycan Respublikasında mənzil fondunun özəlləşdirilməsi haqqında» Azərbaycan Respublikası qanununun 5-ci maddəsinin 2-ci hissəsi Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 25-ci maddəsinə, 60-cı maddəsinin 1-ci hissəsinə və 71-ci maddəsinin 2-ci maddəsinə uyğun olmadığından⁴, Konstitusiya Məhkəməsinin 25 mart 2003-cü il tarixli qərarı ilə Azərbaycan Respublikası Mülki-Prosesual Məcəlləsinin 71.4-cü maddəsi Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 60-cı maddəsinin 1-ci maddəsinə və 61-ci maddəsinin 1-ci hissəsinə uyğun olmadığından⁵ qüvvədən düşmüş elan olunmuşdur.

Azərbaycan Respublikası Prokurorluğunun 2002-ci il 11 fevral tarixli 06/302№-li sorğusu əsasında Azərbaycan Respublikası Konstitusiya Məhkəməsi 2002-ci il 8 aprel tarixdə Azərbaycan Respublikası Vergi Məcəlləsinin 56.1-ci maddəsinin və Azərbaycan Respublikası Cinayət məəcəlləsinin 75 və 213-cü maddələrinin şərh edilməsinə dair Konstitusiya işinə baxmışdır.

¹ «Азәрбайжан» гязети, 1999-жу ил 10 ийул.

² «Азәрбайжан» гязети, 1999-жу ил 15 ийул.

³ «Азәрбайжан» гязети, 2000-жи ил 4 март.

⁴ «Азәрбайжан» гязети, 2000-жи ил 2 ноябр.

⁵ «Азәрбайжан» гязети, 2003-жц ил 27 март.

Həmin iş üzrə Azərbaycan Respublikası Konstitusiya Məhkəməsinin qərarında göstərilir ki, Azərbaycan Respublikası Vergi Məcəlləsinin 56.1-ci maddəsinə əsasən, vergi qanunvericiliyinin pozulması anından 3 il keçmişdir, şəxs həmin qanunvericiliklə bağlı hüquq pozuntusunun törədilməsinə görə məsuliyyətə cəlb edilə bilməz və vergi öhdəlikləri yarana bilməz. Azərbaycan Respublikası Cinayət Məcəlləsinin 15,75 və 213-cü maddələrinə görə isə vergiləri və başqa icbari ödənişləri ödəməkdən xeyli və külli miqdarda yayınma az ağır cinayət kimi qəbul olunur və belə cinayətlərin törədildiyi gündən yeddi il keçdikdə şəxs cinayət məsuliyyətinə cəlb oluna bilməz.

Qeyd edilən Konstitusiya işi üzrə Azərbaycan Respublikası Konstitusiya Məhkəməsinin 08.04.2002-ci il tarixli qərarına əsasən, Azərbaycan Respublikası Vergi Məcəlləsində nəzərdə tutulan vergi qanunvericiliyi ilə bağlı hüquq pozuntusunun törədilməsinə görə məsuliyyətə cəlb etmə müddəti həmin Məcəllənin 56-cı maddəsində, Azərbaycan Respublikası Cinayət Məcəlləsinin 213-cü maddəsində nəzərdə tutulan cinayət əməlinə görə cinayət məsuliyyətinə cəlb etmə müddəti isə, bu Məcəllənin 75-ci maddəsində nəzərdə tutulan qaydada tətbiq olunmalıdır¹.

Azərbaycan Respublikası Ali Məhkəməsi Plenumu qərarlarının normativ xarakterli aktlar sırasına daxil olmamasına, Konstitusiya Məhkəməsinin qərarlarından fərqli olaraq, yalnız tövsiyə xarakteri daşmasına baxmayaraq, sahibkarlıq fəaliyyətinin hüquqi tənzimlənməsində, sivil hüquq normalarına uyğun vahid məhkəmə təcrübəsinin formalaşmasında müəyyən əhəmiyyət kəsb edir. Məsələn, Azərbaycan Respublikası Ali Məhkəməsi Plenumunun «Sahibkarlıq fəaliyyəti ilə əlaqədar işlərə baxılarkən məhkəmələr tərəfindən qanunvericiliyin tətbiqi təcrübəsinin bəzi məsələləri haqqında» 25 mart 2003-cü ilə tarixli qərarı² sahibkarlıq fəaliyyəti ilə əlaqədar işlər üzrə iddia ərazilərinin məhkəmələr tərəfindən icraata qəbul olunmasında, aidiyyət məsələlərinin həllində, apelyasiya və kassasiya şikayətlərinin icraata qəbul olunmasında, icarə və borc

¹ Азербайжан» гязети, 2002-жи ил 4 май.

² «Ццгуги дювлят вя ганун» журналы, 2003-жц ил, №6, с.19-24.

münasibətlərini nizama salan qanunvericilik aktlarının tətbiqində məhkəmələr tərəfindən yol verilmiş səhvlərin aradan qaldırılmasında, gələcəkdə təkrar olunmasının qarşısının alınmasında və Respublikamızda bazar iqtisadiyyatının tələblərinə uyğun məhkəmə təcrübəsinin formalaşmasında və təkmilləşdirilməsində mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Həmin plenum qərarında məhkəmələr tərəfindən iqtisadi və sahibkarlıq fəaliyyətinə dair mübahisələrin həllində süründürməçilik və qeyri-obyektiv qərarların qəbul olunması, bunların sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olan adamların haqlı narazılığına səbəb olması, sahibkarlıq təşəbbüsünün reallaşmasına və daxili potensialından daha dolğun istifadə edilməsinə imkan verməməsi, sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olan şəxslərə qanunsuz olaraq müəyyən vəzifə tutma və müəyyən fəaliyyətlə məşğul olma hüququndan məhrum etmə növündə cəzalar təyin edilməsi və s. qeyd edilmişdir.

Azərbaycan Respublikası Ali Məhkəməsi Plenumunun «Torpaq qanunvericiliyinin məhkəmələr tərəfindən tətbiqi təcrübəsinin bəzi məsələləri haqqında» 14 fevral 2003-cü il tarixli qərarı¹ torpaq mülkiyyətçilərinin, istifadəçilərinin və icarəçilərinin hüquqlarının müdafiəsinin daha da yaxşılaşdırılmasında, bu sahədə sahibkarlıq münasibətlərinin inkişafına şərait yaradılması və dəstəklənməsində, «Vergi qanunvericiliyinin İqtisad Məhkəmələri tərəfindən tətbiqi təcrübəsinin bəzi məsələləri haqqında» 27 noyabr 2003-cü il tarixli qərarı² vergi orqanlarının və vergi ödəyicilərinin hüquq və mənafelərinin müdafiəsində, vergi sisteminin daha şəffaf formalaşması və səmərəli işlənməsinin təmin olunmasında, bu sahədə məhkəmələrin fəaliyyətinin daha da təkmilləşdirilməsində böyük əhəmiyyətə malikdir.

Sahibkarlıq fəaliyyətinin hüquqi tənzimlənməsində münasibət bildirilməsi zəruri olan hüquqi aktlardan biri də Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin qərarlarıdır. Doğrudur, Milli Məclisin qərarları Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 148-ci maddəsində müəyyən edilmiş və ölkəmizin qanunvericilik

¹ «Щцгуги дювлят вя ганун» журналы, 2003-жц ил, №5, с.21-24.

² «Щцгуги дювлят вя ганун» журналы, 2004-жц ил, №1, с.23-26.

sisteminə təşkil edən normativ hüquqi aktların, eləcə də, «Normativ hüquqi aktlar haqqında» Azərbaycan Respublikası qanununun 3-cü maddəsində müəyyən edilmiş normativ xarakterli aktların sırasına daxil edilməmişdir. Lakin Milli Məclisin qərarlarının normativ xarakteri (məsələn, Milli Məclisin Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 95-ci maddəsinin 1-ci hissəsinin 6-cı bəndində uyğun olaraq, amnistiya verilməsi haqqında qərar qəbul etmək səlahiyyəti vardır) hüquq ədəbiyyatında mübahisəlidir¹.

Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin Azərbaycan Respublikası Konstitusiyası qüvvəyə minənədək olan dövrdə (qüvvədə olan Konstitusiyamız 1995-ci il noyabrın 12-də keçirilən Azərbaycan Respublikası referendumunda qəbul olunmuş və 1995-ci il noyabrın 27-də qüvvəyə minmişdir) qəbul etdiyi və müəyyən olunmuş qaydada hüquqi qüvvəsini itirməyən qərarları sahibkarlıq fəaliyyətinin hüquqi tənzimlənməsində müəyyən rol oynayır. Məsələn, Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin «Sahibkarlıq fəaliyyəti haqqında» Azərbaycan Respublikası qanununun qüvvəyə minməsi haqqında 15 dekabr 1992-ci il tarixli qərarını, «Antiinhisar fəaliyyəti haqqında» Azərbaycan Respublikası qanununun qüvvəyə minməsi barədə 24 mart 1993-cü il tarixli qərarını, «Səhmdar cəmiyyət haqqında» Azərbaycan Respublikası qanununun qüvvəyə minməsi barədə 12 iyul 1994-cü il tarixli qərarını və s. buna misal göstərmək olar.

Keçmiş SSRİ-nin normativ hüquqi aktları Azərbaycan Respublikasının dövlət müstəqilliyi elan edilənədək qüvvədə olmuşsa, sonradan ləğv edilməmişsə, Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasına və qanunvericilik aktlarına zidd deyildirsə, Azərbaycan Respublikasında hüquqi qüvvəsini saxlayır (Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının Keçid müddəaları, 8-ci bənd; «Normativ hüquqi aktlar haqqında» 26 noyabr 1999-cu il tarixli qanunun 8-ci maddəsi).

Yerli icra hakimiyyəti orqanlarının və yerli özünüidarə orqanlarının qərarları da sahibkarlıq hüququnun mənbələri sırasına daxildir. Belə ki, Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 148-ci maddəsinin 5-ci hissəsinə əsasən, öz

¹ Бу барядя ятрафлы бах: Шахин Алиев. Научно-практический комментарий к Конституции Азербайджанской Республики. Баку, Изд-во «Юридическая литература», 2000, с.694-695; Илгар Жяфяров. Азәрбайжан Республикасы Конституциясынан шярши. Бақы, «Щцгуг ядәбиййаты» няшриййаты, 2003, с.521-522.

səlahiyyətləri daxilində yerli icra hakimiyyəti orqanoarı qanunvericilik sistemində daxil olan aktlara zidd gəlməyən normativ xarakterli aktlar qəbul edə bilərlər.

Yerli özünüidarə orqanı olan bələdiyyələrin aktlarına da Konstitusiyamızda nəzərdə tutulmuş müəyyən tələblər aiddir. Belə ki, bələdiyyə aktları da, Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasına, qanunlarına, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin fərmanlarına, Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin qərarlarına (Naxçıvan Muxtar Respublikası Konstitusiyasına, qanunlarına, Naxçıvan Muxtar Respublikası Nazirlər Kabinetinin qərarlarına) zidd olmamalıdır (Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 150-ci maddəsi).

Göründüyü kimi, Konstitusiyamız yerli icra hakimiyyəti orqanlarının qərarlarına, bələdiyyələrin qərarları ilə müqayisədə əlavə məhdudiyyət müəyyən etmişdir. Belə ki, yerli icra hakimiyyəti orqanlarının qərarlarının qanunvericilik sistemində daxil olan (Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 148-ci maddəsinin 1-ci hissəsi) mərkəzi icra hakimiyyəti orqanlarının normativ aktlarına zidd gəlməməsi tələb olunduğu halda, bələdiyyə aktlarına belə bir şərt irəli sürülmür. Bu da Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının demokratik dəyərlərindən biri kimi qiymətləndirilməlidir.

Yerli icra hakimiyyəti orqanı olan Bakı şəhər İcra Hakimiyyətinin «Bakı şəhərində səyyarı (mövsümi) ticarət və xidmətlərin aparılması Qaydaları»na (6 aprel 2000-ci il tarixdə Bakı şəhər İcra Hakimiyyətinin başçısı tərəfindən təsdiq edilmiş, 11 aprel 2000-ci il tarixdə Azərbaycan Respublikası Ədliyyə Nazirliyində 974-cü № ilə qeydiyyatı alınmışdır) əsasən səyyarı (mövsümü) ticarət və xidmət zamanı qanunvericilikdə qadağan olunmuş malların satılması, xidmətlərin göstərilməsi, həmçinin aşağıdakı malların satılması və həmin fəaliyyətlə bağlı xidmətlərin göstərilməsi qadağan olunmuşdur:

Qiymətli və yarımqiymətli daşlardan, qiymətli metallardan hırlanmış məmulatlar;

Ancaq elektrik şəbəkəsindən qidalanan mürəkkəb-texniki malların (radio, televizor malları, elektrik məişət cihazları və digər elektrik malları);

Səsgücləndirici cihazlardan istifadə etməklə audiokasetlərin satışı;

Ət və ət məhsulları;

Süd və süd məhsulları;

Balıq və qüş, onlardan hazırlanmış məmulatlar;

Çörək;

Tez xarab olan ərzaq məhsulları (onların saxlanması üçün özü hərəkət edən avadanlıqlardan istifadə edilməsi istisna olmaqla);

Funksional göstəricilərini yoxlamaq üçün xüsusi şərait və vasitələr tələb olunan məhsullar;

Spirтли içkilər və tütün məmulatı.

Bakı şəhər İcra Hakimiyyəti başçısının «Mənzil xidməti tariflərinin tənzimlənməsi haqqında» 1999-cu il 5 oktyabr tarixli 961 №-li sərəncamı ilə mülkiyyət formasından asılı olmayaraq Bakı şəhəri ərazisində dövlət mənzil-kommunal istismar təşkilatları tərəfindən xidmət olunan binalarda yaşayan əhali, habelə qeyri-yaşayış sahələrinin istifadəçiləri və mülkiyyətçiləri üçün istismar yığımını və kommunal xidməti xərcləri yeni tariflə müəyyən edilmişdir.

Azərbaycan Respublikası Baş Prokurorluğu həmin qərarla əlaqədar Konstitusiyaya Məhkəməsinə sorğu verərək, qərarın qanunvericiliyə uyğunluğunun yoxlanılmasını xahiş etmişdir. Konstitusiyaya icraatı zamanı müəyyən olunmuşdur ki, Bakı şəhər İcra Hakimiyyəti başçısının adı çəkilən sərəncamında mənzil-kommunal xidməti tariflərinin hansı meyara əsaslanmaqla müəyyənləşdirilməsi göstərilməmişdir. Bundan əlavə, Azərbaycan Respublikası Mənzil Məcəlləsinin 55-ci maddəsinə¹ əsasən, Azərbaycan Respublikasında dövlət və ictimai mənzil fondu evlərində yaşayış sahələrindən istifadə haqqının (mənzil haqqının) məbləğini Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabineti müəyyən edir. Qanunun bu göstərişinə zidd olaraq Bakı şəhər İcra Hakimiyyəti başçısı Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin səlahiyyətlərini öz üzərinə götürmüşdür.

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 149-cu maddəsinin 7-ci hissəsinə zidd olaraq, sərəncam 5 oktyabr 1999-cu il tarixdə qəbul edildiyi halda onun

¹ Азәрбајжан Республікасынын Мәжліс-Мәhkәмәсін, БЫI жилд, Бақы, «Диэста», с.919-961.

qüvvəsi şəxslərin hüquqi vəziyyətini ağırlaşdırmasına baxmayaraq, geriyə, yəni 1 sentyabr 1999-cu il tarixə şamil edilmişdir.

Göstərilənlərə əsasən, Azərbaycan Respublikası Baş Prokurorluğunun vəsatəti təmin olunmuş, Konstitusiya Məhkəməsinin 2 mart 2000-ci il tarixli qərarı ilə¹ Bakı şəhər İcra Hakimiyyəti başçısının «mənzil xidməti tariflərinin tənzimlənməsi haqqında» 1999-cu il 5 oktyabr tarixli sərəncamı qüvvədən düşmüş hesab edilmişdir.

§ 10. İşgüzar adətlər

Sahibkarlıq hüququnun mənbələrini təşkil edən normativ hüquqi aktlar (Konstitusiya, referendumda qəbul edilmiş aktlar, qanunlar, fərmanlar, Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin qərarları və mərkəzi icra hakimiyyəti orqanlarının normativ aktları), normativ xarakterli aktlar (Konstitusiya Məhkəməsinin qərarları, Azərbaycan Respublikası Milli Bankının qərarları, yerli icra hakimiyyəti orqanlarının, yerli özünüidarə orqanlarının qərarları) və Azərbaycan Respublikasının qanunvericilik sisteminin ayrılmaz tərkib hissəsi olan dövlətimizin tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələrlə yanaşı, sahibkarlıq fəaliyyətinin hüquqi tənzimlənməsində işgüzar adətlər də mühüm rol oynayır.

İşgüzar adətlərin anlayışı və əsas keyfiyyət xüsusiyyətləri Azərbaycan Respublikası MM-in 10-cu maddəsində öz əksini tapmışdır. Belə ki, sahibkarlıq fəaliyyətinin hər hansı sahəsində təşəkkül tapan və geniş tətbiq edilən, qanunvericilikdə nəzərdə tutulmayan davranış qaydası, hansısa aktda qeyd edilib-edilməməsindən asılı olmayaraq, işgüzar adət sayılır. Qanunvericiliyə və ya müqaviləyə zidd olan işgüzar adətlər tətbiq edilmir.

Göründüyü kimi, Mülki Məcəllənin qeyd edilən norması sahibkarlıq fəaliyyəti sahəsində işgüzar adətlərin əsas əlamətlərini sadalamışdır ki, onların hər hansı birinin olmaması, həmin adətin sahibkarlıq hüququnun əlavə mənbəyi kimi işgüzar adət qismində qiymətləndirilməsinə və qəbul edilməsinə imkan vermir.

İşgüzar adətlər ölkəmizin ərazisində, bəzi istisnalarla (dəniz gəmiçiliyi və xarici ticarət əlaqələri) demək olar ki, zəif tətbiq olunur və sahibkarlıq fəaliyyəti

¹ «Азәрбайжан» гязети, 2000-жи ил, 4 март.

sahəsində işgüzar adətlərin sistemi hələlik formalaşmamışdır. Şübhəsiz ki, sahibkarlıq fəaliyyətinin inkişafı və bazar iqtisadiyyatına keçidin yekunlaşması ilə əlaqədar bütün inkişaf etmiş ölkələr tərəfindən qəbul edilmiş bu hüquqi anlayışın sahibkarlıq fəaliyyəti sahəsində tətbiqi dairəsi də genişlənəcəkdir.

Mülki Məcəllənin onlarla normalarında sahibkarlıq fəaliyyəti ilə əlaqədar bu və ya digər münasibətlərin tənzimlənməsində işgüzar adətlərə bilavasitə istinad olunur. Məsələn, əgər müqavilə şərti onun iştirakçıları tərəfindən və ya dispozitiv norma ilə müəyyənləşdirilməyibsə, müvafiq şərtlər tərəfindən münasibətlərinə tətbiq edilə bilən işgüzar adətlərlə müəyyənləşdirilir. (MM-in 390.7-ci maddəsi). Müqavilənin təfsiri zamanı bütün müvafiq hallar, o cümlədən müqaviləyə qədərki danışıqlar və yazışmalar, tərəflərin qarşılıqlı münasibətlərində yaranmış praktiki, işgüzar adətlər, tərəflərin sonrakı hərəkətləri nəzərə alınır (MM-in 404.2-ci maddəsi). Əgər Mülki Məcəllədən, işgüzar adətdən və ya tərəflərin əvvəlki işgüzar münasibətlərindən ayrı qayda irəli gəlmirsə, susmaq aksept sayılmaz (MM-in 409.3-cü maddəsi).

III fəsil. Xarici ölkələrin mülki və sahibkarlıq (ticarət) hüququnun ümumi xarakteristikası

§1. Xarici ölkələrin mülki və sahibkarlıq (ticarət) hüququnun öyrənilməsinin əhəmiyyəti

Azərbaycan Respublikası müstəqillik əldə etdikdən sonrakı dövrdə xarici dövlətlərin mülki və ticarət hüquqlarının öyrənilməsi zərurəti tam ciddliyi ilə qarşıda duran vəzifələrdən birinə çevrildi. Keçmiş sovet dövründən fərqli olaraq, müstəqillik dövründə bu vəzifələrin daha da aktual xarakter olması bir sıra cəhətlərlə şərtlənir.

Belə ki, xarici dövlətlərin mülki və ticarət hüquqlarının öyrənilməsi, hər şeydən əvvəl, Azərbaycan Respublikasında əmlak və şəxsi qeyri-əmlak münasibətlərinin mülki-hüquq tənzimlənməsi mexanizminin məzmunu, inkişafı və səmərəliliyi haqqında biliklər sistemi olan mülki hüquq elminin fundamental hüquq sahəsi kimi tam, hərtərəfli və obyektiv inkişafını təmin edir.

İnsan cəmiyyəti inkişaf tarixində əldə etdiyi mənəvi nemətlərin və nailiyyətlərin ayrılmaz tərkib hissəsi olan mülki hüquq elmini başqa xalqların tarixi inkişafın müxtəlif dövrlərində bu sahədə əldə etdikləri biliklər, nəzəriyyələr, elmi yaradıcılığın digər məhsulları və tətbiqi tədqiqatlarla zənginləşdirmək, şübhəsiz ki, bu elm sahələrinin inkişafının və təkmilləşdirilməsinin zəruri şərti, doğruluğunun isbata ehtiyacı olmayan aksiomudur.

Xarici ölkələrin mülki və sahibkarlıq hüququnun öyrənilməsi təkcə nəzəri məsələ olmayıb, eyni zamanda böyük praktiki əhəmiyyət kəsb edir.

Azərbaycan Respublikasında bazar iqtisadiyyatına keçid və sahibkarlığın yüksək sürətlə inkişafı, xarici vətəndaşların və hüquqi şəxslərin iştirakı ilə birgə müəssisələrin yaradılması, xarici ticarətin xüsusi çəkisinin artması, bu zaman milli sahibkarlarımızın hüquqlarının və mənafeyinin daha etibarlı müdafiəsi, müvafiq xarici dövlətlərin mülki və sahibkarlıq qanunvericiliyini öyrənməyi zəruri edir.

Ölkəmizdə sahibkarlıq münasibətlərinin və xarici ticarətin son illərdə inkişaf etməsini, xarici dövlətlərin hüquqi və fiziki şəxslərinin isə bu sahədə kifayət qədər

yetkin təcrübəyə və kamil hüquqi bazaya malik olması nəzərə alınarsa, bu məsələnin aktuallığı göz qabağında olar. Çünki müasir dünya ölkələrində qüvvədə olan mülki qanunvericiliyə əsasən, qanunu bilməmək və ya onu yanlış başa düşmək qanunun tətbiq edilməsinə və ya nəzərdə tutulmuş məsuliyyətdən azad edilməyə əsas verə bilməz (Azərbaycan Respublikası MM-in 9.3-cu maddəsi).

Qanunda nəzərdə tutulmuş hallarda əcnəbilərin, vətəndaşlığı olmayan şəxslərin və xarici hüquqi şəxslərin iştirak etdiyi münasibətlər Azərbaycan Respublikası mülki qanunvericiliyi ilə müəyyənləşdirilmiş qaydalarla tənzimlənir. Məsələn, «Beynəlxalq xüsusi hüquq haqqında» Azərbaycan Respublikasının 6 iyun 2000-ci il tarixli qanununun¹ 24-cü maddəsinə əsasən, müqavilə ilə bağlı tərəflərin hüquq və vəzifələrinin müəyyən edilməsi, müqavilənin təfsiri, icrası, icra edilməməsi, xitamı, lazımi qaydada icra edilməməsinin və etibarsızlığının nəticələri, habelə, müqavilə ilə əlaqədar tələbin güzəşti və borcun köçürülməsi tərəflərin razılığı ilə seçilən ölkənin hüququ ilə tənzimlənir.

Göstərilən, eləcə də bir sıra digər hallarda Azərbaycan Respublikası məhkəmələri xarici dövlətlərin mülki və ticarət hüququ normalarını tətbiq edirlər. Bu da, şübhəsiz ki, həmin ölkələrin müvafiq qanunvericiliyini öyrənmədən, bilmədən mümkün deyildir.

Xarici ölkələrin mülki və ticarət hüququnun öyrənilməsi qanunyaradıcılığı prosesində də böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Azərbaycan Respublikasının 2000-ci il sentyabrın 1-dən qüvvəyə minmiş yeni Mülki Məcəlləsinin layihəsi işlənilib hazırlanarkən, həmin vaxta qədər qüvvədə olmuş 1964-cü il 11 sentyabr tarixli qanunla təsdiq edilmiş Azərbaycan Respublikası Mülki Məcəlləsinin müddəaları müəyyən rol oynasa da, şübhəsiz ki, xarici dövlətlərin bu sahədə təcrübəsindən daha geniş istifadə edilmişdir. Məsələn, respublikamızın qanunvericiliyi üçün yeni hadisələr olan ipoteka, sevitut, izfrukt, faktoring, franşayzing, lizing, brokerlik və s. mülki-hüquq anlayışların hüquqi

¹ Азәрбајжан Республікасынын ганунлар кцллийаты, ЫЫЫІ жилд, Бақы, «Диэста», 2002, с.341-347.

tənzimləmə qaydaları və statusu müəyyənləşdirilərkən inkişaf etmiş dövlətlərin, eləcə də, bəzi keçid iqtisadiyyatlı ölkələrin təcrübəsindən istifadə olunmuşdur.

Cəmiyyət inkişaf etdikcə müxtəlif hüquq sisteminə aid olan dövlətlər arasında yüksək sürətlə inkişaf edən iqtisadi əlaqələr bu dövlətlərin hüquq sistemlərinə məxsus müxtəlif mülki və sahibkarlıq hüquq normalarının və institutlarının yaxınlaşmasını zəruri edir.

Bu sahədə müxtəlif dövlətlərin qoşulduqları konvensiyalar, çoxtərəfli və ikitərəfli beynəlxalq müqavilələr böyük rol oynayır. Azərbaycan Respublikasının «İstehlakçıların hüquqlarının müdafiəsi haqqında» qanununun¹preambulasında göstərilir ki, həmin qanun BMT-nin Baş Assambleyası tərəfindən qəbul edilmiş «İstehlakçıların hüquqlarını müdafiə etmək üçün rəhbər prinsiplər» əsasında işlənmiş və Azərbaycan Respublikasında belə münasibətlərin dünya təcrübəsinə uyğunlaşdırılmasına yönəldilmişdir.

Azərbaycan Respublikasının yeni Mülki Məcəlləsinin layihəsi işlənilib hazırlanarkən BMT-nin Əmtəələrin Beynəlxalq alqı-satqı müqaviləsi haqqında Vyana konvensiyası, Yüklərin Beynəlxalq yol-daşıma müqaviləsi haqqında Cenevrə konvensiyası, Beynəlxalq hava daşımalarının bəzi qaydalarının unifikasiyası haqqında Varşava konvensiyası, Dəniz sərnişin və onların yüklərinin daşınması haqqında Afina konvensiyasının, Sənaye mülkiyyətinin mühafizəsi haqqında Paris konvensiyasının və s. müddəalarından geniş istifadə edilmişdir.

§ 2. Müasir dünyada əsas hüquq sistemləri

«Hüquq sistemi» kateqoriyası müasir dövrdə hüquq nəzəriyyəsinin ən mühüm anlayışlarından biridir. Hüquq ədəbiyyatında hüquq sistemi (Hüquq ailəsi)

¹ Азәрбайжан Республїкасынын ганунлар кїллийаты, ЫI жилд, Бакы, «Дизеста», 2001, с.595.

dedikdə, bir qayda olaraq, müxtəlif ümumi əlamətləri və cəhətlərinə görə milli hüquq sistemlərinin qruplaşdırılması, təsnifatı başa düşülür¹.

Hüquq sistemini (hüquq ailəsini) formaca oxşar anlayış olan hüququn sistemindən fərqləndirmək lazımdır. Belə ki, ikinci anlayış ayrı-ayrı dövlətlərin (məsələn, ABŞ, Fransa, Azərbaycan Respublikası və s.) milli hüququnun quruluşu, onun mahiyyəti və ictimai həyatda təyinatına görə ayrı-ayrı hissələrə bölünməsi mənasında işlədilir (məsələn, mülki hüquq, sahibkarlıq hüququ, inzibati hüquq və s.).

Hüquq sisteminin (hüquq ailəsinin) tərkib hissələri (elementləri) qanunlarda və dövlət tərəfindən müəyyənləşdirilmiş digər normativ aktlarda öz əksini tapan ümumi məcburi normaların məcmusu kimi pozitiv hüquqdan, hüquq düşüncəsinin aktiv tərəfi olan hüquqi ideologiyadan ibarətdir².

Müasir hüquq sistemləri müxtəlif hüquq sahələrinə görə də qruplaşdırılır. Məsələn, mülki hüquq sistemi müasir dünyanın hüquq sistemləri kateqoriyasından törəmə anlayışdır, onun tərkib hissəsini, mühüm elementlərini təşkil edir. Mülki hüquq sistemi dedikdə, ictimai münasibətlərin mülki-hüquq tənzimlənməsinin həyata keçirilməsinin əsas qanunauyğunluqlarının ümumiliyi əlamətinə görə müəyyən qrup dövlətlərin hüquq sistemlərinin birliyi başa düşülür³.

Müasir dövrdə hüquq sistemlərinin müxtəlif əsaslarla təsnifatı aparılır. Belə ki, əsasən dünyəvi və dini hüquq sistemləri fərqləndirilir.

Dünyəvi hüquq sistemlərinə Roman-alman (kontinental) və İngilis-sakson («ümumi hüquq») sistemləri daxildir. Bəzi hüquq sistemləri də müstəqil hüquq ailəsi kimi fərqləndirilir. Belə ki, Roman-alman hüquq sistemində Fransa, Almaniya, İspaniya, Belçika, Hollandiya, İtaliya, İsveçrə, Avstriya, Portuqaliya, Lüksemburq, türkiyə və s. bir sıra dövlətlər daxildirlər. İngilis-sakson hüquq sistemində isə ABŞ, İngiltərə, Avstraliya, Kanada, Şimali İrlandiya, Yeni Zelandiya, Pakistan və s. daxildirlər.

¹ Марченко М.Н. Правовые системы современного мира. Учебное пособие. - М.: ИКД «Зеркало-М», 2001, с.6

² Алексеев С.С. Право: азбука – теория – философия: Опыт комплексного исследования. – М., «Статус», 1999, с.47.

³ Гражданское право. Часть 1. учебник / Под ред. Ю.К.Толстой, А.П.Сергеева. – М.Изд. ТЕИС, 1996, с.56.

Dini hüquq sistemində isə əsasən, müsəlman hüququ, qədim yapon hüququ, hind hüququ, qədim çin hüququ aid edilir.

§3. ABŞ mülki və sahibkarlıq (ticarət) hüququnun ümumi xarakteristikası və əsas cəhətləri

Amerika Birləşmiş Ştatlarının hüquqi sistemi, o cümlədən mülki dövriyyədə müqavilə münasibətlərini tənzimləyən müqavilə hüququ İngiltərə «Hüquq məktəbi» əsasında formalaşmış və inkişaf etmişdir. Buna görə də İngiltərə hüquq sisteminin bir sıra mühüm səciyyəvi xüsusiyyətləri ABŞ hüququnun əsasını, rüşeymini təşkil edir. Belə ki, burjua inqilabları dövründə dünyanın əksər ölkələrində burjua hüquq sistemi feodal hüquq sisteminin dağılması əsasında yaradılmışdır. Lakin İngiltərə bu sahədə özünəməxsus inkişaf yolu keçmiş, burada nəinki feodal hüququ ləğv edilməmiş, əksinə həmin hüquq sistemi burjua hüquq münasibətlərinin tələblərinə dünya hüquq tarixində analoqu olmayan bir şəkildə uyğunlaşdırılmışdır.

İngiltərə burjua hüquq sisteminin meydana gəlməsi və inkişafının əsasını, bütövlükdə cəmiyyətin mühafizəkar xarakterinə uyğun olaraq feodal hüquq münasibətlərini təşkil edir. Şübhəsiz ki, cəmiyyətin sonrakı inkişafına uyğun olaraq ingilis hüquq sistemi daim təkmilləşdirilmişdir. Lakin buna baxmayaraq, köhnə hüquq sisteminin əsas xarakterik xüsusiyyəti olan presedent hüququ, yəni konkret iş üzrə məhkəmə qərarının hüquq norması kimi oxşar işlərin həllində tətbiq olunması bu gün də öz aktuallığını saxlamaqdadır.

Təbii ki, ABŞ hüquq sistemi XMGG əsrdə İngiltərədən köçürüldüyü vəziyyətdə qalmamış, ucqar bir müstəmləkədən dünyanın ən inkişaf etmiş qüdrətli dövlətinə çevrilənə kimi keçdiyi tarixi yola və ictimai inkişafa uyğun olaraq daim inkişaf etmiş, təkmilləşmişdir.

Hazırda ABŞ-ın hüquq sisteminin əsasını ölkə Konstitusiyası təşkil edir¹. 1787-ci ildə qəbul olunmuş həmin Konstitusiya ABŞ ərazisində ali hüquqi qüvvəyə malik sənəddir. İctimai inkişafın sonrakı inkişafı ilə əlaqədar ABŞ Konstitusiyası qüvvədə olduğu iki əsrdən artıq müddətdə onun ayrı-ayrı

¹ Бах: «Ганун» журналы, 1994, №2-3.

maddələrinə yalnız 26 dəyişiklik edilmişdir¹. Göründüyü kimi, ABŞ qanunvericiliyinin sabitliyi onun səciyyəvi xüsusiyyətlərindən biridir.

ABŞ-da sahibkarlıq hüququnun və onun mühüm institutlarındanbiri olan müqavilə hüququnun bir sıra mühüm elementləri Konstitusiya ilə tənzimlənir. Bütün mübahisəli hüquqi məsələləri tam və qəti həll etməklə müstəsna səlahiyyətə malik olan məhkəmələr nəinki qanunverici və icra hakimiyyətindən asılı deyildir, hətta hüquqa aid məsələlərdə digər iki hakimiyyətə (qanunverici və icra hakimiyyətinə) nəzarət edir. Məhkəmə hakimiyyətinin hüquqi məsələlərin həllində qanunvericilik və icra hakimiyyətindən üstünlüyü prinsipi ABŞ-da müqavilə hüququnun fundamental özülünü təşkil edir.

ABŞ Konstitusiyasında mərkəzi yerlərdən birini müqavilə hüququnun əsasını təşkil edən mülkiyyət münasibətləri tutur. Mülkiyyət hüququ toxunulmaz və müqəddəs hüquq elan olunur. ABŞ Konstitusiyasında 5-ci dəyişiklikdə göstərilir ki, heç kəs qanuni proseduraya riayət edilmədən əmlakından məhrum edilə bilməz. Xüsusi mülkiyyətdə olan heç bir əmlak tam qarşılıqlı ödənmədən ictimai mənafe üçün alınə bilməz².

«Heç bir ştat, Birləşmiş Ştatlar vətəndaşlarının imtiyaz və toxunulmazlıqlarını məhdudlaşdıran qanunlar verə və ya tətbiq edə bilməz; heç bir ştat qanuni prosedurasız, heç kəsi həyatından, azadlığından və ya xüsusi mülkindən məhrum edə və öz yurisdiksiyasında olan hər hansı bir şəxsin qanuni təminatlarından hamı ilə bərabər şəkildə faydalanmasına mane ola bilməz» (ABŞ Konstitusiyasına 1868-ci ildə edilmiş XGM dəyişikliyin 1-ci bölməsi).

Bununla da, ABŞ dövləti mülkiyyətin bütün formalarının inkişafı üçün bərabər şərait yaradır və bərabər şəkildə müdafiə olunmasına təminat verir.

¹ ABŞ Konstitusiyasında «Щцгуглар шаггында Билл» адланан илк 10 дйишиклик 15 декабр 1791, 11-жи дйишиклик 1798, сонракы дйишикликляр ися мцвафиг сурятдя 1804, 1865, 1868, 1870, 1913 (щямин ил Конститусийада ики дйишиклик апарылмышдыр. 3 февралда 16-жы дйишиклик вя 8 апрелдя 17-жи дйишиклик), 1919,1920,1933,1961,1964 (сонунжу цч илин щяр бириндя ики дйишиклик) ня нящайят, сонунжу дйишиклик 26 йуул 1971-жи ил тарихдя апарылмышдыр.

² 1787-жи илдя гябул олунмуш АБШ Конститусийасында, демяк олар ки, инсан вя вятяндаш щцгуглары вя азадлыглары барядя щеч бир норма йох иди. Йалныз сонрадан АБШ Конститусийасында илк 10 дцзялиши юзцндя бирляшдирян, 15 декабр 1791-жи илдя гцввяйя минмиш «Щцгуглар шаггында билл» инсан вя вятяндашларын ганун гаршысында бярабярлийини, союз, мятбуат, виждан, йыьынжаглар вя с. азадлыгларыны мящдудлащдыран ганунлар вермяйи АБШ Конгресиня гадабян етди.

ABŞ Konstitusiyasının 1-ci bölməsinin konqresin hüquqlarından bəhs edən 8-ci hissəsində müəlliflərin və ixtiraçıların öz əsərləri və kəşfləri üzərində müstəsna mülkiyyətinin təmin olunduğu, elmin və texnikanın inkişafının dövlət tərəfindən təqlid olunduğu və həvəsləndiyi göstərilmişdir.

Bütün iqtisadi münasibətlərin həyata keçirilməsinin əsasını təşkil edən, əmlaka sahiblik, ondan istifadə və onun barəsində sərəncam hüququnu özündə birləşdirən mülkiyyət münasibətləri ABŞ Konstitusiyasında ümumbəşəri dəyərlər əsas götürülərək tənzimlənmiş, iqtisadiyyatın inkişafının əsas istiqamətləri və prinsipləri müəyyən edilmişdir. ABŞ Konstitusiyasında vətəndaşların mülki dövriyyədə bərabərliyi prinsipi öz əksini tapmışdır ki, bu da müqavilə münasibətlərinin tənzimlənməsində mühüm vasitədir.

Müqavilə bağlanarkən tərəflərin bərabərliyi onlar arasında razılıq (saziş) əldə olunmasında tərəflərin azadlığı prinsipini şərtləndirir. Belə ki, müqavilə bağlamaq tərəflərin iradə aktıdır və həmin aktı bağlamaqda tərəflər azad olmalıdırlar. ABŞ Konstitusiyasının 1-ci maddəsinin 10-cu bölməsinin 1-ci bəndində heç bir ştatın müqavilə öhdəliklərini pozan qanunlar qəbul etməyə hüququ olmadığı göstərilmişdir. Konstitusiyanın həmin maddəsinin 8-ci bölməsi xarici dövlətlərlə, eləcə də ABŞ-ın öz ştatları arasında ticarətin tənzimlənməsi, ümumi rifahı təmin etmək üçün vergilər, rüsumlar və aksizlər qoyulması və toplanması məsələlərinə həsr olunmuşdur.

ABŞ Konstitusiyasının həmin səciyyəvi cəhətləri müqavilə münasibətlərinin tənzimlənməsində onun rolunu və əhəmiyyətini artırır, mülki dövriyyədə, eyni zamanda, bütün ABŞ cəmiyyətində ali tənzimedicisi hüquqi sənəd kimi Konstitusiyanın mühüm mövqeyini şərtləndirir.

Konstitusiya ilə yanaşı, ABŞ-da İngiltərədən fərqli olaraq, müqavilə münasibətlərinin, xüsusilə də, sahibkarlıq fəaliyyəti sahəsində müqavilə münasibətlərinin tənzimlənməsində məhkəmə presedenti ilə yanaşı qanunvericilik aktlarının da rolu böyükdür. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, ABŞ müqavilə hüququnun tənzimlənməsini təkcə ABŞ-ın ictimai inkişafı ilə əlaqələndirmək dəqiq olmazdı.

ABŞ-ın hüquq sistemi ilə İngiltərə hüquq sistemi arasında həmin fərqlərin «genetik» kökləri vardır. Məhz buna görə də, İngiltərənin hüquq sistemi keçmiş müstəmləkələri olan Kanada, Avstraliya, Yeni Zelandiya və bir sıra digər ölkələrə nisbətən ABŞ-da daha böyük dəyişikliyə məruz qalmışdır.

Birincisi, digər müstəmləkə ölkələrindən fərqli olaraq ABŞ-da müstəmləkəçilərin hamısı ingilislər deyildi. Belə ki, onların arasında hollandiyalılar, irlandiyalılar, şotlandiyalılar, almanlar və fransızlar var idi.

Buna daha aydın nümunə kimi ABŞ-ın Luiziana ştatının Mülki Məcəlləsini göstərmək olar. Belə ki, ABŞ hüquq sistemi bütövlükdə İngiltərə hüquq sistemindən törəmə hesab edilməsinə, həmin hüquq sisteminin ingilis-sakson hüquq ailəsinə daxil olmasına baxmayaraq Luiziana ştatının Mülki Məcəlləsi tamamilə başqa hüquq ailəsinə (roman-alman) daxil olan Fransa mülki hüququnun təsiri altında formalaşmışdır. Bu, hər şeydən əvvəl onunla əlaqədardır ki, ABŞ-ın Luiziana ştatı uzun müddət Fransanın müstəmləkəsi olmuşdur. Bu günə kimi Luiziana ştatında 1825-ci ildə qəbul olunmuş Mülki məcəllə qüvvədədir və həmin Məcəllə faktiki olaraq Fransanın 1804-cü il Mülki Məcəlləsindən («Napoleon Məcəlləsi»ndən) köçürülmüşdür.¹

İkincisi, XVII əsrin əvvəllərində ABŞ-da məskunlaşmış ingilis müstəmləkəçilərinin özləri ingilis hüququnu olduğu kimi deyil, şübhəsiz ki, öz maraqlarına və mənafeələrinə uyğun şəkildə, yeni dövrə, yəni şəraitə uyğunlaşdırılmış formada tətbiq etməyə maraqlı idilər². Yəni onlar ingilis hüququnu «müstəmləkəçilik maraqları»na uyğunlaşdıraraq tətbiq edirdilər.

ABŞ hüququnu ingilis hüququndan fərqləndirən əsas səbəblərdən biri də müstəmləkəçiliyə qarşı azadlıq hərəkatı ilə əlaqədar olmuşdur. Siyasi motivlər, İngilis müstəmləkəçiliyinə qarşı mübarizə İngilis hüququna da qarşı mənfi münasibət yaratmış, hətta bəzi ştatlarda ABŞ istiqlaliyyət əldə edəndən sonra ingilis hüququna istinad etməyi qadağan edən qanunlar da qəbul edilmişdir.

¹ Гражданское и торговое право капиталистических государств. М., Международные отношения, 1993, с.54.

² Договорное право в США и СССР. История и общие концепции. М., Наука, 1988, с.27.

ABŞ-ın hüquqi ədəbiyyatında göstərilir ki, istiqlaliyyət əldə edildikdən sonra həmin dövrün belə bir şüarı olmuşdur: «Qoy xeyirxah qanunlarımız Amerikanı istismar etmək mexanizmi olan ingilis ümumi hüququnu tezliklə meydandan çıxarsın»¹. Qeyd edilən səbəblər və ABŞ-ın sonrakı ictimai-siyasi inkişafı, iqtisadi sahədə əldə olunmuş müvəffəqiyyətlər ABŞ hüququnun bir çox mühüm əlamətlərinə görə İngiltərə hüququndan fərqlənən müstəqil hüquq kimi inkişafına səbəb oldu. Belə ki, ABŞ hüququ İngiltərə hüququna nisbətən iri kapitalın mənafeyini daha çox nəzərə almış, hüquq normalarını kapitalist dövryyəsinin inkişaf tələbatına daha çox uyğunlaşdırmışdır. İngiltərə hüququna yad olan yeni institutlar, məsələn, korporasiyaların hüquqi vəziyyəti, antiinhisar qanunvericiliyi və s. yaranmışdır. ABŞ hüququnda «antitrest» qanunları adlanan antiinhisar qanunvericiliyi sonradan bütün dünya ölkələrinin bu sahədə qanunvericilik institutlarının formalaşmasının əsasına çevrildi. Belə ki, dünya tarixində ilk dəfə bu ölkədə həmin münasibətlər özünün hüquqi həllini tapdı, inhisar fəaliyyətinin və müqavilə azadlığının hədləri, rəqabətin məhdudlaşdırılmasının yolverilməzliyi qanunvericilik vasitəsilə tənzim olundu.

Trestlər əleyhinə ilk qanun 1883-cü ildə ABŞ-ın Alabama ştatında qəbul olunmuşdur. Bundan sonra, trestlər əleyhinə eyni xarakterli qanun Kanzas ştatında, 1889-1890-cı illərdə isə eyni qanunlar Men, Şimali Karolina, Tennesi və Cənubi Dakota ştatlarında qəbul olunmuşdur². ABŞ-ın müxtəlif ştatlarında antiinhisar fəaliyyəti haqqında qanunların qəbul olunması, ümumdövlət miqyasında belə bir federal qanunun qəbul olunması zəruri etdi və 1890-cı ildə tarixə Şerman qanunu kimi daxil olan ABŞ-ın ilk federal antiinhisar fəaliyyəti haqqında qanun qəbul olundu. ABŞ-ın antiinhisar fəaliyyəti haqqında münasibətlərin federal miqyasda ilk hüquqi tənzimlənməsini müəyyən edən həmin qanunun, sonradan inkişaf etmiş digər dövlətlər tərəfindən qəbul olunmuş müvafiq qanunlardan əsas fərqləndirici cəhəti və səciyyəvi xüsusiyyəti bu qanunun inhisar fəaliyyətini qəti qadağan

¹ Эюстярляян ясар. С.30

² Жидков О.А. Антитрестовское законодательство США. М., 1963, с.34-35.

etməsi, başqa dövlətlərin müvafiq qanunlarına nisbətən daha ciddi və kəskin xarakter daşmasına ibarət idi.

1914-cü ildə ABŞ qanunvericiliyi Şerman qanununun ümumi müddəalarının inkişaf etdirilməsi zəminində Kleyton qanunu və Federal Ticarət Komissiyası haqqında qanunu qəbul etdi. Qeyd edilən üç qanunvericilik aktı sonrakı dəyişiklik və əlavələr ilə birlikdə, nəinki ABŞ-ın antiinhisar qanunvericiliyinin, habelə dünya dövlətlərinin bu sahədə qanunvericiliyinin əsasını təşkil etdi dünya qanunvericilik təcrübəsinin inkişafının rəhbər istiqamətlərini və başlıca prinsiplərini müəyyənləşdirdi.

ABŞ təcrübəsi XX əsrin 30-cu illərindən yayılmağa başlayaraq antiinhisar fəaliyyəti haqqında qanunvericilik aktları bir sıra Avropa ölkələrində də qəbul olundu. Belə ki, 1935-ci ildə Belçikada və Niderlandda, 1937-ci ildə Danimarkada belə qanunlar qəbul olunmuşdur. İkinci dünya müharibəsindən sonra, demək olar ki, bütün Avropa ölkələrində antiinhisar fəaliyyəti haqqında qanunlar qəbul olunmuşdur (1956-cı illə İngiltərədə, 1958-ci ildə Almaniya Federativ Respublikasında, 1953-cü ildə Fransada belə qanunlar qəbul olunmuşdur).

Beləliklə, ABŞ təcrübəsi əsasında antiinhisar fəaliyyətinin tənzimlənməsinin ümumavropa, ümumdünya təcrübəsi formalaşmışdır. Təsadüfi deyildir ki, Avropa İqtisadi Şurasının yaranması haqqında 27 mart 1957-ci il tarixli Roma müqaviləsində antiinhisar fəaliyyətini tənzimləyən xüsusi normalar vardır. Həmin müqavilənin 85-86-cı maddələrində inhisar fəaliyyətinə, rəqabət azadlığının pozulması və məhdudlaşdırılmasına yönəldilmiş istənilən sazişin və müqavilənin qadağan edildiyi göstərilir.

Roma müqaviləsində, eləcə də göstərilir ki, Avropa iqtisadi Şurasının üzvü olan dövlətlərin antiinhisar fəaliyyəti haqqında milli qanunvericilik deyil, Roma müqaviləsinin normaları tətbiq edilir¹.

ABŞ müqavilə hüququnun xarakterik cəhətlərindən biri də iqtisadiyyatın və iqtisadi dövriyyənin idarə olunmasında dövlətin rolunun artmasından ibarətdir.

¹ Иванов И.Д. Современные монополии и конкуренция. М., 1980.

ABŞ tarixində bunun ən parlaq nümunələrindən biri ABŞ prezidenti Franklin Ruzveltin həyata keçirdiyi «yeni kurs» siyasəti olmuşdur. Belə ki, F.Ruzvelt 1932-ci ildə ilk dəfə ABŞ Prezidenti seçilərkən ölkənin iqtisadiyyatı görünməmiş böhran içərisində idi. ABŞ iqtisadiyyatında böhranın əsas səbəblərini əmtəə mübadiləsi sahəsində, sələmçiliklə iqtisadiyyatı dağıtmaqla, iqtisadiyyatın tənəzzülündən öz məqsədləri üçün istifadə etməklə həmin tənəzzülü daha da dərinləşdirən bank, maliyyə sistemində görən F.Ruzvelt ölkənin prezidenti kimi and içdikdən dərhal sonra ölkədə bütün bankların fəaliyyətini dayandırdı. Bütün bank sisteminin milliləşdirilməsi məsələsi ortaya çıxdı. Lakin konkret vəziyyətdən şəraitə uyğun çıxış edən F.Ruzvelt bankların bir çoxunun dövlət tərəfindən müəyyən olunmuş şərtlərlə əməkdaşlıq etməyə hazır olmaları barədə müraciətlərini nəzərə alaraq, bank sisteminin tamamilə milliləşdirilməsi deyil, onların əsas hissəsinin, 2000-ə qədər bankın bağlanması haqqında fəvqəladə qanun layihəsi təqdim etdi. Həmin qanun layihəsi nümayəndələr palatasında və senatda maneəsiz təsdiq olundu¹.

Beləliklə, prezident tərəfindən iqtisadi tərəqqi yolunda başlıca maneə olan, «tamahkar məqsədlərə xidmət edən tədiyyə müəssisələri», maliyyə fırıldaqları, «sələmçilik və müamiləçilik yuvaları» olan banklar bir həmləyə ləğv edildi. Halbuki, həmin banklara qarşı başqa metodlarla mübarizə uzun müddət vaxt tələb edər, heç şübhəsiz ki, gözlənilən nəticələri də verməzdi.

İqtisadiyyatın idarə olunmasına dövlətin bilavasitə qarışmasının müsbət nümunəsi kimi F.Ruzveltin təşəbbüsü ilə ABŞ-da Tennis çayı boyunca iqtisadi inkişaf proqramını (həmin ərazi ABŞ-ın 7 ştatını əhatə edir və onların ərazisi birlikdə gətürüldükdə Ukrayna və Belarusun ərazisindən daha böyük ərazini əhatə edir) özündə əks etdirən bir sıra qanunların qəbul olunmasını da göstərmək olar. Qeyd edilən istiqamətlərdə F.Ruzveltin fəaliyyəti qısa bir dövr ərzində nəinki ABŞ iqtisadiyyatını dərin böhrandan çıxartdı, həm də onun misli görünməmiş yüksək sürətlə inkişafına və tərəqqisinə səbəb oldu.

§4. Fransa mülki və sahibkarlıq (ticarət) hüququnun əsas cəhətləri

¹ Яковлев Н.Н. Франклин Рузвельт. М., 1969, с.192.

Fransa dualist hüquq sistemi xarakterik olan dövlətlərdəndir. Belə ki, burada xüsusi hüquq münasibətləri mülki məcəllə ilə yanaşı, ticarət məcəlləsi ilə də tənzimlənir.

Hazırda qüvvədə olan Fransa Mülki Məcəlləsi 1804-cü il martın 1-də qəbul olunmuş və həmin il martın 21-də qüvvəyə minmişdir. Fransa Mülki Məcəlləsi Napoleonun bilavasitə iştirakı ilə işlənib hazırlanmışdır. Bu Məcəlləyə böyük əhəmiyyət verən Napoleon sonralar yazırdı: «Mən heç də onunla öyünmürəm ki, 10 döyüşdə qalib gəlmişəm, çünki təkcə Vaterloo döyüşündəki məğlubiyyətim gələcək nəsillərin yaddaşında bütün qələbələrimi kölgədə qoyu bilər. Mən onunla fəxr edirəm ki, mənim Mülki Məcəlləm heç vaxt ölməyəcək, əsrlər boyu yaşayacaqdır»¹. Həqiqətən də bu Məcəllə çox vaxt «Napoleon Məcəlləsi» adlanır². Həmin Məcəllə bütün dünyada mülki hüququn inkişafına əsaslı töfhə oldu.

Fransa Mülki Məcəlləsi 3 kitabdan, eləcə də qanunun dərci, qüvvəsi və tətbiqi ilə əlaqədar ümumi qaydaları müəyyənləşdirən giriş bölməsindən ibarətdir. Birinci kitab «Şəxslər haqqında» adlanır və 12 bölmədən ibarətdir: «Mülki hüquqlar haqqında», «Fransa vətəndaşlığı haqqında», «Vətəndaşlıq vəziyyəti aktlar haqqında», «Yaşayış yeri haqqında», «Xəbərsiz İtkin düşmə haqqında», «Nicah haqqında», «Boşanma haqqında», «Uşaqların mənşəyi haqqında», «Övladlığa götürmə haqqında», «Validəyn hakimiyyəti haqqında», «Yetkinlik yaşına çatmamışlar, qəyyumluq və himayəçilik haqqında», «Yetkinlik yaşına çatanlar və qanunun müdafiəsi altında olan yetkinlik yaşına çatanlar».

İkinci kitab «Əşya haqqında və mülkiyyət hüququnun dəyişməsi haqqında» adlanır, məzmununu əşya hüququnun normaları təşkil edir. Həmin kitab aşağıdakı 4 bölmədən ibarətdir: «Əşyanın növləri haqqında», «Mülkiyyət hüququ haqqında», «Uzuvfruktlar və istifadə hüququ haqqında», «Servitutlar və yaxud başqasının daşınmaz əşyasından məhdud istifadə hüququ haqqında».

«Mülkiyyət hüququnun əldə olunması haqqında» adlanan 3-cü kitabda öhdəlik hüquq münasibətləri tənzimlənir. Həmin kitab ümumi müddəalardan və

¹ Гражданское и торговое право капиталистических государств / Отв. ред. К.К.Яичков. М., Междунар.отнош., 1966, с.23.

² Гражданское право. Учебник, в 2-х ч. Ч.1/ Под общ.ред.проф.В.ф.Чигира, М. Амалфея, 2000, с.102.

aşağıda adları sadalanan 22 bölmədən ibarətdir: «Vərəsəlik haqqında», «Sağlığında bağışlamalar və vəsiyyətlər haqqında», «Müqavilələr və müqavilə öhdəlikləri haqqında ümumi müddəalar», «Müqavilədənəknar öhdəliklər haqqında», «Nigah müqaviləsi və ər-arvadın əmlak münasibətlərinin tənzimlənməsi haqqında», «Alqı-satqı haqqında», «Dəyişmə haqqında», «Kirayə müqaviləsi haqqında», «Tikintinin təşkilinə tapşırıq müqaviləsi haqqında», «Birgə fəaliyyət haqqında», «Ayrılmaz hüquqların həyata keçirilməsi ilə əlaqədar razılaşmalar haqqında», «Müqavilə riski haqqında», «Tapşırıq haqqında» və s¹.

Fransa Mülki Məcəlləsi xüsusi mülkiyyəti toxunulmaz və müqəddəs elan etdi, xüsusi mülkiyyətin mühafizəsi məcəllənin ən mühüm vəzifəsi oldu. Demək olar ki, Məcəllənin normalarının böyük əksəriyyəti bu və ya digər formada xüsusi mülkiyyət münasibətlərinin mühafizəsinə və tənzimlənməsinə yönəldilmişdir.

Qəbul edildikdən sonrakı dövrdə Fransa Mülki Məcəlləsinə, heç şübhəsiz ki, dəfələrlə əlavələr və dəyişikliklər edilmiş, bu gün də bu sahədə qanunvericiliyin təkmilləşdirilməsi işi davam edir.

Mülki Məcəllə ilə yanaşı Fransada 1807-ci il Ticarət Məcəlləsi də hazırda qüvvədədir. Qəbul edildiyi ilk dövrdə Fransa Ticarət məcəlləsi dörd kitabdan ibarət olmuşdur. Həmin vaxtdan keçən dövr ərzində dilmiş əlavə və dəyişikliklər Ticarət Məcəlləsinin nəinki formasını, həm də onun məzmununu, fəaliyyət dairəsini və istiqamətlərini əsaslı surətdə yeniləşdirmişdir.

Ticarət Məcəlləsinin birinci kitabı «Ticarət haqqında ümumi qaydalar»a həsr olunmuşdur və aşağıdakı bölmələrdən ibarətdir: «Kommersantlar haqqında», «Kommersantların hesabatları haqqında», «Ortaqlıq haqqında» (hüquqi qüvvəsini itirmişdir), «Ticarət reyestri haqqında» (hüquqi qüvvəsini itirmişdir), «Əmtəə birjalari, brokerlər və agentlər haqqında», «Ticarət əlaqələrində sübutetmə haqqında», «Köçürmə və sadə veksellər haqqında».

¹ Основные институты гражданского права зарубежных стран. Сравнительно-правовое исследование. Руководитель авторского коллектива – д.ю.н.В.В.Залесский. М., Изд.НОРМА, 1999, с.3

İkinci kitab dəniz ticarətinə həsr olunmuşdur, qəbul olunduğu dövrdə ibarət olduğu 13 bölmədən, yalnız biri («İddia müddətləri haqqında») hazırki dövrdə fəaliyyətdədir, qalan 12 bölmə hüquqi qüvvəsini itirmişdir.

Ticarət Məcəlləsinin üçüncü kitabı bütövlükdə hüquqi qüvvəsini itirmişdir. Bu kitab müflisləşmə və iflas, müflisləşmə ilə əlaqədar hüquq pozuntuları və digər məsələlərə həsr olunmuşdur.

Dördüncü kitab «Ticarət yurisdiksiyası» adlanır və 4 bölmədən ibarətdir: «Ticarət məhkəmələrinin təşkili haqqında» (hüquqi qüvvəsini itirmişdir), «Ticarət məhkəmələrinə işlərin aidiyyəti haqqında», «Ticarət məhkəmələrində məhkəmə icraatının formaları haqqında» (hüquqi qüvvəsini itirmişdir), «Apelyasiya məhkəmələrində məhkəmə icraatının formaları haqqında» (hüquqi qüvvəsini itirmişdir).

Şübhəsiz ki, Fransa Ticarət Məcəlləsi qəbul olunduğu ilk dövrdən başlayaraq uzun müddət ərzində ticarət sahəsində hüquq münasibətlərinin tənzimlənməsində böyük rol oynamışdır. Lakin Fransa Mülki Məcəlləsindən fərqli olaraq, Fransa Ticarət Məcəlləsi hazırki dövrdə demək olar ki, öz əvvəlki əhəmiyyətini itirmiş, «ömrünü yaşamış», hüquq tarixinin predmetinə çevrilməkdədir.

Fransa Ticarət Məcəlləsinin qəbul edildiyi dövrdəki 648 maddəsindən hazırda yalnız 146-cı hüquqi qüvvəsini saxlamışdır ki, onlardan da, yalnız 19-u ilkin redaksiyadadır¹.

Vaxtilə Fransa Ticarət Məcəlləsi ilə tənzimlənən hüquq münasibətlərinin böyük əksəriyyəti hazırda bu dövlətin ayrı-ayrı qanunları və digər qanun qüvvəli normativ hüquqi aktları ilə tənzimlənir.

§5. AFR mülki və sahibkarlıq (ticarət) hüququnun əsas cəhətləri

Almaniya Federativ Respublikasının mülki qanunvericiliyinin, o cümlədən sahibkarlıq-hüquq münasibətlərinin tənzimlənməsi qaydalarının və səciyyəvi xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi respublikamızın müstəqillik əldə etdiyi, hüquqi, demokratik və dünyəvi dövlət quruculuğu və vətəndaş cəmiyyətinin formalaşdığı

¹ Основные институты гражданского права зарубежных стран. Сравнительно-правовое исследование. Руководители авторского коллектива. – д.ю.н. В.В.Залесский. М., Изд. НОРМА, 1999, с.4.

keçid iqtisadiyyatının bazar münasibətləri və azad sahibkarlıq əsasında inkişaf etdiyi, cəmiyyətin ictimai-iqtisadi həyatının ciddi hüquqi tənzimlənməsinin və möhkəm hüquqi bazasının yaradılması yolunda ardıcıl tədbirlərin həyata keçirildiyi indiki şəraitdə daha aktual xarakter alır.

Birincisi, respublikamız keçmiş SSRİ-nin tərkibində olduğu dövr ərzində digər müttəfiq respublikalarla birlikdə sosialist hüquq sistemində yaşamasına baxmayaraq, ümumilikdə sovet hüququndan fərqli olaraq, sosialist mülki hüququnda həmişə roman-alman (kontinental) hüquq sisteminin, xüsusilə həmin hüquq sisteminin alman hüquq məktəbinin təsiri hiss olunmuş, bir sıra əsas prinsiplər və başlıca institutlar almaq hüquq məktəbinin nəzərə müddəaları əsasında formalaşmışdır. Alman hüquq məktəbinin səciyyəvi keyfiyyət xüsusiyyətləri (sovet hüququna xarakterik təhriflərə məruz qalsa da) bu və ya digər formada sovet dövrü mülki qanunvericiliyində özünü göstərirdi. Məhz bu cəhətinə görə alman mülki hüquq sisteminin öyrənilməsi hazırki dövrdə daha aktual xarakter alır.

İkincisi, Almaniya Federativ Respublikası dünyanın inkişaf etmiş dövlətlərindən biri kimi, həmin yüksək iqtisadi inkişafı və iqtisadi münasibətlərin səmərəli və sistemli tənzimlənməsini təmin edən qanunvericilik aktlarına, hüquqi tənzimləmə mexanizminə, yüksək normativ-hüquqi bazaya malikdir. Həmin normativ aktlar əsrlərin sınağından keçmiş, təkmilləşmiş, cilalanmış və nəticə etibari ilə iqtisadi münasibətləri hüquqi tənzimləyən yetkin bir sistemə çevrilmişdir.

AFR mülki qanunvericiliyinin öyrənilməsinin keçid iqtisadiyyatı şəraitində yaşayan müstəqil Azərbaycan Respublikası üçün üçüncü böyük əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, öz mülki qanunvericiliyini bu hüquq məktəbi əsasında formalaşdırmış qardaş Türkiyə Cümhuriyyəti, Yaponiya, İsveçrə və bir sıra digər ölkələr iqtisadi sahədə yüksək inkişafı nail olmuşlar.

Heç şübhəsiz ki, iqtisadi sahədə həmin müvəffəqiyyətlərin qazanılmasında iqtisadi münasibətlərin hüquqi tənzimlənməsi və iqtisadiyyatın hüquqi bazası ən mühüm və başlıca əhəmiyyətə malikdir.

AFR mülki qanunvericiliyi öz mənbəyini Qədim Roma xüsusi hüququndan götürmüş, sonuncunun alman hüquqşünas alimləri tərəfindən yeni dövrün tələblərinə və inkişaf səviyyəsinə uyğun olaraq təkmilləşdirilməsi, alman xalqının milli xüsusiyyətlərinə uyğunlaşdırılması nəticəsində formalaşmışdır.

Yüksək peşəkarlıqla işlənilib hazırlanmış AFR mülki qanunvericiliyi vahid tam, integrasiya edilmiş bir orqanizm kimi formalaşmışdır ki, bu da onun iqtisadi inkişafına və iqtisadi münasibətlərə stimullaşdırıcı təmin göstərməsinin başlıca şərti, mühüm keyfiyyət xüsusiyyətidir.

AFR dualist hüquq sisteminə malik ölkələrdəndir. Bu özünü AFR hüquq sisteminin ümumi və xüsusi hüquqa bölünməsi, eləcə də mülki hüquqla yanaşı və ona paralel olaraq ticarət hüququnun mövcudluğu və fəaliyyət formasında özünü göstərir. Həmin xüsusiyyətinə görə də, AFR xüsusi hüququnun öyrənilməsi respublikamızda bazar iqtisadiyyatına keçid şəraitində sahibkarlıq fəaliyyətinin hüquqi əsaslarının yaradılmasında və möhkəmləndirilməsində, sahibkarlıq hüquq münasibətlərinin tənzimlənməsində, sahibkarlığın sağlam əsaslarla inkişafına şərait yaradılmasında müəyyən əhəmiyyət kəsb edir.

Xüsusi hüququn mülki və ticarət hüququna bölünməsi feodalizm cəmiyyətinin tənəzzülü, kapitalist münasibətlərinin sürətlə inkişaf etdiyi, ticarət münasibətlərinin genişləndiyi dövrə təsadüf edir. Belə ki, cəmiyyətdə baş verən həmin əsaslı dəyişikliklər orta əsrlərdən yeni dövrə keçidlə iqtisadi münasibətlərin hüquqi tənzimlənməsində yeni və daha səmərəli yollar axtarılması zərurətindən ticarət münasibətlərinin xüsusi qaydada nizama salınmasının hüquqi forması kimi ticarət məcəllələri yaradıldı. Almaniya dövlətinin hazırda qüvvədə olan Mülki Məcəlləsi 1900-cü ildə qəbul olunmuş, onunla eyni ildə Almaniya Ticarət Məcəlləsi də qüvvəyə minmişdir.

XIX əsrdə, yəni Almaniya torpaqları vahid dövlət halında birləşənə qədər burada mülki münasibətlər, o cümlədən sahibkarlıq hüquq münasibətləri müxtəlif qaydada tənzimlənirdi. Bunu da əsasən üç qrupa bölmək olardı. Prussiya və Saksoniyanın özlərinin məcəllələşdirilmiş mülki qanunvericiliyi var idi. Almaniya torpaqlarının qalan ərazisinin bir hissəsində Fransanın 1804-cü il «Napoleon

Məcəlləsi», digər hissəsində isə müəyyən dəyişikliklərlə «ümumi hüquq» sisteminin normaları tətbiq edilirdi.

1900-cü il yanvar ayının 1-də Almaniya Mülki Məcəlləsinin və Almaniya Ticarət Məcəlləsinin qüvvəyə minməsi ilə AFR-də mülki münasibətlərin, o cümlədən sahibkarlıq hüquq münasibətlərinin vahid qaydada tənzimlənməsinin əsası qoyuldu.

Almaniya Mülki Məcəlləsi 5 hissədən ibarətdir: 1-ci – «Ümumi hissə», 2-ci «Öhdəçilik hüququ», 3-cü «Əşya hüququ», 4-cü – «Ailə hüququ» və nəhayət, 5-ci «Vərəsəlik hüququ».

Almaniya Ticarət Məcəlləsi isə aşağıdakı bölmələrdən ibarətdir: 1-ci «Ticarət fəaliyyəti», 2-ci «Ticarət birlikləri», 3-cü «Ticarət əqdləri» və 4-cü- «Dəniz hüququ».

Görüldüyü kimi, Almaniya Mülki Məcəlləsinin «Öhdəlik hüququ» adlanan 2-ci hissəsi və Almaniya Ticarət məəcəlləsinin «Ticarət əqdləri» adlanan 3-cü hissəsi bilavasitə mülki-hüquqi müqavilə münasibətlərinin tənzimlənməsinə həsr edilmişdir.

Bununla yanaşı, Mülki və Ticarət məəcəllələrinin başqa hissələri də, bu və ya digər dərəcədə sahibkarlıq hüquq münasibətlərinin tənzimlənməsi ilə əlaqədardır. Belə ki, sahibkarlıq hüquq münasibətlərinin obyektləri olan mülkiyyət münasibətləri, digər əşya hüquqları, o cümlədən əmlaka sahiblik, istifadə və sərəncam hüquqları, mülki dövriyyənin iştirakçıların (kommersantlar, ticarət birlikləri və ya vətəndaşlar) hüquqi statusu, eləcə də mülki-hüquqi vəzifələrin əmələ gəlməsi və mülki-hüquqi məsuliyyət məsələləri bilavasitə bu münasibətlər ilə əlaqədardır.

Almaniyanın Mülki Məcəlləsində mülki-hüquqi müqavilənin hal-hazırda bütün dünya hüquqşünas alimləri tərəfindən qəbul olunan konkret anlayışı və əsas prinsipləri müəyyən olunmuşdur. Almaniya Mülki Məcəlləsinin 305-ci paragrafında mülki-hüquq müqavilə mülki hüquqların və vəzifələrin əmələ gəlməsinə, dəyişməsinə və ya xitam edilməsinə yönəldilmiş saziş kimi səciyyələndirilmişdir.

Təsadüfi deyildirki, Azərbaycan Respublikası Mülki Məcəlləsinin 39-cu maddəsinin 1-ci hissəsi əqdin (mülki-hüquqi müqavilənin) anlayışı Almaniya Mülki Məcəlləsinin 305-ci paragrafı ilə eyni formada müəyyən etmişdir.

AFR qanunvericiliyində müqavilə hüquq münasibətləri digər dünya ölkələrinə, o cümlədən inkişaf etmiş Avropa ölkələrinə nisbətən daha sistemli, daha yetkin formada tənzimlənmişdir. Almaniya Mülki Məcəlləsinin 145-147-ci paragrafları müqavilə bağlanması qaydalarının dəqiq hüquqi həlli göstərilmişdir. Ticarət müqavilələri bağlanılmasının bəzi xüsusi qaydaları ilə Almaniya Ticarət Məcəlləsinin 362-ci paragrafında öz əksini tapmışdır. Almaniya Mülki Məcəlləsinin 119,121,123-124-cü paragrafları müqavilənin etibarsız hesab edilməsi şərtlərinə həsr olunmuşdur.

Ayrı-ayrı müqavilə növlərinə AFR qanunvericiliyində xüsusi fəsilər və maddələr ayrılmışdır (məsələn, alqı-satqı müqaviləsi Almaniya Mülki Məcəlləsinin 433-514-cü paragrafları ilə tənzimlənir).

AFR Mülki və Ticarət Məcəllələri əsasən eyni bir ictimai hüquq münasibətlərini, yəni mülki hüquq münasibətlərini tənzim edir. Onların fərqi yalnız ondan ibarətdir ki, Mülki Məcəlləni əsasən mülki qanunvericiliyin ümumi normaları təşkil edir. Həmin hüquq normaları bütün mülki hüquq münasibətləri üçün məcburi xarakter daşıyır. Almaniya Ticarət Məcəlləsi isə xüsusi, sahəvi hüquq normalarıdır ki, mülki dövriyyənin ayrıca bir hissəsini tənzimləyir. Başqa sözlə, Almaniya Mülki Məcəlləsinin tərkib hissəsidir, onun xüsusi, müstəqil bir sahəsi, bir institutudur. Belə ki, əgər Ticarət Məcəlləsi hər hansı bir ticarət hüquq münasibətlərini nizama sala bilmirsə, həmin xüsusat üzrə Ticarət Məcəlləsində boşluq varsa, onda subsidiar formada, həmin hüquq münasibətlərini tənzim etmək üçün Mülki Məcəllənin normaları tətbiq edilir.

IV Fəsil: Sahibkarlıq hüquqi subyektlərinin ümumi xarakteristikası

§1. Sahibkarlıq hüququ subyektlərinin anlayışı, əlamətləri və növləri

«Sahibkarlıq fəaliyyəti haqqında» qanunun 3-cü maddəsinə əsasən, sahibkarlıqla Azərbaycan Respublikasının qanunvericilik aktlarında nəzərdə tutulmuş hallar istisna edilməklə aşağıdakılar məşğul ola bilərlər:

Fəaliyyət qabiliyyəti olan Azərbaycan Respublikasının hər bir vətəndaşı;

Mülkiyyət formasından asılı olmayaraq hüquqi şəxslər;

Hər bir xarici vətəndaş və ya vətəndaşlığı olmayan şəxs;

Xarici hüquqi şəxslər.

Sahibkarlıq fəaliyyəti ilə bağlı məsələlərin və ya bu fəaliyyətə nəzarəti həyata keçirən dövlət orqanlarının vəzifəli şəxslərinə və mütəxəssislərinə sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olmaq qadağandır.

Sahibkarlıq fəaliyyətinin və mülkiyyətçi ilə münasibətlərinin xarakterindən asılı olaraq sahibkarlıq fəaliyyəti ilə mülkiyyətçinin özü, həm də onun müəyyən etdiyi səlahiyyətlər daxilində təsərrüfatın başçısı hüququ əsasında mülkiyyətçinin əmlakını idarə edən subyekt məşğul ola bilər. Müəssisəni idarə edən subyektin və əmlakın mülkiyyətçisinin münasibətləri tərəflərin qarşılıqlı öhdəliklərini, hüquqlarını və məsuliyyətini müəyyən edən müqavilə (bağlaşma) ilə tənzimlənir.

Müəssisənin mülkiyyətçisi müəssisəni idarə edən şəxsə müqavilə bağlandıqdan sonra müqavilədə, müəssisənin nizamnaməsində və Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyində nəzərdə tutulan hallar istisna edilməklə müəssisənin fəaliyyətinə qarışa bilməz.

«Sahibkarlıq hüququ subyektləri» anlayışı «sahibkarlıq hüquq münasibətlərinin subyektləri» anlayışından fərqləndirmək lazımdır. Belə ki, sahibkarlıq hüququ subyektləri hüquq normaları ilə ümumi formada, ümumi əlamətləri ilə müəyyənləşdirilir. Məsələn, fiziki şəxslər (Azərbaycan Respublikası vətəndaşları, əcnəbilər və vətəndaşlığı olmayan şəxslər), hüquqi şəxslər (kommersiya təşkilatları, qeyri-kommersiya təşkilatları, xarici hüquqi şəxslər), yerli özünüidarə (bələdiyyə) orqanları, onların yaratdığı müəssisələr və digər hüquqi şəxslər. Azərbaycan dövləti və dövlət idarə, müəssisə və təşkilatları sahibkarlıq hüququ subyektləridir. Onlar uzun müddət bu hüquqdan istifadə etməyə bilər, heç kəsə və heç bir konkret sahibkarlıq hüquq münasibətlərinə girməyə bilərlər. Sahibkarlıq hüquq münasibətlərinin tərəfləri isə həmişə ümumi deyil, konkret şəxslər olurlar.

Fərdi sahibkar – öz riskinə, şəxsi əmlak məsuliyyəti əsasında və müstəqil olaraq sahibkarlıq fəaliyyətini gerçəkləşdirən və bu məqsədlə qanunla müəyyənləşdirilən qaydada qeydə alınmış fəaliyyət qabiliyyətli fiziki şəxsdir. Fiziki şəxsin sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olmasının zəruri şərtləri onun

fəaliyyət qabiliyyətliliyi və fərdi sahibkar kimi vergi orqanlarında dövlət qeydiyyatına alınmasıdır.

Fiziki şəxs qanunun tələblərinə əsasən 18 yaşına çatdıqda tam həcmdə mülki hüquqi fəaliyyət qabiliyyətinə, yəni öz hərəkətləri ilə mülki hüquqları əldə etmək və həyata keçirmək, özü üçün mülki vəzifələr yaratmaq və icra etmək qabiliyyətinə malik olur.

Bu ümumi qaydadan MM-in 28.4-cü maddəsində istisnalar müəyyən edilmişdir. Belə ki, həmin dispoitiv normaya əsasən, 16 yaşı tamam olmuş yetkinlik yaşına çatmayan valideynlərinin, övladlığa götürənlərin və ya qəyyumun razılığı ilə sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olursa, tam fəaliyyət qabiliyyətli sayıla bilər.

Fiziki şəxslər hüquqi şəxs yaratmadan sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olan kiçik sahibkarlardır. Lakin nəzərə almaq lazımdır ki, kiçik sahibkarlar təkcə fiziki şəxslərdən ibarət deyildir. «Kiçik sahibkarlığa dövlət köməyi haqqında» Azərbaycan Respublikasının 1999-cu il 4 iyun tarixli qanununun 3-cü maddəsinə əsasən işçilərinin orta siyahı sayı (mövsümi işçilər nəzərə alınmadan) sənaye, nəqliyyat və tikintidə – 50 nəfərədək, kənd təsərrüfatında və elmi-texniki sahədə – 30 nəfərədək, ticarət, xidmət, informasiya və digər sahələrdə – 25 nəfərədək olan hüquqi şəxslər kiçik sahibkarlıq subyektlərinə aiddirlər. Bir neçə fəaliyyət növü ilə məşğul olan kiçik sahibkarlıq subyektləri rüblük dövriyyədə daha yüksək xüsusi çəkiyə malik olan fəaliyyət növü üzrə kiçik sahibkarlıq subyektinə aid edirlər.

Fiziki şəxslərin sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olmaq hüququnun məhdudlaşdırılmasının qanunla müəyyənləşdirilmiş şərtlərinin və qaydasının gözlənilməməsi müvafiq məhdudiyyəti qoymuş dövlət orqanının və ya digər orqanın aktının etibarsızlığına səbəb olur (MM-in 31.2-ci maddəsi).

Sahibkarlıq fəaliyyəti sahəsində aparıcı mövqeyi hüquqi şəxslər tuturlar. Hüquqi şəxslərin anlayışı, əsas cəhətləri və statusu Azərbaycan Respublikası MM ilə müəyyənləşdirilir.

Hüquqi şəxs qanunla müəyyənləşdirilən qaydada dövlət qeydiyyatından keçmiş, xüsusi yaradılmış elə bir qurumdur ki, mülkiyyətində ayrıca əmlakı vardır,

öz öhdəlikləri üçün bu əmlakla cavabdehdir, öz adından əmlak və şəxsi qeyri-əmlak hüquqları əldə etmək və həyata keçirmək, vəzifələr daşımaq, məhkəmədə iddiaçı və ya cavabdeh olmaq hüququna malikdir. Hüquqi şəxsin müstəqil balansı olmalıdır.

Hüquqi şəxslər bir fiziki və ya hüquqi şəxs tərəfindən, yaxud fiziki və hüquqi şəxslərin toplusu tərəfindən yaradıla bilər, üzvlüyə əsaslanıb bilər, üzvlərin olmasından asılı ola və ya asılı olmaya bilər, sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul ola və ya məşğul olmaya bilər.

Azərbaycan Respublikası (dövlət) mülki hüquq münasibətlərində bəzi istisnalar digər hüquqi şəxslər kimi iştirak edir. Bu hallarda Azərbaycan Respublikasının səlahiyyətlərini onun hüquqi şəxslər olmayan orqanları həyata keçirirlər.

Bələdiyyələr mülki hüquq münasibətlərində eynilə digər hüquqi şəxslər kimi iştirak edirlər. Bu hallarda bələdiyyənin səlahiyyətlərini onun hüquqi şəxslər olmayan orqanları həyata keçirirlər.

Hüquqi şəxslər fəaliyyətinin əsas məqsədi mənfəət gətirməkdən ibarət olan (kommersiya hüquqi şəxsləri) və ya əsas məqsədi mənfəət gətirməkdən ibarət olmayan və götürülən mənfəətli iştirakçıları arasında bölüşdürməyən (qeyri-kommersiya hüquqi şəxsləri) qurumlar ola bilər.

Qeyri-kommersiya qurumları olan hüquqi şəxslər ictimai birliklər, fondlar, hüquqi şəxslərin ittifaqları formasında, habelə qanunvericilikdə nəzərdə tutulan digər formalarda yaradıla bilər. Qeyri-kommersiya hüquqi şəxsləri sahibkarlıq fəaliyyəti ilə yalnız o hallarda məşğul ola bilərlər ki, bu fəaliyyət onların yaradılması zamanı qarşıya qoyulmuş məqsədlərə nail olmağa xidmət etsin və bu məqsədlərə uyğun gəlsin. Sahibkarlıq fəaliyyətini həyata keçirmək üçün qeyri-kommersiya hüquqi şəxsləri təsərrüfat cəmiyyətləri yarada bilər və ya onlarda iştirak edə bilərlər (MM-in 43-cü maddəsi).

Beləliklə, hüquqi şəxslərin əlamətlərini aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

təşkilat vahidliyi; ayrıca əmlakın olması; mülki dövriyyədə öz adından müstəqil sürətdə çıxış etməsi; məhkəmədə iddiaçı və ya cavabdeh olmaq qabiliyyəti.

Hüquqi şəxslər qanunvericiliyə və nizamnaməyə uyğun fəaliyyət göstərən öz orqanları vasitəsilə mülki hüquqlar əldə edir və öhdələrinə mülki vəzifələr götürürlər. Hüquqi şəxsin orqanlarının seçilməsi və ya təyin edilməsi qaydası nizamnamə ilə müəyyənləşdirilir. Hüquqi şəxs öz iştirakçıları, habelə təmsilçiləri vasitəsilə mülki hüquqlar əldə edə bilər və öhdəsinə mülki vəzifələr götürə bilər. Hüquqi şəxs adından çıxış edən şəxs təmsil etdiyi hüquqi şəxsin mənafehləri üçün vicdanla və ağılla hərəkət etməlidir. Əgər müqavilədə ayat qayda nəzərdə tutulmayıbsa, hüquqi şəxsin təsisçilərinin (iştirakçıların) tələbi ilə o, hüquqi şəxsə vurduğu zərərin əvəzini ödəməlidir (MM-in 49-cu maddəsi).

§2. Hüquqi şəxslərin yaradılması və hüquq qabiliyyəti

Hüquqi şəxs onun təsis edilməsi və nizamnaməsinin hazırlanması yolu ilə yaradılır. Əgər hüquqi şəxs bir neçə təsisçi tərəfindən yaradılsa, təsisçilər müqavilə bağlayaraq hüquqi şəxsin nizamnaməsini, onun yaradılması üzrə birgə fəaliyyət qaydasını, özlərinin əmlakının ona verilməsi və onun fəaliyyətində iştirak edilməsi şərtlərini müəyyənləşdirirlər (MM-in 45-ci maddəsi).

Hüquqi şəxsin nizamnaməsi – həmin hüquqi şəxsin hüquqi statusunu müəyyənləşdirən mühüm hüquqi sənəddir. O, hüquqi şəxs olan idarə, müəssisə və təşkilatın hüquqi vəziyyətini müəyyənləşdirir.

MM-in 47-ci maddəsinə əsasən hüquqi şəxsin təsisçiləri tərəfindən təsdiq edilmiş nizamnaməsi hüquqi şəxsin əsas sənədidir. Bir təsisçinin yaratdığı hüquqi şəxs həmin təsisçinin təsdiq etdiyi nizamnamə əsasında fəaliyyət göstərir. Hüquqi şəxsin nizamnaməsində hüquqi şəxsin adı, olduğu yer, fəaliyyətinin idarə edilməsi qaydası, habelə onun ləğv qaydası müəyyənləşdirilir. Qeyri-kommersiya hüquqi şəxsin nizamnaməsində onun fəaliyyətinin predmeti və məqsədləri müəyyənləşdirilir. Nizamnamədə dəyişikliklər dövlət qeydiyyatına alındığı andan üçüncü şəxslər üçün hüquqi qüvvəyə minir. Lakin hüquqi şəxslər və onların təsisçiləri (iştirakçıları) həmin dəyişiklikləri nəzərə almaqla hərəkət etmiş üçüncü

şəxslərlə münasibətlərdə həmin dəyişikliklərin qeydə alınmadığına istinad edə bilməzlər.

Hüquqi şəxslərin hüquq qabiliyyəti dedikdə, onların mülki hüquqlara malik olmaq və hüquqi vəzifələr daşımaq qabiliyyəti başa düşülür. Hüquqi şəxsin malik ola biləcəyi mülki hüquq və vəzifələrin məcmumi onun hüquq qabiliyyətinin məzmununu təşkil edir¹. Hüquqi şəxs dövlət qeydiyyatına alındığı andan mülki hüquqlara malik olur və mülki vəzifələr daşıyır. Hüquqi şəxsin hüquq qabiliyyətinə onun ləğvinin başa çatdığı an xitam verilir.

Kommersiya hüquqi şəxsləri qanunla qadağan edilməyən istənilən fəaliyyət növlərini həyata keçirmək üçün zəruri mülki hüquqlara malik ola və mülki vəzifələr daşıya bilərlər. Siyahısı qanunvericiliklə müəyyənləşdirilən ayrı-ayrı fəaliyyət növləri ilə hüquqi şəxslər yalnız xüsusi icazə (lisenziya) əsasında məşğul ola bilərlər. Hüquqi şəxsin hüquqları yalnız qanunla nəzərdə tutulan hallarda və qaydada məhdudlaşdırıla bilər. Hüquqi şəxs öz hüquqlarının məhdudlaşdırılması haqqında qərardan məhkəməyə etiraz verə bilər.

Hüquqi şəxsin xüsusi icazə (lisenziya) alınması zəruri olan fəaliyyəti həyata keçirmək hüququ belə lisenziyanın alındığı andan və ya lisenziyada göstərilən vaxtda əmələ gəlir və bu hüquqa, əgər qanunvericiliklə ayrı qayda müəyyənləşdirilməyibsə, lisenziyanın müddəti qurtardıqda xitam verilir (MM-in 44-cü maddəsi). Hüquqi şəxsin öz təşkilati-hüquqi formasını göstərən alı olur. Qeyri-kommersiya təşkilatının adında hüquqi şəxsin fəaliyyətinin xarakteri göstərilməlidir.

Kommersiya təşkilatı olan hüquqi şəxsin firma adı olmalıdır. Firma adı qanunla müəyyənləşdirilmiş qaydada qeydə alınmış hüquqi şəxsin həmin addan istifadəyə müstəsna hüququ vardır. Firma adlarının qeydiyyatı və işlədilməsi qaydası qanunvericiliklə müəyyənləşdirilir.

Başqa hüquqi şəxsin firma adı ilə hüquqlar və vəzifələr əldə etməyə yol verilmir. Özgəsinin qeydə alınmış firma adından haqsız istifadə edən şəxs firma

¹ Аллашвердийев С.С. Азербайжан Республикасынын мülки щцгуу. ЫI жилд, 1-жи китаб. Дярслик, Бакы, «Диэста» няшриййаты, 2003. с.467-468.

adına hüququ olanın tələbi ilə ondan istifadəyə son qoymalı və vurduğu zərərin əvəzini ödəməlidir (MM-in 50-ci maddəsi).

Hüquqi şəxsin yaradılmasında qarşıya qoyulmuş vəzifələrin həyata keçirilməsində onun nümayəndəlikləri və filialları mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Hüquqi şəxsin nümayəndəliklərinin və filiallarının hüquqi statusunun müəyyənləşdirilməsində və onlarla hüquqi şəxs arasında münasibətlərin tənzimlənməsində mülki qanunvericiliyin normaları mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Belə ki, MM-in 53-cü maddəsinə əsasən, hüquqi şəxsin olduğu yerdən kənarda yerləşən və hüquqi şəxsin mənafeələrini təmsil və müdafiə edən ayrıca bölməsi nümayəndəlik sayılır. Hüquqi şəxsin olduğu yerdən kənarda yerləşən və onun funksiyalarının hamısını və ya bir hissəsini, o cümlədən nümayəndəlik funksiyalarını həyata keçirən ayrıca bölməsi filial sayılır.

Nümayəndəliklər və filiallar hüquqi şəxs deyildirlər və hüquqi şəxsin təsdiq etdiyi əsasnamələr üzrə fəaliyyət göstərirlər. Nümayəndəliklərin və filialların rəhbərləri hüquqi şəxs tərəfindən təyin edilir və onun etibarnaməsi əsasında fəaliyyət göstərirlər.

§ 3. Xüsusi razılıq (lisenziya) tələb edilən sahibkarlıq fəaliyyəti növləri

Xüsusi razılıq (lisenziya) təşkilati-hüquqi formasından asılı olmayaraq bütün hüquqi şəxslərə və hüquqi şəxs yaratmadan sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olan fiziki şəxsə müvafiq sahibkarlıq fəaliyyəti növlərini həyata keçirməyə icazə verən rəsmi sənəddir.

Sahibkarlıq fəaliyyəti subyektlərinə xüsusi razılıq (lisenziya) verilməsi sahəsində hüquq münasibətlərinin tənzimlənməsində «Sahibkarlıq fəaliyyəti haqqında» Azərbaycan Respublikası qanununun 11-ci maddəsi əsas hüquqi baza rolunu oynayır. Belə ki, qanunun həmin maddəsinə əsasən, Azərbaycan Respublikasında sahibkarlıq fəaliyyətinin bəzi növləri yalnız xüsusi razılıq (lisenziya) əsasında həyata keçirilir. Xüsusi razılıq (lisenziya) tələb edən fəaliyyət növlərinin siyahısı və xüsusi razılıq (lisenziya) verilməsi qaydaları müvafiq icra hakimiyyəti orqanı tərəfindən təsdiq olunur.

Xarici hüquqi və fiziki şəxslər, xarici hüquqi şəxslərin filialları və nümayəndəliklərinin öz ölkələrində müvafiq fəaliyyət növləri ilə məşğul olmaq üçün aldıkları xüsusi razılıqların (lisenziyaların) Azərbaycan Respublikasında tanınıb-tanınmaması dövlətlərarası sazişlərlə müəyyən edilir.

Sahibkarlıq fəaliyyəti növlərinin xüsusiyyətlərindən asılı olaraq razılığın (lisenziyanın) verilmə müddətləri müvafiq icra hakimiyyəti orqanları tərəfindən müəyyən edilir. Müvafiq dövlət orqanları tərəfindən xüsusi razılıq (lisenziya) verilməsi haqqında qərar bu məqsədlə ərizə və qanunvericiliyə müvafiq sənədlər təqdim edildikdən sonra 15 gün müddətində çıxarılır. Xüsusi razılıq (lisenziya) verilməsindən imtina olunduğu halda bu barədə ərizəçiyə imtinanın əsasları göstərilməklə yazılı məlumat verilməlidir. Təqdim olunmuş sənədlərdə çatışmazlıqlardan aşkar edildikdə, onlar aradan qaldırıldıqdan və sənədlər təkrar təqdim edildikdən sonra onlara 5 gün müddətində baxılır və müvafiq qərar qəbul edilir.

Xüsusi razılıq (lisenziya) verilməsindən aşağıdakı hallarda imtina edilir:

- xüsusi razılıq (lisenziya) verilməsi qaydalarında nəzərdə tutulmuş sənədlər təqdim edilmədikdə;
- ərizəçinin təqdim etdiyi sənədlərdə qeyri-dürüst və ya təhrif olunmuş məlumatlar olduqda;
- müvafiq fəaliyyət növünün həyata keçirilməsi üçün ərizəçilərin zəruri şəraiti olmadıqda;
- müəyyən ixtisas tələb edən fəaliyyət növü ilə məşğul olmaq üçün müraciət etmiş ərizəçi, bu fəaliyyət növü ilə məşğul olmaq üçün mütəxəssislərin işə cəlb ediləcəyi nəzərdə tutulan hallarda isə həmin mütəxəssislər müvafiq ixtisasa malik olmadıqda;
- qanunvericilikdə nəzərdə tutulan digər hallarda.

Xüsusi razılığın (lisenziyanın) alınması üçün təqdim olunmuş sənədlərin qəbulu əsassız gecikdirildikdə, xüsusi razılıq (lisenziya) bu maddədə müəyyən edilmiş müddətdə verilmədikdə və ya sahibkar xüsusi razılığın (lisenziyanın)

verilməsindən imtinanı əsassız hesab etdikdə o, müvafiq məhkəməyə müraciət etmək hüququna malikdir.

Sahibkarın hüquqlarının pozulması faktını aşkar edən məhkəmə onun hüquqlarının bərpası, müvafiq hallarda isə sahibkara xüsusi razılığın (lisenziyanın) verilməsi haqqında qərar çıxarır. Xüsusi razılıq (lisenziya) verən orqan məhkəmənin qərarını aldığı vaxtdan etibarən üç gün müddətində qərarı icra etməlidir. Eyni zamanda məhkəmə təqsirkar vəzifəli şəxsi qanunvericilikdə nəzərdə tutulan qaydada məsuliyyətə cəlb edə bilər.

Bəzi sahibkarlıq fəaliyyəti növlərinə xüsusi razılıq (lisenziya) verilməsi sahəsində münasibətlərin hüquqi tənzimlənməsində Azərbaycan Respublikası Prezidentinin «Bəzi fəaliyyət növlərinə xüsusi razılıq (lisenziya) verilməsi qaydalarının təkmilləşdirilməsi haqqında» 2002-ci il 2 sentyabr tarixli fərmanı əsaslı dönüş oldu. Həmin fərmanda göstərilir ki, ölkədə sahibkarlığın inkişafı sahəsində dövlət siyasətinin həyata keçirilməsində mühüm rol oynayan amillərdən biri bəzi sahibkarlıq fəaliyyəti növlərinin lisenziyalaşdırılmasıdır. Son illər bu sahədə bir sıra işlərin görülməsinə baxmayaraq, hələ də sahibkarlığın inkişafına mane olan hallar tam aradan qaldırılmamışdır. Belə ki, mövcud lisenziyalaşdırma sistemi xüsusi icazə verən dövlət orqanları tərəfindən sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olanlara təzyiq vasitəsinə çevrilmiş, bəzi hallarda isə rüşvətxorluğun yayılmasına şərait yaratmışdır. Ölkədə 240-dan çox fəaliyyət növünün xüsusi icazə əsasında həyata keçirilməsi və lisenziyanın qısa müddətə verilməsi, faktiki olaraq, sahibkarlığın inkişafına, iqtisadiyyata investisiya qoyuluşu prosesinə mənfi təsir etmiş, sağlam rəqabət mühitinin formalaşması və istehlakçıların hüquqlarının qorunması sahəsində dövlət siyasətinin gerçəkləşdirilməsi yolunda inzibati-bürokratik əngələ çevrilmişdir.

Sahibkarlığın inkişafına dövlət qayğısının artırılması yuxarıda göstərilən nöqsanların qısa müddətdə aradan qaldırılmasını, ilk növbədə xüsusi icazə tələb edən fəaliyyət növlərinin sayının kəskin sürətdə azaldılmasını, lisenziya müddətinin uzadılmasını, lisenziya verilməsi prosesində dövlət orqanları tərəfindən

sui-istifadə hallarına yol verməyən və bu işdə şəffaflığı təmin edən qaydaların tətbiqini zəruri edir.

Yuxarıda qeyd edilən 2002-ci il 2 sentyabr tarixli fərmanla təsdiq edilmiş «Azərbaycan Respublikasında bəzi fəaliyyət növlərinə xüsusi razılıq (lisenziya) verilməsi haqqında Qaydalar»a əsasən lisenziyanın sahibi ona verilən lisenziyadan yalnız özü istifadə edə bilər və onu başqa şəxsə verə bilməz. Verilmiş lisenziyanın qüvvəsi lisenziya sahibinin təsisçisi olduğu hüquqi şəxslərə, habelə lisenziyanın sahibi ilə birgə fəaliyyət, o cümlədən onunla əməkdaşlıq barədə bağlanmış müqavilə əsasında fəaliyyət göstərən başqa şəxslərə şamil edilmir. Lisenziyalaşdırma sahəsində xüsusi səlahiyyətli orqan Azərbaycan Respublikasının İqtisadi İnkişaf Nazirliyidir. Azərbaycan Respublikasının İqtisadi İnkişaf Nazirliyi:

- lisenziyalaşdırma ilə bağlı dövlət tənzimlənməsinin əsas istiqamətlərini işləyib hazırlayır;

- lisenziyalaşdırma məsələləri üzrə normativ hüquqi aktların layihələrini hazırlayır;

- dövlət orqanları və təsərrüfat subyektləri tərəfindən lisenziyalaşdırma sahəsində qanunvericiliyə riayət edilməsinə nəzarət edir və lisenziyalaşdırma qaydalarının tətbiqinə dair izahatlar verir;

- lisenziya verən dövlət orqanlarına metodiki rəhbərliyi və informasiya təminatını həyata keçirir;

- lisenziyalaşdırma sahəsində sənədlərin formasını və onların doldurulması qaydalarını müəyyən edir;

- ölkədə vahid lisenziya reyestrini aparır;

- lisenziya blanklarının hazırlanmasına sifariş verir, onların bölgüsünü həyata keçirir, blankların istifadəsinin uçot və hesabatlarını aparır.

Azərbaycan Respublikasının İqtisadi İnkişaf Nazirliyinin lisenziyalaşdırma məsələləri üzrə sərəncamı mərkəzi icra hakimiyyəti orqanları, yerli icra hakimiyyəti orqanları və yerli özünüidarəetmə orqanları, hüquqi və fiziki şəxslər üçün məcburidir.

Lisensiya 5 il müddətinə verilir. Lisenziyanın qüvvədə olma müddətinin uzadılması lisenziyanın mövcudluğunu təsdiq edən sənədin yenidən rəsmiləşdirilməsi qaydasında həyata keçirilir.

Lisensiya verən dövlət orqanları hüquqi və fiziki şəxslər tərəfindən lisenziya tələblərinə və şərtlərinə riayət olunmasına nəzarət edirlər.

Bu qaydaların 4.1-ci bəndində göstərilmiş nəzarət lisenziya almış hüquqi və fiziki şəxslər tərəfindən lisenziya tələblərinə və şərtlərinə riayət olunmasına dair ildə bir dəfə Azərbaycan Respublikasının İqtisadi İnkişaf Nazirliyi tərəfindən müəyyən edilmiş formada məlumatın lisenziya vermiş orqana təqdim edilməsi yolu ilə həyata keçirilir.

«Xüsusi razılıq (lisenziya) tələb olunan fəaliyyət növlərinin Siyahısı» Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2002-ci il 2 sentyabr tarixli Fərmanı ilə təsdiq edilmişdir. Həmin siyahıda göstərilir ki, G və GÖMRÜK məsuliyyət səviyyəli bina və tikililərin dövlət standartlarına uyğun olaraq layihələndirilməsinin və mühəndis axtarışının Azərbaycan Respublikasının Dövlət Tikinti və Arxitektura Komitəsinin, kartoqrafiya fəaliyyətinin Azərbaycan Respublikasının Dövlət Torpaq və Xəritəçəkmə Komitəsinin, əlvan metal, tərkibində qiymətli metallar və daşlar olan sənaye və istehsalat tullantılarının tədarükünün, emalının və satışının Azərbaycan Respublikasının İqtisadi İnkişaf Nazirliyinin, neft məhsullarının satışının Azərbaycan Respublikasının Yanacaq və Energetika Nazirliyinin, əczaçılıq fəaliyyətinin Azərbaycan Respublikasının Səhiyyə Nazirliyinin, əməliyyat-axtarış fəaliyyətinin həyata keçirilməsinə müvəkkil edilməmiş hüquqi və fiziki şəxslər tərəfindən qeyri-leqal yolla informasiya alınması üçün nəzərdə tutulmuş texniki vasitələrin işlənməsinin, istehsalının, satışının, alınmasının, ölkəyə gətirilməsinin və ölkədən çıxarılmasının Azərbaycan Respublikasının Milli Təhlükəsizlik Nazirliyinin, bank fəaliyyətinin Azərbaycan Respublikasının Milli Bankının, sığorta fəaliyyətinin Azərbaycan Respublikasının Maliyyə Nazirliyinin, investisiya fondunun fəaliyyətinin Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Qiymətli Kağızlar üzrə Dövlət Komitəsinin, ciddi hesabat blanklarının hazırlanmasının Azərbaycan

Respublikasının Maliyyə Nazirliyinin, müxtəlif növ möhürlərin və şamppların hazırlanmasının Azərbaycan Respublikasının Daxili İşlər Nazirliyinin və s. lisenziyası alınmaqla yol verilir.

§ 4. Hüquqi şəxslərin dövlət qeydiyyatı və dövlət reyestri

Hüquqi şəxslərin dövlət qeydiyyatına alınmasının və dövlət reyestrinin aparılmasının hüquqi əsası və tənzimlənməsi qaydaları Azərbaycan Respublikasının MM-i (48-ci maddə), «Sahibkarlıq fəaliyyəti haqqında» Azərbaycan Respublikası qanunu (10-cu maddə) və «hüquqi şəxslərin dövlət qeydiyyatı və dövlət reyestri haqqında» Azərbaycan Respublikasının 2003-cü il 12 dekabr tarixli qanunu ilə müəyyənləşdirilmişdir. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2004-cü il 12 aprel tarixli «Hüquqi şəxslərin dövlət qeydiyyatı və dövlət reyestri haqqında» qanunun tətbiq edilməsi barədə fərmanı da bu sahədə münasibətlərin tənzimlənməsində mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Fərmana əsasən, hüquqi şəxslərin vahid dövlət reyestri Azərbaycan Respublikası MM-nə uyğun olaraq mərkəzləşdirilmiş qaydada Azərbaycan Respublikası Ədliyyə Nazirliyi tərəfindən aparılır.

Hüquqi şəxslərin dövlət qeydiyyatı – Azərbaycan Respublikasının ərazisində hüquqi şəxs statusu almaq istəyən qurumların, habelə xarici hüquqi şəxslərin Azərbaycan Respublikasının ərazisində yaratdıqları nümayəndəlik və ya filialların hüquq qabiliyyətinin təsdiq edilməsi, hüquqi statusunun müəyyənləşdirilməsi və onlar barəsində məlumatların (qeydlərin) hüquqi şəxslərin vahid dövlət reyestrinə daxil edilməsidir.

Hüquqi şəxslərin dövlət reyestri – Azərbaycan Respublikasının ərazisində qeydiyyatda alınmış hüquqi şəxslər, xarici hüquqi şəxslərin nümayəndəlik və filialları, eləcə də Azərbaycan Respublikasının ərazisində dövlət qeydiyyatına alınmış hüquqi şəxslərin nümayəndəlik və filialları və digər qurumları barəsində vahid məlumatlar (qeydlər) məcmusudur.

Azərbaycan Respublikasının ərazisində hüquqi şəxs statusu almaq istəyən qurum, habelə xarici hüquqi şəxsin nümayəndəliyi və ya filial dövlət qeydiyyatına alınmalı və dövlət reyestrinə daxil edilməlidir. Kommersiya təşkilatları, habelə

xarici hüquqi şəxslərin nümayəndəlikləri və ya filialları yalnız dövlət qeydiyyatına alındıqdan sonra fəaliyyət göstərə bilirlər. Respublikamızda dövlət qeydiyyatına alınmış hüquqi şəxslərin nümayəndəlik və ya filialları və digər qurumları dövlət reyestrinə daxil edilməlidir.

Hüquqi şəxs statusu almaq istəyən qurumların, xarici hüquqi şəxslərin nümayəndəlik və ya filiallarının dövlət qeydiyyatına alınması üçün Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyi ilə müəyyən edilmiş məbləğdə və qaydada, kommersiya və qeyri-kommersiya hüquqi şəxslərin xüsusiyyətləri nəzərə alınmaqla, dövlət rüsumu tutulur («Hüquqi şəxslərin dövlət qeydiyyatı və dövlət reyestri haqqında» qanunun 4-cü maddəsi).

Qanuna əsasən, Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyində nəzərdə tutulmuş əsaslardan başqa hər hansı digər əsasa görə hüquqi şəxs statusu almaq istəyən qurumların, habelə xarici hüquqi şəxsin nümayəndəlik və ya filiallarının dövlət qeydiyyatına alınmasından və dövlət reyestrinə daxil edilməsindən, eləcə də dövlət reyestrində dəyişikliklər edilməsindən imtinaya yol verilmir. Hüquqi şəxs statusu almaq istəyən qurumun, xarici hüquqi şəxsin nümayəndəlik və ya filialının, habelə Azərbaycan Respublikasında dövlət qeydiyyatına alınmış hüquqi nümayəndəlik və ya filialının yaradılmasının məqsədəuyğun olmaması mülahizələrinə görə onların müvafiq olaraq dövlət qeydiyyatına alınmasından və dövlət reyestrinə daxil edilməsindən imtinaya yol verilmir.

Hüquqi şəxs statusu almaq istəyən qurumun, habelə xarici hüquqi şəxsin nümayəndəlik və ya filialının dövlət qeydiyyatına alınmasından, Azərbaycan Respublikasında dövlət qeydiyyatına alınmış hüquqi şəxsin nümayəndəlik və ya filialının dövlət reyestrinə daxil edilməsindən, habelə təsis sənədlərində edilmiş dəyişikliklərin və reyestrdə qeydə alınmış faktların sonrakı dəyişikliyin dövlət qeydiyyatına alınmasından yalnız aşağıdakı hallarda imtina edilə bilər.

Azərbaycan Respublikasının müvafiq icra hakimiyyəti orqanına təqdim olunmuş sənədlər Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasına, «Hüquqi şəxslərin dövlət qeydiyyatı və dövlət reyestri haqqında» qanuna və digər qanunvericilik aktlarına zidd olduqda;

Hüquqi şəxs statusu almaq istəyən qurumların məqsədləri, vəzifələri və fəaliyyət formaları qanunvericiliyə zidd olduqda;

Firma adlarının qorunması haqqında qanunvericiliyin tələbləri pozulduqda və ya eyni adlı qeyri-kommersiya təşkilatı qeydiyyatı alınmış olduqda;

- Azərbaycan Respublikasının müvafiq icra hakimiyyəti orqanı tərəfindən təsis sənədlərində aşkar edilmiş çatışmazlıqlar «Hüquqi şəxslərin dövlət qeydiyyatı və dövlət reyestri haqqında» Qanunun 8.3-cü maddəsində müəyyən olunmuş müddət ərzində aradan qaldırılmadıqda.

Hüquqi şəxs statusu almaq istəyən qurumun, xarici hüquqi şəxsin nümayəndəlik və ya filialının, habelə Azərbaycan Respublikasında dövlət qeydiyyatına alınmış hüquqi şəxsin nümayəndəliyinin və ya filialın müvafiq olaraq dövlət qeydiyyatına alınması və dövlət reyestrinə daxil edilməsi, eləcə də təsis sənədlərində edilmiş dəyişikliklərin və reyestrdə qeydə alınmış faktların sonrakı dəyişikliyin dövlət qeydiyyatına alınması üçün «Hüquqi şəxslərin dövlət qeydiyyatı və dövlət reyestri haqqında» Qanunda göstərilməyən sənədlərin tələb olunmasına yalnız o halda yol verilir ki, belə sənədlərin təqdim edilməsi Azərbaycan Respublikasının digər qanunvericilik aktlarında nəzərdə tutulmuş olsun.

Hüquqi şəxs statusu almaq istəyən qurumun, xarici hüquqi şəxsin nümayəndəlik və ya filialının, habelə Azərbaycan Respublikasında dövlət qeydiyyatına alınmış hüquqi şəxsin nümayəndəliyinin və ya filialının müvafiq olaraq dövlət qeydiyyatına alınmasından və dövlət reyestrinə daxil edilməsindən, eləcə də təsis sənədlərində edilmiş dəyişikliklərin və reyestrdə qeydə alınmış faktların sonrakı dəyişikliyi dövlət qeydiyyatına alınmasından qanunsuz imtina ilə müəyyən edilmiş qaydada yuxarı orqana və ya məhkəməyə şikayət verilə bilər.

Hüquqi şəxslərin dövlət reyestri vahid forma, metod və prinsiplər əsasında aparılır. Hüquqi şəxslərin dövlət reyestri Azərbaycan Respublikasının vahid informasiya ehtiyatıdır və onun mühafizəsi və istifadəsi qaydaları Azərbaycan Respublikasının müvafiq icra hakimiyyəti orqanı tərəfindən müəyyən edilir və

təmin olunur. Hüquqi şəxslərin dövlət reyestri kağız və elektron daşıyıcılarda tərtib edilir.

Kağız və elektron daşıyıcılardakı qeydlər arasında ziddiyyət olduqda, qanunvericilikdə digər qayda nəzərdə tutulmayıbsa, kağız daşıyıcılardakı qeydlər üstün qüvvəyə malik olur. Dövlət reyestrinin elektron daşıyıcılarda tərtib edilməsi vahid təşkilati, metodoloji və texniki-proqram prinsiplərinin tətbiqinə əsaslanmaqla, dövlətin digər informasiya sistemləri və şəbəkələri ilə onun qarşılıqlı əlaqədə və vahiddə fəaliyyət göstərməsini təsmin edir.

Dövlət reyestri aşağıdakılardan ibarətdir:

Hüquqi şəxslərin, xarici hüquqi şəxslərin nümayəndəlik və ya filiallarının təşkili, qeydiyyatı, yenidən təşkili, ləğv edilməsi barədə məlumatlar;

Təsis sənədlərində dəyişikliklər edilməsi barədə məlumatlar;

Azərbaycan Respublikasının ərazisində dövlət qeydiyyatına alınmış hüquqi şəxsin nümayəndəliyi və ya filialı, habelə digər qurumları barədə məlumatlar;

Qanunvericilikdə müəyyən edilmiş və saxlanmaq üçün qeydiyyat orqanına təqdim edilmiş sənədlər toplusu.

Hüquqi şəxslərin dövlət reyestri vahiddir, illər üzrə və Azərbaycan Respublikasının hər bir inzibati ərazi vahidi (rayon və şəhər) üzrə aparılır. Kommersiya və qeyri-kommersiya hüquqi şəxslərin reyestri ayrı aparılır. Azərbaycan Respublikasının müvafiq icra hakimiyyəti orqanının qərarı ilə dövlət reyestri digər meyarlar üzrə də aparıla bilər. Dövlət qeydiyyatının ərazi aidiyyəti hüquqi şəxsin, xarici hüquqi şəxsin nümayəndəlik və ya filialının hüquqi ünvanı əsasında müəyyən edilir. Dövlət reyestrinin aparılması qaydası, dövlət reyestr kitabının, dövlət qeydiyyatı haqqında şəhadətnamənin və dövlət reyestrindən çıxarışın, saxlanmaq üçün təqdim olunan imza nümunələrinin formaları və ərizənin məzmunu Azərbaycan Respublikasının müvafiq icra hakimiyyəti orqanı tərəfindən müəyyənləşdirilir.

§ 5. Hüquqi şəxslərin təşkilinə və fəaliyyətinə dair ümumi tanışlıq üçün açıq olan məlumatlar

Dövlət qeydiyyatı məlumatları, o cümlədən kommersiya təşkilatları üçün firma adı ümumi tanışlıq üçün açıq olan hüquqi şəxslərin dövlət reyestrinə daxil edilir (MM-in 48.1-ci maddəsi).

«Hüquqi şəxslərin dövlət qeydiyyatı və dövlət reyestri haqqında» Azərbaycan Respublikası Qanununun 18.2-ci maddəsinə əsasən hüquqi şəxslərin, xarici hüquqi şəxslərin nümayəndəlik və filiallarının dövlət qeydiyyatına alınmasına və dövlət reyestrinə daxil edilməsinə dair, habelə hüquqi şəxslərin təşkili və fəaliyyəti ilə əlaqədar dərc edilməsi qanunvericiliklə nəzərdə tutulmuş məlumatlar ümumi tanışlıq üçün rəsmi dövlət qəzetində dərc olunur. O cümlədən, aşağıdakı məlumatların dərc edilməsi vacibdir:

- Mülki Məcəllənin 61.1-ci maddəsinə əsasən hüquqi şəxsin dövlət qeydiyyatı haqqında məlumatın dərc edildiyi mətbuat orqanlarında onun ləğv edilməsi və kreditorların tələblərinin bildirilməsi qaydası və müddəti haqqında olan Ləğvetmə komissiyasının məlumatı;

- Mülki Məcəllənin 68.2-ci maddəsinə əsasən məhdud məsuliyyətli cəmiyyətin nizamnamə kapitalının 20-dən çoxunu və ya səhmdar cəmiyyətinin səsvermə hüququ verən səhmlərinin 20%-dən çoxunu əldə edən təsərrüfat ortaqları və ya cəmiyyətin bu barədə məlumatı;

- Mülki Məcəllənin 90.8-ci maddəsinə əsasən əgər ikinci və hər bir növbəti maliyyə ili başa çatarkən məhdud məsuliyyətli cəmiyyətin xalis aktivlərinin dəyəri nizamnamə kapitalından az olarsa, cəmiyyətin nizamnamə kapitalının azaldığı haqqında olan məlumat;

- Mülki Məcəllənin 98.4-cü maddəsinə əsasən səhmdar cəmiyyəti bir şəxs tərəfindən yaradıldıqda və ya cəmiyyətin bütün səhmlərini bir səhmdarın əldə etdiyi halda bu barədə məlumat;

- Mülki Məcəllənin 99.2-ci maddəsinə əsasən açıq səhmdar cəmiyyətin illik hesabatı və mühasibat balansı haqqında məlumat;

- Mülki Məcəllənin 100.3-cü maddəsinə əsasən qapalı səhmdar cəmiyyətin illik hesabatı və mühasibat balansı haqqında məlumat;

- Mülki Məcəllənin 103.5-ci maddəsinə əsasən əgər ikinci və hər növbəti maliyyə ili başa çatarkən səhmdar cəmiyyətin xalis aktivlərinin dəyəri nizamnamə kapitalından az olarsa, cəmiyyətin nizamnamə kapitalının azıldığı haqqında məlumat;

- Mülki Məcəllənin 115.3-cü və «Qeyri-hökumət təşkilatları (ictimai birliklər və fondlar) haqqında» Qanunun 29-cu maddələrinə əsasən fondun öz əmlakından istifadə haqqında illik hesabatı;

- «Maliyyə-sənaye qrupları haqqında» Azərbaycan Respublikası Qanununun 16.1-ci maddəsinə əsasən maliyyə ilinin bitdiyi vaxtdan 90 gündən gec olmayaraq, qrupun fəaliyyəti haqqında hesabat;

- «Sığorta haqqında» Azərbaycan Respublikası Qanununun 48.4-cü və 48.6-cı maddələrinə əsasən sığortaçının yenidən təşkili, ləğvi, sığorta portfelinin başqasına verilməsi, xüsusi razılığın ləğvi barədə olan məlumat;

- «Sığorta haqqında» Azərbaycan Respublikası Qanununun 54.2-ci maddəsinə əsasən sığorta təşkilatının auditor tərəfindən təsdiqlənmiş illik maliyyə-təsərrüfat fəaliyyəti barədə hesabatı;

- «Banklar haqqında» Azərbaycan Respublikası Qanununun 45.3-cü maddəsinə əsasən bankın və xarici bankın yerli filiallarının forması, məzmunu və müddətləri Milli Bank tərəfindən müəyyən edilmiş maliyyə hesabatı;

- «Bank haqqında» Azərbaycan Respublikası Qanununun 57.6-cı maddəsinə əsasən bankın öhdəliklərinin başqa banka köçürülməsi barədə məhkəmənin bildirişi;

- «Banklar haqqında» Azərbaycan Respublikası Qanununun 59.3-cü maddəsinə əsasən məhkəmənin qərarı əsasında məcburi ləğv edilən bankın ləğvi prosesinin başlanması və ləğvedicinin təyin olunması haqqında məlumat;

- «Banklar haqqında» Azərbaycan Respublikası Qanununun 69-cu maddəsinə əsasən bankın müflis elan olunması haqqında məhkəmənin qərarı barədə 7 təqvim günü ara verməklə ləğvedicinin 3 dəfə dərc etdirdiyi məlumat;

- «Banklar haqqında» Azərbaycan Respublikası Qanununun 77.7-ci maddəsinə əsasən etiraz edilmiş tələblər siyahısının aydınlaşdırılması məqsədi ilə

təyin edilmiş dinləmələrin keçirilməsi tarixi barəsində ləğvedicinin bankın kreditorlarına bildirişi;

- «Banklar haqqında» Azərbaycan Respublikası Qanununun 87.4-cü maddəsinə əsasən məhkəmə tərəfindən təsdiq edilən ödənişlərin aparılması qrafikində göstərilən və ödəmək üçün əlaqə yaradılması mümkün olmayan kreditorlara vəsait almaq üçün müraciət etməyi təklif edən bildiriş;

- «Banklar haqqında» Azərbaycan Respublikası Qanununun 91.3-cü maddəsinə əsasən bank barəsində iflas prosedurunun başa çatmasına dair məhkəmənin qərarı;

- «Hüquqi şəxslərin dövlət qeydiyyatı və dövlət reyestri haqqında» Azərbaycan Respublikası Qanununun 5.5.3-cü maddəsinə əsasən yenidən təşkil nəticəsində yeni yaradılan qurumların barəsində elan;

- «Müflisləşmə və iflas haqqında» Azərbaycan Respublikası Qanununun 9-cü maddəsinə əsasən iflas haqqında iş üzrə məhkəmə baxışı təyin edildikdə bu barədə kreditorlara xəbər verilməsi üçün azı 7 günlük fasilə ilə 2 dəfə həmin məhkəmə baxışı haqqında əraziçinin elanları (ilk dəfə);

- «Müflisləşmə və iflas haqqında» Azərbaycan Respublikası Qanununun 13-cü maddəsinə əsasən borclunun məhkəmə qaydasında müflis edən olunmasından sonra kreditorların ilkin yığıncağının keçirilməsi barədə bütün məlum kreditorlara və əgər borclu dövlət müəssisəsidirsə, Azərbaycan Respublikasının İqtisadi İnkişaf Nazirliyinə ilkin yığıncağın tarixi, dəqiq vaxtı və yeri göstərilməklə əmlak inzibatçısının göndərdiyi bildiriş rəsmi dövrü mətbuat orqanında dərc olunur (2-ci dəfə yığıncağın keçirilməsi tarixinə ən gec 7 gün qalmış dəfə);

- «Müflisləşmə və iflas haqqında» Azərbaycan Respublikası Qanununun 15-ci maddəsinə əsasən borclu müəssisə tərəfindən iflas prosesinə başlamaq qərarının qəbul edildiyi gündən ən gec 21 gün ərzində 2 dəfə dərc edilməli olan bildiriş (həm də kreditorların yığıncağının 2-ci dəfə keçirilməsi tarixinə ən gec 7 gün qalmış);

- «Müflisləşmə və iflas haqqında» Azərbaycan Respublikası Qanununun 21-ci maddəsinə əsasən əmlak inzibatçısı təyin edildikdən sonra dərhal azı 7 günlük failə

ilə 2 dəfə borclunun iflası və özünün təyin edilməsi barədə rəsmi mətbuat orqanında dərc etdirməlidir;

- «Məhdud məsuliyyətli müəssisələr haqqında» Azərbaycan Respublikası Qanununun 19-cu maddəsinə əsasən nizamnamə fondunun azaldılması haqqında qərarın ümumi yığıncaqda qəbul edildiyi gündən etibarən 2 ay müddətində müəssisənin özünün bütün kreditörlərinə nizamnamə fondunun azaldılması haqqında göndərdiyi yazılı məlumatı¹.

MM-in 132-ci maddəsinə əsasən, qeydə alınmış hüquqi şəxsin hüquqi şəxslərin dövlət reyestrinə yazılır, qeydiyyatata təqdim edilən sənədlər isə arxivə verilir.

Hüquqi şəxsi qeydə aldıqdan sonra müvafiq icra hakimiyyəti orqanı hüquqi şəxslərin dövlət reyestrindən çıxarışı ərizəçiyə göndərməlidir. Ərizəçi hüquqi şəxslərin dövlət reyestrindən çıxarışı yoxlamalı və yanlışlıq tapdıqda bu barədə dərhal müvafiq icra hakimiyyəti orqanına yazılı məlumat verməlidir. Əgər çıxarış göndərildikdən sonra üç həftə ərzində ərizəçi yanlışlıq tapılması halı barəsində məlumat verməzsə, hüquqi şəxslərin dövlət reyestrindəki yazı Azərbaycan Respublikasının dövlət qəzetində dərc edilir.

Hüquqi şəxs qeydiyyat maddəsi ilə yanlış məlumat verərsə, hüquqi şəxsin təsisçiləri və şərikləri birgə borclular kimi:

- çatışmaya bilən haqları verməli;
- hüquqi şəxsin yaradılması üçün çəkilən xərclərdən başqa, aldıkları ödənişlərin əvəzini verməli;
- əmələ gələn digər zəruri ödəməlidirlər.

İstənilən şəxsin ixtiyarı vardır ki, hüquqi şəxslərin dövlət reyestrini gözdən keçirsin və reyestrədən çıxarışı və qeydiyyat üçün təqdim olunmuş sənədlərin surətlərini tələb etsin. Hüquqi şəxsin və onu təmsil etmək səlahiyyətli olan şəxsin mövcudluğu qeydiyyat şəhadətnaməsi ilə təsdiq edilə bilər. Müvafiq icra hakimiyyəti orqanı maraqlanan şəxsin tələbi ilə hüquqi şəxsin qeydə alındığı barədə şəhadətnamə verməlidir (MM-in 134-cü maddəsi).

¹ «Ядзябыйят» гязети, 2004-жц ил 5 май, №4(4).

V fəsil: Fərdi sahibkarlar və kommersiya təşkilatları

§ 1. Fərdi sahibkarlar

Fərdi sahibkarlıq sahibkarlıq fəaliyyətinin təşkilinin ən sadə formalarından olub fiziki şəxslərin i şəxs yaratmadan müstəqil surətdə öz riski ilə həyata keçirdiyi, əsas məqsədi əmək istifadəsindən, əmtəə satışından, işlər görülməsindən və ya xidmətlər göstərilməsindən mənfəət götürülməsi olan fəaliyyətdir.

Sahibkarlıq fəaliyyətinin subyekti kimi fiziki şəxslər 3 qrupa bölünürlər: fəaliyyət qabiliyyəti olan Azərbaycan Respublikası vətəndaşları, əcnəbilər və vətəndaşlığı olmayan şəxslər.

«Sahibkarlıq fəaliyyəti haqqında» Azərbaycan Respublikası Qanununun 4-cü maddəsinə əsasən, Azərbaycan Respublikasında sahibkarlığın qanun çərçivəsində həyata keçirilən bütün formalarına icarə verilir. Mülkiyyət və təşkilati hüquqi formasından asılı olmayaraq sahibkarlığın bütün formaları bərabər hüquqludur. Fərdi və şərikli şəkildə həyata keçirilən sahibkarlıq qanunvericilikdə nəzərdə tutulmuş formalarda həyata keçirilə bilər.

Qanunla nəzərdə tutulmuş ayrı-ayrı hallarda müəyyən qrup fiziki şəxslərin sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olmasına yol verilmir. Məsələn, «Prokurorluq haqqında» Azərbaycan Respublikası Qanununun 30-cu maddəsinə əsasən, prokuror və ya müstəntiq heç bir seçkili və ya digər təyinatlı vəzifələr tuta bilməz, elmi, pedaqoji və yaradıcılıq fəaliyyətindən başqa heç bir sahibkarlıq, kommersiya və digər ödənilişli fəaliyyətlə məşğul ola bilməz. Eyni xarakterli normalar bir sıra digər qanunlarda da öz əksini tapmışdır. «Sahibkarlıq fəaliyyəti haqqında» qanunun 3-cü maddəsinə əsasən sahibkarlıq fəaliyyəti ilə bağlı məsələlərin həllini və ya bu fəaliyyətə nəzarəti həyata keçirən dövlət orqanlarının vəzifəli şəxslərinə və mütəxəssislərinə sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olmaq qadağandır.

Sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olmaq üçün fiziki şəxsin yaş həddi diqqət tələb edən məsələlərdəndir. Belə ki, tam mülki hüquq fəaliyyət qabiliyyətli fiziki şəxslər, yəni, bir qayda olaraq, yetkinlik yaşına – 18 yaşına çatmış şəxslər sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul ola bilərlər. On altı yaşı tamam olmuş yetkinlik yaşına çatmayan əmək müqaviləsi üzrə işləyirsə və ya valideynlərinin, övladlığa götürənlərin və ya qəyyumun razılığı ilə sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olursa, tam fəaliyyət qabiliyyətli sayıla bilər. Hər iki valideynin, övladlığa götürənlərin və ya qəyyumun razılığına əsasən qəyyumluq və himayəçilik orqanının qərarı ilə, belə razılıq olmadıqda isə məhkəmənin qərarı ilə yetkinlik yaşına çatmayan tam fəaliyyət qabiliyyətli sayılır (emansipasiya) (MM-in 28.4-cü maddəsi).

Fərdi sahibkarlar bu fəaliyyətləri ilə bağlı öhdəlikləri üçün özünün bütün əmlakı ilə cavabdehdir.

Nəzərə almaq lazımdır ki, burada Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 2002-ci il 5 iyun qərarı ilə təsdiq edilmiş «Fiziki şəxs barəsində icra sənədi icra olunarkən tələbin yönəldilməsinə yol verilməyən əmlak növlərinin dəqiq siyahısı»¹ əsasən, ev tikmək və ya almaq üçün kredit təşkilatı tərəfindən verilmiş kreditin tutulması halları, habelə girov və ipoteka ilə yüklü edilmiş əmlak istisna olmaqla, fiziki şəxs barəsində icra sənədi icra olunarkən aşağıdakı əmlaklara tələbin yönəldilməsinə yol verilmir:

- borclu və onun ailəsinin sanitariya normaları çərçivəsində birgə yaşamalarını təmin edəcək mənzil, ev və ya onun ayrı-ayrı hissələri, həmçinin onların altında olan həyatyanı torpağa (bir ailə üçün bir ev və ya mənzildən çox olmamaq şərtlə);

- əsas məşğuliyyəti kənd təsərrüfatı olan borclu və onun ailəsinin təsərrüfat tikililəri və ya ayrı-ayrı hissələri, həmçinin onların altında olan torpağa;

- əsas məşğuliyyəti kənd təsərrüfatı olan borclu və onun ailəsi üçün 1,0 hektaradək kənd təsərrüfatı təyinatlı torpaq sahəsinə;

- əsas məşğuliyyəti kənd təsərrüfatı olan fiziki şəxslərin hər növ mal-qara və digər ev heyvanından bir baş və ev quşlarından bir cütünə;

¹ Жари ганунверижилик бцллетени. Бакы, Щцгуг мяркъязи, 2002, №13, с.53-54.

- əsas məşğuliyyəti kənd təsərrüfatı olan fiziki şəxslərin yeni yem yığılanadək və ya mal-qara örüşə çıxarılarıkən mal-qara üçün lazım olan yemə;

- əsas məşğuliyyəti kənd təsərrüfatı olan borclu fiziki şəxslərə növbəti əkin üçün lazım olan toxuma;

- əsas məşğuliyyəti kənd təsərrüfatı olan borclu fiziki şəxs və onun ailəsi üçün yeni məhsul yetişdirilənədək zəruri olan azuqəyə, digər borclular üçün isə bir aylıq dolanışıq azuqəsinə;

- xörək hazırlamaq və ailənin yaşayış mənzilini qızdırmaq üçün mühüm həmiyyəti olan qızdırıcı soba və mövsüm ərzində lazım olan yanacağa;

- borclunun peşə fəaliyyətinin davam etdirilməsi üçün zəruri olan avadanlıq, o cümlədən ixtisas üzrə kitablar və vəsaitlərə;

- ailələrin hərəkəti üçün xüsusi nəqliyyat vasitələrinə;

- əsas dolanacaq mənbəyi ov olan şəxslərin odlu silah, döyüş sursatı və digər ov alətlərinə;

- borclu və onun ailə üzvlərinin qazandıqları beynəlxalq və başqa prizlərə;

- borclu və onun ailə üzvləri üçün lazım olan aşağıdakı ev avadanlıqları, əşyalar və paltarlara;

-hər bir şəxs üçün paltar: bir yay, bir payız paltarı, bir qış paltosu və ya üst geyimi, bir qız kostyumu (qadınlar üçün iki dəst qış paltarı), br yay kostyumu (qadınlar üçün iki dəst yay paltarı), hər bir mövsüm üçün bir baş geyimi (qadınlar üçün bundan əlavə yay üçün iki baş yaylığı və bir isti baş yaylığı və ya baş şalı), uzun müddət istifadə edilmiş və qiymətini itirmiş digər paltar və baş geyimləri;

- geyilmiş ayyaqqabı, alt paltarı, istifadə edilmiş yataq ləvazimatı, qiymətli materiallardan hazırlanmış, habelə bədii dəyəri olan şeylər istisna edilməklə, qab-qacaq və mətbəx ləvazimatı;

- mebel – hər bir şəxs üçün bir çarpayı və stul, bir ailə üçün bir stol, bir şkafl, bir sandıq, mənzildə olan bir soyuducu, bir radio və bir televizov;

- bütün uşaq ləvazimatı.

Sahibkarlıq fəaliyyətini həyata keçirən fiziki şəxsin vergi orqanlarında vergi ödəyicisi kimi uçota alınması Azərbaycan Respublikasının Vergi qanunvericiliyi ilə tənzimlənir.

§ 2. Təsərrüfat ortaqlıqları və cəmiyyətləri

Təsərrüfat ortaqlıqları və cəmiyyətləri təsisçilərinin (iştirakçılarının) paylarına bölünmüş nizamnamə (şərikli) kapitalı olan kommersiya təşkilatlarıdır. Təsisçilərin (iştirakçıların) maya qoyuluşları hesabına yaranmış əmlak, habelə təsərrüfat ortaqlığının və ya cəmiyyətinin öz fəaliyyəti prosesində istehsal və əldə etdiyi əmlak mülkiyyət hüququ ilə ona məqsubdur. Mülki Məcəllədə nəzərdə tutulan hallarda təsərrüfat ortaqlığını bir şəxs yarada bilər.

Təsərrüfat ortaqlıqları tam ortaqlıq və ya kommandit ortaqlığı formasında yaradıla bilər. Təsərrüfat cəmiyyətləri isə məhdud və ya əlavə məsuliyyətli və ya səhmdar cəmiyyəti formasında yaradıla bilər. Yalnız fərdi sahibkarlar (və ya) kommersiya təşkilatları tam ortaqlıqların iştirakçıları və kommandit ortaqlıqlarında tam ortaqlıq ola bilərlər. Təsərrüfat cəmiyyətlərinin iştirakçıları və kommandit ortaqlıqlarının maya qoyanları fiziki və hüquqi şəxslər ola bilərlər.

Dövlət orqanları və yerli özünüidarə orqanları təsərrüfat ortaqlıqların və cəmiyyətlərinin iştirakçıları kimi çıxış edə bilməzlər. Təsərrüfat ortaqlıqları və cəmiyyətləri Mülki Məcəllədə nəzərdə tutulan hallar istisna olmaqla, başqa təsərrüfat ortaqlıqlarının və cəmiyyətlərinin təsisçiləri (iştirakçıları) ola bilərlər. Təsərrüfat ortaqlığının və ya cəmiyyətinin əmlakına qoyulan maya puldan, qiymətli kağızlardan, başqa əmlakdar və ya əmlak hüquqlarından və ya pul dəyəri olan digər hüquqlardan ibarət ola bilər. Təsərrüfat cəmiyyəti iştirakçısının mayasının pula qiymətləndirilməsi cəmiyyətinin təsisçiləri (iştirakçıları) arasında razılaşmaya əsasən yerinə yetirilir və müstəqil ekspert yoxlamasından (auditdən) keçirilməlidir (MM-in 64-cü maddəsi).

Təsərrüfat ortaqlığı və ya cəmiyyəti iştirakçılarının hüquq və vəzifələri Azərbaycan Respublikası Mülki Məcəlləsinin 65-ci maddəsində öz əksini tapmışdır. Belə ki, təm ortaqlığının və ya cəmiyyətinin iştirakçıları:

Mülki Məcəllədə nəzərdə tutulan hallar istisna olmaqla, ortaqlığının və ya cəmiyyətinin işlərinin idarə olunmasında iştirak edə bilər;

- nizamnamədə müəyyənləşdirilmiş qaydada ortaqlığın və ya cəmiyyətin fəaliyyətinə dair məlumat ola bilər və onun mühasibat kitabları və digər sənədləri ilə tanış ola bilər;

- mənfəət bölgüsündə iştirak edə bilər;

- ortaqlığın və ya cəmiyyətin ləğv edildiyi halda kreditorlar ilə hesablaşmalardan sonra əmlakdan qalan hissəni və ya onun dəyərini ala bilərlər.

Təsərrüfat ortaqlığını və ya cəmiyyəti iştirakçılarının Mülki Məcəllədə, ortaqlığın və ya cəmiyyətin nizamnaməsində nəzərdə tutulan başqa hüquqları da ola bilər.

Təsərrüfat ortaqlığının və ya cəmiyyətinin iştirakçıları:

Nizamnamədə nəzərdə tutulan qaydada, miqdarda, üsullarla və müddətlərdə mülk qoymalıdırlar;

Ortaqlığın və ya cəmiyyətin fəaliyyətinə dair məxfi məlumatı açıqlamamalıdırlar;

Onun nizamnaməsində nəzərdə tutulan digər vəzifələri daşımalıdırlar.

Təsərrüfat ortaqlıqları və təsərrüfat cəmiyyətlərinin hüquqi statusunun oxşar və fərqli cəhətləri hüquq ədəbiyyatında geniş tədqiqat obyektinə olmuşdur¹. Belə ki, istər təsərrüfat ortaqlıqları, istərsə də təsərrüfat cəmiyyətləri kommersiya təşkilatlarıdır. Onlar nizamnamə (şərikli) kapitalına malikdirlər ki, bu da iştirakçıların payına bölünür. Təsərrüfat cəmiyyətinin təsisçiləri, birgə təsərrüfat (sahibkarlıq) fəaliyyəti ilə məşğul olmaq üçün müxtəlif sahibkarların hüquqi şəxs statuslu birliyi olan təsərrüfat ortaqlıqlarından fərqli olaraq, həmin cəmiyyətin işində yalnız əmlak payları ilə iştirak edirlər. Təsərrüfat ortaqlığında isə əmlak paylarından əlavə, təsisçilər ortaqlığın işində bilavasitə (şəxsi əməkləri, fəaliyyətləri ilə) iştirak edirlər. Təsərrüfat ortaqlıqları və cəmiyyətləri

¹ Бу барядя даща ятрафлы бах: Аллашвердийев С.С. Азярбайжан Республикасынын мцлки щцгугу. ЫI жилд, 1-жи китаб, Дярслик, Бақы, «Диэеста» няшриййаты, 2003, с.519-526.

iştirakçılarının ümumi yığıncağının qərarı ilə Mülki Məcəllədə müəyyənləşdirilmiş qaydada başqa növlü təsərrüfat ortaqlıqlarına və ya cəmiyyətlərinə çevrilə bilər.

Ortaqlıq cəmiyyətə çevrilərkən cəmiyyətin iştirakçısı (səhmdarı) olmuş hər bir tam ortaqlıq ortaqlıqdan cəmiyyətə keçmiş öhdəliklər üzrə iki il ərzində özünün bütün əmlakı ilə subsidiar məsuliyyət daşıyır. Keçmiş ortağın ona mənsub payları (səhmləri) özgəninkiləşdirməsi onu bu məsuliyyətdən azad etmir (MM-in 66-cı maddəsi).

Təsərrüfat ortaqlığı tam ortaqlıq formasında və kommandit ortaqlıq formasında, təsərrüfat cəmiyyəti isə məhdud məsuliyyətli cəmiyyət, əlavə məsuliyyətli cəmiyyət və səhmdar cəmiyyət formasında yaradıla bilər.

§ 3. Törəmə təsərrüfat cəmiyyəti

Törəmə təsərrüfat cəmiyyəti kommersiya təşkilatlarının müstəqil təşkilati hüquqi forması olmayıb, onun (kommersiya təşkilatlarının) səciyyəvi hüquqi vəziyyətdə olan növ müxtəlifliyi, xüsusi variantıdır. Başqa sözlə, özünəməxsus xarakterə malik olan kommersiya təşkilatıdır.

Hüquqi statusuna görə törəmə təsərrüfat cəmiyyəti kimi məhdud məsuliyyətli cəmiyyət, əlavə məsuliyyətli cəmiyyət, eləcə də səhmdar cəmiyyət çıxış edə bilər. Bu şərtlə ki, həmin təsərrüfat cəmiyyətləri törəmə təsərrüfat cəmiyyətinə məxsus səciyyəvi hüquqi vəziyyətdə, statusda olsunlar. Həmin səciyyəvi hüquqi vəziyyət törəmə təsərrüfat cəmiyyəti ilə onun nizamnamə kapitalının formalaşmasında iştirak edən təsərrüfat orqanlıqları və təsərrüfat cəmiyyətləri arasında yaranan münasibətlərin xüsusi qaydada qurulması ilə əlaqədardır.

Təsərrüfat cəmiyyəti o halda törəmə cəmiyyət sayılır ki, digər (əsas) təsərrüfat ortaqlığı və ya cəmiyyəti onun nizamnamə kapitalında üstün iştirakına görə və ya onlar arasında bağlanmış müqaviləyə müvafiq surətdə həmin cəmiyyətin qəbul etdiyi qərarları müəyyənləşdirmək imkanına malik olur (MM-in 67.1-ci maddəsi).

Törəmə təsərrüfat cəmiyyəti ilə əsas kommersiya təşkilatı subyektlərinə görə bir-birindən fərqlənirlər. Belə ki, törəmə təsərrüfat cəmiyyət kimi yalnız təsərrüfat cəmiyyəti çıxış edə bilərsə, əsas kommersiya təşkilatı kimi istənilən təsərrüfat ortaqlığı və təsərrüfat cəmiyyəti ola bilər.

Hüquqi statusuna görə törəmə təsərrüfat cəmiyyətini törəmə müəssisələrdən fərqləndirmək lazımdır. Belə ki, dövlət və ya bələdiyyə müəssisəsi mülkiyyətçinin və yaxud onun vəkili etdiyi orqanın razılığı əsasında törəmə müəssisə yarada bilər. Mülkiyyətçinin və yaxud onun vəkili etdiyi orqanın razılığı əsasında müəssisə tərəfindən törəmə müəssisəyə əmlak verilir. Təsisçi törəmə müəssisəsinin öhdəliklərinə görə, törəmə müəssisələr isə təsisçinin öhdəliklərinə görə, təsis sənədləri ilə başqa qayda nəzərdə tutulmayıbsa, məsuliyyət daşımır.

Törəmə cəmiyyət əsas ortaqlığın və ya cəmiyyətin borcları üçün cavabdeh deyildir. Törəmə cəmiyyətə onun üçün məcburi göstərişlər vermək hüququ olan əsas ortaqlıq və ya cəmiyyət həmin göstərişlərin icrası üçün törəmə cəmiyyətin bağladığı əqdlər üzrə onunla birgə məsuliyyət daşıyır. Əsas ortaqlıq və ya cəmiyyət törəmə cəmiyyətə onun üçün məcburi göstərişlər vermək hüququna yalnız o halda malik sayılır ki, hüquq törəmə cəmiyyətlə müqavilədə nəzərdə tutulmuş olur. Törəmə cəmiyyətin iştirakçıları (səhmdarları) əsas orqanlıqdan və ya cəmiyyətdən onun təqsiri üzündən törəmə cəmiyyətə dəymiş zərərin əvəzini ödəməyi tələb edə bilərlər. Zərər yalnız əsas ortaqlığın və ya cəmiyyətin törəmə cəmiyyət üçün məcburi göstərişin törəmə cəmiyyət tərəfindən icrası nəticəsində baş verdikdə əsas ortaqlığın və ya cəmiyyətin təqsiri üzündən vurulmuş sayılır.

Törəmə cəmiyyət əsas ortaqlığın və ya cəmiyyətin təqsiri üzündən müflis olduqda əsas ortaqlıq və ya cəmiyyət yalnız onun borcları üzrə subsidiar məsuliyyət daşıyır. Törəmə cəmiyyət yalnız əsas ortaqlığın və ya cəmiyyətin onun üçün məcburi göstərişini icra etməsi nəticəsində müflis olduqda əsas ortaqlığın və ya cəmiyyətin təqsiri üzündən müflis olmuş sayılır (MM-in 67-ci maddəsi).

§ 4. Asılı təsərrüfat cəmiyyəti

Hüquqi statusuna görə asılı təsərrüfat cəmiyyəti də törəmə təsərrüfat cəmiyyəti kimi kommersiya təşkilatının müstəqil təşkilatı hüquqi forması deyildir. Azərbaycan Respublikası MM-in 68.1-ci maddəsində asılı təsərrüfat cəmiyyətinin anlayışı və əsas əlamətləri müəyyənləşdirilmişdir. Qanuna əsasən təsərrüfat cəmiyyəti o halda asılı cəmiyyət sayılır ki, məhdud məsuliyyətli cəmiyyətin nizamnamə kapitalının iyirmi faizdən çoxu və ya səhmdar cəmiyyətinin səsvermə

hüququ verən səhmlərinin iyinmi faizdən çoxu digər (üstün, iştirakçı) ortaqlığa və ya cəmiyyətə mənsub olur. Asılı təsərrüfat cəmiyyəti vəziyyətinə məhdud məsuliyyətli cəmiyyət və səhmdar cəmiyyət düşə bilər.

Məhdud məsuliyyətli cəmiyyətin nizamnamə kapitalı onun iştirakçılarının qoyduğu mayaların dəyərindən təşkil olunur və onun minimum miqdarı müvafiq icra hakimiyyəti orqanı tərəfindən müəyyən edilir. Səhmdar cəmiyyətin səsvermə hüququna adi aksiyaların sahibləri malikdir. Bir qayda olaraq, imtiyazlı səhmlərə malik olan səhmdar səsvermə hüququna malik deyil. Bundan başqa, adi səhmə malik olan səhmdar səhmlərin əldə edilməsi və ödənilməsi qaydalarını pozduqda səsvermə hüququ verən səhmlər müəyyən edilir¹.

Asılı təsərrüfat cəmiyyətinin səciyyəvi cəhətlərindən biri də, onun hüquqi statusunun digər mülki hüquq subyektlərinə nisbətən müəyyən məhdudiyyətlərlə xarakterizə olunması, asılı təsərrüfat cəmiyyətinin iradə sərbəstliyi prinsipinin pozulması, inhisarçılıq təhlükəsinin yaranması ilə əlaqədardır.

«Antiinhisar fəaliyyəti haqqında» Azərbaycan Respublikası qanunun² 13.1-ci maddəsinin 1-ci hissəsinə əsasən, bir təsərrüfat subyektinin nizamnamə kapitalını təşkil edən və səsvermə hüququna malik səhmlərin (payların) 20%-dən çoxunun digər təsərrüfat subyekti (təsərrüfat subyektləri birliyi və ya bir-birinin əmlakına nəzarət edən şəxslər qrupu) tərəfindən əldə edildikdə, təsərrüfat subyektləri arasında bağlanmış əqdlər müvafiq icra hakimiyyəti orqanının³ razılığı alınmaqla həyata keçirilir.

Qanunun həmin maddəsinin 2-ci hissəsində göstərilir ki, yuxarıda qeyd edilən əqdlərin həyata keçirilməsinə müvafiq icra hakimiyyəti orqanının razılığı yalnız aşağıdakı hallarda tələb olunur:

¹ Ясэров И.Г., Ясядов Б.Ш. Азербайжан Республикасы Мцлки Мяжяллысинин комментарийасы. 1-жи китаб, Баку, «Ганун», 2004, с.174.

² Азербайжан Республикасы Ганунлар Кцллийаты, Ы жилд, Баку, «Диэста», 2001, с.329-339.

³ Азербайжан Республикасы Президентинин «Антииншисар фяалиййяти шаггында» Азербайжан Республикасы Ганунунда дяишикликляр вя ялавяляр едилмяси барядя» Азербайжан Республикасы Ганунунун тятбиг едилмяси барядя» 2 декабр 1997-жи ил тарихли фярманына ясеян, шямин Ганунун 13.1-жи маддясиндя нязрядя тутулмуш мцвафиг ижра шакимиййятинин сялашиййятлярини Азербайжан Республикасынын Игтисади Инкишаф Назирлийи шяйата кечирир // «Сацибкарлыг фяалиййяти (сянядляр топлусу)». «Ццгуг ядябиййаты» няшриййаты. Баку, 2003, с.52.

- «Antiinhisar fəaliyyəti haqqında» qanunun 13.1-ci maddəsinin 1-ci bəndində göstərilən təsərrüfat subyektlərinin aktivlərinin ümumi balans dəyəri minimum əmək haqqı məbləğinin 75 min mislindən çox olduqda;

- təsərrüfat subyektlərindən birinin müvafiq əmtəə bazarında payı 35%-dən çox olduqda;

- səhmləri əldə edilən təsərrüfat subyekti həmin səhmləri özgəninkiləşdirən təsərrüfat subyektinin fəaliyyətinə nəzarət etdikdə.

Məhdud məsuliyyətli cəmiyyətin nizamnamə kapitalının 20%-dən çoxunu və ya səhmdar cəmiyyətin səsvermə hüququ verən səhmlərinin 20%-dən çoxunu əldə edən təsərrüfat ortaqlığı və ya cəmiyyəti bu barədə məlumatı ləngimədən dərc etdirməlidir (MM-in 68.2-ci maddəsi). Həmin məlumatlar ümumi tanışlıq üçün rəsmi dövlət qəzetində dərc olunmalıdır.

Hüquq ədəbiyyatında asılı təsərrüfat cəmiyyətinin törəmə təsərrüfat cəmiyyəti ilə müqayisəli təhlili xüsusi diqqət tələb edir¹. Belə ki, birincisi, asılı təsərrüfat cəmiyyətində çıxış edən üstün iştirakçı təsərrüfat və sahibkarlıq fəaliyyəti məsələləri üzrə bu cəmiyyətə məcburi göstərişlər verə bilməz. Üstün iştirakçının imkanı onunla müəyyənləşdirilir ki, o, səhmlərin xeyli hissəsini əldə etməkdə asılı cəmiyyətin qərar qəbul etməsinə təsir göstərə bilər. İkinci fərqli cəhət ondan ibarətdir ki, əgər törəmə cəmiyyətə münasibətdə əsas iştirakçı geniş səlahiyyətlərə malikdirsə, asılı cəmiyyətə münasibətdə üstün iştirakçının bu cür geniş səlahiyyəti yoxdur. Üçüncü fərqli cəhətə görə, üstün iştirakçı (iştirakçı) asılı cəmiyyətin kreditorları qarşısında bu cəmiyyətin öhdəliklərinə (borclarına) görə məsuliyyət daşıdır.

§ 5. Tam ortaqlıq

Tam ortaqlıq sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olan iki və daha artıq şəxsin paylarına bölünmüş şərikli kapitalı olan və onun fəaliyyətində şəxsən iştirak etməyə borclu olan hüquqi şəxs statuslu kommersiya təşkilatıdır, təsərrüfat orqanlığının xüsusi növüdür. Belə ki, MM-in 69-cu maddəsinə əsasən, ortaqlıq o

¹ Аллашвердийев С.С. Азербайжан Республикасынын мцлки щцгугу. 1 жилд, 1-жи китаб, ДЯрслик, Баки, «Диэста», 2003, с. 578.

halda tam ortaqlıq sayılır ki, onun iştirakçıları (tam ortaqları) nizamnaməyə müvafiq surətdə ortaqlıq adından sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olur və ortaqlığın öhdəlikləri üzrə onlara mənsub əmlakla məsuliyyət daşıyırlar. Şəxs yalnız bir tam ortaqlığın iştirakçısı ola bilər.

Firma adına tam ortaqlığın bütün iştirakçılarının adları və «tam ortaqlıq» sözləri daxil edilməli və ya «və ortaqları» və «tam ortaqlıq» sözləri əlavə edilməklə bir və ya bir neçə iştirakçının adı daxil edilməlidir.

Sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olmaq məqsədilə yaradılması tam ortaqlığın səciyyəvi keyfiyyət xüsusiyyətlərindən biridir. Odur ki, qanunvericilikdə hüquqi şəxs yaratmaqla sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olan sahibkarlıq fəaliyyəti subyektlərinin hüquqları və vəzifələri, onun dövlət tərəfindən müdafiə və təqdir olunmasının forma və üsulları, sahibkarların dövlət orqanları ilə qarşılıqlı münasibətləri müəyyənləşdirən normalar tam ortaqlığın hüquqi statusunun əsasını təşkil edir. Lakin Azərbaycan Respublikası MM-in normaları bu sahədə mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Qeyd edilən normativ hüquqi aktlarla yanaşı, tam ortaqlığın hüquqi vəziyyətinin müəyyənləşdirilməsində və onun təşkilatdaxili münasibətlərinin hüquqi tənzimlənməsində təsis sənədi kimi nizamnamə xüsusi diqqət tələb edir.

Mülki qanunvericiliyin müəyyənləşdirdiyi ümumi qaydalara əsasən, tam ortaqlığın nizamnaməsində onun adı, olduğu yer, fəaliyyətinin idarə edilməsi qaydası, habelə onun ləğv qaydası müəyyənləşdirilir (MM-in 47.2-ci maddəsi). Bu ümumi normalardan əlavə, MM-in 70-ci maddəsinə əsasən tam ortaqlığın nizamnaməsində ortaqlığın şərikli kapitalının miqdarı və tərkibi haqqında; hər bir iştirakçının şərikli kapitaldakı payının miqdarı və dəyişdirilməsi qaydası haqqında; onların mayalarının tərkibi və maya qoyulması qaydası haqqında; maya qoyulması üzrə vəzifələrin pozulmasına görə iştirakçıların məsuliyyəti haqqında şərtlər göstərilməlidir.

Tam ortaqlığın fəaliyyəti bütün iştirakçıların ümumi razılığı ilə idarə edilir. Tam ortaqlığın nizamnaməsində qərarın iştirakçıların səs çoxluğu ilə qəbul olunduğu hallar nəzərdə tutula bilər. Əgər nizamnamədə tam ortaqlıq

iştirakçılarının səslərinin sayını müəyyənləşdirilməyin başqa qaydası nəzərdə tutulmayıbsa, tam ortaqlığın hər iştirakçısının bir səsi vardır.

Ortaqlığın hər bir iştirakçısı ortaqlığın işlərini aparmağa vəkil edilib-edilməməsindən asılı olmayaraq işlərin aparılmasına dair bütün sənədlərlə tanış ola bilər. Bu hüquqdan imtina və ya onun məhdudlaşdırılması, o cümlədən ortaqlıq iştirakçılarının razılaşması üzrə imtina və ya məhdudlaşdırma əhəmiyyətsizdir (MM-in 71-ci maddəsi). Əgər tam ortaqlığın nizamnaməsində onun bütün iştirakçılarının işləri birlikdə aparması və ya işlərin aparılmasının ayrı-ayrı iştirakçılara tapşırılması müəyyənləşdirilməyibsə, tam ortaqlığın hər bir iştirakçısı ortaqlıq adından fəaliyyət göstərə bilər. Ortaqlığın iştirakçıları onun işlərini birlikdə apararkən hər bir əqdin bağlanması üçün ortaqlığın bütün iştirakçılarının razılığı tələb edilir. Əgər ortaqlığın iştirakçıları onun işlərinin aparılmasını iştirakçıların biriən və ya bəzilərinə tapşırlarsa, qalan iştirakçılar ortaqlıq adından əqdlər bağlamaq üçün ortaqlığın işlərinin aparılmasının tapşırıldığı iştirakçıdan (iştirakçılardan) etibarnamə almalıdırlar.

Üçüncü şəxslərə münasibətdə ortaqlıq onun iştirakçılarının səlahiyyətlərini məhdudlaşdıran nizamnamə müddəalarına istinad edə bilməz, amma əqdin bağlandığı vaxt ortaqlıq iştirakçısının ortaqlıq adından fəaliyyət göstərmək hüququ olmadığı üçüncü şəxsin bildiyini və ya bilməli olduğunu ortaqlığın sübuta yetirdiyi hallar istisna təşkil edir.

Ortaqlığın işlərinin aparılması üzrə bir və ya bir neçə iştirakçıya verilmiş səlahiyyətlərə məhkəmə ciddi əsaslar olduqda, o cümlədən vəkil edilmiş şəxs (şəxslər) öz vəzifələrini kobudcasına pozduqda və ya onun işləri ağılla aparmağa qabir olmadığı aşkara çıxdıqda ortaqlığın bir və ya bir neçə digər iştirakçısının tələbi ilə xitam verə bilər. Məhkəmə qərarına əsasən ortaqlığın nizamnaməsində müvafiq dəyişikliklər edilir (MM-in 72–ci maddəsi).

Tam ortaqlığın iştirakçıları iki qrupa bölünürlər:

- tam ortaqlığın təsisçisi olmuş iştirakçılar;
- tam ortaqlıq qeydə alındıqdan sonra ona daxil olan iştirakçılar, yəni təsisçi olmayan iştirakçılar.

İştirakçı tam ortaqlıq qeydə alınanadək onun şərikli kapitalına maya qoymağa, nizamnamə şərtlərinə uyğun olaraq ortaqlığın fəaliyyətində bilavasitə iştirak etməyə borcludur.

Sahibkarlıq fəaliyyətinin subyekti kimi tam ortaqlığın xüsusi diqqət tələb edən cəhətlərindən biri də qanunvericilikdə bu kommersiya təşkilatının iştirakçıları üçün daha ciddi və imperativ qaydaların müəyyənləşdirilməsidir. Belə ki, tam ortaqlıq iştirakçısının ixtiyarı yoxdur ki, qalan iştirakçıların razılığı olmadan öz adından öz mənafeləri və ya üçüncü şəxslərin mənafeləri üçün ortaqlığın fəaliyyət predmetini təşkil edən əqdlərlə eyni xarakterli əqdlər bağlasın. Bu qayda pozulduqda ortaqlıq öz mülahizəsi ilə həmin iştirakçıdan ortaqlığa vurulmuş zərərin əvəzini ödəməyi və ya bu cür əqdlər üzrə əldə etdiyi bütün faydanı ortaqlığa verməyi tələb edə bilər.

Tam ortaqlığın mənfəəti və zərəri, əgər nizamnamədə və ya iştirakçıların digər razılaşmasında onların şərikli kapitaldakı paylarına mütənəsib sürətdə bölüşdürülür. Ortaqlıq iştirakçısının mənfəət və zərərdə iştirakdan kənar edilməsi barədə razılaşma əhəmiyyətsizdir. Əgər ortaqlığın düşdüyü zərər nəticəsində onun xalis aktivlərinin dəyəri şərikli kapitalının miqdarından az olarsa, ortaqlığın götürdüyü mənfəət, xalis aktivlərin dəyəri artıb şərikli kapitalın miqdarını ötənədək onun iştirakçıları arasında bölüşdürülmür (MM-in 74-cü maddəsi).

Tam ortaqlığın iştirakçıları həmin kommersiya təşkilatının öhdəliklərinə görə özlərinin əmlakı ilə birgə subsidiar məsuliyyət daşıyırlar.

Qanunverici orqanın tam ortaqlığın iştirakçıları üçün belə ciddi məsuliyyət müəyyənləşdirməsi, bir tərəfdən sahibkarlıq fəaliyyətini özlərinə peşə etmiş şəxslərin məsuliyyət hisslərinin artırılması, digər tərəfdən mülki dövryyənin daha etibarlı təmini ilə əlaqədardır. Belə ki, MM-in 75-ci maddəsinə əsasən, tam ortaqlığın təsisçisi olmayan iştirakçısı onun ortaqlığa daxil olmasından əvvəl əmələ gəlmiş öhdəliklər üzrə digər iştirakçılarla bərabər məsuliyyət daşıyır. Ortaqlıqdan çıxmış iştirakçı ortaqlığın onun çıxdığı anadək əmələ gəlmiş öhdəlikləri üzrə ortaqlığın onun çıxdığı il üçün fəaliyyəti barəsində hesabatın təsdiq edildiyi iki il ərzində qalan iştirakçılarla bərabər məsuliyyət daşıyır.

Qanuna əsasən, qeyd edilən məsuliyyətin məhdudlaşdırılması və ya aradan qaldırılması haqqında ortaqlıq iştirakçılarının razılaşması əhəmiyyətsizdir.

Tam ortaqlığın iştirakçılarının onun tərkibindən çıxmasının iki yolu fərqləndirilir:

- iştirakçının könüllü surətdə tam ortaqlığın tərkibindən çıxması;
- məcburi qaydada çıxarılma.

Tam ortaqlıq iştirakçılarının razılığı ilə, yəni könüllü qaydada, qanunla nəzərdə tutulmuş əsaslar olduqda məhkəmə qərarı ilə, yəni məcburi qaydada, eləcə də, tam ortaqlıqla yeganə bir iştirakçının qalması əsasına görə ləğv edilə bilər.

§ 6. Kommandit ortaqlıq

Kommandit ortaqlığı təsərrüfat ortaqlığının xüsusi növü olan hüquqi şəxs statuslu kommersiya təşkilatıdır. Kommandit sözü isə mənaca mahiyyətinə bir o qədər də uyğun olmayan, «commandare» sözündən olub, italyancadan lüğəti tərcümə etdikdə «saxlanca vermə» mənasını verir. Kommandit ortaqlığı elə bir ortaqlıqdır ki, ortaqlığın adından sahibkarlıq fəaliyyətini həyata keçirən və ortaqlığın öhdəlikləri üzrə öz əmlakı ilə məsuliyyət daşıyan iştirakçılar (tam ortaqlar) ilə yanaşı ortaqlığın fəaliyyət ilə bağlı zərər üçün qoyduqları mayaların məbləği həddində risk daşıyan və ortaqlığın sahibkarlıq fəaliyyətində iştirak etməyən bir və ya bir neçə iştirakçısı – maya qoyanı (kommanditçi) vardır. Kommandit ortaqlığında iştirak edən tam ortaqların hüquqi vəziyyəti və ortaqlığın öhdəlikləri üzrə onların məsuliyyəti Mülki Məcəllənin tam ortaqlıq iştirakçıları haqqında qaydaları ilə müəyyənləşdirilir.

Şəxs yalnız bir kommandit ortaqlığında tam ortaqlıq ola bilər. Tam ortaqlığın iştirakçısı kommandit ortaqlığında tam ortaqlıq ola bilməz. Kommandit ortaqlığındakı tam ortaqlıq tam ortaqlığın iştirakçısı ola bilməz. Kommandit ortaqlığının firma adında bütün tam ortaqların adları ilə «kommandit ortaqlığı» sözləri və ya «və

ortaqları» və «kommandit ortaqlığı» sözləri əlavə edilməklə azı bir tam ortağın adı göstərməlidir. Əgər kommandit ortaqlığının firma adına maya qoyanın adı daxil edilərsə, həmin maya qoyan tam ortağa çevrilir (MM-in 82-ci maddəsi).

Qanunvericilikdə kommandit ortaqlığa verilən anlayışdan göründüyü kimi, onun səciyyəvi keyfiyyət xüsusiyyəti, eyni zamanda, tam ortaqlıqdan əsas fərqi, onun subyektiv tərkibinin iki müxtəlif hüquqi statusa malik iştirakçıdan ibarət olmasıdır.

Bu cəhət nəzərə alınmaqla, hüquq ədəbiyyatında bəzi müəlliflər, haqlı olaraq, kommandit ortaqlığı tam ortaqlığın növ müxtəlifliyi, xüsusi forması da adlandırırlar. Belə ki, tam ortaqlığın hüquqi statusuna həmin ortaqlığın zövü olmayan (ortaqlığın adından sahibkarlıq fəaliyyətini həyata keçirən və ortaqlığın öhdəlikləri üzrə öz əmlakı ilə məsuliyyət daşıyan iştirakçılar – tam ortaqlardan əlavə) bir və ya bir neçə iştirakçının maya qoymaqla iştirak etməsinə və həmin iştirakçıların tam ortaqlardan fərqli olaraq, yalnız qoyduğu mayaların məbləği həddində məsuliyyət daşmasına, ortaqlığın sahibkarlıq fəaliyyətində iştirak etməməsinə icazə verilməsi barədə müddəaların əlavə edilməsi, tam ortaqlıqla kommandit ortaqlığı arasındakı fərqləri aradan qaldırmış olardı¹.

Təsadüfi deyildir ki, MM-in 82.6-cı maddəsinə əsasən, MM-in tam ortaqlıq haqqında qaydaları (MM-in 69-81-ci maddələri) kommandit ortaqlığına bu şərtlə tətbiq edilir ki, həmin qaydalar MM-in kommandit ortaqlığı haqqında qaydalarına (MM-in 82-86-cı maddələri) zidd olmasın.

Kommandit ortaqlığının nizamnaməsində MM-in 47.2-ci maddəsində nəzərdə tutulmuş və bütün hüquqi şəxslərin nizamnamələri üçün zəruri olan elementlər (hüquqi şəxsin adı, olduğu yer, fəaliyyətinin idarə edilməsi qaydası, habelə onun ləğvi qaydası) müəyyənləşdirilərək göstərilməsindən əlavə, MM-in 83-cü maddəsində nəzərdə tutulmuş digər məlumatlar – ortaqlığın şərikli kapitalının miqdarı və tərkibi haqqında; tam ortaqlardan hər birinin şərikli kapitaldakı payının miqdarı və dəyişdirilməsi qaydası haqqında; onların qoyduqları mayaların tərkibi və maya qoyulması qaydası haqqında; maya qoyulması üzrə vəzifələri pozmağa

¹ Суханов Е. Комментарий КГК РФ // Хозяйство и право. 1995, №3, с.12.

görə onların məsuliyyəti haqqında; maya qoyanların verdikləri mayaların məcmu miqdarı haqqında şərtlər göstərilməlidir.

Kommandit ortaqlığında idarəetməni tam ortaqlar həyata keçirirlər. Onun tam ortaqlar tərəfindən idarə edilməsi və işlərinin aparılması qaydasını tam ortaqlar Mülki Məcəllənin tam ortaqlıq haqqında qaydalarına əsasən müəyyənləşdirirlər.

Maya qoyanların kommandit ortaqlığının idarə edilməsində və işlərinin aparılmasında iştirak etmək, onun adından etibarnaməsiz çıxış etmək ixtiyarı yoxdur. Onlar ortaqlığın idarə edilməsi və işlərinin aparılması üzrə tam ortaqların hərəkətləri barəsində mübahisə edə bilməzlər (MM-in 84-cü maddəsi).

Kommandit ortaqlığına maya qoyan şərikli kapitalla maya qoymağa borcludur. Mayanın qoyulması maya qoyana ortaqlıq tərəfindən verilən iştirak şəhadətnaməsi ilə təsdiqlənir.

Kommandit ortaqlığına maya qoyanın aşağıdakı hüquqları vardır:

Ortaqlığın mənfəətindən onun şərikli kapitaldakı payına düşən hissəsini nizamnamədə nəzərdə tutulan qaydada almaq;

Ortaqlığın illik hesabatları və balansları ilə tanış olmaq;

Maliyyə ili qurtardıqda ortaqlıqdan çıxmaq və nizamnamədə nəzərdə tutulan qaydada öz mayasını almaq;

Şərikli kapitaldakı payını və ya onun hissəsini digər maya qoyana və ya üçüncü şəxsə vermək.

Maya qoyanlar Mülki Məcəllənin 93.3-cü maddəsində nəzərdə tutulan şərtlərə və qaydaya əsasən payı (onun hissəsini) satın almaqla üçüncü şəxslər qarşısında üstünlük hüququna malikdirlər. Maya qoyanın bütün payını başqa şəxsə verməsi onun ortaqlıqda iştirakına xitam verir. Kommandit ortaqlığının nizamnaməsində maya qoyanların başqa hüquqları da nəzərdə tutula bilər (MM-in 85-ci maddəsi).

Kommandit ortaqlığın ləğvi. MM-in 86-cı maddəsində müəyyən edilmiş xüsusi qaydalar nəzərə alınmaqla, hüquqi şəxslərin ləğvi barədə MM-in 59-cu maddəsinə uyğun olaraq, onun mövcudluğuna və fəaliyyətinə hüquq və vəzifləri hüquq varisliyi qaydasında başqa şəxslərə keçmədən xitam verilməsi deməkdir.

§ 7. Məhdud məsuliyyətli cəmiyyət

Məhdud məsuliyyətli cəmiyyət hüquqi şəxs statuslu kommersiya təşkilatıdır, təsərrüfat cəmiyyətinin bir formasıdır. Bir və ya bir neçə şəxs (fiziki və (və ya hüquqi şəxs) tərəfindən təsis edilən, nizamnamə kapitalı nizamnamə ilə müəyyənləşdirilmiş miqdarda paylara bölünən cəmiyyət məhdud məsuliyyətli cəmiyyət sayılır. Məhdud məsuliyyətli cəmiyyətin iştirakçıları onun öhdəlikləri üzrə məsuliyyət daşımır və cəmiyyətin fəaliyyəti ilə bağlı zərər üçün qoyduqları mayaların dəyəri həddində risk daşıyırlar. Cəmiyyət öz iştirakçılarının üçüncü şəxslər qarşısında öhdəliklərinə görə məsuliyyət daşımır (MM-in 87.1-ci maddəsi).

Adına uyğun olaraq bu kommersiya təşkilatı üzvləri cəmiyyətin fəaliyyəti ilə bağlı məhdud həddə, yəni zərər üçün qoyduqları mayaların dəyəri haqqında məsuliyyət daşıyırlar, cəmiyyətin öhdəlikləri üçün məsuliyyət daşıyırlar. Bu da məhdud məsuliyyətli cəmiyyətin əsas səciyyəvi keyfiyyət xüsusiyyətidir.

Məhdud məsuliyyətli cəmiyyətin hüquqi vəziyyəti, habelə onun iştirakçılarının hüquq və vəzifələri Azərbaycan Respublikası Mülki Məcəlləsi (87-96-ci maddələri)¹ ilə müəyyənləşdirilir. Bunlardan əlavə, məhdud məsuliyyətli müəssisənin hüquqi vəziyyətinin, təsisçilərinin hüquq və vəzifələrinin, habelə onun yaradılması, fəaliyyəti, yenidən təşkili və ləğv edilməsinin ümumi qaydalarının müəyyənləşdirilməsində «Məhdud məsuliyyətli müəssisələr haqqında» Azərbaycan Respublikasının qanunu² mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

¹ Azərbaycan Respublikasının 2003-cü il 23 dekabr tarixli Qanunu ilə edilmiş yəni dəyişikliklər. – «Azərbaycan» qəzeti, 2004-cü il 16 mart, № 55.

² 1988-ci il 29 dekabrda qəbul edilmiş Qanun 2001-ci il 23 noyabr tarixli Qanunla yəni dəyişikliklər edilmişdir – Azərbaycan Respublikasının Qanunlar Kolliyası, BİBİ jurnalı, Bakı, № 2, 2001. s.664-677.

Kommersiya təşkilatı kimi məhdud məsuliyyətli cəmiyyətin öz firma adı olmalı və həmin adda «Məhdud məsuliyyətli cəmiyyət» sözləri göstərməlidir (MM-in 87.8-ci maddəsi). Eyni xarakterli norma «Məhdud məsuliyyətli müəssisələr haqqında» qanunun 3-cü maddəsinin 3-cü hissəsində göstərilir: «Müəssisənin adı yalnız ona məxsusdur. Eyni adlı müəssisənin, yaxud adının önündə və ya sonunda rəqəm yazmaqla adı fərqləndirilən müəssisənin dövlət qeydiyyatına alınmasına yol verilmir».

Qanunun həmin normasının tətbiqinə çətinliklərin olması ilə əlaqədar Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin sorğusu əsasında Azərbaycan Respublikası Konstitusiyaya Məhkəməsi «Məhdud məsuliyyətli müəssisələr haqqında» Azərbaycan Respublikası Qanununun 3-cü maddəsinin 3-cü hissəsinin şərh edilməsi haqqında 1999-cu il 8 sentyabr tarixli qərar qəbul etmişdir¹. Həmin qərara əsasən, qanunun sözü gedən norması tətbiq edildikdən nəzərə alınmalıdır ki, məhdud məsuliyyətli müəssisənin adı dövlət qeydiyyatına alınmış digər məhdud məsuliyyətli müəssisənin adından fərqlənməlidir.

Məhdud məsuliyyətli cəmiyyət iki yolla yaradıla bilər:

- mülki qanunvericilikdə müəyyən edilmiş qaydada yeni cəmiyyətin yaradılması yolu ilə;
- qanunla müəyyənləşdirilmiş qaydalar və məhdudiyyətlər nəzərə alınmaqla fəaliyyət göstərən hüquqi şəxsin yenidən təşkili (birləşmə, qoşulma, bölüşmə, ayrılma, çevrilmə) yolu ilə.

Məhdud məsuliyyətli cəmiyyətin yaradılması bir neçə mərhələdən ibarətdir:

- cəmiyyətin təsis yığıncağının keçirilməsi;
- əgər cəmiyyət bir neçə təsisçi tərəfindən yaradılsa, təsisçilər müqavilə bağlayaraq cəmiyyətin nizamnaməsini, onun yaradılması üzrə birgə fəaliyyət qaydalarını və s. müəyyənləşdirirlər;
- əgər məhdud məsuliyyətli cəmiyyət bir şəxs tərəfindən yaradılsa, cəmiyyətin yaradılması haqqında qərarın qəbul edilməsi;
- nizamnamə kapitalının ödənilməsi;

¹ «Азәрбайжан» гязети, 1999-жу ил, 16 сентябр.

- nizamnamənin hazırlanması.

MM-in 87.4-cü maddəsinə əsasən cəmiyyətin yaradılması zamanı təsis yığıncağı cəmiyyətin kapitalı təsisçilər tərəfindən tamamilə formalaşdırıldıqdan sonra keçirilir. Təsis yığıncağı bütün təsisçilər və ya nümayəndələri iştirak etdikdə səlahiyyətlidir (yetərsay var). yetərsay olmadıqda yığıncaq təkrarən keçirilir. Yetərsay təkrarən keçirilən təsis yığıncağında da olmadıqda, cəmiyyətin yaradılması iclasda iştirak edən təsisçilər və ya onların nümayəndələri tərəfindən baş tutmamış hesab edilir və bu qərar bütün təsisçilərin nəzərinə yeddi gün müddətində çatdırılır.

Cəmiyyətin yaradılması zamanı keçirilən təsis yığıncağı:

- cəmiyyətin yaradılması zamanı nizamnamə kapitalına ödənilən pul olmayan əmanətlərin dəyərini təsdiq edir;

- cəmiyyətin yaradılması barədə qərar qəbul edir və onun nizamnaməsini təsdiq edir;

- Mülki Məcəllə və cəmiyyətin nizamnaməsi ilə nəzərdə tutulmuş cəmiyyətin idarəetmə orqanlarını təşkil edir;

- cəmiyyətin yaradılması və cəmiyyətin fəaliyyətinin başlanması ilə əlaqədar Mülki Məcəlləyə müqaviləyə zidd olmayan digər məsələləri həll edir.

Cəmiyyətin təsis yığıncağında cəmiyyətin təsis edilməsi, nizamnamənin təsdiq edilməsi, cəmiyyətin yaradılması zamanı nizamnamə kapitalına ödənilən pul olmayan əmanətlərin dəyərinin təsdiq edilməsi, idarəetmə orqanlarının formalaşdırılması barədə qərarlar təsisçilər tərəfindən yekdilliklə, digər məsələlər üzrə isə sadə səs çoxluğu ilə qəbul edilir. Cəmiyyətin yaradılması ilə bağlı və onun dövlət qeydiyyatına alınmasına qədər yaranmış öhdəliklərinə görə cəmiyyətin təsisçiləri birgə məsuliyyət daşıyırlar.

Məhdud məsuliyyətin cəmiyyətin nizamnaməsində MM-in 47.2-ci və 89-cu maddələrinə uyğun tərtib edilməlidir. Belə ki, nizamnamədə cəmiyyətin adı, olduğu yer, fəaliyyətinin idarə edilməsi qaydası, ləğv edilməsi qaydası, eyni zamanda, cəmiyyətin nizamnamə kapitalının miqdarı haqqında; iştirakçılardan hər birinin payının miqdarı haqqında; onların qoyduqları mayaların tərkibi və maya

qoyması qaydası haqqında; maya qoyulması üzrə öhdəlikləri pozmağa görə iştirakçıların məsuliyyətləri haqqında; cəmiyyəti idarəetmə orqanlarının tərkibi və səlahiyyəti, onların qərarlar qəbul edilməsi, o cümlədən barəsində yekdillik və ya şərtləşdirilmiş səs çoxluğu ilə qərarlar qəbul edilən məsələlərə dair qərarlar qəbul etməsi qaydası haqqında şərtlər göstərilməlidir.

Məhdud məsuliyyətli cəmiyyətin nizamnamə kapitalı onun iştirakçılarının mayalarının dəyərindən təşkil olunur. Cəmiyyətin nizamnamə kapitalı onun kreditorlarının mənafehinə təminat verən əmlakının minimum miqdarını müəyyənləşdirir. Cəmiyyətin nizamnamə kapitalının miqdarı onun kreditorlarının mənafehinə təminat verən məbləğdən az ola bilməz. Məhdud məsuliyyətli cəmiyyətin təsisçiləri cəmiyyət qeydə alınana qədər nizamnamə kapitalını tamamilə ödəməyə borcludurlar. Məhdud məsuliyyətli cəmiyyət iştirakçısının cəmiyyətin nizamnamə kapitalına maya qoymaq vəzifəsindən azad yolu ilə azad edilməsinə yol verilmir. Məhdud məsuliyyətli cəmiyyətin nizamnamə kapitalı yalnız onun tam ödənilməsindən sonra MM-də və cəmiyyətin nizamnaməsində nəzərdə tutulmuş qaydada cəmiyyətin əmlakı hesabına iştirakçıların nizamnamə kapitalındakı mayalarının dəyərinə mütənasib şəkildə artırılması və (və ya) iştirakçılar tərəfindən əlavə mayaların qoyulması vasitəsi ilə (və ya) cəmiyyətə qəbul edilən yeni iştirakçıların mayaları hesabına artırıla bilər. Məhdud məsuliyyətli cəmiyyətin nizamnamə kapitalının cəmiyyətin əmlakı hesabına artırılması cəmiyyətin nizamnaməsində nəzərdə tutulmuş qaydada cəmiyyətin ümumi yığıncağının qərarı ilə həyata keçirilir. Belə qərar yalnız cəmiyyətin ötən il üçün mühasibat hesabatının göstəriciləri əsasında qəbul edilə bilər.

Nizamnamə kapitalının cəmiyyətin əmlakı hesabına artırılan miqdarı cəmiyyətin xalis aktivlərinin dəyəri, nizamnamə kapitalının miqdarı və cəmiyyətin ehtiyat fondu arasındakı fərqi keçməməlidir. Cəmiyyətin nizamnamə kapitalı bu maddədə müəyyən edilmiş qaydada artırıldıqda iştirakçıların mayalarının məbləği dəyişmədən bütün iştirakçıların mayalarının nominal dəyəri proporsional surətdə artır. Məhdud məsuliyyətli cəmiyyətin nizamnamə kapitalının iştirakçıların əlavə payları hesabına artırılması cəmiyyətin nizamnaməsində nəzərdə tutulmuş

qaydada cəmiyyətin ümumi yığıncağının qərarı ilə həyata keçirilir. Bu qərarla əlavə payların ümumi dəyəri, həmçinin iştirakçının əlavə payının dəyəri və onun payının nominal dəyərinin artırıldığı məbləğ arasındakı nisbət müəyyən edilməlidir. Həmin nisbət iştirakçının payının nominal dəyərinin onun əlavə payına bərabər və ya ondan az məbləğdə arta biləcəyi nəzərə alınmaqla müəyyən edilir. Hər bir iştirakçı əlavə payların ümumi dəyərindən artıq olmayan, həmin iştirakçının nizamnamə kapitalında olan mayasının məbləğinə proporsional olaraq əlavə pay qoymay hüququna malikdir. İştirakçılar tərəfindən əlavə paylar, bu barədə ümumi yığıncağın qərarı qəbul edildikdən sonra nizamnamədə və ya ümumi yığıncağın qərarında müəyyən edilmiş müddətdə qoyulmalıdır. Əlavə pay qoymaq üçün müəyyən edilmiş müddətin ötürülməsi nizamnamə kapitalının qeyd edilən üsulla artırılmasının baş tutmasına səbəb olur.

MM-in 90.6-cı maddəsində nəzərdə tutulmuş qaydada cəmiyyətin ümumi yığıncağının cəmiyyətin nizamnamə kapitalının artırılması haqqında qərarı iştirakçının (iştirakçıların) əlavə maya qoyulması haqqında ərizəsi və (və ya) əgər nizamnamədə qadağan edilməmişdirsə, üçüncü şəxsin (şəxslərin) onun (onların) cəmiyyətə iştirakçı kimi qəbul edilməsi və ya maya qoyması haqqında ərizəsi əsasında qəbul edilir. Ərizədə mayaların məbləği və tərkibi, onların qoyulma qaydası və müddəti, iştirakçının və ya üçüncü şəxsin nizamnamə kapitalında malik olmaq istədikləri mayaların məbləği göstərilir. Ərizədə mayaların qoyulmasının və cəmiyyətə daxil olmanın digər şərtləri də göstərilə bilər. Cəmiyyətin ümumi yığıncağı iştirakçıların ərizəsi əsasında nizamnamə kapitalının artırılması haqqında qərarın qəbul edilməsi ilə eyni zamanda nizamnamə kapitalının məbləğinin və ərizə vermiş iştirakçının mayasının nominal dəyərinin artırılması ilə əlaqədar nizamnaməyə edilən dəyişikliklər haqqında da qərar qəbul edir. Ümumi yığıncaq üçüncü şəxsin ərizəsi əsasında nizamnamə kapitalının artırılması haqqında qərarla yanaşı, üçüncü şəxsin cəmiyyətə qəbul edilməsi, onun mayasının nominal dəyərinin müəyyən edilməsi və iştirakçıların mayalarının məbləğlərinin dəyişməsi ilə əlaqədar nizamnaməyə edilən dəyişikliklər haqqında qərar qəbul edir. Cəmiyyətə qəbul edilən üçüncü şəxsin mayasının nominal dəyəri onun payının dəyərinin məbləğinə

bərabər və ya ondan az olmalıdır. Əgər nizamnamə kapitalının artırılması baş tutmamışdırsa, cəmiyyət əğlabatan müddətdə iştirakçıların əlavə mayalarını və üçüncü şəxslərin mayalarını müvafiq olaraq geri qaytarmalıdır. Əgər ikinci və ya hər bir növbəti maliyyə ili başa çatarkən məhdud məsuliyyətli cəmiyyətin xalis aktivlərinin dəyəri nizamnamə kapitalından az olarsa, cəmiyyət öz nizamnamə kapitalının azaldığını elan etməyə və müəyyənləşdirilmiş qaydada qeydə aldırmağa borcludur. Əgər cəmiyyətin göstərilən aktivlərinin dəyəri nizamnamə kapitalının minimum miqdarından az olarsa, cəmiyyət ləğv edilməlidir.

Məhdud məsuliyyətli cəmiyyətin nizamnamə kapitalının azaldılması üçün iştirakçıların mayalarının nominal dəyərinin azaldılması yolu ilə həyata keçirilə bilər. Bütün iştirakçıların mayalarının nominal dəyərinin azaldılması yolu ilə nizamnamədə kapitalın azaldılması bütün iştirakçıların mayalarının nisbəti saxlanılmaqla həyata keçirilir. Cəmiyyətin nizamnamə kapitalının azaldılması cəmiyyətin ümumi yığıncağının qərarı əsasında həyata keçirilir. Nizamnamə kapitalının azaldılması haqqında ümumi yığıncağın qərarı qəbul edildikdən sonra nizamnamədə və ya cəmiyyətin ümumi yığıncağının qərarı ilə müəyyən edilmiş müddətdə cəmiyyət özünün bütün kreditörlərinə bu barədə yazılı məlumat göndərməlidir. Məlumat alındığı gündən bir ay müddətində cəmiyyətin kreditörlərinin cəmiyyətin müvafiq öhdəliklərinin vaxtından əvvəl yerinə yetirilməsini və ya xitamını, düşükləri zərərin əvəzinin ödənilməsini tələb etmək hüququ vardır (MM-in 90-cı maddəsi).

Mənfəətin bölüşdürülməsi məsələsi də, məhdud məsuliyyətli cəmiyyətin fəaliyyətində mühüm əhəmiyyət kəsb edən məsələlərdən biridir. Məhdud məsuliyyətli cəmiyyətin fəaliyyəti nəticəsində əldə edilmiş xalis mənfəətin iştirakçılar arasında bölüşdürülməsi cəmiyyətin ümumi yığıncağı tərəfindən qəbul edilən qərar əsasında cəmiyyətin nizamnaməsində müəyyən edilmiş qaydada həyata keçirilir. Həmin qərarda mənfəətin tamamilə və ya qismən bölüşdürülməsi müəyyən edilə bilər.

Məhdud məsuliyyətli cəmiyyətin hər bir iştirakçısının nizamnamə kapitalındakı mayalarına uyğun olaraq mənfəət almaq hüququ vardır. Cəmiyyətin nizamnaməsində

ayrı qayda nəzərdə tutulmamışdırsa, xalis mənfəət ümumi yığıncağın qərarı qəbul edildikdən sonra bir ay müddətində ödənilməlidir.

Nəzərə almaq lazımdır ki, xalis mənfəət dedikdə, Azərbaycan Respublikası Vergi Məcəlləsinin 13.2.19-cu maddəsinə əsasən, mənfəət vergisi çıxıldıqdan sonra qalaq mənfəət başa düşülməlidir.

Xalis mənfəətin bölüşdürülməsi haqqında məhdud məsuliyyətli cəmiyyət 2 halda qərar qəbul edə bilməz:

- əgər həmin qərar qəbul edildiyi anda məhdud məsuliyyətli cəmiyyət müflisləşmə və iflas əlamətlərinə uyğun gəlsə və ya həmin qərarın qəbul edilməsi nəticəsində belə əlamətlər əmələ gələcəksə;

- əgər həmin qərar qəbul edildiyi anda cəmiyyətin xalis aktivinin dəyəri onun nizamnamə kapitalından azdırsa və ya həmin qərarın qəbul edilməsi nəticəsində onun məbləğindən az olacaqsə.

Məhdud məsuliyyətli cəmiyyətin ali orqanı onun iştirakçılarının ümumi yığıncağıdır. Məhdud məsuliyyətli cəmiyyətdə onun fəaliyyətinə cari rəhbərliyi həyata keçirən və iştirakçıların ümumi yığıncağına hesabat verən icra orqanı (kolleqial və (və ya) təkbaşçı) yaradılır. Bir iştirakçısı olan cəmiyyətdə cəmiyyətin ümumi yığıncağının səlahiyyətləri iştirakçı tərəfindən təkbaşına həyata keçirilir. Cəmiyyətin nizamnaməsində nəzərdə tutulduq halda cəmiyyətin direktorlar şurası (və ya müşahidə şurası) və (və ya) təftiş komissiyası (müfəttiş) yaradıla bilər. Cəmiyyəti təkbaşına idarəetmə orqanı onun iştirakçıları olmayanların sırasından da seçilə bilər.

Məhdud məsuliyyətli cəmiyyətin iştirakçılarının ümumi yığıncağı növbəti və növbədənəknar ola bilər. Hər bir iştirakçının cəmiyyətin iştirakçılarının ümumi yığıncağında iştirak etmək, cəmiyyətin orqanlarını seçmək (təyin etmək), onlara seçilmək (təyin edilmək) və səsvermədə iştirak etmək, şəxsən iştirak və Mülki Məcəllə ilə müəyyən edilmiş qaydada təyin etdiyi nümayəndə vasitəsilə təmsil olunmaq hüququ vardır.

İştirakçıların həmin hüquqlarını məhdudlaşdıran hər hansı razılaşma və ya hərəkət etibarsızdır. Cəmiyyətin iştirakçılarının ümumi yığıncağında hər bir

iştirakçının onun nizamnamə kapitalındakı payına mütənasib səsi vardır. Cəmiyyətin iştirakçısı olmayan kollegial icra orqanının rəhbəri və üzvləri və ya cəmiyyətin təkbəşinə icra orqanının rəhbəri ümumi yığıncaqda məşvərətçi səs hüququ ilə iştirak edə bilər. Mülki Məcəllə ilə cəmiyyətin iştirakçılarının ümumi yığıncağının müstəsna səlahiyyətlərinə aid edilən məsələlərdən başqa, cəmiyyətin nizamnaməsinə uyğun olaraq cəmiyyətin iştirakçılarının ümumi yığıncağının səlahiyyətlərinə digər məsələlər də aid edilə bilər. Nizamnamədə müəyyən edilib-edilməməsindən asılı olmayaraq, ümumi yığıncaq cəmiyyətin fəaliyyəti ilə əlaqədar istənilən məsələni müzakirə edə bilər.

Cəmiyyətin iştirakçılarının növbəti ümumi yığıncağı icra orqanı tərəfindən nizamnamədə müəyyən edilmiş müddətdə, lakin ildə bir dəfədən az olmayaraq çağırılır. Cəmiyyətin illik fəaliyyətinin yekunlarına həsr olunmuş ümumi yığıncaq hesabat-maliyyə ili başa çatdıqdan sonra dörd aydan gec olmayaraq çağırılır. Cəmiyyətin iştirakçılarının növbədənəknar ümumi yığıncağı nizamnamədə müəyyən edilən hallarda və qaydada çağırılır. Növbədənəknar ümumi yığıncaq icra orqanının öz təşəbbüsü ilə, habelə direktorlar şurasının (müşahidə şurasının), təftiş komissiyasının (müfəttişin) və ya bütün səslərin azı onda birinə malik olan iştirakçılarının tələbi ilə çağırılır. Ləğvetmə prosesində olan cəmiyyətin növbədənəknar ümumi yığıncağı ləğvetmə komissiyası tərəfindən çağırılır.

Bir iştirakçıdan ibarət olan cəmiyyətdə yığıncağın səlahiyyətlərinə aid olan məsələlər barəsində qərarlar həmin iştirakçı tərəfindən təkbəşinə qəbul edilir və yazılı sürətdə rəsmiləşdirilir.

Cəmiyyəti idarəetmə orqanlarının səlahiyyətləri, habelə onların qərarlar qəbul etməsi və cəmiyyətin adından çıxış etməsi qaydası Mülki Məcəlləyə və cəmiyyətin nizamnaməsinə uyğun olaraq müəyyənləşdirilir.

Məhdud məsuliyyətli cəmiyyət iştirakçılarının ümumi yığıncağının müstəsna səlahiyyətinə aşağıdakılar aiddir:

- cəmiyyətin nizamnaməsinə və onun nizamnamə kapitalının miqdarını dəyişdirmək;

- cəmiyyətin icra orqanlarını yaratmaq və onların səlahiyyətlərinə vaxtından əvvəl xitam vermək;
- cəmiyyətin illik hesabatlarını və mühasibat balanslarını təsdiq etmək, onun mənfəətini və zərərini bölüşdürmək;
- cəmiyyətin yenidən təşkili və ya ləğvi haqqında qərar qəbul etmək;
- cəmiyyətin direktorlar şurasını (və ya müşahidə şurasını) və (və ya) təftiş komissiyasını (müfəttişini) seçmək.

Məhdud məsuliyyətli cəmiyyət illik maliyyə hesabatının düzgünlüyünü yoxlamaq üçün hər il əmlak mənafeələri ilə cəmiyyətə və ya onun iştirakçılarna bağlı olmayan peşəkar auditor cəlb etməlidir (kənar audit). Cəmiyyətin illik maliyyə hesabatının auditor yoxlanışı hər hansı iştirakçının tələbi ilə aparıla bilər. Bu halda auditor yoxlanışı həmin yoxlamayı tələb edən iştirakçının hesabına aparılır. Cəmiyyətin fəaliyyətinin auditor yoxlanışlarının aparılması qaydası qanunvericilik və cəmiyyətin nizamnaməsi ilə müəyyənləşdirilir.

Qanunvericilikdə nəzərdə tutulan hallar istisna olmaqla, cəmiyyətin işlərinin aparılması nəticələri haqqında cəmiyyət tərəfindən məlumatların dərc edilməsi (açıq hesabat) tələb olunmur (MM-in 91-ci maddəsi).

Məhdud məsuliyyətli cəmiyyət onun iştirakçılarının yekdil qərarı ilə könüllü surətdə yenidən təşkil edilə bilər və yaxud ləğv oluna bilər. Belə cəmiyyətin yenidən təşkilinin və ləğvinin başqa əsasları, habelə onun yenidən təşkili və ləğvi qaydası MM ilə müəyyənləşdirilir. Lakin nəzərə almaq lazımdır ki, məhdud məsuliyyətli cəmiyyətin iştirakçılarının yekdil qərarı dedikdə, ümumi yığıncaqda yetərsayın olması deyil, cəmiyyətin bütün üzvlərinin iştirakı zərurəti başa düşülməlidir. Digər imperativ norma, iştirakçıların lehinə səs verməsindən ibarətdir. Belə ki, məhdud məsuliyyətli cəmiyyətin hər hansı bir üzvü həmin qərarın əleyhinə səs verərsə, digər səslərin miqdarından asılı olmayaraq, cəmiyyətin yenidən təşkili və ləğvi ümumi qaydalarla həyata keçirilir.

Məhdud məsuliyyətli cəmiyyətin yenidən təşkilinin qovuşma, birləşmə, bölünmə, ayrılma və çevrilmə formaları ola bilər. «Məhdud məsuliyyətli müəssisələr haqqında» Azərbaycan Respublikası qanununun 41-45-ci maddələrində məhdud

məsuliyyətli cəmiyyətin yenidən təşkilinin həmin formalarının anlayışı və əsas cəhətləri öz əksini tapmışdır.

Qanuna əsasən, iki və ya daha çox müəssisənin qovuşması bu müəssisələrin balanslarının tamamilə birləşməsi yolu ilə həyata keçirilir. Qovuşma nəticəsində yeni müəssisə yaranır, qovuşan müəssisələr isə ləğv olunur. Qovuşan müəssisələrin hər birinin hüquq və vəzifələri (öhdəlikləri) yeni yaranan müəssisəyə keçir.

Bir və ya bir neçə müəssisənin başqa müəssisəyə birləşməsi bu müəssisələrin balanslarının birləşdirləri müəssisənin balansına daxil edilməsi yolu ilə həyata keçirilir. Birləşən müəssisələr ləğv olunur, onların hüquq və vəzifələri (öhdəlikləri) birləşdirləri müəssisəyə keçir və həmin yenidən təşkil edilmiş müəssisənin nizamnaməsində dəyişikliklər edilir.

Müəssisənin bölünməsi onun balansının aktiv və passivlərinin yeni yaranan müəssisələr arasında bölünməsi yolu ilə həyata keçirilir. Bölünən müəssisə ləğv olunur, onun hüquq və vəzifələri (öhdəlikləri) bölünmə balansına uyğun olaraq yaranan müəssisələrə keçir.

Müəssisədən bir və ya bir neçə müəssisənin ayrılması onun balansının aktiv və passivlərinin bir hissəsinin ayrılıb yeni yaranan bir və ya bir neçə müəssisəyə verilməsi yolu ilə həyata keçirilir. Müəssisənin hüquq və vəzifələrinin (öhdəliklərinin) bir hissəsi yeni yaranan müəssisələrə bölünmə balansına uyğun olaraq keçir.

Müəssisə digər təşkilati-hüquqi forması olan müəssisəyə çevrilə bilər və bu zaman onun bütün hüquq və vəzifələri (öhdəliklər) yeni yaranan müəssisəyə keçir.

§ 8. Əlavə məsuliyyətli cəmiyyət

Əlavə məsuliyyətli cəmiyyət təsərrüfat cəmiyyətinin xüsusi növü, hüquqi şəxs statuslu kommersiya təşkilatıdır, yəni müstəqil surətdə öz riski ilə həyata keçirdiyi, əsas məqsədi əmlak istifadəsindən, əmtəə satışından, işlər görünməsindən və ya xidmət göstərilməsindən mənfəət götürülməsi olan sahibkarlıq fəaliyyəti subyektidir.

Bir və ya bir neçə şəxs tərəfindən təsis edilən, nizamnamə kapitalı nizamnamə ilə müəyyənləşdirilmiş miqdarda paylara bölünən cəmiyyət əlavə məsuliyyətli cəmiyyət sayılır. Belə cəmiyyətin iştirakçıları onun öhdəlikləri üzrə öz mayalarının dəyərini cəmiyyətin nizamnaməsi ilə müəyyənləşdirilən, hamısı üçün eyni olan misli miqdarında özlərinin əmlakı ilə birgə subsidiar məsuliyyət daşıyırlar. İştirakçılardan biri müflis olduqda cəmiyyətin öhdəlikləri üzrə onun məsuliyyəti, əgər cəmiyyətin nizamnaməsində məsuliyyətin bölünməsinin ayrı qaydası nəzərdə tutulmayıbsa, qalan iştirakçılar arasında onların mayalarına mütənasib surətdə bölünür (MM-in 97.1-ci maddəsi).

Əlavə məsuliyyətli cəmiyyət məhdud məsuliyyətli cəmiyyətdən hər şeydən əvvəl öz öhdəliklərinə görə daşdıqları məsuliyyətin həcmi ilə fərqlənir. Belə ki, məhdud məsuliyyətli cəmiyyətin iştirakçıları onun öhdəlikləri üzrə məsuliyyət daşımaqla, cəmiyyətdə yaranmış zərər üçün qoyduqları maya dəyəri həddində risk daşdıqları halda, əlavə məsuliyyətli cəmiyyətin iştirakçıları onun öhdəlikləri üzrə özlərinin əmlakı ilə birgə subsidiar (əlavə) məsuliyyət daşıyırlar. Onların bu məsuliyyəti qoyduqları mayalara dəyərini nizamnamə ilə müəyyən edilən və bütün iştirakçılar üçün eyni olan misli həcmi ilə məhdudlaşdırılır. Nə qədər ki, əlavə məsuliyyətli cəmiyyət öz öhdəlikləri üzrə tam məsuliyyət daşıyır onun iştirakçılarından hansınsa müflis olmasu Bk məsuliyyətin həcmi azalda bilməz. Ona görə MM-in 97-ci maddəsində nəzərdə tutulmuşdur ki, belə halda müflis olmuş iştirakçının məsuliyyəti qalan iştirakçılar arasında onların paylarına mütənasib surətdə bölünməlidir. Əlavə məsuliyyətli cəmiyyətin nizamnaməsində belə məsuliyyətin bölünməsinin ayrı qaydası da nəzərdə tutula bilər. Lakin bütün hallarda məsuliyyətin tam həcmi cəmiyyətin üzərində saxlanılmalıdır¹.

Tam ortaqlıqla əlavə məsuliyyətli cəmiyyətin müqayisəsi də diqqət tələb edir. Belə ki, əlavə məsuliyyətli cəmiyyətin iştirakçıları tam ortaqlıqda olduğu kimi, cəmiyyətin (ortaqlığın) öhdəliklərinə görə birgə subsidiar məsuliyyət daşıyırlar. Lakin tam ortaqlığın iştirakçıları ortaqlığın öhdəliklərinə görə özlərinin bütün şəxsi

¹ Ясэров И.Г., Ясэдов Б.Ш. Азэрбайжан Республикасы Мцлки Мяжяллясинин комментарийасы. 1-жи китаб, Баки, «Ганун», 2004, с.210-202.

əmlakı ilə tam məsuliyyət daşıdıqları halda, bundan fərqli olaraq, əlavə məsuliyyətli cəmiyyətin iştirakçıları bütün şəxsi əmlakı ilə deyil, bu əmlakın əvvəlcədən müəyyən edilmiş konkret bir hissəsi ilə məsuliyyət daşıyırlar.

Əlavə məsuliyyətli cəmiyyətin iştirakçıları vətəndaşlar və hüquqi şəxslər ola bilərlər. Dövlət və bələdiyyə orqanlarının əlavə məsuliyyətli cəmiyyətin iştirakçısı olmasına yol verilmir.

Sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olan digər kommersiya təşkilatları kimi əlavə məsuliyyətli cəmiyyətin öz təşkilati-hüquqi formasını göstərən firma adı olmalıdır. Əlavə məsuliyyətli cəmiyyətin firma adında cəmiyyətin adı, habelə «əlavə məsuliyyətli cəmiyyət» sözləri göstərməlidir.

Firma adı qanunla müəyyənləşdirilmiş qaydada qeydə alınmış cəmiyyətin həmin addan istifadəyə müstəsna hüququ vardır. Firma adının qeydiyyatı və işlədilməsi qaydası qanunvericilikdə müəyyənləşdirilir.

MM-in əlavə məsuliyyətli cəmiyyətin hüquqi statusuna həsr olunmuş 97-ci maddəsində başqa qayda nəzərdə tutulmayıbsa, MM-in məhdud məsuliyyətli cəmiyyət haqqında qaydaları (MM-in 87-96-cı maddələri) əlavə məsuliyyətli cəmiyyətin hüquqi tənzimlənməsinə də tətbiq edilir.

§ 9. Səhmdar cəmiyyəti

Səhmdar cəmiyyəti təsərrüfat fəaliyyətini həyata keçirmək məqsədilə nizamnamə fondunu səhm buraxmaq yolu ilə formalaşdırılan fiziki və (və ya) hüquqi şəxslərin könüllü sazişi əsasında yaradılan müəssisədir. («Səhmdar cəmiyyəti haqqında» Azərbaycan Respublikası qanununun¹ 1-ci maddəsi).

Ölkəmizin ərazisində səhmdar cəmiyyətlərinin yaradılması və fəaliyyətinin hüquqi tənzimlənməsində, onların fəaliyyətinin hüquqi təminatında Azərbaycan

¹ Азәрбајжан Республікасы Ганунлар Кцллийаты, ЫІ жилд, Бақы, «Диэста», 2001, с.487.

Respublikası Mülki Məcəlləsi, «Səhmdar cəmiyyəti haqqında qanun», Azərbaycan Respublikasının 1996-cı il 29 noyabr tarixli qanunu ilə təsdiq edilmiş «Dövlət müəssisənin səhmdar cəmiyyətinə çevrilməsinin qaydaları haqqında əsasnamə¹» xüsusi yer tutur. Səhmdar cəmiyyətlərinin hüquq bazasını təşkil edən normativ hüquqi aktlar sistemində Azərbaycan Respublikası Prezidentinin «Dövlət mülkiyyətinin özəlləşdirilməsi zamanı yaradılan açıq tipli səhmdar cəmiyyətlərinin buraxılışı və qeydiyyatı haqqında əsasnamənin təsdiq edilməsi barədə fərmanı²», Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin «Dövlət mülkiyyətinin özəlləşdirilməsi nəticəsində yaradılmış səhmdar cəmiyyətlərinin və müəssisələrinin dövlətə və dövlət müəssisələrinə vaxtında ödənilməmiş borclarının ödənilməsi şərtləri haqqında» qərarı³, «Özəlləşdirmə prosesində yaradılan səhmdar cəmiyyətlərində səhmlərin nəzarət zərfinin və ya məhdudlaşdırıcı hissəsinin dövlət mülkiyyətində saxlanıldığı hallarda, həmin səhmdar cəmiyyətlərinin idarəetmə orqanlarında dövlət nümayəndələrinin iştirakı Qaydalarının təsdiq edilməsi barədə» qərarı⁴ mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

MM-in 98-ci maddəsinə əsasən, nizamnamə kapitalı müəyyən sayda səhmlərə bölünmüş cəmiyyət səhmdar cəmiyyəti adlanır.

Səhmlər buraxmağa yalnız səhmdar cəmiyyətlərinin hüquqi vardır. Səhmdar cəmiyyətinin əmlakı onun səhmlərinin cəmiyyətlərinin hüquqi var – maliyyə-təsərrüfat fəaliyyəti nəticəsində, habelə qanunla qadağan edilməmiş digər mənbələr hesabına yaranır. Səhmdar cəmiyyəti Mülki Məcəlləyə müvafiq olaraq yeni cəmiyyətin yaradılması və ya MM-də müəyyən edilmiş qaydalar və məhdudiyyətlər nəzərə alınmaqla fəaliyyət göstərən hüquqi şəxsin yenidən təşkili (birləşmə, bölünmə, ayırma, çevrilmə) yolu ilə yaradıla bilər. Səhmdar cəmiyyətinin iştirakçıları (səhmdarlar) onun öhdəlikləri üçün cavabdeh deyildirlər və cəmiyyətin fəaliyyəti ilə bağlı zərər üçün onlara mənsub səhmlərin dəyəri həddində risk daşıyırlar.

¹ Azərbaycan Respublikasının Qanunvericilik Toplusu, 1997-ci il №4, maddə 272. Шямин Ясаснамаяя 2000-жи ил 29 декабр тарихли Ганунла ялавя вя дяйишикликляр едилмишдир – Azərbaycan Respublikasının Qanunvericilik Toplusu, 2001-ci il, №1, maddə 25.

² Azərbaycan Respublikasının Qanunvericilik Toplusu, 1998-ci il, №5, maddə 311.

³ Azərbaycan Respublikasının Qanunvericilik Toplusu, 1998-ci il, №3, maddə 217

⁴ Azərbaycan Respublikasının Qanunvericilik Toplusu, 2001-ci il, №5, maddə 342

Səhmdar cəmiyyəti bir şəxs (fiziki və ya hüquqi şəxs) tərəfindən yaradıla bilər və ya cəmiyyətin bütün səhmlərini bir səhmdarın əldə etdiyi halda bir şəxsdən (fiziki və ya hüquqi şəxsdən) ibarət ola bilər. Bu barədə məlumat cəmiyyətin nizamnaməsində göstərməli, qeydə alınmalı və hamının tanış olması üçün dərc edilməlidir. Səhmdar cəmiyyətinin yeganə iştirakçısı bir şəxsdən ibarət digər təsərrüfat cəmiyyəti ola bilməz.

Dövlət müəssisələri özəlləşdirilərkən səhmdar cəmiyyətlərinin yaradılması xüsusiyyətləri həmin müəssisələrin özəlləşdirilməsinə dair qanunvericiliklə müəyyənləşdirilir.

Səhmdar cəmiyyətinin yaradılması təsis yığıncağının keçirilməsini və müqavilənin bağlanmasını (MM-in 45.2-ci maddəsində nəzərdə tutulmuş halda) və ya səhmdar cəmiyyətinin yaradılması haqqında qərarın qəbul edilməsini (səhmdar cəmiyyəti bir şəxs tərəfindən yaradıldıqda), səhmlərin təsisçilər arasında bölüşdürülməsini və nizamnamənin hazırlanmasını (qəbul olunmasını) əhatə edir.

Səhmdar cəmiyyətinin yaradılması zamanı təsis yığıncağı təsisçilər arasında bağlanmış müqavilədə nəzərdə tutulmuş müddətdə, səhmdar cəmiyyətinin bütün səhmləri təsisçilər arasında bölüşdürüldükdə keçirilir. Təsis yığıncağı bütün təsisçilər və ya onların nümayəndələri iştirak etdikdə səlahiyyətli (yetərsay var). Yetərsay olmadıqda, yığıncaq təkrarən keçirilir. Yetərsay təkrarən keçirilən təsis yığıncağında da olmadıqda, səhmdar cəmiyyətinin yaradılması iclasda iştirak edən təsisçilər və ya onların nümayəndələri tərəfindən baş tutmamış hesab edilir və bu qərar bütün təsisçilərin nəzərinə yeddi gün müddətində çatdırılır.

Səhmdar cəmiyyətinin yaradılması zamanı keçirilən təsis yığıncağı:

- səhmdar cəmiyyətinin yaradılması zamanı yerləşdirilən səhmlərin ödənilməsinə yönəldilən pul olmayan əmlakın dəyərini təsdiq edir;
- səhmdar cəmiyyətinin yaradılması barədə qərarı qəbul edir və onun nizamnaməsini təsdiq edir;
- Mülki Məcəllə və səhmdar cəmiyyətinin nizamnaməsi ilə nəzərdə tutulmuş səhmdar cəmiyyətinin idarəetmə, nəzarət və icra orqanlarını təşkil edir;

- səhmdar cəmiyyətinin yaradılması və cəmiyyətin fəaliyyətinin başlanılması ilə əlaqədar Mülki Məcəllə, digər qanunvericilik aktlarına və təsisçilər arasında bağlanmış müqaviləyə zidd olmayan digər məsələləri həll edir.

Səhmdar cəmiyyətinin təsis yığıncağında cəmiyyətin təsis edilməsi, nizamnamənin təsdiq edilməsi, səhmdar cəmiyyətinin yaradılması zamanı yerləşdirilən səhmlərin ödənilməsinə yönəldilən pul olmayan əmlakın dəyərinin təsdiq edilməsi, idarəetmə, nəzarət və icra orqanlarının formalaşdırılması barədə qərarlar təsisçilər tərəfindən yekdilliklə, digər məsələlər üzrə isə sadə səs çoxluğu ilə qəbul edilir.

Səhmdar cəmiyyətinin təsisi zamanı səhmlərin buraxılışı və dövlət qeydiyyatı Mülki Məcəllə və ona uyğun olaraq müvafiq icra hakimiyyəti orqanı¹ tərəfindən müəyyən edilmiş qaydada həyata keçirilir.

Səhmdar cəmiyyətinin yaradılması ilə bağlı və onun dövlət qeydiyyatına alınmasına qədər yaranmış öhdəliklərinə görə cəmiyyətin təsisçiləri birgə məsuliyyət daşıyırlar.

Kommersiya təşkilatı kimi səhmdar cəmiyyətinin nizamnaməsində MM-in 47.2-ci maddəsinə uyğun olaraq, cəmiyyətin adı, olduğu yer, fəaliyyətinin darə edilməsi qaydası, habelə onun ləğvi qaydası, eləcə də MM-in 103.1-ci maddəsinə əsasən, cəmiyyətin buraxdığı səhmlərin kateqoriyası, onların nominal dəyəri və miqdarı haqqında; cəmiyyətin nizamnamə kapitalının miqdarı haqqında; səhmdarların hüquqları haqqında; cəmiyyəti idarəetmə orqanlarının tərkibi və səlahiyyətləri, onların qərarlar qəbul etməsi, o cümlədən barəsində qərarların yekdilliklə və ya şərtləşdirilmiş səs çoxluğu ilə qəbul olunduğu məsələlərə dair qərarlar qəbul etməsi qaydası haqqında şərtlər göstərməlidir. Səhmdar cəmiyyətinin nizamnaməsində qanunvericiliyə zidd olmayan digər məlumatlar da nəzərdə tutula bilər. Səhmdar cəmiyyətinin nizamnaməsinin tələblərinə riayət edilməsi cəmiyyətin bütün orqanları, vəzifəli şəxsləri və səhmdarları üçün məcburidir. Səhmdar cəmiyyəti öz

¹ Азәрбајжан Республікасы Президенти йайында Гиймятли Кабызлар цзря Дювлят Комитяси нязярдя тутулур.

səhmdarlarına nizamnamə, ona edilən əlavə və dəyişikliklər ilə tanış olmaq imkanını yaratmalıdır. Səhmdarların tələbi ilə nizamnamənin surəti ona verilməlidir.

Cəmiyyətin nizamnaməsində əlavə və dəyişikliklərin edilməsi qərarı səhmdarların ümumi yığıncağında, səsvermə hüququna malik olan səhmdarların üçdə iki səs çoxluğu ilə qəbul edilir.

Səhmdar cəmiyyətinin nizamnamə kapitalı cəmiyyətin səhmdarlar tərəfindən əldə edilmiş səhmlərinin nominal dəyərindən təşkil olunur. Səhmdar cəmiyyətinin nizamnamə kapitalına qoyuluşların formaları Mülki Məcəllə və təsisçilər arasında bağlanmış müqavilə ilə müəyyən edilir. Səhmdar cəmiyyətinin nizamnaməsinə qoyuluşlar pul vəsaitləri, tam ödənilmiş qiymətli kağızlar, digər əmlak, o cümlədən əmlak hüquqları və pul dəyəri olan digər hüquqlar ola bilər. Səhmdar cəmiyyətinin yaradılması zamanı pul olmayan əmlakın dəyəri təsis yığıncağının qərarı ilə, səhmdar cəmiyyəti yaradıldıqdan sonra isə - səhmdar cəmiyyətinin səhmdarlarının ümumi yığıncağının qərarı ilə müəyyən edilir.

Cəmiyyətin nizamnamə kapitalı cəmiyyətin kreditorlarının mənafeələrinə təminat verən əmlakının minimum miqdarını müəyyənləşdirir. O, müvafiq icra hakimiyyəti orqanı tərəfindən müəyyənləşdirilmiş miqdardan az ola bilməz.

Səhmdar cəmiyyətinin təsisçiləri cəmiyyət qeydə alınanadək nizamnamə kapitalını tamamilə ödəməyə borcludurlar. Səhmdar cəmiyyəti təsis edilərkən onun bütün səhmləri təsisçilər arasında bölünməlidir. Səhmdarı cəmiyyət səhmlərini ödəmək vəzifəsindən azad etməyə, o cümlədən cəmiyyətə qarşı tələblərin əvəzləşdirilməsi yolu ilə azad etməyə yol verilmir. Əgər ikinci və hər növbəti maliyyə ili başa çatarkən cəmiyyətin xalis aktivlərinin dəyəri nizamnamə kapitalından az olarsa, cəmiyyət öz nizamnamə kapitalının azalmasını elan etməyə və müəyyənləşdirilmiş qaydada qeydə aldırmağa borcludur. Əgər cəmiyyətin göstərilən aktivlərinin dəyəri nizamnamə kapitalının müvafiq icra hakimiyyəti orqanı tərəfindən müəyyənləşdirilmiş minimum miqdarından az olarsa, cəmiyyət ləğv edilməlidir.

Cəmiyyətin nizamnaməsində səhmlərin sayının, məcmu nominal dəyərinin və ya bir səhmdara mənsub səsərin maksimum sayının məhdudlaşdırılması müəyyənləşdirilə bilər (MM-in 103-cü maddəsi).

Səhmdarların ümumi yığıncağının qərarına əsasən səhmdar cəmiyyəti səhmlərin nominal dəyərini artırmaq və ya əlavə səhmlər buraxmaq yolu ilə nizamnamə kapitalını artırmağa bilər. Səhmdar cəmiyyətinin səhmlərinin nominal dəyərinin artırılması və əlavə səhmlərin buraxılması qaydaları qiymətli kağızlar bazarını tənzimləyən müvafiq icra hakimiyyəti orqanı¹ tərəfindən müəyyən edilir.

Cəmiyyətin nizamnaməsində sadə (adi) və ya digər səsli səhmlərə sahib olan səhmdarların cəmiyyət tərəfindən əlavə buraxılan səhmləri satın almaqla üstünlük hüququ müəyyənləşdirilə bilər (MM-in 104-cü maddəsi). Nizamnamə kapitalının azaldılması məsələsi də xüsusi diqqət tələb edən məsələlərdən biridir. Belə ki, MM-in 105-ci maddəsinə əsasən səhmdarların ümumi yığıncağının qərarına əsasən səhmdar cəmiyyəti səhmlərin nominal dəyərini azaltmaq yolu ilə və ya səhmlərin bir hissəsini satın alıb onların ümumi miqdarını azaltmaq yolu ilə nizamnamə kapitalını azalda bilər.

Səhmdar cəmiyyətinin nizamnamə kapitalının azaldılması haqqında səhmdarların ümumi yığıncağının qərarı qəbul edildiyi gündən on beş təqvim günü müddətində cəmiyyət kreditrlərə bu barədə yazılı surətdə məlumat verməlidir. Cəmiyyətin kreditrləri məlumatı aldıqdan sonra otuz təqvim günü ərzində cəmiyyətin müvafiq öhdəliklərinin vaxtından əvvəl icrasını və ya onlara xitam verilməsini və çəkdikləri zərərin ödənilməsini tələb edə bilərlər. Səhmlərin bir hissəsinin satın alınması və ödənilməsi yolu ilə səhmdar cəmiyyətinin nizamnamə kapitalının azaldılmasına bu şərtlə yol verilir ki, belə imkan cəmiyyətin nizamnaməsində nəzərdə tutulmuş olsun.

Səhmdar cəmiyyəti tərəfindən nizamnamə kapitalının müvafiq icra hakimiyyəti orqanı tərəfindən müəyyənləşdirilmiş minimum miqdardan aşağı endirilməsi cəmiyyətin ləğvinə səbəb olur.

¹ Азәрбајжан Республікасы Президенти йайында Гиймятли Кабызлар цзря Дювлят Комитяси нязрядя тутулур.

Qiymətli kağızların buraxılması səhmdar cəmiyyətinin zəruri keyfiyyət xüsusiyyəti, onun ayrılmaz tərkib elementidir. Bunlar səhmlər, istiqrazlar və digər növ qiymətli kağızlar ola bilər. Azərbaycan Respublikasının «Qiymətli kağızlar haqqında» 1998-ci il 14 iyul tarixli qanununa¹ əsasən «qiymətli kağız» - onun sahibinin əmlak və qeyri-əmlak hüquqlarını və bu hüquqların verilməsi imkanını müəyyən edilmiş formaya və məcburi rekvizitlərə riayət etməklə təsdiqləyən sənəddir.

«İstiqraz vərəqəsi» - onun sahibinin emitentdən istiqraz vərəqəsində nəzərdə tutulan müddətdə onun nominal dəyərini və bu dəyərdən müəyyən edilmiş faizi və ya başqa ekvivalentini (əgər qanunvericiliyə zidd deyilsə) almaq hüququnu təsbit edən emissiya qiymətli kağızıdır.

MM-in 1077-ci maddəsində səhmin anlayışı və məzmunu təhlil edilərək göstərilir ki, səhm qiymətli kağız olub, səhmdar cəmiyyətində üzvlüyü və sahibinin (səhmdarın) səhmdar cəmiyyəti mənfəətinin bir hissəsini dividendlər şəklində almaq, səhmdar cəmiyyəti işlərinin idarə olunmasında iştirak etmək hüququnu və cəmiyyətin ləğvindən sonra qalan əmlakın bir hissəsinə hüququnu təsdiqləyir. Səhmin emitenti yalnız səhmdar cəmiyyəti ola bilər.

Səhm adi və ya imtiyazlı növündə buraxıla. Səhmin nominal dəyəri səhmin dəyərinin cəmiyyətin nizamnaməsi ilə müəyyən edilmiş pul ifadəsidir. Səhmlərin nominal dəyəri Azərbaycan Respublikasının milli valyutası ilə ifadə olunur. Səhmlərin nominal dəyərindən aşağı qiymətlə ilkin yerləşdirilməsinə yol verilmir.

Adi səhmlərin hər biri eyni nominal dəyərə malik olmaqla onun sahibinə eyni həcmdə hüquqlar verir. İmtiyazlı səhmlərin bir buraxılışı daxilində onların hər biri eyni nominal dəyərli olmaqla onun sahibinə eyni həcmdə hüquqlar verir. Adi səhm sahibinə emitentin mənfəətinin bir hissəsini dividendlər şəklində almaq, emitentin fəaliyyətinin idarə olunmasında iştirak etmək və kmitentin ləğvindən sonra qalan əmlakının bir hissəsini əldə etmək hüququnu verən səhm növüdür.

İmtiyazlı səhm emitentin təsərrüfat fəaliyyətinin nəticəsindən asılı olmayaraq, sahibinə, bir qayda olaraq, səhmin nominal dəyərinin sabit faizi şəklində dividend

¹ Азәрбајжан Республїкасы Ганунлар Кїдлїйаты, ЫЫ жилд, Бақы, «Дїзеста», 2001, с.574-592.

almasına təminat verən, emitentin ləğvindən sonra qalan əmlakının bir hissəsini almaqla digər səhmdarlara nisbətən üstünlük hüququnu, habelə səhmlərin buraxılış şərtlərində və emitentin nizamnaməsində nəzərdə tutulan digər hüquqlar verən səhm növüdür.

Səhmdar cəmiyyətinin səhmdarlarının ümumi yığıncağının qərarına əsasən cəmiyyət bir neçə eyni növlü səhmi bir səhmdə birləşdirə bilər və bir səhmi bir neçə həmin növ səhmə dəyişdirilmə yolu ilə xırdalaya bilər. Ümumi yığıncaqda səhmlərin birləşdirilməsi və ya xırdalanması haqqında qərar qəbul edildikdə, səhmdar cəmiyyətinin nizamnaməsində də müvafiq dəyişikliklər edilməlidir. Səhmdar cəmiyyətinin səhmlərinin birləşdirilməsi və xırdalanması qaydaları qiymətli kağızlar bazarını tənzimləyən müvafiq icra hakimiyyəti orqanı tərəfindən müəyyən edilir.

MM-in 106.2-ci maddəsinə əsasən səhmdar cəmiyyəti dövlət qeydiyyatına alındığı tarixdən otuz təqvim günündən gec olmayaraq səhmdarlarının reyestrinin aparılmasını təmin etməlidir.

Səhmdar cəmiyyəti, adlı səhmlərin sahiblərinin sayı iyirmidən çox olmadıqda, reyestri özü apara bilər, digər hallarda reyestrin aparılmasını qiymətli kağızlar bazarının peşəkar iştirakçısı olan reyestr saxlayıcıya həvalə etməlidir. Səhmdar ildə bir də cəmiyyətin icra orqanından səhmdarların reyestrinin ona təqdim edilməsini tələb edə bilər. Bu halda səhmdar cəmiyyətinin icra orqanı səhmdarların reyestrini beş gün ərzində həmin səhmdara təqdim etməlidir.

Səhmdar cəmiyyətin qiymətli kağızların birləşdirilməsi, xırdalanması (bölünməsi) və konvertiyası MM-in 1078-26-cı maddəsinə əsasən, qiymətli kağızların birləşdirilməsi bir növdən olan bütün qiymətli kağızların bir buraxılış daxilində bütün mülkiyyətçilərdə olan qiymətli kağızların sayının mütənasib azaldılması yolu ilə dəyişdirilməsidir. Qiymətli kağızların nominal dəyəri olduqda, onların birləşdirilməsi nominal dəyərin mütənasib artırılması ilə müşayiət olunur.

Qiymətli kağızların xırdalanması (bölünməsi) bir qiymətli kağızın nominal dəyərinin mütənasib bölünməsi yolu ilə eyni növlü bir neçə qiymətli kağıza çevrilməsidir. Qiymətli kağızların konvertasiyası bir emitentin bir növ investisiya qiymətli kağızların digər növlü investisiya qiymətli kağızlara və ya digər emitentin

qiymətli kağızlarına (həmin emitent yenidən təşkil edildikdə) əvəzsiz dəyişdirilməsidir (səhmin istiqraza dəyişdirilməsi istisna olmaqla). Bu zaman dəyişdirilmiş qiymətli kağızlar ləğv olunur. Qiymətli kağızların birləşdirilməsi, xırdalanması (bölünməsi) və konvertasiyası həmin qiymətli kağızların yerləşdirilməsi zamanı emitent tərəfindən cəlb edilmiş vəsaitlərin miqdarının dəyişdirilməsinə gətirmir, qiymətli kağızlar sahiblərindən geri alınan qiymətli kağızlarının dəyərinin qaytarılması üçün əsas deyil və qiymətli kağızlar sahibləri tərəfindən əlavə xərclər çəkilmədən həyata keçirilir.

Emitentin yerləşdirilmiş qiymətli kağızların birləşdirilməsi, xırdalanması (bölünməsi) və konvertasiyası haqqında qərarı müvafiq icra hakimiyyəti orqanında qanunvericiliklə müəyyən edilmiş qaydada qeydiyyatda alınmalıdır.

Qiymətli kağızların birləşdirilməsi, xırdalanması (bölünməsi), konvertasiyası və ödənilməsi bu qiymətli kağızların əvvəlki sertifikatlarının ləğv olunması ilə müşayiət olunur.

Qiymətli kağızların birləşdirilməsi, xırdalanması (bölünməsi) və konvertasiyası qaydaları Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında Qiymətli Kağızlar üzrə Dövlət Komitəsi tərəfindən müəyyən edilir.

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 1999-cu il 26 iyul tarixli fərmanı ilə təsdiq edilmiş «Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında Qiymətli Kağızlar üzrə Dövlət Komitəsi haqqında Əsasnamə»¹də göstərilir ki, həmin komitə qiymətli kağızlarla fəaliyyət, o cümlədən qiymətli kağızlar bazarının formalaşdırılması və inkişafı sahəsində dövlət siyasətini, dövlət idarəetməsini və dövlət tənzimlənməsini, müvafiq icra hakimiyyəti orqanlarının fəaliyyəti üzərində nəzarəti və onların fəaliyyətinin əlaqələndirilməsi, qiymətli kağızlar bazarının peşəkar iştirakçılarının fəaliyyəti üzərində nəzarəti həyata keçirən, investorların, səhmdarların və digər qiymətli kağızlar sahiblərinin hüquqlarının və qanuni maraqlarının müdafiəsini təmin edən mərkəzi icra hakimiyyəti orqanıdır.

Komitənin öz səlahiyyətləri daxilində qəbul etdiyi aktlar digər mərkəzi icra hakimiyyəti orqanları və qiymətli kağızlarla fəaliyyət sahəsində, o cümlədən

¹ Гиймятли кабызлар (норматив сяндляр топлусу), Багы, «Щцгуг ядыбиййаты» няшриййаты, 2000, с.37.

qiymətli kağızlar bazarındakı subyektlər üçün məcburi xarakter daşıyır və həmin aktların icrasına nəzarət Komitə tərəfindən həyata keçirilir.

Digər qiymətli kağızlar kimi, səhmdar cəmiyyətin səhmləri, istiqrazları və s. «Qiymətli kağızlar haqqında» Azərbaycan Respublikası qanununun 8-ci maddəsinin tələblərinə uyğun olaraq, müəyyənləşdirilmiş formada buraxılmalıdır.

Həmin qiymətli kağızların sertifikatının məcburi rekvizitlərini Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında Qiymətli kağızlar üzrə Dövlət Komitəsi müəyyən edir («Qiymətli kağızlar haqqında» Azərbaycan Respublikası qanununun tətbiq edilməsi barədə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin fərmanı)¹.

Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında Qiymətli Kağızlar üzrə Dövlət Komitəsinin 1999-cu il 19 noyabr tarixli əmri ilə təsdiq edilmiş «Sənədləşdirilmiş emissiya qiymətli kağızların sertifikatlarının məcburi Rekvizitləri»² əsasən, səhm sertifikatında aşağıdakı rekvizitlər göstərilir:

emitentin tam hüquqi adı və hüquqi ünvanı;

qiymətli kağızın adı – «səhm»;

səhmin nominal dəyəri;

səhmin kateqoriyası (adi və imtiyazlı);

səhmin dövlət qeydiyyat nömrəsinin yazılması üçün yer;

səhmin buraxıldığı yer, tarix;

səhmin seriyası, sıra nömrəsi;

həmin sertifikatla təsdiq edilmiş emitentin səhmlərinin sayı;

həmin dövlət qeydiyyat nömrəsi ilə qeydiyyatdan keçmiş emitentin səhmlərinin ümumi sayı;

səhm alıcısının tam adını qeyd etmək üçün yer və ya səhmin təqdim edənə olduğu barədə qeyd;

səhm sahibinə verilən hüquqların siyahısı;

emitentin məsul şəxsinin imzası və emitentin möhürü;

səhm blankını istehsal edən müəssisənin adı.

¹ Азярбайжан Республикасынын Ганунверижилик топлусу, 1998-жи ил, №9, маддя 568.

² Гиймятли кабызлар (норматив сяндляр топлусу), Бакы, «Щцгуг ядыбиййаты» няшриййаты, 2000, с.175.

İstiqraz sertifikatında aşağıdakı rekvizitlər göstərilir:

emitentin tam adı və hüquqi ünvanı;

qiymətli kağızın adı – «istiqraz»;

istiqrazı nominal dəyəri;

dövlət qeydiyyat nömrəsinin yazılması üçün yer;

buraxılış tarixi;

tədavül müddəti;

seriyası və sıra nömrəsi;

həmin dövlət qeydiyyat nömrəsi ilə qeydiyyatdan keçmiş emitentin istiqrazlarının ümumi sayı;

həmin sertifikatla təsdiq edilmiş emitentin istiqrazlarının sayı;

alıcının tam adını qeyd etmək üçün yer və ya istiqraz vərəqəsinin təqdim edənə olduğu barədə qeyd;

faizlərin dərəcəsi, faizlərin ödənməsi qaydası və müddəti (əgər emissiya prospektində və ya istiqraz vərəqələrinin buraxılış şərtlərində başqa şərtlər nəzərdə tutulmayıbsa);

istiqrazın ödənilməsinin qayda və şərtləri;

emitentin məsul şəxsinin imzası və emitentin möhürü;

istiqraz blankını istehsal edən müəssisənin adı.

Həmin normativ akta əsasən, sertifikat blankının azı üç qoruyucu xüsusiyyəti olmalıdır.

Səhmdar cəmiyyəti tərəfindən yerləşdirilmiş səhmlərin geri alınması Mülki Məcəllə və ya cəmiyyətin nizamnaməsi ilə müəyyən edilmiş hallarda səhmdarların tələbi ilə həyata keçirilir.

Cəmiyyət nizamnamə kapitalının miqdarını və səhmlərin sayını azaltmaq məqsədi ilə, ümumi yığıncağın qərarı əsasında, əvvəl yerləşdirilmiş səhmlərin bir hissəsini geri ala bilər. Bu zaman dövriyyədə qalan səhmlərin ümumi nominal dəyəri qanunvericilikdə nizamnamə kapitalı üçün müəyyən edilmiş məbləğin minimal həddindən aşağı olmamalıdır.

Səhmlərin geri alınması səhm sahiblərinin razılığı ilə, səhmlərin geri alınması birja vasitəsi ilə həyata keçirdiyi hal istisna olunmaqla, ümumi yığıncaqda səhmin müəyyən olunmuş qiyməti ilə həyata keçirilir.

Aşağıdakı hallarda cəmiyyətin səhmlərinin geri alınması qərarı qəbul edilə bilməz:

- cəmiyyətin nizamnamə kapitalı tam formalaşmadıqda;
- cəmiyyətin ləğvi barədə qərar qəbul edildikdə;
- səhmdarların tələbi əsasında onların səhmlərinin geri alınması başa çatmadıqda.

Geri alınmış səhmlər səsvermə zamanı nəzərə alınmır və onlar üzrə dividendlər hesablanmır. Bu səhmlər geri satın alındığı tarixdən bir il müddətində ya təkrarən yerləşdirilməli ya da ümumi yığıncağın qərarı ilə ləğv edilməlidir (MM-in 105-1-ci maddəsi).

Cəmiyyətin səhmdarları fiziki və (və ya) hüquqi şəxslər ola bilərlər. Bir neçə şəxsə bir səhm mənsub olduğu halda, onlar səhmdar cəmiyyətinə münasibətdə bir səhmdar kimi tanınırlar və öz hüquqlarını nümayəndə vasitəsi ilə həyata keçirə bilərlər.

Səhmdar cəmiyyətinin adi səhminin sahibi olan səhmdarların qanunvericiliklə müəyyən edilmiş qaydada aşağıdakı hüquqları vardır:

- cəmiyyətin idarə edilməsində Mülki Məcəllə, digər qanunvericiliklə və cəmiyyətin nizamnaməsi ilə müəyyən edilmiş qaydada iştirak etmək, onun idarəetmə və icra orqanlarına seçmək və seçilmək;
- qanunvericiliklə müəyyən edilmiş qaydada cəmiyyətin fəaliyyətinə dair məlumatlar almaq, ildə bir dəfə onun illik hesabatı və mühasibat balansı ilə tanış olmaq;
- cəmiyyətin səhmdarlarının ümumi yığıncağının çağırılmasını tələb etmək;
- cəmiyyətin səhmdarlarının ümumi yığıncağının gündəliyində dəyişikliklərin edilməsini tələb etmək;
- cəmiyyətin səhmdarlarının ümumi yığıncağında səsvermə hüququ ilə iştirak etmək və onun protokolundan surətini tələb etmək;

- cəmiyyətin fəaliyyətinin təftiş komissiyası və ya auditor tərəfindən yoxlanılmasını tələb etmək;

- cəmiyyətin xalis mənfəətindən dividend almaq;

- cəmiyyətin fəaliyyətinə xitam verildikdə, cəmiyyətin kreditorlarının tələbləri yerinə yetirildikdən, hesablanmış, lakin ödənilməmiş dividendlər, habelə imtiyazlı səhmlərin ləğvetmə dəyəri ödənildikdən sonra cəmiyyətin yerdə qalan əmlakının müəyyən hissəsini almaq;

- Mülki Məcəllədə və səhmdar cəmiyyətinin nizamnaməsində nəzərdə tutulmuş digər hüquqlara malik olmaq.

Səhmdar cəmiyyətinin imtiyazlı səhminin (hər bir növ üzrə) sahibi olan səhmdarının hüquqları Mülki Məcəllə və səhmdar cəmiyyətinin nizamnaməsi ilə müəyyən edilir. Səhmdar cəmiyyətinin nizamnaməsində aşağıdakı məsələlər üzrə qərarların qəbul edilməsində imtiyazlı səhm sahibi səs hüququ əldə edir:

- səhmdar cəmiyyətinin yenidən təşkil edilməsi;

- səhmdar cəmiyyətinin ləğv edilməsi;

- səhmdara məxsus olan imtiyazlı səhm növü üzrə hüquqları məhdudlaşdıran dəyişiklik və əlavələrin nizamnamədə edilməsi.

Səhmdar cəmiyyətinin səhmdarlarının vəzifələri aşağıdakılardır:

- qanuna və (və ya) nizamnaməyə əsasən kommersiya sirri və ya məxfi hesab olunan məlumatları üçüncü şəxslərə açıqlamamaq;

- səhmdarların reyestrində ola dair daxil edilmiş məlumatların dəyişilməsi barədə reyestr saxlayıcısına on təqvim günü ərzində yazılı bildiriş vermək;

- qanunvericiliklə müəyyən edilmiş başqa vəzifələri yerinə yetirmək.

Səhmdar cəmiyyətinin səhmdarlarının hüquqlarının müdafiəsi Mülki Məcəllə, digər qanunlar və normativ hüquqi aktlara uyğun olaraq təmin edilir (MM-in 106-1-ci maddəsi).

Səhmdar cəmiyyəti dövlət qeydiyyatına alındığı tarixdən otuz təqvim günündən gec olmayaraq səhmdarlarının reyestrinin aparılmasını təmin etməlidir. Səhmdar cəmiyyəti, adi səhmlərin sahiblərinin sayı itirmidən çox olmadıqda, reyestri

özü apara bilər, digər hallarda reyestrin aparılmasını qiymətli kağızlar bazarının peşəkar iştirakçısı olan reyestrsaxlayıcıya həvalə etməlidir.

Səhmdar ildə bir dəfə cəmiyyətin icra orqanından səhmdarların reyestrinin ona təqdim edilməsini tələb edə bilər. Bu halda səhmdar cəmiyyətinin icra orqanı səhmdarların reyestrini beş gün ərzində həmin səhmdara təqdim etməlidir (MM-in 106-2-ci maddəsi).

Azərbaycan Respublikası Prezidenti yayında Qiymətli Kağızlar üzrə Dövlət Komitəsi tərəfindən 2000-ci il 10 fevral tarixdə təsdiq edilmiş, «Qiymətli kağız sahiblərinin reyestrinin aparılması Standartları»nın¹ 7-ci bəndinə əsasən, səhmdarların reyestri qeydiyyatı alınmış şəxslərə reyestrsaxlayıcı ilə emitent arasında səhmdarların reyestrinin aparılması üzrə müvafiq müqavilə imzalandıqdan sonra təqdim edilir.

Səhmdarların reyestri özündə aşağıdakı məlumatları əks etdirir:

- emitent haqqında məlumat (tam adı, hüquqi ünvanı, dövlət qeydiyyatı haqqında şəhadətnamənin nömrəsi, tarixi və qeydiyyatı almış orqanın adı, səhmdar cəmiyyətinin tipi (özləşdirilmiş, yeni təşkil olunmuş), əlaqə vasitəsi (telefon, faks və s.), bank rekvizitləri, məsul şəxslərin vəzifəsi);

- emitentin buraxdığı qiymətli kağız (səhm) haqqında məlumat: (qiymətli kağızların buraxılış nömrəsi, qiymətli kağızların dövlət qeydiyyat nömrəsi, qeydiyyat tarixi və qeydiyyatı alınmış orqanın adı, buraxılmış qiymətli kağızların növü, miqdarı, nominal dəyəri, yerləşdirilən qiymətli kağızların növü və miqdarı, emitent tərəfindən geri alınan qiymətli kağızların növü və miqdarı, əməliyyatların aparılması (xırdalanma, birləşdirmə və konvertasiya).

- səhmdarlar haqqında məlumatlar: (fiziki şəxslər haqqında aşağıdakı məlumatlar əks olunmalıdır: adı, atasının adı, soyadı, şəxsiyyəti təsdiq edən sənədin rekvizitləri (nömrəsi, seriyası, verildiyi tarix və sənədi vermiş orqan), qeydiyyat ünvanı, şəxsi hesabın nömrəsi, öhdəliklərlə yüklənmiş qiymətli kağızların miqdarı, nizamnamə fondunda payı (faizlə), ödənilən dividendlər. Hüquqi şəxslər üzrə aşağıdakı məlumatlar əks olunmalıdır: (tam adı, təşkilatı-hüquqi forması, hüquqi

¹ Гиймятли кабызлар (норматив сяндляр топлусу), Бақы, «Щцгуг ядыбиййаты» няшриййаты, 2000, с.250.

ünvanı, dövlət qeydiyyatının nömrəsi və qeydiyyat almış orqanın adı, qeydiyyat tarixi, şəxsi hesabın nömrəsi, öhdəliklərlə yüklənmiş qiymətli kağızların miqdarı, nizamnamə fondunda payı (faizlə), ödənilən dividendlər).

- reyestr saxlayıcı haqqında məlumat: (tam adı, hüquqi ünvanı, əlavə vasitəsi (telefon, faks və s.), məsul şəxsin və icraçının vəzifəsi, imzası).

Səhmdar cəmiyyətinin adı idarəetmə orqanı onun səhmdarlarının ümumi yığıncağıdır. Səhmdarların ümumi yığıncağının müstəsna səlahiyyətinə aşağıdakılar aiddir:

- cəmiyyətin nizamnaməsini və nizamnamə kapitalının miqdarını dəyişdirmək;
- cəmiyyətin direktorlar şurasının (müşahidə şurasının) və təftiş komissiyasının üzvlərini (müfəttişi) seçmək və onların səlahiyyətlərinə vaxtından əvvəl xitam vermək;
- cəmiyyətin icra orqanlarını yaratmaq və onların səlahiyyətlərinə vaxtından əvvəl xitam vermək, bir şərtlə ki, cəmiyyətin nizamnaməsində bu məsələlərin həlli direktorlar şurasının (müşahidə şurasının) səlahiyyətinə aid edilməsin;
- cəmiyyətin illik hesabatlarını, mühasibat balanslarını, mənfəət və zərər hesablarını təsdiq etmək, mənfəətini və zərərini bölüşdürmək;
- cəmiyyətin yenidən təşkili və ya ləğvi haqqında qərar qəbul etmək.

Mülki Məcəllə ilə səhmdarların ümumi yığıncağının müstəsna səlahiyyətinə aid edilmiş məsələlər həll edilmək üçün onun tərəfindən cəmiyyətin icra orqanlarına verilə bilməz.

Səhmdarların sayı əllidən çox olan cəmiyyətdə direktorlar şurası (müşahidə şurası) yaradılır. Direktorlar şurasının (müşahidə şurasının) yaradıldığı halda cəmiyyətin nizamnaməsində onun müstəsna səlahiyyəti müəyyənləşdirilməlidir. Nizamnamə ilə direktorlar şurasının (müşahidə şurasının) müstəsna səlahiyyətinə aid edilmiş məsələlər həll edilmək üçün onun tərəfindən cəmiyyətin icra orqanlarına verilə bilməz.

Cəmiyyətin icra orqanı kollegial (idarə heyəti, müdiriyyət) və (və ya) təkbaşçı (direktor, baş direktor) ola bilər. O, cəmiyyətin fəaliyyətinə cari rəhbərliyi həyata keçirir, direktorlar şurasına (müşahidə şurasına) və səhmdarların ümumi yığıncağına

hesabat verir. Mülki Məcəllə ilə və ya cəmiyyətin nizamnaməsi ilə cəmiyyətin digər idarəetmə orqanlarının müstəsna səlahiyyətinə aid edilməmiş bütün məsələlərin həlli cəmiyyətin icra orqanının səlahiyyətinə aiddir. Səhmdarların ümumi yığıncağının qərarı ilə cəmiyyətin icra orqanının səlahiyyətləri müqaviləyə əsasən başqa kommersiya təşkilatına və ya fərdi sahibkara (idarəçiyə) verilə bilər.

Səhmdar cəmiyyətinin idarəetmə orqanlarının səlahiyyətləri, habelə onların qərarlar qəbul etməsi və cəmiyyətin adından çıxış etməsi qaydası Mülki Məcəlləyə və cəmiyyətin nizamnaməsinə uyğun olaraq müəyyənləşdirilir.

Özəlləşdirmə prosesində yaradılan səhmdar cəmiyyətlərinin səhmlərinin nəzarət zərfinin (51 faizinin) və ya məhdudlaşdırıcı hissəsinin (25,5 faizinin) dövlət mülkiyyətində saxlanıldığı hallarda, həmin səhmdar cəmiyyətlərinin idarəetmə orqanlarında dövlət nümayəndələrinin iştirakının hüquqi əsasları Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 2001-ci il 10 may tarixli qərarı ilə təsdiq edilmiş «Özəlləşdirmə prosesində yaradılan səhmdar cəmiyyətlərində səhmlərin nəzarət zərfinin və ya məhdudlaşdırıcı hissəsinin dövlət mülkiyyətində saxlanıldığı hallarda həmin səhmdar cəmiyyətlərinin idarəetmə orqanlarında dövlət nümayəndələrinin iştirakı Qaydaları»¹ ilə müəyyənləşdirilir.

Həmin qaydalar əsasən, özəlləşdirmə prosesində yaradılan səhmdar cəmiyyətlərində səhmlərin nəzarət zərfinin və ya məhdudlaşdırıcı hissəsinin dövlət mülkiyyətində saxlandığı hallarda, həmin səhmdar cəmiyyətlərinin səhmdarlarının ümumi yığıncağında və digər idarəetmə orqanlarında dövlət adından çıxış etmək məqsədi ilə nümayəndələr aşağıdakı qaydada təyin edirlər:

- səhmdar cəmiyyətinin səhmlərinin nəzarət zərfi dövlət mülkiyyətində saxlanıldıqda aidiyyəti dövlət orqanlarının təqdimatı əsasında Azərbaycan Respublikasının İqtisadi İnkişaf Nazirliyinin qərarı ilə;

- cəmiyyətin səhmlərinin məhdudlaşdırıcı hissəsi dövlət mülkiyyətində saxlanıldığı hallarda isə İqtisadi İnkişaf Nazirliyinin qərarı ilə.

Səhmdar cəmiyyətlərinin idarəetmə orqanlarına təyin olunmuş nümayəndələr:

¹ Азәрбајжан Республікасынын Ганунверижилик топлусу, 2001-жи ил, №5, маддя 342.

- səlahiyyətlərini müəyyən olunmuş qaydada İqtisadi İnkişaf Nazirliyi tərəfindən verilən etibarnamələr əsasında həyata keçirirlər;

- fəaliyyətləri ilə bağlı məlumatları mütəmadi olaraq İqtisadi İnkişaf Nazirliyinə təqdim edirlər.

Səhmdar cəmiyyətinin idarəetmə orqanlarında dövləti təmsil edən şəxs:

- Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyinə və cəmiyyətin nizamnaməsinə uyğun olaraq müvafiq hüquq və vəzifələrə malikdir;

- səhmdar cəmiyyətinin xidməti və kommersiya sirlərinin aşkarlanması üçün məsuliyyət daşıyır.

Təyin edilmiş nümayəndələr öz təşəbbüsü ilə və ya onları təqdim edən aidiyyəti dövlət orqanlarının təqdimatı əsasında geri çağırıla bilər.

Səhmdar cəmiyyətinin dövlət mülkiyyətində qalan səhmləri qanunvericilikdə müəyyən olunmuş qaydada özəlləşdirildikdə onun idarəetmə orqanlarında dövləti təmsil edən nümayəndələrin səlahiyyətlərinə xitam verilir.

Səhmdarların ümumi yığıncağının qaydası, yığıncaqda səhmdarların iştirakı və onların statusu, hesablama komissiyası, direktorlar şurası, icra orqanları və təftiş komissiyasının hüquqi vəziyyəti MM-in 107-1 – 107-11-ci maddələri ilə (həmin maddələr MM-yə 2003-cü il 23 dekabr tarixli qanunla əlavə edilmişdir)¹ tənzimlənir.

§ 10. Açıq səhmdar cəmiyyəti

Səhmdar cəmiyyətinin hüquqi vəziyyətinə və statusuna görə bir birindən fərqləndirilən iki növü vardır: açıq səhmdar cəmiyyəti və qapalı səhmdar cəmiyyəti.

Səhmdar cəmiyyətinin iştirakçıları onlara mənsub səhmləri digər səhmdarların razılığı olmadan özəlləşdirə bildikdə, o, açıq səhmdar cəmiyyəti sayılır. Bu cür səhmdar cəmiyyəti buraxdığı səhmlərə açıq abunə yazılışını və onların sərbəst həyata keçirə bilər (MM-in 99.1-ci maddəsi).

¹ «Азәрбајжан» гязети, 2004-жц ил 6 март, №55.

Açıq səhmdar cəmiyyəti öz səhmlərini açıq abunə yolu ilə geniş alıcılar kütləsi arasında, cəmiyyətin nizamnaməsində və qanunvericilikdə bir səhmdarda olmasına yol verilən səhmlərin miqdarı ilə bağlı müəyyən olunmuş məhdudiyyətlər istisna olmaqla, sərbəst surətdə yayın, səhmdarlarının sayı məhdudlaşdırılmayan və səhmləri müstəqil surətdə özgəninkiləşdirilə bilən cəmiyyətdir.

«Qiymətli kağızlar haqqında» Azərbaycan Respublikası Qanununun 13-cü maddəsinin 7-ci bəndinə əsasən, hər hansı emitentin səhmlərinin ilkin yerləşdirilməsi zamanı onların 35 və ya daha çox faizini və ya səhmdarların səslərinin 50 faizindən çoxunu təmin edən səhmlərin bir hüquqi və ya fiziki şəxslərin, yaxud bir-birinin əmlakına nəzarət edən şəxslər qrupunun əldə etməsi Azərbaycan Respublikasının antiinhisar qanunvericiliyi ilə tənzimlənir. Bu tələb nizamnamə fondu minimum əmək haqqının 75 min mislindən çox olmayan səhmdar cəmiyyətlərə aid edilmir.

Qanunvericilikdə bir səhmdarda olmasına yol verilən səhmlərin miqdarı ilə bağlı müəyyən edilmiş digər bir məhdudiyyət «Qiymətli kağızlar haqqında» qanunun 17-ci maddəsinin 10-cu bəndində öz əksini tapmışdır. Belə ki, qiymətli kağızlara hüquqların keçməsi zamanı və səhmdar cəmiyyətinin nizamnamə kapitalının həcmi artırıldıqda hər hansı emitentin nizamnamə kapitalında səsvermə hüququna malik səhmlərin 20 faizindən çoxunun bir hüquqi və ya fiziki şəxsin, yaxud bir-birinin əmlakına nəzarət edən şəxslər qrupunun əldə etməsi Azərbaycan Respublikasının antiinhisar qanunvericiliyi ilə tənzimlənir. Bu tələb emitentin və investorun nizamnamə kapitalı birlikdə minimum əmək haqqının 75 min mislindən çox olmadığı hallara və dövlət müəssisələrinin özəlləşdirilməsi zamanı yaradılan və nizamnamə kapitalı minimum əmək haqqının 50 min mislindən az olan səhmdar cəmiyyətlərə aid edilmir.

Səhmlərin (payların) əldə olunması zamanı təsərrüfat subyektləri arasında bağlanmış əqdlərin həyata keçirilməsində antiinhisar qanunvericiliyinə riayət edilməsinə dövlət nəzarətinin əsasları «Antiinhisar fəaliyyəti haqqında» Azərbaycan Respublikası qanununun 13-1-ci maddəsində müəyyənləşdirilir.

Açıq tipli səhmdar cəmiyyətində səhmlərə abunə yazılışı təsisçilər tərəfindən təşkil olunur. Cəmiyyətin səhmlərini bilavasitə özü, yaxud bank və birja vasitəsilə sata bilər.

Açıq səhmdar cəmiyyəti illik hesabatını və mühasibat balansını hamının tanış olması üçün hər il dərc etməyə borcludur. (MM-in 99.2-ci maddəsi). Bunlardan əlavə, səhmlərə abunə yazılışı kütləvi informasiya vasitələrində elan olunmalıdır. Elanda mütləq cəmiyyətin adı, ünvanı (təsisçisi), fəaliyyətinin müddəti, nizamnamə fondunun həcmi, səhmlərinin nominal dəyəri, miqdarı, səhmdarlara verilən hüquqlar, səhmlərə abunə yazılışının başlandığı və qurtardığı vaxt, təsis konfransının keçiriləcəyi ünvan və tarix göstərməlidir.

Cəmiyyətin nizamnamə fondunun minimum həcmi açıq tipli cəmiyyət üçün 10 milyon manat məbləğində müəyyən edilir («Səhmdar cəmiyyəti haqqında» Azərbaycan Respublikası Qanununun 17-ci maddəsinin 1-ci hissəsi).

Dövlət müəssisələrinin özəlləşdirilməsi zamanı səhmdar cəmiyyətlərə çevrilməsi əsasında yaradılmış açıq səhmdar cəmiyyətinin fəaliyyəti Azərbaycan Respublikasının 1996-cı il 29 noyabr tarixli qanunu ilə təsdiq edilmiş «Dövlət müəssisələrinin səhmdar cəmiyyətinə çevrilməsinin qaydaları haqqında Əsasnamə»də¹ müəyyən edilən xüsusiyyətlər nəzərə alınmaqla qüvvədə olan qanunvericilik əsasında həyata keçirilir.

Açıq səhmdar cəmiyyətinə çevrilən dövlət müəssisələrinin səhmlərinin güzəştli satışının həyata keçirilməsi qaydaları Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 1996-cı il 24 sentyabr tarixli fərmanı ilə təsdiq edilmiş «Açıq tipli səhmdar cəmiyyətinə çevrilən dövlət müəssisələrinin səhmlərinin əmək kollektivinə güzəştə satışı haqqında Əsasnamə» ilə müəyyənləşdirilir.

Həmin Əsasnamədə göstərilir ki, müəssisənin özəlləşdirilməsi zamanı aşağıdakı şəxslər səhmləri güzəştə almaq hüququna malikdirlər:

əsas iş yeri həmin müəssisə sayılan işçilər;

Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyinə müvafiq olaraq həmin müəssisədə əvvəlki iş yerinə qayıtmaq hüququ olan şəxslər;

¹ Юзяляшдирмя (шырщляр вя норматив актлар). Бақы, «Ганун» няшриййаты, 1998, с.103-108.

özəlləşdirilən müəssisədə yeddi ildən çox alışıb və həmin müəssisədən pensiyaya çıxmış şəxslər;

1995-ci ilin 1 yanvar tarixindən sonra işçilərin say tərkibinin ixtisarı nəticəsində işdən azad olunmuş və işsiz statusu almış şəxslər.

Güzəştlə satılan səhmlərin ümumi sayı müəssisənin özəlləşdirmə planına uyğun olaraq müəyyən olunur. Əmək kollektivində güzəştli satışı yönəldilən səhmlərin miqdarı Proqramma müvafiq olaraq səhmdar cəmiyyətinin səhmlərinin 15%-i həcmində müəyyən olunur. Özəlləşdirmə komissiyası güzəştə satılan səhmlərə abunə yazılışının müəyyən olunmuş vaxtda həyata keçirməzsə, səhmləri güzəştə almaq hüququna malik olan şəxslər barəsində abunə ilə bağlı məhdudiyyətlər qoyula bilməz.

Dövlət müəssisələrinin özəlləşdirilməsi zamanı yaradılmış açıq tipli səhmdar cəmiyyətinin reyestrinin aparılması qaydaları, reyestr saxlayıcılarının və səhmlərinin nominal saxlayıcılarının vəzifələri Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 1997-ci il 14 may tarixli fərmanı ilə təsdiq edilmiş «Dövlət müəssisələrinin özəlləşdirilməsi zamanı yaradılmış səhmdar cəmiyyətlərinin və ixtisaslaşdırılmış çek investisiya fondlarının səhmdarlarının aparılması qaydaları haqqında Əsasnamə»¹ ilə müəyyənləşdirilir.

Cəmiyyətin firma adında onun adı, habelə «açıq səhmdar cəmiyyəti» sözləri göstərməlidir.

Açıq səhmdar cəmiyyətinin xalis aktivlərinin dəyərinin iyirmi beş faizindən artıq məbləğdə olan əqd xüsusi əhəmiyyətli əqd hesab edilir. Xüsusi əhəmiyyətli əqdin bağlanması barədə qərar səhmdar cəmiyyətinin səhmdarlarının ümumi yığıncağında qəbul edilir və bu barədə məlumat açıqlanır. Bu məlumatın açıqlanması qaydası səhmdar cəmiyyətinin nizamnaməsində nəzərdə tutulmalıdır. (MM-in 99.3-cü maddəsi- həmin maddə MM-ə Azərbaycan Respublikasının 23 dekabr 2003-cü il tarixli qanunu ilə əlavə edilmişdir²).

¹ Юзьяляшдирмя (шырщляр вя норматив актлар). Бақы, «Ганун» няшриййаты, 1998, с.112.

² «Азярбайжан » гязети, 2004-жц ил, 6 март, №55.

Açıq səhmdar cəmiyyətinin hüquqi vəziyyəti və səhmdarlarının hüquq və vəzifələri barədə qanunvericilikdə bu tip səhmdar cəmiyyətlər üçün müəyyənləşdirilmiş imperativ normalar istisna olmaqla, səhmdar cəmiyyətləri barədə ümumi normalar tətbiq edilir.

§ 11. Qapalı səhmdar cəmiyyəti

Səhmləri yalnız onun təsisçiləri arasında və ya qabaqcadan müəyyənləşdirilmiş digər şəxslər dairəsində yayılan səhmdar cəmiyyəti qapalı səhmdar cəmiyyətidir. Bu cür cəmiyyət buraxdığı səhmlərə açıq abunə yazılışı apara bilməz və ya başqa şəkildə onları əldə edilmək üçün şəxslərin qeyri-məhdud dairəsinə təklif edə bilməz (MM-in 100.1-ci maddəsi).

Qanunun qeyd edilən normasında qapalı səhmdar cəmiyyətinin açıq səhmdar cəmiyyətindən başlıca fərqlərindən biri öz əksini tapmışdır. Bu da qapalı səhmdar cəmiyyətinin bir və ya daha çox sayda səhmlərinin mülkiyyətçisi olan fiziki və (və ya) hüquqi şəxslərin – səhmdarlarının məhdud dairəsi, xüsusi (qapalı) abunə yazılışı xarakterik olan emissiya formasından istifadə edilməsi ilə əlaqədardır.

Qapalı səhmdar cəmiyyətinin açıq səhmdar cəmiyyətindən başqa bir fərqli cəhəti səhmdar cəmiyyətinin təsis zamanı səhmlərin nominal dəyərinin ödənilməsi miqdarı ilə əlaqədardır. Belə ki, səhmdar cəmiyyətinin təsis zamanı səhmlərin 60%-dən az olmayan hissəsinə abunə yazılmışsa və açıq tipli səhmdar cəmiyyəti üçün bu səhmlərin nominal dəyərinin 30%-i ödənilibsə, abunə baş tutmuş hesab olunur. Qapalı tipli səhmdar cəmiyyətləri üçün səhmlərin nominal dəyərinin 50%-i ödənilməlidir («Səhmdar cəmiyyəti haqqında» Azərbaycan Respublikası qanununun 6-cı maddəsi). Səhmdar cəmiyyətinin səhmlərinin təkrar emissiyası keçirildikdə, səhmdar cəmiyyətinin tipindən asılı olmayaraq, səhmlərin 50%-dən az olmayan hissəsi yerləşdirilibsə və bu səhmlərin nominal dəyərinin 100%-i ödənilibsə, yerləşdirmə baş tutmuş hesab olunur (Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında Qiymətli Kağızlar üzrə Dövlət Komitəsi tərəfindən 4 noyabr 1999-cu il tarixdə təsdiq edilmiş və Azərbaycan Respublikası Ədliyyə Nazirliyində 8 dekabr 1999-cu il tarixdə 198№ ilə qeydə alınmış «Azərbaycan Respublikasının ərazisində emissiya

qiymətli kağızlarının buraxılması və qeydiyyatı haqqında» Əsasnamənin 6.5-ci bəndi)¹.

Açıq səhmdar cəmiyyətindən fərqli olaraq, qapalı səhmdar cəmiyyətinin təsisçilərinin və iştirakçılarının sayı da məhduddur. Belə ki, MM-in 100.2-ci maddəsinə əsasən, qapalı səhmdar cəmiyyətin iştirakçılarının sayı müvafiq icra hakimiyyəti orqanı tərəfindən müəyyənləşdirilmiş həddi keçməməlidir, əks halda o, bir il ərzində açıq səhmdar cəmiyyətinə çevrilməli, bu müddət bitdikdən sonra isə, əgər onların sayı azaldılıb müvafiq icra hakimiyyəti orqanı tərəfindən müəyyənləşdirilmiş həddə endirilməzsə, məhkəmə qaydasında ləğv edilməlidir.

Qapalı səhmdar cəmiyyəti MM-in 100.3-cü maddəsinə əsasən, MM-in 99-cu maddəsində açıq səhmdar cəmiyyəti üçün nəzərdə tutulmuş sənədləri (illik hesabatı, mühasibat balansını və xüsusi əhəmiyyətli əqdin bağlanması barədə) hamının tanış olması üçün dərc etməyə borcludur.

Qanunun bu norması hüquq ədəbiyyatında birmənalı qarşılanmır. Bəzi hüquqşünas alimlərin fikrincə, qapalı xarakterli azsaylı iştirakçıları olan cəmiyyətin bu sənədlərinin heç bir ehtiyac olmadan hər il hamının tanış olması üçün elan edilməsinə, dərc olunmasına lüzum yoxdur. Lakin elə hallar ola bilər ki, bu sənədlərin elan olunmasına ehtiyac yaransın. Məsələn, kreditorlar bunu tələb edə bilər. Hüquqşünas alimlərin fikrincə, bu məsələ bir sıra digər dövlətlərin mülki qanunvericiliyində daha uğurlu həll edilmişdir. Məsələn, Rusiya Federasiyasının Mülki Məcəlləsinin 97-ci maddəsinə əsasən, bütün hallarda deyil, ancaq qanunda nəzərdə tutulduğu hallarda qapalı səhmdar cəmiyyətinə bu sənədləri elan etmək vəzifəsi tapşırıla bilər².

Qapalı səhmdar cəmiyyətinin səhmdarları həmin cəmiyyətin digər səhmdarlarının satdıqları səhmləri əldə etməkdə üstünlük hüququna malikdirlər. Əgər səhmdarlardan heç biri cəmiyyətin nizamnaməsində nəzərdə tutulan müddətdə, lakin satış elan olunduğu tarixdən etibarən otuz gün ərzində özünün üstünlük hüququndan istifadə etməzsə, sonrakı otuz gün ərzində səhmdar cəmiyyəti həmin

¹ Гиймятли кабызлар (норматив сянядляр топлусу), Бақы, «Щцгуг ядыбиййаты» няшриййаты, 2000, с.155.

² Ясэяров И.Г., Ясядов Б.Щ. Азярбайжан Республикасы Мцлки Мяжяллясинин комментарийасы, 1-жи китаб, Бақы, «Ганун» няшриййаты, 2004, с.206.

səhmləri onların mülkiyyətçisi ilə razılaşdırılmış qiymətə özü əldə edə bilər. Səhmdar cəmiyyəti səhmləri əldə etməkdən imtina etdikdə və ya onların qiymətinə dair razılığa gəlinmədikdə səhmlər üçüncü şəxsə özgəninkiləşdirə bilər. Bu zaman səhmin satış qiyməti səhmdarlara və ya səhmdar cəmiyyətinə təklif edilən qiymətdən aşağı olmamalıdır. Əks halda səhmdar cəmiyyəti həmin əqdin etibarsız hesab edilməsini və səhmin həmin qiymətə cəmiyyətə satılmasını məhkəmə qaydasında tələb edə bilər (MM-in 101.1-ci maddəsi).

Qapalı səhmdar cəmiyyətinin səhmlərinin başqasına keçməsi ilə əlaqədar yuxarıda göstərilən həmin müddəalar aşağıdakı hallarda da tətbiq edilir:

- qapalı səhmdar cəmiyyətinin səhmləri girov qoyulduqda və sonradan onlara girov saxlayan tərəfindən tutma yönəldikdə;
- cəmiyyətin səhmlərinin səhmdar olan fiziki şəxsin vəresələrinə və ya hüquqi şəxsin varisinə keçməsinə razılıq verməkdən imtina edildikdə.

Nizamnamə fondunun həcminə görə də səhmdar cəmiyyətin tipləri bir-birindən fərqlənir. Belə ki, «Səhmdar cəmiyyəti haqqında» Azərbaycan Respublikası qanununun 17-ci maddəsinə əsasən, cəmiyyətin nizamnamə fondunun minimum həcmi açıq tipli cəmiyyət üçün 10 milyon manat, qapalı tipli cəmiyyətlər üçün isə 5 milyon manat məbləğində müəyyən edilmişdir.

Cəmiyyətin firma adında onun adı, habelə «qapalı səhmdar cəmiyyəti» sözləri göstərilməlidir.

§ 12. Kooperativlər

Kooperativ fiziki və (və ya) hüquqi şəxslərin birgə fəaliyyət göstərmək üçün üzvlüyə əsaslanan könüllü birliyi olub iştirakçılarının maddi və başqa tələbatının onun üzvlərinin əmlak pay haqlarının birləşdirilməsi yolu ilə ödənilməsi məqsədilə yaradılır (MM-in 109.1-ci maddəsi).

Kommersiya təşkilatının bir növü kimi kooperativlərin hüquqi vəziyyəti Azərbaycan Respublikası MM-in 109-113-cü maddələri ilə tənzimlənir¹. Əvvəllər bu münasibətlər «Kooperasiya haqqında» qanunla (7 fevral 1996-cı il tarixli həmin

¹ 2003-жц ил 20 ийун тарихли Ганунла ММ-ин щямин маддяляриня ялавя вя дяйишикликляр едилмишдир. Азярбайжан Республикасынын Ганунверижилик Топлусу. 2003-жц ил, №6, маддя 279.

qanun 2003-cü il avqustun 9-da qüvvədən düşmüşdür) nizamlandı. Kooperativdə maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin operativ və mühasibat uçotu, statistika hesabatı Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyi ilə müəyyənləşdirilmiş qaydada aparılır.

Kooperativ öz fəaliyyətini həyata keçirmək üçün muzzla işçilər tutmaq hüququna malikdir. Kooperativin belə işçilərlə əmək münasibətləri Azərbaycan Respublikasının əmək qanunvericiliyi ilə tənzimlənilir. Kooperativin şəxsi əməyini tətbiq etməklə onun fəaliyyətində iştirak edən üzvləri ilə əmək münasibətləri Azərbaycan Respublikasının əmək qanunvericiliyi, Mülki Məcəllə və kooperativin nizamnaməsi ilə tənzimlənilir.

Kooperativin adında onun fəaliyyətinin əsas məqsədi, habelə «kooperativ» sözu olmalıdır.

Dövlət orqanları, bələdiyyələr, digər fiziki və hüquqi şəxslər kooperativlə münasibətlərini müqavilə əsasında qururlar. Dövlət orqanları və bələdiyyələr Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyi ilə nəzərdə tutulmuş hallar istisna olmaqla, kooperativlərin təsərrüfat, maliyyə, təşkilatı (idarəetmə orqanlarının formalaşdırılması) və digər fəaliyyətinə müdaxilə etmirlər.

Hüquq ədəbiyyatında haqlı olaraq, qeyd edilir ki, əgər təsərrüfat ortaqlıqları şəxslərin (əməyin, səylərin) birləşməsi, təsərrüfat cəmiyyətləri ilə kapitalların birləşməsidirsə, kooperativlər həm şəxslərin (əməyin, səylərin), həm də kapitalların birləşməsidir. Kooperativlər birgə məqsədləri həyata keçirmək üçün iştirakçıların say (əmək) və resurslarının (kapitallarının) birləşməsi deməkdir¹.

Nizamnaməsində kooperativin adı, olduğu yer, fəaliyyətinin idarə edilməsi qaydası, habelə ləğvi qaydası, eləcə də, kooperativin üzvlərin pay haqlarının miqdarı haqqında; pay haqlarının verilməsi qaydası və onların verilməsi öhdəliyinin pozulmasına görə kooperativ üzvlərinin məsuliyyəti haqqında; kooperativin idarəetmə orqanlarının tərkibi və səlahiyyəti, onların qərarlar qəbul etməsi, o cümlədən barəsində qərarların yekdilliklə və ya şərtləşdirilmiş səs çoxluğu ilə qəbul

¹ Аллашвердийев С.С. Азербайжан Республикасынын мцлки щцгугу. ЫI жилд, 1-жи китаб. Дярслик, Бақы, «ДИэеста» няшрийаты, 2003, с.580.

olunduğu məsələlərə dair qərarlar qəbul etməsi qaydası haqqında; kooperativin düşdüyü zərərin ödənilməsi qaydası haqqında şərtləri, sənədlərin tərtibi qaydaları (kooperativə qəbulun, üzvlərin siyahısının və pay haqlarının qəbulunun rəsmiləşdirilməsi, kooperativ üzvlərinin tərtibi və sair) göstərilməlidir.

Kommersiya təşkilatı kimi kooperativ qanunla qadağan olunmayan istənilən sahədə qanunvericiliklə müəyyənləşdirilmiş qaydada sahibkarlıq fəaliyyətini həyata keçirə bilər. Sahibkarlıq fəaliyyətinin bəzi növləri yalnız xüsusi razılıq (lisenziya) əsasında həyata keçirilir. Xüsusi razılıq (lisenziya) tələb edilən fəaliyyət növlərinin siyahısı və xüsusi razılıq (lisenziya) verilməsi qaydaları Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2 sentyabr 2002-ci il tarixli fərmanı¹ ilə təsdiq edilmişdir.

Fəaliyyətinin xarakterinə görə kooperativlərin müxtəlif növləri fərqləndirilir:

- istehsal kooperativləri;
- istehlak kooperativləri;
- qarışıq (istehsal-istehlak) kooperativləri;
- digər fəaliyyət növləri ilə məşğul olan kooperativlər.

Kooperativ üzvü Mülki Məcəllənin tələblərinə cavab verən və kooperativin nizamnaməsində müəyyənləşdirilən qaydada və həcmdə üzlük haqqı, mütlət və əlaqə pay haqqı ödəmiş və kooperativə qəbul edilmiş, onun fəaliyyətində iştirak edən və səs hüququ olan fiziki və (və ya) hüquqi şəxsdir. MM-in 109-2-ci maddəsinə əsasən kooperativin nizamnaməsini qəbul edən və nizamnamə ilə müəyyənləşdirilmiş qaydada və həcmdə üzlük haqqı və əmlak pay haqqı ödəyən 16 yaşına çatmış fiziki şəxslər və (və ya) hüquqi şəxslər kooperativin üzvü ola bilərlər. Kooperativin üzvü olan hüquqi şəxslər kooperativdə qanunvericiliklə müəyyənləşdirilmiş qaydada müvafiq səlahiyyət verdikləri nümayəndələri vasitəsilə təmsil olunmalıdırlar. Kooperativin üzvləri kooperativin işində onun fəaliyyət xarakterinə əsasən şəxsi əməyini tətbiq etməklə və ya tətbiq etməməklə iştirak edirlər. Kooperativin nizamnaməsində ayrı hal nəzərdə tutulmayıbsa, kooperativin üzvü başqa kooperativin də üzvü ola bilər. Kooperativin üzvlərinə (ortaq

¹ Azərbaycan Respublikasının Qanunvericilik Toplusu. 2002, №9, maddə 555. əlavə və dəyişikliklər barədə bax: 2003, №3, maddə 153, №10, maddə 570.

(assosiativ) üzvlər istisna olmaqla) onların mütləq əmlak paylarına görə dividendlər ödənilmir.

Kooperativin üzvü yaşına və səhmlərinə görə pensiyaya çıxdıqda, kooperativdən kənarda seçkili işə keçdikdə, hərbi xidmətə çağırıldıqda və kooperativin nizamnaməsində nəzərdə tutulmuş digər hallarda kooperativin ümumi yığıncağının qərarına əsasən kooperativdə ortaqlar (assosiativ) üzvlüyə keçə bilər. Kooperativin ortaqlar (assosiativ) üzvlüyünün mütləq əmlak pay haqqının miqdarı kooperativin nizamnaməsində müəyyənləşdirildikdə kooperativin digər üzvlərinin mütləq pay haqqı miqdarından artıq məbləğdə müəyyənləşdirilə bilər. Kooperativin ortaqlar (assosiativ) üzvlüyü, onun kooperativdə üzvlüyü ilə bağlı şərtlərin kooperativin nizamnaməsində dəyişdirilməsi halları istisna olmaqla, səs hüququna malik deyildir.

Kooperativin üzvlüyünə qəbul, üzvlük olmaq istəyən şəxsin kooperativə rəsmi müraciəti əsasında nizamnamə ilə müəyyənləşdirilmiş qaydada həyata keçirilir. Kooperativin üzvlüyünə üzvlük kitabçası verilir. Kitabçada göstərilən yazıların məzmunu kooperativin nizamnaməsi ilə müəyyənləşdirilir (MM-in 109-3-cü maddəsi). Kooperativin ortaqlar (assosiativ) üzvlüyü Mülki Məcəllənin tələblərinə cavab verən və kooperativin nizamnaməsində müəyyənləşdirilən qaydada və həcmdə üzvlük haqqı və yalnız mütləq pay haqqı ödəmiş və kooperativə qəbul edilmiş, onun fəaliyyətində iştirak etmək və Mülki Məcəllədə nəzərdə tutulan hallar istisna olmaqla, səs hüququna malik olmayan fiziki və (və ya) hüquqi şəxsdir.

Ortaqlar (assosiativ) üzvlük kooperativin əsas üzvlərindən fərqli olaraq, kooperativin idarə edilməsində və fəaliyyətində iştirak etmək, kooperativin orqanlarını seçmək və onlara seçilmək (MM-in 109-4.1.2-ci maddəsi) və kooperativin üzvləri üçün nəzərdə tutulmuş imtiyazlardan və güzəştlərdən istifadə etmək (MM-in 109-4.1.7-ci maddəsi) hüquqlarına malik deyildirlər.

Kooperativin mülkiyyətində olan əmlak kooperativin nizamnaməsinə müvafiq surətdə onun üzvlərinin paylarına bölünür. Kooperativin əmlakı (vəsaitləri) onun əsas fondlarından, dövlət vəsaitindən və balansında göstərilən digər maddi dəyərlərdən ibarətdir. Kooperativin əmlakının formalaşdırılması mənbələri onun öz vəsaiti və cəlb edilmiş vəsait ola bilər. Kooperativ öz vəsaitini onun

nizamnaməsində nəzərdə tutulmuş əmlak pay haqları, sahibkarlıq fəaliyyətindən, öz vəsaitlərinin banklarda və digər kredit təşkilatlarında, qiymətli kağızlarda yerləşdirilməsindən daxil olan gəlirlər, kreditlər, fiziki və hüquqi şəxslərin ianələri və qanunla qadağan olunmayan digər mənbələr hesabına formalaşdırır. Kooperativ tərəfindən qanunvericiliklə müəyyənləşdirilmiş qaydada cəlb edilən vəsaitin həcmi kooperativin ümumi vəsaitlərinin (əmlakının) 50 faizindən çox olmamalıdır. Kooperativin əmlakı onun xüsusi mülkiyyətindədir. Kooperativin üzvü onun mülkiyyətində olan əmlakı müqavilə əsasında istifadə edilmək üçün kooperativə verə bilər. Kooperativ ittifaqı onun mülkiyyətində olan əmlakı müqavilə əsasında istifadə edilmək üçün onun üzvü olan kooperativə verə və ittifaqın nizamnaməsində müəyyənləşdirilmiş digər məqsədlər üçün istifadə edə bilər.

Əgər kooperativin nizamnaməsində ayrı qayda nəzərdə tutulmayıbsa, kooperativin üzvü kooperativ qeydə alınanadək pay haqqını tamamilə verməyə borcludur.

Kooperativin nizamnaməsi ilə müəyyənləşdirilə bilər ki, kooperativə mənsub əmlakın bir hissəsini nizamnamə ilə müəyyən edilən məqsədlər üçün istifadə olunan bölünməz fondlar təşkil edir. Bölünməz fondların yaradılmasına dair qərarı kooperativin üzvləri, əgər kooperativin nizamnaməsində ayrı qayda nəzərdə tutulmayıbsa, yekdilliklə qəbul edirlər.

Kooperativin üzvləri əmələ gəlmiş zərəri illik balansın təsdiqindən sonra iki ay ərzində əlavə haqlar vermək yolu ilə ödəməyə borcludurlar. Bu vəzifə yerinə yetirildikdə kreditorların tələbi ilə kooperativ məhkəmə qaydasında ləğv edilə bilər. Kooperativin üzvləri onun öhdəlikləri üçün kooperativin hər bir üzvünün əlavə haqqının verilməmiş hissəsi həddində birgə subsidiar məsuliyyət daşıyırlar. Kooperativin ləğvindən sonra qalan əmlak kooperativin üzvləri arasında onun nizamnaməsinə uyğun olaraq bölüşdürülür (MM-in 110-cu maddəsi).

İdarə olunmasına görə kooperativin səciyyəvi cəhətləri MM-in 111-ci maddəsində müəyyənləşdirilmişdir. Belə ki, kooperativin ali idarəetmə orqanı onun üzvlərinin ümumi yığıncağıdır. Üzvlərin sayı əllidən çox olan kooperativdə onun icra orqanlarının fəaliyyətinə nəzarət edən müşahidə şurası yaradıla bilər. Müşahidə

şurası üzvlərinin kooperativ adından fəaliyyət göstərmək ixtiyarı yoxdur. Kooperativin icra orqanları idarə heyəti və (və ya) onun sədridir. Onlar kooperativin fəaliyyətinə cari rəhbərliyi həyata keçirir, müəşhidə şurasına və kooperativ üzvlərinin ümumi yığıncağına hesabat verirlər. Kooperativin müşahidə şurasının və idarə heyətinin üzvləri, habelə kooperativin sədri yalnız kooperativin üzvlərindən ola bilər. Müşahidə şurasının və ya icra orqanının üzvü oxşar kooperativin üzvü də ola bilməz. Kooperativin üzvü eyni zamanda müşahidə şurasının üzvü və idarə heyətinin və ya kooperativin sədri ola bilməz. Kooperativin idarəetmə orqanlarının səlahiyyətləri və onların qərarlar qəbul etməsi qaydası kooperativin nizamnaməsi ilə müəyyənləşdirilir.

Kooperativ üzvlərinin ümumi yığıncağının müstəsna səlahiyyətinə aşağıdakılar aiddir:

- kooperativin nizamnaməsini dəyişdirmək;

- kooperativin müşahidə şurasını yaratmaq və onun üzvlərinin səlahiyyətlərinə xitam vermək, habelə kooperativin icra orqanlarının yaratmaq və onların səlahiyyətlərinə xitam vermək, bir şərtlə ki, kooperativin nizamnaməsinə görə bu hüquq onun müşahidə şurasına verilmiş olmasın;

- kooperativ üzvlərini qəbul etmək və çıxarmaq;

- kooperativin illik hesabatlarını və mühasibat balanslarını təsdiq etmək və zərəri bölüşdürmək;

- kooperativin yenidən təşkili və ləğvi haqqında qərar qəbul etmək;

- kooperativin nizamnaməsi ilə ümumi yığıncağın müstəsna səlahiyyətinə başqa məsələlərin həlli də aid edilə bilər.

Kooperativin ümumi yığıncağının və ya müşahidə şurasının müstəsna səlahiyyətinə aid edilmiş məsələləri onlar həll edilmək üçün kooperativin icra orqanlarına verə bilməzlər.

Ümumi yığıncaqda qərarlar qəbul edilərkən kooperativ üzvünün bir səsi vardır. Üzvlərin sayı 200-dən çox olan kooperativlərdə kooperativ üzvlərinin ümumi yığıncağı kooperativin nizamnaməsinə uyğun olaraq müvəkkillərin yığıncağı şəklində keçirilə bilər. Müvəkkillərin sayı kooperativ üzvlərinin sayı nəzərə

alınaraq müəyyənləşdirilir. Müvəkkillər kooperativ nizamnaməsində, aşağıdakılar da daxil olmaqla, nəzərdə tutulmuş qaydada açıq və ya gizli səsvermə yolu ilə seçilir: müvəkkil seçilən kooperativ üzvlərinin sayı; müvəkkillərin səlahiyyətlərinin müddəti; onların seçilmə qaydası. Müvəkkillər öz səlahiyyətlərini başqa şəxslərə, o cümlədən kooperativ üzvlərinə verə bilməzlər. Mülki Məcəllənin və kooperativin nizamnaməsinin kooperativ üzvlərinin ümumi yığıncağı barədə müddəaları müvəkkillərin yığıncağına da şamil edilir. Kooperativ üzvlərinin ümumi yığıncağı üzvlərin (yaxud onların nümayəndələrinin) yarından çoxu iştirak etdikdə səlahiyyətlidir.

Kooperativ üzvlərinin ümumi yığıncağı idarə heyəti (sədr) tərəfindən ildə bir dəfədən az olmayaraq nizamnamə ilə müəyyənləşdirilmiş müddətlərdə və qaydada, ancaq maliyyə ilinin başa çatmasından ən gec üç ay keçənədək çağırılır. Kooperativ üzvlərinin növbədənəkar ümumi yığıncağı idarə heyətinin (sədrin), müşahidə şurasının və təftiş komissiyasının (müfəttişin) təşəbbüsü, yaxud səs hüququna malik olan üzvlərin azı dördə birinin tələbi ilə çağırılır.

İdarə heyətinin (sədrin), müşahidə şurasının və təftiş komissiyasının (müfəttişin) təşəbbüsü, yaxud səs hüququna malik olan üzvlərin ən azı dördə birinin tələbi ilə kooperativ üzvlərinin növbədənəkar ümumi yığıncağı idarə heyəti (sədr) tərəfindən on beş gün müddətində kooperativin nizamnaməsində müəyyənləşdirilmiş qaydada çağırılır. Kooperativin müşahidə şurası yaradıldıqda onun üzvlərinin sayı və səlahiyyət müddəti kooperativ üzvlərinin ümumi yığıncağı tərəfindən müəyyənləşdirilir.

Müşahidə şurasının iclası zərurət olduqda, lakin yarım ildə bir dəfədən az olmayaraq çağırılır müşahidə şurasının iclaslarının keçirilməsi qaydaları kooperativin nizamnaməsi ilə müəyyənəndirilir. Nizamnamədə nəzərdə tutulmuş hallarda kooperativ üzvlərinin ümumi yığıncağı tərəfindən müşahidə şurası, yaxud onun ayrı-ayrı üzvləri onların səlahiyyət müddəti bitməzdən əvvəl geri çağırıla bilər.

Kooperativin idarə heyəti və (və ya) onun sədri kooperativin cari fəaliyyətinə kooperativ üzvlərinin ümumi yığıncaqları arasındakı dövrdə rəhbərlik edir, onun

işlərini aparır, kooperativi təmsil edir. Kooperativ üzvlərinin sayı əllidən çox olduqda kooperativ üzvlərinin ümumi yığıncağı tərəfindən onun üzvlərindən kooperativin idarə heyəti seçilir.

İdarə heyətinə rəhbərliyi kooperativ üzvlərinin ümumi yığıncağı tərəfindən seçilən (təyin edilən) sədr həyata keçirir. Kooperativin idarə heyətinin və (və ya) onun sədrinin seçilməsi (təyin edilməsi), onların səlahiyyətləri və səlahiyyət müddəti, idarə heyəti sədrinin kooperativin əmlakına sərəncam vermək hüququ, onun əmək haqqı, məsuliyyəti, habelə vaxtından əvvəl vəzifədən azad edilməsi (istefa verməsi) əsasları və qaydası kooperativin nizamnaməsi ilə müəyyənləşdirilir. Əgər idarə heyəti yaradılmışdırsa, nizamnamədə sədrin və idarə heyətinin səlahiyyətləri (təkbəşinə və kollegial qaydada həyata keçirilən səlahiyyətlər) ayrıca göstərilməlidir.

Kooperativin maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinə nəzarəti həyata keçirmək məqsədi ilə kooperativ üzvlərinin ümumi yığıncağı kooperativ üzvlərinin sayı əllidən çox olduqda təftiş komissiyası (azı üç nəfərdən ibarət), kooperativ üzvlərinin sayı əllidən az olduqda isə müfəttiş seçir. Kooperativ təftiş komissiyası (müfəttişi):

- maliyyə-təsərrüfat ilinin nəticələrinə görə kooperativin maliyyə vəziyyətini yoxlayır;

- kooperativ üzvlərinin ümumi yığıncağının, müşahidə şurasının sayı on faizdən artıq olan üzvlərinin tələbi ilə, habelə öz təşəbbüsü ilə kooperativin maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətini növbədənənkənər yoxlayır.

Kooperativin təftiş komissiyası (müfəttiş) yoxlamanın nəticələrinə əsasən kooperativin idarəetmə orqanlarına rəy təqdim edir. Müşahidə şurası və ya idarə heyəti (sədr) yoxlamanın nəticələrinə nizamnamədə nəzərdə tutulmuş qaydada baxır və müvafiq qərar qəbul edir. Qərarla razılaşmadıqda təftiş komissiyası (müfəttiş) kooperativ üzvlərinin ümumi yığıncağına müraciət edə bilər.

Nizamnamədə nəzərdə tutulmuş hallarda kooperativ üzvlərinin ümumi yığıncağı tərəfindən təftiş komissiyası, yaxud onun ayrı-ayrı üzvləri və ya müfəttiş səlahiyyət müddəti bitməzdən əvvəl geri çağırıla bilər.

Kooperativ könüllü surətdə (kooperativ üzvlərinin ümumi yığıncağının qərarı ilə) və ya məcburi qaydada (mülki qanunvericilikdə nəzərdə tutulmuş qaydada məhkəmə qərarı ilə) yenidən təşkil və ya ləğv edilə bilər.

VI fəsil. Sahibkarlıq hüququnun xüsusi səlahiyyətli subyektləri

§ 1. Maliyyə-sənaye qrupları

Maliyyə-sənaye qrupu istehsalın rəqabət qabiliyyətini və səmərəliliyini yüksəltmək, əlverişli texnoloji və kooperasiya əlaqələri yaratmaq, ixracat potensialını artırmaq, elmi-texniki tərəqqini sürətləndirmək, investisiya layihələrini və proqramlarını birgə həyata keçirmək məqsədilə qrup iştirakçılarının maddi və maliyyə ehtiyatlarını müqavilə əsasında birləşdirmək və investisiyalar cəlb etmək üçün yaradılan, tərkibində istehsal və xidmət sahəsində fəaliyyət göstərən müəssisələrlə yanaşı, mütləq maliyyə-kredit təşkilatları da iştirak edən hüquqi şəxslərin birliyi.

Anlayışından göründüyü kimi, maliyyə-sənaye qrupu qanunla qadağan edilməyən istənilən sahədə qanunvericiliklə müəyyənləşdirilmiş qaydada sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olan kommersiya təşkilatıdır.

Maliyyə-sənaye qruplarının yaradılması, fəaliyyəti və ləğv edilməsinin hüquqi əsasları «Maliyyə-sənaye qrupları haqqında» Azərbaycan Respublikası qanunu¹ ilə müəyyənləşdirilir.

Həmin qanunun 1-ci maddəsinə əsasən, maliyyə-sənaye qrupu bu qanunda nəzərdə tutulmuş qayda və şərtlərə uyğun olaraq, maliyyə-sənaye qrupunun yaradılmasına dair müqavilə əsasında öz aktivlərini tamamilə və ya qismən birləşdirmiş hüquqi şəxslərin (əsas və törəmə müəssisələrin) məcmusudur. Maliyyə-sənaye qrupunun yaradılmasına dair müqaviləni imzalayan hüquqi şəxslər və onlar tərəfindən təsis edilən maliyyə-sənaye qrupunun baş şirkəti və ya qrupu formalaşdıran əsas və törəmə müəssisələr maliyyə-sənaye qrupunun iştirakçıları hesab olunurlar. Maliyyə-sənaye qrupunun tərkibinə ictimai və dini təşkilatlar

¹ 23 апрел 1996-жы илдя гябул едилмиш щямин Гануна 23 апрел 2002-жи ил тарихдя ялавя вя дяйишикликляр едилмишдир. Азярбайжан Республикасынын ганунлар кцллийаты, ЫI жилд, Баки, «Диэеста» няшриййаты, 2001 с.672-678.

istisna olmaqla, istənilən hüquqi şəxslər, o cümlədən xarici hüquqi şəxslər daxil ola bilər.

Dövlət və bələdiyyə müəssisələri maliyyə-sənaye qrupunda onların əmlakının mülkiyyətçisi tərəfindən müəyyən edilmiş qayda və şərtlərlə iştirak edə bilərlər. Dövlət və yerli özünüidarə orqanları maliyyə-sənaye qrupunun iştirakçıları ola bilməzlər. Törəmə müəssisələr maliyyə-sənaye qrupunun tərkibinə yalnız onları təsis edən müəssisələrlə birlikdə daxil ola bilərlər. Maliyyə-sənaye qrupunun iştirakçısı olan müəssisə və təşkilatlar digər maliyyə-sənaye qruplarına daxil ola bilməzlər.

Yaradılma formasına görə maliyyə-sənaye qruplarının 3 növü fərqləndirilir:

- qrup iştirakçıları arasında bağlanmış müqavilə əsasında yaradılan maliyyə-sənaye qrupları;
- Azərbaycan Respublikasının müvafiq dövlət icra hakimiyyəti orqanının qərarı əsasında yaradılan maliyyə-sənaye qrupları;
- hökumətlərarası sazişlər əsasında yaradılan maliyyə-sənaye qrupları (onlar transmilli maliyyə-sənaye qrupları adlanırlar).

Sahibkarlığın inkişafına dövlət yardımının gücləndirilməsi, onların dövlət tərəfindən müdafiə və təqdir olunmasının yeni forma üsullarının işlənib hazırlanması ilə əlaqədar, dövlət maliyyə-sənaye qruplarının fəaliyyətinə yardım göstərmək məqsədilə onlar üçün müxtəlif növ güzəştlər tətbiq edə bilər. Belə ki, «Sahibkarlıq fəaliyyəti haqqında» Azərbaycan Respublikası qanununun 9-cu maddəsinin tələblərinə əsasən, sahibkarlığın sürətlə inkişafını təmin etmək üçün dövlət sahibkarlıq fəaliyyətinin öncül istiqamətlərini və buna müvafiq olaraq, güzəştlər sistemini müəyyənləşdirir.

Öz aktivlərini tamamilə və ya qismən birləşdirmiş hüquqi şəxslər maliyyə-sənaye qrupu yaradılmasına dair müqavilə bağlayarkən həmin müqavilədə aşağıdakıları göstərməlidirlər:

- maliyyə-sənaye qrupunun adını;

- müəyyən təşkilati-hüquqi formaya malik olan və maliyyə-sənaye qrupunun işlərini həyata keçirməyə müvəkkil edilmiş hüquqi şəxs kimi qrupun baş şirkətinin təsis edilməsinin qayda və şərtlərini;

- maliyyə-sənaye qrupu iştirakçılarının tərkibində dəyişikliklərin edilməsi qaydalarını;

- aktivlərin birləşdirilməsinin qayda və şərtlərini;

- nizamnamə fondunu və qrup iştirakçılarının hər birinin bu fondadakı payını;

- qrup iştirakçılarının birləşməsinin məqsədini;

- mənfəətin qrup iştirakçıları arasında bölüşdürülməsi qaydalarını;

- qrup iştirakçılarının öhdəliklərini və məsuliyyətini;

- müqavilənin qüvvədə olma müddətini.

Maliyyə-sənaye qrupunun yaradılmasına dair müqavilənin digər şərtləri qrup iştirakçıları tərəfindən maliyyə-sənaye qrupunun məqsəd və vəzifələrindən asılı olaraq Azərbaycan Respublikası qanunvericiliyinə müvafiq sürətdə müəyyən edilir.

«Maliyyə-sənaye qrupları haqqında» qanunun 8-ci maddəsinə əsasən, maliyyə-sənaye qrupunun təşkilati layihəsi – qrupun baş şirkəti tərəfindən Azərbaycan Respublikası Ədliyyə Nazirliyinə təqdim edilən, özündə maliyyə-sənaye qrupunun məqsəd və vəzifələrinə, investisiya layihələri və proqramlarına dair məlumatları birləşdirən və maliyyə-sənaye qrupunun qeydiyyatı haqqında qərarın qəbul edilməsi üçün zəruri sənədlər toplusudur.

Göstərilən tələblərdən başqa maliyyə-sənaye qrupunun təşkilati layihəsinə digər tələblər Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabineti tərəfindən müəyyən edilə bilər¹. Bu qrupların dövlət qeydiyyatı Azərbaycan Respublikası Mülki Məcəlləsində (48-ci, 129-134-cü maddələri) və «Hüquqi şəxslərin dövlət qeydiyyatı və dövlət reyestri haqqında» Azərbaycan Respublikasının 12 dekabr 2003-cü il tarixli qanununa² uyğun həyata keçirilir.

¹ Азәрбајжан Республїкасы Президентинин «Малийя-сянайе груплары шаггында» Азәрбајжан Республїкасы Ганунунун тятбиг едилмяси барядя 11 октябр 2001-жи ил тарихли фярманы. Азәрбајжан Республїкасынын ганунлар кцллийаты, Ы жилд, Багы, «Дизеста» няшрийаты, 2001, с.677-678.

² Азәрбајжан Республїкасынын ганунлар кцллийаты, ЫЫЫ жилд, Багы, «Дизеста» няшрийаты, 2002, с.1016-1026.

Dövlət qeydiyyatına alınması haqqında qərar çıxarıldıqdan sonra, qeyd edilən hüquqi şəxslərin məcmusu maliyyə-sənaye qrupu statusu alır. Bu statusu aldıqdan sonra maliyyə-sənaye qrupu fəaliyyətə başlayır. Maliyyə-sənaye qrupunun fəaliyyətinin idarə olunmasında statusu «Maliyyə-sənaye qrupları haqqında» qanunun 11-12-ci maddələri ilə müəyyənləşdirilən direktorlar şurası və baş şirkət əsas rol oynayır. Belə ki, maliyyə-sənaye qrupunun ali idarəetmə orqanı qrupun bütün iştirakçılarının nümayəndələrinin daxil olduğu direktorlar şurasıdır. Maliyyə-sənaye qrupunun iştirakçıları tərəfindən direktorlar şurasının tərkibinə nümayəndələrin daxil edilməsi həmin iştirakçıların səlahiyyətli idarəetmə orqanının qərarı ilə həyata keçirilir.

Direktorlar şurasının səlahiyyəti maliyyə-sənaye qrupunun yaradılmasına dair müqavilə ilə müəyyən edilir.

Maliyyə-sənaye qrupunun baş şirkəti qrupun bütün iştirakçıları tərəfindən təsis edilən və onun fəaliyyətini təmin edən müvəkkil hüquqi şəxsdir. Maliyyə-sənaye qrupunun baş şirkəti bir qayda olaraq, investisiya təsisatı hesab olunur. O, səhmdar cəmiyyəti, assosiasiya, ittifaq formasında yaradıla bilər.

Baş şirkətin adı «maliyyə-sənaye qrupunun baş şirkəti» söz birləşməsindən ibarət olmalıdır. Maliyyə-sənaye qrupunun müvafiq dövlət reyestrinə daxil edilməsi, bu qrupun baş şirkətinin adında həmin söz birləşməsindən istifadə üçün əsas hesab olunur. Baş şirkətin nizamnaməsi onun fəaliyyətinin məqsəd və vəzifələrini müəyyən etməklə, maliyyə-sənaye qrupunun yaradılmasına dair müqavilənin şərtlərinə uyğun olmalıdır.

Maliyyə-sənaye qrupunun baş şirkəti qanunla, həmçinin təsis müqaviləsi ilə müəyyənləşdirilən aşağıdakı vəzifələri yerinə yetirir:

- maliyyə-sənaye qrupunun yaradılması və fəaliyyəti ilə bağlı münasibətlərdə qrupun bütün iştirakçılarının adından çıxış edir;
- maliyyə-sənaye qrupunun ümumiləşdirilmiş (toplu) balansını tərtib edir, uçotu və hesabatını aparır.

Maliyyə-sənaye qrupunun baş şirkətinin digər vəzifələri onun nizamnaməsi və maliyyə-sənaye qrupunun yaradılmasına dair müqavilə ilə müəyyən edilir.

Baş şirkətin maliyyə-sənaye qrupunun fəaliyyəti nəticəsində yaranmış olan öhdəliklərinə görə maliyyə-sənaye qrupunun iştirakçıları öz aktivləri nisbətində birgə məsuliyyət daşıyırlar. İştirakçılar tərəfindən öhdəliklərin birgə yerinə yetirilməsi xüsusiyyətləri maliyyə-sənaye qruplarının yaradılması haqqında müqavilə ilə müəyyən edilir («Maliyyə-sənaye qrupları haqqında» qanunun 15-ci maddəsi). Maliyyə ili bitdikdən sonra 90 gündən gec olmayaraq, maliyyə-sənaye qrupunun baş şirkəti bütün qrup iştirakçılarına və müvəkkil dövlət icra hakimiyyəti orqanına (Azərbaycan Respublikasının İqtisadi İnkişaf Nazirliyinə) qrupun fəaliyyəti haqqında Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabinetinin müəyyən etdiyi formada hesabatı təqdim edir, həmçinin onu mətbuatda dərc etdirir. Hesabat auditorlar tərəfindən maliyyə-sənaye qrupunun fəaliyyətinin yoxlanılması nəticələrinə görə tərtib edilir.

Maliyyə-sənaye qrupları Azərbaycan Respublikası MM ilə müəyyənləşdirilmiş əsaslarla könüllü və yaxud məcburi qaydada ləğv edilə və yenidən təşkil edilə bilər.

§ 2. Transmilli maliyyə-sənaye qrupları və transmilli korporasiyalar

Müasir dövrdə elmi-texniki inkişafın və iqtisadi artımın təmin edilməsi, rəqabət qabiliyyətinin və sabitliyin yüksəldilməsi, xərclərin və vergilərin azaldılması, resursların və yeni bazarların axtarışı, kapitalın dövriyyəsinin sürətlənməsi və s. iqtisadiyyatda qloballaşmanın, eləcə də transmilli maliyyə-sənaye qruplarının və transmilli korporasiyaların rolunun və əhəmiyyətinin artırılmasının başlıca şərtidir.

Transmilli maliyyə-sənaye qruplarının anlayışı «Maliyyə-sənaye qrupları haqqında» Azərbaycan Respublikası qanununun 5-c maddəsinə verilmişdir. Belə ki, qanunun həmin maddəsinə əsasən, tərkibində xarici hüquqi şəxslərin iştirak etdiyi maliyyə-sənaye qrupu transmilli maliyyə-sənaye qrupu hesab olunur.

Hökumətlərarası saziş əsasında yaradılan maliyyə-sənaye qrupu bu qanuna müvafiq sürətdə transmilli maliyyə-sənaye qrupu hesab olunur. Hökumətlərarası saziş əsasında yaradılan maliyyə-sənaye qrupları dövlətlərarası (beynəlxalq) maliyyə-sənaye qrupu statusuna malik olur. Dövlətlərarası (beynəlxalq) transmilli maliyyə-sənaye qruplarının təşkili, fəaliyyəti və ləğvi xüsusiyyətləri göstərilən sazişlərlə müəyyən edilir.

Transmilli maliyyə-sənaye qrupunun iştirakçıları üçün milli rejim hökumətlərarası sazişlə qarşılıqlı əsasda müəyyən edilir.

Transmilli maliyyə-sənaye qrupları istehsalın rəqabət qabiliyyətini və səmərəliliyini yüksəltmək, əlverişli texnoloji və kooperasiya əlaqələri yaratmaq, ixracat potensialını artırmaq, elmi-texniki tərəqqini sürətləndirmək, investisiya layihələri və proqramlarını birgə həyata keçirmək məqsədi ilə qrup iştirakçılarının maddi və maliyyə ehtiyatlarını müqavilə əsasında birləşdirmək və investisiyalar cəlb etmək üçün yaradılır.

Hökumətlərarası sazişlər əsasında yaradılmış transmilli maliyyə-sənaye qruplarının təşkili, fəaliyyəti və ləğvi ilə əlaqədar münasibətlərə, həmin beynəlxalq əqdlərə zidd olmadıqda Azərbaycan Respublikası milli qanunvericilik aktları tətbiq olunur.

Transmilli maliyyə-sənaye qruplarından fərqli olaraq, transmilli korporasiyalar öz fəaliyyətini bir neçə ölkədə həyata keçirən və (və ya) bir neçə dövlətin mülkiyyətində olan kompaniyalardır. Beynəlxalq təcrübədə belə korporasiyalar 3 qrupa bölünür.

Birinci qrupa xarici dövlətlərdə çoxsaylı filialları və törəmə müəssisələri olan milli kompaniyalar, trestlər və cəmiyyətlər daxildir. Beləliklə, burada milli kapitalın beynəlxalq sahədə fəaliyyətindən söhbət gedir.

İkinci qrupa transmilli korporasiyalara təkcə fəaliyyət sahəsinə deyil, kapitalına görə də beynəlxalq xarakter daşıyan kompaniyalar və trestlər aid edilir. Birinci qrup transmilli korporasiyalardan fərqli olaraq, onların kapitalı bir neçə dövlətə məxsus olur. Qeyd edilən qrup transmilli korporasiyalar arasında oxşar cəhət isə onların hər ikisinin bir dövlətin hüquqi şəxsi kimi yaradılması, başqa dövlətlərin ərazisində isə çoxsaylı filiallarının, nümayəndəliklərinin və törəmə müəssisələrinin olmasından ibarətdir.

Üçüncü qrupa isə hüquqi şəxs hesab olunmayan çoxsaylı kartellərin, sindikatların, istehsal və elmi-texniki xarakterli müəssisələrin birliklərindən ibarət olan transmilli korporasiyalar aid edilir¹.

¹ Юридическая энциклопедия / Отв.ред. Б.Н.Топорнин. М., Юрист, 2001, с.1096.

Transmilli korporasiyaların milli iqtisadiyyatın inkişafında rolu və əhəmiyyəti iqtisadçı alimlər tərəfindən birmənalı qiymətlənmir. Belə ki, bu, bir tərəfdən, rəqabət formalaşdırıcı yeni əlverişli şərtlərin yaranmasından və xarici faktorların yerli iqtisadi proseslərə müsbət təsirini gücləndirə bilən imkanlardan ibarətdir. Digər tərəfdən isə bu, rəqabət mexanizminin genişlənməsinin və güclənməsinin doğurduğu təhlükələrdən ibarətdir¹.

Transmilli korporasiyaların geniş yayılması XX əsrin ikinci yarısının mühüm sosial-iqtisadi hadisəsidir. Onlar İkinci Dünya müharibəsindən sonra inkişaf etməyə başlamışlar. Tarixi baxımdan belə şirkətlər əvvəlcə ABŞ-da meydana gəlmiş və sonralar Avropa və Yaponiyaya yayılmışlar. Transmilli korporasiyaların ümumi sayı 90-cı illərin ortalarında 40 min olduğu halda, XXI əsrin ilk illərində 60 minə, o cümlədən filiallarının sayı 250 mindən 300 minə çatmışdır.

İqtisadçı alimlər tərəfindən transmilli korporasiyaların yuxarıda qeyd edilən hüquqi anlayışından bir qədər fərqli formada, şübhəsiz ki, onun iqtisadi mahiyyətinə uyğun anlayışı verilmişdir. Belə ki, çoxsaylı filial və digər strukturları məlum bir mərkəzdən idarə edən və eyni vaxtda müxtəlif dünya ölkələrində fəaliyyət göstərən nəhəng şirkətlər transmilli korporasiyalar adlanır. Xaricdə kapital qoyan əsas firma «anna şirkət» (patent company), xarici ölkədə satın alınan və ya yaradılan şirkət isə «qız şirkət» (subsidiary) və ya sadəcə olaraq filial, şöbə adlanır. Bunların hamısı birlikdə isə qohum şirkət adlanır. Beynəlxalq kapital və maliyyə hərəkətlərinin mühüm hissəsini təşkil edən birbaşa investisiyaların təxminən 90%-i transmilli korporasiyalar tərəfindən həyata keçirilir.

Dünya iqtisadiyyatında baş verən müsbət proseslərdə transmilli korporasiyaların rolu və səmərəli fəaliyyətində aşağıdakı əsas məsələləri xüsusi qeyd etmək zəruridir².

- bir ölkədə öz sahibkarlıq fəaliyyətini həyata keçirən və yalnız idxal-ixrac sövdələşmələri yolu ilə xarici resurslara olan tələbatlarını ödəyən firmalar

¹ Бу барядя даща ятрафлы бах: Гулийев Р. Азярбайжан игтисадиййатынын трансмилли ширкятляр аимли // «Республика» гязети, 2003-жц ил 17,18,19,22 вя 23 ийул.

² Бу барядя даща ятрафлы бах: Глобаллашма контекстиндя трансмилли корпорасийалар. Дяйирми масса материаллары, «Игтисадиййат» гязети, 2004-жц ил 5-11 март.

qarşısında təbii resurslara, kapitla və biliklərə, xüsusilə elmi-tədqiqat və təcrübə-konstruktor işlərinə sahib olma üstünlüklərindən istifadə edilməsi;

- müəssisələrin daxili bazarlarının ölçülmələrini, iqtisadi artım sürətini, iş qüvvəsinin qiymətlərini və ixtisasını, digər iqtisadi resursları, infrastrukturun inkişaf etmə dərəcəsini, eləcə də ən mühüm amil kimi siyasi sabitlik də daxil olmaqla siyasi-hüquqi amilləri nəzərə almaqla müxtəlif ölkələrdə öz müəssisələrinin optimal yerləşməsi imkanı;

- xarici firmaların yerləşdiyi ölkələrdə borc vəsaitləri daxil olmaqla, transmilli korporasiyaların bütün sistemləri çərçivəsində kapitalın cəmləşməsi imkanı;

- bütün dünyanın maliyyə resurslarından öz məqsədləri üçün istifadə edilməsi;

- müxtəlif ölkələrdə əmtəə, valyuta və maliyyə bazarlarının konyunkturası haqqında daimi məlumatlandırılma;

- transmilli korporasiyaların rəhbərliyinin daimi diqqəti altında olan səmərəli təşkilati strukturun təkmilləşdirilməsi;

- istehsal və satışın optimal təşkili, firmanın yüksək nüfuzunun qorunması da daxil olmaqla beynəlxalq menecment təcrübəsi.

§ 3. Qeyri-kommersiya təşkilatlarının (ictimai birliklərin, fondların və hüquqi şəxslərin ittifaqlarının) sahibkarlıq fəaliyyəti

Qeyri-kommersiya təşkilatları qanunla müəyyənləşdirilmiş qaydada dövlət qeydiyyatından keçmiş, mülkiyyətində ayrıca əmlakı olan, öz öhdəlikləri üçün bu əmlakı ilə cavabdeh olan, öz adından əmlak və şəxsi qeyri-əmlak hüquqları əldə edən, həyata keçirən, vəzifələr daşıyan, məhkəmədə iddiaçı və ya cavabdeh olmaq hüququna malik olan və müstəqil balansı olan hüquqi şəxs statuslu xüsusi yaradılmış qurumlardır. Başqa sözlə qeyri-kommersiya təşkilatları hüquqi şəxslərin bir növüdür. Belə ki, mülki qanunvericiliyə əsasən hüquqi şəxslər kommersiya hüquqi şəxslərinə (fəaliyyətinin əsas məqsədi mənfəət götürməkdən ibarət olan) və qeyri-kommersiya hüquqi şəxslərinə (əsas məqsədi mənfəət götürməkdən ibarət olmayan və götürülən mənfəəti iştirakçıları arasında bölüşdürməyən) ayrılırlar.

Qeyri-kommersiya qurumları olan hüquqi şəxslər ictimai birliklər, fondlar, hüquqi şəxslərin ittifaqları formasında, habelə qanunvericilikdə nəzərdə tutulan

digər formalarda yaradıla bilər. Qeyri-kommersiya hüquqi şəxsləri sahibkarlıq fəaliyyəti ilə yalnız o hallarda məşğul ola bilərlər ki, fəaliyyət onların yaradılması zamanı qarşıya qoyulmuş məqsədlərə nail olmağa xidmət etsin və bu məqsədlərə uyğun gəlsin. Sahibkarlıq fəaliyyətini həyata keçirmək üçün qeyri-kommersiya hüquqi şəxsləri təsərrüfat cəmiyyətləri yarada bilər və ya onlarda iştirak edə bilərlər (MM-in 43.6-cı maddəsi).

İctimai birliklər, fondlar, hüquqi şəxslərin ittifaqları və digər qeyri-kommersiya təşkilatlarının təşkili və fəaliyyətinin əsasları, hüquqi statusu AxR MM (114-119-cu maddələr), fondlar və ictimai birliklərlə əlaqədar hüquq münasibətləri isə eyni zamanda «Qeyri-hökumət təşkilatları və fondlar haqqında» Azərbaycan Respublikası qanunu¹ ilə tənzimlənir.

Bu sahədə münasibətlərin hüquqi tənzimlənməsində yuxarıda qeyd edilənlərdən əlavə digər normativ-hüquqi aktlar da mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Məsələn, Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin «Qeyri-dövlət sosial fondlarının fəaliyyətinə xüsusi razılıq (lisenziya) verilməsi Qaydalarının təsdiq edilməsi barədə» qərarını² və s. buna nümunə göstərərək olar.

İctimai birlik təsis sənədlərində müəyyən olunmuş məqsədlərlə ümumi maraqlar əsasında birləşmiş bir neçə fiziki və (və ya) hüquqi şəxsin təşəbbüsü ilə yaradılmış könüllü, özünüidarədən, öz fəaliyyətinin əsas məqsədi kimi gəlir əldə etməyi nəzərdə tutmayan və əldə edilən gəliri öz üzvləri arasında bölməyən qeyri-hökumət təşkilatıdır.

Qeyri-hökumət təşkilatı kimi ictimai birliklər istənilən təşkilati-hüquqi formada, daimi əsaslarla və ya konkret məqsədlərə nail olmaq üçün təsis edilə bilər. Onun təşkilati hüquqi formasını və fəaliyyətinin xarakterini göstərən adı olmalıdır.

Azərbaycan Respublikası «Qeyri-hökumət təşkilatları (ictimai birliklər və fondlar) haqqında» qanununun 7-ci maddəsinə əsasən qeydə alınmış qeyri-hökumət təşkilatı Azərbaycan Respublikasının ərazisində və xaricdə filiallarını yarada, nümayəndəliklərini açə bilər. Qeyri-hökumət təşkilatının filialı həmin təşkilatı

¹ Щямин Ганун 2000-жи ил 13 ийунда гябул олунмуш, она 2001-жи ил 22 ийун вь 5 октябрь, 2002-жи ил 3 декабр тарихли ганунларла ялавя вь дьйишикликляр едилмишдир. Азәрбайжан Республикасы Ганунлар Кцллийаты, ЫЫЫ жилд, Бакы «Диэста» няшриййаты, 2002, с.364-372.

² Азәрбайжан Республикасынын ганунверижилик топлусу, 1998, №4, маддя 277.

olduğu yerdən kənarda təşkil edilə və onun fəaliyyəti və ya fəaliyyətinin bir hissəsini həyata keçirə bilər. Qeyri-hökumət təşkilatının nümayəndəliyi həmin təşkilatın olduğu yerdən kənarda təşkil edilir, onun maraqlarını təmsil edir və həmin maraqların müdafiəsini həyata keçirir. Qeyri-hökumət təşkilatının filialı və nümayəndəliyi hüquqi şəxs deyil, onları yaratmış təşkilatın əmlakından pay alır və onun adından təsdiq etdiyi Əsasnaməyə əsasən fəaliyyət göstərir. Filial və nümayəndəliklərin fəaliyyətinə görə onları yaradan qeyri-hökumət təşkilatı məsuliyyət daşıyır.

Filial və nümayəndəliyin rəhbərləri qeyri-hökumət təşkilatı tərəfindən təyin edilir və qeyri-hökumət təşkilatı tərəfindən verilən səlahiyyət dairəsində fəaliyyət göstərir.

İctimai birliklərin iştirakçıları 3 qrupa bölünürlər.

Birinci qrup iştirakçılara təsisçilər aiddirlər. İctimai birliklərin təsisçiləri hüquqi şəxslər (dövlət hakimiyyəti və yerli özünüidarə orqanları istisna olmaqla) və ya 18 yaşına (gənclərin ictimai birliklərinin təsisçiləri – 16 yaşına) çatmış fiziki şəxslər ola bilərlər. Təsisçilər bərabər hüquqlara malikdirlər. Onların qarşılıqlı hüquq və vəzifələrinin həcmi təsis müqaviləsi (əgər belə müqavilə bağlanmışsa), ictimai birliklərin fəaliyyətində iştiraka münasibətdə isə həmin ictimai birliklərin nizamnaməsi ilə müəyyən edilir.

İkinci qrup iştirakçılara ictimai birliklərin üzvləri daxildir. Azərbaycan Respublikasında hər bir fiziki və hüquqi şəxs (dövlət hakimiyyəti və yerli özünüidarə orqanları istisna olmaqla) ictimai birliyin üzvü olan bilər. İctimai birliyin üzvləri bərabər hüquqludurlar. Onlar ictimai birliklərin rəhbər orqanlarına seç əvə seçilə, fəaliyyətində iştirak edə, rəhbər orqanlarının fəaliyyətinə nəzarət edə, nizamnamə ilə nəzərdə tutulmuş digər hüquqlar daşıya bilərlər, eləcə də nizamnamə tələblərinə riayət etməlidirlər. İctimai birliyin üzvlüyünün əldə edilməsi və üzvlüyə xitam verilməsi məsələləri nizamnamə ilə müəyyən edilir. Nizamnamə ictimai birliyin üzvlüyünə xitam verilməsindən birliyin daxilində və məhkəməyə şikayət etmə hüququna təminat verməlidir.

Üçüncü qrupa ictimai birliklərin köməkçiləri aiddirlər. Belə ki, ictimai birliklərin köməkçilərinə nizamnamələrində müvafiq olaraq, ictimai birliklərin fəaliyyətində iştirak etməklə, öz münasibətlərini ictimai birliklər ilə təşkilati cəhətdən rəsmiləşdirmədən ona müxtəlif kömək və ya xidmətlər göstərməklə ictimai birliyi dəstəkləyən fiziki və hüquqi (dövlət hakimiyyəti və yerli özünüidarə orqanları istisna olmaqla) şəxslər aiddir. Köməkçilərin mövcudluğu və onların hüquqi statusu ictimai birliklərin təsis sənədləri ilə müəyyən edilir.

İctimai birliyin təsisçilərinin (iştirakçılarının) ictimai birliyə verdikləri əmlak birliyin mülkiyyətidir. İctimai birlik bu əmlakdan onun nizamnaməsində müəyyənləşdirilmiş məqsədlər üçün istifadə edir. İctimai birliklərin iştirakçıları həmin birliklərin mülkiyyətinə verdikləri əmlaka, o cümlədən üzvlük haqlarına hüquqlarını saxlamırlar. Onlar ictimai birliklərin öhdəlikləri üçün, ictimai birliklər isə öz iştirakçılarının öhdəlikləri üçün məsuliyyət daşıyırlar.

İctimai birlik ləğv edildikdə onun əmlakı ictimai birliyin nizamnaməsində göstərilmiş məqsədlərə, bu mümkün olmadıqda isə dövlət büdcəsinə yönəldilir (MM-in 114-cü maddəsi).

İctimai birliklərin əmlakı müxtəlif mənbələrdən formalaşa bilər:

- təsisçilərin və ya ictimai birliklərin üzvlərinin müntəzəm və ya birdəfəlik üzvlük haqları;
- könüllü əmlak haqları və ianələr;
- malların satışından, xidmətlər göstərilməsindən, işlər görülməsindən daxilolmalar;
- səhmlər, istiqrazlar, başqa qiymətli kağız və əmanətlərdən alınan dividendlər, gəlirlər;
- öz əmlakından istifadə və onun satılması nəticəsində əldə edilən gəlirlər;
- qrantlar;
- qanunvericiliklə qadağan olunmayan başqa gəlirlər.

Fond üzvlüyü olmayan, fiziki və (və ya) hüquqi şəxslərin könüllü əmlak haqları əsasında təsis etdikləri, sosial, xeyriyyə, mədəni, təhsil və ya digər ictimai faydalı məqsədlər güdən təşkilatdır.

Fondun təsisçilərinin (təsisçisinin) verdiyi əmlak fondun mülkiyyətidir. Fond həmin əmlakdan onun nizamnaməsində müəyyənləşdirilmiş məqsədlər üçün istifadə edir. Fond öz əmlakından istifadə haqqında hesabatları hər il dərc etməyə borcludur.

Təsisçilər yaratdıqları fondun öhdəlikləri üçün, fond isə öz təsisçilərinin öhdəlikləri üçün məsuliyyət daşımır. Fondun idarə edilməsi və onun orqanlarının formalaşdırılması qaydası fondun təsisçilər tərəfindən təsdiq edilən nizamnaməsi ilə müəyyənləşdirilir.

Fondun nizamnaməsinə fondun «fond» sözü də daxil edilmiş adı, fondun məqsədləri haqqında məlumatlar, fondun orqanları haqqında, o cümlədən fondun fəaliyyətinə nəzarət edən himayəçilik şurası haqqında, fondun vəzifəli şəxslərinin təyin edilməsi və azad edilməsi qaydası haqqında, fondun ləğvi zamanı onun əmlakı barəsində sərəncam verilməsi qaydası haqqında məlumatlar göstərilməlidir (MM-in 115-ci maddəsi).

Korporativ xarakter daşıyan fondun üzvlüyünün olmaması, onun qeyri-kommersiya təşkilatı kimi nizamnaməsinin dəyişdirilməsi qaydalarında da özünü göstərir. Belə ki, fondun nizamnaməsi fondun orqanları tərəfindən bir şərtlə dəyişdirilə bilər ki, nizamnamədə onun bu qaydada dəyişdirilməsi imkanı nəzərdə tutulmuş olsun. Əgər nizamnamənin dəyişməz şəkildə saxlanması fondun təsis edilməsi zamanı qabaqcadan nəzərə alınması mümkün olmayan nəticələrə səbəb olarsa, nizamnamədə isə nizamnamənin dəyişdirilməsi imkanı nəzərdə tutulmazsa və nizamnamə vəkil edilmiş şəxslər tərəfindən dəyişdirilməzsə, dəyişikliklər edilməsi hüquqi fondun orqanlarının və ya fondun nizamnaməsi ilə onun fəaliyyətinə nəzarət etməyə vəkil edilmiş orqanın ərizəsinə əsasən məhkəməyə mənsubdur.

Sahibkarlıq fəaliyyəti üzrə gəlir və xərclərin uçotu fond tərəfindən qanunvericilikdə müəyyən olunmuş qaydada aparılmalıdır. Bu sahədə fondun fəaliyyətinə hər hansı məhdudiyyətlər yalnız qanunla müəyyən olunmuş qaydada tətbiq oluna bilər. Fondun idarə olunması qaydaları «Qeyri-hökumət təşkilatları (ictimai birliklər və fondlar) haqqında qanunla müəyyənləşdirilir». Qanunun 27-ci

maddəsinə əsasən, fondun idarəsini fondun prezidenti və ya idarə heyəti həyata keçirir.

Fondun Himayəçilik Şurası fondun nəzarət orqanıdır və fondun fəaliyyətinə, fondun başqa orqanları tərəfindən qərarların qəbul edilməsinə və onların yerinə yetirilməsinin təmin edilməsinə, fond vəsaitinin istifadə edilməsinə, fondun fəaliyyətinə nəzarəti və nizamnaməyə dəyişikliklər edilməsini, ləğvetmə və ya yenidən təşkil etmə haqqında qərarın qəbulunu həyata keçirir. Fondun Himayəçilik Şurası öz fəaliyyətini ictimai əsaslarla həyata keçirir. Fondun Himayəçilik Şurasının formalaşma və fəaliyyət qaydası fondun təsisçiləri tərəfindən təsdiq edilmiş fondun nizamnaməsində müəyyən edilir.

Fondun ləğvi haqqında qərarı maraqlı şəxslərin ərizəsinə əsasən yalnız məhkəmə qəbul edə bilər. Fond aşağıdakı hallarla ləğv edilə bilər:

- fondun əmlakı onun məqsədlərinin həyata keçirilməsinə kifayət etmədikdə və lazımi əmlakın əldə edilməsi ehtimalı real olmadıqda;
- fondun məqsədlərinə çatmaq mümkün olmadıqda, bu məqsədlər isə lazımi şəkildə dəyişdirilə bilmədikdə;
- öz fəaliyyətində fond nizamnamədə nəzərdə tutulan məqsədlərdən yayındıqda;
- qanunvericilikdə nəzərdə tutulan digər hallarda.

Fond ləğv edildikdə onun əmlakı fondun nizamnaməsində göstərilən məqsədlərə, bu mümkün olmadıqda isə dövlət büdcəsinə yönəldilir (MM-in 116-cı maddəsi).

Qeyri-kommersiya təşkilatlarının bir növü olan hüquqi şəxslərin ittifaqlarının anlayışı və əlamətləri MM-in 117-ci maddəsində müəyyənləşdirilmişdir. Belə ki, kommersiya təşkilatları özlərinin sahibkarlıq fəaliyyətinin əlaqələndirilməsi, habelə ümumi mənafehlərin (əmlak mənafehləri daxil olmaqla) təmsil və müdafiə edilməsi (o cümlədən dövlət və digər orqanlarda, beynəlxalq təşkilatlarda) məqsədi ilə ittifaqlar yarada bilərlər. Əgər iştirakçıların qərarı ilə ittifaqa sahibkarlıq fəaliyyətini həyata keçirmək həvalə edilirsə, belə ittifaq Mülki Məcəllə ilə nəzərdə tutulan qaydada bu

fəaliyyəti həyata keçirmək üçün gəm cəmiyyəti yarada bilər və ya bu cür cəmiyyətdə iştirak edə bilər.

İttifaq iştirakçıları özlərinin müstəqilliyini və hüquqi şəxs hüquqlarını saxlayırlar. İttifaqın təsisçilərinin (iştirakçılarının) ona verdikləri əmlak ittifaqın mülkiyyətidir. Bu əmlakdan ittifaq onun nizamnaməsində müəyyənləşdirilmiş məqsədlər üçün istifadə edir. İttifaq iştirakçıları onun öhdəlikləri üçün nizamnamədə nəzərdə tutulan miqdarda və qaydada subsidiar məsuliyyət daşıyırlar. İttifaqın adında onun iştirakçılarının fəaliyyətinin əsas predmeti, habelə «ittifaq» sözü göstərməlidir. İttifaq ləğv edildikdə onun əmlakı ittifaqın nizamnaməsində göstərilmiş məqsədlərə, bu mümkün olmadıqda isə dövlət büdcəsinə yönəldilir.

İttifaqların ayrı-ayrı növlərinin xüsusiyyətləri və hüquqi vəziyyəti Mülki Məcəllə ilə və qanunvericiliklə müəyyənləşdirilir.

Nizamnamənin hazırlanması hüquqi şəxslərin ittifaqlarının yaradılmasının mühüm və başlanğıc mərhələsidir. Hüquqi şəxslərin ittifaqlarının hüquqi vəziyyətini müəyyənləşdirən və onun daxili münasibətlərini tənzimləyən təsis sənədi kimi nizamnamədə hüquqi şəxslərin ittifaqının adı, olduğu yer, fəaliyyətinin idarə olunması və ləğv olunması qaydası, eləcə də, ittifaq iştirakçılarının verdikləri haqların miqdarı, tərkibi və verilməsi qaydası, haqq verilməsi öhdəliyini pozmağa görə onların məsuliyyəti haqqında, ittifaqın idarəetmə orqanlarının tərkibi və səlahiyyəti, onların qərarlar qəbul etməsi, o cümlədən barəsində qərarların yekdilliklə və ya ittifaq iştirakçılarının şərtləşdirilmiş səs çoxluğu ilə qəbul olunduğu məsələlərinə dair qərarlar qəbul etməsi qaydası haqqında, ittifaqın ləğv edildiyi halda onun əmlakı barəsində sərəncam verilməsi qaydası haqqında məlumatlar göstərməlidir.

Hüquqi şəxslərin ittifaqının iştirakçılarının hüquq və vəzifələri MM və onun nizamnaməsi ilə tənzimlənir. MM-in 119-cu maddəsinə əsasən, əgər ittifaqın nizamnaməsində ayrı qayda nəzərdə tutulmayıbsa, ittifaq iştirakçılarının onun xidmətlərindən əvəzsiz istifadə etmək ixtiyarı vardır.

İttifaqın iştirakçısı maliyyə ili qurtardıqda ittifaqdan çıxarılır. Bu haqda o, əgər ittifaqın nizamnaməsində ayrı müddət nəzərdə tutulmayıbsa, çıxdığı gündən

bir il ərzində ittifaqın öhdəlikləri üçün öz haqqına mütənasib subsidiar məsuliyyət daşıyır. İttifaqın iştirakçısı ittifaqın nizamnaməsində müəyyənləşdirilmiş hallarda və qaydada digər iştirakçıların qərarı ilə ittifaqdan çıxarıla bilər. İttifaqın çıxarılmış iştirakçısının məsuliyyəti barəsində ittifaqdan çıxmaya aid qaydalar tətbiq edilir.

İştirakçıların razılığı ilə ittifaqa yeni iştirakçı daxil ola bilər. İttifaqa yeni iştirakçının daxil olması ittifaqın o daxil olanadək əmələ gəlmiş öhdəlikləri üçün subsidiar məsuliyyəti ilə şərtləndirilə bilər.

§ 4. Banklar və digər kredit təşkilatları xüsusi xarakterli kommersiya təşkilatı kimi

Kredit təşkilatı dedikdə, banklar, xarici bankın yerli filialı və ya bank olmayan kredit təşkilatları başa düşülür.

Bank fiziki və hüquqi şəxslərdən depozitlərin və ya digər qaytarılan vəsaitlərin cəlb edilməsini öz adından və öz hesabına kreditlərin verilməsini, habelə müştərilərin tapşırığı ilə köçürmə və hesablaşma-kassa əməliyyatlarını məcmuu halda həyata keçirən hüquqi şəxsdir.

Bank olmayan kredit təşkilatı öz vəsaiti və (və ya) cəlb edilmiş vəsait hesabına (depozitlər istisna olmaqla) yalnız pul formasında kreditlər verməklə məşğul olan hüquqi şəxsdir.

Respublikamızda bankların və digər kredit təşkilatlarının fəaliyyəti Azərbaycan Respublikası Konstitusiyası, Azərbaycan Respublikası MM, «Azərbaycan Respublikası Milli Bankı haqqında»¹, «Banklar haqqında»² və «Kredit ittifaqları haqqında»³ qanunları, Milli Bankın həmin qanunlara müvafiq olaraq qəbul edilmiş normativ aktları, Azərbaycan Respublikasının digər normativ hüquqi aktları, habelə ölkəmizin tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələrlə tənzimlənir.

¹ Шямин ганун 2004-жц ил 10 декабр тарихдя гябул едилмишдир. Азярбайжан Республикасынын Ганунлар Куллийаты, БІВ жилд, Бақы, «Диэста» няшриййаты, 2004, с.272.

² Азярбайжан Республикасынын банклар вя банк фяалиййяти фяалиййяти шаггында» илк Гануну 1992-жи ил 7 августа гябул едилмиш, 1996-жы ил 14 ийун тарихдян гцввядя олмушдур. Ейни адла икинжи Гануну 1996-жы ил 14 ийун тарихдя гябул едилмиш, шямин мцнасибятляри тянзимляйян сайжа 3-жц Ганун – «Банклар шаггында» 2004-жц ил 16 йанвар тарихли Ганун гябул едилдикдян сонра гцввядян дцшмцшдир. Азярбайжан Республикасынын Ганунверижилик Топлусу, 2004-жц ил, №3, мадя 130.

³ Азярбайжан Республикасынын Ганунлар Куллийаты, БІЫІ жилд, Бақы, «Диэста» няшриййаты, 2002, с.292-299.

Banklar və digər kredit təşkilatları respublikamız ərazisində bank fəaliyyətini Milli Bankın verdiyi xüsusi razılıq (lisenziya) əsasında həyata keçirirlər.

«Banklar haqqında» qanunun 4-cü maddəsinə əsasən, bankın onunu nizamnaməsi ilə müəyyən edilmiş firma adında mütləq qaydada «bank» sözü olmalıdır. Heç bir bank istənilən sənəddə, elanlarda və ya reklamda özünün nizamnaməsində göstərilən addan fərqli adla adlandırıla bilməz. «Bank» sözünün işlədildiyi mətndən bu sözün bank fəaliyyətinə aid edilmədiyi tam aydın olduğu hallardan başqa bank fəaliyyəti ilə məşğul olmayan hüquqi şəxsin adında «bank» sözünün («bank» sözü olan söz birləşməsinin) istifadəsi qadağandır. Bankın törəmə banklarının adında əsas bankın adı göstərməlidir. Bankın filiallarının, şöbələrinin və ya nümayəndəliklərinin adında bank sözü hüquqi bağlılıq və mənsubiyyət mənasında göstərməlidir. Bank lisenziyası ləğv olunmuş bankların adına «ləğv prosesində olan» sözləri əlavə edilir. Bankın adında «Azərbaycan Respublikası», «dövlət», «milli» sözlərindən istifadə edilməsinə yalnız qanunvericilikdə nəzərdə tutulduğu hallarda yol verilir. Banklar eyni addan istifadə edə bilməz.

Bank ən azı üç hüquqi və (və ya) fiziki şəxs tərəfindən açıq səhmdar cəmiyyəti formasında yaradılır.

Siyasi partiyalar, ictimai birliklər, fondlar və digər qeyri-kommersiya təşkilatları bankın səhmdarı ola bilməzlər.

Bank yalnız adlı səhmlər buraxa bilər. Bankın imtiyazlı səhm sahibləri səs hüququ malik ola bilməzlər.

Bankın təsisçiləri olan səhmdarları onun sonrakı səhmdarlarına nisbətən hər hansı əlavə üstünlüklərə malik ola bilməz və hər hansı əlavə vəzifələr daşıya bilməzlər («Banklar haqqında» qanunun 19-cu maddəsi).

Hüquq ədəbiyyatında banklar xüsusi xarakterli kommersiya təşkilatları kimi səciyyələndirilərkən, onların bir sıra əlamətinə xüsusi diqqət verilir:

- bank elə bir kommersiya hüquqi şəxsidir ki, onun fəaliyyəti mənfəət almağa yönəlir;

- bank kredit təşkilatıdır, yəni bank əməliyyatlarını həyata keçirmək üçün yaradılan təşkilatdır;

- bank əsasən təsərrüfat cəmiyyəti formasında yaradılan təşkilati qurumdur;
- bank Milli Bankdan və respublikanın kredit təşkilatlarından ibarət olan bank sisteminin elementidir;
- bank fəaliyyəti sahibkarlıq fəaliyyətinin bir növü olub, müntəzəm həyata keçirilən və mənfəət əldə etməyə yönələn əməliyyatların və mülki hüquqi müqavilələrin sistemidir;
- kommersiya təşkilatlarının digər növlərindən fərqli olaraq, bankların mülki hüquq və fəaliyyət qabiliyyəti xüsusi (məhdud, məqsədli) xarakter daşıyır;
- banklar mütləq təmiz bank fəaliyyəti prinsipi əsasında fəaliyyət göstərir, yəni bank fəaliyyətində sığorta, ticarət və istehsal fəaliyyətinin həyata keçirilməsi demək olar ki, istisna olunur¹.

Təsisçilər bankın təşkili zamanı Azərbaycan Respublikası MM-in 47-ci maddəsinə uyğun olaraq onun nizamnaməsini tərtib və təsdiq edirlər. Nizamnamə bankın hüquqi vəziyyətini müəyyənləşdirən və bankdaxili münasibətləri tənzimləyən təsis sənədidir.

Hər bir bank öz nizamnaməsinə uyğun olaraq və «Banklar haqqında» qanunla müəyyən edilmiş qaydada təsdiq edilən və aşağıdakıları müəyyən edən daxili rəqlament əsasında fəaliyyət göstərir:

- bankın təşkilati və idarəetmə strukturu, o cümlədən onun əməliyyat və inzibati şöbələri, onların bölmələri və funksiyaları, tabeliyi və hesabat verməsi qaydası;
- bank idarəetməsi və nəzarəti altında olan şöbələrin və bölmələrin rəhbərlərinin vəzifələri;
- daxili audit xidmətinin, digər daimi daxili komissiya və komitələrin funksiyaları;
- bankın inzibatçılarının və struktur bölmələrinin rəhbərlərinin bank fəaliyyətinin həyata keçirilməsi üzrə səlahiyyətləri;

¹ Бу барядя даща ятрафлы бах: Аллашвердийев С.С. Азярбайжан Республикасынын Мцлки щцгугу, ЫI жилд, 1-жи китаб, ДЯрслик, Баки, «Диэста» няшриййаты, 2003 , с.589-597.

- filial və şöbələrin inzibatçılarının vəzifəyə təyin və azad edilməsi qaydaları, habelə onların bank fəaliyyətinin həyata keçirilməsi üzrə səlahiyyətləri.

Nizamnaməsində müəyyənləşdirilmiş fəaliyyət məqsədlərinə zidd olaraq bankların bağladıkları əqdlər mülki qanunvericiliyin tələblərinə əsasən, etibarsız sayıla bilər. Belə ki, MM-in 349-cu maddəsinə əsasən, hüquqi şəxsin öz nizamnaməsində müəyyənləşdirilmiş fəaliyyət məqsədlərinə zidd olaraq bağlandığı əqd və ya müvafiq fəaliyyətlə məşğuliyyət üçün xüsusi icazəsi (lisensiyası) olmayan hüquqi şəxsin bağlandığı əqd, əgər əqddə iştirak edən digər tərəfin onun qanunsuz olduğunu bildiyi və ya bilməli olduğu sübuta yetirilərsə, həmin hüquqi şəxsin, onun təsisçisinin və ya hüquqi şəxsin fəaliyyətinə nəzarət edən orqanın iddiası ilə məhkəmə tərəfindən etibarsız sayıla bilər.

Hər bir bank idarəetmə orqanı olan səhmdarların ümumi yığıncağı, onun idarə olunmasına və işinə nəzarəti həyata keçirən orqan olan Müşahidə Şurası, bankda audit işini təşkil edən Audit Komitəsi və məsul icra orqanı olan İdarə Heyəti tərəfindən idarə olunur.

«Banklar haqqında» qanunun 28-ci maddəsinə əsasən, Müşahidə Şurasının, audit Komitəsinin və İdarə Heyətinin hər bir üzvü özünün və ailə üzvlərinin birbaşa və ya dolayısı ilə malik ola bildiyi mühüm kommersiya maraqlarını bankın İdarə Heyəti və Müşahidə Şurası qarşısında açıqlayır. Belə məlumatlar həmin şəxslər bankın idarəetmə orqanlarının üzvü seçildikdən və sonrakı dövrlərdə bankın daxili qaydalarına müvafiq olaraq açıqlanır.

Müşahidə Şurasının, audit Komitəsinin, İdarə Heyətinin və bankın hər hansı digər komitəsinin və ya işçi qrupunun üzvlərindən birinin, habelə daxili audit bölməsinin əməkdaşlarının marağı ilə bağlı məsələ müzakirəyə çıxarıldıqda həmin üzv öz marağı barəsində müzakirə başlanmadan əvvəl məlumat verməli, müzakirədə və qərarın qəbulunda iştirak etməməli, onun iştirakı isə yetərsayın müəyyən edilməsi zamanı nəzərə alınmalıdır. Bankın Müşahidə Şurasının, Audit Komitəsinin və İdarə Heyətinin üzvləri bankın səhmləri ilə əqd bağlayarkən məlumatı Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsinə müvafiq qaydada açıqlamalıdır.

Banklar məcmu kapitalını və likvid ehtiyatlarını daimi olaraq müəyyən olunmuş səviyyədə saxlamalı, öz öhdəliklərini yerinə yetirmək və zərərə yol verməmək üçün aktivlərin qiymətdən düşməsinə qarşı zəruri tədbirlər görməli, mühasibat sənədlərini və digər zəruri sənədləri qanunvericiliklə müəyyən edilmiş qaydada tərtib etməli, bankın fəaliyyətinə nəzarət mexanizmlərini formalaşdırılmalı və tətbiq etməli, zərərin əmələ gəlməsi riskini maksimal şəkildə azaltmaq məqsədi ilə aktivlərin diversifikasiyasını (bölüşdürülməsini) təmin etməlidirlər.

Banklar, Milli Bankdan aldığı bank lisenziyasında qadağan edilməmişdirsə, aşağıdakı fəaliyyət növləri ilə məşğul ola bilərlər:

- tələbin və müddətli depozitlərin (əmanətlərin) və digər qaytarılan vəsaitlərin cəlb edilməsi;

- kreditlərin (təminatlı və (və ya) təminatsız) verilməsi, o cümlədən istehlak və ipoteka kreditləşdirilməsi, reqres hüquqi ilə və ya belə hüquq olmadan faktoring, lizing xidmətləri və digər kreditləşdirmə növləri;

- fiziki və hüquqi şəxslərin hesablarının, o cümlədən bankların müxbir hesablarının açılması və aparılması;

- klirinq, hesablaşma-kassa xidmətləri, pul vəsaitinin, qiymətli kağızların və ödəniş vasitələrinin köçürülməsi üzrə xidmətlər göstərilməsi;

- ödəniş vasitələrinin (o cümlədən kredit və debet kartları, yol çekləri və bank köçürmə vekselləri) buraxılması;

- öz hesabına və ya müştərilərin hesabına maliyyə vasitələrinin (o cümlədən çeklərin, köçürmə veksellərinin, borc öhdəliklərinin və depozit sertifikatlarının), xarici valyutanın, qiymətli metalların və daşqaşların, valyuta və faiz vasitələrinin, səhmlərin və digər qiymətli kağızların, habelə forvard kontraktlarının, svoplara dair sazişlərin, fyuçerslərin, opsiyonların və valyutalara, səhmlərə, istiqrazlara, qiymətli metallara və ya faiz dərəcələrinə aid digər törəmə vasitələrin satın alınması və satılması;

- qiymətli metalların əmanətə cəlb edilməsi və yerləşdirilməsi;

- öhdəliklərin icrasına təminatların, o cümlədən qarantiyaların verilməsi və öz hesabına və ya müştərilərin hesabına akkreditivlərin açılması;

- qiymətli kağızlar bazarında peşəkar fəaliyyət;
- maliyyə müşaviri, maliyyə agentı və ya məsləhətçi xidmətlərin göstərilməsi;
- kreditlərə və kredit qabiliyyətinin yoxlanılmasına dair informasiya verilməsi və xidmətlər göstərilməsi;
- sənədləri və qiymətliləri, o cümlədən pul vəsaitlərini saxlanca qəbul etmək (xüsusi otaqlarda və ya seyf qutularında saxlamaq);
- qiymətlilərin, o cümlədən banknotların və sikkələrin inkasasiya edilməsi və göndərilməsi («Banklar haqqında» qanunun 32-ci maddəsi).

Qanunun yuxarıda qeyd edilən həmin maddəsində icarə verilmiş fəaliyyət növləri istisna olmaqla, heç bir bank topdansatış və ya pərakəndə ticarət, istehsal, nəqliyyat, kənd təsərrüfatı, yataqların işlənilməsi, tikinti və sığorta fəaliyyəti ilə məşğul ola və ya sığorta təşkilatları istisna olmaqla tərəfdaş, şərik və ya payçı kimi bunlarda iştirak edə bilməz.

§ 5. Kredit ittifaqları və vəsaitin sahibkarlığa yönəldilməsi onların fəaliyyətinin əsas prinsipi kimi

Kredit ittifaqı mənafe ümumiliyi əsasında könüllü birləşən fiziki şəxslərin və (və ya) kiçik sahibkarlıq subyekti olan hüquqi şəxslərin sərbəst pul vəsaitlərini cəmləşdirmək yolu ilə özlərinin qarşılıqlı kreditləşdirilməsi üçün yaratdıqları bank olmayan kredit təşkilatıdır.

Kredit ittifaqlarının yaradılması və fəaliyyətinin hüquqi əsasları Azərbaycan Respublikası Konstitusiyası, Azərbaycan Respublikasının «Kredit ittifaqı haqqında» qanunu¹, «Banklar haqqında» qanun² və digər normativ aktlarla müəyyənləşdirilir və tənzimlənir.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, kredit ittifaqlarının bank fəaliyyətinin lisenziyalasdırılması və tənzimlənməsi qüvvədə olan qanunvericilik və Milli Bankın normativ xarakterli aktları ilə həyata keçirilir. Kredit ittifaqlarına rəhbərlik edən işçilərin peşə ixtisasına və təcrübəsinə dair tələblər Milli Bank tərəfindən müəyyən edilir («Banklar haqqında» qanunun 3.4-cü maddəsi).

¹ Щямин Ганун 2000-жи ил 2 майда гябул едилмиш, она 2001-жи ил 23 нойабр тарихли Ганунла ялавя вя дййишиклик олунмушдур. Азярбайжан Республикасынын ганунлар кцллийаты, БЫБИ жилд, Багы, «Диэста» няшриййаты, 2002, с.292-299.

² Азярбайжан Республикасынын ганунверижилик топлусу, 2004-жц ил, №3, маддя 130.

«Banklar haqqında» qanunun 3.4-cü maddəsində yuxarıda qeyd edilənlər istisna olmaqla, qanunun digər müddəaları kredit ittifaqlarına şamil olunmur.

Kredit ittifaqları səlahiyyətləri daxilində qarşılıqlı kreditləşmələr həyata keçirilir, yəni kredit ittifaqında toplanan pul vəsaiti hesabına üzvlərinin təsərrüfat və sosial ehtiyaclarının ödənilməsi üçün qısa və uzun müddətli kreditlər verir.

Hüquqi şəxs statuslu kredit ittifaqı öz əmlakına malikdir, öz adından əmlak və qeyri-əmlak hüquqları əldə edə bilər, məhkəmədə iddiaçı və cavabdeh ola bilər.

Kredit ittifaqlarının fəaliyyətinin əsas prinsipləri «Kredit ittifaqları haqqında» qanunun 3-cü maddəsində müəyyənləşdirilmişdir. Bunlar aşağıdakılardır:

üzvlərin mənafe ümumiliyi və qarşılıqlı etimadı əsasında birləşməsi;

üzvlüyün könüllülüüyü;

fəaliyyətinin aşkarlığı;

şəxsi mənafeyin kollektiv mənafe ilə əlaqələndirilməsi;

payların həcmindən asılı olmayaraq üzvlərin hüquqi bərabərliyi;

kredit ittifaqının idarə olunmasında üzvlərin şəxsən iştirakı;

əldə edilmiş vəsaitin sahibkarlıq fəaliyyətinə yönəldilməsi;

fəaliyyətinin təşkilinin özünə nəzarətə əsaslanması.

Fəaliyyətinin əsas prinsiplərinə və istiqamətlərinə uyğun olaraq, kredit ittifaqlarının banklardan, beynəlxalq və xarici maliyyə-kredit qurumlarından kredit, qrant almaq, öz üzvlərinə nizamnamədə göstərilən qaydada kreditlər vermək, sərbəst pul vəsaitini banklara, digər kredit ittifaqlarına depozitlə qoymaq, habelə dövlət qiymətli kağızlarının alınmasına sərf etmək hüquqları vardır. Kredit ittifaqları vergi və digər qanunvericiliyin tələblərinə riayət etməyə borcludur.

Bunlardan əlavə, kredit ittifaqı təsis yığıncağından sonra, hüquqi şəxs kimi dövlət qeydiyyatından keçməli, bank əməliyyatları aparmaq üçün isə qanunvericiliklə müəyyən olunmuş qaydada xüsusi razılıq almalıdır.

Kredit ittifaqı 11-dən az olmayan fiziki və (və ya) hüquqi şəxslər tərəfindən qanunvericiliklə nəzərdə tutulmuş qaydada təsis edilir. Kredit ittifaqının yaradılması barədə qərar qəbul edir, nizamnaməni təsdiq edir, idarəetmə və nəzarət orqanını seçir («Kredit ittifaqı haqqında» qanunun 6-cı maddəsi).

Təsis sənədi kimi nizamnamə «Kredit ittifaqları haqqında» qanuna uyğun olmaqla, kredit ittifaqının hüquqi vəziyyətini, onun idarə olunması, fəaliyyətinə nəzarət və digər ittifaqdaxili münasibətləri tənzimləyir. Kredit ittifaqının nizamnaməsində aşağıdakılar mütləq öz əksini tapmalıdır:

kredit ittifaqının adı və ünvanı;

kredit ittifaqının məqsədi, fəaliyyət predmeti;

kredit ittifaqının üzvlüyünə qəbul və üzvlükdən çıxmaq qaydaları, həmçinin üzvlükdən çıxarılmaq üçün əsaslar;

üzvlərin hüquqları, vəzifələri və məsuliyyəti;

kredit ittifaqlarının idarəetmə orqanlarının səlahiyyət müddətləri;

növbədənənar ümumi yığıncaq çağırılması qaydaları;

üzvlər tərəfindən kredit ittifaqına dəyən zərərin ödənilməsi qaydaları;

kredit ittifaqında minimum pay məbləği, ödənilmə qaydası, müddəti və onun pozulmasına görə məsuliyyət;

kredit ittifaqının əmlakının yaranması və gəlirlərin istifadəsi;

üzvlərin kredit almaq şərtləri və qaydaları;

kredit ittifaqının idarəetmə və nəzarət orqanları, onların səlahiyyətləri, yaradılma və qərar qəbul etmə qaydaları;

kredit ittifaqı fondlarının yaradılması;

kredit ittifaqının fəaliyyətinin dayandırılması və ləğvi qaydaları;

üzvlüyə xitam verildikdə payın geri alınma qaydaları;

nizamnamədə kredit ittifaqlarının fəaliyyəti ilə bağlı olan və qanunvericiliyə zidd olmayan digər məsələlər də nəzərdə tutula bilər.

Yuxarıda qeyd edildiyi kimi kredit ittifaqı təsisçilərinin sayı 11-dən az olmamalıdır. Kredit ittifaqı qeydiyyatdan keçdikdən sonra ona yeni üzvlər qanunla müəyyən olunmuş qaydada (kredit ittifaqına üzv olmaq istəyən şəxs kredit ittifaqının idarə heyətinə ərizə ilə müraciət edir və nizamnaməyə əməl edəcəyini öhdəsinə götürür. İdarə heyəti məsələni müsbət həll etdikdə, həmin şəxs yeni üzv qəbul olunmuş sayılır) qəbul oluna bilər. Lakin üzvlərin sayı azaldıqda, yəni qanunla müəyyənləşdirilmiş 11 nəfərlik minimum həddən az olduqda, kredit ittifaqı

10 gün müddətində bank fəaliyyəti üçün xüsusi razılıq verən orqana məlumat verməklə ən gec üç ay ərzində üzvlərin sayını 11-ə çatdırmalıdır. Bu müddətdə minimum say bərpa olunmazsa, xüsusi razılıq geri alınır.

«Kredit ittifaqları haqqında» qanunun 10-cü maddəsinə əsasən, kredit ittifaqının üzrə aşağıdakı hüquqlara malikdir:

- kredit ittifaqının xidmətlərindən istifadə etmək;
- kredit ittifaqının iclasında, idarə edilməsində iştirak etmək, onun idarəetmə və nəzarət orqanlarına seçilmək və seçmək;
- kredit ittifaqının nizamnaməsində və digər normativ sənədlərdə nəzərdə tutulan şərtlərə və qaydalara uyğun kredit almaq;
- öz payını Azərbaycan Respublikası qanunvericiliyinə uyğun olaraq nizamnamədə nəzərdə tutulmuş qaydada özgəninkiləşdirmək;
- kredit ittifaqının vəzifəli şəxslərindən ittifaqın fəaliyyəti haqqında lazımi informasiya almaq;
- nizamnamədə nəzərdə tutulmuş qaydada öz payını son haqq-hesabla birlikdə geri almaq və üzvlükdən çıxmaq;
- nizamnamədə nəzərdə tutulan digər hüquqlardan istifadə etmək;
- ümumi yığıncağın və idarə heyətinin qərarından məhkəməyə şikayət etmək.

Kredit ittifaqı üzvünün vəzifələri aşağıdakılardır:

- payı nizamnamədə nəzərdə tutulmuş qaydada və vaxtında ödəmək;
- nizamnamədə və digər sənədlərdə nəzərdə tutulmuş tələblərə və qaydalara riayət etmək;
- kredit alarkən onun məqsədli təyinatı haqqında dürüst məlumat vermək;
- aldığı borcu vaxtında və müqavilə şərtlərinə müvafiq qaytarmaq;
- kredit ittifaqının idarəetmə və nəzarət orqanlarının öz səlahiyyətləri çərçivəsində qəbul etdikləri qərarı yerinə yetirmək;
- başqa kredit ittifaqının üzvə olmamaq.

Kredit ittifaqı öz səlahiyyətlərinə malik olduğu əmlak hədlərində məsuliyyət daşıyır və öz üzvlərinin kredit ittifaqının fəaliyyəti ilə əlaqədar olmayan

öhdəliklərinə görə məsuliyyət daşımır. Kredit ittifaqının üzvləri kredit ittifaqı qarşısında öhdəliklərinə görə bütün əmlakı ilə məsuliyyət daşıyırlar.

Qanunla müəyyən olunmuş qaydada kredit ittifaqları idarə olunur. Bunlara ali idarəetmə orqanı olan kredit ittifaqı üzvlərinin ümumi yığıncağı, bu ittifaqın fəaliyyətinə nəzarəti həyata keçirmək üçün ümumi yığıncaqda ittifaq üzvlərindən tərkibi 3 nəfərdən az olmayan müşahidə şurası, ümumi yığıncaqlar arasındakı dövrdə kredit ittifaqının fəaliyyətinə rəhbərlik edən idarə heyəti və idarə heyətinin sədri, ümumi yığıncaqda azı 3 nəfər ittifaq üzvündən ibarət tərkibdə seçidən kredit komissiyası daxildir.

Formalaşma mənbəyinə və təyinatına görə kredit ittifaqlarının 3 fondu fərqləndirilir. Bunlara nizamnamə kapitalı, ehtiyat fondu və qarşılıqlı kredit fondu aiddir. Qanuna əsasən, kredit ittifaqının nizamnamə kapitalı üzvlərin paylarından formalaşır. Kredit ittifaqının nizamnamə kapitalının minimum məbləği bank fəaliyyətinə xüsusi razılıq verən orqan tərəfindən, üzvlərin payının həcmi, ödənilmə qaydası və qaydanın pozulmasına görə məsuliyyət isə nizamnamə ilə müəyyən olunur.

Nizamnamə kapitalı qarşılıqlı kreditləşmə məqsədilə istifadə olunur. Ümumi yığıncağın qərarı ilə nizamnamə kapitalından kredit ittifaqının fəaliyyətə başlaması üçün zəruri olan bina, avadanlıq və inventar əldə olunmasına vəsait yönəldilə bilər. Nizamnamə kapitalının formalaşması üçün kredit ittifaqının aldığı borcdan istifadə olunması qadağandır. Kredit ittifaqının üzvləri öz paylarını yalnız üzvlükdən çıxarkən geri götürə bilərlər. Kredit ittifaqına fəaliyyəti nəticəsində dəyən zərəri ödəmək məqsədilə xüsusi ehtiyat fondu yaradılır. Ehtiyat fondu qanunvericiliklə nəzərdə tutulmuş qaydada formalaşır.

Kredit ittifaqı kredit vermə mənbəyi olan qarşılıqlı kredit fondu yaradır. Qarşılıqlı kredit fondu nizamnamə kapitalı, kredit ittifaqının mənfəətindən, habelə digər mənbələrdən cəlb olunmuş vəsaitlər hesabına formalaşır. Bu fondun vəsaitlərindən yalnız üzvlərə kredit verilməsi üçün istifadə olunur. Kredit fondundan verilən kreditin məbləği kredit alan üzvün payının 10 misindən və

qarşılıqlı kredit fondu vəsaitlərinin 10 faizindən çox ola bilməz («Kredit ittifaqları haqqında» qanunun 20-ci maddəsi).

Bu ittifaqlar qanunla nəzərdə tutulmuş qaydada ləğv edilə və yenidən təşkil oluna bilər. Kredit ittifaqının ləğvi haqqında ümumi yığıncağın qərarı, kredit ittifaqı üzvlərinin minimum sayının və minimum nizamnamə kapitalının azalması, müflis olmuş kredit ittifaqının ləğvi haqqında, eləcə də Azərbaycan Respublikası qanunlarının pozulmasına görə kredit ittifaqının ləğv olunması haqqında məhkəmənin qüvvəyə minmiş qərarı kredit ittifaqının ləğvi üçün qanunvericiliklə müəyyən olunmuş əsaslardır.

§ 6. Sığorta təşkilatları sahibkarlıq fəaliyyətinin xüsusi statuslu subyekti kimi

Dilçi mütəxəssislərə görə, sığorta dedikdə, təbii fəlakət və bədbəxt hadisə nəticəsində zərər görmüş şəxsə və ya təşkilata xüsusi təşkilat tərəfindən müntəzəm olaraq pul vermək vasitəsilə zərərin ödəməkdən ibarət təminat vasitələrindən biri başa düşülür. Məcəzi mənada isə həmin ifadə «əməniyyət altına alınmış», «təminatlı» mənalarında işlədilir¹.

Göründüyü kimi, hətta dilçi mütəxəssislər də sığorta təşkilatını «xüsusi təşkilat» kimi xarakterizə edirlər. Bu status kommersiya təşkilatı kimi təşkilatının səciyyəvi keyfiyyət xüsusiyyətləri, özünəməxsus fəaliyyət istiqaməti, xüsusi (məhdud, məqsədli və konkret) mülki hüquq (fəaliyyət) qabiliyyətinə malik olması ilə əlaqədardır.

Digər tərəfdən sığorta təşkilatı iqtisadiyyatın sabit və davamlı inkişafının və iqtisadi tərəqqinin təminat üsullarından biri, iqtisadi təhlükəsizliyin səmərəli müdafiəçisi və hüquqi təminatının alətidir.

Kommersiya təşkilatı və sahibkarlıq fəaliyyətinin xüsusi statuslu subyekti kimi, əsas məqsədi mənfəət götürməkdən ibarət olsa da, sığorta təşkilatı sığorta fəaliyyətinin mütləq təmizliyi prinsipini rəhbər tutaraq, yalnız və təkrar fəaliyyəti göstərməklə məşğul olur, bu təşkilatın istehsal, xidmət, ticarət, bank, maliyyə-kredit və s. sahələrdə fəaliyyət göstərməsinə yol verilmir.

¹ Азәрбајҹан дилинин изашлы луюяти, ЫВ жилд, Я.Я.Оружовун редактяси иля. Бақы, «Елм», 1987, с.85. Азәрбајҹан дилинин изашлы луюяти. ЫЫЫ жилд. А.Ахундовун редактяси иля. Бақы, «Чыраг», 2000, с.51-52.

Sığorta sahələrində münasibətlər «Sığorta haqqında» Azərbaycan Respublikası qanunu¹, digər normativ hüquqi aktlar və ölkəmizin tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələrlə tənzimlənir.

Nəzərə ləmaq lazımdır ki, «Sığorta haqqında» qanun sığorta işinin inkişaf etdirilməsinə və etibarlı şəkildə həyata keçirilməsinə, sığortalıların hüquq və mənafeələrinin qorunmasına yönəldilir, sığortaçıların maliyyə sabitliyinin təmin edilməsini, sığorta sahəsində fiziki və hüquqi şəxslərin peşəkar fəaliyyət (ekspert, agentlik, broker və s. fəaliyyət) göstərmələrini, sığorta müqavilələrindən irəli gələn münasibətləri tənzimləyir, sığorta sahəsində dövlətin səlahiyyətlərini müəyyən edir. Bu qanunun normaları sosial sığorta sahəsində yaranan münasibətlərə şamil edilmir. Həmin münasibətlər digər qanunlarla, məsələn, Azərbaycan Respublikasının «Sosial sığorta haqqında» qanunu², «Hərbi qulluqçuların dövlət icbari şəxsi sığortası haqqında» qanunu³ və s. ilə tənzimlənir.

Hüquqi şəxs kimi sığorta təşkilatı dövlət qeydiyyatına alınmalı, sığorta fəaliyyətinə xüsusi razılıq (lisenziya) almalıdır. Sığorta təşkilatının (sığortaçının) Azərbaycan dilində tam rəsmi adı olur. Onun tam adında «sığorta» sözü və təşkilati-hüquqi forması göstərilməlidir. Sığortaçının adı həmçinin xarici dildə tam və ya qısaldılmış formada yazıla bilər. Sığortaçının adında Azərbaycan Respublikasının rəmzlərindən və «Azərbaycan Respublikası», «dövlət», «milli», «mərkəzi» sözlərindən qanunvericiliyə müvafiq surətdə istifadə olunur. Eyni addan müxtəlif sığortaçıların istifadə etməsinə yol verilmir.

Siyasi partiyalar, ictimai birliklər və fondlar (qeyri-kommersiya təşkilatları) istisna edilməklə, bir və ya bir neçə hüquqi və ya fiziki şəxs, bilavasitə sığorta fəaliyyətini həyata keçirmək üçün qanunvericilikdə nəzərdə tutulan bütün təşkilati-

¹ 1999-жy ил 25 ийунда гябул едилмиш шямин Гануна 2001-жи ил 23 нойабр, 2002-жи ил 23 апрел, 2003-жц ил 30 декабр вя 2004-жц ил 18 ийун тарихли ганунларла ялавя вя дяйишикликляр едилмишдир. Азярбайжан Республикасынын ганунлар кцллийаты, ЫЫ жилд, Бакы, «Дизеста» няшриййаты, 2001, сящ.846-863.

² Шямин ганун 1997-жи ил 18 февралда гябул едилмиш, она 1999-жy ил 27 октябрь, 2000-жи ил 24 октябрь, 2001-жи ил 22 ийун, 16 нойабр вя 23 нойабр, 2002-жи ил 22 нойабр тарихдя ялавя вя дяйишикликляр олунмушдур. Азярбайжан Республикасынын ганунлар кцллийаты, Ы жилд, Бакы, «Дизеста» няшриййаты, 2001, с.875-863.

³ 1997-жи ил 20 май тарихиндя гябул олунмуш шямин Гануна 2001-жи ил 23 нойабр тарихли Ганунла ялавя вя дяйишиклик олунмушдур. Азярбайжан Республикасынын ганунлар кцллийаты, Ы жилд, Бакы, «Дизеста» няшриййаты, 2001, с.908-911.

hüquqi formalarda sığortaçını təsis edə bilərlər («Sığorta haqqında» qanunun 7-ci maddəsi).

Sığortaçının və təkrar sığortaçının nizamnamə kapitalının minimum məbləğini qanunvericiliklə müəyyən edilmiş qaydada Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabineti müəyyən edir. Belə ki, Nazirlər Kabinetinin «Sığortaçıların və təkrar sığortaçıların nizamnamə kapitalının minimum məbləğinin müəyyən edilməsi haqqında» 20 sentyabr 2001-ci il tarixli qərarına¹ əsasən, fəaliyyət göstərən sığortaçıların nizamnamə kapitalının minimum məbləği dövrlər üzrə mərhələli qaydada aşağıdakı kimi müəyyən edilir:

01.01.2002-ci il tarixə – 500 milyon manat;

01.07.2002-ci il tarixə – 750 milyon manat;

01.01.2003-cü il tarixə – 1 milyard manat;

01.07.2003-cü il tarixə – 1 milyard 500 milyon manat;

01.01.2004-cü il tarixə – 2 milyard manat.

Yeni yaranan sığortaçılar üçün nizamnamə kapitalının minimum məbləği 2 milyard manat, təkrar sığortaçılar üçün 5 milyard manat müəyyən edilir.

Azərbaycan Respublikası Mülki Məcəlləsi ilə müəyyən edilmiş hallar istisna olmaqla, sığortaçı nizamnamə kapitalını dövlət qeydiyyatına alınmazdan əvvəl tamamilə ödəməlidir.

Sığortaçı nizamnamə kapitalını formalaşdırmaq üçün kredit şəklində cəlb olunmuş pul vəsaitindən, habelə qanunvericilikdə nəzərdə tutulmuş hallar istisna olmaqla, dövlət və bələdiyyə büdcələrinin, büdcədən kənar fondların pul vəsaitindən və dövlət hakimiyyəti orqanlarının sərəncamında olan digər vəsaitdən istifadə edilə bilməz. Nizamnamə kapitalına pay şəklində qoyulan əmlakın və ya əmlak hüquqlarının dəyərinin nizamnamə kapitalına nisbəti 25 faizdən çox ola bilməz. Qanunvericiliklə daha yuxarı faiz nəzərdə tutulmayıbsa, sığortaçının bilavasitə və ya dolayısı ilə hər hansı hüquqi şəxsin kapitalında iştirakı sığortaçının öz vəsaitinin 20 faizindən artıq və bütün belə iştirakın məcmu məbləği onun öz

¹ Азярбайжан Республикасынын ганунверижилик торпулу, 2001-жи ил, №9, маддя 632.

vəsaitinin 50 faizindən artıq ola bilməz («Sığorta haqqında» qanunun 9-cu maddəsi).

İdarəetmə və təşkilatdaxili nəzarət sığortaçının nizamnaməsi ilə müəyyənləşdirilir. Təşkilati strukturlar olan filiallar, şöbələr və nümayəndəliklər sığortaçının təsdiq etdiyi əsasnaməyə uyğun fəaliyyət göstərirlər.

Bunlardan əlavə «Sığorta haqqında» qanunun 17-ci maddəsinə əsasən, ölkədə sığorta işinin inkişafı, sığortaçılar arasında əməkdaşlığın təmin edilməsi, onların hüquq və mənafeələrinin qorunması məqsədi ilə sığortaçıların birliyi yaradılır. Birlik hüquqi şəxs statusuna malik olan qeyri-kommersiya təşkilatıdır. Birliyin orqanlarına seçkilərin keçirilməsi, idarə etməsi, qərarların qəbul edilməsi və üzvlük haqlarının verilməsi qaydası, üzvlərin hüquq və vəzifələri qanunvericiliyə uyğun olaraq üzvlərin ümumi yığıncağında qəbul etdikləri nizamnamə ilə müəyyən edilir.

Birlik, sığorta fəaliyyətinin inkişaf etdirilməsi üçün sığorta sahəsində tədqiqat və ixtisas təşkilatları yarada, kurslar açsın, seminar, konfrans və digər etmi tədbirləri təşkil edə, hüquqi şəxs olan sığorta büroları yarada bilər. Birlik sığortaçıların beynəlxalq və Azərbaycan Respublikası assosiasiyalarının və təşkilatlarının üzvü ola bilər.

§ 7. Əmtəə birjalarının hüquqi vəziyyəti

Müasir əmtəə birjası – topdansatış ticarətinin müxtəlif formalarının təkamül prosesinin uzunmüddətli nəticəsi olub əmtəə bazarının təşkilati növlərindən biri kimi fəaliyyət göstərir. XIX əsrin ortalarında real əmtəə birjaları fəaliyyət göstərirdi. Sonrakı dövrlərdə birjaların yeni növləri – fyuçers birjaları və ya təcili kontraktlar birjası meydana gəlməyə başlamışdır. Əvvəlki birjalardan fərqli olaraq fyuçers birjaları digər funksiyalar da yerinə yetirir. Həmin dövrdən başlayaraq ticarətin və istehsalın daha çox inhisarlaşması ilə əlaqədar olaraq rel əmtəə birjalarının rolu və əhəmiyyəti azalmağa başladı¹.

Azərbaycan Respublikasında əmtəə birjalarının yaradılması və fəaliyyəti, birja ticarəti, əmtəə birjalarının hüquqi təminatları üzrə münasibətlər «Əmtəə birjaları

¹ Нифтялийев В.М. Сацибкарлыбын ясаалары. Бақы, «Заман» няшриййаты, 2002, с.491-496.

haqqında» Azərbaycan Respublikası qanunu¹ və digər normativ hüquqi aktlarla, habelə, birjaların qanunvericiliyə müvafiq qəbul olunmuş təsis sənədləri, birja ticarəti qaydaları və birjaların digər daxili sənədləri ilə tənzimlənir. Nəzər almaq lazımdır ki, əmək, fond və valyuta birjalarının, həmçinin əmtəə birjalarının fond və valyuta şöbələrinin fəaliyyəti ilə bağlı münasibətlər həmin qanunla tənzimlənir.

Əmtəə birjası müəyyən edilmiş birja qaydaları əsasında əvvəlcədən təyin olunmuş yerdə və vaxtda aşkar kütləvi sövdələşmə şəklində həyata keçirilən topdansa satış ticarət bazarını təşkil etmək məqsədi güdən hüquqi və (və ya) fiziki şəxslərin könüllü birliyi əsasında yaradılan hüquqi şəxs statuslu təşkilatdır.

Əmtəə birjası müstəqil hüquqi şəxsdir və Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyində nəzərdə tutulmuş təşkilat şəklində yaradılır. Birja vasitəsilə birja ticarətinin təşkili və onun tənzimlənməsi ilə bağlı fəaliyyəti həyata keçirir.

Birja bilavasitə birja ticarətinin təşkili ilə bağlı olmayan kommersiya fəaliyyəti ilə məşğul olmur və mənfəət (gəlir) götürməyi qarşısında məqsəd qoymur («Əmtəə birjası haqqında» qanunun 3-cü maddəsi). Qanuna əsasən əmtəə birjasının aşağıdakı hüquqları vardır:

- qanunvericiliyə uyğun bütün birja iştirakçıları üçün məcburi sayılan birja ticarəti qaydasını müəyyənləşdirmək;
- dövlət standartlarını nəzərə almaqla nümunəvi kontraktlar işləyib hazırlamaq;
- gün ərzində birja əqdlərinin qiyməti birja komitəsi (birja şurası) tərəfindən müəyyənləşdirilmiş həddən çox dəyişilərsə, birja ticarətini müvəqqəti dayandırmaq;
- birjada qeyri-birja əqdləri bağlanmasını həyata keçirən birja iştirakçılarına qarşı nizamnamədə nəzərdə tutulmuş sanksiyaları tətbiq etmək;
- birja əqdlərində mübahisələri həll etmək üçün münisflər məhkəməsi səlahiyyətində arbitray komissiyası yaratmaq;
- digər birjalarda, o cümlədən xarici ölkə birjalarında öz nümayəndəsini saxlamaq;

¹ Щямин Ганун 1994-эц ил 25 майда гябул олунмуш, она 1996-жы ил 5 нойабр вя 2001-жи ил 5 октябр тарихли ганунларла ялавя вя дяйишикликлярр олунмушдур. Азярбайжан Республикасынын ганунлар кцллийаты, ЫI жилд, Бакы, «Диэеста» няшриййаты, 2001, с. 423-430.

- birja bülleteni, soraq kitabçaları və digər məlumat və reklam informasiyaları dərc etmək.

Birjanın aşağıdakı vəzifələri vardır:

- birja ticarətinin həyata keçirilməsi üçün şərait yaratmaq;
- birja üzvlərinə və iştirakçılarına təşkilati və digər xidmətlər göstərmək;
- birja iştirakçılarının tələbi ilə birjada alqı-satqı obyektinə olan real əmtəənin keyfiyyətinin ekspertizasını təşkil etmək.

Birja hüquqi və (və ya) fiziki şəxslərin könüllü birliyi əsasında yaradılır və müəyyənləşdirilmiş qaydada dövlət qeydiyyatından keçməlidir. Birjanın təsisçiləri eyni zamanda onun üzvləri sayılır. Birjanın hər bir təsisçisinin payı onun nizamnamə fondunun 20 faizindən çox olmalıdır. Birjanın nizamnamə fondunun yaradılmasında iştirak edən və (və ya) birjanın nizamnaməsi ilə müəyyənləşdirilmiş qaydada üzvlük haqqı və ya digər məqsədli ödənişlər verən hüquqi və fiziki şəxslər birjanın üzvü sayılır. Aşağıdakılar birjanın üzvü ola bilməzlər:

- bu və ya digər əmtəə birjasının qulluqçuları;
- rəhbərləri birjanın qulluqçuları olan müəssisə və təşkilatlar;
- ali və yerli dövlət hakimiyyəti və idarəetmə orqanları;
- banklar, kredit və sığorta təşkilatları;
- siyasi partiyalar, həmkarlar ittifaqları, ictimai birliklər, dini və xeyriyyə təşkilatları və fondları;
- qanunla sahibkarlıq fəaliyyəti hüququndan məhrum edilmiş fiziki şəxslər.

Birja üzvlüyünə qəbul və onun tərkibindən çıxma qaydası əmtəə birjasının nizamnaməsi ilə tənzimlənir. Birja öz üzvlərinə müvafiq şəhadətnamə verir. Birja üzvləri:

- birja ticarətində iştirak etmək;
- birjanın fəaliyyəti ilə bağlı məsələlərin həllində iştirak etmək, onun rəhbər orqanlarını seçmək və ora seçilmək;
- birjanın bütün xidmətlərindən istifadə etmək, habelə digər hüquqlara malikdir.

Birjanın tam və natamam üzvləri ola bilər. Tam üzvlərin birjanın bütün bölmələrində (şöbələrində), natamam üzvlərin birjanın müəyyən bölmələrində (şöbələrində) birja ticarətində iştirak etmək hüququ vardır. Birjanın tam və natamam üzvləri birjanın nizamnaməsinə uyğun olaraq müəyyənləşdirilmiş qaydada ümumi yığıncaqda səs hüququna malik olurlar. Birja üzvü birja ticarətində iştirak etmək hüququnu müəyyən müddətdə yalnız bir hüquqi, yaxud fiziki şəxsə icarəyə vermək hüququna malikdir. Bu barədə müqavilə birjada qeydiyyatdan keçməlidir. Birja ticarətində iştirak etmək hüququnun ikinci əldən icarəyə verilməsi qadağandır. Birja üzvlüyünə qəbuldan imtina etmək, habelə birja üzvlüyündən xaric etmək, yaxud birja üzvlüyünü dayandırmaq qərarından müəyyənləşdirilmiş qaydada müvafiq məhkəməyə müraciət oluna bilərlər.

Birja təsisçiləri birja üzvlərinin bütün hüquqlarına malikdirlər. Onlar birjanın nizamnaməsində nəzərdə tutulan və birja ticarətində bərabərlik prinsipini pozmayan xüsusi hüquq və vəzifələrə malik ola bilərlər. Birja üzvləri birja nizamnaməsinin tələblərinə, birja ticarəti qaydalarına, ümumi yığıncağın və birja komitəsinin (birja şurasının) qərarına əməl etməli, birjanın nəzarət orqanlarına müəyyənləşdirilmiş qaydada zəruri məlumatları verməli, birja fəaliyyəti haqqında məxfi məlumatları və kommersiya sirrini yaymamalıdırlar («Əmtəə birjası haqqında» qanunun 11-ci maddəsi).

Əmtəə birjasının idarə orqanlarına birjanın ümumi yığıncağı rəhbərlik edir. Ümumi yığıncaqlar arasındakı dövrdə birjanın idarəçiliyini birja komitəsi (birja şurası) həyata keçirir. Nəzarət orqanı isə birjanın nəzarət (təftiş) komissiyasıdır. Əmtəə birjasının fəaliyyətinə operativ rəhbərliyi birja komitəsinin (birja şurası) təyin etdiyi idarə heyəti həyata keçirir.

Fəaliyyətinə xitam verilməsi və əmtəə birjasının ləğv edilməsi könüllü qaydada, yəni ali idarəetmə orqanı olan birja üzvlərinin ümumi yığıncağının qərarı ilə, eləcə də məcburi qaydada, yəni məhkəmənin qərarı ilə həyata keçirilə bilər.

§ 8. Fond birjalarının hüquqi vəziyyəti

Fond birjalarının hüquqi vəziyyəti, təşkili və fəaliyyətinin əsasları «Qiymətli kağızlar haqqında» Azərbaycan Respublikasının 1998-ci il 14 iyul tarixli qanunu¹ və digər normativ hüquqi aktlarla müəyyənləşdirilir. Həmin qanunun 26-cı maddəsində fond birjasına anlayış verilərək göstərilir ki, fond birjası müstəsna olaraq fəaliyyət predmeti qiymətli kağızların normal tədavülü üçün zəruri şəraitin yaradılması, onların bazar qiymətlərinin müəyyən edilməsi (qiymətli kağızlara olan tələb və təklif arasında tarazlığı əks etdirən qiymət), həmçinin onlar haqqında lazımi informasiyanın yayılması, qiymətli kağızlar bazarı iştirakçılarının yüksək peşəkarlıq səviyyəsi nümayiş etdirmək üçün şərait yaradılması olan təşkilatdır.

Fond birjası qiymətli kağızlar bazarında ticarətin təşkilatçısı kimi, depozitarii fəaliyyəti və qarşılıqlı öhdəliklərin müəyyən edilməsi (klirinq) fəaliyyəti istisna olmaqla, digər fəaliyyət növləri ilə məşğul ola bilməz. Fond birjası qapalı səhmdar cəmiyyəti formasında yaradılır. Fond birjası yalnız birja üzvləri arasında ticarəti təşkil edir. Qiymətli kağızlar bazarının digər iştirakçıları birjada yalnız birja üzvlərinin vasitəçiliyi ilə əməliyyatlar apara bilirlər. Fond birjasının qulluqçuları qiymətli kağızlar bazarının peşəkar iştirakçılarının təsisçiləri və iştirakçıları ola bilməzlər, həmçinin fond birjasının fəaliyyətində sahibkarlar sifatında sərbəst iştirak edə bilməzlər.

Fond birjası üzvləri arasında, fond birjası üzvləri ilə onların müştəriləri arasında yaranan mübahisələrə məhkəmədə və münisiflər məhkəməsində baxıla bilər.

Hüquqi şəxs kimi fond birjası öz fəaliyyətini Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Qiymətli Kağızlar üzrə Dövlət Komitəsi tərəfindən verilən xüsusi razılıq əsasında həyata keçirilir.

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 1999-cu il 18 noyabr tarixli fərmanı ilə təsdiq edilmiş «Fond birjası fəaliyyətinə xüsusi razılıq (lisenziya) verilməsi Qaydaları»na² əsasən, lisenziya sahibləri fəaliyyət növünü həyata keçirərkən aşağıdakı qaydalara riayət etməlidirlər:

¹ Азярбайжан Республикасынын ганунлар кцллийаты, ЫЫI жилд, Бақы, «Диэеста» няшриййаты, 2001, с.574-592.

² Гиймятли кабызлар (норматив сяндляр топлусу). Бақы, «Щцгуг ядыбиййаты» няшриййаты, 2000, с.117-118.

- dövlət hakimiyyəti və idarəetmə orqanları, hüquq mühafizə orqanları, onların vəzifəli şəxsləri və mütəxəssisləri fond birjasının üzvü ola bilməzlər;

- fond birjasının fəaliyyətini lazımi səviyyədə təmin edən yer, proqram təminatı, texniki vasitələr və digər müvafiq avadanlıqlar olmalıdır.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Qiymətli kağızlar üzrə Dövlət Komitəsi tərəfindən 18 may 2000-ci il tarixdə təsdiq edilmiş «Azərbaycan Respublikasının ərazisində fond birjasının təşkili, fəaliyyəti və birja qaydalarına dair tələblər haqqında Əsasnamə»də göstərilir ki, fond birjasının nizamnamə fondunun minimum məbləği 5 milyard manat həcmində müəyyən edilir.

Fond birjasının üzvü Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyə uyğun olaraq, qiymətli kağızlar bazarının peşəkar iştirakçısı olan hüquqi və fiziki şəxslər ola bilər. Fond birjasının üzvü qiymətli kağızlar bazarının peşəkar iştirakçısı kimi fəaliyyətə xitam verdikdə və onun fəaliyyətinə qanunvericiliklə müəyyən edilmiş hallarda və qaydada xitam verildikdə o, fond birjasında üzlük hüququnu itirir.

Fond birjası qiymətli kağızlar bazarında aşağıdakı qaydaları və sənədləri məcburi qaydada hazırlayır və təsdiq edir:

- qiymətli kağızlarla ticarətin qaydaları;
- qiymətli kağızların hərraca buraxılması və qiymətləndirilməsi qaydaları;
- qiymətli kağızların ticarətə buraxılması (listinq) və ticarətdən çıxarılması (delisting) qaydaları;
- birjada aparılmış əqdlər üzrə hesablaşmaların və uçotun həyata keçirilməsi qaydaları;
- ümumiləşdirilmiş indekslərin hesablanma qaydasını;
- birjada üzlük və üzlələrin birja əqdlərində iştirakı üçün aldıkları haqdan fond birjasının xeyrinə ayırmalar haqqında qaydaları;
- məlumatların saxlanması və qorunması qaydaları;
- məlumatların açıqlanması qaydaları;
- xidməti məlumatların saxlanması və istifadəsi qaydaları;
- birja intizam tədbirləri qaydaları;
- intizam komissiyası haqqında əsasnamə;

- fond birjasında mübahisəli məsələlərin həllinə dair qaydalar;
- fond birjasının qaydalarının qəbulu, onlara dəyişikliklər və əlavələr edilməsi rəqlamenti.

Qiymətli kağızlarla ticarətin qaydaları aşağıdakıları nəzərdə tutmalıdır:

- hərracın keçirilməsi qaydası və şərtləri;
- hərrac iştirakçlarına olan tələblər;
- market-meykerlərin və ya mütəxəssislərin funksiyaları, habelə onlara olan tələblər (fond birjası tərəfindən market-meyker və ya mütəxəssis statusu müəyyən edildikdə);
- sifarişlərin elan olunması və iştirakçılar tərəfindən dəyişdirilməsi qaydası daxil olmaqla, ticarətin sistemi vasitəsi ilə qiymətli kağızlarla ticarətin aparılması qaydaları.

§ 9. Dövlət və bələdiyyə müəssisələrinin sahibkarlıq fəaliyyəti

Bazar iqtisadiyyatına keçid şəraitində dövlət və bələdiyyə müəssisələri müstəqil hüquqi şəxslər kimi sahibkarlıq fəaliyyəti sahəsində geniş sürətdə iştirak edir, mülki dövriyyənin fəal iştirakçılarına çevrilirlər.

Dövlət mülkiyyətinə əsaslanan aşağıdakı növ müəssisələr fəaliyyət göstərirlər:

- əmlakı tamamilə dövlət mülkiyyətində olan müəssisə;
- səhmlərin nəzarət paketi dövlət orqanlarına məxsus olan müəssisə.

Dövlət müəssisəsi Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyə uyğun olaraq dövlət əmlakını idarə etməyə vəkil edilən dövlət orqanları tərəfindən yaradılır. Dövlət müəssisəsinin əmlakı Azərbaycan Respublikasının dövlət mülkiyyətidir. Dövlət müəssisəsinin mülkiyyətçi tərəfindən ona təhkim edilmiş əmlak üzərində Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyi ilə müəyyən edilmiş qaydada və hüdudlarda sahiblik, istifadə və sərəncam səlahiyyətlərini həyata keçirir. Dövlət müəssisəsi öz öhdəliklərinə görə qanunvericiliklə müəyyən edilmiş qaydada müəssisənin əmlakı ilə məsuliyyət daşıyır. Dövlət müəssisəsinin öhdəliklərinə görə dövlət məsuliyyət daşımır. Müəssisə dövlətin öhdəliklərinə görə məsuliyyət daşımır.

Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasına uyğun olaraq qəbul olunmuş «Bələdiyyələrin statusu haqqında» Azərbaycan Respublikasının 2 iyul 1999-cu il

tarixli Qanunu yerli özünüidarəni həyata keçirən bələdiyyələrin yaradılması prinsiplərini, rolunu, yerli özünüidarənin hüquqi, iqtisadi və maliyyə əsaslarını, onun həyata keçirilməsi üçün dövlət təminatlarını müəyyənləşdirdi.

Azərbaycan Respublikasında yerli özünüidarə vətəndaşların fəaliyyətinin təşkilinin elə bir qeyri-dövlət sistemidir ki, bu sistem qanun çərçivəsində onlara yerli əhəmiyyətli məsələləri müstəqil və sərbəst şəkildə həll etmək hüququnu həyata keçirmək imkanı verir. Bu hüquq qanunla müəyyən edilmiş qaydada seçilmiş bələdiyyə üzvlərindən ibarət nümayəndəli kollegial orqanlar (bələdiyyələr) və ya vətəndaşların yığıncaqları vasitəsilə həyata keçirilir. Bələdiyyələr öz vəzifələrini yerinə yetirmək məqsədi ilə onların qarşısında məsuliyyət daşıyan, daimi fəaliyyət göstərən icra strukturları yaradırlar («Bələdiyyələrin statusu haqqında» qanunun 1-ci maddəsi).

Mülki hüquq münasibətlərinin ənənəvi subyektləri olan hüquqi şəxslər və vətəndaşlarla yanaşı Azərbaycan Respublikası dövləti və bələdiyyə orqanları da mülki dövriyyədə müəyyən rol oynayır. Müstəqil Azərbaycan dövləti və yerli özünüidarə orqanları kimi bələdiyyələr də mülki hüququn xüsusi subyektləri sırasına aid edirlər.

Bələdiyyə orqanları şəhər, kənd, qəsəbə və yaxud digər inzibati ərazi sahəsində yerli özünüidarəni həyata keçirən və seçkilər əsasında yaradılan xüsusi təsisatlardır. Bələdiyyələrin səlahiyyətlərinə bələdiyyə üzvlərinin səlahiyyətlərinin tanınması, qanunla müəyyən edilmiş hallarda onların səlahiyyətlərinin itirilməsi və səlahiyyətlərinə xitam verilməsi; bələdiyyənin rəqlamentinin təsdiq edilməsi; bələdiyyə sədrinin və onun müavinlərinin, daimi komissiyaların seçilməsi; yerli vergilərin və ödənişlərin müəyyən edilməsi; yerli büdcənin və onun icrası haqqında hesabatların təsdiq edilməsi; bələdiyyə mülkiyyətinə sahiblik, ondan istifadə və onun barəsində sərəncam; yerli sosial müdafiə və sosial inkişaf proqramlarının, yerli iqtisadi inkişaf proqramlarının qəbul və icra edilməsi daxildir. Bələdiyyələrin yerli sosial inkişaf proqramları çərçivəsində dövlətin həyata keçirdiyi belə proqramlarda nəzərdə tutulmayan və ya onlara əlavə olaraq yerli əhəmiyyətli sosial inkişaf məsələləri həll edilir.

Həmin proqramlar məktəbəqədər tərbiyə, təhsil, səhiyyə, mədəniyyət, yaşayış və qeyri-yasayış binalarının saxlanması və istifadə edilməsi, sanitariya müəssisələrinin təşkili, saxlanması və inkişafı, mənzil tikintisi, yerli əhəmiyyətli su mənbələrindən istifadə, su təchizatının və kanalizasiya təsərrüfatının təşkili, saxlanması və inkişafı, yanacaq təchizatının və satışının təşkili, yerli əhəmiyyətli yolların tikilməsi və saxlanması, mərasim xidmətlərinin təşkili və qəbiristanlıqların qorunması, yerli nəqliyyat və rabitə xidmətinin təşkili, ticarət, ictimai iaşə və məişət xidmətinin təşkilinə şərait yaradılması, mədəniyyət müəssisələrinin inkişafına yardım göstərilməsi, tarix və mədəniyyət abidələrinin saxlanması, informasiya xidmətinin təşkili, kütləvi informasiya vasitələrinin fəaliyyəti üçün şərait yaradılması, kimsəsizlərə, xəstələrə, qocalara, maddi imkansızlara, valideyn himayəsindən məhrum olmuş, həmçinin istedadlı uşaqlara əlavə yardım, fiziki tərbiyə və idmanın inkişafına yardım göstərilməsi, əhalinin məşğulluğuna, adamların peşələri üzrə işlə təmin olunmasına kömək göstərilməsi və yerli infrastrukturun digər sahələrini əhatə edə bilər («Bələdiyyələrin statusu haqqında» qanunun 4-cü maddəsi).

Bunlardan əlavə, bələdiyyələr yerli ekoloji proqramlar da həyata keçirirlər ki, burada da məqsəd dövlətin həyata keçirliyi ekoloji proqramlarda nəzərdə tutulmayan və ya onlara əlavə olaraq yerli əhəmiyyətli ekoloji təmizlik məsələlərinin həllinə yerli əhalinin hamılıqla cəlb edilməsidir.

Həmin proqramlara yerli şəraitdə mövcud olan ekoloji tarazlığın qorunub saxlanması, bələdiyyə ərazisinin yaxşılaşdırılması və abadlaşdırılması. Məişət tullantılarının toplanması və emalı, suyun, havanın, torpağın hər cür çirklənmədən qorunması, qonşu bələdiyyələrlə birgə ekoloji tədbirlərin həyata keçirilməsi və yerli əhəmiyyətli digər tədbirlər daxil edilə bilər.

Azərbaycan Respublikasının dövlət hakimiyyət orqanları bələdiyyələrin təşəkkülü və inkişafı üçün zəruri hüquqi, təşkilati və maddi-maliyyə şəraiti yaradır və yerli özünüidarə hüququnu həyata keçirməklə əhaliyə kömək göstərirlər («Bələdiyyələrin statusu haqqında» qanunun 9-cu maddəsi). Bələdiyyələrə qanunvericilik və icra hakimiyyətləri tərəfindən əlavə səlahiyyətlər də verilə bilər.

Bu səlahiyyətlərin həyata keçirilməsi üçün bələdiyyə üzrə müvafiq zəruri maliyyə vəsaiti də ayrılmalıdır. Belə səlahiyyətlərin həyata keçirilməsinə müvafiq olaraq qanunvericilik və icra hakimiyyətləri nəzarət edirlər (Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 144-cü maddəsi).

Bələdiyyə orqanlarına kollektiv təsisat kimi bələdiyyələrlə təşkilati vahidlik xasdır. Belə ki, bələdiyyələr dəqiq təşkilati quruluşa, müəyyən olunmuş konkret səlahiyyətlərə malik orqanlara, daimi və yaxud müvəqqəti fəaliyyət göstərən komissiyalara, digər struktur vahidlərinə və qruplarına, bəzi hallarda idarələrə, şöbələrə və s. malik olurlar ki, onların da səlahiyyətləri Azərbaycan Respublikası Konstitusiyası, qanunlar, qanun qüvvəli digər normativ aktlar, eləcə də bələdiyyə orqanlarının nizamnamələri ilə müəyyən olunur.

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 143-cü maddəsinin 1-ci bəndində əsasən, bələdiyyələr öz fəaliyyətini iclaslar, daimi və başqa komissiyalar vasitəsilə həyata keçirirlər. Həmin xüsusiyyətlər «Bələdiyyələrin statusu haqqında» qanunun 14-25-ci maddələrində özünün hərtərəfli və geniş hüquqi həllini tapmışdır.

Şəhər, qəsəbə, kənd və digər inzibati ərazi sahəsinin yerli özünüidarəsini həyata keçirən bələdiyyələrin özünün ayrıca əmlakı, başqa sözlə, həmin bələdiyyə əmlakına mülkiyyət hüquqi vardır.

Bələdiyyə orqanları bələdiyyə mülkiyyətinə sahiblik, ondan istifadə, onun barəsində sərəncam hüququnu həyata keçirirlər (Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 144-cü maddəsinin 1-ci maddəsinin 6-cı bəndi, «Bələdiyyələrin statusu haqqında» Qanunun 32-ci maddəsinin 2-ci hissəsi).

Bələdiyyə mülkiyyətində yerli dövlət hakimiyyəti və yerli özünüidarəetmə orqanlarının əmlakı, yerli büdcənin və büdcədən kənar fondların vəsaiti, mənzil fondu, mənzil fondu evlərindəki qeyri-yaşayış otaqları, mühəndis infrastrukturu obyektləri (su kəməri, kanalizasiya təsərrüfatı, istilik təchizatı, elektrik təchizatı, qaz təchizatı, şəhər elektrik nəqliyyatı qurğuları və şəbəkələri, bayır abadlıq obyektləri), istehlakçılara bilavasitə kommunal xidmətlər göstərən və müvafiq inzibati-ərazi sahəsində olan digər obyektlər ola bilər.

Kənd təsərrüfatı, ticarət, məişət xidməti, nəqliyyat, sənaye, tikinti müəssisələri və digər müəssisələr, əmlak kompleksləri, təhsil, mədəniyyət, səhiyyə müəssisələri və inzibati ərazi qurumlarının iqtisadi və sosial inkişafı üçün lazım olan əmlak bələdiyyə mülkiyyəti ola bilər.

Bələdiyyə orqanları öz adından əmlak və şəxsi qeyri-əmlak hüquqları əldə edə bilmək və vəzifələr daşımaq qabiliyyətinə malikdir.

«Bələdiyyələrin statusu haqqında» qanunun 3-cü maddəsinə əsasən bələdiyyələr bələdiyyə mülkiyyətini idarə edirlər. Bələdiyyə mülkiyyətinin tərkibinə daxil olan əmlak barəsində mülkiyyət hüququnu bələdiyyələr, Azərbaycan Respublikasının qanunları ilə nəzərdə tutulmuş hallarda ilə bilavasitə əhali həyata keçirir.

Qanuna uyğun olaraq bələdiyyələr bələdiyyə mülkiyyəti obyektlərini fiziki və hüquqi şəxslərin müvəqqəti və daimi istifadəsinə, icarəsinə verə bilər, qanunla müəyyənləşdirilmiş qaydada özgəninkiləşdirə bilər. Habelə bələdiyyə mülkiyyətində olan əmlak barəsində başqa əqdlər bağlaya bilər, özəlləşdirilən və ya istifadəyə verilən obyektlərdən istifadə şərtlərini müqavilə və sazişlərdə müəyyənləşdirə bilərlər.

Nəhayət, bələdiyyələr məhkəmələrdə, o cümlədən iqtisad məhkəməsində və ya münisflər məhkəməsində iddiaçı və cavabdeh ola bilərlər. Belə ki, Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 146-cı maddəsinə əsasən, bələdiyyələrin məhkəmə tərəfindən müdafiəsinə, dövlət orqanlarının qərarları nəticəsində yaranan əlavə xərclərin ödənilməsinə təminat verilir.

Bələdiyyələr, bələdiyyə orqanları və bələdiyyə orqanlarının vəzifəli şəxsləri dövlət hakimiyyəti orqanlarının və dövlətin vəzifəli şəxslərinin, bələdiyyənin yaratdığı hüquqi şəxslərin, habelə ictimai birliklərin yerli özünüidarənin hüquqlarını pozan aktlarının etibarsız sayılması barədə məhkəməyə iddia verə bilərlər. Bələdiyyələrin mülki dövriyyədə müəyyən hakimiyyət səlahiyyətlərinə malik bir orqan kimi deyil, mülki dövriyyənin digər iştirakçıları ilə bərabər vəziyyətdə çıxış edir. Belə ki, tərəflərin bərabərliyi mülki dövriyyənin keyfiyyət

elementidir. Yəni həmin əlamətin tələbləri pozularsa, belə münasibətlər öz xarakterini dəyişər və mülki qanunvericiliyin tənzimləmə sahəsindən çıxmış olardı.

Mülki dövriyyədə iştirakçılar arasında münasibətlər qarşılıqlı bərabərliyə əsaslanmalıdır. Belə ki, bələdiyyələr mülki dövriyyədə bərabərlik prinsipi əsasında fəaliyyət göstərirlər. Digər tərəfin fiziki şəxs, hüquqi şəxs və yaxud milli-dövlət strukturları təmsalında onların orqanları və ya idarələri olub-olmamasından asılı olmayaraq, mülki hüquq münasibətlərinə girərkən heç biri digərinə qarşı hakimiyyət-təbəçilik münasibətlərində ola bilməzlər. Mülki dövriyyədə tərəflərin bərabərliyi mülki-hüquq münasibətlərinin ekvivalent xarakter daşmasının zəruri şərti kimi çıxış edir. Belə ki, mülki dövriyyədə (məsələn, mülki-hüquqi müqavilə bağlanılarkən) bir tərəfin tələbatı qarşı tərəfin müəyyən tələbatlarının ödənilməsi vasitəsilə təmin olunur. Tərəflərin mülki hüquq münasibətləri ilə müəyyənləşdirilmiş vəzifələrinin lazımı qaydada icrası hər iki tərəfin mənafeyinin təmin olunması ilə nəticələnir.

Mülki hüquqi müqavilə bağlanılarkən tərəflərin bərabərliyi onlar arasında razılıq (saziş) əldə olunmasında və razılığın prinsipi ilə şərtləndirilir. Belə ki, müqavilə bağlamaq tərəflərin iradə aktıdır və həmik aktı bağlamaqda tərəflər azaddırlar.

§ 1. Mülkiyyət hüququ sahibkarlıq fəaliyyətinin həyata keçirilməsinin əsası kimi

Mülkiyyətin istehsal münasibətləri sisteminin bilavasitə əsası olması iqtisadi ədəbiyyatda mübahisəsiz qəbul olunan xüsusatlardandır. Mülkiyyətin məzmunu, elmi-metodoloji tərfi də onun istehsal münasibətləri sisteminin əsası, çıxış nöqtəsi olmasını mötəbər surətdə nümayiş etdirir. İqtisadi ədəbiyyatda mülkiyyətə nəticə etibari ilə eyni mənanı ifadə edən müxtəlif variantlı təriflər verilmişdir¹.

Birincisi, mülkiyyət mövcud istehsal münasibətləri sistemində başlıca, ən dərin mahiyyətli kateqoriyadır. O, bilavasitə maddi nemətlərin mənimsənilməsini ifadə edir.

İkincisi, mülkiyyət istehsal vasitələrinə (əmək vasitələrinə, materiala və s.), yaradılan məhsullara və başqa sərvətlərə görə insanlar arasında müvafiq iqtisadi münasibətləri təcəssüm etdirir.

Üçüncüsü, mülkiyyət hər bir formasıyada bütün ictimai istehsalı birləşdirən bir amildir.

Dördüncüsü, mülkiyyət iş qüvvəsi ilə istehsal vasitələrinin necə birləşməsi xarakterini səciyyələndirir və beləliklə, ictimai quruluşların müxtəlif iqtisadi dövrlərini zamanlara ayırır.

Beşincisi, mülkiyyət istehsalın ilkin zəminini təşkil edir, maddi nemətlərin və iş qüvvəsinin təkrar istehsalını şərtləndirir.

Altıncısı, mülkiyyət istehsal, bölgü, mübadilə və istehlakın məzmun və mahiyyətini müəyyən edir.

Yeddincisi, o, istehsal münasibətləri sisteminin ayrılmaz, mərkəzi tərkib hissəsi kimi iqtisadi mənafeələr şəklində təzahür edir.

Mülkiyyət hüququnun anlayışı, ümumi xarakteristikası və məzmunu Azərbaycan Respublikası MM-in 152.1-ci maddəsində verilmişdir. Qanunun həmin maddəsinə əsasən, mülkiyyət hüququ – subyektin ona mənsub əmlaka (əşyaya) öz

¹ Бу барядя даша ятрафлы бах: Игтисади нязяриййя, 1-жи щисся. Т.С.Вялийев вя гейриляри. Бакы, БДУ-нун нящриййаты, 1992, с.55-56.

istədiyi kimi sahib olmaq, ondan istifadə etmək və ona dair sərəncam vermək üzrə dövlət tərəfindən tanınan və qorunan hüququdur.

Göründüyü kimi, mülkiyyət hüququnun yaranması üçün hər şeydən əvvəl şəxsin özünə mənsub əmlakı (əşyası) olmalıdır. Şübhəsiz ki, şəxsin müəyyən əmlakı olmalıdır ki, onunla hər hansı bir münasibətə girə bilsin. Əşyanın şəxsə mənsub olması isə onun iqtisadi mənada mənimsənilməsi ilə, hüquqi mənada ona mülkiyyət hüququnun əldə edilməsi ilə baş verir. Hüquq elmində mülkiyyət hüququnun yaranmasının əsaslarına ilkin və törəmə olmaqla iki qrupa ayırırlar. Mülkiyyət hüququnun yaranmasının ilkin əsasını o hallar daxildir ki, əşya üzərində mülkiyyət hüququ əvvəllər heç kimə məxsus olmasın, ilk dəfə yaranmış olsun. Bu hallara yeni hazırlanmış əşyaya, emal əşyalara, yığılması hamıya müyəssər olan əmlaka, sahibsiz əmlaka, tapıntı əmlaka, dəfinəyə və s. mülkiyyət hüququnun əldə edilməsi aiddir.

Mülkiyyət hüququnun yaranmasının törəmə üsuluna başqalarının mülkiyyət hüququ əsasında əmələ gələn hüquqlar aiddir. Bura milliləşdirmə, özəlləşdirmə, miras əmlaka və s. mülkiyyət hüququnun yaranması, habelə müqavilələr üzrə mülkiyyət hüququnun əldə edilməsi halları aid edilir¹.

Mülkiyyət hüququnun məzmununu 3 element təşkil edir. Bunlar mülkiyyətə sahiblik, ondan istifadə və mülkiyyətə sərəncam hüququdur. MM-in 152-ci maddəsinə əsasən, sahiblik hüququ əmlaka (əşyaya) faktik sahibliyi həyata keçirməyin hüquqi cəhətdən təmin edilmiş imkanıdır.

İstifadə hüququ əmlakdan (əşyadan) onun faydalı təbii xəssələrini hasil etməyin, habelə ondan fayda götürməyin hüquqi cəhətdən təmin edilmiş imkanıdır. İstifadə fayda gəlir, artım, bəhər, törəmə şəklində və başqa formalarda ola bilər.

Sərəncam hüququ əmlakın (əşyanın) hüquqi müqəddəratını təyin etməyin hüquqi cəhətdən təmin edilmiş imkanıdır.

Mülkiyyətçi qanunvericiliklə və ya başqa şəkildə, o cümlədən müqavilə məhdudiyyətləri ilə müəyyənləşdirilmiş hallarda əmlaka (əşyaya) sərbəst sürətdə sahib ola bilər, ondan istifadə edə bilər və ona dair sərəncam verə bilər, həmin

¹ Бу барядя даща ятрафлы бах: Ясэяров И.Г., Ясядов Б.Щ. Азярбайжан Республикасы Мцлки Мяжяллиясинин комментарийасы, 1-жи китаб, Баки, «Ганун», 2004. с.309.

əmlaka başqa şəxslərin sahibliyinə yol verməyə bilər, ona mənsub əmlak barəsində öz mülahizəsi ilə istənilən hərəkətləri edə bilər, bir şərtlə ki, həmin hərəkətlər qonşuların və ya üçüncü şəxslərin hüquqlarını pozmasın, yaxud hüquqdan sui-istifadə olmasın.

İstifadə hüququna şəxsin öz əşyasından istifadə etməməsi imkanı da daxildir. Əgər əşyanın tətbiq edilməməsi və ya ona qulluq olunmaması ictimai mənafeərə qəsd edirsə, istifadə və ya qulluq və saxlama vəzifəsi müəyyənləşdirilə bilər. Bu halda mülkiyyətçinin üzərinə həmin vəzifələri özü icra etmək və ya müvafiq maddə müqabilində əşyanı başqa şəxslərin istifadəsinə vermək vəzifəsi qoyula bilər.

Mülkiyyətçi öz əmlakını başqa şəxsin etibarnaməsi idarəçiliyinə (etibarnaməli idarəçi) vəzifə bilər. Əmlakın etibarnaməli idarəçiliyə verilməsi mülkiyyət hüququnun etibarnaməli idarəçiliyə keçməsinə səbəb olmur, o, əmlakı mülkiyyətçinin və ya mülkiyyətçinin göstərdiyi üçüncü şəxsin mənafeyi naminə idarə etməlidir.

§ 2. Sahibkarların əmlakının hüquqi rejimi

Təşkilati-hüquqi formasından asılı olmayaraq istənilən sahibkarlıq subyektinin kommersiya fəaliyyətinin maddi əsasını ona məxsus olan əmlak təşkil edir. Sahibkarın mülkiyyətində müxtəlif əmlaklar, o cümlədən torpaq sahələri, fabrik-zavodlar, müxtəlif tikililər, maşın və avadanlıqlar, pullar və digər qiymətli kağızlar, müxtəlif əmlak hüquqları və s. ola bilər.

Sahibkarların əmlakı ən ümumi formada istənilən əşyaların (MM-in 135.1-ci maddəsinə əsasən, yalnız fiziki obyektlər əşya sayılırlar. Pullar və qiymətli kağızlar da əşyadır) və qeyri-maddi nemətlərinin toplusudur.

Bitkilər və heyvanlar əşya deyildir. Onların hüquqi vəziyyəti xüsusi qanunla müəyyənləşdirilir. Əgər qanunvericilikdə ayrı qayda müəyyənləşdirilməyibsə, əşyanın hüquqi vəziyyəti bitkilərə və heyvanlara da şamil edilir (MM-in 135.3-cü maddəsi). Məsələn, «Heyvanlar aləmi haqqında» Azərbaycan Respublikasının 1999-cu il 4 iyun tarixli qanununun¹ 5-ci maddəsinə əsasən, Azərbaycan Respublikasının ərazisində heyvanlar aləmi hər hansı fiziki və ya hüquqi şəxslərin

¹ Азербайжан Республикасынын ганунлар кцллийаты, БЫІ жилд, Бақы, «Диэста» няшрийаты, 2001, с.735-754.

hüquqlarına və mənafeələrinə xələl gətirmədən dövlətə mənsubdur və onun mülkiyyətidir.

Azərbaycan Respublikasının xüsusi mühafizə olunan təbiət ərazilərində və obyektlərində, Xəzər dənizinin (gölünün) Azərbaycan Respublikasına mənsub olan bölməsində, digər su obyektlərində, öz yerlərində və meşə fondu sahələrində təbii sərbəstlik şəraitində olan heyvanlar aləminin obyektləri dövlət əhəmiyyətli təbii sərvətlərə aid edilir.

Dövlət əhəmiyyətli təbii sərvətlərə aid edilən heyvanlar Aləmi obyektlərinin növləri müvafiq icra hakimiyyəti orqanı tərəfindən müəyyən edilir. Təbii sərbəstlik şəraitindən və ya təbii mühitdən ayrılır, yarımsərbəst və ya qeyri-sərbəst şəraitdə yetişdirilmiş (alınmış), yaxud qanunvericiliklə icazə verilən digər yollarla əldə edilmiş vəhşi heyvanlar və heyvanlar aləminin digər obyektləri bələdiyyə mülkiyyətində və ya xüsusi mülkiyyətdə ola bilər.

Heyvanlar aləmi obyektlərinin bələdiyyə mülkiyyəti və ya xüsusi mülkiyyət üçün əldə edilməsinin (ümumi istifadə qaydasında əldə edilməsindən başqa) qanuniliyi müvafiq sənədlərlə rəsmiləşdirilməlidir.

Bələdiyyə və ya xüsusi mülkiyyət hüququnda ola bilən heyvan növlərinin sənədlərinin forması və siyahısı müvafiq icra hakimiyyəti orqanı tərəfindən müəyyən edilir. Heyvanlar aləminin obyektləri üzərində bələdiyyə və ya xüsusi mülkiyyət hüququ qanunvericilik aktlarında nəzərdə tutulmuş qaydada heyvanlar aləminin mühafizəsinin xeyrinə məhdudlaşdırıla bilər.

Xüsusi təbii mühafizə, elmi və dəyərli heyvanlar aləminin obyektləri, habelə Azərbaycan Respublikasının Qırmızı Kitabına daxil edilmiş heyvan növləri (qeyri-sərbəst şəraitdə yetişdirilmiş (alınmış) və ya Azərbaycan Respublikasının hüddudlarından kənarda qanunvericilikdə nəzərdə tutulmuş qaydada bələdiyyə mülkiyyəti və ya xüsusi mülkiyyət üçün əldə edilmiş heyvanlardan başqa) bələdiyyə mülkiyyətinə və ya xüsusi mülkiyyətə aid edilə bilməzlər.

«Balıqçılıq haqqında» 1998-ci ildə 27 mart tarixli qanunun¹ 3-cü maddəsinə əsasən, Azərbaycan Respublikasında balıq ehtiyatları hər hansı fiziki və ya hüquqi şəxslərin hüquqlarına və mənaflərinə xələl gətirmədən Azərbaycan Respublikasına məxsusdur.

Sahibkarlıq hüququnun obyektı olan əmlakın ən çox diqqət tələb edən təsnifatından biri onun daşınmaz və daşınar əmlaka bölünməsidir. Mülki qanunvericiliyin tələblərinə əsasən, əşyalar, ayrıca su obyektləri, meşələr, çoxillik əkmələr, binalar, qurğular və torpaqla möhkəm bağlı olan digər əşyalar, yəni təyinatına tənasübsüz zərər vurulmadan yerinin dəyişdirilməsi mümkün olmayan obyektlər daşınmaz əşyalardır.

Daşınmaz əşyalara aid edilə bilməyən bütün əşyalar daşınar əşyalar sayılır. Daşınar əşyaların hüquqi vəziyyəti qiymətli kağızlara və qeyri-əmlak xarakterli subyektiv hüquqlara, o cümlədən patentlərə, əmtəə nişanlarına və müəlliflik hüquqlarına da şamil edilir.

Su obyektləri dövlət, bələdiyyə və xüsusi mülkiyyətdə ola bilərlər. Azərbaycan Respublikası Su Məcəlləsinin² 12-14-cü maddələrinə əsasən, dövlət mülkiyyətində aşağıdakı su obyektləri saxlanılır:

- Xəzər dənizinin (gölünün) Azərbaycan Respublikasına mənsub olan bölməsi;
- sərhəd su obyektləri;
- dövlət və yerli əhəmiyyətli yerüstü və yeraltı su obyektləri;
- xüsusi qorunun su obyektləri.

Dövlət mülkiyyətində olan su obyektləri qanunvericilikdə müəyyən edilmiş qaydada istifadəyə, icarəyə və bələdiyyə mülkiyyətinə verilə bilər. Dövlət mülkiyyətində olan su obyektlərinin istifadəsi və mühafizəsi sahəsində dövlət idarəetməsini öz səlahiyyətləri daxilində müvafiq icra hakimiyyəti orqanları həyata keçirirlər.

¹ Azərbaycan Respublikasının qanunlar kitabçası, 1998-ci il, Bakı, «Dizest» nəşriyyatı, 2001, s.290-304.

² Шямин Мяжялля 1997-жи ил 26 декабрда гябул едилмиш, 1998-жи ил 17 мартда гцввяйя минмишдир. 1999-жу ил 22 ийун вя 2002-жи ил 3 декабр тарихли ганунларла Су Мяжяллясиня ялавя вя дяйишикликляр олунмушдур. Азярбайжан Республикасынын Мяжялляляр Кцллийаты, Ы жилд, Багы, «Дизеста» няшрийаты, 2002, с.851-883.

Bələdiyyə mülkiyyətində olan torpaq sahələrində yerləşən yerli əhəmiyyətli su obyektləri Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyi ilə müəyyən edilmiş qaydada bələdiyyə mülkiyyətinə verilir. Bələdiyyə mülkiyyətində olan su obyektləri Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyində nəzərdə tutulmuş qaydada ümumi istifadəyə, fiziki və hüquqi şəxslərin istifadəsinə, icarəsinə, habelə Azərbaycan Respublikası vətəndaşların və hüquqi şəxslərinin mülkiyyətinə verilə bilər. Bələdiyyə mülkiyyətində olan su obyektlərinin istifadəsi və mühafizəsi sahəsində dövlət idarəetməsini qanunvericiliklə onlara verilmiş səlahiyyət daxilində bələdiyyələr həyata keçirirlər.

Xüsusi mülkiyyətdə olan torpaq sahələrindən yerləşən, başqa su obyektləri ilə hidravlik əlaqəsi və axarı olmayan kiçik sututarlar Azərbaycan Respublikasının qanunvericilində nəzərdə tutulmuş qaydada xüsusi mülkiyyətə verilə bilər. Azərbaycan Respublikasının vətəndaşı olmayan şəxslərə və xarici dövlətlərin hüquqi şəxslərinə su obyektləri xüsusi mülkiyyətə verilə bilməz.

Azərbaycan Respublikası Meşə Məcəlləsinin¹ 11-ci maddəsinə əsasən, Azərbaycan Respublikasında meşə fondu dövlətə mənsubdur və onun mülkiyyətidir. Meşələr və meşə fondunun torpaqları özəlləşdirilmir.

Fiziki və hüquqi şəxslərin xüsusi mülkiyyətində olan torpaq sahələrində yerləşən ağac-kol bitkiləri, qanunvericiliklə digər hallar müəyyən edilmədikdə, onların xüsusi mülkiyyətinə aid edilir. Göstərilən ağac-kol bitkiləri üzərində sahiblik, istifadə və sərəncam hüquqları Azərbaycan Respublikası meşə qanunvericiliyin və digər qanunvericilik aktlarının tələblərinə uyğun olaraq mülkiyyətçi tərəfindən həyata keçirilir.

Mülki qanunvericilikdə əmlakın digər əsaslar üzrə təsnifatı və zəruri səciyyəvi cəhətləri də öz əksini tapmışdır. Belə ki, MM-in 135-ci maddəsinə əsasən, əşyalar bölünür və bölünməz ola bilər. Təyinatı dəyişdirmədən bölünə bilməyən və ya qanunun göstərişinə görə bölünməli olmayan əşyalar bölünməz əşyalardır.

¹ Мешя Мяжялляси 1997-жи ил 30 декабрда гябул едилмиш, 1998-жи ил 3 мартда гцввяйя минмишдир. Она 1999-жу ил 22 ийун тарихли ганунларла ялавя вя дяйишикликляр едилмишдир. Азярбайжан Республикасынын Мяжялляляр Кцлийаты, ЫI жилд, Бакы, «Диэста» няшрийаты, 2002, с.885-911.

Başqa əşyalardan yalnız özlərinə xas əlamətlərə görə ayrılmış fərdi-müəyyən əşyalar, dövriyyədə adətən say, ölçü və ya çəki ilə müəyyənləşdirilən daşınar əşyalar əvəz edilən əşyalar sayılır.

Təyinatı istehlak olunmaqdan və ya özgəninkiləşdirməkdən ibarət olan daşınar əşyalar istehlak edilən əşyalardır.

Əgər müxtəlif növlü əşyalar ümumi təyinat üzrə istifadə edilməsini nəzərdə tutan vahid tam yaradırlarsa, bir əmlak (mürəkkəb əmlak) sayılırlar. Mürəkkəb əmlak barəsində bağlanmış əqdin qüvvəsi, əgər müqavilədə ayrı qayda nəzərdə tutulmayıbsa, onun bütün tərkib hissəsilərinə şamil edilir.

Adi anlamda əşyanın tərkibinə daxil olan və dağıdılmadan, zədələnmədən və ya dəyişdirilmədən ondan ayrılı bilməyən hər şey əşyanın tərkib hissəsidir. Əşyanın mülkiyyətçisi onun bütün tərkib hissələrinin mülkiyyətçisidir.

Ümumi anlamda və ya əsas əşya mülkiyyətçisinin aydın iradəsinə əsasən təsərrüfatın daimi aparılması, əsas əşyanın istifadəsi və ya saxlanması üçün nəzərdə tutulan və ona uyğunlaşdırılan daşınar əşyalar əşyanın ləvazimatıdır. Əgər əşya ləvazimatdırsa, onun bu keyfiyyəti əsas əşyadan müvəqqəti ayrıldığı halda da saxlanılır. Əgər ayrı razılaşma yoxdursa, əşyaya sahiblik onun ləvazimatına da şamil edilir.

Əşyanın verdiyi gəlir, artım və (və ya) üstünlük əşyanın öəhəridir. Ayrılanadək bəhər əşyanın tərkib hissəsidir. Əşyanın mülkiyyətçisi kimdirsə, əşyanın təbii bəhəri də onun mülkiyyətindədir.

VIII fəsil. Müqavilə sahibkarlıq fəaliyyətinin hüquqi formasıdır

§ 1. Sahibkarlıq fəaliyyəti sahəsində mülki hüquqi müqavilə və onun funksiyaları

Azərbaycan dilinin mənə incəliklərini təhlil edən dilçi mütəxəssislər «müqavilə» dedikdə, qarşılıqlı təhhəddüdlər haqqında yazılı saziş, bağlaşma, müqavilənamə, əhdnamə, şərtnamə başa düşüldüyünü göstərirlər¹.

Müqavilə bazar iqtisadiyyatının mövcudluğunun əsas amili, həyatı əhəmiyyət kəsb edən səciyyəvi keyfiyyət xüsusiyyəti, sahibkarlıq fəaliyyətinin həyata keçilməsinin hüquqi formasıdır.

Müqavilə cəmiyyətlə fərd, dövlətlə vətəndaş, eləcə də ayrı-ayrı hüquqi və fiziki şəxslər, eyni zamanda onların öz arasında öz iradələri və mənafeələrinə uyğun, bütün digər vasitələrdən daha etibarlı və daha səmərəli əlaqə formasıdır. O, ictimai, siyasi, iqtisadi, sosial və mədəni həyatın bütün sahələrini əhatə edir. Beləliklə, müqavilə bütün cəmiyyətdə münasibətlərin tənzimlənməsinin hüquqi formasına çevrilir.

Bu keyfiyyət xüsusiyyətləri ilə müqavilə hüquqi kateqoriya olmaqla qalмайıb, ümumbəşəri sərvətə, maddi və mədəni həyatda əldə olunmuş ən mühüm nailiyyətlərdən birinə çevrilir.

Müqavilə haqqında ümumi təlim, əsasən mülki hüquqa uyğun olaraq işlənmişdir. Lakin müqavilə hüquqi anlayış kimi hüququn müxtəlif sahələrində, beynəlxalq hüquqda, əmək hüququnda, ekologiya hüququnda və s. hüquq sahələrində geniş istifadə edilir.²

Sahibkarlıq fəaliyyəti sahəsində mülki hüquqi müqavilə («sahibkarlıq müqaviləsi») iki və daha çox tərəfin (tərəflərdən birinin sahibkar olması zəruridir) mülki hüquq və vəzifələrin yaranmasına, dəyişməsinə, yaxud xitam edilməsinə yönəldilmiş razılaşması və yaxud sazişdir.

«Sahibkarlıq müqaviləsi» son illərin anlayışıdır. Buna qədər keçmiş SSRi-nin 1930-cu il kredit islahatından başlayaraq «təsərrüfat müqavilələri» ifadəsindən istifadə olunurdu³. Meydana gələn ilk dövrlərdə «təsərrüfat müqavilələri» ifadəsi

¹ Азярбайжан дилинин изашлы лъяты. Проф. А.Ахундовун редактяси иля. Бакы, «Чыраг», 1999, с.283.

² Рясуллов М., Гасымов А. Там мадди мясулийят щаггында мцгавилиянин мцлки щцгуи мцгавилиядян фяргли // «Ганун» журналы, 1995, №4; Талыбов А. Подрат мцгавилиясинин мащийяты вя мязмуну // «Ганун» журналы, 1997, №9.

³ Бах. Брагинский М.И., Витрянский В.В. Договорное право. Общие положения. М., Издательство «Статус», 1997, с.96.

«tədarük müqaviləsi»nin sinonimii mənasında işlədilirdi¹. Sonralar bu anlayış daha geniş mənada işlədilərək sosialist təsərrüfat subyektləri arasında mövcud olan bütün mülki hüquqi müqavilələri əhatə etdi.

Müqavilə əqdin bir növüdür. Əqd mülki hüquq münasibətlərinin əmələ gəlməsinə, dəyişdirilməsinə və ya xitamına yönəldilmiş idarə ifadəsidir. Müqavilə isə, mülki dövriyyədə iki və daha artıq şəxsin qarşılıqlı iradə ifadəsi, sazişi və razılığıdır.²

Beləliklə, formal məntiqin məşhur formulu müəyyənləşdirilmişdir: bütün müqavilələr əqddir, lakin bütün əqdlər müqavilə deyildir. Başqa sözlə, əqd müqaviləyə nisbətən daha geniş anlayış olduğundan Azərbaycan Respublikası MM-in 39-cu maddəsində müqaviləyə verilən anlayışı Azərbaycan Respublikası MM-in 324-cü maddəsində əqdə verilən anlayış tamamilə əhatə edir.

Azərbaycan Respublikası MM-in 389-cu maddəsindəki anlayışda müqavilənin tərəflərin azad və sərbəst iradə ifadəsi olması öz əksini tapmasa da, bazar iqtisadiyyatına keçid şəraitində bu səciyyəvi cəhətlər mühüm əhəmiyyət kəsb edir və onun zəruri keyfiyyət xüsusiyyətlərinə çevrilir. Odur ki, sahibkarlıq fəaliyyəti sahəsində və ümumilikdə hüquqi müqavilənin anlayışı müəyyənləşdirilərkən həmin xüsusiyyətlər nəzərə alınmalıdır.

Bunlardan əlavə, mülki hüquqda «müqavilə» anlayışı başqa mənada da işlədilir. Belə ki, tərəflərin saziş üzrə hüquq və vəzifələrini, onların edəcəkləri hərəkətləri (görəcəyi işləri, göstərəcəkləri xidmətləri və s.) özündə əks etdirən şərtlərin məcmusu da müqavilə adlanır. Başqa sözlə, hüquqi müqavilədən əmələ gələn mülki hüquq münasibətlərinin və yaxud yazılı formada bağlanmış müqavilənin məzmunundan ibarət olan sənəd də «müqavilə» adlanır. Hazırda tədqiqatda bir sənəd kimi deyil, birinci mənada mülki-hüquqi müqavilənin anlayışını müəyyən edib

¹ Братусь С.Н., Лунц Л.А. Вопросы хозяйственного договора. М., Госюриздат, 1954; Моженко В.Н. Хозяйственный договор в СССР. М., Госюриздат.

² Асадов А.И. Односторонние сделки и односторонние договора по советскому гражданскому праву. Ученые записки. Серия юридических наук. Баку, Издание АГУ, 1975, №1, с.21-28. Кабалкин А. Понятие и условия договора // Российская юстиция, 1996, №6; Чернышев К Новые понятия договорного права // Хозяйство и право. 1995, №11; Яковлев В.Ф. Новое в договорном праве (тезисы выступления) // Вестник ВАС, 1994, №7; Витрянский В.В. Общие положения о договоре // Хозяйство и право, 1995, №12; Щямин мцлифин: Вторая часть Гражданского кодекса о договорных обязательствах // Вестник ВАС.1996, №6.

onun səciyyəvi keyfiyyət xüsusiyyətləri üzərində dayanacaq və sahibkarlıq fəaliyyətinin həyata keçirilməsində və təminində onun rolundan bəhs edəcəyik.

Sahibkarlıq fəaliyyəti sahəsində mülki hüquqi müqavilə mülki hüquq və vəzifələrin əmələ gəlməsinin əsası olan hüquqi faktdır¹ və eyni zamanda, bu sahədə münasibətlərin tənzimlənməsinə hüquqi təsir vasitəsidir². Azərbaycan Respublikası MM-in 14.2.1-ci maddəsində göstərilir ki, qanunvericilikdə nəzərdə tutulmuş müqavilələr, habelə qanunvericilikdə nəzərdə tutulmasa da, ona zidd olmayan müqavilələr mülki hüquq və vəzifələrin əmələ gəlməsinin əsaslarından biridir.

Kontinental (roman-alman) hüquq sisteminə daxil olan ölkələrin³ qanunvericiliyində mülki hüquqi müqavilənin anlayışı əsasən, Qədim Roma mülki hüququnda müəyyən olunmuş qaydada öz əksini tapmışdır. Belə ki, AFR Mülki qanunvericiliyində mülki hüquqi müqavilə mülki hüquqların və vəzifələrin əmələ gəlməsinə, dəyişməsinə və ya xitam edilməsinə yönəldilmiş saziş kimi səciyyələndirilmişdir. Bundan fərqli olaraq, Fransa Mülki Məcəlləsinin 1101-ci maddəsi müqavilə anlayışını öhdəlik anlayışı ilə eyniləşdirmişdir⁴.

İngiltərə qanunvericiliyində hüquqi kateqoriya kimi müqavilənin anlayışı verilməmişdir. Eyni hüquq sisteminə daxil olan ABŞ-da isə Vahid Ticarət Məcəlləsinin 1-201-ci maddəsində müqavilə tərəflərin sazişindən törəyən öhdəliklər kimi müəyyənləşdirilmişdir.

Azərbaycan Mülki hüququnda aparıcı hüquq institutlarından biri kimi müqavilədə bütövlükdə mülki hüququn bir sıra ümumi müddəaları öz əksini tapır. Belə ki, müqavilə əmlak xarakterli və müvafiq qeyri-əmlak xarakterli münasibətlərin

¹ Чигир В.Ф. Гражданско-правовой договор как юридический факт: понятие и содержание // Проблемы конституционализма; судебно-правовая реформа и совершенствование гражданского, хозяйственного, гражданско-процессуального и хозяйственно- процессуального законодательства. Сб. науч.тр. Минск, 1998. вып 4. Красавчиков О.А. Юридические факты в советском гражданском праве. М., Госюриздат, 1950, с.117; Грибанов В.П. Основные тенденции развития советского обязательственного права // Сов.государство и право, 1973, №1.

² Илларионова Т.И. Начала диспозитивности и императивности в гражданско-правовом договоре. В сахибкарлыбын: Гражданско-правовой договор и его функции. Межвузовский сборник научных трудов. Свердловск, УрГУ, 1980, с.48.

³ Гражданское право. Часть первая. Учебник / под ред. Ю.Г. Толстого и А.П.Серегеева. М., Изд-во ТЕИС, 1996, с.57-58, Давид Р., Жоффре-Спиноза К. Основные правовые системы современности. Пер. с фр. В.А.Туманова. М., Междунар.отношения, 1999, Правовые системы стран мира. Энциклопедический справочник / Отв. ред. д.ю.н., проф. А.Я.Сухарев, М., Издательство НОРМА, 2000.

⁴ Халфина Р.О. Современный рынок: правила игры. Учебное пособие по торговому и гражданскому праву зарубежный стран. М., Ассоциация «Гуманитарное знание», 1993, с.48.

tənzim edilməsində mühüm rol oynayır, həmin münasibətlərin qanunvericilikdə müəyyən olunmuş qaydalarla yanaşı həllində mühüm vasitəyə çevrilir, tərəflər arasında yaranmış münasibətlərin həllinin əlati olur.

Azərbaycan Respublikası MM-in 20-ci fəslə (389-424-cü maddələri) müqavilə hüququna həsr olunmuş və bu da özündə müqavilənin anlayışı və şərtləri, müqavilənin bağlanması, müqavilənin standart şərtləri, müqavilənin dəyişdirilməsi və ləğv edilməsi bölmələrini birləşdirmişdir.

Göründüyü kimi, 74 fəsildən ibarət olan Azərbaycan Respublikası MM-in yalnız bir fəslinin müqavilə hüququna həsr olunmasına baxmayaraq, Mülki Məcəllənin demək olar ki, bütün bölmələri və fəsilləri bu və ya digər formada müqavilə münasibətlərinin hüquqi tənzimlənməsi ilə birbaşa əlaqədardır¹.

Məsələn, Azərbaycan Respublikası MM-in 1-ci bölməsində hüquqi həllini tapmış mülki hüquqların və vəzifələrin əmələ gəlməsi, həyata keçirilməsi və müdafiəsi bilavasitə müqavilə münasibətlərinin hüquqi tənzimlənməsi ilə əlaqədardır. Belə ki, Azərbaycan Respublikası MM-in 14.2.1-ci maddəsinə əsasən, qanunvericilikdə nəzərdə tutulmuş müqavilələr və başqa əqdlər, habelə qanunvericilikdə nəzərdə tutulmasa da, ona zidd olmayan müqavilələr mülki hüquqların və vəzifələrin əmələ gəlməsinin əsaslarından biridir.

Mülki hüquqların müdafiəsində də müqavilə hüquq münasibətləri mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Mülki qanunvericilik mülki hüquqların məhkəmə müdafiəsi ilə yanaşı tərəflərə əlavə imkan da vermişdir. Belə ki, müqavilədə tərəflər arasındakı mübahisənin məhkəməyə müraciət ediləndəki nizama salınması qaydası da nəzərdə tutula bilər (Azərbaycan Respublikası MM-in 17.2-ci maddəsi).

Müqavilə münasibətlərinə yalnız fəaliyyət qabiliyyəti olan fiziki şəxslər Azərbaycan Respublikası MM-in 25-ci maddəsi, sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olduqda isə müəyyən olunmuş qaydada qeydiyyatdan keçmiş fiziki və hüquqi şəxslər (Azərbaycan Respublikası MM-in 43-cü maddəsi), eləcə də siyahısı qanunvericiliklə müəyyənləşdirilən ayrı-ayrı fəaliyyət növləri üzrə isə yalnız xüsusi

¹ Щцгуг ядыбиййатында щяглы олараг гейд едилдийи кими, Мцлки Мяжяллынин практики олараг бцтцн мятнни мцгавиля мцнасибятляринин щцгуги тянзимляняси вязибяляринин йериня йетирилмясиня хидмят едир (бу барядя даща ятрафлы бах: Витрянский В.В. Гражданский кодекс о договоре // Вестник Высшего Арбитражного Суда Российской Федерации, 1985, №10, с.100).

icazə (lisenziya) alan hüquqi şəxslər (Azərbaycan Respublikası MM-nin 44.2-ci maddəsi) daxil ola bilərlər.

Deməli, Mülki Məcəllənin fiziki şəxslərin hüquq və fəaliyyət qabiliyyətini müəyyən edən 3-cü fəsil və hüquqi şəxslərə həsr olunmuş 4-cü fəslə də müqavilə münasibətlərinin hüquqi tənzimlənməsini isə bilavasitə əlaqədardır.

Daşınan və daşınmaz əmlak, qiymətli kağızlar və s. mülkiyyət münasibətləri (Azərbaycan Respublikası MM-in 5-12-ci fəsilləri) eyni zamanda müqavilənin predmetini təşkil etdiyindən müqavilə münasibətlərinin hüquqi tənzimlənməsi ilə sıx surətdə əlaqədardır və müqavilə münasibətlərinin mühüm amili, zəruri şərti kimi çıxış edir.

Eyni sözləri, əqdlər, nümayəndəlik, etibarnamə, eləcə də öhdəlik mülki hüquq institutları haqqında da demək olar. Onların qanunla müəyyən edilmiş ümumi müddəaları müqavilə hüquq münasibətlərinin hüquqi tənzimlənməsinin mühüm detallarıdır.

Mülki Məcəllənin bütün normalarının bu və ya digər formada müqavilə hüquq münasibətlərinin tənzimlənməsi ilə əlaqədar olmasına baxmayaraq, qanunverici orqanın Mülki Məcəlləsinin xüsusi bir fəslini (20-ci fəslə) müqavilə hüquq münasibətlərinin hüquqi tənzimlənməsinə həsr etməsi kifayət qədər düzgün və əsaslı hesab edilməlidir. Belə ki, məhz bu fəsildə mülki hüquqi müqavilənin anlayışı verilmiş, onun əsas ünsürləri, şərtləri, rolu, əhəmiyyəti, dəyişdirilməsi və xitam olunmasının əsasları hüquqi həllini tapmışdır.

Beləliklə, müqavilə mülki hüququn konkret bir sahəsini əhatə edən bir anlayış, ünsürü olmayıb, bütövlükdə mülki hüquq institutlarını əhatə edən, təkcə sahibkarlıq fəaliyyətinin deyil, müəyyən mənada bütövlükdə mülki dövriyyənin hüquqi forması kimi çıxış edən, mülki hüququn onurğa sütununu və mahiyyətini təşkil edən hüquqi kateqoriyadır.

Bu keyfiyyət xüsusiyyətlərinə görə m daha böyük əhəmiyyət, daha böyük diqqət, daha ətraflı tədqiqat tələb edir.

İqtisadi dövriyyə münasibətlərinin əmtəə-pul xarakteri əmtəənin realizə olunmasında onun istehsalına sərf olunmuş ictimai-faydalı əməyin nəzərə alınmasını

zəruri edir. Belə ki, təsərrüfatçılığın, sahibkarlıq fəaliyyətinin hər hansı bir formasının tətbiq edilməsindən aslı olmayaraq, heç bir məhsul öz-özünə əmələ gəlmir. Məhsulun istehsalı, mühafizəsi, daşınması və istehlakçıya çatdırılması üçün konkret əmək sərf olunur. Bununla da, eyni bir növ məhsulun istehlakçıya çatdırılmasına müxtəlif miqdarda əmək sərf olunur.

Əmtəənin istehsalına sərf olunmuş ictimai-faydalı əmək, bəzən növündə, həmin vaxt tələblə təklif arasındakı əlaqənin vəziyyətinin nəzərə alınmasını da zəruri edir.

Tələblə təklifin əlaqələndirilməsi və bunların əsasında əmtəə istehsalına sərf olunan ictimai faydalı əməyin düzgün nəzərə alınması istehsalçılarla istehlakçılar arasında əmələ gələn sazişin nəticələrindən də əhəmiyyətli dərəcədə asılıdır. Belə razılaşmanın forması, istehsalçı ilə istehlakçı arasında razılığın hüquqi tənzimləmə mexanizmi kimi mülki hüquq müqavilə çıxış edir¹.

Mülki hüquqi müqavilə iqtisadi dövriyyədə tərəflər arasında hüquqi əlaqənin yaranmasına xidmət edir. Belə ki, müqavilə istehsal və istehlakın həcmnin əlaqələndirilməsinin aləti, müəssisələrin istehsal proqramının formalaşmasının bazası, sahibkarlıq fəaliyyətinin gələcək inkişafının istiqamətləndiricisi, sahibkarlıq qabiliyyətinin (Sahibkarlıq qabiliyyəti – istehsalı onun digər faktorları olan əmək, kapital, təbii ehtiyatlarla vahid sistemdə birləşdirən xüsusi istehsal faktorudur. Sahibkarlıq qabiliyyəti müstəqil qərar qəbul etmək, müstəqil risk etmək qabiliyyətidir²) möhkəmləndirilməsinin stimullaşdırıcı amili, bazarın əmtəələrə (xidmətə, işə) real tələbatının aşkara çıxarılmasının aləti rolunu oynayır.

Məsələn, ticarət nümayəndəsi (agent) haqqında müqaviləyə görə, sahibkarlıq şəklində müstəqil fəaliyyətlə məşğul olan şəxsə (ticarət agentinə) alqı-satqı müqavilələrinin, habelə xidmətlər göstərilməsinə dair müqavilələrin (ticarət əqdlərinin) bağlanmasında hər hansı istehsalçının, sənayeçinin və ya tacirin (tapşıranın) adından və hesabına vasitəçilik xidmətləri göstərmək və (və ya) bunları bağlamaq barəsində uzun müddətli tapşırıq verilir.

¹ Тихомиров Ю.А. Договор как регулятор общественных отношений // Правоведение, 1990, №5.

² Основы предпринимательской деятельности (экономическая теория, маркетинг, финансовый менеджмент. – Под ред. В.М.Власовой. М., «Финансы и статистика», 1995. с.5.

Ticarət agenti vasitəçilik qaydasında tapşırın üçün müqavilələri bağlamağa çalışmaq və ya müqavilələri bağlamaq, habelə tapşırının müştərilərinin sayının optimal surətdə artmasına çalışmaq, bütün sifarişlər və (və ya) bağlanmış müqavilələr barəsində tapşırana bildiriş vermək, özündə olan hər bir zəruri informasiyanı tapşırana bildirmək, tapşırının əsaslı sərəncamlarını yerinə yetirmək, tapşırının məhsullarına və xidmətlərinə oxşar məhsulları və xidmətləri öz hesabına və ya başqa tapşırının hesabına təklif etmək üçün tapşırının qabaqcadan razılığını almaq vəzifələrini daşıyır (Azərbaycan Respublikası MM-in 790.2-ci maddəsi).

Mülki qanunvericiliyin tələblərinə görə, eyni zamanda ticarət agenti barədə tapşırın vicdanlılıq prinsipinə uyğun hərəkət etməlidir. Belə ki, tapşırın öz məhsulları və xidmətləri, işlərin aparılması qaydaları və qiymətləri barəsində ticarət agentinə lazımi informasiya verməlidir. Ticarət agentini ticarət nümayəndəsi haqqında müqavilənin yerinə yetirilməsi üçün zəruri informasiya ilə təmin etməli, o cümlədən bunu ehtimal etməyin mümkün olduğu hallarda, ticarət agentini dərhal xəbərdar etməlidir ki, ticarət müqavilələrinin həcmi ticarət nümayəndəsinin adi halda ümüd bəsləyə biləcəyi həcmdən xeyli az olacaqdır.

Bunlardan əlavə, Azərbaycan Respublikası MM-in 791.1.3-cü maddəsinə əsasən, tapşırın ticarət nümayəndəsinin vasitəçilik qaydasında təklif etdiyi ticarət əqdinin qəbul olunması, rədd edilməsi və ya icra olunması barədə ticarət agentinə əğlabatan müddət ərzində bildiriş verməlidir.

Göründüyü kimi, mülki hüquqi müqavilə sahibkarlıq qabiliyyətinin möhkəmləndirilməsinin ələti kimi çıxış edir.

Sahibkarlıq fəaliyyəti sahəsində mülki hüquqi müqavilə istehsalçının istehsal etdiyi məhsulu satmasının təminatçısı olur¹. Bununla da, o, sahibkarlıq fəaliyyətinin əsas məqsədi olan mənfəət və şəxsi gəlir əldə olunmasının, müəssisənin fəaliyyətinin müvəffəqiyyətlə idarə olunmasının, o cümlədən cari dövrdə işlərin vəziyyətinin qiymətləndirilməsi (şəraitin təhlili), sahibkarlıq fəaliyyətinin inkişaf istiqəmətlərinin müəyyənləşdirilməsi, strateji planlaşdırmanın həyata keçirilməsi,

¹ Бу барядя даща ятрафлы бах: Предпринимательское право. – Под ред. Н.И.Клейн. М., Юрид.лит., 1993, с.274.

istehsal planının icrası üçün tədbirlər görülməsi və həmin fəaliyyətə nəzarətin həyata keçirilməsi aləti kimi çıxış edir¹.

Müqavilə sahibkarlıq fəaliyyəti sahəsində onu bağlayan tərəflərin hər birinin mənafeyinin müdafiəsində ən nadir hüquqi vasitədir. Belə ki, bu zaman bir tərəfin mənafeyinin təmin olunması, digər tərəfin mənafeyinin təmini yolu ilə, təminat vasitəsilə mümkün olur. Bu da tərəflərin müqavilə bağlamağa və onu lazımi qaydada icra etməyə sahibkarların ümumi maraqlarını doğurur.² Elə buna görə də, məhz münavilə tərəfləri öz qarşılıqlı maraqlarına əsaslanaraq iqtisadi dövriyyənin ən ciddi inzibati-hüquqi vasitələrin köməyi ilə nail olunması mümkün olmayan tərzdə təşkilini və sabit inkişafını təmin edirlər.³

Müqavilə sahibkarları müqavilə şərtlərinə əməl etməyə mülki hüquqi vasitələrlə «məcbur edir», onları müqavilə bağlayarkən üzərlərinə götürdükləri vəzifələri vicdanlığın tələb etdiyi tərzdə, yəni şərtlərinə və qüvvədə olan mülki qanunvericiliyin tələblərinə müvafiq sürətdə, belə şərtlər və tələblər olmadıqda isə işgüzar adətlərə və ya adətən irəli sürələn digər tələblərə müvafiq sürətdə icra etməyə vadər edir.

Azərbaycan Respublikası İqtisad Məhkəməsində «S»⁴ kiçik müəssisəsinin «A» Beynəlxalq Səhmdar Kommersiya bankına qarşı iddiası üzrə baxılmış mülki işi buna nümunə göstərmək olar⁵. Belə ki, «S» kiçik müəssisəsi «A» Beynəlxalq Səhmdar Kommersiya bankı ilə bağladığı 14 iyul 1998-ci il tarixli müqaviləyə müvafiq olaraq ona verilməli olan kredit tam həcmdə verilmədiyinə görə ona dəymiş ziyanın cavabdehdən alınmasını tələb etmişdir. İqtisad Məhkəməsi mülki işə baxarkən iddiaçı tərəfindən müqavilənin şərtlərinə və qaydasına əməl edilmədiyi, müqavilə şərtlərinə görə «S» kiçik müəssisəsi kreditin alınmış hissəsini kiçik müəssisənin binasının yenidən qurulması, tikinti materialları alınması istiqamətində sərf etməli olduğu halda, bunu etmədiyi, alınmış krediti limonad içkisi alınmasına və

¹ Правила рынка: инвестиции; внешняя торговля; трудовая миграция; конкурентоспособность; дипломатия; помощь // Под ред. В.Д.Щетинина. М., «Международ.отно.», 1993, с.52.

² Договор в народном хозяйстве (вопросы общей теории). Отв. Ред. – М.К.Сулейменов. Алма-аты, 1987, с.32.

³ Гражданское право. Часть первая. Учебник / Под ред. Ю.Г.Тлстого и А.П.Сергеева. М., Изд-во ТЕИС, 1996. с.431.

⁴ Адлар шяртидир.

⁵ Азярбайжан Республикасы Игтисад Мяшкмясинин архиви. 1999-жу ил, 669/3-47 №-ли мцлки иш.

başqa məqsədlərə sərf etdiyi müəyyən olunmuşdur. Olur ki, iddiaçının özü tərəfindən müqavilə şərtlərinin pozulması müəyyən edildiyindən iddia tələbi rədd edilmişdir.

Sahibkarlıq fəaliyyəti sahəsində mülki hüquqi müqavilə istehsalçı ilə istehlakçı arasında ən çevik və operativ əlaqə formasıdır ki, onun vasitəsi ilə istehsalçı tərəfindən tələbin öyrənilməsinə və dərhal ona uyğun hərəkət edilməsinə şərait yaradır.

Müqavilənin bağlanması istehsalçı ilə istehlakçı, daha dəqiq demək, iqtisadi dövriyyənin istənilən iki və daha artıq subyekt arasında konkret münasibətlərin əmələ gəlməsinə səbəb olur.

Müqavilənin əsasını tərəflərin öz üzərinə götürdükləri öhdəliklərin müqabilində nail olmaq istədikləri məqsəd təşkil edir. Müqavilə iştirakçılarının həmin məqsədlərinə nail olunmasına xidmət edən və onların mənafeyini təmin edən hərəkətlərin icra olunması müqavilə əlaqələrinin məzmununu təşkil edir.

Müqavilə əsasında müəyyən edilən münasibətlər şəxsin digər tərəfin xeyrinə müəyyən hərəkətləri etməsi, məsələn, əmlakı verməsi, iş yerinə yetirməsi, pulu verməsi və sairə, yaxud müəyyən hərəkətlərdən çəkinməsi, digər tərəfin isə ondan öz vəzifələrinin icrasını tələb etməsi ilə realizə olunur. Bu ola bilsin ki, bir hərəkətdə ifadə olunsun. Məsələn, bağışlama müqaviləsi elə müqavilədir ki, onun əsasında hədiyyə verən öz əmlakının bir hissəsini bağışlamaqla hədiyyə alanı zənginləşdirir, həm də bu cür bağışlama hədiyyə alan tərəfindən heç bir cavab xidməti ilə şərtləndirilmir. Lakin burada nəzərə almaq lazımdır ki, bağışmada müqaviləsi hədiyyə alanın hədiyyəni qəbul etməsi ilə bağlanmış sayılır (Azərbaycan Respublikası MM-in 666.1-ci maddəsi). Göründüyü kimi, bu zaman da mülki hüquqi müqavilə bir tərəfin iradə ifadəsi olmayıb, qarşılıqlı iradə ifadəsini əks etdirir¹.

Sahibkarlıq fəaliyyəti sahəsində, adətən, mülki hüquqi müqavilə əsasında müəyyən edilmiş münasibətlər yuxarıda qeyd edilənlərlə yanaşı, subyektlərin

¹ Асадав А.И. Односторонние сделки и односторонние договора по советскому гражданскому праву. Ученые записки. Серия юридических наук. Баку, издание АГУ, 1975, №1, с.21-28.

mürəkkəb, çoxepizodlu xarakter daşıyan məqsədyönlü hərəkətləri ilə də realizə oluna bilər. Məsələn, Azərbaycan Respublikası MM-in 706.3-cü maddəsinə əsasən, torpaq icarəsi müqaviləsində icarəyə verilən torpaq sahəsinin ölçüsü, keyfiyyət kateqoriyası, təyinatı, icarənin müddəti, icarə haqqı, ödənilmə qaydaları, torpaqların istifadəsi, mühafizəsi və keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması şərtləri, habelə torpaq qanunvericiliyi ilə və Mülki Məcəllə ilə müəyyənləşdirilmiş digər şərtlər də nəzərdə tutula bilər.

Başqa bir misal. Əsaslı tikintidə podrat müqaviləsinə görə podratçı təşkilat obyektə layihə-meta sənədlərinə müvafiq olaraq müəyyən edilmiş müddətdə öz qüvvəsi və vəsaiti ilə tikib sifarişçi təşkilata təhvil verməyi öhdəsinə götürür, sifarişçi isə podratçıya tikinti meydançası verməyi, təsdiq edilmiş layihə-smeta sənədlərini ona təqdim etməyi, tikintinin vaxtında maliyyələşdirilməsini təmin etməyi, obyektləri qəbul etməyi və onların pulunu ödəməyi öhdəsinə götürür.

Müqavilədə ola bilsin ki, tərəflərin mürəkkəb, çoxepizodlu, qarşılıqlı əlaqəli kompleks hərəkətləri dəfələrlə təkrar etməsi, yaxud mütəmadi surətdə yerinə yetirilməsi nəzərdə tutulsun. Məsələn, bank hesabı müqaviləsinə görə bank müştəriyə (hesabın sahibinə) açılmış hesaba daxil olan pul vəsaitini qəbul etməyi və hesaba salmağı, hesabdan müvafiq məbləğlərin köçürülməsinə və verilməsinə, hesab üzrə digər əməliyyatların aparılmasına dair müştərinin sərəncamlarını yerinə yetirməyi öhdəsinə götürür, fiziki və hüquqi şəxslərin hesablarını mütəmadi olaraq aparır, pul vəsaitini, vekselləri, ödəniş və hesablama sənədlərini inkassasiya edir, kassa xidməti göstərir və s. Yaxud da Azərbaycan Respublikası MM-in 723-cü maddəsinə əsasən, fransayzinq müqaviləsində müstəqil müəssisələr zərurət olduqca spesifik öhdəliklərin icrası yolu ilə malın istehsalına, satışına və xidmətlərin göstərilməsinə kömək etməyi qarşılıqlı surətdə öhdələrinə götürürlər.

Mülki hüquqi müqavilə sahibkarlıq fəaliyyəti sahəsində nəinki tərəflər arasında qarşılıqlı əlaqə yaradır, həm də onların zəruri hərəkətləri etməsinin qaydasına və ardıcılığına qoyulan tələbləri də müəyyən edir. Bu xassəsi ilə müqavilə sahibkarlıq fəaliyyəti sahəsində tənzimləmə, nizamasalınma alətinə

çevrilir. Müqavilə öz şərtləri çərçivəsində tərəflərin davranış həddini, həmin davranışın qaydalarını və hüquqi rejimini müəyyən edir.

Doğrudur, mülki hüquqla tənzimlənən əmlak xarakterli və qeyri-əmlak xarakterli münasibətlərin dinamikası mülkiyyət formalarının, görülən işin, göstərilən xidmətin inkişaf səviyyəsi ilə müəyyənləşdirilir. Bu ayrı-ayrı mülki hüquqi müqavilə növlərinin hüquqi tənzimlənməsinin differensiallaşmasını, eyni bir müqavilə növünə məxsus münasibətlərin nizamlanmasında daha müstəqil, əlahiddə tənzimləmə mexanizmlərinin meydana gəlməsini zəruri edir.

Həmin prosesin inkişafında müxtəlif əmlak xarakterli obyektlərin istismarı zamanı xüsusi hüquqi rejimlərin müəyyən edilməsi ilə mülkiyyət hüququnun dezintegrasiyası, yəni mülkiyyət hüququnun öz tərkib hissələrinə, müstəqil inkişaf istiqaməti olan hüquq institutlarına parçalanması xüsusi əhəmiyyət kəsb edir¹. Belə ki, maddi, əmlak xarakterli və qeyri-əmlak xarakterli mülkiyyət obyektlərinin əldə olunması, onlardan istifadə və sahibliyin xüsusi qaydalarının meydana gəlməsi, təbii olaraq, «maliyyə», «kommersiya» və «sənaye» xarakterli bu mülkiyyət növləri ilə əlaqədar bağlanan müqavilələrin də bir-birindən əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənməsini, hüquqi tənzimləmə qaydasının müxtəlifliyini zəruri edir². Məsələn, «maliyyə» mülkiyyətinin obyektı olan veksəl (ciddi təyin edilmiş forma qaydasında borc alanın kredit verənə, yəni veksəl sahibinə verdiyi yazılı borc iltizamı), çek (pul sənədi, müştəri tərəfindən alınmasını təsdiq edən nağd pulların və qəbzlərin bankda cari hesabdan verilməsi əmri funksiyasını yerinə yetirir), istiqraz (qiymətli kağızların bir növü) və s., «kommersiya» mülkiyyətinin obyektı olan səhm (səhmdar cəmiyyəti kapitalına məlum payın daxil edilməsini göstərən və dividend şəklində gəlirin hissəsini almağa ixtiyar verən qiymətli kağızdır), pay və s., «sənaye» mülkiyyətinin obyektı olan satış markası, əmtəə nişanı, sənaye nümunəsi və s. bir-birinə yaxın və eyni növə məxsus mülki hüquqi müqavilələrə aid olsalar da, onlar müxtəlif hüquqi nizamasalma vasitələri və mexanizmi ilə tənzim olunmalıdırlar.

¹ Рубанов А.А. Эволюция права собственности в основных странах Запада: тенденции и перспективы // Сов.государство и право. 1987, №4.

² Свядосц Ю.И. Тенденции развития договорного права капиталистических стран // Сов.государство и право. 1991, №1; Ефимова Л.Г. О соотношении вещных и обязательственных прав // Гос. и право, 1998, №10.

Bütün bunların nəticəsində də mülki hüquqi müqavilənin ümumi prinsipləri və müddəaları ilə yanaşı, onun ayrı-ayrı növlərini tənzimləyən hüquq institutları, çoxlu əlahiddə qaydalar meydana gəlmişdir.

Müqavilənin mülki hüquqi təbiətini səciyyələndirən, onu mülki hüququn tərkib elementi kimi xarakterizə edən xüsusiyyətlərdən biri də müqavilə iştirakçıları arasında münasibətlərin qarşılıqlı bərabərliyə əsaslanmasıdır. Belə ki, mülki hüquqi müqavilədə tərəflərin vətəndaşlar, hüquqi şəxslər, bələdiyyə orqanları, inzibati-ərazi və yaxud milli dövlət strukturları təmsilində onların orqanları və ya idarələri olub-olmamasından asılı olmayaraq, müqavilə bağlanarkən və icra olunarkən onların heç biri digərinə qarşı hakimiyyət-təbəccilik münasibətində ola bilməzlər. Müqavilədə tərəflər hüquqi cəhətdən bərabərdirlər və bir-birindən asılı vəziyyətdə olmurlar.

Mülki hüquqi müqavilənin funksiyaları¹ Azərbaycan hüququnda, eləcə də bütövlükdə götürüldükdə keçmiş sovet hüquq sistemində diqqətdən kənarda qalmış və demək olar ki, xüsusi tədqiqat obyektı olmamışdır. Belə ki, keçmiş sovet inzibati amirlik sistemi mülki hüquqi müqavilənin mahiyyətini təhrif etmiş², onu plan və digər inzibati aktlardan asılı vəziyyətə salmışdır. Təsədüfi deyil ki, keçmiş sovet dövründə bütövlükdə mülki hüquqi müqavilənin funksiyaları deyil, məhz, sosialist təsərrüfat müqavilələrinin funksiyaları müəyyən həddə tədqiqat obyektı olmuşdur.³

Müqavilənin bağlanması sahibkarlıq fəaliyyəti subyektlərinin təşəbbüskarlıq fəaliyyətinin hüquqi forması olmaqla yanaşı, müəyyən mənada həmin fəaliyyətin nəticəsidir.

Bu təşəbbüsün göstərilməsində tərəflər azaddırlar, sərbəstdirlər. Lakin sahibkarlıq fəaliyyəti sahəsində bir tərəfin mənafeyinin ödənilməsi, digər tərəfin

¹ Функция анлайышы латыгжа «функтио» сюзцндян олуб «ижра етмя, йериня йетирмя» мянасында ишлядилир. Фялсәфи ядыбийятда функция дедикдя, мявжуд мцнасибятляр системиндя шяр щансы бир обйектин хассяларинин харижи тязящцрц баша дцщцлр. (Фялсәфя енсиклопедик лцяти. Мцяллияр коллективи. Бакы, «Азярбайжан Енсиклопедийасы» няшрийят-полиграфийа бирлийи, 1997, с.459).

² Профессор В.Ф.Иаковлеванын шаглд гейд етдийи кими, социалист тсяяррцфат системиндя мцгавилия плвн тапшырыгларынын ижрасынын васитясиня чеврилмишдир. (Яковлева В.Ф.Значение гражданско-правовой договор и его функции / Межвузовский сборник научных трудов. Свердловск, УрГУ, 1980, с.27).

³ Мясялян, бах. Новицкий И.Б., Лунц Л.А. Общее учение об обязательстве. М., Госюриздат, 1950, с.94; Халфина Р.О. Значение и сущность договора в советском социалистическом гражданском праве. М., Изд-во Ан СССР, 1954,с. 158; Иоффе О.С. План и договор в социалистическом хозяйстве. М., Юрид. лит., 1971 с.87; Говзе Ф.И. Социалистический гражданско-правовой договор. М., Юрид. лит., 1972; Иоффе О.С. Обязательственное право. М., Юрид.лит.1975.

mənafeyinin ödənilməsinin vasitəsi olduğundan tərəflər müqavilə bağlamaq zərurətində qalırlar.¹ Məsələn, torpaq sahəsindən özü müxtəlif səbəblər üzündən istifadə edə bilməyən şəxs onu icarəyə vermək təşəbbüsündə olur ki, bunun müqavilində müəyyən haqq (icarə pulu) əldə etmiş olsun. İcarəçi də həmin torpaq sahəsini icarəyə götürmək təşəbbüsündə olmaqla müəyyən gəlir əldə etmiş olur.

Beləliklə, hər iki tərəf qeyd edilən təşəbbüs əsasında torpaq icarəsi müqaviləsi bağlamaqla müəyyən hüquqlara malik olmaqla yanaşı, müvafiq vəzifələr də daşıyırlar. Belə ki, icarəçi icarəyə götürdüyü torpaqdan onun təsərrüfat təyinatına uyğun lazımı qaydada istifadə etməyə borcludur. O, icarəyə götürdüyü torpaqda olan əşyaların, o cümlədən yaşayış və təsərrüfat binalarının, yolların, arxların, drenaj sistemlərinin və hasarların adi təmirini öz hesabına aparmalıdır (Azərbaycan Respublikası MM-in 708.2-ci maddəsi).

Bunlardan əlavə, icarəçi icarəyə götürdüyü torpağın yaxşılaşdırılması üçün tədbirlər görülməsinə yol verməlidir, bu şərtlə ki, həmin tədbirlər üçün hətta icarəyə verənin əsaslı mənafevləri ilə haqq qazandırılı bilməyən mənfi nəticələr törətməsin. İcarəyə verən bu tədbirlərin görülməsi üçün məsrəflərin və əldən çıxmış gəlirlərin əvəzini icarəçiyə həmin şəraitdə ağlabatan olan həcmdə ödəməyə borcludur. İcarəçinin xahişi ilə icarəyə verən ona avans verməlidir. Əgər belə tədbirlər nəticəsində icarəçi daha yüksək gəlir əldə edərsə və ya təsərrüfat lazımınca aparıldıqda əldə edə bilərsə, icarəyə verən tələb edə bilər ki, icarəçi icarə haqqının ağlabatan artımına razılıq versin, amma müəssisənin vəziyyətinə görə icarəçinin bu cür artıma yol verə bilmədiyi hallar istisna təşkil edir (Azərbaycan Respublikası MM-in 711.2-ci maddəsi).

Sahibkarlıq fəaliyyəti sahəsində tərəflərin birinin müqavilə öhdəliklərinə yerinə yetirməməsi, yaxud lazımı qaydada yerinə yetirməməsi həmin sahibkarın

¹ Щцгуг ядябиййатында бязи мцяллиярин мцлки щцгуги мцгавилия баълайан тряфлярин мянафеляри арасында бир-бириня якс, зидд цнспрярин олмасы вя мягсядяринин дя ейни олмамасы барядя фикирляри дя вардыр. Бу мцяллиярин мювгейляри иля разылашмаг олмаз. Щцбщясиз ки, сатыжы малыны баша сатмаба, алыжы ися ужуж алмаба чалышыр, лакин буну щеч дя онларын мянафеляри вя мягсядяри арасында зиддийят кими дейил, онларын мянафеляринин гаршылыгы сурятдя тямини васитяси кими гиймятляндирмяк лазымдыр. (Бах. Иоффе О.С. Обязательственное право. М., Юрид.лит., 1975, с.761; Савельев А.Б. Договор простого товарищества в Российском гражданском праве. В сацибкарлыбын: Актуальные вопросы гражданского права/ Под ред. М.И.Брагинского; Исследовательский центр частного права. Российская школа частного права. М., Изд-во «Статус», 1998, с.278-279.)

mülki hüquqi məsuliyyət daşımaları ilə yanaşı, onun işgüzar nüfuzuna da mənfi təsir göstərir. Məsələn, «S» firması sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olan A-nın 1998-ci və 1999-cu illərdə firma ilə bağlanmış icarə müqaviləsi üzrə üzərinə düşən müqavilə öhdəliklərini yerinə yetirmədiyinə görə 2000-ci ildə onunla müqavilə bağlamaqdan imtina etmiş və A-nın sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olmaq üçün istifadə etdiyi köşkün firmanın ərazisindən götürülməsi xahişi ilə məhkəmədə iddia qaldırmışdır. Mülki işə İsmayilli rayon məhkəməsində baxılmış və iddia təmin olunmuşdur¹. Məhkəmə qərarından cavabdeh tərəfin verdiyi şikayət əsasında həmin mülki işə Azərbaycan Respublikası Apellyasiya Məhkəməsinin Mülki İşlər Üzrə Məhkəmə Kollegiyasında² və Azərbaycan Respublikası Ali Məhkəməsinin Mülki İşlər Üzrə Məhkəmə Kollegiyasında baxılmış, «S» firmasının iddiasının təmin olunması barədə birinci instansiya məhkəməsinin qətnaməsi qüvvədə saxlanılmışdır³.

Mülki hüquqi müqavilənin proqram-əlaqələndirmə funksiyası bazar iqtisadiyyatına keçid şəraitində sahibkarlıq fəaliyyətinin daha etibarlı təmininin vasitələrindən biridir.

Müqavilədə sahibkarların sazişinin iradəvi xarakteri, müəyyən sosial-hüquqi səmərə əldə etməyə yönəldilmiş məqsədyönlü fəaliyyəti müqavilənin proqram-əlaqələndirmə funksiyasının əsasını təşkil edir. Belə ki, cəmiyyətdə mühüm ictimai münasibətləri nizamlayan qanunlar və eləcə də dövlət orqanlarının səlahiyyəti daxilində, qanunauyğun surətdə və yaxud qanunun əsasında və onun icrası üçün qəbul edilən qanun qüvvəli aktlar özü-özlüyündə konkret hüquqi və ya fiziki şəxslər arasında heç bir əlaqə və münasibət yaratmır, direktiv qadağalar kimi qeyri-müəyyən, konkretləşdirilməmiş şəxslərə ünvanlanmış vəziyyətdə olur.

Bunlardan fərqli olaraq, sahibkarlıq fəaliyyəti sahəsində mülki hüquqi müqavilənin bağlanması ilə iki və daha artıq şəxslər arasında konkret hüquq və vəzifələr əmələ gəlir və müqavilədə bu öhdəliklərin hansı qaydada, hansı ardıcılıqla icrası və icra olunmamasına görə məsuliyyət müəyyənləşdirilir.

¹ Исмайиллы район мяшкямясинин архиви, Иш № 2-91-2000.

² Азәрбајжан Республкасы Апеллајасийа Мяшкямясинин архиви. Иш №1-мк-461-2000.

³ Азәрбајжан Республкасы Али МЯшкямясинин архиви, Иш №3к-254-2001.

Məsələn, əmlak kirayəsi müqaviləsinə əsasən, bütün kirayə müddəti ərzində kirayəyə verən aşağıdakılar üçün məsuliyyət daşıyır: kirayəyə verilmiş əşya əmlak kirayəsi müqaviləsi ilə qarantıya verilmiş xassələrə malik olmalıdır; üçüncü şəxslərin hər hansı hüquqları və ya iddiaları kirayəyə verilmiş əşyanın müqavilədə nəzərdə tutulan istifadəsinə mane olmamalı və ya bu istifadəni istisna etməməlidir; yaşayış otağı və ya adamların olması üçün nəzərdə tutulan digər otaq həmişə elə vəziyyətdə olmalıdır ki, ondan istifadə istifadəçilərin həyatına və sağlamlığına vicdanlı kirayə verən üçün aşkar təhlükələr törətməsi ilə bağlı olmasın (Azərbaycan Respublikası MM-in 676-cı maddəsi). Kirayəyə verənin gecikdirməsi halında kirayəçi qüsuru özü aradan qaldıra bilər və çəkdiyi zəruri xərclərin əvəzini ödəməyi tələb edə bilər (Azərbaycan Respublikası MM-in 677.1.3-cü maddəsi).

Göründüyü kimi, mülki hüquqi müqavilə müəyyən konkret zaman və məkan daxilində konkret şəxslərin davranış proqramını müəyyən edir, onların qarşılıqlı hüquqlarının həyata keçirilməsinin və vəzifələrinin icrasının ardıcılığını, mexanizmini konkretləşdirir, detallaşdırır.

Mülki hüquqi müqavilənin informasiya funksiyasının mahiyyətini müqaviləni bağlamış tərəflərin onun şərtləri ilə əlaqədar gəldikləri razılığın, yəni tərəflərin iradə aktı olan müddəaların dəqiq rəsmiləşdirilməsi təşkil edir. Yəni həmin müqaviləni bağlamaqla tərəflərin konkret hüquqları və vəzifələri müəyyənləşdirilir.

Doğrudur, praktikada tərəflərin hüquq və vəzifələrini dəqiqliyi ilə müəyyənləşdirməyən mülki hüquqi müqavilələrə də təsadüf edilir. Lakin bu artıq mülki-hüquqi müqavilənin funksiyasının problemi olmayıb, müqavilənin tərtibi işinin keyfiyyətsiz təşkili ilə əlaqədar məsələdir.

Mülki hüquqi müqavilə tərtib edilərkən tərəflərin hüquq və vəzifələrinin tam, hərtərəfli və obyektiv müəyyənləşdirilməsi, tərəflərin iradəsinin dəqiq və detallaşdırılmış səviyyəsi, qanunvericiliyin və həmin növ müqavilə üçün digər normativ sənədlərin tələbləri nəzərə alınmaqla tərtib edilməsi, müqavilə bağlayan tərəflərin öz hüquqlarını daha etibarlı müdafiə etməsinə şərait yaratmaqla yanaşı, bu mübahisələrə baxmalı olan məhkəmələrin və digər hüquq mühafizə orqanlarının

işini xeyli asanlaşdırmış olur, mülki hüquqi mübahisələrin daha ədalətli və qanuni həlli üçün şərait yaradır.

Burada mülki hüquqi müqavilənin informasiya funksiyasını mülki hüquqi müqavilənin icrası zamanı ortaya çıxan məsələlərlə əlaqədar tərəflərin bir-birinə müəyyən məlumatları (informasiyaları) vermək vəzifəsi ilə eyniləşdirmək olmaz. Məsələn, Azərbaycan Respublikası MM-in 768-ci maddəsinə əsasən, sifarişçidən alınmış material keyfiyyətsiz və yararsız olduqda, sifarişçinin göstərişinin icra ediləcəyi təqdirdə məmulatın davamsız və ya yararsız olacağı halda, podratçıdan asılı olmayan, məmulatın möhkəmliyi və yararlılığı üçün təhlükə törədən hər hansı başqa hallar olduqda podratçı sifarişçini vaxtında xəbərdar etməyə borcludur.

Mülki hüquqi müqavilənin təminat funksiyası tərəflərin hüquq və vəzifələrinin daha etibarlı müdafiəsinin qarantı kimi özünü göstərir və professor V.P.Qribanovun göstərdiyi kimi, mülki hüquqlardan sui-istifadənin qarşısını alır¹. Müqavilə öhdəliklərinin icrası girov, dəbbə pulu, borclunun əmlakının saxlanması, zəminlik, qarantiya, beh ilə və Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsində və ya mülki hüquqi müqavilədə nəzərdə tutulan digər üsullarla təmin edilə bilər (Azərbaycan Respublikası MM-in 460.1-ci maddəsi).

Girov, girov qoyanın əşyası barəsində girov saxlayanın əşya hüququdur və eyni zamanda borclunun girov saxlayan qarşısında pul və ya başqa öhdəliyinin icrasının təmin edilməsi üsuludur (Azərbaycan Respublikası MM-in 269.1-ci maddəsi). Dəbbə pulu (cərimə, peniya) müqavilə ilə müəyyənləşdirilən, öhdəliyin icra edilmədiyi və ya lazımınca icra edilmədiyi, o cümlədən icranın gecikdirildiyi halda borclunun kreditora ödəməli olduğu pul məbləğidir (Azərbaycan Respublikası MM-in 462.1-ci maddəsi).

Müqavilənin təmini vasitələrindən biri olan borclunun əmlakının saxlanılmasının da qanunvericilikdə anlayışı verilmişdir. Belə ki, Azərbaycan Respublikası MM-in 468.1-ci maddəsinə əsasən, borcluya və ya borclunun göstərdiyi şəxsə verilməli əmlak kreditorda olduqda, əgər borclu həmin əmlakı

¹ Грибанов В.П. Осуществление и защита гражданских прав. Изд.2-е, стереотип. М., «Статус», 2001, (Классика российских цивилистики), с.20.

ödəmək və ya kreditora bununla bağlı xərclərin və digər zərərin əvəzini ödəmək öhdəliyini vaxtında icra etməzsə, kreditörün həmin əmlakı müvafiq öhdəlik icra ediləndək saxlamaq ixtiyarı vardır.

Zəminlik müqaviləsi üzrə zəmin başqa şəxsin kreditörü qarşısında həmin şəxsin öz öhdəliyini tamamilə və ya hissə-hissə icra etməsi üçün məsuliyyəti öz üzərinə götürür. Qatantiyaya əsasən isə qarant (bank, digər kredit idarəsi və ya sığorta təşkilatı) digər şəxsin (prinsipalın) xahişi ilə prinsipalın kreditörünə (benefisiara) qarantıya öhdəliyinin şərtlərinə uyğun olaraq benefisiar pul məbləğinin ödənilməsi barədə yazılı tələb təqdim etdikdə həmin məbləği ödəyəcəyi barədə yazılı öhdəlik verir. Belə isə müqavilənin bağlanması təsdiq etmək və icrasını təmin etmək məqsədilə razılığa gələn tərəflərdən birinin müqavilə üzrə digər tərəfə verəcəyi ödənişlər hesabına verdiyi pul məbləğidir (Azərbaycan Respublikası MM-in 470-ci və 491-ci maddələri).

Mülki-hüquq müqavilənin müdafiə funksiyası tərəflərin müqavilə intizamına əməl etməsinin mühüm şərtidir.¹ Müqavilənin bu funksiyası məcburi icra, özünümüdafiə tədbirləri və məsuliyyət tədbirləri formasında realizə olunur ki, bu barədə tədqiqat işinin üçüncü fəslində daha ətraflı şərh veriləcəkdir.

Sahibkarlıq fəaliyyəti sahəsində mülki hüquqi müqavilə bağlanarkən müqavilə qiymətlərini tərəflərin sərbəst müəyyənləşdirməsi bazar iqtisadiyyatının mühüm şərti, iqtisadi inkişafın mühüm amilidir.

Əmtəə dəyərinin pul ifadəsi kimi qiymətin iqtisadi ədəbiyyatda təsnifatı aparılmışdır². Belə ki, bazar qiymətləri (istehlak mallarının bilavasitə əhaliyə satılması üçün alqı-satqı zamanı realizə olunan, satılan malın faktiki qiyməti), təklif qiyməti (satıcı bazarın təşəkkülü şəraitində tələb və təklifin vəziyyəti ilə bağlı qiymət), realizasiya qiyməti (istehsalçının hər hansı bir malın satışından qazandığı məbləğ), dövlət qiyməti (tariflər, normalar, dərəcələr və s. tənzimlənən qiymətlər) fərqləndirilir.

¹ Илларионова Т.И. Начала диспозитивности и императивности в гражданско-правовом договоре. В сб.: Гражданско-правовой договор и его функции. Межвузовский сборник научных трудов. Свердловск, УрГУ, 1980, с.45-52.

² Фейзуллабейли И.Я. Реал базара доьру. Баьы, «Азярняшр», 1993, с.62-73.

Bazar iqtisadiyyatına keçidlə əlaqədar qiymətlər sərbəstləşdirilir, dövlət tərəfindən müəyyənləşdirilən və tənzimlənən qiymətlərin xüsusi çəkisi müqayisə olunmaz dərəcədə azalır.

Müqavilə bağlanarkən qiymətlərin tənzimlənməsi təbii inhisarlar sahəsində daha çox xarakterikdir. «Təbii inhisarlar haqqında» Azərbaycan Respublikasının 15 dekabr 1998-ci il tarixli Qanunun¹ 5-ci maddəsinə əsasən təbii inhisar subyektlərinin fəaliyyət sahələri aşağıdakılardır:

- elektrik və istilik enerjisinin ötürülməsi və paylanması xidmətləri;
- meliorasiya və irriqasiya sahələrinə aid olan su anbarları, kanallar, kollektorlar, boru kəmərləri və bəndlərin istismarı;
- ümumi istifadədə olan elektrik və poçt rabitəsi xidmətləri, qəbuledici-verici radio və televiziya stansiyalarının, yüksək tezlikli qurğuların istismarı və nəzarət fəaliyyəti;
- istilik təchizatı xidmətləri;
- baş su təmizləyici qurğular, magistral borular, su kəməri şəbəkəsi və onların üzərindəki təzyiq və tənzimləyici qurğuların istismarı və s.

Həmin qanunun 2.1-ci maddəsində təbii inhisar subyektlərinin fəaliyyətini tənzimləmək məqsədilə həyata keçirilən üsullardan biri də əmtəənin qiymətlərinin (tariflərinin) tənzimlənməsinin olduğu göstərilmişdir.

Sahibkarlıq fəaliyyəti sahəsində mülki hüquqi müqavilələrin böyük əksəriyyətində qiymət müqavilənin mühüm şərtlərinə aid edilmir.

Alqı-satqı müqaviləsinin bəzi növlərində qiymət müqavilənin mühüm şərtlərinə aid edilir. Bu xüsusilə torpaq sahəsinin, evin, binanın, qurğunun, mənzilin və ya digər daşınmaz əşyanın alqı-satqı müqavilələrinə aiddir.

Pərakəndə alqı-satqı müqaviləsinə görə, əgər öhdəliyin mahiyyətindən ayrı qayda gəlmirsə, alıcı malı müqavilənin bağlandığı an elan edilən qiymətlə ödəməyə borcludur (Azərbaycan Respublikası MM-in 622.1-ci maddəsi).

Alqı-satqı müqaviləsində əşyanın qiymətini şərtləndirən göstəricilərdən (maya dəyəri, məsrəflər və i.a.) asılı olaraq onun qiymətinin dəyişdirilməsi olduğu nəzərdə

¹ Азәрбајжан Республїкасынын ґанунлар кцллийаты, ЫЫI жылд, Бақы, «Диэеста», 2001, с.648-653.

tutulduqda, lakin qiymətin dəyişdirilməsi üsulu müəyyənləşdirilmədikdə, qiymət müqavilənin bağlandığı an və əşyanın təhvil verildiyi an üçün həmin göstəricilərin nisbəti əsas götürülməklə müəyyənləşdirilir (Azərbaycan Respublikası MM-in 597.3-cü maddəsi).

Ümumi müqavilədə qiyməti bir tərəf müəyyənləşdirir (Azərbaycan Respublikası MM-in 400-cü maddəsi). Bu eyni ilə qoşulma müqaviləyə də aiddir (Azərbaycan Respublikası MM-in 401-ci maddəsi). Lakin nəzərə almaq lazımdır ki, Azərbaycan Respublikası MM-in 400.3-cü maddəsinə əsasən, ümumi müqavilədə malların, işlərin və xidmətlərin qiyməti bütün istehlakçılar üçün eyni cür müəyyənləşdirilir.

Qanunla nəzərdə tutulan hallarda müəyyənləşdirilən və tənzimlənən qiymətlərdən fərqli qiymətlərin müəyyən edilməsi müqavilənin etibarsızlığına səbəb ola bilər. «Antiinhisar fəaliyyəti haqqında» Azərbaycan Respublikasının 4 mart 1993-cü il tarixli Qanununun¹ 8-ci maddəsində:

- süni surətdə qıtlıq yaratmaq, yaxud qiymətləri artırmaq məqsədilə istehsalın həcmnin dəyişdirilməsi və əmtəələrin tədavüldən çıxarılması;

- bazarda əlavə üstünlük əldə edilməsi məqsədi ilə qiymətlərin süni surətdə manipulyasiyası (yüksəldilməsi, azaldılması və ya bir səviyyədə saxlanması) və s. bazarda hökmran mövqe tutan təsərrüfat subyektlərinin rəqabətinin məhdudlaşdırılmasına, digər təsərrüfat subyektlərinin və istehlakçıların mənafeyinə toxunulmasına gətirib çıxaran və yaxud gətirib çıxara bilən qeyri-qanuni fəaliyyətlərə aid edilir.

Sahibkarlıq fəaliyyəti sahəsində müqavilənin icrası tərəflərin razılaşması ilə müəyyənləşdirilmiş qiymət üzrə, həm də manatla müəyyənləşdirilmiş qiymət üzrə ödənilməlidir².

¹ Сонракы джуврдя бу Гануна 4 даяфя (10 октябр 1997-жи ил, 23 март 2001-жи ил, 5 октябр 2001-жи ил вя 23 ноябр 2001-жи ил тарихли ганунларла) ялавя вя даяишикликляр едилмишдир. Азярбайжан Республикасынын ганунлар кцллийаты, Ы жилд, Бакы, «Диэста» няшрийты, 2001, с.329-338.

² Кечид игтисадийятлы юкялярин бюйцк яксяриййятиндя баш верян вя бязян узун мцддят давам едян инфлясийа чох вахт шямин дювлятлярин мцлки ганунверижилийинин гейд олуан мцвафиг тялябляринин позулмасы иля нятижялянир. (Бу барядя даща ятрафлы бах: Будман Ш.И., Павлодский Е.А. Невозможность исполнения обязательств в современном договорном праве. В сацибкарлыбын.: Проблемы современного гражданского права. Сборник статей, М., Городец, 2000, с.223-235).

Bu müddəə öz əsasını Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasından götürmüşdür. Konstitusiyanın 19-cu maddəsinin 3-cü hissəsinə əsasən, Azərbaycan Respublikasının ərazisində manatdan başqa pul vahidlərinin ödəniş vasitəsi kimi işlədilməsi qadağandır.

Qeyd edilən konstitusiya müddəası mülki qanunvericilikdə aşağıdakı qaydada öz əksini tapmışdır:

- pul öhdəliyi manatla ifadə edilməlidir. Əgər tərəflərdən biri xarici fiziki və ya hüquqi şəxsdirsə, tərəflər pul öhdəliyini, əgər bu, qanunla qadağan edilməyidsə, xarici valyuta ilə də müəyyənləşdirə bilərlər (Azərbaycan Respublikası MM-in 439.1-ci maddəsi);

- əgər xarici valyutada olan pul öhdəliyi Azərbaycan Respublikasında ödənilməlidirsə, ödənişin xarici valyutada aparılmalı olduğunun şərtləşdirildiyi hallardan başqa, o, manatla ödənilir (Azərbaycan Respublikası MM-in 439.2-ci maddəsi).

Bazar iqtisadiyyatına keçid şəraitində sahibkarlıq fəaliyyəti sahəsində mülki hüquqi müqavilənin qüvvəsi institutu böyük nəzəri və praktiki əhəmiyyət kəsb edir.

Mülki qanunvericiliyə görə tərəflər müqavilənin bütün mühüm şərtləri barəsində tələb olunan formada razılığa gəldikdə, müqavilə bağlanmış sayılır (Azərbaycan Respublikası MM-in 405.1-ci maddəsi) və bağlandığı andan qüvvəyə minir, bununla da tərəflər üçün məcburi xarakter daşıyır.

Müqavilənin qüvvəyə minməsi anı konsepsual və real müqavilələr üçün müxtəlifdir. Belə ki, real müqavilə olan alqı-satqıda müqavilənin qüvvəyə minmə anı, adətən, əşyanın verilməsi ilə eyni vaxta düşür.

Əgər alqı-satqı müqaviləsində ayrı qayda nəzərdə tutulmayıbsa, satıcının əşyanı alıcıya vermək vəzifəsi aşağıdakı məqamda icra edilmiş sayılır:

- müqavilədə satıcının əşyanı çatdırmaq vəzifəsi nəzərdə tutulubsa, əşyanı alıcıya və ya onun göstərdiyi şəxsə təhvil verildiyi məqamda;

- əşya alıcıya və ya onun göstərdiyi şəxsə əşyanın olduğu yerdə verilməlidirsə, onun alıcının ixtiyarına verildiyi məqamda. Əşya müqavilədə nəzərdə tutulan

müddətdə lazımi yerdə verilməyə hazır olduqda və müqavilənin şərtlərinə müvafiq surətdə alıcı bundan xəbərdar olduqda əşya alıcının ixtiyarına verilmiş sayılır.

Alqı-satqı müqaviləsindən satıcının əşyanı çatdırmaq və ya olduğu yerdə alıcıya vermək vəzifəsinin irəli gəlmədiyi hallarda satıcının əşyanı alıcıya vermək vəzifəsi, əgər müqavilədə ayrı qayda nəzərdə tutulmayıbsa, əşyanın alıcıya çatdırılmaq üçün daşıyıcıya və ya rabitə təşkilatına təhvil verildiyi məqamdan icra edilmiş sayılır (Azərbaycan Respublikası MM-in 570-cı maddəsi).

Daşınmaz əmlaka mülkiyyət hüququ onun verilməsinin daşınmaz əmlakın dövlət reyestrində qeydə alındığı andan əldə edənə keçir (Azərbaycan Respublikası MM-in 178.1-ci maddəsi).

Müqavilənin bağlandığı andan qüvvəyə minməsi barədə ümumi normadan istisnalar da nəzərdə tutulmuşdur. Belə ki, Azərbaycan Respublikası MM-in 399-cu maddəsinin 2-ci hissəsinə əsasən, tərəflər müəyyənləşdirə bilərlər ki, bağladıkları müqavilənin şərtləri onların müqavilə bağlanana qədər yaranmış münasibətlərinə də tətbiq edilir.

Bu hallara adətən, tərəflərin razılığı ilə icarə, alqı-satqı, podrat və s. müqavilələr bağlanılarkən yol verilir.

Müqavilənin qüvvədə olma müddəti Azərbaycan Respublikası MM-in 399.3-cü maddəsində dispoitiv şəkildə müəyyən edilmişdir:

- müqavilədə nəzərdə tutula bilər ki, müqavilənin qüvvədə olma müddətinin qurtarması tərəflərin müqavilə üzrə öhdəliklərinin xitamına səbəb olur;
- belə şərtin olmadığı müqavilə öhdəliyin icrasının qurtarmasının həmin müqavilədə müəyyənləşdirilmiş anına qədər qüvvədə sayılır.

Tərəflər müqavilənin qeyri-müəyyən müddətə bağlanması barədə razılığa gələ bilərlər. Lakin burada mülki qanunvericiliyin imperativ normaları istisna təşkil edir. Məsələn, borc müqaviləsində əgər borcun qaytarılması üçün müddət qoyulmayıbsa, o borc verən və ya borc alan tərəfindən borc müqaviləsi ləğv edilərkən qaytarılmalıdır (Azərbaycan Respublikası MM-in 742.1-ci maddəsi).

Torpaq icarəsi müqaviləsi üzrə hüquq münasibətlərinə müqavilənin bağlandığı müddət qurtardıqda xitam verilir.

torpaq icarəsi müqaviləsi azı 3 il müddətinə bağlandıqda bu müqavilə üzrə hüquq münasibətləri o halda qeyri-müəyyən müddətə uzadılır ki, iştirakçılardan biri bu barədə sorğu verdikdən sonra digər iştirakçı həmin münasibətlərin davam etdirilməsindən 3 ay ərzində imtina etməsin (Azərbaycan Respublikası MM-in 719-cu maddəsi).

Azərbaycan Respublikası MM-in 704.1-ci maddəsində göstərilir ki, əgər hər hansı torpaq sahəsinin, hüququn və ya müəssisənin icarəsi müqaviləsi bağlanılarkən icarə müddəti müəyyənləşdirilməyibsə, müqavilənin ləğvinə yalnız azı 6 aylıq xəbərdarlıq müddətini gözləmək şərti ilə ilin sonunda yol verilir.

Ticarət nümayəndəsi haqqında müqavilə üzrə hüquq münasibətlərinə, əgər müqavilənin qüvvədə olması konkret müddətlərlə məhdudlaşdırılmayıbsa, müqavilədə müəyyənləşdirilmiş müddətdə xitam verilir. Lakin əgər tapşırının dinməz və ya birbaşa razılığı ilə ticarət agentı öz fəaliyyətini davam etdirirsə və ya əgər ilkin müqavilədən sonra yeni müqavilə bağlansa, hesab edilir ki, müqavilə lap əvvəldən qeyri-müəyyən müddətə bağlanmışdır (Azərbaycan Respublikası MM-in 794.1-ci maddəsi).

Azərbaycan Respublikası MM-də nəzərdə tutulan hallarda müqavilənin qüvvəsi müqavilənin mühüm şərtlərinə aid edilməlidir. Belə ki, həmin şərtə əməl edilməməsi müqavilənin etibarsızlığı ilə nəticələnir. Buna sığorta müqaviləsini (Azərbaycan Respublikası MM-in 883-cü maddəsi) misal göstərmək olar.

Sahibkarlıq fəaliyyəti sahəsində müqavilə öhdəliklərinin icra müddəti işin hallarından asılı olaraq müxtəlif qaydada tənzimlənir:

- əgər müqavilə öhdəliklərinin icrası müddəti təyin edilibsə, kreditor müddət çatanaqədək onun icrasını tələb edə bilməz, lakin borclu onu vaxtından əvvəl icra edə bilər.

- əgər müqavilə öhdəliyinin icrası müddəti təyin edilməyibsə və ya şəraitə görə onu təyin etmək mümkün deyildirsə, kreditor öhdəliyin dərhal icrasını tələb edə bilər, borclu isə bunu ağlabatan müddətdə icra etməyə borcludur.

- əgər müqavilə öhdəliyi onun icrası gününü və ya icra edilməsi olduğu vaxt dövrünü nəzərdə tutursa və ya müəyyənləşdirməyə imkan verirsə, öhdəlik həmin gün və ya bu dövr ərzində istənilən an icra edilməlidir.

Ağlabatan müddətdə icra edilməmiş öhdəliyi, eləcə də, icra müddəti tələbetmə annı ilə müəyyənləşdirilmiş öhdəliyi borclu kreditorun icra tələbini irəli sürdüyü 7 gün müddətində icra etməyə borcludur, bu şərtlə ki, Azərbaycan Respublikası MM-dən, öhdəliyin şərtlərindən, işgüzar adətlərdən və ya öhdəliyin mahiyyətindən icranı başqa müddətdə həyata keçirmək vəzifəsi irəli gəlməsin.

Əgər öhdəliyin icrası müddəgi hər hansı şərtin baş verməsindən asılıdırsa, öhdəlik həmin şərtin baş verdiyi gündən icra edilməlidir (Azərbaycan Respublikası MM-in 427-ci maddəsi).

Sahibkarlıq fəaliyyəti sahəsində mülki hüquqi müqavilədə tərəflərin hüquqlarının daha etibarlı müdafiəsini təmin etmək məqsədilə Azərbaycan Respublikası MM-in 399.4-cü maddəsində göstərilir ki, müqavilənin qüvvədə olma müddətinin qurtarması tərəfləri müqavilənin həmin müddət qurtarana qədər yol verilmiş pozulmasına görə məsuliyyətdən azad etmir.

Müqavilə tələbləri üzrə iddia müddəti 3 il, daşınmaz əşyalarla bağlı müqavilə tələbləri üzrə iddia müddəti isə 6 ildən (Azərbaycan Respublikası MM-in 373-cü maddəsi).

Sahibkarlıq fəaliyyəti sahəsində mülki hüquqi müqavilənin rolunu, sahibkarlıq fəaliyyətinin hüquqi forması və həyata keçirilməsinin aləti kimi onun səmərəliliyini təhlil edərkən müqavilələrin təsnifatı mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Belə ki, mülki-hüquqi müqavilələrin təsnifatı təkcə nəzəri problem olmayıb, həm də təcrübi məsələdir.

Mülki hüquqi nizamasalmanın ümumi müddəalarına görə, müqavilələrin böyük əksəriyyəti əvəzi xarakter daşıyır, yəni həmin müqaviləyə görə tərəf öz vəzifələrinin icrası müqabilində haqq və ya digər qarşılıqlı əvəz (əmlak, pul, xidmət və s.) almış olar. Məsələn, alqı-satqı müqaviləsinə görə satıcı əşyanı alıcının mülkiyyətinə verməyi, alıcı isə əşyanı qəbul edib əvəzində müəyyənləşdirilmiş pul

məbləğini (qiyməti) ödəməyi öhdəsinə götürür (Azərbaycan Respublikası MM-in 567-ci maddəsi).

Azərbaycan Respublikası MM-in 675-ci maddəsinə əsasən, əmlak kirayə müqaviləsinə görə kirayə verən əşyanı kirayəçinin istifadəsinə verməyi, kirayəçi bunun üçün kirayə verənə kirayə haqqı ödəməyi öhdəsinə götürür.

Göründüyü kimi, Azərbaycan Respublikası MM-in ayrı-ayrı normalarında mülki hüquqi müqavilənin əvəzli xarakter daşması birbaşa göstərilmişdir. Yuxarıda göstərilənlərdən əlavə, icarə müqaviləsinin (Azərbaycan Respublikası MM-in 700.1-ci maddəsi), lizinq (Azərbaycan Respublikası MM-in 747.1-ci maddəsi), podrat (Azərbaycan Respublikası MM-in 752.2-ci maddəsi), broker müqaviləsinin (Azərbaycan Respublikası MM-in 787.1-ci maddəsi) və s. əvəzli xarakter daşmasının zəruri keyfiyyət xüsusiyyəti olması qanunun tələblərindən irəli gəlir.

Azərbaycan Respublikası MM-in 397.1-ci maddəsində əvəzli müqavilələrdə tərəfin öz vəzifələrinin icrası müqaviləndə alacağı qarşılıqlı əvəzin ekvivalenti (başqa bir əmtənin dəyərini təmsil edən əmtəə, eyniqiymətli, bərabərqüvvəli) xarakter daşmasının zəruri element olması birbaşa göstərilməmişdir. Qeyd edilən normada müqaviləyə görə tərəfin öz vəzifələrinin icrası müqaviləndə haqq və ya digər qarşılıqlı əvəz almasından bəhs olunur. Yəni bu «qarşılıqlı əvəz» ekvivalent olmaya da bilər. Belə ki, müqaviləyə əsasən bir tərəfin tələbatı qarşı tərəfin müəyyən tələbatlarının ödənilməsi vasitəsilə ödənilir, müqavilənin lazımı qaydada icrası hər iki tərəfin mənafeyinin müdafiəsi, təmin olunması ilə nəticələnir.

Azərbaycan Respublikası MM-in 425.1-ci maddəsinə əsasən, öz hüquqlarını həyata keçirərkən və vəzifələrini icra edərkən tərəflərdən hər biri vicdanlılığın tələb etdiyi tərzdə, yəni şərtləşdirilmiş vaxtda və yerdə lazımı şəkildə, öhdəliyin şərtlərinə və MM-in tələblərinə müvafiq surətdə, belə şərtlər və tələblər olmadıqda isə işgüzar adətlərə və ya adətən irəli sürülən digər tələblərə müvafiq surətdə hərəkət etməlidirlər.

Sahibkarlıq fəaliyyəti sahəsində mülki hüquqi müqavilənin əvəzli xarakter daşması prezumpsiyası mübahisəsiz qəbul olunmuşdur. Azərbaycan Respublikası MM-in 397.3-cü maddəsində göstərilir ki, bu Məcəllədən, müqavilənin

məzmunundan və ya mahiyyətindən ayrı hal irəli gəlmirsə, müqavilənin əvəzli olduğu ehtimal edilir.

Buradan belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, Mülki Məcəllədən, müqavilənin məzmunundan və mahiyyətindən ayrı hal irəli gəlmirsə, müqavilənin şərtində həmin müqavilənin əvəzli xarakter daşması göstərilməsə belə, müqavilə əvəzli sayılır. Onu qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan Respublikası MM-in bu norması tətbiq edilərkən onun mənasının aydınlaşdırılmasına, MM-in ümumi normaları ilə münasibətinə, mülki qanunvericiliyin ümumi tələblərinə xüsusi diqqət yetirilməlidir.

Nəzərə almaq lazımdır ki, mülki qanunvericilik yalnız MM-dən ibarət deyildir. Azərbaycan Respublikası MM-in 2.1-ci maddəsində göstərilir ki, Azərbaycan Respublikasının mülki qanunvericiliyi Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasına əsaslanır və bu Məcəllədən, digər qanunlardan və onların əsasında qəbul edilən, mülki hüquq normalarını müəyyənləşdirən başqa normativ hüquqi aktlardan ibarətdir.

Beləliklə, Azərbaycan Respublikası MM-in 397.3-cü maddəsinə belə təfsir vermək olar ki, bu Məcəllədən, digər qanunlardan və onların əsasında qəbul edilən, mülki hüquq normalarını müəyyənləşdirən başqa normativ hüquqi aktlardan, müqavilənin məzmunundan və ya mahiyyətindən ayrı hal irəli gəlmirsə, müqavilənin əvəzli olduğu ehtimal edilir.

Müqaviləyə görə bir tərəf digər tərəfdən haqq və ya digər qarşılıqlı əvəz almadan ona nə isə verməyi öhdəsinə götürürsə, həmin müqavilə əvəzsiz sayılır.

Azərbaycan dilinin izahlı lüğətində «əvəzsiz» sözü «pulsuz, qarşılıqsız, eləcə də əvəzsiz iş görmək, əvəzsiz paylama, əvəzsiz əsaslarla» mənasında izah edilmişdir¹.

Şərtlərindən asılı olaraq əvəzli, yaxud əvəzsiz müqavilələrə aid edilən müqavilələr də vardır. Belə ki, tapşırıq müqaviləsi yalnız müqavilədə nəzərdə tutulduğu hallarda əvəzli xarakter daşıyır.

¹ Азәрбајжан дилинин изашлы лъѣяти, ЫI жилд. - проф. А.Ахундовун редактяси иля. Бакы, «Чыраг», 1997, с.394.

Tapşırıq müqaviləsində vəkalət verən vəkalət alana yalnız o zalda muzd ödəməlidir ki, bu, şərtləndirilmiş olsun və ya belə qəbul edilmiş olsun, xüsusən o hallarda ki, şəraitə görə vəkalət alan müstəqil peşə fəaliyyəti şəklində bu cür əqdlər bağlayır və ya xidmətlər göstərir (Azərbaycan Respublikası MM-in 783.2-ci maddəsi). Əgər tapşırığı alan özünü hüquqi hərəkətlərin yerinə yetirilməsi üzrə öhdəliklərlə bağlamaq niyyətində deyildirsə və yalnız ictimai, ənənəvi və ya dostluq mülahizələri ilə hərəkət edirsə, bu cür hərəkətlər tapşırıq müqaviləsinin doğurduğu hüquqi nəticələri doğurmur (Azərbaycan Respublikası MM-in 777.3-cü maddəsi).

Borc müqaviləsi də həm əvəzli, həm də əvəzsiz ola bilər. Borc müqaviləsinin predmeti hər hansı pul məbləği olduqda, o, kredit müqaviləsi adlandırılır. Əgər müqavilənin iştirakçıları borcun (kreditin) faizlər ilə verilməsini şərtləşdirərlərsə, bu, qanunun və müqavilənin tələblərinə uyğun həll edilməlidir.

Borc müqaviləsinin bu səciyyəvi xüsusiyyətini saxlama müqaviləsinə də aid etmək olar.

Saxlama müqaviləsində tapşırın saxlama üçün muzdu yalnız o halda ödəməlidir ki, bu, şərtləşdirilmiş olsun və ya şərait nəzərə alınmaqla saxlama üçün muzd ödənilməsi qəbul edilmiş olsun (Azərbaycan Respublikası MM-in 823.2-ci maddəsi).

Sahibkarlıq fəaliyyəti sahəsində mülki hüquq müqavilənin təsnifatında ümumi müqavilələr xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Belə ki, 1964-cü il 11 sentyabr tarixli Qanunla təsdiq edilmiş Azərbaycan Respublikası MM-də, eləcə də ondan əvvəlki Məcəllələrdə ümumi müqavilə anlayışından istifadə edilməmişdir. Bu, Azərbaycan Respublikasının yeni MM-də ilk dəfə işlədilən anlayışlardan biridir.

Ümumi müqaviləni digər müqavilələrdən fərqləndirən səciyyəvi əlamətlərdən biri bu müqavilədə bir tərəfin kommersiya təşkilatı olmasıdır¹.

Kommersiya təşkilatlarının anlayışı Azərbaycan Respublikası MM-in 43.5-ci maddəsində verilmiş və bu təşkilatların (kommersiya hüququ şəxslərin) fəaliyyətinin əsas məqsədinin mənfəət götürməkdən ibarət olduğu göstərilmişdir.

¹ Бах: Витрянский В.В. Новые типы гражданско-правовых договоров // Закон. 1996, №6; Кабалкин А. Толкование и классификация договора // Российская юстиция. 1996, №7; Тотьев К. Публичный договор // Хозяйство и право, 1995, №6.

Burada diqqəti cəlb edəcək ikinci əlamət bağlanılacaq müqavilənin kommersiya təşkilatının öz fəaliyyətinin xarakterinə uyğun olmasıdır. Bu fəaliyyət, adətən, malların satışı, işlərin görülməsi və ya xidmətlərin göstərilməsi (pərakəndə ticarət, ümumi istifadə olan nəqliyyatla daşıma, rabitə xidmətləri, enerji təchizatı, tibb, mehmanxana xidməti və s.) sahələrini əhatə edir.

Azərbaycan Respublikası MM-in xüsusi hissəsində ayrı-ayrı müqavilələrin ümumi müqavilələrə aid olması barədə düzünə göstəriş vardır. Məsələn, pərakəndə alqı-satqı msi ümumi müqavilədir (Azərbaycan Respublikası MM-in 614.2-ci maddəsi). Belə ki, malın qeyri-müəyyən şəxslər dairəsinə ünvanlanmış reklamda, kataloqlarda və malların təsvirində təklif edilməsi, əgər bu, pərakəndə alqı-satqı müqaviləsinin bütün mühüm şərtlərini əhatə edirsə, Azərbaycan Respublikası MM-in 408.8-ci maddəsinə uyğun olaraq, ümumi oferta sayılır (Azərbaycan Respublikası MM-in 616-cı maddəsi).

Anbarda saxlama (Azərbaycan Respublikası MM-in 827-ci maddəsi), mehmanxanada və ya restoranlarda saxlama (Azərbaycan Respublikası MM-in 831-ci maddəsi) və konsiqnasiya anbarında saxlama (Azərbaycan Respublikası MM-in 837-ci maddəsi) müqavilələri, sərnəşin daşıma müqaviləsi (Azərbaycan Respublikası MM-in 842-ci maddəsi), turist xidmətlərinin göstərilməsinə dair müqavilələr (Azərbaycan Respublikası MM-in 862-ci maddəsi) ümumi müqavilələrə aiddirlər.

Azərbaycan Respublikası MM-in 884-cü maddəsinə əsasən, sığorta müqaviləsi bağlamağı açıq təklif edən şəxs, əgər imtina üçün əhəmiyyətli əsaslar yoxdursa, bu müqaviləni bağlamalıdır.

Qanuna görə, bank həmin növ hesabların açılması üçün bankın elan etdiyi, qanunla nəzərdə tutulmuş və qanuna əsasən bank qaydaları ilə müəyyənləşdirilmiş tələblərə uyğun şərtlər əsasında hesab açmaq təklifi ilə müraciət etmiş müştəri ilə bank hesabı müqaviləsi bağlamalıdır.

Bank hesabı müqaviləsinin bağlanmasından bank əsassız boyun qaçırdıqda müştərinin onu müqavilə bağlamağa məcbur etmək tələbi ilə məhkəməyə müraciət etməyə ixtiyarı vardır. Bank hesabı müqaviləsi bağlamaqdan əsassız boyun qaçıran

bank müştəriyə bununla vurulmuş zərərin əvəzini ödəməlidir (Azərbaycan Respublikası MM-in 956-cı maddəsi).

Mülki qanunvericilikdə ümumi müqavilənin bir sıra digər səciyyəvi keyfiyyət xüsusiyyətlərini də öz əksini tapmışdır:

kommersiya təşkilatının ümumi müqavilə bağlanmasında bir şəxsə nisbətən digərinə üstünlük verməyə ixtiyarı yoxdur;

satılan malların, görülən işlərin və göstərilən xidmətlərin qiymətində ayrı-seçkiliyə yol verilmir. Eləcə də ümumi müqavilənin digər şərtləri də bütün istehlakçılar üçün eyni cür müəyyənləşdirilir;

kommersiya təşkilatının öz fəaliyyətinin xarakterinə görə imkanı olduğu halda ümumi müqavilə bağlamaqdan imtinasına yol verilmir;

icra hakimiyyəti orqanları tərəfindən qanunda nəzərdə tutulan hallarda tərəflər üçün məcburi olan qaydalar qəbul edilə bilər;

ümumi müqavilənin mülki qanunvericilikdə (Azərbaycan Respublikası MM-in 400.3-cü və 400.5-ci maddələri) müəyyənləşdirilmiş tələblərə uyğun gəlməyən şərtləri etibarsızdır;

kommersiya təşkilatı ümumi müqavilə bağlamaqdan əsassız boyun qaçırdıqda ona buna məcbur etmək tələbi ilə məhkəməyə müraciət etmək olar;

ümumi müqavilə bağlamaqdan əsassız imtina etmiş kommersiya təşkilatı bununla qarşı tərəfə vurulmuş zərərin əvəzini ödəməlidir.

Ümumi müqavilələrlə yanaşı, Azərbaycan Respublikasının 01.09.2000-ci il tarixdə qüvvəyə minmiş MM-in qanunvericiliyimizə gətirdiyi yeniliklərdən biri də qoşulma müqaviləsidir. Azərbaycan Respublikasının əvvəlki MM-də bu termindən istifadə olunmamışdır.

Qoşulma müqaviləsində tərəflərdən biri onun şərtlərini müəyyən edir, ikinci tərəf isə həmin müqavilənin məzmununu (şərtlərini) müzakirə etmədən ona qoşulur. Müqavilənin adı da mahiyyətinə uyğun olaraq buradan götürülmüşdür. Burada heç də müqavilə azadlığı (Azərbaycan Respublikası MM-in 390-cı maddəsi) prinsipi pozulmur, eyni zamanda burada mülki hüquq subyektlərinin iradə sərbəstliyi (Azərbaycan Respublikası MM-in 6.1.2-ci maddəsi) prinsipi rəhbər tutularaq ikinci

tərəfə qoşulma müqaviləni bağlayıb bağlamamaqda sərbəstlik, azadlıq verilir. O, müqavilə bağlamaq və ya bağlamamaq məsələsini müstəqil surətdə özü həll edir.

Ümumi müqavilədən fərqli olaraq, qoşulma müqaviləsində müqavilə şərtlərinin işlənib hazırlanmasında qarşı tərəf iştirak etmir, onu birinci tərəf işləyib hazırlayır, formulyarlarda və ya başqa standart formalarda müəyyənləşdirir.

Qoşulma müqavilədə müəyyənləşdirilmiş müqavilə şərtləri digər müqavilələrin standart şərtlərindən (Azərbaycan Respublikası MM-in 417-ci maddəsi) fərqlənir. Belə ki, qoşulma müqavilədən fərqli olaraq digər müqavilənin standart şərtləri əvvəlcədən ifadə edilmiş, dəfələrlə istifadə üçün nəzərdə tutulan elə şərtlərdir ki, bunları bir tərəf (təklif edən) digər tərəfə təqdim edir və əvvəlcədən müəyyənləşdirilmiş normalardan fərqlənən və bu normaları tamamlayan qaydalar onların vasitəsilə müəyyənləşdirilir.

Burada, tərəflərin bilavasitə razılaşdırdıqları şərtlərə standart şərtlərə nisbətən üstünlük verilir (Azərbaycan Respublikası MM-in 417.3-cü maddəsi). Məhz, bu səciyyəvi cəhəti ilə standart şərtləri olan digər müqavilələr qoşulma müqavilələrindən fərqlənirlər. Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, qoşulma müqavilədə qarşı tərəf müqavilə şərtlərinin dəyişdrilməsi məsələsini müzakirə belə etmir.

Müqavilə şərtlərini hazırlayan tərəf qoşulma müqaviləsində oferent kimi çıxış edir. Qoşulma müqavilədə akseptlə qarşı tərəf çıxış edir. O, formulyarlarda və ya başqa standart formalarda təklif edilən müqaviləyə bütövlükdə qoyulmaq yolu ilə onu imzalayır və yaxud mülki qanunvericiliyə zidd olmayan digər formada müqaviləyə qoşulmasını rəsmiləşdirir. Belə müqavilə imzalamaqla yanaşı, poçt, teleqraf, teletayp, telefon, elektron rabitəsi və ya sənədin müqavilə üzrə tərəfdən gəldiyini dürüst müəyyənləşdirməyə imkan verən digər rabitə vasitəsilə sənədlər mübadiləsi yolu ilə bağlana bilər (Azərbaycan Respublikası MM-in 406.3-cü maddəsi).

Qoşulma müqaviləsinin etibarlılığı bir sıra şərtlərdən asılıdır:

qoşulma müqaviləsi MM-ə, qanunlara və digər normativ aktlara ziddirsə;

əgər qoşulma müqaviləsi MM-ə zidd olarsa, ona qoşulmuş tərəfi bu növ müqavilələr üzrə adətən verilən hüquqlardan məhrum edirsə;

öhdəlikləri pozmağa görə digər tərəfin məsuliyyətini istisna edirsə;

öhdəlikləri pozmağa görə digər tərəfin məsuliyyətini məhdudlaşdırırsa;

qoşulmuş tərəf üçün aşkar ağır olan başqa şərtlər nəzərdə tutursa, özü də müqavilə şərtlərinin müəyyənləşdirilməsində həmin tərəfin iştirak etmək imkanı olsa idi, o, özünün əqlabatan mənafeyi əsasında bu şərtləri qəbul edə bilməzdisə;

öz sahibkarlıq fəaliyyətinin həyata keçirilməsi ilə əlaqədar müqaviləyə qoşulmuş tərəf, əgər həmin tərəf müqavilənin hansı şərtlərlə bağlandığını bilmirdirsə və ya bilə bilməzdisə, müqaviləyə qoşulmuş tərəf müqavilənin ləğvini və ya dəyişdirilməsini tələb edə bilər.

Qoşulma müqaviləsindən çox vaxt, kommersiya təşkilatları ilə vətəndaşlar arasındakı münasibətlərdə istifadə edilir. Məsələn, pərakəndə alqı-satqı müqaviləsində (Azərbaycan Respublikası MM-in 614-cü maddəsi), bank hesabı müqaviləsində (Azərbaycan Respublikası MM-in 956-cı maddəsi), turist xidmətlərinin göstərilməsinə dair müqavilələrdə (Azərbaycan Respublikası MM-in 862-ci maddəsi) və i.ə. qoşulma müqaviləsindən istifadə edilir.

Azərbaycan Respublikasının Mülki qanunvericiliyi üçün yeni hadisə olan ilkin müqavilə tərəflərin gələcəkdə əsas müqavilə bağlamaq barədə iradələrinin rəsmiləşdirilməsindən, əsas müqavilənin məzmununun (əsas şərtlərinin) müəyyənləşdirilməsindən, başqa sözlə, bu barədə niyyətlərin bəyan edilməsindən ibarətdir.

Bazar iqtisadiyyatına keçid şəraitində sahibkarlıq fəaliyyətinin inkişafında və möhkəmləndirilməsində ilkin müqavilənin rolu və əhəmiyyəti müqayisəolunmaz dərəcədə artır.

İlkin müqavilə mülki dövriyyədə tərəflər arasında hüquqi əlaqə yaranmasına xidmət edir. Belə ki, ilkin müqavilə istehsal və istehlakın həcmnin əlaqələndirilməsinin əlati, bazarın əmtəələrə (xidmətlərə, işə) real tələbatının aşkara çıxarılmasının vasitəsi olur. İlkin müqavilə istehsalçının istehsal etdiyi məhsunu satmasının təminatçısı olur.

Qanuna əsasən ilkin müqavilə yazılı formada bağlanmalıdır. Əgər ilkin müqavilədə əsas müqavilənin forması müəyyənləşdirilmişdirsə, onda əsas müqavilə

üçün nəzərdə tutulmuş formada bağlanmalıdır. İlkin müqavilənin formasına dair qaydalara əməl edilməməsi onun əhəmiyyətsizliyinə səbəb olur (Azərbaycan Respublikası MM-in 402.2-ci maddəsi).

Göründüyü kimi, qanunvericilikdə ilkin müqavilənin formasına aid tələblərin pozulmasına, ümumiyyətlə, müqavilənin forması (Azərbaycan Respublikası MM-in 406-cı maddəsi) və əqdin formasına (Azərbaycan Respublikası MM-in 348-ci maddəsi) nisbətən daha ciddi və sərt tələblər qoyulur. Belə ki, məcburi formanı pozmaqla bağlanmış əqd və müqavilə etibarsızdırsa, ilkin müqavilənin müəyyən edilmiş formasına əməl edilməməsi onun əhəmiyyətsizliyinə səbəb olur.

Mübahisə edilən əqd (müqavilə) məhkəmə tərəfindən etibarsız sayılmasına görə etibarsız olan əqddir (müqavilədir). Əhəmiyyətsiz əqd isə məhkəmə tərəfindən etibarsız sayılıb-sayılmamasından asılı olmayaraq özlüyündə etibarsız olan əqddir (Azərbaycan Respublikası MM-in 337-ci maddəsi).

İlkin müqavilənin məzmununu gələcəkdə bağlanacaq əsas müqavilənin əmlakın verilməsi, işlərin görülməsi və ya xidmətlərin göstərilməsi barədə şərtləri təşkil edir. Əsas müqavilə ilkin müqavilədə nəzərdə tutulmuş şərtlərlə bağlanmalıdır. İlkin müqavilənin mühüm şərtlərini iki qrupa bölmək olar:

ilkin müqavilənin bilavasitə özünə aid şərtlər (məsələn, əsas müqavilənin bağlanma müddəti);

əsas müqavilənin predmetini, habelə digər mühüm şərtlərini müəyyənləşdirməyə imkan verən şərtlər.

İlkin müqavilədə tərəflərin əsas müqaviləni hansı müddətdə bağlamağı öhdələrinə götürdükləri göstərilməlidir, əgər belə müddət müəyyənləşməyibsə, əsas müqavilə ilkin müqavilə bağlandıqdan sonra bir ilədək müddətə bağlanmalıdır. İlkin müqavilə tərəflərin hazırladığı bir sənədin imzalanması yolu ilə, habelə poçt, teleqraf, teletayp telefon, elektron rabitəsi və ya sənədin müqavilə üzrə tərəfdən gəldiyini dürüst müəyyənləşdirməyə imkan verən digər rabitə vasitəsilə sənədlər mübadiləsi yolu ilə bağlana bilər. İlkin müqavilə ofert əvə aksept mübadiləsi yolu ilə (Azərbaycan Respublikası MM-in 407-410-cu maddələri), habelə niyyət razılaşması (niyyət protokolu və s.) imzalanması yolu ilə bağlana bilər. Əgər ilkin

müqavilə niyyət razılaşması formasında sənədləşmişdirsə, tərəflərin həmin razılaşmada ona ilkin müqavilə qüvvəsi vermələri birbaşa ifadə olunmalıdır. Əks halda, həmin niyyət razılaşması mülki hüquqi nəticələr doğurmur.

İlkin müqavilədə göstərilən müddət (yaxud Azərbaycan Respublikası MM-in 402.4-cü maddəsində göstərilən 1 illik müddət) keçənədək əsas müqavilə bağlanmazsa və ya tərəflərdən biri digər tərəfə əsas müqaviləni bağlamaq barədə təklif göstərməzsə, bu əsas müqavilənin bağlanmasından boyun qaçıрма kimi qiymətləndirilir. İlkin müqavilə bağlanmış tərəf əsas müqaviləni bağlamaqla boyun qaçırırsa, digər tərəf müqaviləni bağlamağa məcbur etmək tələbi ilə məhkəməyə müraciət edə bilər. Müqaviləni bağlamaqdan əsassız boyun qaçıran tərəf bununla digər tərəfə vurulmuş zərərin əvəzini ödəməlidir (Azərbaycan Respublikası MM-in 412-ci maddəsi).

Üçüncü şəxsin xeyrinə müqavilə qanunvericiliyimizdə yeni hadisə deyildir. Eyni adlı maddi respublikamızın 1964-cü il 11 sentyabr tarixli qanunla təsdiq edilmiş Mülki Məcəlləsində də olmuşdur (159-cu maddə). Yeni MM özündən əvvəlki Məcəllədən fərqli olaraq, nəinki üçüncü şəxsin xeyrinə müqavilənin anlayışını dəqiqləşdirdi, eyni zamanda onun tənzimlənməsində yeni, yetkin qaydalar müəyyənləşdirdi.

Azərbaycan Respublikası MM-in 403.1-ci maddəsinə üçüncü şəxsin xeyrinə müqavilənin səciyyəvi əlamətləri;

onun tərəfləri borclunun icranı müqavilədə göstərilmiş və ya göstərilməmiş üçüncü şəxsə;

öhdəliyin öz xeyrinə icrasını borcludan tələb etmək hüququ olan üçüncü şəxsin həyata keçirməli olduğunu müəyyənləşdirilər.

Üçüncü şəxsin xeyrinə müqaviləni üçüncü şəxs tərəfindən müqavilənin icrasından (Azərbaycan Respublikası MM-in 431-ci maddəsi) fərqləndirmək lazımdır. Belə ki, borclu öhdəliyin icrasının onun özündən asılı olduğu hallarda, habelə onun MM-dən, müqavilədən və ya öhdəliyin təbiətindən irəli gəlidiyi hallarda öhdəliyi şəxsən icra etməlidir. Bütün digər hallarda öhdəliyi borclunun əvəzinə üçüncü şəxs də icra edə bilər. Buna borclunun razılığı tələb olunmur.

Üçüncü şəxsin xeyrinə müqavilədə müqavilənin icrasını həm kreditor, həm də üçüncü şəxs tələb edə bilər (Azərbaycan Respublikası MM-in 403.2-ci maddəsi), üçüncü şəxsin müqavilə üzrə öz hüququndan istifadə etmək niyyətini borcluya bildirliyi andan tərəflər bağladıkları müqaviləni üçüncü şəxsin razılığı olmadan ləğv edə və ya dəyişdirə bilməzlər (Azərbaycan Respublikası MM-in 403.5-ci maddəsi). Bunlardan əlavə kreditora qarşı irəli sürə biləcəyi etirazları müqavilədə üçüncü şəxsin tələbinə qarşı irəli sürə bilər (Azərbaycan Respublikası MM-in 403.6-cı maddəsi) və üçüncü şəxs müqavilə üzrə ona verilmiş hüquqdan imtina etdikdə kreditor həmin hüquqdan istifadə edə bilər (Azərbaycan Respublikası MM-in 403.7-ci maddəsi).

Qeyd edilən səciyyəvi əlamətlər üçüncü şəxsin xeyrinə müqavilənin (Azərbaycan Respublikası MM-in 403-cü maddəsi) üçüncü şəxs tərəfindən icrasından (Azərbaycan Respublikası MM-in 431-ci maddəsi) tamamilə fərqli mülki hüquq institutu olduğunu təsdiqləyir.

Üçüncü şəxsin xeyrinə müqavilə hazırkı şəraitdə sahibkarlıq fəaliyyəti sahəsində böyük əhəmiyyət kəsb edir, mülki münasibətlərin asanlaşmasına, sadələşdirilməsinə və inkişafına şərait yaradır.

Azərbaycan Respublikası MM-in xüsusi hissəsində üçüncü şəxsin xeyrinə müqavilə haqqında ümumi normalar ayrı-ayrı müqavilə növləri üzrə detallaşmış, xüsusi tənzimləmə qaydaları müəyyənləşdirilmişdir.

Azərbaycan Respublikası MM-in 952-ci maddəsində göstərilir ki, əmanət bankına müəyyən üçüncü şəxsin adına əmanət qoyula bilər. Əgər bank əmanəti müqaviləsində ayrı müddət nəzərdə tutulmayıbsa, həmin şəxs bu haqlara əsaslanan ilk tələbini banka verdiyi və ya belə hüquqlardan istifadə etmək niyyətini başqa üsulla banka bildirdiyi andan əmanətçi hüququ qazanır.

Xeyrinə əmanət qoyulan fiziki və ya hüquqi şəxsin adının göstərilməsi müvafiq bank əmanəti müqaviləsinin mühüm şərtidir.

Burada xüsusi hüquq norması ilə ümumi hüquq norması arasında hüquqi qüvvəyə dair qaydalara riayət olunur. Belə ki, Azərbaycan Respublikası MM-in 952-ci maddəsi 403-cü maddəyə münasibətdə xüsusi norma olduğundan, üçüncü

şəxsin xeyrinə müqavilə haqqında qaydalar üçüncü şəxsin xeyrinə bank əmanəti müqaviləsinə bu şərtlə tətbiq edilir ki, belə tətbiq Azərbaycan Respublikası MM-in 952-ci maddəsinin qaydalarına və bank əmanətinin mahiyyətinə zidd olmasın (Azərbaycan Respublikası MM-in 952.3-cü maddəsi).

Üçüncü şəxsin xeyrinə sığorta müqaviləsində qanun üçüncü şəxsin xeyrinə bank əmanəti müqaviləsindən fərqli norma müəyyən etmişdir. Belə ki, Azərbaycan Respublikası MM-in 920-ci maddəsinə əsasən, sığortalı sığortaçı ilə sığorta müqaviləsinə öz adından başqa şəxsin xeyrinə bağlaya bilər. Bu şəxsin adını bildirmək məcburi deyildir.

Sahibkarlıq fəaliyyəti sahəsində mülki hüquqi müqavilənin təfsirinin mühüm elmi və təcrübi əhəmiyyəti vardır. Respublikamızın mülki qanunvericiliyi üçün yeni olan MM-in 404-cü maddəsinin müddəaları müqavilənin məhkəmə tərəfindən təfsirinin proqram xarakterli ardıcıl mərhələlərini özündə əks etdirir:

məhkəmə müqavilənin məzmununu (müqavilə şərtlərini) təfsir edərkən müqavilədəki söz və ifadələrin hərfi mənasını nəzərə alır;

əgər bunlar müqavilənin məzmununu tam aydınlaşdırmağa imkan vermirsə, onda məhkəmə təkcə müqavilədəki söz və ifadələrin hərfi mənasını deyil, tərəflərin iradə ifadəsinin həqiqi mənasını nəzərə alır. Bu zaman məhkəmə mülki prosesdə obyektiv həqiqətin müəyyəndəşdirilməsi üçün bütün zəruri prosessual vasitələrdən və imkanlardan istifadə etməlidir;

məhkəmə bütövlükdə müqavilənin hərfi mənasını onun digər şərtləri və mənası ilə müqayisəsinə nəzərə alır. Həmin müqayisə mövcud uyğunsuzluğun və ziddiyyətin aşkarlanmasına və iş üzrə obyektiv həqiqətin müəyyənəşdirilməsinə kömək edir. Lakin burada müqayisənin tam, obyektiv və hərtərəfli aparılması mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Azərbaycan Respublikası MM-in 404-cü maddəsi ilə tanışlıqda həmin normanın yalnız yazılı müqavilələrə aid olması barədə təəssürat yaranır. Lakin bu belə deyildir. Həmin maddə eyni qaydada şifahi formada bağlanmış (mülki qanunvericiliyin tələblərinə zidd olmadan) müqavilələrə də tətbiq edilir. Şübhəsiz

ki, bu zaman şahid ifadələri, müqaviləyə qədərki və sonrakı danışıqlar, tərəflərin hərəkətləri və s. daha böyük diqqət tələb edir.

Bu zaman bütövlükdə müqavilənin hərfi mənası onun digər şərtləri, mənası, məzmunu və məqsədi ilə müqayisəli təhlil edilməli, həmin hadisələrə zaman baxımından yanaşılmalı, bu hallar müqavilə təfsir olunarkən deyil, müqavilə bağlanarkən yaranmış vəziyyət nöqtəyi-nəzərdən araşdırılmalıdır¹.

Azərbaycan Respublikası MM-in 406.3-cü maddəsinin tələblərinə əsasən yazılı formada müqavilə tərəflərin imzaladığı bir sənədin tərkibi yolu ilə, habelə poçt, teleqraf, teletayp, telefon, elektron rabitəsi və ya sənədin müqavilə üzrə tərəfdən gəldiyini dürüst müəyyənləşdirməyə imkan verən digər rabitə vasitəsilə sənədlər mübadiləsi yolu ilə bağlana bilər. Bu zaman məhkəmə zərurət olarsa, həmin sənədin həqiqiliyini dəqiqləşdirmək üçün mütəxəssis cəlb edə bilər və yaxud ekspertizalar keçirə bilər.

Məhkəmə eyni zamanda, müqaviləyə qədərki danışıq və ya yazışmaları, sənədlərin mübadiləsini, tərəflərin qarşılıqlı münasibətlərində yaranmış praktikanı, işgüzar adətləri, tərəflərin sonrakı hərəkətlərini nəzərə almalıdır (Azərbaycan Respublikası MM-in 404.2-ci maddəsi). Müqavilədə bir-birini istisna edən və ya çoxmənalı ifadələr olduqda, müqavilənin məzmununa dair çox uyğun gələn mənaya üstünlük verilməlidir.

Bu zaman müəyyən edilsə ki, şəxs bağlamağı arzuladığı müqavilənin məzmunu barəsində səhv etmişdir (Azərbaycan Respublikası MM-in 347.2.2-ci maddəsi), onda həmin müqavilə vacib əhəmiyyətli yanılmanın təsiri altında bağlanmış müqavilə kimi məhkəmə tərəfindən etibarsız hesab edilə bilər.

Azərbaycan Respublikası MM-in 404.3-cü maddəsində Azərbaycan dilinin səciyyəvi xüsusiyyətlərindən biri olan yerli şivələrin və dialektlərin nəzərə alınması tövsiyyə edilmişdir. Belə ki, müqavilənin ayrı-ayrı ifadələri müxtəlif cür təfsir edilə bilərsə, müqaviləni bağlamış tərəflərin yaşayış yerində (məsələn, Şəki dialektində, Naxçıvan dialektində və s.) adətən qəbul olunmuş mənaya üstünlük verilir.

¹ Розенберг М.Г. Толкование договора // Экономика и жизнь, 1995, № 19; Сарбаш С.В. Некоторые тенденции развития института толкования договора в гражданском праве // Государство и право, 1997, №2.

Tərəflərin yaşayış yerləri müxtəlif olduqda, aksentantın yaşayış yeri həlledici sayılır.

Müqavilənin təfsirində xırda səhvlərin deyil, tərəflər üçün müəyyən hüquqi nəticələrə səbəb ola bilən uyğunsuzluqların, ziddiyyətlərin əhəmiyyət kəsb etməsi nəzərə alınmalıdır.

Yazılı müqavilələr bağlanarkən buraxılmış xırda səhvlər düzəlişə hüquq verir, lakin mübahisə etməyə hüquq vermir (Azərbaycan Respublikası MM-in 347.6-cı maddəsi).

Qarışıq müqavilələr (Azərbaycan Respublikası MM-in 390.4-cü maddəsi) təfsir edilərkən, məhkəmə icranın mahiyyətinə daha yaxın olan və ona uyğun glən müqavilələr haqqında normaları yuxarıda qeyd edilən tələblərə əməl olunmaqla tətbiq etməlidir.

Mülki hüquqi müqavilə sahibkarlıq fəaliyyətinin xarici iqtisadi fəaliyyət sahəsində həyata keçirilməsi zamanı bir sıra xarakterik xüsusiyyətlərə malikdir.

Burada sahibkarlıq fəaliyyətinin məqsəd və vəzifələri mahiyyət etibarı ilə dəyişilməz qalır. Belə ki, xarici iqtisadi fəaliyyət sahibkarlıq fəaliyyəti subyektlərinin mənfəət və gəlir əldə edilməsi məqsədilə həyata keçirdikləri, özlərinin cavabdehliyi və məsuliyyəti ilə xarakterizə olunan fəaliyyət sahəsidir.

«Metropoliya-müstəmləkə» münasibətlərinin mövcud olduğu keçmiş SSRİ dağıldıqdan, Azərbaycan Respublikası müstəqillik əldə etdikdən sonra özünə suveren, azad inkişaf yolu seçərək beynəlxalq aləmə daha geniş nüfuz etmişdir.

Respublikamızda xarici-iqtisadi, o cümlədən ticarət əlaqələri liberallaşdırılmış və genişləndirilmiş, bu sahədə bazar iqtisadiyyatı tələblərinə cavab verən müasir hüquqi tənzimləmə qaydaları yaradılmışdır.

Təsadüfi deyildir ki, Azərbaycan Respublikasının dövlət və qeyri-dövlət qurumları tərəfindən xarici dövlətlərin müvafiq hüquqi və fiziki şəxsləri ilə aparılmış ticarət əməliyyatlarının həcmi ildən ilə artmaqda davam edir.

Xarici iqtisadi fəaliyyətin genişləndiyi indiki şəraitdə həmin münasibətlərin hüquqi tənzimlənməsində, xarici iqtisadi fəaliyyət sahəsində kifayət qədər təcrübəsi olmayan sahibkarlarımızın bu sahədə geniş təcrübəyə malik xarici firmalar,

şirkətlərlə ticarət əlaqələrində mənafelərinin daha etibarlı surətdə qorunmasında mülki hüquqi müqavilə mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Bu keyfiyyət xüsusiyyətlərinə görə təsadüfi deyildir ki, mülki hüquqi müqavilə, adətən, xarici iqtisadi fəaliyyətin tənzimləyicisi hesab olunur.

Respublikamızda həyata keçirilən xarici iqtisadi fəaliyyət əmtəələrin ixrac və idxal əməliyyatları, xarici fəaliyyət subyektlərinə respublikamızın təsərrüfat orqanları tərəfindən istehsalat, nəqliyyat, ekspedisiya, vasitəçilik, hüquqi, eləcə də qanunvericiliklə qadağan olunmayan digər xidmətlərin göstərilməsi, xarici təsərrüfat subyektləri ilə elmi-texniki, elmi-istehsalat, kommersiya əsasları ilə mütəxəssislərin hazırlanması və digər sahələrdə həyata keçirilən fəaliyyət, respublikamızın qanunvericiliyində nəzərdə tutulan hallarda beynəlxalq maliyyə əməliyyatları və qiymətli kağızlarla olan əməliyyatlar, respublikamızın sahibkarları ilə xarici təsərrüfat subyektləri və fiziki şəxslər arasında kredit və hesablaşma əməliyyatları, birgə müəssisələr yaratmaq və müxtəlif təsərrüfat funksiyalarını birgə həyata keçirmək, barter əməliyyatları və qarşılıqlı ticarətin digər növlərindən ibarətdir.

Respublikamızda sahibkarlar tərəfindən ixrac-idxal əməliyyatlarının həyata keçirilməsi Azərbaycan Respublikası Prezidentinin «Xarici ticarətin daha da liberalaşdırılması haqqında» 24 iyun 1997-ci il tarixli Fərmanı ilə təsdiq olunmuş «Azərbaycan Respublikasında idxal-ixrac əməliyyatlarının tənzimlənməsi qaydaları»na əsaslanır.

Qeyd edilən hüquqi sənəd respublikamızda xarici iqtisadi, o cümlədən ticarət əlaqələrinin həyata keçirilməsində, həmin fəaliyyətə dövlət nəzarətinin daha da liberallaşdırılmasında, xarici ticarətin təkmilləşdirilməsində, bu sahədə bazar iqtisadiyyatı tələblərinə cavab verən müasir qaydalar müəyyən edilməsində böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Respublikamızda sahibkarların xarici iqtisadi fəaliyyətlərinin təkmilləşməsi və onlar arasında əlaqənin hüquqi forması olan müqavilə münasibətlərinin hüquqi tənzimlənməsində milli qanunvericilik aktları ilə yanaşı, beynəlxalq aktların da rolu və əhəmiyyəti böyükdür.

Kommersiya müqavilələrinin beynəlxalq mülki hüquqi tənzimlənməsində çoxtərəfli müqavilələr (konvensiyalar) xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. BMT-nin Ömtəələrin Beynəlxalq alqı-satqı müqavilə haqqında Vyana konvensiyası, Yüklərin Beynəlxalq yol-daşıma müqaviləsi haqqında Cenevrə Konvensiyası, Beynəlxalq hava daşımalarının bəzi qaydalarının unifikasiyası haqqında Varşava Konvensiyası, Dəniz sərnişin və onların yüklərinin daşınması haqqında Afina Konvensiyası, Sənaye mülkiyyətinin mühafizəsi haqqında Paris Konvensiyası kommersiya müqavilələrinin beynəlxalq mülki hüquqi tənzimlənməsinin hüquqi bazasını təşkil edir.

Respublikamızda xarici ticarət əməliyyatlarının rəsmiləşdirilməsi xarici hüquqi və fiziki şəxslərlə bağlanmış mülki hüquqi müqavilələr vasitəsilə həyata keçirilir.

Respublikamızda bütün fiziki və hüquqi şəxslər ölkə ərazisində istehsal, emal və təkrar emal olunmuş malların ixracında və idxalında sərbəstdirlər. Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin sərəncamı əsasında idxal-ixracı həyata keçirilən mallar və müvafiq dövlət orqanlarından rəy və lisenziya alınmaqla idxal-ixrac əməliyyatları aparılan mallar istisna olmaqla, emal və təkrar emal olunan bütün digər malların ixracı, eləcə də bütün hüquqi və fiziki şəxslər tərəfindən öz vəsaitləri, konsiqnasiya və ya dövlət zamanətinə əsaslanmayan kreditlər hesabına aparılan idxal əməliyyatları üzrə bağlanmış müqavilələr gömrük orqanlarına bəyan edilməklə müstəqil olaraq həyata keçirilir.

Qanunvericilikdə ixrac əməliyyatlarının müxtəlif növləri fərqləndirilir. Bunlar kreditə ixrac, təkrar ixrac (reeksport), konsiqnasiya yolu ilə ixrac və müvəqqəti ixracdan ibarətdir.

Dövlət müəssisələri və əmlakında dövlətin yekun payı 30 faizdən az olmayan digər müəssisələr tərəfindən malların (xidmətin və əqli mülkiyyətin) kreditə ixracı, eləcə də Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 24 iyun 1997-ci il tarixli Fərmanı ilə təsdiq olunmuş «Azərbaycan Respublikasında idxal-ixrac əməliyyatlarının tənzimlənməsi qaydaları»nda nəzərdə tutulmuş bir sıra digər hallarda bağlanmış müqavilələr İqtisadi İnkişaf Nazirliyində qeydiyyatdan keçməlidirlər.

Qeyd edilən hallarda xarici ticarət əməliyyatlarının rəsmiləşdirilməsi üçün İqtisadi İnkişaf Nazirliyinə xarici şəxslərlə bağlanmış müqavilə ilə yanaşı, ixrac əməliyyatları üzrə istehsalçı və ixrac edən arasında bağlanmış müqavilə (istehsalçı ixrac etmədiyi hallarda), ixrac qiymətinin əsaslandırma arayışı və Azərbaycan Respublikasına başqa ölkələrdən gətirilən mallar haqqında sənədlər əlavə olunmalıdır.

İdxal əməliyyatları üzrə isə xarici şəxslərlə bağlanmış mülki hüquqi müqaviləyə əməliyyatın maliyyələşdirmə mənbəyi haqqında məlumat və idxal qiymətini əsaslandırma arayışı əlavə olunmalıdır.

Azərbaycan Respublikasında idxal-ixrac əməliyyatlarının tənzimlənməsi Qaydalarının 2.Nö-li əlavəsində ixracı və idxalı müvafiq dövlət orqanlarının rəyi alınmaqla aparılan spesifik malların (xidmətlərin və əqli mülkiyyətin) siyahısı göstərilmişdir. Buraya incəsənət əsərləri, kolleksiya əşyaları, əntiq mallar, bitkilərin mühafizəsi üçün istifadə edilən kimyəvi vasitələr, dərman preparatları və tibbi ləvazimatlar, inşaat fəaliyyəti, yük və sərnişin daşınması, nəqliyyat ekspeditor xidmətləri, rabitə xidmətləri və s. aiddir.

Göstərilən malların idxalı və ixracı bağlanmış müqavilələr (Azərbaycan Respublikasında xidmətlərin göstərilməsi üzrə bağlanmış müqavilələr istisna olunmaqla) İqtisadi İnkişaf Nazirliyində ekspertizadan və qeydiyyatdan keçirilməklə həyata keçirilir. İqtisadi İnkişaf Nazirliyi bu mallar üzrə ekspertiza keçirərkən onların idxal və ya ixracı barəsində müvafiq dövlət orqanlarının rəyini almalıdır. Məsələn, vəhşi heyvanlardan və yabanı bitkilərdən dərman istehsalı üçün xammal, ilan, böyə və əqrəb zəhərləri ixrac olunarkən Azərbaycan Respublikası Səhiyyə Nazirliyinin, inşaat fəaliyyəti, mühəndis-axtarış, layihə, tikinti-quraşdırma və buraxılış-sazlama işləri üzrə xidmətlərin göstərilməsi zamanı Dövlət Tikinti və Arxitektura Komitəsinin rəyinin və yaxud razılığının alınması zəruridir.

Xarici ticarət müqavilələri qanunvericiliyə və respublikamızın tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələrə uyğun bağlanması və icra olunmalıdır. Çünki qanunvericiliyin tələblərinə əməl olunması mülki hüquqi müqavilənin və tərəflərin hüquq və mənafeyinin təmininin zəruri şərtidir.

§ 2. Müqavilə azadlığı və dövlət standartları

Azərbaycan Respublikası iqtisadi sahədə bazar iqtisadiyyatına keçidi strateji xətt və mühüm dövləti vəzifə kimi qarşıda qoymuşdur. Bazar iqtisadiyyatının ən mühüm şərti, səciyyəvi keyfiyyət xüsusiyyəti kimi iqtisadi dövriyyədə tərəflərin azadlığı və bu azadlığın hədləri məsələsi işgüzarlıq və sahibkarlıq fəaliyyətinin, təsərrüfatçılıq fəallığının artmasının, iqtisadi tərəqqiyə nail olunmasının əsas amillərdən biridir.

Yuxarıda qeyd etdiyi kimi, mülki hüquqi müqavilə sahibkarlıq fəaliyyətinin əsası, hüquqi forması və bu fəaliyyətin həyata keçirilməsinin aləti kimi, satıcı ilə alıcı, xidmət göstərənə xidmət göstərilən, sifarişçi ilə tədarükçü, istehsalçı ilə istehlakçı, daha dəqiq desək, iqtisadi dövriyyənin istənilən iki və daha artıq subyekti arasında konkret mülki hüquqi münasibətlərin və öhdəliklərin əmələ gəlməsinə, dəyişməsinə, yaxud xitam edilməsinə səbəb olur.

Müqavilənin bağlanması və onun məzmununun müəyyənləşdirilməsində tərəflərin qanunvericiliyin tələblərini, MM-in imperativ normalarını və qadağalarını pozmamaq şərti ilə azadlığı, müqavilə şərtlərinin və həmin müqavilədən əmələ gələn öhdəliklərin dəqiq və lazımi qaydada icrası ilə qırılmaz surətdə əlaqədədir.¹

Sahibkarlıq fəaliyyəti sahəsində hüquqi və fiziki şəxslərin geniş kütlələrinin davranış qaydalarını normativ qaydada müəyyən edən qanunvericilik aktlarının verilməsi özü-özlüyündə bazar iqtisadiyyatının müxtəlif subyektlər arasında heç bir konkret əlaqə və münasibət yaratmır. Müqavilə isə ayrı-ayrı subyektlər arasında konkret hüquqi əlaqələrin yaranmasına səbəb olur. Buna görə də, müqavilənin məzmununu təşkil edən hərəkətlərin icra edilməməsi, yaxud lazımi qaydada icra edilməməsi, yəni müqavilə intizamının pozulması bütün hallarda qanun pozuntusu kimi qiymətləndirilə bilməz. Belə ki, müqavilədə tərəflərin hüquq və vəzifələri qanunla deyil, tərəflərin özlərinin qanuna zidd olmayan iradəsi ilə müəyyənləşdirilir. Lakin müqavilə öhdəliyində cavabdeh tərəf qanunun tələblərini pozursa, onun hərəkəti qanun pozuntusu kimi də qiymətləndirilə bilər.

¹ Рус свистикасынын классики И.А.Покровскинин шаглы оларак гейд етдийи kimi, щцгуг гайдасына зидд олан вя онун позулмасына йюнялдилмиш мцгавилияни щцгуг санксийалашдыра билмяз. Якс щалда бу, щцгуг гайдасынын юзц-юзция гяди оларды. (Покровский И.А. Основные проблемы гражданского права. Изд. 3-е, стереотип. М., «Статут»), 2001, классика российский цивилистики. С. 250-251.

Müqavilə öhdəlikləri lazımi qaydada, həmin müqavilənin göstərişlərinə uyğun olaraq, belə göstərişlər olmadıqda isə müvafiq irəli sürülən adi tələblərə uyğun olaraq, müəyyən olunmuş müddətdə icra olunmalıdır.

Beləliklə, müqavilə intizamı müqavilə azadlığının məhdudlaşdırılması kimi deyil, bu azadlığın həyata keçirilməsinin əlavə təminatı kimi qiymətləndirilməlidir.

Müqavilə azadlığı bazar iqtisadiyyatının səciyyəvi keyfiyyət xüsusiyyətidir. Yəni müqavilə azadlığı olmadan sahibkarlıq fəaliyyətindən, eləcə də, ümumiyyətlə, bazar iqtisadiyyatından söhbət gedə bilməz.

Müqavilə azadlığı mülki qanunvericilikdə müxtəlif aspektlərdən, müxtəlif nöqteyi-nəzərdən təhlil edilir və hüquqi tənzimlənilir.

Birincisi, müqavilə azadlığı dedikdə, fiziki və hüquqi şəxslərin azad surətdə müqavilə bağlamaq və yaxud bağlamamaq məsələsini həll etmələri, bu işi öz mənafeələrini gerçəkləşdirmək üçün öz iradələrinə uyğun olaraq görmələri və həyata keçirmələri başa düşülür. Bir qayda olaraq, müqavilə bağlamağa qarşı tərəfin məcbur edilməsinə Azərbaycan Respublikası MM-də və ya könüllü götürülmüş öhdəlikdə nəzərdə tutulduğu hallar istisna olmaqla, yol verilmir.

İkincisi, tərəflər müqavilənin məzmununu və şərtlərini müəyyənləşdirməklə azaddırlar və bu hüquqların qarşı tərəfin iradəsindən asılı olmayaraq sərbəst surətdə həyata keçirirlər. Belə ki, müqavilənin məzmununun müəyyən edilməsi fiziki və hüquqi şəxslərin özlərinə mənsub ülkü hüquqlarıdır və onlar Azərbaycan Respublikası MM-in 15.1-ci maddəsinin tələblərinə uyğun olaraq, həmin hüquqlarını öz istədikləri kimi həyata keçirirlər.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan Respublikası MM-in 405.1-ci maddəsində müqavilənin predmetinə dair şərtlərin, MM-də həmin növ müqavilələr üçün mühüm və ya zəruri adlandırılan şərtlərin müqavilənin mühüm şərtləri elan edilməsi ilə eyni zamanda, tərəflərin birinin müraciəti ilə barəsində razılaşma əldə edilməsi olan bütün şərtləri müqavilənin mühüm şərtləri sayıldığı göstərilmişdir. Başqa sözlə, tərəfin birinin müraciəti ilə barəsində razılaşma tələb edilən müqavilə şərti varsa (həmin şərtin əhəmiyyətindən və xarakterindən asılı olmayaraq), həmir

şərt özü-özlüyündə müqavilənin mühüm şərti statusu alır və qarşı tərəf yalnız tələb olunan formada razılığa gəldikdən sonra müqavilə bağlanmış sayılır.

Üçüncüsü, müqavilə azadlığı dedikdə, fiziki və hüquqi şəxslərin müqavilə bağlayacağı şəxsləri seçməkdə sərbəst olmaları, yəni kiminlə istəyirlərsə, qarşılıqlı razılaşma əsasında onunla da müqavilə bağlamaq hüququna malik olmaları başa düşülür. Bu ümumi qaydadan istisnalar da qanunda nəzərdə tutulmuşdur. Məsələn, kommersiya təşkilatının ümumi müqavilə bağlanmasında bir şəxsə nisbətən digərinə üstünlük verməyə ixtiyarı yoxdur və o, öz fəaliyyətinin xarakterinə görə ona müraciət edəcək hər kəs barəsində malların satışı, işlərin görülməsi və ya xidmətlərin göstərilməsi (pərakəndə ticarət, ümumi istifadədə olan nəqliyyatla daşıma, rabitə xidmətləri, enerji təchizatı, tibb, mehmanxana xidməti və s.) barədə müqavilə bağlamağa borcludur (Azərbaycan Respublikası MM-in 400-cü maddəsi).

Dördüncüsü, müqavilə azadlığının səciyyəvi xüsusiyyətlərindən biri kimi tərəflərin Azərbaycan Respublikası MM-də nəzərdə tutulan, eyni zamanda, MM-də nəzərdə tutulmasa da, ona zidd olmayan hər hansı müqavilələr bağlamaqla sərbəst olmalarını göstərmək olar.¹ Burada nəzərə almaq lazımdır ki, Azərbaycan Respublikasının mülki qanunvericiliyi Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasından, MM-dən, digər qanunlardan və onların əsasında qəbul edilən, mülki hüquq normalarını müəyyənləşdirən başqa normativ hüquqi aktlardan ibarətdir.

Beşinci, tərəflər müqavilə növünü seçməklə, eləcə də müxtəlif müqavilələrin ünsürlərini əhatə edən müqavilə (qarışıq müqavilə) bağlamaqda azaddırlar. Qanuna görə, tərəflərin razılaşmasından və ya qarışıq müqavilənin mahiyyətindən ayrı hal irəli gəlmirsə, qarışıq müqavilə üzrə tərəflərin münasibətlərinə qarışıq müqavilədə ünsürləri olan müqavilələrə dair qaydalar müvafiq hissələrdə tətbiq edilir.

Müqavilə azadlığı, eyni zamanda tərəflərin müqavilənin formasını seçməklə sərbəstliyində də özünü göstərir. Müqavilə əqdlərin bağlanması üçün nəzərdə

¹ Мяслян, Азербайжан Республикасы Игтисад Мящкямеси игтисади мцбащисяйя даир ишя бахаркан дювлят мянафейини ясас тутараг иддиа тялябиндян кянара чыхмыш вя «Аеросервис» кичик мцяссисяси иля «Азалавиа» Бакы няглиййат авиаширкяти арасында торпаг саяхсинин ижаряйя верилмясиня даир баьланмыш 28.02.93-жц ил тарихли мцгавилиянин гцввядян дцшмяси щаггында гятнамя чыхармышдыр. (Азербайжан Республикасы Игтисад Мящкямесинин архиви, Иш №1359/11-216-22).

tutulan hər hansı formada bağlama bilər, bu şərtlə ki, MM-də həmin növ müqavilə üçün müəyyən forma təyin edilməsin (Azərbaycan Respublikası MM-in 406.1-ci maddəsi).

Müqavilə azadlığının səciyyəvi xüsusiyyətlərindən biri də tərəflərin razılığı ilə istənilən vaxt müqavilənin dəyişdirilməsinin və ləğv edilməsinin mümkünlüyüdür. Belə ki, Azərbaycan Respublikası MM-in 421.1-ci maddəsinə əsasən, müqavilənin ayrı qayda nəzərdə tutulmayıbsa, tərəflərin razılığı ilə mümkündür.

Nəhayət, müqavilə azadlığı mülki qanunvericiliyin prinsiplərindən biri kimi özünü müqavilənin icrasının təmin edilməsi usullarının seçilməsində tərəflərin sərbəstliyində göstərir. Belə ki, müqavilənin icrası girov, dəbbə pulu, borclunun əmlakının saxlanması, zəminlik, qərantiya, beh ilə və MM-də və ya müqavilədə nəzərdə tutulan digər üsullarla təmin edilə bilər (Azərbaycan Respublikası MM-in 460-cı maddəsi). Müqavilənin icrası üçün təminat vermiş şəxs kreditörün razılığı ilə və ya məhkəmənin qərarına əsasən onu başqa təminatla əvəz edə bilər.

Müqavilə azadlığı və onun hədləri xüsusi diqqət tələb edən hüquqi məsələdir¹. Belə ki, mülki dövriyyənin iştirakçıları ilə mülki qanunvericilik arasında üzvü asılılıq, qarşılıqlı münasibət yaranmış olur. Bazar iqtisadiyyatına keçid şəraitində sahibkarlıq fəaliyyəti sahəsində bu daha aktual xarakter alır.

Azərbaycan Respublikası MM-in 390-cı maddəsi müqavilə azadlığını bəyan etməklə yanaşı onun məhdudlaşdırılması əsaslarını da göstərir. Bunlar:

MM-ə zidd olan müqavilələrin bağlanması yolverilməzliyi;

MM-də müqavilə bağlamaq vəzifəsi nəzərdə tutulduğu hallarda müqavilə bağlamağa məcburetmənin mümkünlüyü;

könüllü götürülmüş öhdəliklərdə müqavilə bağlamaq vəzifəsi nəzərdə tutulduqda müqavilə bağlamağa məcburetməyə yol verilməsi;

müqavilə şərtlərinin məzmunun MM-də göstərilən hallarda bu hallara zidd olaraq tərəflərin istəyi kimi müəyyənləşdirilməsinin yolverilməzliyindən ibarətdir.

¹ Скловский К.И. О свободе лица в гражданском провозоотношении // Сов. государство и право, 1991, №9, с.131-135.

Bunlardan əlavə, Azərbaycan Respublikası MM-in 390-cı maddəsində birbaşa göstərilməsə də, mülki qanunvericilikdə:

MM-də müəyyənləşdirilmiş qaydaları və qadağaları pozan müqavilələrin etibarsızlığı (Azərbaycan Respublikası MM-in 338-cı maddəsi);

hakimiyyətdən sui-istifadə nəticəsində, aldatma, zorakılıq, hədə təsiri altında, bir tərəfin nümayəndəsinin digər tərəflə pis niyyətlə razılığa gəlməsi və ya şəxsin ağır vəziyyətinə düşməsi nəticəsində bağlanmış müqavilənin etibarsızlığı (Azərbaycan Respublikası MM-in 339-cu maddəsi);

uydurma və yalan müqavilələrin etibarsızlığı (Azərbaycan Respublikası MM-in 340-cı maddəsi);

fəaliyyət qabiliyyəti olmayan fiziki şəxslərin bağlandığı müqavilənin etibarsızlığı (Azərbaycan Respublikası MM-in 342-cı maddəsi);

vacib əhəmiyyətli yanılmanın təsiri altında bağlanmış müqavilənin etibarsızlığı (Azərbaycan Respublikası MM-in 347-ci maddəsi);

məcburi formanı pozmaqla bağlanmış müqavilənin etibarsızlığı (Azərbaycan Respublikası MM-in 348-ci maddəsi) və s. hallarda müqavilə azadlığının məhdudlaşdırılması nəzərdə tutulmuşdur.

Azərbaycan Respublikası MM-in xüsusi hissəsinin müqavilə azadlığını məhdudlaşdıran normaları içərisində bank hesabı müqaviləsini qeyd etmək olar. Belə ki, bank həmin növ hesabların açılması üçün bankın elan etdiyi, qanunda nəzərdə tutulmuş və qanuna əsasən bank qaydaları ilə müəyyənləşdirilmiş tələblərə uyğun şərtlər əsasında hesab açmaq təklifi ilə müraciət etmiş müştəri ilə bank hesabı müqaviləsi bağlamalıdır.

Bank hesabı müqaviləsinin bağlanmasından bank əsassız boyun qaçırdıqda müştərinin onun müqavilə bağlamağa məcbur etmək tələbi ilə məhkəməyə müraciət etməyə ixtiyarı vardır. Bank hesabı müqaviləsi bağlamaqdan əsassız böyun qaçıran bank müştəriyə bununla vurulmuş zərərin əvəzini ödəməlidir (Azərbaycan Respublikası MM-in 956-cı maddəsi).

Müqavilə azadlığının məhdudlaşdırılmasına MM-in normalarında müqavilə bağlamaqda üstünlük hüququ nəzərdə tutulduğu hallarda da yol verilir. Məsələn,

ümumi paylı mülkiyyət hüququndakı pay üçüncü şəxsə satılarkən paylı mülkiyyətin qalan mülkiyyətçiləri satılan payı, açıq hərracdən satış halı istisna olmaqla, satıldığı qiymətə və digər bərabər şərtlər əsasında almaqda üstünlük hüququna malikdir (Azərbaycan Respublikası MM-in 218-ci maddəsi).

Məhdud məsuliyyətli cəmiyyətin iştirakçıları həmin cəmiyyətin iştirakçısının payını (onun bir hissəsini) öz paylarının miqdarına mütənasib surətdə satın almaqda (Azərbaycan Respublikası MM-in 93.3-cü maddəsi), qapalı səhmdar cəmiyyətin səhmdarları həmin cəmiyyətin digər səhmdarlarının satdıqları əldə etməkdə (Azərbaycan Respublikası MM-in 101.1-ci maddəsi), kooperativ üzvləri həmin kooperativin üzvünün payını (onun bir hissəsini) satın almaqda (Azərbaycan Respublikası MM-in 112.3-cü maddəsi), tikintiyə vərəsəlik hüququ olan şəxs torpaq sahəsini satın almaqda, eləcə də torpaq sahəsinin mülkiyyətçisi tikintiyə vərəsəlik hüququnu satın almaqda (Azərbaycan Respublikası MM-in 254-cü maddəsi) üstünlük hüququna malikdir.

Azərbaycan Respublikası MM-də satın almaqda üstünlük hüququ ilə yanaşı, digər üstünlük hüquqları da nəzərdə tutulmuşdur. Belə ki, Azərbaycan Respublikası MM-in 659-cu (satın almaqda üstünlük hüququ və digər üstünlük hüquqları haqqında ümumi müddəalar) və Azərbaycan Respublikası MM-in 660-cı (satın almaqla üstünlük hüququ) maddələrinin müddəaları müvafiq olaraq digər üstünlük hüquqları, o cümlədən satılmış əşyanın yenidən alınması (satın alınması) hüquqi və kirayə götürülməkdə üstünlük hüquqları üçün etibarlıdır (Azərbaycan Respublikası MM-in 661-ci maddəsi).

Üstünlük hüququ ilə əlaqədar vərəsəlik münasibətlərində də xüsusi qaydalar vardır. Belə ki, bir neçə vərəsəyə məxsus vahid əmlak şəklində olan mirasdan sonuncu xəstəliyi zamanı miras qoyana qulluq və onun müalicəsi, dəfn, mirasın mühafizəsi və idarə edilməsi, əmək haqqı verilməsi və vəsiyyətin icrası üçün lazımı xərclər ödənilə bilər. Bu tələblər mirasın dəyərindən, həm də bütün başqa tələblərə, o cümlədən ipoteka və digər girovla təmin edilmiş tələblərə nisbətən üstün qaydada ödənilməlidir.

MM-dən başqa Azərbaycan Respublikasının bir sıra digər qanunlarında da müqavilə azadlığı prinsipindən istisnalar nəzərdə tutulmuşdur.

«Antiinhisar fəaliyyəti haqqında» Azərbaycan Respublikasının 1993-cü il 4 mart tarixli Qanununun 14-cü maddəsinə əsasən, özlərinin hökmran mövqeyindən sui-istifadə edən təsərrüfat subyektləri inhisarçılıq fəaliyyəti göstərdikdə, öz hərəkətləri ilə rəqabətin məhdudlaşmasına və istehlakçıların mənafeyinin pozulmasına səbəb olduqda, onların məcburi qaydada bölüşdürülməsi isə texnoloji, ərazi və təşkilati səbəblərə görə mümkün olmadıqda antiinhisar siyasətini həyata keçirən mərkəzi icra hakimiyyəti orqanı icra hakimiyyəti və idarəetmə orqanlarına:

inhisarçı təsərrüfat subyektlərinin məhsullarının (xidmətlərinin) qiymətləri üzərində dövlət nəzarəti müəyyən olunması, bəzi hallarda, bu və ya digər məhsulun (xidmətin) bazar qiymətinin yol verilən həddinin təsbit edilməsi;

hər hansı bir bazar girişi maneələrini zəiflətmək məqsədilə istehsal olunan məhsullara eyniləşdirilmiş standartların tətbiq edilməsi;

bazar subyektlərindən birinin və ya hamısının birlikdə inhisarçılıq fəaliyyətini həyata keçirərkən onlar arasında bağlanan sazişlərin məhdudlaşdırıcı bəndlərinin ləğv edilməsi;

barter əməliyyatlarının qadağan edilməsi;

idxal-ixrac əməliyyatları üçün verilən lisenziyaların ləğv edilməsi və s. barədə müvafiq təkliflər verə bilər.

Mülki hüquqlardan rəqabəti məhdudlaşdırmaq məqsədi ilə istifadə edilməsinə, habelə bazarda hakim mövqedən sui-istifadə olunmasına yol verilməməsi Azərbaycan Respublikası MM-in 16.2-ci maddəsində öz əksini tapmışdır.

«Təbii inhisarlar haqqında» Azərbaycan Respublikasının 15 dekabr 1998-cü il tarixli Qanunu¹ da təbii inhisar subyektləri ilə istehsalçıların maraqlarının uzlaşdırılmasını təmin etmək məqsədilə xüsusi normalar, tənzimləmə qaydaları müəyyən etmişdir.

Həmin qanunun 10-cu maddəsinə əsasən, təbii inhisar subyektləri təbii inhisar sahələrinə aid əmtəəni istehsal etmək (satmaq) imkanına malik olduqda

¹ Азәрбайжан Республїкасынын ґанунлар кцллийаты, БЫІ жылд, Бакы, «Дїзєста», 2001, с.648-653.

istehsalçılarla belə əmtənin satışına dair müqavilə bağlamaqdan imtina edə bilməzlər.

Azərbaycan Respublikası MM-in 390-cı maddəsinin 3-cü hissəsində könüllü götürülmüş öhdəlikdə nəzərdə tutulduğu hallarda da müqavilə bağlamağa məcburetməyə yol verildiyi göstərilir. Mülki dövriyyədə könüllü öhdəlik hər şeydən əvvəl ilkin müqavilə bağlanarkən yaranır. Belə ki, ilkin müqaviləyə görə tərəflər həmin müqavilədə nəzərdə tutulmuş şərtlərlə əmlakın verilməsi, işlərin görülməsi və ya xidmətlərin göstərilməsi barədə gələcəkdə müqavilə (əsas müqavilə) bağlamağı öhdəsinə götürürlər (Azərbaycan Respublikası MM-in 402-ci maddəsi).

Respublikamızın qanunvericiliyində hərracda müqavilə bağlamağa məcburiyyət də nəzərdə tutulmuşdur. Belə ki, əgər hərracın predmeti yalnız müqavilə bağlamaq hüququ olmuşsa, belə müqaviləni tərəflər hərrac qurtardıqdan və protokol rəsmiləşdirildikdən sonra iyirmi gündən və ya bildirişdə başqa müddətdən gec olmayaraq imzalamalıdırlar.

Onlardan biri müqavilə bağlamaqdan boyun qaçırdıqda, digər tərəf müqaviləni bağlamağa məcbur etmək, habelə onu bağlamaqdan boyun qaçırılması nəticəsində vurulan zərərin əvəzini ödəmək tələbi ilə məhkəməyə müraciət edə bilər (Azərbaycan Respublikası MM-in 415-ci maddəsi).

Sahibkarlıq fəaliyyəti sahəsində müqavilə intizamına əməl edilməsi sahəsində başlıca vəzifələrdən biri də bu mühüm məsələyə dövlət nəzarətinin təşkilindən, həmin nəzarət sisteminə daxil olan məhsulun keyfiyyətinə nəzarətin ardıcıl və sistemli surətdə həyata keçirilməsindən ibarətdir.

Müasir dövrdə inkişaf etmiş ölkələrin hamısında məhsulun keyfiyyətinə nəzarət sistemi fəaliyyət göstərir. Belə ki, dövlət konkret standartlar müəyyənləşdirir, istehsal olunan və satılan məhsulların həmin standartlara uyğun olmasına nəzarəti həyata keçirir¹. İstehlakçı satıcıdan (istehsalçıdan, icraçıdan) alınmış malın (görülmüş işin, göstərilmiş xidmətin) keyfiyyətinin normativ sənədlərə, müqavilə şərtlərinə uyğunluğu barədə və həmçinin mal (iş, xidmət)

¹ Семякин М.Н. Гражданско-правовой договор и государственный стандарт. В сб.: Гражданско-правовой договор и его функции. Межвузовский сборник научных трудов. Свердловск, УрГУ, 1980, с.70-77.

haqqında satıcının (istehsalçının, icraçının) təqdim etdiyi məlumata cavab verməsini tələb etmək hüququna malikdir. İstehlakçının həyatına, sağlamlığına və əmlakına, habelə, ətraf mühitin təhlükəsizliyinə dair mala (işə, xidmətə) aid tələblər normativ sənədlərlə müəyyən edilir¹. Respublikamızın ərazisinə idxal olunmuş malların lüzumi keyfiyyətini təsdiq edən, qanunvericilikdə nəzərdə tutulmuş sənəd olmalıdır.

Dövlət standartlarının və standartlaşma üzrə digər normativ sənədlərin tələblərinə riayət edilməsinə dövlət nəzarətinin məqsədi məhsulların keyfiyyətinin standartlaşdırma üzrə normativ sənədlərdə nəzərdə tutulmuş tələblərə uyğunluğunun təmin edilməsinə nail olmaq yolu ilə istehlakçıların, dövlətin və müqavilə iştirakçılarının qanunvericiliklə müəyyən olunmuş hüquq və mənafeələrinin qorunmasından ibarətdir².

Respublikamızda məhsulun keyfiyyətinə nəzarət, onun standartlara və digər normativlərə, eləcə də, müqavilə şərtlərinə uyğunluğunun təmin edilməsini, istehlakçıların qanunla qorunan başqa hüquqlarının müdafiəsini müvafiq dövlət orqanları və məhkəmələr öz səlahiyyətləri hüddudlarında həyata keçirirlər.

Dövlət tərəfindən müəyyən olunmuş standartlara əməl olunmasında, məhsulun keyfiyyətinin normativlərə və müqavilə şərtlərinə uyğunluğuna nəzarət olunmasında, eləcə də istehlakçıların digər hüquqlarının müdafiəsində dövlət orqanları ilə yanaşı istehlakçıların ictimai təşkilatları olan istehlakçılar birlikləri də mühüm rol oynayırlar.

Dövlət standartları, yəni maraqlı tərəflərin əksəriyyətinin razılığı əsasında hazırlanmış və müvafiq səlahiyyətli təşkilat və orqanlar tərəfindən təsdiq edilən kütləvi istifadə üçün nəzərdə tutulmuş məhsulların keyfiyyətinə və təhlükəsizliyinə dair tələbləri müəyyənləşdirən normativ sənədlər verir. Bu sahədə münasibətlərin

¹ Проф. Й.Я.Мешдийев шаглы олараг эюстярир ки, гейд едилян норматив сянядлярдя истешлакчыларын щцгугларынын вя щямин щцгуглары щяйата кечирмя гайдасы, щяртляри вя механизминин дцзэцн, там вя щяртяряфли ишляниб щазырланмасы бу саядя щцгугларын реал щяйата кечирилмясинин мцщм щяртидир (Бах. Ю.А.Мехтиев. Юридические гарантии прав покупателей в договоре купли-продажи // Научные труды. Серия юридических наук. Баку: Изд.АГУ, 1979, №1, с.39-44).

² Матенцев И.В. Соотношение технических и договорных условий. В сб. Гражданско-правовой договор и его функции. Межвузовский сборник научных трудов. Свердловск, УрГУ, 1980, с.78-82.

hüquqi və iqtisadi əsasları «Standartlaşdırma haqqında» Azərbaycan Respublikasının 16 aprel 1996-cu il tarixli qanununda¹ müəyyən olunur.

Həmin qanunun 4-cü maddəsinə əsasən, standartlaşdırma üzrə işlərin təşkili və idarə edilməsi standartlaşdırma üzrə normativ sənədlərin hazırlanması və tətbişini, istehlakçıların bu haqda tam və səhih informasiya təminatını, standartlaşdırma sisteminin işlənməsini Azərbaycan Respublikasında beynəlxalq standartların tətbiq edilməsi qaydalarının və standartların sahə xüsusiyyətlərinin müəyyənləşdirilməsini, onlara əməl olunması ilə bağlı müvafiq nəzarət tədbirlərinin həyata keçirilməsini, standartlaşdırma sahəsində kadrların hazırlanması və ixtisas səviyyəsinin yüksəldilməsini, göstərilən işlərin maliyyələşdirilməsini və digər məsələləri əhatə edir.

«Standartlaşdırma haqqında» Azərbaycan Respublikasının qanununa və standartlaşdırmay aid digər normativ-hüquqi aktlara uyğun olaraq dövlət standartlaşdırma sistemi tətbiq edilir. Bu sistemin dövlət standartında standartlaşdırma üzrə aparılan işlərin ümumi təşkilati-texniki qaydaları, müqavilə iştirakçılarının bir-biri, həmçinin icra hakimiyyəti orqanları ilə standartlaşdırma sahəsində qarşılıqlı əlaqələrinin forma və metodları müəyyənləşdirilir.

Ayrı-ayrı müqavilə növləri üzrə məhsulun keyfiyyətinin təmin olunmasında və bununla da, müqavilə intizamına əməl edilməsində dövlət tərəfindən müəyyənləşdirilmiş standartlara əməl olunmasının zəruriliyi qüvvədə olan Azərbaycan Respublikası Mülki Məcəlləsində də öz əksini tapmışdır. Məsələn, Azərbaycan Respublikası MM-in 581-ci maddəsinə uyğun olaraq, satıcı alıcıya keyfiyyəti alqı-satqı müqaviləsinə uyğun gələn əşya verməyə borcludur².

Alqı-satqı müqaviləsində əşyanın keyfiyyəti haqqında şərtlər olmadıqda, satıcı alıcıya bu cür malın adətən istifadə edildiyi məqsədlərə yarayan əşya verməyə borcludur. Əgər müqavilə bağlanarkən alıcı əşyanı əldə etməsinin konkret

¹ Шямин Гануна 5 октябрь 2001-жи ил тарихда ялавя вь дэишикликляр едилмишдир. Азярбайжан Республикасынын ганунлар кцллийаты, Ы жилд, Бакы, «Дизеста», 2001, с. 663-671.

² Щцгуг ядэбиййатынла ганунверижилийн гейд едилян характерли императив нормаларыны щаглы олараг зяиф тяряфин (истешлакчынын) щцгугларынын мцдафиясинин васитяси дя адландырырлар. (Лисюкова Е.А. Пределы свободы договора в Гражданском кодексе Российской Федерации и Принципах международных коммерческих договоров. В сб. Актуальные проблемы гражданского права: Вып. 4. Под ред. проф.М.И.Брагинского, М., Издательство НОРМА, 2002, с.286-288).

məqsədləri barəsində satıcıya məlumat vermişdirsə, satıcı alıcıya həmin məqsədlər üçün istifadəyə yarayan əşya verməyə borcludur.

Əşyanı nümunəyə və (və ya) təsvirə əsasən satarkən, satıcı alıcıya nümunəyə və (və ya) təsvirə uyğun gələn əşya verməyə borcludur.

Satılan əşyanın keyfiyyəti barədə məcburi tələblər olduqda, sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olan satıcı alıcıya həmin məcburi tələblərə uyğun gələn əşya verməyə borcludur. Tərəflər arasında razılaşmaya əsasən satıcı keyfiyyət üçün müəyyənləşdirilmiş məcburi tələblərə nisbətən daha yüksək tələblərə uyğun gələn əşya verə bilər.

Tədarük müqaviləsinə əsasən, tədarük edilən məhsulun keyfiyyəti standartlara, texniki şərtlərə və ya nümunələrə uyğun gəlməlidir.

Müqavilədə standartlardan, təsdiq edilmiş texniki şərtlərdən və ya nümunələrdən daha yüksək keyfiyyətli məhsul tədarük edilməsi nəzərdə tutula bilər.

Standartların, təsdiq edilmiş texniki şərtlərin və nümunələrin tələb etdiyindən aşağı keyfiyyətdə məhsul tədarük edildiyi halda, alıcı məhsulu qəbul etməkdən və onun pulunu verməkdən imtina etməyə haqlıdır, əgər məhsulun pulu alıcı tərəfindən verilmişdirsə, həmin məbləğ geri qaytarılmalıdır. Lakin tədarük edilmiş məhsulun qusurları onu tədarükçüyə qaytarmadan aradan qaldırıla bilsə, alıcı məhsulun olduğu yerdə, həmin qusurların aradan qaldırılmasını tədarükçüdən tələb etməyə, yaxud bu qusurları tədarükçünün hesabına öz vəsaiti ilə aradan qaldırmağa haqlıdır.

Əgər tədarük edilmiş məhsul standartlara və ya texniki şərtlərə müvafiq gəlicə, lakin şərtləndirildiyindən daha aşağı növlüdirsə, alıcının müvafiq növ məhsul üçün müəyyən edilmiş qiymətlə pulunu verib, məhsulu qəbul etməyə və ya məhsulu qəbul etməkdən və ya pulunu verməkdən imtina etməyə hüququ vardır.

Alqı-satqı müqaviləsində isə, əgər satıcı əşyanın qüsurları barəsində qabaqcadan məlumat verməmişsə, lazımi keyfiyyətli olmaya əşyanın verildiyi alıcının ixtiyarı var ki, satıcıdan öz seçimi ilə aşağıdakıları tələb etsin:

alış qiymətinin mütənasib azaldılması;

əşyanın qüsurlarının ağlabatan müddətdə əvəzsiz aradan qaldırılması;

əşyanın qusurlarının aradan qaldırılması üçün özünün çəkdiyi xərclərin əvəzinin ödənilməsi.

Əşyanın keyfiyyətinə aid tələblər əhəmiyyətli dərəcədə pozulduqda (aradan qaldırıla bilməyən qüsurlar, tənəsübsüz xərclər və ya vaxt sərf etmədən aradan qaldırıla bilməyən qüsurlar aşkar edildikdə və ya dəfələrlə aşkar edilən və ya aradan qaldırıldıqdan sonra yenidən üzə çıxan və digər bu cür qüsurlar olduqda) alıcının ixtiyarı var ki, öz seçimi ilə:

alqı-satqı müqaviləsinin icrasından imtina etsin və əşya üçün ödədiyi pul məbləğinin qaytarılmasını tələb etsin;

lazımi keyfiyyətli olmayan əşyanın müqaviləyə uyğun əşya ilə əvəz olunmasını tələb etsin.

Azərbaycan Respublikası MM-in 587.1-ci və 587.2-ci maddələrinin tələblərinə uyğun olaraq, yuxarıda qeyd edilən qüsurların aradan qaldırılması və ya əşyanın əvəz edilməsi tələbini alıcı, əgər əşyanın xarakterindən və ya öhdəliyin mahiyyətində ayrı qayda irəli gəlmirsə, irəli sürə bilər.

Komplektə daxil olan əşya hissələri lazımi keyfiyyətli olmadıqda alıcı əşyanın həmin hissəsi barədə yuxarıda qeyd edilən hüquqları həyata keçirə bilər.

Komplektsiz əşya¹ verildiyi halda, qeyd edilənlərdən əlavə, alıcı satıcıdan öz seçimi ilə aşağıdakıları tələb edə bilər:

- alış qiymətinin mütənasib surətdə azaldılması;
- əşyanın komplektinin ağlabatan müddətdə tamamlanması.

Əgər satıcı əşyanın komplektinin tamamlanması barədə alıcının tələbini ağlabatan müddətdə yerinə yetirməzsə, alıcının ixtiyarı var ki, öz seçimi ilə:

komplektsiz əşyanın komplektli əşya ilə əvəz olunmasını tələb etsin;

¹ Комплектилик анлайышы техники жаятдыан мцряккяб олан яшйалара аиддир. Азярбайжан Республикасы ММ-ин 582.3-жц мадыасындя комплектышдирижи мямулат анлайышы яшйанын тяркиб щиссяси кими ишлядилир. С.С.Аллашвердийев шаглы олараг, буну ганунверижилийин гцсуру щесабы едир. Беля ки, мцяллия эюра, яшйанын комплектилиийи дедикдя, ясас яшйа иля комплектышдирижи мцстягил яшйаларын еля бир мяжмусу баша дцщцлцр ки, бу комплектышдирижи яшйалар ясас яшйанын щиссяси кими онунла там ващид щалында бирляшяряк цмуми тяйинат мягсядяри цзря истифады едилир. Комплектышдирижи мямулат ясас мямулатын тяркиб щиссяси йох, онун мцстягил щиссясидир. (Бах: С.С.Аллашвердийев. Азярбайжан Республикасынын Мцлки щцгугу, ЫЫ жилд, Дярслик. Багы, «Диэста» нящрийаты, 2001, с.51).

alqı-satqı müqaviləsinin icrasından imtina etsin və ödədiyi pul məbləğinin qaytarılmasını tələb etsin (Azərbaycan Respublikası MM-in 592-ci maddəsi).

Məhsulun keyfiyyətinin təmin olunması, istehlakçıların hüquqlarının müdafiəsi və həmin münasibətlərin hüquqi tənzimlənməsinin zəruriliyi ictimai inkişafın əvvəlki mərhələlərinə nisbətən son dövrdə daha mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Belə ki, iqtisadiyyatın idarə olunmasına elektron hesablama maşınlarının, kompüterlərin və digər kibernetik maşınların cəlb olunması, sənaye robotlarının geniş tətbiq edilməsi, informasiyanın toplanması, verilməsi və işlənməsinin maddi istehsalın bir sahəsinə çevrilməsi istehsalın texnologiyasına da öz təsirini göstərir, tullantısız və az əhəmiyyətli texnologiya yaradır. Belə yüksək gəlir verən yeni texnologiyanın, eləcə də xammalın və materialların əvvəlkilərlə müqayisədə yalnız yüksək mənfəət gətirməsi xassəsi əsas götürülərək, onların kifayət qədər yoxlanılmadan istehsalda tətbiq olunması istehlakçıların mənafeyinə mühüm zərər vurulması ilə nəticələnə bilər.

Müxtəlif vaxtlarda ayrı-ayrı dövrlərdə dərman preparatlarından, marqarindən və digər ərzaq məhsullarından kütləvi zəhərlənmə halları olmuşdur. Bununla əlaqədar olaraq, dərmaq preparatlarının, eləcə də bir sıra ərzaq məhsullarının istehsalının xüsusi qaydada lisenziyalaşdırılması başlanmışdır.

İstehlakçıların hüquqlarının müdafiəsi sahəsində xüsusi qanunvericilik aktlarının verilməsi hüquq tarixində nisbətən yeni hadisədir. Demək olar ki, dünyanın inkişaf etmiş ölkələrində belə qanunvericilik aktlarının qəbul olunması son onilliklərə təsadüf edir.

Doğrudun, istehlakçıların hüquqlarının pozulmasına tarixi inkişafın əvvəlki dövrlərində də yol verilmişdir. Məsələn, İngiltərə məhkəmə tarixinə «Tomsan işi» kimi daxil olmuş cinayət işinin materiallarına görə Dəmiryol Şirkəti sənişinlərə satdığı turist biletlərinin arxa tərəfindən xırda hərflərlə qeydiyyat aparmışdır ki, Şirkət sənişinlərə vurulmuş ziyana görə özünün təsdiq olunmuş qaydalarına uyğun olaraq məsuliyyət daşıyır. Şirkətin turist biletlərindən ayrıca satılan «qaydları»nda isə göstərilmişdir ki, ucuzlaşdırılmış qiymətlərlə satılmış turist biletləri üzrə kompaniya hər hansı bir ziyana görə heç bir məsuliyyət daşımır. Göründüyü kimi,

Dəmiryol Şirkəti tərəfindən istehlakçıların hüquqları pozulmuş, faktiki olaraq onlar aldadılmışdır¹.

Dünyanın əksər ölkələrində yuxarıda qeyd edilən səbəblərdən istehlakçıların hüquqlarının müdafiə olunması qanunvericilik yolu ilə tənzim olunur. İstehlakçıların hüquqlarının müdafiəsi ABŞ-in (1968-ci, 1970-ci və 1974-cü il qanunları), Böyük Britaniyanın (1977-ci il qanunu), Fransanın (1978-ci il qanunu) və bir sıra digər inkişaf etmiş ölkələrin qanunvericilik aktları ilə tənzimlənməyə başlanmış², bu sahədə dövlətlər bir-birinin təcrübəsindən istifadə etməklə həmin sahədə normativ nizamasalma mexanizmini təkmilləşdirmiş, nəticədə, istehlakçıların hüquqlarının müdafiəsi sahəsində qanunvericiliyin dünya təcrübəsi formalaşmışdır. Həmin təcrübə özünün hüquqi əksini BMT-nin Baş Assambleyası tərəfindən qəbul olunmuş «İstehlakçıların maraqlarını müdafiə etmək üçün rəhbər prinsiplər»də tapmışdır.

Azərbaycan Respublikası «İstehlakçıların hüquqlarının müdafiəsi haqqında» 19 sentyabr 1995-ci il tarixli qanunu³ BMT-nin yuxarıda qeyd edilən rəhbər prinsiplərinə əsaslanaraq Respublikamızda istehlakçıların hüquqlarının müdafiəsi sahəsində münasibətlərin dünya təcrübəsinə uyğunlaşdırılmasına xidmət edir.

Həmin qanun Respublikamız ərazisində istehlakçılar üçün bərabər şərait yaradılması məqsədilə alqı-satqı prosesində, iş görülməsində və xidmət göstərilməsində istehlakçı ilə istehsalçı, satıcı ilə alıcı arasında münasibətlərin eyni cür tənzimlənməsinin, habelə istehlakçıların hüquqlarının müdafiəsinin ümumi hüquqi, iqtisadi və sosial əsaslarını və mexanizmini müəyyənləşdirir.

Qanuna əsasən istehsalçı satıcıdan alınmış malın keyfiyyətinin normativ sənədlərə, müqavilə şərtlərinə uyğunluğu barədə və həmçinin mal haqqında satıcının təqdim etdiyi məlumatlara cavab verməsini tələb etmək hüququna malikdir.

Tez xarab olan və insanların sağlamlığına, həyatına və əmlakına, habelə ətraf mühitə törədən ərzaq məhsullarının, dərmanların, ətriyyat-kosmetika vasitələrinin,

¹ Халфина Р.О. Современный рынок: правила игры. Учебное пособие по торговому и гражданскому праву зарубежных стран. М., Ассоциация «Гуманитарное знание», 1993, с.69.

² Основные институты гражданского права зарубежных стран. Сравнительно-правовое исследование. Руководитель авторского коллектива. Д.ю.н. В.В.Залесский. М., Издат. НОРМА, 1999, с.401-416.

³ Азərbaycan Respublikasıнын ганунлар кцллийаты, Ы жилд, Бакы, «Диэста», 2001, с.594-609.

kimyəvi məhsulların və başqa malların üzərində (qablarında) və ya onlara əlavə edilən müvafiq sənədlərdə yararlılıq müddəti göstərməlidir.

Yararlılıq müddəti ötmüş malların satışı qanunla qadağan edilir («İstehlakçıların hüquqlarının müdafiəsi haqqında» Azərbaycan Respublikası qanununun 6-cı maddəsi).

Satıcı istehlakçını maraqlandıran malın qiyməti, istehlak xassələri (ərzaq malları barəsində isə həm də tərkibi, yararlılıq müddəti, kaloriliyi, sağlamlıq üçün zərərli maddələrin normativ sənədlərin tələbləri ilə müqayisəli miqdarı), əldə edilməsi şərtləri, təminat öhdəlikləri və iddialar irəli sürülməsi, malın işlədilməsi, saxlanması və təhlükəsizlik istifadə üsulları və qaydaları barəsində istehlakçıya zəruri və düzgün məlumat verməlidir.

Müxtəlif dövlət və özəl kommersiya qurumları öz səlahiyyətləri daxilində malların satılması, xidmətlərin göstərilməsi, işlərin görülməsi və istehlakçıların hüquq və vəzifələri barədə qaydalar müəyyənləşdirə bilər. Lakin bu qaydaların heç biri Azərbaycan Respublikası Mülki Məcəlləsinin və digər qanunlarının tələblərinə zidd ola bilməz, istehlakçıların qanunla müəyyənləşdirilmiş hüquqlarını məhdudlaşdırma bilməz¹.

Keçid iqtisadiyyatı dövründə yaşayan Respublikamızda bazara çıxarılan istehlak məhsulları görünüş və qablaşdırma cəhətdən nə qədər gözqamaşdırıcı olsa da, çox vaxtlar qeydə alınmış yararsızlıq faktları istehlakçıları ehtiyatlı olmağa vadar edir. Respublikamızda adam başına çörək istehlakının orta göstəricisi dünya səviyyəsindən yüksəkdir. Buna görə də, buğda, un və digər taxıl məhsulları idxalda müəyyən yer tutur. Respublikamızda xaricdən gətirilən unun tərkibində kimyəvi əlavələr, ağardıcı maddələr var, bunlar da insan orqanizmi üçün zərərli².

Başqa bir misal: Respublikamızda Azad İstehlakçılar Birliyi Qaradağ duzunun nümunələrini tam kimyəvi analizdən keçirmişdir. Bu duzun tərkibində insan orqanizmində həll olunmayan elementlər (nikel, titan, maqnezium, sink və s.) aşkarlanmışdır. Bakı şəhərinin Baş Sanitarının 30 dekabr 1997-ci il tarixli qərarı ilə

¹ Ю.А.Мехтиев. Юридические гарантии прав покупателя в договоре купли-продажи // Научные труды. Серия юридических наук. Баку: Изд. АГУ, 1979, №1, с.39-44.

² «Ганун» журналы. 1967-жи ил, №10, с.18.

Qaradağ duzunun satışı daqadağ olunmuşdur. Belə ki, həmin duz standartlara uyğun deyildir və insan orqanizmində duzlaşmaya səbəb olur. Həmçinin radikulit, ostreoxondroz xəstəliklərinin də üzə çıxması ehtimalını artırır. Bunlardan əlavə, Qaradağ duzunun Rusiya, İran və başqa ölkələrdə istehsal olunduğu yazılan taralarda qablaşdırıldığını söyləyənlər də vardır¹.

İstehsal edilmiş malın üzərində istehsal və ya ticarət markası, mal nişanı və ya xidmət nişanı olmalıdır. İstehsal markasında istehsalçının adı, mənsubiyyəti, yeri və standartların (normativ sənədlərin) işarəsi göstərilir. Hazırlanmış mal istehsal markasına uyğun gəlməlidir. Sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olan şəxsin hazırladığı malın etiketi (yarlığı) olmalıdır. Etiketdə sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olmaq hüququ verən sənədin nömrəsi, onu təsdiq edən orqanın adı, zəruri hallarda onun sertifikatlaşdırılması, xüsusi tələblərə cavab verən mallar üçün isə dövlət standartlarının nömrəsi haqqında məlumat verilməlidir.

Satılan mal barəsində yanlış məlumatın və kifayət qədər dolğun olmayan məlumatın verilməsi, istehlakçının lazımi xassələrə malik olmayan malı almasına səbəb olmuşdursa, onun müqaviləni ləğv etmək və itkilərin ödənilməsini tələb etmək hüququ vardır. Belə ki, Azərbaycan Respublikası MM-in 624-cü maddəsinə əsasən, alıcıya lazımi keyfiyyəti olmayan mal satıldıqda, əgər malıq qüsurları satıcı tərəfindən qabaqcadan bildirilməyibsə, alıcı öz seçimi ilə tələb edə bilər ki:

keyfiyyətsiz mal lazımi keyfiyyətli mala əvəz edilsin;

alış qiyməti münasib surətdə azaldılsın;

malın qüsurları təxirə salınmadan əvəzsiz qaydada aradan qaldırılsın;

malın qüsurlarının aradan qaldırılmasına çəkilmiş xərclərin əvəzi ödənilsin.

Alıcı texniki cəhətdən mürəkkəb və ya baha malın keyfiyyətinə aid tələblərin əhəmiyyətli dərəcədə pozulduğu halda onun dəyişdirilməsini tələb edə bilər.

Malın xassələri onun aşkar edilmiş qüsurlarını aradan qaldırmağa imkan vermədikdə (ərzaq malları, məişət kimyası malları və i.ə.) alıcı öz seçimi ilə həmin malın lazımi keyfiyyətli mala dəyişdirilməsini və ya alış qiymətinin münasib surətdə azaldılmasını tələb edə bilər.

¹ «Азәрбайжан» гязети, 1998-жы ил 30 йанвар вя 19 феврал.

Azərbaycan Respublikası MM-in 624.1-ci və 624.3-cü maddələrinin tələblərinə uyğun olaraq, alıcı yuxarıda göstərilən tələbləri irəli sürmək əvəzinə pərakəndə alqı-satqı müqaviləsinin icrasından imtina edə bilər və mal üçün ödədiyi pul məbləğinin qaytarılmasını tələb edə bilər. Bu zaman alıcı aldığı lazımı keyfiyyətli olmayan malı satıcının tələbi ilə onun hesabına qaytarmalıdır.

Mal üçün ödənilmiş pul məbləğini alıcıya qaytararkən satıcı maldan tam və ya qismən istifadə, onun əmtəə görünüşünü itirməsi və ya digər bu cür hallar nəticəsində malın dəyərinin azalması məbləğini tuta bilməz. Buna misal olaraq, Bakı şəhəri Suraxanı rayonunda «İ» şirkətinin Qaradağ sement zavodunda istehsal olunan məhsulu, üzərində «Rossiya-M-500» rekviziti yazılmış kisələrə doldurub satmaqla əhalini aldatmasını və yaxud aşağı oktanlı benzinin yüksək oktanlı adı ilə satılması, benzinə dizel yanacağı, ağ neft qatılması nəticəsində istehlakçıların aldadılmasını göstərmək olar.

İstehlakçının hüquqlarının pozulması, məhsulun keyfiyyətinin standartlara, digər normativlərə və müqavilə şərtlərinə uyğunluğunun təmin olunmaması nəticəsində istehlakçının həyatına, sağlamlığına və ya əmlakına dəymiş zərər, əgər qanunvericilikdə daha yüksək məsuliyyət nəzərdə tutulmayıbsa, günahkar tərəfindən istehlakçıya və yaxud digər zərər çəkən tərəfə tam şəkildə ödənilməlidir.

§ 3. Müqavilə əlaqələrinin formalaşmasında əmtəə birjalarının rolu

Bazar iqtisadiyyatı yolu tək-cə iqtisadi sahədə deyil, dövlət idarəçiliyi, sosial-iqtisadi və hüquqi sahədə əsaslı keyfiyyət dəyişiklikləri ilə səciyyələnir. Keçid dövrü, o cümlədən keçid iqtisadiyyatı kimi xarakterizə olunan hazırki dövr özündə keçmiş sovet-totalitar iqtisadiyyatın, gələcək bazar iqtisadiyyatının və hazırki yaşadığımız dövrün ictimai münasibətlərini birləşdirir, köhnə ilə təzə, yaradılanla dağılan, inkar olunanla inkar edilən arasında mübadilə ilə xarakterizə olunur.

Keçid dövrünün həmin səciyyəvi xüsusiyyətləri eyni ilə hüquqa və cəmiyyətin hüquqi tənzimlənməsinə də aiddir.

Sovet dövrü üçün yad olan, bazar iqtisadiyyatına keçid dövründə formalaşmağa başlayan və bazar münasibətləri inkişaf etdikcə daha aktual xarakter alan hüquq institutlarından biri də əmtəə birjasıdır.

Respublikamızda əmtəə birjalarının yaradılması və fəaliyyətinin hüquqi əsasları ümumi şəkildə öz əksini Azərbaycan Respublikasının «Sahibkarlıq fəaliyyəti haqqında» 15 dekabr 1992-ci il tarixli qanununda tapmışdır¹. Bu sahədə hüquq münasibətlərinin tənzimlənməsində xüsusi normativ-hüquqi akt olan «Əmtəə birjalrı haqqında» Azərbaycan Respublikasının 25 may 1994-cü il tarixli qanunu² birja ticarəti, əmtəə birjalarında fəaliyyətin hüquqi təminatları üzrə münasibətlərin tənzimlənməsində mühüm rol oynayır.

Əmtəə birjalarının təşkili və fəaliyyətinin hüquqi əsasını təşkil edən qanunvericilik aktları arasında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin «Bəzi fəaliyyət növlərinə xüsusi razılır (lisenziya) verilməsi qaydalarının təkmilləşdirilməsi haqqında» 2002-ci il 2 sentyabr tarixli fərmanı³ və Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 1998-ci il 3 mart tarixli 44№-li qərarı ilə təsdiq edilmiş «Əmtəə birjası fəaliyyətinə xüsusi razılıq (lisenziya) verilməsi Qaydaları» da xüsusi yer tutur⁴.

Birja müqavilələri birja ticarətinin əsas hüquqi formasıdır. Belə ki, birja müqaviləsi birja tərəflərin hər birinin mənafeyinin müdafiəsində ən nadir hüquqi vasitədir.

Birja müqavilələrində bir tərəfin mənafeyinin təmin olunması digər tərəfin mənafeyinin təmini yolu ilə, təmini vasitəsilə mümkün olur. Bu da tərəflərin birjada müqavilə bağlamağa və onu lazımi qaydada icra etməyə, müqavilə şərtlərini pozmamaya və müqavilə öhdəliklərini lazımi qaydada icra etməyə ümumi maraqlarını doğrur. Elə buna görə də, məhz müqavilə tərəflərin qarşılıqlı maraqlarına əsaslanaraq, birjalarda ticarətin ən ciddi inzibati-hüquqi vasitələrin köməyiylə nail olunması mümkün olmayan tərzdə təşkilini və sabit inkişafını təmin edir.

Bazar qiymətlərini faktiki tələb və təklif münasibətləri əsasında formalaşdıran və həmin əlamətləri ilə xüsusi bazar hesab olunan birjaların müxtəlif formaları fərqləndirilir. Belə ki, əmtəə birjalrı müəyyən olunmuş qaydada birja ticarətinə buraxılmış əmtəələrin birja qaydaları əsasında satışını, fond birjalrı və valyuta

¹ Азярбайжан Республикасынын ганунлар кцллийаты, ЫI жилд, Бакы, «Диэста», 2001, с.308-315.

² Азярбайжан Республикасынын ганунлар кцллийаты, ЫI жилд, Бакы, «Диэста», 2001, с.423-430.

³ «Азярбайжан» гязети, 2002-жи ил 3 сентйабр, № 202 (3214).

⁴ Сашибкарлыг фяалиййяти шаггында (норматив актлар топлусу). Бакы, «Ганун», 1998, с. 203-209.

birjalari qiymətli kağızların azad satışını, əmək birjalari isə muzzdla işçi tutulmasının həyata keçirilməsini nəzərdə tutan xüsusi bazar formalarıdır¹.

Əmtəə birjalarının fəaliyyəti və birja ticarəti ilə bağlı olan münasibətlər yuxarıda qeyd edilən qanunvericilik aktları ilə yanaşı, həmin qanunvericilik aktlarına uyğun qəbul olunmuş təsis sənədləri, birja ticarəti qaydaları və birjaların digər daxili sənədləri ilə tənzimlənilir.

Birja ticarətinin və əmtəə birjalarının fəaliyyətinin tənzimlənməsində birja təsisçilərinin ümumi yığıncağında təsdiq edilmiş birja nizamnaməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Qanuna görə birja nizamnaməsində birjanın yaradılması və fəaliyyəti ilə bağlı bütün zəruri keyfiyyət xüsusiyyətləri öz əksini tapmalıdır. Belə ki, nizamnamədə birjanın adı və yerləşdiyi yer, təsisçilərin tərkibi, birjanın nizamnaməsinin qəbul edilmə qaydası, nizamnamə fondunun məbləği, daimi fondların siyahısı və onların formalaşdırılması qaydası, birja ticarəti qaydalarının hazırlanması və qəbulu qaydası, birja üzvlərinin və birja ticarətinin digər iştirakçılarının hüquq və vəzifələri, birja ticarəti iştirakçıları arasında yaranan mübahisələrin həlli qaydaları və s. göstərilməlidir.

Respublikamızda bazar iqtisadiyyatının təşkilati formalarından biri olan birjaların fəaliyyətini hüquqi tənzimləyən qanunların, qanun qüvvəli aktların və digər sənədlərin bu sahədə kifayət qədər zəngin təcrübəyə malik xarici dövlətlərin hüquqi aktlarından geniş surətdə istifadə edilməklə hazırlanması təqdirəlayiqdir. Çünki, keçmiş sovet dövründə respublikamızın bu sahədə heç bir təcrübəsi olmamış, həmin dövrdə ölkəmiz ərazisində heç bir birja fəaliyyət göstərməmiş və bu «planlı sosialist iqtisadiyyatı» üçün yad olan bir təşkilati forma olaraq qalmışdır.

Bəzi məlumatlara görə, Yaponiyada birja ticarəti hələ eramızın I əsrində mövcud olmuşdur². Avropa ölkələrində birjalar XVI-XVII əsrlərdən başlayaraq

¹ Русжа-азярбайжанжа базар иктисадиййаты терминляри лъьяти. Мцяллияр коллективи. Бакы, «Азярняшр» 1993, с.13.

² Юридический справочник предпринимателя / Ответственный ред.член-корреспондент АН Украины Ю.С.Шемшученко. Киев, «Перлит продакшн ЛТД», 1992, с.229.

fəaliyyət göstərmişdir¹. Hal-hazırda dünyanın bütün inkişaf etmiş ölkələrində, bazar iqtisadiyyatı yolu ilə gedən digər ölkələrdə, eləcə də kənd iqtisadiyyatlı ölkələrdə birjalar, o cümlədən əmtəə birjaları geniş fəaliyyət göstərir. ABŞ, İngiltərə, Fransa, Almaniya və Yaponiyada birja fəaliyyətinin geniş vüsət alması əsasən XIX əsrdən başlamışdır. Həmin dövrdən birjalar əmtəə dövriyyəsinə mühüm təsir etməyə, istehsalçı ilə istehlakçı arasında ən əlverişli əlaqə vasitəsinə çevrilməyə, bazarda təcəssüm olunan və müvafiq pul vasitəsilə təmin olunan tələbatların ifadə forması olan tələblə bazarda yerləşən əmtəələr məcmusu olan təklifin tarazlaşdırılmasında xüsusi rol oynamağa başladı. Bu dövrdə real malın alqı-satqısına dair birjalar geniş yayılmışdır. XIX əsrin ikinci yarısından başlayaraq əmtəə bazarının inhisarlaşması ilə əlaqədar real mal birjalarının əhəmiyyəti azalmağa, göndərilməsi təxirə salınmaqla real malın alqı-satqısının nəzərdə tutulan forvard birjaları, əmtəələrin göndərilməsinə dair standart müqavilələrlə həyata keçirilən fyuçers birjalarının rolu artmağa başladı. Hal-hazırda inkişaf etmiş ölkələrin əksəriyyətində, əsasən fyuçers birjaları fəaliyyət göstərir. Lakin keçid iqtisadiyyatlı ölkələrdə, xüsusilə Rusiya Federasiyasında fəaliyyət göstərən birjalar real mal birjalarıdır².

Birjalar azad sahibkarlıq münasibətlərinin inkişafının zəruri şərti, bazar iqtisadiyyatına keçidi sürətləndirən amil olduğu üçün həmin münasibətləri tənzimləyən qanunvericilik aktları işlənib hazırlanarkən inkişaf etmiş ölkələrin qanunvericilik təcrübəsi ilə yanaşı, respublika iqtisadiyyatının indiki vəziyyəti və ölkəmizin milli xüsusiyyətləri nəzərə alınmalıdır.

Azərbaycan Respublikasının «Əmtəə birjaları haqqında» Qanununda əmtəə birjasına anlayış verilərək, o, müəyyən edilmiş birja qaydaları əsasında əvvəlcədən təyin olunmuş yerdə və vaxtda aşkar kütləvi sövdələşmə şəklində həyata keçirilən topdantsatış ticarət bazarını təşkil etmək məqsədi güdən hüquqi və (və ya) fiziki şəxslərin könüllü birliyi əsasında yaradılan hüquqi şəxs statuslu təşkilat kimi xarakterizə olunur.

¹ Тарихи инкишафын мцхтялиф дювряриндя бирьалара мцнасибят мцхтялиф олмушдур. Мясяян, 1867-жи илдя АБШ-ын Иллинойс штатында гябул олунмуш ганун сатыш вахты сатыжыда олмайан (мейданда олмайан) малын сатылмасы баряда бирьада мцгавиля баьланмасыны гадабан етмишдир. (Экономика и право. Учебное пособие для вузов / А.М.Никитин, Ю.А.цыпкин и др. М., «Закон и право», 1999, с.446.)

² Предпринимательское право. Курс лекций / Под ред. Н.И.Клейн, М., Юрид.лит., 1993, с.298.

Fikrimcə. Qanunun həmin hissəsində dəyişiklik edilərək əmtəə birjasının keyfiyyət xüsusiyyətlərindən olan «müntəzəm olaraq keçirilməsi» elementi nəzərə alınmalıdır. Çünki, ayrı-ayrı hallarda əmtəələrin topdansatış ticarətinin həyata keçirilməsi özü-özlüyündə birja fəaliyyəti hesab edilə bilməz. Odur ki, «Əmtəə birjası haqqında» Azərbaycan Respublikası Qanununun 2-ci maddəsində «əmtəə birjası» anlayışının izahı hissəsində dəyişiklik edilərək «kütləvi sövdələşmə şəklində» sözlərindən sonra «müntəzəm olaraq həyata keçirilən» sözlərinin əlavə olunması məqsədəmüvafiqdir.

Qanunun həmin maddəsində «birja əmtəəsi» anlayışının izahının da dəqiqləşdirilməsinə ehtiyac duyulur. Belə ki, qanunla yazılır: «Birja əmtəəsi – birja tərəfindən müəyyənləşdirilmiş qaydada birja ticarətinə buraxılmış və dövriyyədən çıxarılmamış əmtəə, o cümlədən həmin əmtəə üzrə standart kontraktdır», yəni müqavilə (sənəd) də birja əmtəəsi hesab olunur.

Burada, tərəflər arasında bağlanmış sazişin məzmunundan ibarət sənədin də (müqavilənin, kontraktın) birja əmtəəsi hesab edilməsi, həmin anlayışın (əmtəənin) mahiyyətinə uyğun gəlmir. Doğrudur, qüvvədə olan qanunvericiliyə görə satılması nəzərdə tutulan malların özləri birjaya gətirilmir. Onların mövcudluğu, kəmiyyət və keyfiyyət xüsusiyyətlərini özündə əks etdirən sənədlər sövdələşmə üçün kifayət edir. Lakin, bu heç də o nəticəyə gəlməyə əsas vermir ki, «əmtəə üzrə standart kontrakt»ı da «birja əmtəəsi» hesab etmək olar. Odur ki, qanunun 2-ci maddəsində «birja əmtəəsi» anlayışının izahından «o cümlədən həmin əmtəə üzrə standart kontrakt» sözlərinin çıxarılmasını məqsədəmüvafiq bilirəm.

Onu da qeyd edim ki, qanunun bu və ya digər maddələrində «kontrakt», «müqavilə», «əqd» və «saziş» anlayışlarından onların mahiyyətinə və hüquq elmində qəbul olunmuş mənasına uyğun olmayaraq istifadə edilmişdir. Belə ki, Qanunun 2-ci maddəsində «birja əqdinə» anlayış verilərək onun birja sövdələşmələrinin gdişində birja əmtəəsi üzrə birja ticarətinin iştirakçıları arasında (öz adlarından və ya üçüncü şəxslərin tapşırığı ilə) bağlanan və müəyyənləşdirilmiş qaydada qeydiyyatdan keçmiş müqavilə (saziş) olduğu göstərilmişdir.

Burada, birincisi, ümumi elmi müddəalara zidd olaraq geniş anlayışa həmin anlayışın bir hissəsi olan, yəni məhdud anlayış vasitəsilə tərif verilmişdir. Belə ki, müqavilə əqdin bir növüdür. Hər hansı bir anlayışa tərif vermək, həmin məfhumun məzmununu, mahiyyətini, əsas xüsusiyyətlərini qısa şəkildə ifadə edən formulunu müəyyən etmək deməkdir¹. Odur ki, əqdə müqavilə vasitəsilə anlayış verilməsi elmi cəhətdən əsassızdır.

İkincisi, birja fəaliyyətində əqdlərdən deyil, yalnız müqavilələrdən, yəni iki və daha çox tərəfin mülki hüquq və vəzifələrinin yaranmasına, dəyişməsinə, yaxud xitam edilməsinə yönəldilmiş sazişlərdən söhbət gedə bilər.

Yuxarıda göstərilənlərə əsasən, «Əmtəə birjası haqqında» qanunun 2-ci maddəsinin 4-cü abzasının aşağıdakı redaksiyada verilməsini məqsədəmüvafiq bilirəm:

«birja müqaviləsi birja sövdələşmələri gedişində birja əmtəəsi üzrə birja ticarətinin iştirakçıları arasında (öz adlarından və ya üçüncü şəxslərin tapşırığı ilə) bağlanan və müəyyənləşdirilmiş qaydada qeydiyyatdan keçmiş sazişdir».

Bundan əlavə, hüquq ədəbiyyatında qəbul olunmuş qaydada görə, xarici ticarət sahəsində istifadə edilən müqavilə kontrakt adlanır². Lakin qanunda «kontrakt» sözündən də «müqavilə» mənasında dəfələrlə istifadə edilmişdir. Odur ki, qanunun müxtəlif maddələrində istifadə edilən «əqdlər» və «kontraktlar» sözləri «müqavilələr» sözu ilə əvəz olunmalıdır.

Qanunda əmtəə birjasının fəaliyyətinin əsas prinsipləri müəyyən edilmişdir. Birja öz fəaliyyətini birja ticarəti iştirakçılarının hüquq bərabərliyinin təmin dilməsi, sərbəst (bazar) qiymətlərin tətbiqi, birja ticarətinin aşkarlığı prinsipləri əsasında həyata keçirir.

Əmtəə birjaları birja ticarətinin həyata keçirilməsi üçün şərait yaradır, birja üzvlərinə və iştirakçılarına təşkilati və digər xidmətlər göstərir, iştirakçılarının tələbi ilə birjada alqı-satqı obyektı olan real əmtəənin keyfiyyətinin ekspertizasını təşkil edir.

¹ Азәрбајжан дилинин изашлы лъъяти, 4-жц жилд / Я.Я.Оружовун редактяси иля. Бакы, «Елм» няшрийаты, 1987, с.169.

² Щцгуг енциклопедик лъъяти. Бакы, Азәрбајжан Ексиклопедйасынын Баш редаксийасы, 1991, с.313.

Birja ticarəti qaydaları «Əmtəə birjası haqqında» Azərbaycan Respublikası qanununa uyğun olaraq işlənib hazırlanır və birja üzvlərinin ümumi yığıncağı tərəfindən təsdiq edilir. Birja ticarəti qaydaları birja əməliyyatlarını həyata keçirmək və onunla bağlı mübahisəli məsələləri həll etmək üçün əsas sənəd sayılır.

Birja ticarəti qaydalarında birja əməliyyatlarının keçirildiyi yer və vaxt sövdələşmələrinin aparılması qaydası, birja müqavilələrinin növləri, birja ticarəti iştirakçılarına qarşıdakı birja sövdələşməsi haqqında məlumat vermək qaydası, müqavilələrin qeydə alınması və uçotu qaydası, əmtəələrə məzənnə qoyulması əsasları, birja ticarəti iştirakçılarına birja sövdələşmələrində birja müqavilələri, o cümlədən birja müqavilələrinin qiymətləri haqqında məlumat vermək qaydası, birja üzvlərinə və birja ticarətinin digər iştirakçılarına əmtəə bazarları və birja müqavilələrinin bazar konyunkturası haqqında məlumat vermək qaydası, birja müqavilələri bağlanmasında birja üzvlərinin və birja ticarətinin digər iştirakçılarının qarşılıqlı hesablaşmalar aparması qaydası, birjada qiymətlərin səviyyəsinin gün ərzində kəskin sürətdə artmasına, yaxud azalmasına, süni olaraq qiymətlərin artırılmasına, yaxud azaldılmasına, qiymətlərə təsir məqsədilə şayiələr yayılmasına yol verməmək məqsədilə birjada qiymətyaratma prosesinə nəzarət tədbirləri, birja ticarəti qaydalarını pozmağa görə sanksiyalar, birja xidmətindən istifadəyə görə birjaya ödənilən ayırmaların, rüsumların, tariflərin və digər ödənişlərin həcmi və onların alınması qaydası, birjanın iş reqlamenti və birja əməliyyatlarını tənzimləyən birjanın idarəetmə orqanları tərəfindən müəyyənləşdirilmiş digər qaydalar öz əksini tapır.

Birja müqavilələrinin müxtəlif növləri fərqləndirilir. Bunlara real malın alqı-satqısına dair müqavilələr, forvard müqavilələri, fyuçers müqavilələri, opsiya müqavilələr və birja əmtəəsinin, sazişlərin və ya hüquqların alqı-satqısına dair birja ticarəti qaydalarında müəyyənləşdirilmiş digər müqavilələr aiddir.

Real malın alqı-satqısına dair müqavilələrə meydana olan əmtəələrin alqı-satqısına dair, o cümlədən malı dərhal vermək və ya dərhal göndərməklə, yaxud da mal üzərində mülkiyyət hüququna dair sənədləri verməklə bağlanan sazişlər aiddir.

Forvard müqavilələrinə göndərilməsi təxirə salınmaqla real malın alqı-satqısına dair sazişlər, fyuçers müqavilələrinə birja əmtəələrinin göndərilməsinə dair standart bağlaşmaların alqı-satqısına dair sazişlər daxildir.

Option müqavilələri dedikdə isə, birja əmtəəsinin və ya birja əmtəəsini göndərməyə dair bağlaşmaların gələcəkdə alqı-satqısı hüquqlarının müəyyənləşdirilmiş qiymətlərlə alqı-satqısına dair sazişlər başa düşülür.

«Əmtəə birjası haqqında» qanunun 18-ci maddəsinə əsasən birja ticarətində forvard, fyuers və option müqavilələrinin bağlanmasını təmin etmək məqsədilə birja müəyyənləşdirilmiş qaydada hesablaşma xidməti (kliring mərkəzi) yaratmaq, yaxud bank (və ya kredit təşkilatı) ilə hesablaşma (kliring) xidməti təşkil etmək haqqında müqavilə bağlaya bilər.

Birjada əmtəə birja müqavilələrinin tərəfləri arasında razılaşmada müəyyənləşdirilən sərbəst qiymətlə satılır. Birja ticarətində birja əmtəəsinə qiymət səviyyəsi və hədlər qoymaq qanunla qadağan olunur.

Birjada müqavilələrin bağlanması zamanı meydana çıxan mübahisələrə birjanın arbitray komissiyasında baxılır. Birjanın arbitray komissiyası əsas vəzifəsi tərəfləri barışdırmaqdan ibarət olan orqan kimi yaradılır. Birjanın arbitray komissiyasının qərarının icrası tərəflər üçün məcburidir (Qanunun 20-ci maddəsi).

«Əmtəə birjası haqqında» Azərbaycan Respublikası qanunu arbitray komissiyasının səlahiyyətlərini həddindən artır məhdudlaşdırır. Belə ki, onun səlahiyyətlərinə yalnız müqavilələrin bağlanması zamanı ortaya çıxan mübahisələr daxil edilir. Lakin birja vasitəçiləri ilə onların müştəriləri arasında münasibətləri tənzim edən müvafiq müqavilələr, eləcə də, birja müqavilələrinin icrası zamanı meydana çıxan biləcək mübahisələr əsassız olaraq birjanın arbitraj komissiyasının səlahiyyətlərindən kənarda qalır və bununla da birja ticarətinin tənzimlənməsində əlavə problemlər yaradır. Odur ki, yuxarıda qeyd edilən xüsusiyyətlər nəzərə alınmaqla «Əmtəə birjası haqqında» Qanunun 20-ci maddəsinə dəyişiklik və əlavələr edilməsini məqsədmüvafiq hesab edirəm.

Bazar iqtisadiyyatına keçidi təmin edən mühüm vasitələrdən biri kimi əmtəə birjalarının yaradılması və fəaliyyətinin yetkin, kamil, elmi cəhətdən işlənilib

hazırlanmış və sistemləşdirilmiş hüquq normaları vasitəsilə tənzimlənməsi bu sahədə müqavilə münasibətlərinin daha etibarlı surətdə həyata keçirilməsinin və səmərəliliyinin yüksəldilməsinin başlıca amilidir.

§ 4. Sahibkarlıq fəaliyyəti sahəsində mülki hüquqi müqavilənin bağlanması, dəyişdirilməsi və xitam edilməsinin xüsusiyyətləri

Qədim Roma mülki hüququnda müqavilənin bağlanmasına tərəflərin hüquq və vəzifələrinin müəyyənləşdirilməsi, tərəflərin bir-birindən müəyyən asılığının yaranması kimi anlayış verilmişdir. Belə ki, Roma hüquqşünaslarına görə müqavilə öhdəliklərində müəyyən asılılıq əks olunur. «Öhdəliyin mahiyyəti hər hansı cismani predmeti və ya hər hansı servitutu bizimki etməkdən ibarət deyil, həm də qarşımızda kimin isə əl-qolunu bu mənada bağlamaqdır ki, o, bizə nə isə versin, bizim üçün nəyisə etsin və ya gətirsin» (Pavelin Degestləri, 44.7.3)¹.

Öhdəlikdə, bir tərəfdən «tələb etmək hüququ», digər tərəfdən isə bu hüquqa uyğun olan «tələbi yerinə yetirmək vəzifəsi» və ya «borcu» öz əksini tapır.

Müqavilənin bağlanması ilə əmələ gələn öhdəliklər yuxarıda qeyd edildiyi kimi Roma hüquqşünaslarına görə, hüquqi qandaldır. Belə ki, öhdəliyin müəyyən edilməsinə qədər azad hərəkət edən şəxsə onun hərəkətlərini məhdudlaşdıran, onun üzərində başqasının hökümranlığını hiss etməyə məcbur edən və bu məqsədlə onu müəyyən məhrumiyyətlərə düçar etmək qorxusu ilə öhdəliyin icrasına vadər edən bir vasitədir.

Qeyd etmək lazımdır ki, qədim dövrlərdə «buxov», «asililiq» təkcə məcazi ifadələr deyildi. XII Cədvəl Qanunlarında belə bir maddə var idi ki, borcunu ödəməyən borclunu kəndir və ya zəncirlə sarıyırdılar, həm də geyindirilən zəngirlərin çəkisi də normalaşdırılırdı (15 funt). Kreditor öz borcunu vaxtında ödəməyən borclunu tuta bilərdi (hətət məhkəməsiz), sonra isə öldürə və ya qul kimi sata bilərdi. B.e.ə. 4-cü əsrdə Peteli qanunu ilə borclunu öldürmək və ya satmaq kreditorlara qadağan edildi. Borclunun şəxsən tutulması imkanı sonralar da qalırdı, ancaq Respublika dövrünün axırlarından başlayaraq borclu öz əmlakını kreditora verməklə şəxsi məsuliyyətdən qaça bilərdi. Həmin vaxtdan başlayaraq şəxsin

¹ Новитски И.Б. Рома щцгугу / рус дилиндян тяржцмя, Бақы, «Ганун» няшриййаты, 1999, с.102.

borcuna görə onun əmlakı cavab verməyə başladı. XII Cədvəl Qanunlarında nəzərdə tutulan fiziki buxovlar hüquqi buxovlara çevrilirdi: «asililik» borclunun öhdəlik üzrə əmlak məsuliyyətində ifadə olunmağa başladı¹.

Qədim Roma hüququnun yaratdığı bu sivil nailiyyət, sonradan dünyanın əksər dövlətlərinin, o cümlədən müstəqil Azərbaycan dövlətinin mülki hüququnun və onun tərkib hissəsi kimi müqavilə hüququnun əsasını təşkil etdi.

Azərbaycan Respublikası keçmiş SSRİ-nin tərkibində olduğu dövr ərzində digər müttəfiq respublikalarla birlikdə sosialist hüquq sistemində yaşamasına baxmayaraq, ümumilikdə sovet hüququndan fərqli olaraq, sosialist mülki hüququnda həmişə roman-alman (kontinental) hüquq sisteminin, xüsusilə alman hüquq məktəbinin təsiri hiss olunmuş, bir sıra əsas prinsiplər və başlıca institutlar almaq hüquq məktəbinin (nəticə etibarı ilə Qədim Roma mülki hüququnun) nəzəri müddəaları əsasında formalaşmışdır.

Beləliklə, mülki hüquqi müqavilənin bağlanması ilə əlaqədar Azərbaycan Respublikası MM-in əsas müddəaları öz mənbəyini Qədim Roma xüsusi hüququndan və həmin məktəb əsasında formalaşmış kontinental hüquq sistemindən götürmüş, bu ümumi müddəalar Azərbaycan hüquqşünas alimləri tərəfindən Respublikamızda mövcud olan keçid dövrünün tələblərinə və iqtisadi, sosial və siyasi inkişaf səviyyəsinə uyğun olaraq yenidən işlənilib hazırlanmış, xalqımızın milli xüsusiyyətlərinə və mentalitetinə uyğunlaşdırılmışdır.

Qeyd edilən qanunvericilik bazasının formalaşması heç də özü-özlüyündə sahibkarlıq fəaliyyəti sahəsində müxtəlif subyektlər arasında heç bir konkret əlaqə və münasibət yaratmır. Lakin iqtisadi dövriyyədə tərəflərin maraqlarının qarşılıqlı təmini vasitəsi olan mülki hüquqi müqavilənin bağlanması ilə həmin subyektlər arasında konkret hüquq və vəzifələr meydana gəlir.

Azərbaycan Respublikası MM-in 406.1-ci maddəsinə əsasən, tərəflər müqavilənin bütün mühüm şərtləri barəsində tələb olunan formada razılığa gəldikdə, müqavilə bağlanmış sayılır.

¹ Новитски И.Б. Эюстярилян ясар., с.103.

Qanunda eyni zamanda qeyd edilir ki, müqavilənin predmetinə dair şərtlər, Azərbaycan Respublikası MM-də həmin növ müqavilələr üçün mühüm və ya zəruri adlandırılmış şərtlər, habelə tərəflərdən birinin müraciəti ilə barəsində razılaşma əldə edilməsi olan bütün şərtlər mühüm sayılır (Azərbaycan Respublikası MM-in 405-ci maddəsi).

Qeyd edilən halda, yəni qarşı-qarşıya dayanmış tərəflər arasında müqavilənin mühüm və zəruri şərtləri üzrə razılığa gəlmək və müqavilə bağlamaq bir o qədər də çətinlik törətmir. Belə ki, üz-üzə dayanmış tərəflər öz iradələrini ifadə etməkdə, razılığa, sazişə gəlməkdə və bunu rəsmiləşdirməkdə, eləcə də əlavə müzakirə və dəqiqləşdirmə aparmaqda daha əlverişli vəziyyətdədirlər.

Müqavilə bağlanmasında bilavasitə iştirak etməyən tərəflərin müqavilə şərtləri barədə razılığa gəlmələri, müqavilənin şərtlərinə münasibət bildirmələri və bu razılığın rəsmiləşdirilməsi müəyyən çətinliklərlə bağlıdır.

Belə olan halda, müqavilə tərəflərdən birinin oferta (müqavilə bağlamaq təklifi) göndərməsi və digər tərəfin onu aksept etməsi (təklifin qəbulu) vasitəsilə bağlanır (Azərbaycan Respublikası MM-in 405.2-ci maddəsi).

Oferta, latınca «offertis» sözündən olub təklif etmək, o cümlədən müqavilə bağlamağı, sazişə girməyi təklif etmək mənasını bildirir. Hüquq ədəbiyyatında oferta bütün mühüm şərtlər göstərilməklə mülki hüquqi müqavilə bağlamaq haqqında təklif kimi səciyyələndirilir¹.

Sovet dövrü mülki məcəllələrində və digər qanunvericilik aktlarında müqavilə bağlanmasının mərhələləri, o cümlədən müqavilə bağlamaq haqqında təklif özünün kifayət qədər hüquqi həllini tapmasına və qanunvericilikdə həmin hüquq münasibətlərinin səciyyəvi keyfiyyət xüsusiyyətlərinin və hüquqi tənzimləmə mexanizminin müəyyənləşdirilməsinə baxmayaraq, inkişaf etmiş qərb ölkələrindən fərqli olaraq, Qədim Roma mülki hüququnun mühüm hüquq terminlərindən biri olan «oferta» ifadəsindən qanunvericilikdə istifadə olunmamışdır.

¹ Денисов С.А. Некоторые общие вопросы о порядке заключения договора. В сб. Актуальные проблемы гражданского права / Под ред. М.И. Брагинского. М., Изд-во «Статут», 1998, с.249.

Ölkəmizin qanunvericiliyində oferta termini ilk dəfə «Reklam haqqında» Azərbaycan Respublikasının 1997-ci il 3 oktyabr tarixli Qanunda işlədilmiş və Qanunun 1-ci maddəsində həmin hüquqi anlayışın autentik təfsiri verilərək onun müqavilə bağlamaq niyyətində olan şəxsin bir və ya bir neçə konkret şəxsə ünvanlanan, müqavilənin mühüm şərtləri göstərilən və bu şəxsin təklifinə cavab verən hər bir şəxslə onun müqavilə bağlamaq idarəsini göstərən təklif olduğu qeyd edilmişdir.

Oferta müqavilə bağlamaq üçün sadəcə təklif olmayıb, onu qəbul edən tərəf üçün konkret, müqavilədə və qanunda nəzərdə tutulmuş hüquq və vəzifələr, başqa sözlə, hüquqi nəticələr əmələ gətirən və bir sıra özünəməxsus, fərdi, səciyyəvi keyfiyyət xüsusiyyətlərinə malik olan təklifdir. Oferta mücərrəd deyil, kifayət qədər aydın, konkret olmalı, müqavilə bağlamağı təklif edən tərəfin ifadəsini tam şəkildə ifadə etməlidir.

Azərbaycan Respublikası MM-in 408-ci maddəsinə əsasən, müqavilə bağlanması haqqında təklif (oferta) o zaman verilmiş sayılır ki, bir və ya bir neçə şəxsə ünvanlanmış bu təklifdə onu vermiş şəxsin (oferentin) razılığı (aksepti) olduqda, öz təklifinin icrasına hazır olduğu ifadə edilsin. Ofertada müqavilənin mühüm şərtləri əks olunmalıdır. Şəxslərin qeyri-müəyyən dairəsinə ünvanlanmış təklifdə bilavasitə ayrı qayda göstərilməyibsə, bu təklif ofertaya dəvət sayılır.

Bu əlamətə görə oferta onu göndərən tərəflə qəbul edən tərəf arasında hüquqi əlaqənin yaranmasına xidmət edir. Burada nəzərə almaq lazımdır ki, müqavilə bağlamaq, eləcə də müqavilənin şərtlərini öyrənmək, aydınlaşdırmaq, dəqiqləşdirmək, eyni zamanda təklif edilən şərtlərlə deyil, sair şərtlərlə müqavilə bağlamaq məsələsinə qarşı tərəfin münasibətini öyrənmək və ya aydınlaşdırmaq məqsədilə aparılan şifahi və yazılı danışıqlar, o cümlədən məktub, teleqramm və telefoqrammalar oferta hesab oluna bilməz. Lakin burada nəzərə almaq lazımdır ki, Azərbaycan Respublikası MM-in 406.3-cü maddəsinə əsasən, yazılı formada müqavilə tərəflərin imzaladığı bir sənədin tərtibi yolu ilə, habelə poçt, teqraqraf, teletayp, tetefon, elektron rabitəsi və ya sənədin müqavilə üzrə tərəfdən gəldiyini

dürüst müəyyənləşdirməyə imkan verən digər rabitə vasitəsilə, sənədlər mübadiləsi yolu ilə bağlana bilər.

Sahibkarlıq fəaliyyəti sahəsində elektron rabitəsi vasitəsilə müqavilə bağlanması xüsusi diqqət tələb edən xüsusiyyətlərdən biridir. Belə ki, müasir dünyada kompüter yüksək sürətlə iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrini, o cümlədən bank, maliyyə, rabitə, nəqliyyat, xarici iqtisadi əlaqələri və s. əhatə edir. Hazırda səhvləri, demək olar ki, istisna edən daha təkmil və etibarlı yeni proqram sistemləri yaranır.

Azərbaycan Respublikası MM-in 331.3-cü maddəsinə əsasən, əqdlərin bağlanması zamanı mexaniki və ya başqa surətçixarma vasitələrinin köməyi ilə imzanın faksimilesindən, elektron-rəqəmli imzadan və ya şəxsi imzanın başqa analoqundan istifadə edilməsinə tərəflərin razılaşmasında nəzərdə tutulan hallarda və qaydada yol verilir.

Azərbaycan Respublikası yeni Mülki Məcəlləsində mülki hüquqi müqavilə bağlanan zaman kompüter texnikası məlumatlarından və elektron imzalardan istifadənin hüquqi tənzimlənməsi irəliyə doğru atılmış müsbət addımdır. Lakin həmin hüquqi nizamlamanın praktikada tətbiqində ciddi çətinliklər və problemlər vardır. Belə ki, həmin hüquq normaları direktiv xarakter daşıyır və qeyd edilən sahədə münasibətlərin tam, hərtərəfli və obyektiv tənzimlənməsini təmin etmir, bu sahədə kompüter informasiyalarının mülki hüquqi mühafizəsi qaydalarını müəyyənləşdirmir. Mülki hüquqi tənzimlənmənin predmeti kimi elektron imzaların və digər kompüter informasiyalarının özünəməxsus səciyyəvi əlamətlərə malik olması xüsusi mülki hüquq normalarında öz əksini tapmamışdır.

Respublikamızın yeni Mülki Məcəlləsində öz əksini tapmış həmin hüquq normaları iqtisadi inkişafın tələblərinə uyğun olaraq təkmilləşdirilməsi, həmin hüquq münasibətlərinin tənzimlənməsində mövcud boşluqlar aradan qaldırılması, bu sahədəki münasibətlər vahid qaydada qanunla tənzimlənməli, elektron imzalardan və kompüter texnikasının digər məlumatlarından istifadə qaydaları və hədləri müəyyənləşdirilməlidir.

Kompüter səhvlərinin və təhriflərinin mümkün mənfi nəticələrinin qarşısının alınması və aradan qaldırılması, tərəflərin hüquqlarının və qanuni mənafehinin

mühafizəsinin daha etibarlı surətdə təmin edilməsi məqsədilə belə rəsmiləşdirmələrin hüquqi qaydalarının hazırlanması, eləcə də həmin prosesdə sübuti əhəmiyyət kəsb edən digər tədbirlərin həyata keçirilməsi zəruridir.

Sahibkarlıq fəaliyyəti sahəsində mülki hüquqi müqavilənin bağlanması istənilən iki və daha artıq şəxs arasında konkret hüquq münasibətlərinin əmələ gəlməsinə səbəb olur. Odur ki, müqavilə bağlamaq haqqında təklif (oferta) konkret olmaqla, onu təklif edən tərəfin iradəsini tam şəkildə ifadə etməlidir.

Digər tərəfdən müqavilənin əsasını tərəflərin öz üzərlərinə götürdükləri öhdəliklərin müqabilində nail olmaq istədikləri məqsəd təşkil etdiyindən, həmin məqsəd ofertada öz əksini tapmalıdır.

Oferta elə aydın və konkret olmalıdır ki, onu qəbul edən tərəf əlavə danışıqlar və dəqiqləşdirmələr aparmadan müqavilə bağlanılmasına razılıq verə bilsin. Başqa sözlə, oferta onu göndərən tərəfin iradəsini tam şəkildə ifadə etməlidir. Belə ki, müqavilə oferta göndərmiş şəxsin onun akseptini aldığı anda bağlanmış sayılır.

Nəhayət, ofertanın səciyyəvi keyfiyyət xüsusiyyətlərindən biri də, onun konkret şəxsə və yaxud şəxslərə ünvanlanmasıdır. Qeyri-müəyyən şəxslərə ünvanlanmış reklam və yaxud digər təkliflər, əgər təklifdə başqa hal birbaşa nəzərdə tutulmamışdırsa, oferta hesab olunmur, yalnız oferta üçün dəvət kimi qiymətləndirilir.

Reklamda müqavilə bağlanması haqqında açıq təklif Azərbaycan Respublikası «Reklam haqqında» qanununun¹ 29-cu maddəsinə uyğun olaraq tənzimlənə bilər. Belə ki, reklamın oferta etmək dəvəti və ya açıq oferta (reklamda müqavilə bağlanmasına açıq təklif) kimi tanınmasının nəticələri Azərbaycan Respublikasının mülki qanunvericiliyinə müvafiq müəyyən edilir.

Bu məsələ Azərbaycan Respublikası MM-də özünün konkret həllini tapmışdır. Belə ki, Azərbaycan Respublikası MM-in 408.7-ci maddəsinə əsasən, şəxslərin qeyri-müəyyən dairəsinə ünvanlanmış reklam və digər təkliflər ofertaya dəvət sayılır, bu şərtlə ki, təklifdə ayrı qayda birbaşa göstərilməsin. Əgər müqavilənin

¹ Щямин Ганун 3 октябрь 1997-жи илдя гябул едилдикдян сонра кечян миддят ярзиндя она 6 дьяфя (1999-жу ил 30 март, 2000-жи ил 18 ийул, 2001-жи ил 20 феврал, 6 март, 23 март вя щямин ил 5 октябрь тарихли ганунларла) ялавя вя дйишиклик едилмишдир. Азярбайжан Республикасынын ганунлар кцллиййаты, БЫ жилд, Баки, «Диэста», 200,1 с.29-38.

bütün mühüm şərtlərini əks etdirən təklifdən onu irəli sürmüş şəxsin təklifdə göstərilmiş şərtlər ilə müqaviləni cavab verən istənilən şəxslə bağlamaq iradəsi aydın görünürsə, belə təklif ümumi oferta sayılır (Azərbaycan Respublikasının MM-in 408.8-ci maddəsi). Əgər reklamda mövcud şərtlərdən ən azı biri haqqında məlumat verilirsə reklam sifarişçisi həm ofertaya dəvət edən, həm də açıq oferta keyfiyyətində çıxış edən reklamın fəaliyyət müddətini göstərməlidir. Əgər reklam sifarişçisi müəyyən olunmuş qaydada açıq ofertanın ünvanlandığı aksepti aldıqdan sonra müqaviləni bağlamaqdan imtina edərsə, həmin şəxs müqavilənin bağlanmaması və reklam sifarişçisinin əsaslandırılmış etirazı nəticəsində dəyən ziyanın ödənilməsi tələbi ilə müvafiq məhkəməyə müraciət etmək hüququna malikdir.

Oferta ünvan sahibinin onu aldığı andan onu göndərmiş şəxsə bağlı edir. Ofertanın geri götürülməsinə dair bildiriş ofertanın əvvəl və ya onun özü ilə eyni vaxtda daxil olduqda, oferta verilməmiş sayılır (Azərbaycan Respublikasının MM-in 408.3-cü maddəsi). Ofertanın hüquqi qüvvə almasının, tərəflər üçün qanunla nəzərdə tutulmuş hüquq və vəzifələr yaratmasını zəruri şərtlərdən biri də, ofertanın ünvanlandığı fiziki və yaxud hüquqi şəxs tərəfindən alınıb alınmaması məsələsidir. Qanunun tələbinə əsasən, ünvanında olan şəxsə verilmiş oferta dərhal qəbul və ya rədd edilməlidir. Ünvanında olmayan şəxsə verilmiş oferta yalnız oferta vermiş şəxsin adətən cavab gözləyə biləcəyi müddətədək qəbul edilə bilər.

Ünvan sahibinin aldığı oferta, əgər ofertanın özündə ayrı qayda şərtləndirilməyibsə, yaxud təklifin mahiyyətindən və ya verildiyi şəraitdən ayrı qayda irəli gəlmirsə, onun aksepti üçün müəyyənləşdirilmiş müddət ərzində geri götürülə bilməz (Azərbaycan Respublikası MM-in 408-ci maddəsi). Oferta kimi aksept də mülki dövriyyədə qarşı tərəfin iradə ifadəsidir. Ona görə də, aksept tam, konkret, aydın və qeyd-şərtsiz olmalıdır¹. Əgər cavabda müqaviləni ofertada nəzərdə tutulduğundan fərqlənən başqa şərtlərlə bağlamağa razılıq ifadə olunmuşsa, belə cavab ofertadan imtina və eyni zamanda yeni təklif sayılır (Azərbaycan Respublikasının MM-in 410.2-ci maddəsi). Lakin burada nəzərə almaq lazımdır ki, müqavilənin ofertada nəzərdə tutulduğundan fərqlənən başqa şərtlərlə bağlanması

¹ Кабалкин А. Заключение договора // Российская юстиция, 1996, №9.

haqqında yeni təklif hər bir halda oferta hesab edilə bilməz. Belə ki, bu təklif yuxarıda qeyd edildiyi kimi, qanunvericilikdə oferta üçün nəzərdə tutulmuş zəruri tələblərə uyğun olmalıdır.

Azərbaycan Respublikasının MM-in 409-cu maddəsində göstərilir ki, əgər oferent aksept üçün müddət müəyyənləşdirməyibsə, aksept yalnız həmin müddətdə həyata keçirilə bilər. Əgər Azərbaycan Respublikasının MM-də ayrı qayda nəzərdə tutulmayıbsa və ya ofertada ayrı qayda göstərilməyibsə, oferta almış şəxsin onun aksepti üçün müəyyənləşdirilmiş müddətdə ofertada göstərilən müqavilə şərtlərini yerinə yetirmək (malları yola salmaq, xidmətlər göstərmək, işlər görmək, müvafiq məbləği ödəmək və s.) üçün hərəkətlər etməsi aksept sayılır.

Susmağın aksept sayılıb sayılmaması xüsusi diqqət tələb edən məsələdir. Ümumiyyətlə, mülki hüquq üçün belə bir prezumpsiya mövcuddur ki, susmaq hüquqi fakt sayılır. Lakin Azərbaycan Respublikasının MM-in 329.4-cü maddəsinə əsasən, susmaq Mülki Məcəllədə və ya tərəflərin razılaşmasında nəzərdə tutulan hallarda əqdi bağlamaq iradəsinin ifadəsi sayılır.

Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsinin 409.3-cü maddəsi həmin ümumi normanı bir qədər də dəqiqləşdirərək göstərir ki, əgər Mülki Məcəllədən, işgüzar adətdən və ya tərəflərin işgüzar münasibətlərindən ayrı qayda irəli gəlmirsə, susmaq aksept sayılır.

Müəyyən hallarda mülki hüquqi müqavilə konklyudent hərəkətlərlə də bağlana bilər. Belə ki, hüquq münasibətinə, adətən, şifahi formada bağlanan müqavilələrdə yol verilir. Məsələn, Azərbaycan Respublikası MM-in 329.3-cü maddəsinə əsasən şifahi bağlana bilən əqd o halda bağlanmış sayılır ki, şəxsin əqdi bağlamaq ifadəsi onun rəftarından məlum olur.

Sahibkarlıq fəaliyyəti sahəsində ümumi hüquqi müqavilələr auksion və ya müsabiqə formasında keçirilən hərraclarda bağlana bilər. Hərraclar bazar iqtisadiyyatının mühüm keyfiyyət xüsusiyyətlərini özündə əks etdirir və sahibkarlıq fəaliyyətinin inkişafının başlıca amillərindən biridir.

Azərbaycan Respublikası MM-in 414-cü maddəsində müqavilənin hərracda bağlanmasının ümumi qaydaları və xarakterik cəhətləri öz əksini tapmışdır.

Özəlləşdirmə, investisiya müsabiqəsi, torpaq sahəsinin icarəyə verilməsi, podrat və s. bir sıra digər sahələrdə müqavilənin hərracda bağlanması xüsusi qaydalı qanunvericilikdə nəzərdə tutula bilər. Belə olan hallarda mülki qanunvericiliyin ümumi normaları (Azərbaycan Respublikası MM-in 414-416-cı maddələri) ilə yanaşı, xüsusi qaydalar müəyyən edən qanunvericilik aktları tətbiq olunmalıdır.

Demək olar ki, mülki qanunvericilikdə nəzərdə tutulmuş müqavilələrin böyük əksəriyyətini hərrac keçirilməsi yolu ilə bağlamaq olar. Məsələn, qiymətli kağızların, müəssisənin səhmlərinin, daşınmaz əmlakın, eləcə də onlara olan hüquqların alqı-satqısı müqaviləsini, icarə müqaviləsinin müxtəlif növlərini, kirayə müqaviləsini və s. hərracda bağlamaq olar. Lakin elə müqavilələr vardır ki, hərracın keçirilməsi barədə danışmaq onların mahiyyətinə uyğun olmazdı. Bunlara bağışlama müqaviləsini, qoşulma müqaviləsini və s. göstərmək olar.

Auksion və ya müsabiqə formasında keçirilən hərracların hüquqi tənzimləmə qaydaları Azərbaycan Respublikası MM-in 415-416-cı maddələrində verilmişdir. Sahibkarlıq fəaliyyəti sahəsində müsabiqə və xüsusi mükafatlandırmanın açıq elan edilməsi də xüsusi diqqət tələb edir.

Azərbaycan Respublikasının bəzi qanunvericilik aktlarında bu anlayışlar müxtəlif mənalara işlədilir. Məsələn, Azərbaycan Respublikası MM-in 414.4-cü maddəsinə əsasən, müsabiqə hərracın bir formasıdır. Lakin «Torpaq barazı haqqında» Azərbaycan Respublikasının 7 may 1999-cu il tarixli qanununun 7-ci, 8-ci, 15-ci və s. maddələrində torpaq hərracları və müsabiqələri ayrı-ayrı anlayışlar kimi xarakterizə edilmişdir¹.

Müsabiqə müəyyən hərəkəti yerinə yetirməyə görə mükafatlandırma barədə açıq elandır (Azərbaycan Respublikası MM-in 1082.1-ci maddəsi). Müsabiqədə iştirak müsabiqəni elan etmiş şəxsdən mallar və ya digər xidmətlər alınması ilə əlaqələndirildikdə onun keçirilməsi qadağandır. Müsabiqədə iştirak etməklə əlaqədar bağlanmış mallar və ya digər xidmətlər alınması barədə müqavilələrin qüvvəsi yoxdur (Azərbaycan Respublikası MM-in 1082.7-ci maddəsi).

¹ Азярбайжан Республикасынын ганунлар кцллийаты, БЫ жылд, Бакы, «Диэста», 2001, с.696-703.

Hərracın məqsədi hərracın təşkilatçısı kimi əmlakın mülkiyyətçisi və ya əmlak hüququnun sahibi və ya ixtisaslaşdırılmış təşkilat olmasından asılı olmayaraq müqavilənin ən yüksək qiymət təklif edən şəxslə bağlanmasına nail olmaqdır.

Hərracda bağlanan müqavilənin qiymətlərinə qiymət barədə mülki qanunvericiliyin ümumi normalarının tələbləri tətbiq edilir (Azərbaycan Respublikası MM-in 398-ci maddəsi). Müqavilə hərracda bağlanılarkən ilkin qiymətin müəyyənləşdirilməsi xüsusi diqqət tələb edir.

Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 1998-ci il 23 iyul tarixli 158 №-li qərarı ilə təsdiq edilmiş «Azərbaycan Respublikasında torpaqların normativ qiymətinin müəyyən edilməsi barədə Əsasnamə»nin¹ 3-cü bəndinə əsasən, torpaq sahələri alınıb-satıldıqda, girov qoyulduqda, irsən verildikdə, onun barəsində digər əqdlər bağlandıqda torpaqların qiyməti bazar qiyməti ilə, lakin torpağın normativ qiymətindən az olmayaraq müəyyən edilir.

Beləliklə, torpaqların alqı-satqısı, icarəyə verilməsi müqaviləsi hərracda bağlanılarkən ilkin qiymətin torpağın normativ qiymətlərindən aşağı olmasına yol verilmir.

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 1967-ci il 10 yanvar tarixli 534№-li fərmanı ilə təsdiq edilmiş «Torpaqların alqı-satqı Qaydaları»nın 8-ci bəndi iddiaçılar bərabər hüquqlara malik olduqda torpaq sahəsinin müvafiq qaydada hərrac (auksion) keçirmək yolu ilə satılması barədə imperativ norma müəyyən etmişdir.

«Torpaq bazarı haqqında» Azərbaycan Respublikasının 7 may 1999-cu il tarixli Qanununun 15-ci maddəsi torpaq hərraclarında müsabiqələrində torpaqların alqı-satqısının əsaslarını müəyyən etmişdir. Belə ki, torpaqların və onlardan istifadə və icarə hüquqlarının açıq və ya qapalı hərrac və müsabiqə yolu ilə alqı-satqısının məqsədi Azərbaycan Respublikasında torpaq bazarının inkişafı vasitəsilə torpaqların dövriliyyəsinin səmərəliliyini yüksəltməkdən, hüquqi və fiziki şəxslər arasında sağlam rəqabəti təmin etməkdən ibarətdir. Torpaq hərraclarının və

¹ Торпаг ганунлары кцлиййаты. Багы, «Щцгуг ядябиййаты» нящриййаты, 2000-жи ил, с.103-117.

musabiqələrinin təşkilatçıları ilə torpaq sahələrinin satıcıları arasında hərrac (müsabiqə) müqaviləsi bağlanılır.

Hərrac (müsabiqə) müqavilələrində aşağıdakı şərtlər müəyyən olunur:

- hərraca (müsabiqəyə) çıxarılan torpaq sahəsinin xarakteristikası və mülkiyyət hüququnu təsdiq edən sənədlərin siyahısı;
- hərracın (müsabiqənin) növü, keçirilməsi tarixi və vaxtı;
- tərəflərin öhdəlikləri və məsuliyyəti;
- təşkilatçıların mükafatlandırılması və satıcılarla hesablaşmaların aparılması qaydaları;
- müqavilənin qüvvədə olma müddəti və qanunvericiliklə müəyyən olunmuş digər şərtlər.

Torpaq hərracında və müsabiqəsində satılmış hər bir torpaq sahəsi üzrə alıcı və satıcı arasında torpaqların alqı-satqısına müqavilə bağlanılır.

Hərracda müqavilə bağlanmasının bir sıra xüsusiyyətləri Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2000-ci il 10 avqust tarixli Fərmanı ilə təsdiq edilmiş «Azərbaycan Respublikasında dövlət əmlakının özəlləşdirilməsinin ikinci dövlət proqramı»nda öz əksini tapmışdır.

Həmin proqramın dövlət əmlakının hərracla vasitəsilə satışına həsr olunmuş 4.4-cü maddəsinə əsasən, dövlət əmlakının hərracla vasitəsilə satışı, özəlləşdirilən əmlakın onun barəsində alıcıdan hər hansı bir şərtin yerinə yetirilməsi tələb olunmadan özəlləşdirməyə alıcı kimi tanınan fiziki və hüquqi şəxslərin mülkiyyətinə qanunvericiliklə müəyyən edilmiş qaydada pul müqabilində özgəninkiləşdirilməsidir.

Özəlləşdirmə zamanı əmlak üzərində mülkiyyət hüquqi hərracın gedişində maksimum qiymət təklif etmiş alıcıya verilir.

Dövlət əmlakının satışı üzrə keçirilən il kiki hərracda sifariş verilmədikdə (və ya əmlak satılmadıqda) Azərbaycan Respublikasının İqtisadi İnkişaf Nazirliyi tərəfindən üçüncü hərracda həmin əmlakın start qiyməti ilkin start qiymətinin 10 faizi həcmində, dördüncü hərracda ilkin start qiymətinin 25 faizi həcmində, beşinci hərracda ilkin start qiymətinin 50 faizi həcmində aşağı salına bilər. Bu qaydada

satılmayan dövlət müəssisələri müəyyən olunmuş qaydada ləğv edilir və onların əmlakı (tikili, avadanlıq, qurğu və s.) ayrı-ayrılıqda yuxarıda göstərilən qaydada hərracda satılır.

Hərracın keçirilməsinin hüquqi tənzimlənməsində Azərbaycan Respublikası MM-in normaları da müəyyən rol oynayır.

Azərbaycan Respublikası MM-in 297-ci maddəsinə əsasən, girov qoyulmuş əşya ixtisaslaşdırılmış təşkilatlar tərəfindən yalnız açıq hərracdan satış yolu ilə realizə edilir.

Azərbaycan Respublikası MM-də göstərilən hallarda əmlakın və ya əmlak hüququnun satışı barədə müqavilələr yalnız hərrac keçirilməsi yolu ilə bağlana bilər.

Hərracda yalnız bir şəxs iştirak edirsə, belə hərrac baş tutmamış sayılır. Hərrac aşağıdakı hallarda baş tutmuş sayılır:

ən yüksək qiymət (maksimum qiymət) təklif etmiş şəxs auksionda hərracı udmuş sayılır;

hərracın təşkilatçısının qabaqcadan təyin etdiyi müsabiqə komissiyasının rəyinə əsasən ən yaxşı şərtlər təklif etmiş şəxs müsabiqə üzrə hərracı udmuş sayılır.

Bu hərracın auksion və müsabiqə formasının ən mühüm fərqlərindən biridir.

Hərracın forması (auksion və ya müsabiqə) satılan əmlakın mülkiyyətçisi və ya satılan əmlak hüququnun sahibi tərəfindən, Azərbaycan Respublikası MM-də nəzərdə tutulan hallar istisna olmaqla, sərbəst müəyyənləşdirilir.

Azərbaycan Respublikası MM-in 415-ci maddəsinin birinci hissəsində hərracın auksion və müsabiqə formalarının hər birinin iki forması fərqləndirilir. Belə ki, hərrac açıq auksion, qapalı auksion, açıq müsabiqə və qapalı müsabiqə formalarında həyata keçirilə bilər.

Hərracın qeyd edilən formalarından hər hansı birini satılan əmlakın mülkiyyətçisi və ya satılan əmlak hüququn sahibi sərbəst müəyyənləşdirir. Burada mülki qanunvericilikdə nəzərdə tutulmuş imperativ normalar istisna təşkil edir.

Azərbaycan Respublikası MM-in 297-ci maddəsinə əsasən, girov qoyulmuş əşya ixtisaslaşdırılmış təşkilatlar tərəfindən yalnız açıq hərracda satış yolu ilə

realizə edilə (satıla) bilər. Göründüyü kimi, Azərbaycan Respublikası MM-in 297-ci maddəsi girov qoyulmuş əşyanın qapalı hərracda (qapalı auksion və qapalı müsabiqə) satılmasını qadağan edir.

Bu məsələ torpaq icarə müqaviləsində dispoitiv qaydada həll olunmuşdur. Belə ki, torpaqlar torpaq qanunvericiliyi ilə müəyyənləşdirilmiş qaydada mülkiyyətçilərin və onların vəkili etdiyi orqanların qərarı (rəziliği) ilə bilavasitə və ya torpaq müsabiqələri və ya hərraclər vasitəsilə icarəyə verilə bilər (Azərbaycan Respublikası MM-in 706.2-ci maddəsi).

Torpaq hərracları və müsabiqələrində torpaqların alqı-satqısı da eyni qaydada həyata keçirilir («Torpaq bazarı haqqında» Azərbaycan Respublikasının 7 may 1999-cu il tarixli Qanunun 15-ci maddəsi).

«Müflisləşmə və iflas haqqında» Azərbaycan Respublikasının 13 iyun 1997-ci il tarixli qanununun¹ 25-ci maddəsinə əsasən, əgər məhkəmə hər hansı konkret halda başqa sərəncam verməzsə, borclunun əmlakının bir hissəsini təşkil edən aktivlərin hamısı açıq hərrac yolu ilə satılır. Əmlak inzibatçısı hərracı özü təşkil edə bilər və ya bunun üçün lazımi ixtisası olan üçüncü şəxsə müqavilə bağlaya bilər.

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 25 mart 1996-cı il tarixli Fərmanı ilə təsdiq edilmiş «Kiçik dövlət müəssisələrinin (obyektlərinin) özəlləşdirilməsi və səhmlərin satışı üzrə auksionların (hərracların) keçirilməsi haqqında Əsasnamə»nin 1-ci bölməsinin 3-cü bəndində auksionda satışa anlayış verilmişdir. Belə ki, auksionda satış özəlləşdirmə obyektini barəsində alıcıdan hər hansı şərtin yerinə yetirilməsi tələb olunmadan dövlət mülkiyyətində olan müəssisələrin (obyektin), səhmlərin auksionda hüquqi və fiziki şəxslərin xüsusi mülkiyyətinə satılmasıdır.

Hərracın təşkilatçısının vəzifələri ən mühüm formada aşağıdakılardır ibarətdir:

hərracın keçirilməsini onun keçirilməsinə ən gec 30 gün qalmış bildirmək;

bildirişdə hərracın vaxtı, yeri və forması, onun predmeti və keçirilmə qaydasının öz əksini tapması;

hərracda iştirakın rəsmiləşdirilməsi;

zərracı udaş şəxsin müəyyənləşdirilməsi;

¹ Азәрбайжан Республикасынын ганунлар кцллийаты, ЫЫ жилд, Бакы, «Диэста», 2001. с.977-1005.

başlanğıc qiymət haqqında məlumatların verilməsi.

Əgər hərracın predmeti müqavilə bağlamaq hüququdursa, bunun üçün verilən müddətin göstərilməsi qarşıdakı hərracın keçirilməsi üçün zəruridir.

Torpaq icarəsi müqaviləsi hərracda bağlanılarkən yuxarıda göstərilənlərdən əlavə, icarəyə verilən torpaq sahəsinin ölçüsü, keyfiyyət kateqoriyası, təyinatı, icarənin müddəti, icarə haqqı, ödənilmə qaydaları, torpaqların istifadəsi, mühafizəsi və keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması şərtləri, habelə torpaq qanunvericiliyi ilə və MM ilə müəyyənləşdirilmiş digər şərtlər nəzərdə tutulmalıdır (Azərbaycan Respublikası MM-in 706.3-cü maddəsi).

«Kiçik dövlət müəssisələrinin (obyektlərinin) özəlləşdirilməsi və səhmlərin satışı üzrə auksionların (hərracların) keçirilməsi haqqında Əsasnamə»də yuxarıda qeyd edilənlərdən əlavə qaydalar müəyyən olunmuşdur. Belə ki, Azərbaycan Respublikası İqtisadi İnkişaf Nazirliyi auksionun yekunları barədə mətbuat vasitəsilə əhaliyə məlumat verməli və özəlləşdirilən obyekt üzərində alıcının mülkiyyət hüququnu təsdiq edən şəhadətnamə verməlidir.

Həmin Əsasnaməyə görə, auksiona qanunvericiliyə müvafiq olaraq alıcı hesab edilən, sifarişi və digər zəruri sənədləri auksionun başlanmasına ən gec üç bank günü qalanadək təqdim edilmiş və özəlləşdirmə obyektinin ilkin satış qiymətinin 10 faizi həcmində beh keçirmiş hüquqi və fiziki şəxslər buraxılırlar.

Əsasnamədə eyni zamanda auksionun keçirilməsi qaydaları müəyyənləşdirilmişdir:

auksionu satıcı tərəfindən muzzdla tutulmuş auksionçu aparır;

hərrac müəssisəsinin (obyektin) və səhmin qısa xarakteristikası və ilkin satış qiymətinin elan olunması ilə başlanır. Satış qiyməti elan olunduqdan sonra auksion iştirakçıları öz biletlərini qaldırmaqla elan olunmuş qiymətə müəssisəni (obyekti) və səhmi almağa razı olduqlarını bildirirlər;

ilkin satış qiyməti iştirakçılar tərəfindən əlavə etmə yolu ilə artırılır. Hər yeni təklif ilkin satış qiymətinin 1 faizindən az olmamalıdır;

auksionçu yeni satış qiymətini üç dəfə təkrar edir. Təklif olunmuş qiymətə dair digər alıcılardan heç biri biletini qaldıraraq münasibətini bildirmədikdə, auksion başa çatmış hesab edilir.

Azərbaycan Respublikası MM-in 415.3-cü maddəsi hərracın təşkilatçısının hərrac keçirməkdən imtina etməsinin qaydaları və nəticələrini tənzim edir. Qanunun həmin norması açıq hərracla müqayisədə qapalı hərracın təşkilatçısı üçün daha ciddi qayda müəyyən etmişdir.

Əgər MM-də və hərracın keçirilməsi barədə bildirişə ayrı qayda nəzərdə tutulmayıbsa, açıq hərracın təşkilatçısı auksionun keçirilməsinə ən gec üç gün qalmış, müsabiqənin keçirilməsinə isə ən gec 30 gün qalmış, istədiyi vaxt onların keçirilməsindən imtina elə bilərsə və buna görə heç bir məsuliyyət daşımırsa, qapalı auksionun və ya qapalı müsabiqənin təşkilatçısı hərracdan imtinanın bildirişi göndərildikdən sonra, məhz hansı müddətdə edildiyindən asılı olmayaraq, dəvət etdiyi iştirakçılara dəyən real zərərin əvəzini ödəməlidir.

Hərracın iştirakçıları qanunvericilikdə və yaxud hərracın keçirilməsinə dair bildirişdə göstərilən məbləğdə beh verməlidirlər. Behin sonrakı tənzimlənməsi mülki qanunvericiliyin müvafiq normalarına uyğun aparılır (Azərbaycan Respublikası MM-in 491-492-ci maddələri).

Hərracın təşkilatçısı protokolu imzalamaqdan boyun qaçırırsa, hərracı udan şəxsə behi ikiqat məbləğdə qaytarmaqla yanaşı, Azərbaycan Respublikası MM-in 21-ci maddəsinin tələblərinə uyğun olaraq, hərracda iştirak etmək nəticəsində dəyən zərərin əvəzini ödəməlidir.

Hərracı udmuş şəxs və yaxud hərracın təşkilatçısı müqavilə bağlamaqdan boyuk qaçırdıqda, digər tərəf müqaviləni bağlamağa məcbur etmək və zərərin əvəzini ödəmək tələbi ilə məhkəməyə müraciət edə bilər (Azərbaycan Respublikası MM-in 412-ci maddəsi).

MM-də müəyyənləşdirilmiş qaydaları pozmaqla keçirilən hərracın (Azərbaycan Respublikası MM-in 414-415-ci maddələri) nəticələri maraqlı şəxsin (şəxslərin) iddiası üzrə məhkəmə tərəfindən etibarsız sayıla bilər (Azərbaycan Respublikası MM-in 416-cı maddəsi).

Azərbaycan Respublikası MM-də müəyyənləşdirilmiş qaydaları pozmaqla keçirilən hərrac dedikdə, adətən:

açıq auksionda və açıq müsabiqədə istənilən şəxsin iştirakına mane olmaq və yaxud hərracın iştirakçılarının sayını süni surətdə azaltmaq üçün digər maneələr yaratmaq;

Azərbaycan Respublikası MM-də ayrı qayda nəzərdə tutulmasa da, hərracın keçirilməsi onun keçirilməsinə otuz gündən az vaxt qaldıqda bildirilməsi;

hərracın keçirilməsi haqqında bildirişdə hərracın vaxtı, yeri və forması, onun predmeti və keçirilməsi qaydası, o cümlədən hərracda iştirakın rəsmiləşdirilməsi, hərracda udan şəxsin müəyyənləşdirilməsi, habelə başlanğıc qiyməti haqqında həqiqətə uyğun olmayan məlumatlar göstərmə və s. başa düşülməlidir.

Hərracın keçirilməsində qanunvericiliyin digər imperativ normalarını pozmaq da hərracın məhkəmə qaydasında etibarsızlığına səbəb ola bilər.

Adətən, hərrac ilkin satış qiymətinin elan olunması ilə başlanılır. Dövlət əmlakının özəlləşdirilməsi zamanı da qanunvericilik ilkin satış qiyməti ilə əlaqədar imperativ normalar müəyyən edilə bilər. Belə ki, auksion vasitəsilə özəlləşdiriləcək müəssisə və obyektlərin start qiyməti hesablanarkən müəssisənin profili, yerləşdiyi ərazinin əlverişliyi və sairə göstəriciləri nəzərə alan əmsalların tətbiq edilməsi Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 1996-cı il 22 avqust tarixli 115№-li qərarı ilə təsdiq edilmiş (1997-ci il 11 sentyabr 105№-li qərarla edilmiş dəyişiklik və əlavələrlə) «Müəssisənin start qiymətinə tətbiq olunan əmsallar»a uyğun aparılır¹.

Göstərilən halda hərracın ilkin satış qiyməti haqqında qanunvericiliyin imperativ tələblərinin pozulması hərracın maraqlı şəxsləriniddiası üzrə məhkəmə tərəfindən etibarsız hesab edilməsi ilə nəticələnə bilər.

Hərracın məhkəmə tərəfindən etibarsız sayılması hərracı udmuş şəxslə bağlanmış müqavilənin etibarsızlığına səbəb olur və belə müqavilələr bağlandığı andan etibarsız sayılır.

¹ Юзяляшдирмя (норматив актлар топлусу). Бакы, «Ганун» няшриййаты, 1998 с. 192-195.

Müqavilənin dəyişdirilməsi və ləğv edilməsinin hüquqi tənzimlənməsi öz əsasını mülki qanunvericiliyin mülki hüquqi subyektlərinin iradə sərbəstliyi və müqavilə azadlığı prinsiplərindən götürmüşdür (Azərbaycan Respublikası MM-in 6-cı və 390-cı maddələri).

Azərbaycan Respublikası MM-in 421.1-ci maddəsi müqavilənin dəyişdirilməsi və ləğv edilməsinin 3 halını nəzərdə tutmuşdur:

MM-də nəzərdə tutulduqda;

müqavilədə nəzərdə tutulduqda;

MM-də və ya müqavilədə ayrı qayda nəzərdə tutulmayıbsa, tərəflərin razılığı ilə.

Azərbaycan Respublikası MM-də ayrı-ayrı hallarda tərəflərin mülki hüquqi müqaviləni dəyişdirmək və ya ləğv etmək qaydaları nəzərdə tutulmuşdur. Məsələn, Azərbaycan Respublikası MM-in 444-cü maddəsinin tələblərinə görə, əgər müqavilənin bağlanması üçün əsas olmuş şərait müqavilə bağlandıqdan sonra açıq-aşkar dəyişmiş və tərəflər həmin dəyişiklikləri nəzərdə tutsaydılar, müqavilə bağlamazdılarsa və ya başqa məzmunlu müqavilə bağlayardılarsa, müqavilənin dəyişmiş şəraitə uyğunlaşdırılması tələb edilə bilər. Əks təqdirdə, ayrı-ayrı hallar nəzərə alınmaqla müqavilə bağlayan tərəfindən dəyişdirilməmiş müqaviləyə ciddi riayət etmək tələb oluna bilməz.

Tərəflər ilk növbədə müqavilənin dəyişmiş şəraitə uyğunlaşdırılması üçün səy göstərməlidirlər. Əgər müqavilənin dəyişmiş şəraitə uyğunlaşdırılması mümkün deyildirsə və ya digər tərəf buna razı deyildirsə, mənafeləri pozulmuş tərəf müqavilədən imtina edə bilər.

İkitərəfli müqavilənin bir tərəfi müqavilədən irəli gələn öhdəlikləri icra etmirsə, müqavilənin digər tərəfi öhdəliklərin icrası üçün təyin etdiyi əlavə müddət nəticəsiz qurtardıqdan sonra müqavilədən imtina edə bilər. Əgər öhdəliyin yalnız bir hissəsi icra edilməmişdirsə, kreditor müqavilədən yalnız öhdəliyin qalan hissəsinin icrasına marağını itirdiyi halda imtina edə bilər¹.

Aşağıdakı hallarda müqavilədən imtina yolverilməzdir:

¹ Кабалкин А. Изменение и расторжение договора // Российская юстиция, 1996, №10.

öhdəliyin pozuntusu cüzi olduqda;

öhdəliyin pozulması üçün tamamilə və ya əsasən kreditörün özü məsuliyyət daşıdıqda;

öhdəliyin qarşısında borclu tərəfindən artıq irəli sürülmüş və ya müqavilədən imtina edildikdən dərhal sonra irəli sürüləcək qarşılıqlı tələb olduqda (aZR MM-in 447.3-cü maddəsi).

Üçüncü şəxsin xeyrinə müqavilə üzrə, əgər MM-də və ya müqavilədə ayrı qayda nəzərdə tutulmayıbsa, üçüncü şəxsin müqavilə üzrə öz hüququndan istifadə etmək niyyətini borcluya bildirdiyi andan tərəflər bağladıkları müqaviləni üçüncü şəxsin razılığı olmadan ləğv edə və ya dəyişdirə bilməz (Azərbaycan Respublikası MM-in 403.5-ci maddəsi). Qüvvədə olan mülki-prosessual qanunvericilik də məhkəmələrə üçüncü şəxslərin mənafeyinə toxunulan hallarda tərəflərin barışıq sazişi imzalamasını qəbul etməməyi göstərir. Belə ki, Azərbaycan Respublikası MRM-in 52.5-ci maddəsinə əsasən, iddiaçının iddiadan imtina etməsi sazişi qanuna zidd olarsa və ya hər hansı bir şəxsin hüquqlarını və qanunla qorunan mənafeyini pozursa, məhkəmə belə hərəkətləri qəbul etmir. Belə hallarda məhkəmə mübahisəyə mahiyyəti üzrə baxır.

Müqavilənin dəyişdirilməsi və ya ləğv edilməsi tərəflərin birinin tələbi ilə yalnız məhkəmənin qərarı əsasında mümkündür. Azərbaycan Respublikası MM-in 421.2-ci maddəsi bunun eyni zamanda:

- digər tərəfin müqaviləni əhəmiyyətli dərəcədə pozduqda;
- Mülki Məcəllədə nəzərdə tutulan hallarda;
- müqavilədə nəzərdə tutulan digər hallarda mümkün olduğunu göstərir.

Qanun digər tərəfin müqaviləni əhəmiyyətli dərəcədə pozmasının anlayışını vermişdir. Belə ki, tərəflərdən birinin müqaviləni pozması o zaman əhəmiyyətli pozuntu sayılır ki, bunun digər tərəfə vurduğu zərər nəticəsində o, müqavilə bağlanarkən ümüd etməyə haqqı çatanlardan xeyli dərəcədə mərhum olur (Azərbaycan Respublikası MM-in 421.2-ci maddəsi).

Burada, «zərər» anlayışını məhdud mənada qəbul etmək məqsədəmüvafiq deyildir. Azərbaycan Respublikası MM-in 21.2-ci maddəsində zərərə anlayış

verilərək göstərilir ki, zərər dedikdə, hüququ pozulmuş şəxsin pozulmuş hüququnu bərpa etmək üçün çəkdiyi və ya çəkməli olduğu xərclər, əmlakından məhrum olması və ya əmlakının zədələnməsi (real zərər), habelə hüquqi pozulmasaydı, həmin şəxsin adi mülki dövriyyə şəraitində əldə edəcəyi gəlirlər (əldən çıxmış fayda) başa düşülür.

Göründüyü kimi, Azərbaycan Respublikası MM-in 21.2-ci maddəsinin zərərə anlayış verməklə müəyyən etdiyi ümumi norma, yalnız Azərbaycan Respublikası MM-in 421.2-ci maddəsində müəyyən edilən xüsusi normaya uyğun gəldikdə tətbiq edilə bilər, əks halda, vurulmuş zərər müqavilənin dəyişdirilməsi və ya ləğv edilməsinə deyil, mülki hüquqların digər vasitələrlə müdafiəsinə əsas verir.

Azərbaycan Respublikası MM-də ayrı-ayrı müqavilələr üzrə bu münasibətlərin hüquqi tənzimlənməsinin xüsusi qaydaları müəyyən edilmişdir. Məsələn, Azərbaycan Respublikası MM-in 869.2-ci maddəsində müəyyən edilir ki, pul məbləğinin və ya başqa daşınar əşyanın renta ödənilməsi üçün verilməsinə nəzərdə tutan müqavilənin mühüm şərti renta ödəyicisinin öz öhdəliklərinin icrasına təminat vermək və ya bu öhdəliklərin icra olunmaması, ya da lazımınca icra olunmaması üçün məsuliyyət riskini renta alanın xeyrinə sığorta etdirmək vəzifəsini müəyyənləşdirən şərtidir.

Qanunun bu tələbini renta ödəyicisi yerinə yetirmədikdə, habelə renta şərtlərinin təminatı renta alanın cavabdeh olmadığı hallara görə itrildikdə və ya pisləşdikdə renta alının renta müqaviləsini ləğv etmək və müqavilənin ləğvi nəticəsində dəyən zərərin əvəzinin ödənilməsinə tələb etmək ixtiyarı vardır.

Ömürlük renta müqaviləsində isə, renta ödəyicisi ömürlük renta müqaviləsini əhəmiyyətli dərəcədə pozduqda renta alan renta ödəyicisindən rentanı satın almağı və ya müqaviləni ləğv etməyi və zərərin əvəzini ödəməyi tələb edə bilər.

Əgər ömürlük renta ödənilməsi üçün mənzil, yaşayış evi və ya başqa əmlak pulsuz özgəninkiləşdirilmişdirsə, renta ödəyicisi müqaviləni əhəmiyyətli dərəcədə pozduqda renta alan həmin əmlakın qaytarılmasını və onun dəyərinin rentanın satılma qiyməti ilə əvəzləşdirilməsini tələb edə bilər (Azərbaycan Respublikası MM-in 879-cu maddəsi).

Alqı-satqı müqaviləsində əgər satıcı əşyanın komplektinin tamamlanması barədə alıcının tələbini əqlabatan müddətdə yerinə yetirməzsə, alıcının ixtiyarı var ki, öz seçimi ilə alqı-satqı müqaviləsinin icrasından imtina etsin və ödədiyi pul məbləğinin qaytarılmasını tələb etsin (Azərbaycan Respublikası MM-in 592.2-ci maddəsi).

Müqavilənin dəyişdirilməsinə və ləğv edilməsinə, MM-də və ya müqavilədə ayrı qayda nəzərdə tutulmayıbsa, yalnız tərəflərin razılaşması ilə yol verilir (Azərbaycan Respublikası MM-in 421.1-ci maddəsi). Çünki MM-də müəyyən edilmiş hallar istisna olmaqla, müqavilə öhdəliyinin icrasından birtərəfli imtinaya və onun şərtlərinə birtərəfli dəyişdirməyə yol verilmir (Azərbaycan Respublikası MM-in 430-cu maddəsi) və tərəflərin hər birindən öz hüquqlarını həyata keçirərkən və vəzifələrini icra edərkən vicdanlılığın tələb etdiyi tərzdə hərəkət etmələri tələb olunur (Azərbaycan Respublikası MM-in 425-ci maddəsi).

Azərbaycan Respublikası MM-in 422-ci maddəsi şəraitin əhəmiyyətli dərəcədə dəyişməsi zamanı tərəflərin mənafeyini daha etibarlı surətdə mühfizə etməkdən ibarətdir.

Şəraitin əhəmiyyətli dərəcədə dəyişməsi, vəziyyətin elə dəyişməsidir ki, əgər tərəflər bu dəyişməni əqlabatan şəkildə əvvəlcədən görə bilsəydilər, müqaviləni əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənən şərtlərlə bağlayar və ya ümumiyyətlə bağlamazdılar. Məsələn, təbii fəlakət nəticəsində körpünün və yaxud yolların dağılması, bunların bərpası üçün uzun müddət vaxt tələb edilməsi və eyni zamanda, müqavilə predmeti olan əşyaların başqa yolla qarşı tərəfə göndərilməsinin əvvəlkinə nisbətən əhəmiyyətli dərəcədə fərqli xərc hesabına başa gəlməsini şəraitin əhəmiyyətli dərəcədə dəyişməsi kimi qiymətləndirmək olar.

Müqavilədə razılaşdırılmış qiymətlərin dəyişməsi, eləcə də inflyasiya özü-özyülündə şəraitin əhəmiyyətli dərəcədə dəyişməsi kimi qiymətləndirilə bilməz¹.

Əgər ödəniş müddəti çatanadək pul vahidinin dəyəri (məzənnə) artmış və ya azalmışdırsa və ya valyuta dəyişmişsə, borclu ödənişi, əgər MM-də və ya müqavilədə ayrı qayda nəzərdə tutulmayıbsa, öhdəliyin əmələ gəldiyi vaxta uyğun

¹ Завидов Б.Д. Договорное право России. М., ИПК «Лига Разума», 1998, с.42-54.

məzənnə üzrə yerinə yetirməlidir. Valyuta dəyişdikdə mübadilə münasibətlərinin əsasını valyutanın dəyişdiyi gün həmin pul vahidləri arasında mövcud olmuş məzənnə təşkil etməlidir (Azərbaycan Respublikası MM-in 439.7-ci maddəsi).

Alqı-satqı müqaviləsində qiymətin dəyişdirilməsi üsulu müəyyən edilmədiyi hallarda bunun maya dəyərindən, məsrəflərdən və i.a. göstəricilərdən asılı olaraq müəyyənləşdirilməsinə yol verilir (Azərbaycan Respublikası MM-in 597-ci maddəsi).

Tərəflər müqavilənin əhəmiyyətli dərəcədə dəyişmiş şəraitə uyğunlaşması və ya ləğv edilməsi barədə razılığa gəldiyi haldı, digər tərəfin tələbi ilə məhkəmə müqaviləni ləğv edə və ya dəyişdirə bilər. Bunun üçün Azərbaycan Respublikası MM-in 422.2-ci maddəsində əlavə şərtlər nəzərdə tutulmuşdur:

müqavilənin bağlandığı məqamda tərəflər şəraitin bu dərəcədə dəyişməyəcəyini əsas götürmüşlər;

şəraitin dəyişməsinə doğuran elə səbəblərdir ki, əmələ gəldikdən sonra bu səbəbləri maraqlı tərəf müqavilənin xarakterinə və dövrüyyənin şərtlərinə görə ondan tələb edilən qayğı və ehtiyatla aradan qaldıra bilməz;

müqavilənin şərtləri dəyişdirilmədən onun icra edilməsi tərəflərin müqaviləyə uyğun əmlak mənafeləri nisbətini o dərəcədə poza və maraqlı tərəfə o qədər zərər vurardı ki, o, müqavilə bağlanarkən ümid etməyə haqqı çatanlardan xeyli dərəcədə məhrum olardı. Məsələn, yuxarıda qeyd edilən misalda olduğu kimi, təbii fəlakət nəticəsində körpünün uçması ilə əlaqədar malın başqa yolla digər tərəfə çatdırılması üçün zəruri olan nəqliyyat xərci o qədər yüksək ola bilər ki, nəticədə maraqlı tərəf nəinki həmin müqavilədən mənfəət götürməz, əksinə xeyli ziyanə düşmüş olardı;

işgüzar adətlərdən (Azərbaycan Respublikası MM-in 10-cu maddəsi) və ya müqavilənin mahiyyətindən (Azərbaycan Respublikası MM-in 405-ci maddəsi) şəraitin dəyişməsi kimi riskini maraqlı tərəfin daşdığı irəli gəlmir.

Azərbaycan Respublikası MM-in 422.2-ci maddəsində sadalanan şərtlərlə yanaşı:

müqavilənin ləğvi ictimai mənafeələrə zidd olduğu (dövlət və ictimai təhlükəsizlik, ictimai qayda, cəmiyyətin sağlamlığı və mədəniyyətin qorunması,

digər şəxslərin hüquq və azadlıqları, şərəfi və təmiz adının müdafiəsi və s.) hallarda;

tərəflərə müqavilənin məhkəmə tərəfindən dəyişdirilmiş şərtlərlə icrası üçün zəruri məsrəflərdən xeyli çox olan zərər vuracağı müstəsna hallarda məhkəmə qərarı ilə şəraitin əhəmiyyətli dərəcədə dəyişməsi ilə əlaqədar yol verilir.

Ümumi mülki hüquqi müddəalara görə, müqavilə ləğv edilərkən tərəflərin öhdəliklərinə xitam verilir. Azərbaycan Respublikası MM-in 422.3-cü maddəsində qeyd edilən ümumi normalardan fərqli qayda ilə əlaqədar çəkilmiş xərclərin tərəflər arasında ədalətli bölüşdürülməsi zərurətini əsas götürərək, müqavilənin ləğv edilməsi nəticələrini ədalətli surətdə müəyyənləşdirə bilər.

Şəraitin əhəmiyyətli dərəcədə dəyişməsi ilə əlaqədar müqavilənin dəyişdirilməsi və ləğv edilməsini (Azərbaycan Respublikası MM-in 422-ci maddəsi) müqavilənin dəyişmiş şəraitə uyğunlaşdırılmasından (Azərbaycan Respublikası MM-in 444-cü maddəsi) fərqləndirmək lazımdır.

İkinci halda, müqavilənin bağlanması üçün əsas olmuş şərait müqavilə bağlandıqdan sonra açıq-aşkar dəyişmişsə və tərəflər həmin dəyişiklikləri nəzərdə tutsaydılar, müqavilə bağlamazdılarsa və ya başqa məzmunlu müqavilə bağlayardılarsa, müqavilənin dəyişdirilmiş şəraitə uyğunlaşdırılması tələb edilə bilər. Əks təqdirdə ayrı-ayrı hallar nəzərə alınmaqla müqavilənin tərəfindən dəyişdirilməmiş müqaviləyə ciddi riayət etmək tələb oluna bilməz (Azərbaycan Respublikası MM-in 444-cü maddəsi).

Azərbaycan Respublikası MM-in 423-cü maddəsi müqavilənin dəyişdirilməsi və ya ləğv edilməsi haqqında razılaşmanın formasını dispoitiv qaydada müəyyən etmişdir. Belə ki, müqavilənin dəyişdirilməsi və ləğv edilməsi barədə razılaşma müqavilə ilə eyni formada bağlanılır. Bundan 3 halda istisna nəzərdə tutulmuşdur, yəni həmin hallarda müqavilənin dəyişdirilməsi və ləğv edilməsi haqqında razılaşma müqavilə ilə eyni formada deyil, digər formada bağlanıla bilər. Bunlar aşağıdakılardır:

MM-də xüsusi qayda müəyyən edildikdə;

Müqavilədə ayrı qayda nəzərdə tutulduqda;

izgüzar adətlərdən ayrı qayda irəli gəldikdə.

Alqı-satqı müqaviləsi şifahi formada bağlanmışsa, həmin müqavilənin dəyişdirilməsi və ya ləğv edilməsi haqqında razılaşma da eyni formada bağlana bilər.

Azərbaycan Respublikası MM-in 592.2-ci maddəsinə əsasən, əgər satıcı əşyanın komplektinin tamamlanması barədə alıcının tələbini əqlabatan müddətdə yerinə yetirməzsə, alıcının ixtiyarı var ki, öz seçimi ilə:

- kompleksiz əşyanın komplektli əşya ilə əvəz olunmasını tələb etsin;
- alqı-satqı müqaviləsinin icrasından imtina etsin və ödədiyi pul məbləğinin qaytarılmasını tələb etsin.

Pərakəndə alqı-satqı müqaviləsi şifahi formada bağlansa da, müqavilənin dəyişdirilməsi və ya ləğv edilməsi konklyudent hərəkətlərlə də həyata keçirilə bilər. Məsələn, əgər müqavilədə ayrı qayda nəzərdə tutulmayıbsa, alıcının gəlməməsi və ya malın müqavilədə müəyyənləşdirilmiş müddətdə qəbul edilməsi üçün zəruri olan digər hərəkətlərin yerinə yetirilməməsi satıcı tərəfindən alıcının müqavilənin icrasından imtina etməsi kimi qiymətləndirilə bilər (Azərbaycan Respublikası MM-in 618-cı maddəsi).

Müqavilə notariat qaydasında təsdiqlənibsə, müqavilənin dəyişdirilməsi və ya ləğv edilməsi haqqında razılaşma da eyni qaydada rəsmiləşdirilməlidir.

Məhkəməyə müraciət etmək mülki hüquqların müdafiə üsullarından yalnız biridir, ona görə də, Azərbaycan Respublikası MM-in 423.2-ci maddəsinə əsasən, maraqlı tərəfin müqavilənin dəyişdirilməsi və ya ləğv edilməsi məqsədilə digər tərəflə razılığa gəlmək üçün tədbirlər görməli, öz hüquqlarının müdafiəsini qanunvericiliyə, ictimai qaydaya və əxlaqa zidd olmayan üsullarla (Azərbaycan Respublikası MM-in 18-ci maddəsi) həyata keçirməli, əgər bunlar müsbət nəticə verməzsə, digər tərəfin imtinasını aldıqdan sonra məhkəməyə müraciət etməlidir.

Eyni zamanda, maraqlı tərəf bu tələbini digər tərəfə göndərdikdən sonra 30 gün müddətinə, yaxud təklifdə göstərilən müddətdə cavab aldıqdan sonra məhkəməyə müraciət edə bilər. Bu həm də Azərbaycan Respublikası MPM-in 149.2.4-cü maddəsinin tələbidir.

Müqavilə müəyyən olunmuş qaydada ləğv olunarkən tərəflərin öhdəliklərinə xitam verilməsi bunun həm tərəflərin razılığı ilə, həm də məhkəmə qaydasında həllinə şamil edilir (Azərbaycan Respublikası MM-in 423.2-ci maddəsi).

Müqavilənin icrasından birtərəfli imtina edildikdə və belə imtinaya MM ilə və ya tərəflərin razılaşması ilə yol verildikdə müqavilə müvafiq surətdə ləğv edilmiş sayılır (Azərbaycan Respublikası MM-in 421.3-cü maddəsi). Nəzərə almaq lazımdır ki, qeyd edilən qaydalar ümumi-mülki hüquqi normalara nisbətən istisnalardır. Belə ki, əgər MM-də ayrı qayda nəzərdə tutulmayıbsa, öhdəliyin icrasından birtərəfli imtinaya və onun şərtlərini birtərəfli dəyişməyə yol verilmir (Azərbaycan Respublikası MM-in 430-cu maddəsi).

Müqavilə dəyişdirilərkən və ya ləğv edilərkən öhdəliklərin dəyişdirilmiş və ya xitam edilmiş sayıldığı an Azərbaycan Respublikası MM-in 242.3-cü maddəsində müəyyən olunmuş qaydada tənzimlənir. Həmin maddə müqavilə məhkəmə qaydasında dəyişdirildikdə və ya ləğv edildikdə imperativ norma müəyyən etmişdir. Belə ki, bu halda müqavilənin dəyişdirilməsi və ya ləğv edilməsi haqqında məhkəmə qərarının qanuni qüvvəyə mindiyi andan öhdəliklər dəyişdirilmiş və ya xitam edilmiş sayılır.

Tərəflər özləri (məhkəməsiz) müqavilənin dəyişdirilməsi və ya ləğv edilməsi barədə razılığa gəldikdə, öhdəliklərin dəyişdirilmiş və ya xitam edilmiş sayılması annı aşağıdakı qaydada müəyyənləşdirilir:

- müqavilənin dəyişdirilməsi və ya ləğv edilməsi haqqında tərəflərin razılaşmasının bağlandığı andan;

- əgər tərəflərin razılaşmasından ayrı qayda irəli gəlsə, razılaşdırılmış andan;

- müqavilənin dəyişdirilməsi xarakterindən ayrı qayda irəli gəlsə, vicdanlılığın tələg etdiyi şərtlə (Azərbaycan Respublikası MM-in 425-ci maddəsi) müəyyənləşdirilmiş andan öhdəliklər dəyişdirilmiş və ya xitam edilmiş sayılır.

Müqavilənin dəyişdirilməsi və ya ləğv edilməsi haqqında razılaşmanın müqavilə ilə eyni formada bağlanması (Azərbaycan Respublikası MM-in 423.1-ci maddəsi) nəzərə alınarsa, müqavilənin dəyişdirilməsi və ya ləğv edilməsi haqqında tərəflərin razılaşmasının bağlandığı anın dəqiqləşdirilməsi (müqavilə poçt, teleqraf,

teletayp, telefon, elektron rabitəsi və ya sənədin müqavilə üzrə tərəfdən gəldiyini dürüst müəyyənləşdirməyə imkan verən digər rabitə vasitəsilə sənədlər mübadiləsi yolu ilə bağlanan müqavilələrdə və s.) xüsusi diqqət tələb edir (Azərbaycan Respublikası MM-in 407-ci maddəsi).

Azərbaycan Respublikası MM-in 424.4-cü maddəsinə əsasən, MM ilə və ya tərəflərin razılaşma ilə ayrı qayda müəyyənləşdirilməyibsə, tərəflər müqavilənin dəyişdirildiyi və ya ləğv edildiyi anadək öhdəlik üzrə icra etdiklərinin qaytarılmasını və ya ləğv edildiyi anadək öhdəlik üzrə icra etdiklərinin qaytarılmasını tələb edə bilməzlər.

Göründüyü kimi, Azərbaycan Respublikası MM-in 424.4-cü maddəsi oxşar münasibətlər üçün mülki qanunvericiliyin müəyyənləşdirildiyindən fərqli norma müəyyən etmişdir. Məsələn, Azərbaycan Respublikası MM-in 422.3-cü maddəsinə əsasən, əhəmiyyətli dərəcədə dəyişmiş şəraitə görə müqavilə ləğv edilərkən tərəflərdən hər hansı birinin tələbi ilə məhkəmə müqavilənin icrası ilə əlaqədar çəkilmiş xərclərin tərəflər arasında ədalətli bölüşdürülməsi zərurətini əsas götürərək, müqavilənin ləğv edilməsi nəticələrini müəyyənləşdirir.

Azərbaycan Respublikası MM-in 424.4-cü maddəsinin tərəflərin müqavilənin dəyişdirildiyi və ya ləğv edildiyi anadək öhdəlik üzrə icra etdiklərinin qaytarılmasına yol verilməməsi barədə müddəasından fərqli qayda Azərbaycan Respublikası MM-in 624.4-cü maddəsində də müəyyən edilmişdir. Belə ki, Azərbaycan Respublikası MM-in 624.1-ci (alıcıya lazımi keyfiyyətli olmayan mal satıldıqda, həmin malın əvəz edilməsi, alış qiymətinin azaldılması və s.) və 624.3-cü maddəsində (malın xassələri onun aşkar edilmiş qüsurlarını aradan qaldırmağa imkan vermədikdə malın dəyişdirilməsi və s.) göstərilmiş tələbləri irəli sürmək əvəzinə alıcı pərakəndə alqı-satqı müqaviləsinin icrasından imtina edə bilər və mal üçün ödədiyi pul məbləğinin qaytarılmasını tələb edə bilər (Azərbaycan Respublikası MM-in 624-cü maddəsi).

Azərbaycan Respublikası MM-in 424.5-ci maddəsi müqavilənin dəyişdirilməsi və ləğvi zamanı zərərin əvəzinin ödənilməsini Azərbaycan Respublikası MM-in 424.4-cü maddəsindən fərqli qaydada müəyyən etmişdir. Belə ki, müqavilənin

dəyişdirilməsinə və ya ləğvinə onu tərəflərdən birinin əhəmiyyətli dərəcədə pozması əsas vermişdirsə, digər tərəf müqavilənin dəyişdirilməsi və ya ləğv edilməsi nəticəsində dəyən zərərin əvəzinin ödənilməsini tələb edə bilər.

IX fəsil. Sahibkarlıq fəaliyyəti sahəsində işlərin görülməsi ilə əlaqədar müqavilələr

§ 1. Sahibkarlıq fəaliyyəti sahəsində müqavilələrin təsnifatı

Sahibkarlıq fəaliyyəti sahəsində müqavilələrin müxtəlif əsaslarla təsnifatı aparılır. Bu təsnifatların aparılmasının böyük elmi-təcrübi və tədris əhəmiyyəti vardır. Məsələn, əmlak və təşkilati müqavilələr, əsas və ilkin müqavilələr, konsensual və real müqavilələr, əvəzli və əvəzsiz müqavilələr, ikitərəfli və çoxtərəfli müqavilələr və s. fərqləndirilir.

MM-in 13-cü maddəsində, «Sahibkarlıq fəaliyyəti haqqında» qanunun 1-ci maddəsində sahibkarlıq fəaliyyətinə anlayış verilərkən bu fəaliyyətin «əsas məqsədinin əmlak istifadəsindən, əmtəə satışından, işlər görülməsindən və ya xidmətlər göstərilməsindən mənfəət götürülməsindən» ibarət olduğu göstərilmişdir. Bu əsasla sahibkarlıq fəaliyyəti sahəsində müqavilələrin aşağıdakı formada qruplaşdırılması məqsədmüvafiqdir.

Birinci qrup sahibkarlıq fəaliyyəti sahəsində işlərin görülməsinə yönələn müqavilələrdir. Bu təsnifat qrupunda ən geniş yayılmış mülki hüquqi müqavilə podrat müqaviləsidir.

İkinci qrup əmlakın və digər əmlak hüquqlarının verilməsinə yönəlmiş müqavilələrdir. Bunlara alqı-satqı, faktoring, göndərmə, renta müqaviləsi və s. aiddir.

Üçüncü qrup sahibkarlıq fəaliyyəti sahəsində əşyanın istifadəyə verilməsinə yönələn müqavilələr daxildir. Buraya əmlak kirayəsi, icarə, lizinq müqaviləsi və s. daxildir.

Sahibkarlıq fəaliyyəti sahəsində dördüncü qrup müqavilələrə xidmətlər göstərilməsinə yönələn müqavilələr aiddir. Bu təsnifat qrupunda tapşırıq, komissiya,

ticarət agentı, daşıma, bank əmanəti, bank hesabı, turist xidməti haqqında müqavilələr xüsusi geniş yayılmışdır.

Beşinci qrup sahibkarlıq fəaliyyəti sahəsində əqli mülkiyyət obyektlərindən istifadəyə yönələr müqavilələr malikdirlər. Müəllif müqavilələri, patent-lisenziya müqavilələri və franşayzinq müqavilələri bu qrupa aiddir.

Nəhayət, sonuncu qrup sahibkarlıq fəaliyyətinin müxtəlif sahələrini əhatə edən müqavilələr təşkil edir. Bu qrupa konsessiya müqaviləsini və dövlət satınalma müqaviləsini aid etmək olar. Məsələn, dövlət satınalma müqaviləsində müqavilənin predmetinə təkcə malların satın alınması deyil, eyni zamanda işlərin görülməsi və xidmətlərin göstərilməsi də daxildir.

§ 2. Podrat müqaviləsi

Podrat müqaviləsinə görə podratçı müqavilədə nəzərdə tutulan işi icra etdiyi, sifarişçi isə podratçıya razılaşdırılmış muzzd ödəməyi öhdəsinə götürür (MM-in 751.1-ci maddəsi).

Hazırda qüvvədə olan Mülki Məcəllədə podrat müqaviləsinə verilmiş həmin anlayış, əvvəlki Mülki Məcəllənin (1964-cü il 11 sentyabr tarixli qanunla təsdiq edilmiş MM nəzərdə tutulur) 345-ci maddəsində verilmiş anlayışa nisbətən, fikrimizcə, təkmil hesab edilə bilməz. Belə ki, Azərbaycan Respublikasının 1964-cü il MM-in 345-ci maddəsinə əsasən, podrat müqaviləsinə görə podratçı sifarişçinin tapşırığı ilə onun və ya özünün materiallarından müəyyən işi öz riski ilə görməyi, sifarişçi isə görülmüş işi qəbul edib haqqını verməyi öhdəsinə götürür.

Göründüyü kimi, əvvəlki Mülki Məcəllə yeni Mülki Məcəlləyə nisbətən podrat müqaviləsinə daha ətraflı anlayış verilmiş, bu müqavilənin səciyyəvi keyfiyyət xüsusiyyətlərini özündə birləşdirən, onu oxşar müqavilələrdən fərqləndirən və spesifik əlamətlərini özündə ehtiva edən formulu müəyyən edilmişdir.

Podrat müqaviləsi sahibkarlıq fəaliyyəti sahəsində geniş yayılmış müqavilələrdən biri olmaqla yanaşı, bu fəaliyyət sahəsində işlərin görülməsi ilə əlaqədar münasibətlərin hüquqi forması kimi həmin münasibətlərin hüquqi tənzimlənməsində böyük rol oynayır.

Bu müqavilə binanın, qurğunun və ya obyektin layihələşdirilməsi və tikintisi, yenidən qurulması, avadanlığın qurulması, inşaat, quraşdırma, tamamlama və ya torpaq işləri, habelə bunlarla əlaqədar qazma, geodeziya, elmi-konstruktor, geoloji kəşfiyyat və podrat müqaviləsinin predmet iola bilən digər işləri əhatə edir.

Podrat müqaviləsinin səciyyəvi keyfiyyət xüsusiyyətlərini əks etdirən zəruri əlamətlər hüquq ədəbiyyatında aşağıdakı qaydada qruplaşdırılmışdır¹:

- sifarişçinin fərdi xarakterli bu və ya digər məmulatın hazırlanması və başqa sifarişinin icra olunması məqsədilə podratçı sifarişçinin tapşırığı ilə müəyyən işlər görür;

- bu müqavilənin bağlanması nəticəsində podratçı yeni əşyanın yaranması, yaxud mövcud əşyanın bərpa olunması, yaxşılaşdırılması, təmiri və ya formasının dəyişdirilməsi və başqa hərəkətlərdə ifadə olunan müəyyən işləri görməyi öhdəsinə götürür;

- podrat müqaviləsi əsasında yaranmış əşya sifarişçi tərəfindən götürülmüş işin qəbul edilməsi anınadək podratçının mülkiyyət hüququnda olur. Belə ki, MM-in 772.1-ci maddəsinə əsasən, görülmüş işin təsadüfən məhv olması və ya zədələnməsi riski icranın sifarişçiyə verildiyi vaxtadək podratçının üzərinə düşür. İcranın sifarişçiyə verilməsi ilə bir vaxtda təsadüfən məhz olma və ya zədələnmə riski də ona keçir. Sifarişçinin icranı qəbul etməyi gecikdirməsi də icranın verilməsinə bərabət tutulur.

Müqavilədə nəzərdə tutulmuş nəticənin əldə olunması (işlərin görülməsi) üçün vasitə və üsulların seçilməsində podratçı müstəqildir. Lakin bu podratçının müqavilə ilə üzərinə düşən vəzifələri qüsursuz icra etməsini istisna etmir.

Podratçı müqavilə ilə üzərinə düşən vəzifələri icra etməyi (işləri görməyi) öz riski ilə və öz vəsaiti hesabına həyata keçirir. Burada nəzərə almaq lazımdır ki, MM-in 772.2-ci maddəsinə əsasən, materialın təsadüfən məhz olması və ya zədələnməsi riski materialı vermiş tərəfin üzərinə düşür.

Podratçı müqavilədə və qanunda başqa hal nəzərdə tutulmamışdırsa, işi gördükdən sonra, şərtləndirilmiş mizdu alır. MM-in 769-cu maddəsinə əsasən, əgər

¹ Гражданское право. Часть 2. Учебник / Под ред. А. П. Сергеева и Я. К. Толстого. М., «Проспект», 1997, с.306.

müqavilə muzdun hissə-hissə ödənilməsi nəzərdə tutulmursa, sifarişçi podratçının muzdunu iş yerinə yetirildikdən sonra ödəməlidir.

Tərəflərin hüquq və vəzifələrinin yaranması anına, yəni müqavilənin bağlanmış hesab edilməsi anına görə podrat msi konsensual müqavilədir. Yəni podrat müqaviləsinin bütün mühüm şərtləri barədə sifarişçi və podratçı razılığa gəldikdən, müqavilə bağladıqdan dərhal sonra, onlar üçün hüquq və vəzifələr yaranır, müqavilənin bağlanması üçün tərəflərdən hər hansı birinin müəyyən hərəkətləri etməsi tələb olunmur. Belə ki, podratçının iş görmək üçün materialları alması, sifarişçinin müqavilədə nəzərdə tutulmuş muzdun bir hissəsini ödəməsi və s. hərəkətlərin hər hansı birinin icra olunması, artıq bağlanmış podrat müqaviləsi üzrə tərəflərin öz vəzifələrini icra etməyə başlamaları kimi qiymətləndirilməlidir.

Podrat müqaviləsi əvəzli müqavilədir. Belə ki, bu müqaviləyə görə podratçı müqavilədə nəzərdə tutulmuş işi görür və əvəzində sifarişçi ona müqavilədə razılaşdırılmış muzdu ödəyir.

Müqavilə tərəfləri arasında hüquq və vəzifələrin bölünməsinin xarakterinə görə podrat müqaviləsi ikitərəfli (qarşılıqlı və yaxud sinallaqmatik) müqavilədir, yəni burada hər iki tərəf həm hüquqlar əldə edir, həm də vəzifələr daşıyır.

Podrat müqaviləsinin normativ əsasını MM-in «Podrat» adlanan 39-cu fəslinin (752-776-ci maddələr) maddələri təşkil edir. Podrat münasibətlərinin hüquqi tənzimlənməsi ilə əlaqədar onu da nəzərə almaq lazımdır ki, əgər podratda hər hansı məmulatın hazırlanması nəzərdə tutularsa və podratçı onu özünün əldə etdiyi materiallardan hazırlayırsa, hazırlanmış məmulata mülkiyyəti sifarişçiyə verir (yəni podrat müqaviləsinə tənzimləyən mülki-hüquqi normalar tətbiq edilir), əgər əvəz edilən əşya hazırlanmışdırsa, alqı-satqı qaydaları (MM-in 29-cu fəslə) tətbiq edilir (MM-in 752.2-ci maddəsi).

Dövlət müəssisə və təşkilatları (idarələri), nizamnamə fondunda dövlətin payı 30 faiz və daha çox olan müəssisə və təşkilatlar tərəfindən işlərin dövlət vəsaitləri, dövlətin aldığı və dövlət zəmanəti ilə alınmış kreditlər və qrantlar hesabına

görülməsi münasibətləri MM-in qeyd edilən normalarından əlavə «Dövlət satınalmaları haqqında» Azərbaycan Respublikası qanunu¹ ilə də tənzimlənir.

Podrat müqaviləsində tərəflər sifarişçi və podratçıdan ibarətdir. Müqavilənin hər iki tərəfi fiziki və ya hüquqi şəxs ola bilər. Bu müqavilədə tərəf kimi çıxış edən hüquqi şəxslər müvafiq hüquq qabiliyyətinə malik olmalı, əgər görülməsi işlərə xüsusi razılıq (lisenziya) tələb olunursa, ona da malik olmalıdırlar.

Sifarişçi kimi dövlət müəssisəsi və təşkilati (idarəsi), nizamnamə fondunda dövlətin payı 30 faiz və daha çox olan müəssisə və təşkilat çıxış etdikdə podratçı tərəf üçün qanunda xüsusi tələblər müəyyən edilmişdir. Belə ki, «Dövlət satınalmaları haqqında» Azərbaycan Respublikası qanununun 6-cı maddəsinə əsasən, satılma prosedurlarında iştirak etmək üçün podratçının ixtisas göstəriciləri aşağıdakı meyarlara uyğun gəlməlidir:

- satılma müqaviləsinin icrasını təmin etmək üçün müvafiq sahədə peşəkarlığın, təcrübəsinin, texniki və maliyyə imkanlarının, işçi qüvvəsinin, idarəetmə səriştəsinin, etibarlılığının olması;

- satılma müqaviləsini bağlamaq səlahiyyətinin olması;

- öz əmlakından sərbəst və məhdudiyyətsiz istifadə etmək imkanının, habelə ödəmə qabiliyyətinin olması;

- müflis elan olunmaması, əmlakı üzərinə həbs qoyulmaması, ödənişə yönəlmiş girovun olmaması, məhkəmənin qərarı ilə kommersiya fəaliyyəti dayandırılmış şəxs olması;

- Azərbaycan Respublikasında vergilərə və digər icbari ödənişlərə dair yerinə yetirilməsi vaxt keçmiş öhdəliklərin olmaması.

- satılma prosedurlarının başlanmasından əvvəlki 5 il ərzində özlərinin, habelə işlərini idarə edənlərin, qulluqçularının peşəkar fəaliyyətləri, yaxud satılma müqaviləsinin bağlanması üçün ixtisas göstəricilərini yanlış göstərmələri ilə əlaqədar cinayətə görə məhkum olunmaması, yaxud onların müvafiq peşə fəaliyyətləri ilə məşğul olmasının məhkəmə qaydasında qadağan edilməməsi.

¹ 2001-ji il 27 dekabrda qəbul olunmuş şümin Ganuna 2002-ji il 22 noyabr tarixli Ganunla ylavə və dəyişikliklər edilmişdir. Azərbaycan Respublikası Ganunlar qanunvericilik orqanı, BİBİ jilld, Bakı, «Dizest», 2002, s. 770-800.

Podratçı işi şəxsən yerinə yetirməyə yalnız bunun müqavilədən, yaxud konkret hallardan və ya işin xarakterindən irəli gəlmiş hallarda borcludur (MM-in 755-ci maddəsi).

Müqavilənin predmetini podrat müqaviləsinin icrası nəticəsində görülmüş iş təşkil edir.

Podrat müqaviləsinin forması əqdlərin forması (MM-in 329-335-ci maddələri) və müqavilənin forması (MM-in 406-cı maddəsi) haqqında mülki qanunvericiliyin tələblərinə uyğun olmalıdır. Əgər tərəflər müqaviləni müəyyən formada bağlamaq barəsində şərtləşiblərsə, həmin müqavilə növü üçün Mülki Məcəllə ilə forma tələb edilməsə də, müqavilə şərtləndirilmiş formaya salındıqdan sonra bağlanmış sayılır (MM-in 406.2-cı maddəsi).

Müddət podrat müqaviləsində mühüm əhəmiyyət kəsb edən cəhətlərdən biridir. Belə ki, sifarişçi müqavilədə nəzərdə tutulmuş işin podratçı tərəfindən ümumiyyətlə deyil, konkret müddət çərçivəsində görülməsini tələb edir. Əks halda, mülki dövriyyədə onun maraqları və mənafeyi pozulmuş olur. Odur ki, podrat müqaviləsində görülməli işin başlanılması və qurtarması vaxtı dəqiq göstərilməlidir.

Müqavilənin qiyməti sifarişçinin görülmüş işə görə podratçıya ödəməli olduğu pul məbləğidir. MM-in 752.3-cü maddəsinə əsasən, podratla bağlı smetanın tərtibi, əgər razılaşmada ayrı qayda müəyyənləşdirilməyibsə, ödənilmir.

Podrat müqaviləsinə görə, sifarişçi podratçıya şərtləndirilmiş müddət ödəməyə borcludur. Əgər həmin şəraitdə podratın yalnız müddət müqabilində yerinə yetirilməsi ehtimal edilsə, belə hesab edilir ki, müddət dinməz razılıq əsasında şərtləşdirilmişdir. Əgər müddətin miqdarı müəyyənləşdirilməyibsə, adı müddətin şərtləşdirildiyi hesab olunur. Şərtləşdirilmiş müddət ödənildikdə, podratçının müqavilə üzrə razılaşdırılmış iş həcminə daxil olan bütün işləri ödənilmiş sayılır. Əgər müqavilədə nəzərdə tutulan iş həcmi yerinə yetirilməsi üçün müddətin əsasları müqavilə bağlandıqdan sonra sifarişçinin sərəncamları əsasında dəyişmişdirsə, onda dəyərin artması və ya azalması nəzərə alınmaqla yeni qiymət razılaşdırılmalıdır. Əgər sifarişçi müqavilədə nəzərdə tutulmayan əlavə işlərin görülməsini tələb edərsə, podratçının həmin işləri yerinə yetirməyə görə ayrıca müddət almaq hüququ vardır. Əgər sifarişçi əlavə işlərin

yalnız ayrıca muzd müqabilində yerinə yetirilə biləcəyini qəbul etmirsə, podratçı ayrıca muzd almaq hüququ barəsində işə başlamazdan əvvəl məlumat verməlidir.

Müqavilədə nəzərdə tutulmayan və sifarişçi tərəfindən yerinə yetirilməsi tələb edilməyən işlər ödənilmir. Tələb edildikdə podratçı belə işlərin nəticələrini aradan qaldırmalıdır. Əgər o, bunu ağlabatan müddət ərzində etməzsə, sifarişçi onları podratçının hesabına aradan qaldıra bilər. Bundan başqa, podratçı bütün digər zərər üçün sifarişçi qarşısında məsuliyyət daşıyır (MM-in 753-cü maddəsi).

Podrat müqaviləsinin icrası zamanı əgər podratçı təqribi smetadan əhəmiyyətli dərəcədə kənara çıxarsa, yalnız razılaşdırılmış muzdun verilməsini tələb edə bilər, amma artıq xərci qabaqcadan nəzərdə tutmağın mümkün olmadığı hallar istisna təşkil edir.

Müqavilə bağlanarkən nəzərdə tutulması mümkün olmayan təqribi smetadan bu cür kənara çıxma barəsində podratçı ləngimədən sifarişçiyə məlumat verməlidir. Əgər sifarişçi smetadan kənara çıxma nəticəsində müqaviləyə xitam verərsə, icra olunmuş işi təqribi smeta üzrə ödəməyə borcludur (MM-in 754-cü maddəsi).

Podrat müqaviləsində tərəflərin hüquq və vəzifələri qarşılıqlı xarakter daşıyır, yəni yuxarıda qeyd edildiyi kimi, podrat müqaviləsində tərəflər eyni zamanda həm hüquqlar əldə edir, həm də vəzifələr daşıyırlar. Bu nöqteyi-nəzərdən yanaşdıqda, bir tərəfin vəzifələrini təhlil etməklə digər tərəfin hüquqlarını tədqiq etmiş olunur.

Ümumi formada podratçının vəzifələri sifarişçinin tapşırığı ilə və ya özünün materiallarından müəyyən işi öz riski ilə görməkdən ibarətdir. Qeyd edilən ümumi vəzifələrdən podratçının daha konkret vəzifələri törəyir ki, bunların da əsasları mülki qanunvericilikdə öz əksini tapmışdır. Podratçı sifarişçi üçün podratı elə icra etməlidir ki, podratın nəticəsi qüsurlardan, üçüncü şəxslərin hüquqlarından və ya iddialarından azad olsun.

Podratın nəticəsi şərtləşdirilmiş keyfiyyətə uyğun gəlersə, qüsurlardan azad sayılır. Keyfiyyət şərtləşdirilmədikdə podratın nəticəsi müqaviləyə uyğun istifadə və adi istifadə üçün yararlı olduğu halda qüsurlardan azad sayılır. Podratçının sifariş edilmiş podrat nətidəsini deyil, başqa podrat nəticəsini təqdim etməsi və ya podratı kəmiyyətə yerinə yetirməməsi, əgər bunu icra əvəzinə qəbul etmək açıq-

aşkar mümkün deyildirsə, qüsurlara bərabər tutulur. Əgər üçüncü şəxslər sifarişçiyə qarşı heç bir hüquq irəli sürə bilmirlərsə, podratın nəticəsi üçüncü şəxslərin hüquqlarından və iddialarından azad sayılır. Podratçı öz seçimi ilə qüsuru aradan qaldıra bilər, ya da yeni məmulat hazırlaya bilər.

Əlavə icra məqsədi ilə podratçı iş və materiallar üçün əlavə xərcləri, o cümlədən nəqliyat xərclərini ödəməlidir. Əgər əlavə icra tənasübsüz xərclər tələb edirsə, podratçı həmin icradan imtina edə bilər. Əgər podratçı yeni məmulat hazırlayarsa, sifarişçidən qüsurlu məmulatı qaytarmağı tələb də bilər (MM-in 762-763-cü maddələri).

MM-in 767-ci maddəsinə əsasən, əgər podratçı işi öz materialları ilə icra edirsə, keyfiyyətsiz materiallar üçün məsuliyyət daşıyır.

Podratçı sifarişçinin materiallarından yanlış istifadə üçün məsuliyyət daşıyır. Podratçı materialların işlədilməsi haqqında sifarişçiyə hesabat verməyə və qalan materialı ona qaytarmağa borcludur.

Podratçı aşağıdakı hallarda sifarişçini vaxtında xəbərdar etməyə borcludur:

- sifarişçidən alınmış material keyfiyyətsiz və yararsız olduqda;
- sifarişçinin göstərişinin icra ediləcəyi təqdirdə məmulatın davamsız və ya yararsız olacağı halda;
- podratçıdan asılı olmayan, məmulatın möhkəmliyi və yararlığı üçün təhlükə törədən hər hansı başqa hallar olduqda.

Əgər podratçının vaxtında etdiyi xəbərdarlığa baxmayaraq, sifarişçi müvafiq müddətdə yararsız və ya keyfiyyətsiz materialı əvəz etməzsə, işin yerinə yetirilməsi qaydaları haqqında verdiyi göstərişi dəyişməzsə və ya hazırlanan məmulatın yararlığına və möhkəmliyinə zərər vura bilən digər halları aradan qaldırmazsa, podratçı müqavilədən imtina edə bilər və bununla vurulan zərərin əvəzini ödəməyi tələb edə bilər (MM-in 768-ci maddəsi).

Sifarişçinin əsas vəzifəsi ümumi formada, görülmüş işi qəbul edib haqqını müqaviləyə görə və ya işin xarakterinə əsasən iş qəbul edilməlidirsə, sifarişçi yerinə yetirilmiş işi qəbul etməyə borcludur. İş qəbul etdikdə sifarişçi maddə ödəməlidir. Əgər sifarişçi işi podratçının müəyyənləşdirildiyi müddətdə qəbul etmirsə, iş qəbul

edilmiş sayılır. Əgər sifarişçi yerinə yetirilmiş işi qəbul etməzsə, podratçı zərərin əvəzinin ödənilməsini tələb edə bilər. Sifarişçi işin yerinə yetirilməsi üçün zəruri hərəkətləri icra etmədiyi halda da zərərin əvəzini ödəməyə borcludur.

Zərərin əvəzinin ödənilməsi miqdarı bir tərəfdən gecikdirmənin müddətindən və muzdun miqdarından asılı olaraq, digər tərəfdən isə, əgər sifarişçi müddəti pozmasaydı, podratçının öz iş qüvvəsindən başqa şəkildə istifadə etməsi nəticəsində ala biləcəyindən asılı olaraq müəyyənləşdirilir (MM-in 756-cı maddəsi).

Qeyd edilənlərdən əlavə podrat müqaviləsində əgər podratsı xərclərin tənasübsüzlüyünə baxmayaraq, əlavə icradan imtina etməzsə, lakin əlavə icra üçün müəyyənləşdirilmiş müddət nəticəsiz qurtararsa, sifarişçi qüsuru özü aradan qaldıraraq çəkdiyi xərclərin əvəzini ödəməyi tələb edə bilər.

Sifarişçi podratçıdan qüsurun aradan qaldırılması üçün zəruri xərclər hesabına avans tələb edə bilər (MM-in 764-cü maddəsi).

Məmulatın qüsuru nəticəsində sifarişçi müqavilədən imtina edə bilər. Bu halda podratçı müqavilə ilə bağlı xərclərin əvəzini sifarişçiyə ödəməyə borcludur (MM-in 765-ci maddəsi). Sifarişçi müqavilənin əlavə icrası üçün müəyyənləşdirilmiş müddət qurtardıqdan sonra əlavə icranı qəbul etmədikdə və müqavilədən imtina etdiyini bildirmədikdə muzdun miqdarını, qüsurlu məmulatın dəyərində nə qədər azaldırsa, o qədər azaldı bilər (MM-in 766-cı maddəsi).

Podrat müqaviləsinin tələblərinin istər sifarişçi, istərsə də podratçı tərəfindən pozulması mülki qanunvericiliyə uyğun məsuliyyətə səbəb olur.

X fəsil. Əmlakın və digər əmlak hüquqlarının verilməsinə yönəlmiş müqavilələr

§1. Alqı-satqı müqaviləsi

Alqı-satqı müqaviləsi istər bütövlükdə mülki dövriyyədə, istərsə də sahibkarlıq fəaliyyəti sahəsində ən geniş yayılmış müqavilə növüdür.

Aqtı-satqı müqaviləsinə görə satıcı əşyanı alıcının mülkiyyətinə verməyi, alıcı isə əşyanı qəbul edib əvəzində müəyyənləşdirilmiş pul məbləğini (qiymət) ödəməyi öhdəsinə götürür (MM-in 567-ci maddəsi).

Mülki Məcəllədə verilmiş həmin anlayışdan göründüyü kimi, alqı-satqı müqaviləsi əvəzli müqavilədir, eləcə də əşyanın mülkiyyətə verilməsinə yönələn müqavilədir. Bu müqavilələrin böyük əksəriyyəti, ümumi müqavilə hesab olunur¹ və alqı-satqı müqaviləsinin ən çox yayılmış növü olan pərakəndə alqı-satqı müqaviləsi ümumi müqavilə hesab olunur (MM-in 614.2-ci maddəsi). Aqtı-satqı müqaviləsi ikitərəfli müqavilədir (ona bəzən qarşılıqlı və yaxud sinallaqmatik müqavilə də deyirlər), yəni bu müqavilədə hər iki tərəf həm borcludur, həm də kreditordurlar, tərəflər eyni zamanda hüquqlar əldə edir və vəzifələr daşıyırlar.

Alqı-satqı müqaviləsinin forması mülki qanunvericiyin əqdlərin forması ilə əlaqədar (MM-in 329-335-ci, 348-ci maddələri), eləcə də müqavilənin forması (MM-in 406-cı maddəsi) barədə ümumi normaları ilə tənzimlənir. Lakin aqtı-satqı müqaviləsinin ayrı-ayrı növləri ilə əlaqədar Mülki Məcəllədə xüsusi normalar müəyyənləşdirildikdə, həmin xüsusi normalar tətbiq edilir. Məsələn, MM-in 615-ci maddəsinə əsasən, əgər pərakəndə alqı-satqı müqaviləsində, o cümlədən alıcının qoyulduğu standart formaların şərtlərində ayrı qayda nəzərdə tutulmayıbsa, pərakəndə alqı-satqı müqaviləsi satıcının alıcıya kassa və ya əmtəə çekinin və ya

¹ Цмуми мцгавилиянин анлайышы ММ-ин 404.1-жи маддясиндя верилмишдир.

malın ödənildiyini təsdiq edən digər sənədi verdiyi andan lazımi formada bağlanmış sayılır.

Müqavilənin predmeti müxtəlif daşınar (əmtəə, mal və s.) və daşınmaz əşyalar (ev, tikili, mənzil və s.) ola bilər. Alqı-satqı müqaviləsinin predmetini təşkil edən bəzi əşya və qeyri-maddi əmlak nemətləri üçün qanunvericilikdə xüsusi qaydalar müəyyən olunmuşdur. Məsələn, alqı-satqı müqaviləsi haqqında ümumi normalar (MM-in 567-607-ci maddələri) heyvanların, quşların və balıqların alqı-satqısını (MM-in 608-613-cü maddələri), daşınmaz əşyaların alqı-satqısını (MM-in 646-650), tələblərin və digər hüquqların alqı-satqısını (MM-in 651-654-cü maddələri) tənzimləyən xüsusi normalara zidd olmadıqda tətbiq edilir.

Alqı-satqı müqaviləsinin predmetini təşkil edən əmlak istehlakçılar (yəni şəxsi tələbatını ödəmək məqsədilə mal, iş və xidmətlərdən istifadə edən, onları alan, sifariş verən, yaxud almaq və ya sifariş vermək niyyətində olan şəxs) üçün nəzərdə tutulduqda yuxarıda göstərilənlərdən əlavə, «istehlakçıların hüquqlarının müdafiəsi haqqında» Azərbaycan Respublikası qanununun tələblərinə, eləcə də, qanunvericiliyinə uyğun məcburi tələbləri müəyyənləşdirən dövlət standartlarına, farmakoloji, sanitariya normaları, qaydaları və digər sənədlərə, sertifikatlaşdırma sisteminin qaydaları üzrə sertifikatlaşdırılmış məhsulun müəyyən edilmiş tələblərə uyğunluğunu təsdiq etmək üçün verilmiş uyğunluq sertifikatına və s. uyğun olmalıdır.

Mülki dövriyyəsi qadağan olunmuş əşyalar alqı-satqı müqaviləsinin predmeti ola bilməz. «Mülki dövriyyənin müəyyən iştirakçılara mənsub ola bilən və dövriyyədə olmasına xüsusi icazə əsasında yol verilən (mülki dövriyyəsi məhdudlaşdırılmış) əşyaların siyahısı haqqında» Azərbaycan Respublikasının 23 dekabr 2003-cü il tarixli qanununda¹ göstərilir: «Azərbaycan Respublikası Mülki Məcəlləsinə uyğun olaraq mülki dövriyyənin müəyyən iştirakçılara mənsub ola bilən və dövriyyədə olmasına xüsusi icazə əsasında yol verilən (mülki dövriyyəsi məhdudlaşdırılmış) əşyaların siyahısı aşağıdakı kimi müəyyən edilsin:

hərbi silah və sursat istehsal etmək üçün avadanlıq;

¹ «Азәрбайжан» гязети, 2004-жц ил 14 феврал.

döyüş təyinatlı hərbi texnikanı istehsal etmək üçün avadanlıq;

xidməti və müki silah;

kosmik-peyk rabitə vasitələri, xüsusi məxfi rabitə vasitələri və şifrləri, bu vasitələrin və şifrlərin istehsalı üçün nəzərdə tutulan avadanlıq;

qızılın və digər qiymətli metalların, neftin və neft məhsullarının tullantılarının emalı vasitələri;

ionlaşdırıcı şua mənbələri, o cümlədən radioaktiv maddələr, belə mənbələrin və maddələrin istehsalı üçün nəzərdə tutulan avadanlıq, təsərrüfat-məişət və tibbi əhəmiyyətli aparatlar istisna olmaqla, şua verən aparatlar;

qiymətli kağızların çap edilməsi üçün avadanlıq və belə avadanlığın istehsalı üçün avadanlıq;

qanunla Azərbaycan Respublikasının ərazisində dövriyyəsi məhdudlaşdırılan narkotik vasitələr, psixotrop maddələr və prekursonlar, Azərbaycan Respublikasının ərazisində dövriyyəsinə nəzarət edilən psixotrop maddələr və prekursorlar, narkotik vasitə və psixotrop maddələrin istehsalında istifadə edilən və dövriyyəsinə nəzarət edilən avadanlıq;

partlayıcı maddələr və qurğular, tez alışan maddələr və pirotexniki məmulatlar;

ozondağıdıcı maddələr və tərkibində belə maddələr olan məhsullar;

narkotik vasitələrə və psixotrop maddələrə aid olmayan güclü təsir edən və ya zəhərli maddələr, həmin maddələri hazırlamaq və ya emal etmək üçün avadanlıq;

gizli qaydada informasiya alınması üçün nəzərdə tutulmuş texniki vasitələr;

radiomüşahidə və radionəzarət aparmaq üçün geniş tezlik diapazonlu radioqəbuledici qurğular;

müvafiq icra hakimiyyəti orqanı tərəfindən müəyyən edilən güc meyarı həddindən artıq olan radioötürücülər».

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2 sentyabr 2002-ci il tarixli Fərmanı ilə təsdiq edilmiş «Xüsusi razılıq (lisenziya) tələb olunan fəaliyyət növlərinin Siyahısı»na¹ əsasən, əlvan metal, tərkibində qiymətli metallar və daşlar olan sənaye və istehsal tullantılarının tədarükü, emalı və satışına Azərbaycan Respublikası

¹ «Щцгуги дювлят вя ганун» журналы, 2002, №12, с.14-15.

İqtisadi İnkişaf Nazirliyinin, neft və qaz məhsullarının satışına Azərbaycan Respublikasının Yanacaq və Energetika Nazirliyinin, etil (yeyinti) spirtinin və alkoqollu içkilərin, eləcə də tütün məmulatlarının satışına şəhər və rayon (şəhər rayonları istisna olmaqla) icra hakimiyyəti orqanlarının və s. lisenziyası əsasında yol verilir.

Azərbaycan Respublikası MM-in əşyaların alqı-satqısı haqqında müddəaları auksion satışı çərçivəsində, icraat və ya digər məhkəmə tədbirləri əsasında əşyaların əldə edilməsinə, habelə qiymətli kağızların və ya ödəniş vasitələrinin və elektrik enerjisinin əldə edilməsinə tətbiq olunmur (MM-in 605-ci maddəsi). Belə ki, həmin münasibətlər digər qanunvericilik aktları ilə tənzimlənir. Məsələn, elektrik və istilik enerjisinin, təbii qazın, suyun satıcıları ilə büdcədən maliyyələşən idarə və təşkilatlar arasında qarşılıqlı münasibətlər Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 2002-ci il 18 mart tarixli, 44№-li qərarı ilə təsdiq edilmiş, «Elektrik və istilik enerjisinin, təbii qazın və suyun satıcıları ilə Azərbaycan Respublikasının Maliyyə Nazirliyi və dövlət büdcəsi vəsaitinin baş sərəncamçıları arasında qarşılıqlı münasibətlərin tənzimlənməsi barədə Qaydalar»¹ əsasında həll edilir.

Başqa bir misal: vergi orqanları tərəfindən öz səlahiyyətləri çərçivəsində keçirilən vergi nəzarəti zamanı aşkar edilən aksiz markaları ilə markalanmalı olan markalanmamış və ya saxta aksiz markaları ilə markalanmış malların dövlət nəfinə keçməsi haqqında məhkəmə orqanlarının qərarlarının qüvvəyə minməsindən sonra qanunvericiliyə uyğun olaraq satışın təşkil olunması 26 avqust 2003-cü tarixdə Azərbaycan Respublikasının Vergilər Nazirliyində təsdiq olunmuş (Əmr№V-162) və 25 dekabr 2003-cü il tarixdə Azərbaycan Respublikasının Ədliyyə Nazirliyində dövlət qeydiyyatına (Qeydiyyat №3020) alınmış «Məhkəmələrin qərarı ilə müsadirə edilmiş aksiz markası olmayan və ya saxta aksiz markaları ilə markalanmış malların satışının təşkili Qaydaları»² ilə tənzimlənir.

¹ «Щцгуги дювлят вя ганун» журналы, 2002, №5-6. 14.

² «Щцгуги дювлят вя ганун» журналы, 2004, №4, с.12-14.

Alqı-satqı müqaviləsində tərəflərin hüquq və vəzifələri bir-biri ilə sıx əlaqədədir. Belə ki, alqı-satqı müqaviləsində satıcının vəzifələrini aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

- satıcı alqı-satqı müqaviləsində nəzərdə tutulan əşyanı alıcıya verməyə borcludur (MM-in 568.1-ci maddəsi);

- satıcı əşyanı alıcıya verməklə bir vaxtda, əgər müqavilədə başqa qayda nəzərdə tutulmayıbsa, onun ləvazimatını, habelə əşyaya aid olan, qanunvericilikdə və ya müqavilədə nəzərdə tutulan sənədləri də (texniki pasportu, keyfiyyət sertifikatını, istisar təlimatını və i.a.) verməyə borcludur (MM-in 568.2-ci maddəsi);

- satıcı əşyanı alıcıya təhvil vermək yolu ilə və ya alıcının ixtiyarına vermək yolu ilə alıcıya çatdırılmalıdır (MM-in 570-ci maddəsi);

- satıcı alıcıya üçüncü şəxslərin hüquqlarından azad əşya verməlidir (MM-in 572-ci maddəsi);

- satıcı alqı-satqı müqaviləsində müəyyənləşdirilmiş miqdarda əşyanı satıcıya verməlidir (MM-in 577-578-ci maddələri);

- satıcı alıcıya tərəflərin razılaşdığı çeşiddə (növdə, modeldə, ölçüdə, rəngdə və ya digər əlamətdə) əşyalar verməyə borcludur (MM-in 579-cu maddəsi);

- satıcı alıcıya keyfiyyəti alqı-satqı müqaviləsinə uyğun gələn əşya verməyə borcludur. Satılan əşyanın keyfiyyəti barəsində məcburi tələblər olduqda, sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olan satıcı alıcıya məcburi tələblərə uyğun gələn əşya verməyə borcludur (MM-in 581-ci maddəsi);

- satıcı alıcıya alqı-satqı müqaviləsinin komplektlik haqqında şərtlərinə uyğun gələn əşya verməyə borcludur. Alqı-satqı müqaviləsində əşyanın komplektliyi müəyyənləşdirilmədikdə, satıcı alıcıya komplektliyi işgüzar dövriyyə alətləri ilə və ya adətən irəli sürülən digər tələblərlə müəyyənləşdirilən əşya verməyə borcludur (MM-in 590-cı maddəsi);

- əgər alqı-satqı müqaviləsində ayrı qayda nəzərdə tutulmayıbsa və öhdəliyin mahiyyətində ayrı qayda irəli gəlmirsə, satıcı alıcıya əşyanı tarada və (və ya) qabda verməlidir, amma xarakterinə görə taralaşdırılması və (və ya) qablaşdırılması tələb olunmayan əşya istisna təşkil edir (MM-in 593-cü maddəsi).

Alqı-satqı müqaviləsində ikinci tərəf olan alıcının da hüquq və vəzifələri Azərbaycan Respublikası MM-də öz əksini tapmışdır. Bunlara alıcının əşyanı qəbul etmək, alınmış əşyanın qiymətini ödəmək vəzifələri, eləcə də müqavilənin lazımınca icra edilməməsi barədə satıcıya məlumat vermək vəzifəsi və s. daxildir.

Satıcı alqı-satqı müqaviləsində nəzərdə tutulan əşyaları müqaviləyə uyğun gəlməyən çeşiddə verdikdə alıcı onları qəbul etməkdən və ödəməkdən imtina edə bilər, ödəniş olduqda isə ödədiyi pul məbləğinin qaytarılmasını tələb edə bilər. Əgər satıcı alıcıya alqı-satqı müqaviləsinə uyğun çeşiddə əşyalarla yanaşı, çeşid haqqında şərti pozmaqla əşyalar verərsə, alıcının ixtiyarı var ki, öz seçimi ilə:

- çeşid haqqında şərtə uyğun gələn əşyaları qəbul etsin, qalan əşyalardan isə imtina etsin;
- verilmiş əşyaların hamısından imtina etsin;
- çeşid haqqında şərtə uyğun gəlməyən əşyaların müqavilədə nəzərdə tutulan çeşiddə əşyalarla əvəz olunmasını tələb etsin.

Alqı-satqı müqaviləsinin şərtinə uyğun gəlməyən çeşiddə əşyalardan imtina edərkən və ya çeşid haqqında şərtə uyğun gəlməyən malların əvəz olunması tələbini irəli sürərkən alıcı həmin malları ödəməkdən imtina edə bilər, onları ödəmiş olduqda isə ödədiyi pul məbləğinin qaytarılmasını tələb edə bilər (MM-in 580-cı maddəsi).

Alqı-satqı müqaviləsinin tələblərinin pozulmasının digər hallarında da (alıcıdan əşyanın geri alındığı halda satıcının məsuliyyəti – MM-in 573-cü maddəsi, əşyanı vermək, vəzifəsinin icra edilməməsinin nəticələri – MM-in 575-ci maddəsi, əşyaya aid ləvazimatı və sənədləri vermək vəzifəsinin icra edilməməsinin nəticələri – MM-in 576-cı maddəsi, əşyanın miqdarı haqqında şərtin pozulmasının nəticələri – MM-in 578-ci maddəsi, lazımi keyfiyyətli olmayan əşyanın verilməsinin nəticələri – MM-in 587-ci maddəsi və s.) tərəflərin məsuliyyəti müvafiq normalarla tənzimlənir.

Alqı-satqı müqaviləsinin xüsusi növləri olan pərakəndə alqı-satqı müqaviləsinin, heyvanların, quşların və balıqların alqı-satqı müqaviləsinin, malların göndərilməsi müqaviləsinin, daşınmaz əşyaların alqı-satqı, faktoring və sınağa üçün alqı-satqı müqaviləsinin tənzimlənməsinin xüsusi qaydaları mülki qanunvericiliyin müvafiq normaları ilə tənzimlənir.

§2. Faktoring müqaviləsi

Faktoring müqaviləsi sahibkarlıq fəaliyyəti sahəsində geniş yayılmış mülki-hüquqi müqavilələrin bir növüdür. Bu, alqı-satqı müqaviləsinin xüsusi halı, variantı, başqa sözlə, alqı-satqı müqaviləsinin dəyişmiş, səciyyəvi keyfiyyət əlamətləri ilə xüsusiləşmiş forması, növüdür.

Azərbaycan Respublikası MM-in 655.1-ci maddəsinə əsasən, faktoring pul tələbiin güzəşt edilməsi müqabilində maliyyələşdirmədir.

Faktoring müqaviləsi Azərbaycan Respublikası MM-in qanunvericiliyimizə gətirdiyi yeniliklərdən biridir. 2000-ci il sentyabrın 1-dən qüvvəyə minmiş yeni Mülki məcəlləsizə qədər qüvvədə olmuş mülki qanunvericilikdə inkişaf etmiş dünya ölkələrində geniş yayılmış bu anlayışdan istifadə olunmamışdır. Doğrudur, «Azərbaycan Respublikasında banklar və bank fəaliyyəti haqqında» 1996-cı il 14 iyun tarixli qanunun 27-ci hissəsində «faktoring müqaviləsi» ifadəsindən bilavasitə istifadə olunmasa da, faktiki olaraq, bu müqaviləyə istinad olunmuş və kredit təşkilatları tərəfindən həyata keçirilən fəaliyyətin bir növü (üçüncü şəxslərdən pul formasında öhdəliklərin icrasını tələb etmək hüququnun alınması) kimi xarakterizə olunmuşdur.

Faktoring sözü latınca «faktor» sözündən olub «başqa şəxslərin hesabına hərəkət edən şəxs» mənasında işlədilir.¹ Faktoring sözünün mənşəyi barədə hüquq ədəbiyyatında² və iqtisadi ədəbiyyatda³ başqa fikirlər də vardır.

¹ Скаридов А.С. Международное частное право: СПб., Изд-во «Полиус», 1998. с.142; Гражданское и торговое право капиталистических государств: Учебник. М., «Международные отношения», 1993, с.386.

² Факторинг инэилисжя «факторй» сюзцндян олуб, щярфян «тижарят контору» мянасыны ифадя едир. (Бах: банковское дело. Учебник / Под редакцией В.И.Колесникова. М., 1998, с.100); Башга бир мцлащизияя эюрэ, факторинг инэилис дилиндя «факторинг» сюзцндян олуб нцмайяндялик, аэентлик сюзцнцн хцсуи формасыдыр вя малиййя аэенти, васитячиси мянасыны верир (Гражданское право. Учебник. Часть 2 / Под редакцией А.П.Сергеева, ю.К.Толстого. – М., «Проспект», 1997, с.439).

³ Факторинг мцвяккил, васитячи сюзцндян олуб, малиййялящдирмя системидир. Бу истемя мцвафиг оларэг, мал тядарцкчцц юдямянин бюйцк щиссясини дярщал алмаг (мябляын 70 фаизиндян 80 фаизиня гядярини), боржларын там юдянилмясиня зяманят зяманят вермяк, щесабларын идаря олунмасы хяржлярини азалтмаг мягсядиля факторинг компанийаларынын тижарят сазищляри цзря гысамцддятли тядляблярля башгасына эцзящя эедир. Факторинг цзря кредитин мцддяти адятян 90 эцндян 120 эцня гядяр олур, фаиз нормасы ися рясми учот нормасындан 2-4 фаиз чохдур. Факторинг компанийаларындан йыбылан хидмятлярэ эюрэ юдямя мцгавиля дйяринин 2 фаизиня гядярини тящкил едир. (Бах: Русжа-азярбайжанжа базар игтисадиййаты терминляри лцэяти. Тяртиб едянляр П.Я.Гурбанов вя гейриляр. Багы, «Азярнящр», 1993, с.72). Башга бир игтисади ядябиййатда эюстярилир ки, факторинг инэилисжя «афлещкн» сюзцндян олуб, щярфян «тижарят контору» мянасыны ифадя едир (Бах: Фейзуллабяйли И.Я., Байрамов Я.И., Ялизадя А.Ш., Оружов Ш.О. Тяляб, тялябат, базар вя маркетинг. Багы, 1998, с.225).

Faktoring müqaviləsinə görə bir tərəf (faktor) üçüncü şəxs (borclu) barəsində müştərinin (kreditorun) üçüncü şəxsə mal verməsindən, işlər görməsindən və ya xidmətlər göstərilməsindən irəli gələn pul tələbinin hesabına digər tərəfə (müştəriyə) pul vəsaiti verir və ya verməyi öhdəsinə götürür, müştəri isə bu pul tələbini faktora güzəşt edir və ya etməyi öhdəsinə götürür (MM-in 655.1-ci maddəsi).

Bazar iqtisadiyyatına keçid şəraitində respublikamızın mülki qanunvericiliyinin mülki dövriyyənin təmin edilməsində, sahibkarlıq fəaliyyətinin dəstəklənməsində, sərbəst bazar münasibətlərinin inkişafına şərait yaradılmasında ifadə olunan əsas məqsəd və vəzifələrinin həyata keçirilməsində faktoring müqaviləsinin böyük əhəmiyyəti vardır.

Hüquq ədəbiyyatında haqlı olaraq qeyd edildiyi kimi, faktoring müqaviləsindən geniş miqyasda istifadə edilməsi kommersiya əməliyyatlarının həyata keçirilməsinin ən səmərəli və məqsədyönlü vasitələrindən biridir. Belə ki, müştəridən pul tələbini satın alan faktor göstərdiyi xidmətlərin əhatə dairəsini genişləndirir və bununla əlavə gəlir mənbəyi əldə edir. Üçüncü şəxsə mal verməsindən, işlər görməsindən və xidmətlər göstərməsindən irəli gələn pul tələbini faktora güzəşt etməklə faktordan pul vəsaiti (maliyyə mənbəyi) alan müştəri (müəssisə) vaxtından qabaq ödəniş almaq yolu ilə öz vəsaitinin dövriyyəsini sürətləndirir. Faktoring müqaviləsinin əhəmiyyəti həm də onunla şərtlənir ki, müştəri üçüncü şəxs üçün göndərdiyi (verdiyi) malın, gördüyü işin və ya göstərdiyi xidmətin ödəniş haqqını ondan almağı gözləmədən, həmin ödəniş məbləğini (pul vəsaitini) faktordan (banklardan və digər kredit təşkilatlarından) alır. Faktor pul vəsaitini müştəriyə onun üçüncü şəxsə mal verməsindən, işlər görməsindən və ya xidmətlər göstərməsindən irəli gələn pul tələbinin hesabına verir. Vaxtından qabaq ödənişi (pul vəsaitini) əldə etməklə vaxtda udan müştəri aldığı pul vəsaitini həyata keçirdiyi təsərrüfat, sahibkarlıq və digər iqtisadi fəaliyyət növünə yönəldir, bununla məşğul olduğu fəaliyyətin rentabelliyini artırır və kapitaldan daha səmərəli

istifadə etmək imkanı qazanır. Sərbəst pul vəsaitinə malik olan faktor isə müştərini maliyyələşdirir, bunun müqabilində gəlir götürür.¹

Bazar iqtisadiyyatına keçid dövründə faktoring fəaliyyətə yeni başlayan və sürətlə inkişaf edən şirkətlər üçün olduqca əlverişlidir. Belə ki, bu xidmətdən kredit və iş təcrübəsi olmayan firmalar da istifadə edə bilirlər. Faktoring adı kreditdən fərqli olaraq, verilmiş vəsaitin qaytarılmasının konkret müddətlərini nəzərdə tutmur. Belə ki, faktoring fasiləsiz və müddətsiz maliyyələşdirmədir.²

Faktoring müqaviləsi tərəflərin hüquq və vəzifələrinin yaranması anına və müqavilənin bağlanması qaydasına görə konsepsual və borclu barəsində kreditorun üçüncü şəxsə mal verməsindən, işlər görməsindən və ya xidmətlər göstərməsindən irəli gələn pul tələbinin hesabına müştəriyə pul vəsaiti verir, müştəri isə bu pul tələbini faktora güzəşt edirsə, bu real faktoring müqaviləsidir.

Real faktoring müqaviləsinin bağlanmış hesab edilməsi üçün tərəflərin müqaviləni mülki qanunvericilikdə müəyyən olunmuş qaydada imzalamaları ilə yanaşı, faktorun müştəriyə pul vəsaitini də verməsi tələb olunur.

Konsepsual faktoring müqaviləsinin bağlanmış hesab edilməsi üçün həmin müqavilənin bütün mühüm şərtləri barədə tərəflərin razılığa gəlmələri, mülki qanunvericilikdə müəyyən olunmuş qaydada müqaviləni imzalamaları kifayət edir. Faktor müştəriyə pul vəsaiti verməyi öhdəsinə götürdüyü və müştəri isə pul tələbini faktora güzəşt etməyi öhdəsinə götürdüyü andan, yəni müqavilə bağlandığı andan tərəflərin hüquq və vəzifələri əmələ gəlir.

Faktoring müqaviləsi qarşılıqlı (sinallaqmatik və yaxud ikitərəfli) müqavilədir, yəni bu müqavilə tərəflər üçün həm hüquqlar, həm də vəzifələr əmələ gətirir. Başqa sözlə, faktoring müqaviləsinə görə hüquqlar əldə edən tərəf, qarşı tərəfə münasibətdə həm də vəzifələr daşıyır. Faktoring müqaviləsi əvəzli müqavilədir, yəni həmin müqaviləni bağlayan tərəflər müqavilə şərtlərinin icrası nəticəsində qarşı tərəfdən müəyyən qarşılıqlı əvəz alırlar. Məsələn, faktor müştəriyə pul verir və ya verməyi öhdəsinə götürür, bunlardan əlavə, müqavilədə nəzərdə tutulan hallarda

¹ Аллашвердиев С.С. Азербайжан Республикасынын Милки шцугу, БЫ жилд. Дярслик. Бакы, «Диэста» няшрийаты, 2001, с.147.

² Хягани Таыйев. Факторинг нядир? // «Ганунчулуг» журналы, 2002-жи ил, №1, с.45-47.

(MM-in 655.4-cü maddəsinə bax) faktor müştəri üçün mühasibat uçotunun aparılması, habelə müştəriyə güzəşt predmeti olan pul tələbləri ilə bağlı digər maliyyə xidmətlərini göstərir, əvəzində isə müəyyən faizlər (pul məbləği) əldə edir.

Müqavilənin tərəfləri kimi faktor və müştəri çıxış edir. Üçüncü şəxs (borclu) faktoring müqaviləsində tərəflərlə bilavasitə əlaqədə olsa da, bu münasibətlər faktoring müqaviləsinin predmetinə daxil olmur.

Mülki qanunvericilikdə faktor kimi çıxış edən tərəfin dairəsi imperativ qaydada məhdudlaşdırılmışdır. Belə ki, MM-in 655.6-cı maddəsinə əsasən, faktoring müqavilələri faktor kimi banklar və digər kredit təşkilatları, habelə bu cür fəaliyyəti həyata keçirməyə icazəsi olan başqa kommersiya təşkilatları bağlaya bilərlər. Bank fiziki və hüquqi şəxslərin pul vəsaitini depozitə cəlb etmək, həmin vəsaiti müddətlilik və faizlə geri qaytarmaq şərti ilə öz adından və öz hesabına yerləşdirmək, fiziki və hüquqi şəxslərin hesablarını almaq və aparmaq əməliyyatlarının məcmusunu həyata keçirmək üçün müstəsna hüquqa malik kredit təşkilatıdır. Kredit təşkilatı isə öz fəaliyyətinin əsas məqsədi kimi mənfəət götürmək üçün Milli Bankın lisenziyası (xüsusi icazəsi) əsasında qanunda nəzərdə tutulmuş bank əməliyyatlarını aparmaq hüququna malik olan hüquqi şəxsdir. Qanuna əsasən, bank olmayan kredit təşkilatı ayrı-ayrı bank əməliyyatlarını həyata keçirmək üçün Milli Bankdan lisenziya almış hüquqi şəxsdir.

Faktoring müqaviləsində faktora münasibətdə qarşı tərəf kimi müştəri çıxış edir. Müştəri, adətən, kommersiya təşkilatları olur, lakin faktoring müqaviləsində digər şəxslərin də müştəri qismində çıxış etməsi istisna olunmur.

Müqavilənin predmetini güzəşt edilən pul tələbi təşkil edir. Güzəşt edilən bu pul tələbi faktoring müqaviləsi başlanan zaman mövcud olmalı, mövcud və ya gələcək tələblərin güzəştlərini nəzərdə tuta bilər.

Faktoring müqaviləsinin forması qanunda imperativ qaydada müəyyən edilmişdir. Belə ki, MM-in 655.5-ci maddəsinə əsasən, faktoring müqaviləsi yazılı formada bağlanmalıdır. Lakin müqavilənin sadə yazılı formada və yaxud notariat qaydasında təsdiqlənən formada bağlanması məsələsi tərəflərin hər hansı birinin tələbi ilə edilə bilər.

Müqavilənin məzmununu faktoring müqaviləsinin tərəflərinin – faktorun və müştərinin hüquq və vəzifələri təşkil edir. Məsələn, müştərinin vəzifəsi pul tələbini faktora güzəşt etməkdən, bu barədə bütün məlumatı faktora verməkdən, pul tələblərinin güzəşti barədə borcluya bildiriş verməkdən, pul tələblərinin güzəşti barədə borcluya bildirir verməkdən (MM-in 655.2-ci maddəsi) və s. ibarətdir. Bunlardan əlavə müştəri faktor qarşısında öhdəliyinin icrasını təmin etmək məqsədilə də borcluya olan pul tələbini faktora güzəşt edə bilər (MM-in 655.3-cü maddəsi).

Faktoring müqaviləsinin iştirakçıları arasında münasibətlərin qanunda öz əksini tapmış münasibətləri aşağıdakılardır:

- faktoring müqaviləsinin mövcud və ya gələcək tələblərin güzəştini nəzərdə tutan hər hansı müddəası onun iştirakçıları arasında münasibətlərdə yalnız o halda etibarlıdır ki, həmin tələblər müqavilənin bağlandığı an mövcud olsun.

- faktoring müqaviləsinin gələcək tələblərin güzəştinə əsas verən hər hansı müddəası tələblərin verilmə üzrə hansısa əlavə hərəkətlər edilmədən əmələ gəlmiş məqamda faktora keçməsinə bildirir.

Faktoring müqaviləsində müştərinin hüquqlarının faktora hansı dərəcədə keçməsi də tənzimlənə bilər. Əgər borclu müştəridən və ya müştərinin vəkaləti ilə faktordan güzəşt barəsində yazılı bildiriş almışdırsa, ödənişi faktora həyata keçirməlidir. Bildiriş yalnız o halda etibarlıdır ki, güzəşt edilmiş tələbləri və borclunun ödənişi həyata keçirdiyi və ya hesabına həyata keçirdiyi faktoru kifayət qədər dəqiq göstərsin və bildirişin verildiyi an və ya daha əvvəl bağlanmış müqavilədən irəli gələn tələblərə aid olsun. Əgər borclu başqa şəxsin ödənişi həyata keçirməkdə üstünlük hüququndan xəbərdardırsa, Mülki Məcəllənin 657.4-cü maddəsinə uyğun ödənişini həyata keçirmək vəzifəsi aradan qalxır.

Borclunu faktora ödəniş nəticəsində borcdan azad edən digər əsaslardan asılı olmayaraq, borcdan azad edilmə o halda ödənişin nəticəsi olur ki, həmin ödəniş Mülki Məcəllənin 657.4-cü maddəsinə uyğun həyata keçirilir. Əgər faktor borcludan müqavilə əsasında əmələ gəlmiş tələb üzrə məbləğ ödəməyə tələb edərsə, borclu həmin müqavilədən irəli gələn və müştərinin ondan ödəniş tələb etdiyi halda

irəli sürə biləcəyi bütün etirazları faktora bildirə bilər. Borclu güzəşt haqqında yazılı bildirişin verildiyi məqamda müştəriyə qarşı olan tələblərin ödənilməsinə dair hər hansı hüququ da qarşılıqlı əvəzləndirmə çərçivəsində faktora qarşı etiraz kimi irəli sürə bilər.

Mal göndərən alqı-satqı müqaviləsi üzrə öhdəlikləri icra etməməsi, lazımınca icra etməməsi və ya icranı gecikdirməsi özlüyündə borcluya faktora ödədiyi məbləğin qaytarılmasını tələb etmək hüququ vermir. Əgər borclu hər hansı tələb üzrə faktora ödədiyi məbləğin qaytarılmasını tələb etmək hüququna malikdirsə, faktordan həmin məbləğin qaytarılmasını yalnız o halda tələb edə bilər ki, faktor bu tələb üzrə mal göndərənə ödəmə öhdəliyini icra etməsin və ya borclunun ödənişinin aid edildiyi mallar barəsində müqavilənin müştəri tərəfindən yerinə yetirilmədiyini, lazımınca yerinə yetirilmədiyini və ya yerinə yetirilməsinin gecikdirildiyini bildiyi məqamda icra etsin. Əgər müştəri faktoring müqaviləsi əsasında hər hansı tələbi faktora güzəşt edərsə, onda əvvəla, faktor tərəfindən tələbin hər hansı növbəti güzəştinə və ya hər hansı sonrakı tələb alana Mülki Məcəllənin 657.4-657.8-ci maddələri ilə tərzdə tətbiq edilir ki, sonrakı tələb alan sanki faktordur, ikincisi isə növbəti güzəşt haqqında borcluya ünvanlanmış bildiriş həm də faktora ünvanlanmış bildiriş olur.

Mülki Məcəllənin həmin müddəaları faktoring müqaviləsi ilə qadağan olunmuş sonrakı güzəştə tətbiq edilmir (MM-in 657-ci maddəsi).

MM-in qeyd edilən müddəalarından ayrı qayda irəli gəlmirsə, faktoring müqaviləsinə tələblərin alqı-satqısı və verilməsi haqqında MM-in 651-654-cü maddələrin müddəaları tətbiq olunur (MM-in 656-cu maddəsi).

Faktoring müqaviləsi Beynəlxalq xüsusi hüquqda mühüm əhəmiyyət kəsb edən hüquq institutlarından biridir. Belə ki, bazar iqtisadiyyatı inkişaf etdikdə, sahibkarlıq fəaliyyətinin həyata keçirilməsinin daha çevik və səmərəli vasitələrinin axtarılmasının aktuallığı artdıqca, təsərrüfat subyektlərinin arasında münasibətlərin daha sıx, sabit və davamlı xarakter alması ilə faktoring müqaviləsinin beynəlxalq mülki dövriyyədə rolu və əhəmiyyəti artmağa, faktoring müqaviləsi xarici ticarət münasibətlərində geniş tətbiq olunmağa başlamışdır.

Məhz bu səbəblərdən faktoring müqaviləsinin və bu müqavilələrdən əmələ gələn hüquq münasibətlərinin beynəlxalq səviyyədə eyni qaydada tənzimlənməsi zərurəti yaranmış və Xüsusi Hüququn Unifikasiya edilməsi üzrə Beynəlxalq İnstitut (QTŞVKQF) tərəfindən «Beynəlxalq faktoring haqqında Konvensiya» layihəsi işlənib hazırlanmışdır. Həmin Konvensiya Kanadanın Ottava şəhərində 1988-ci il may ayının 28-də keçirilən diplomatik konfransda qəbul olunmuş, Fransa, ABŞ, İtaliya, Finlandiya, Çexoslovakiya, Nigeriya, Filippin və bir sıra digər dövlətlər tərəfindən imzalanmışdır.

Konvensiya ilk olaraq Fransa tərəfindən ratifikasiya olunmuş, İtaliya və Nigeriya tərəfindən ratifikasiya olunduqdan sonra isə (Konvensiyanın hüquqi qüvvə alması üçün onu imzalanmış dövlətlərdən ən azı üçü tərəfindən ratifikasiya olunması zəruridir) qüvvəyə minmişdir.

Beynəlxalq faktoring haqqında Ottava konvensiyasının müddəaları əsasən faktoring müqaviləsinin tərəflərinin ərazisində olduğu hüquq münasibətlərinə tətbiq olunur. Digər tərəfdən, Ottava Konvensiyası ilə həmin Konvensiyanı ratifikasiya etmiş dövlətlərin milli qanunvericiliyi arasında ziddiyət olduqda (konstitusiya və referendumda qəbul olunmuş aktlar istisna olmaqla) qeyd edilən Konvensiyanın normaları tətbiq edilir.

Ottava Konvensiyası ona qoşulmuş dövlətlərdə Beynəlxalq faktoring müqaviləsinin hüquqi tənzimlənməsində mühüm rol oynamaqla yanaşı, bu sahədə müxtəlif ölkələrin milli qanunvericiliyinin müsbət və mütərəqqi cəhətlərini özündə birləşdirən yetkin hüquqi sənəddir. Həmin Konvensiya müxtəlif hüquq sistemlərinə mənsub olan və müxtəlif inkişaf səviyyəsində olan dövlətlərin bu sahədə qanunvericilik aktlarının ünifikasiyası üzrə irəliyə doğru atılmış mühüm addımdır.

Beynəlxalq Faktoring haqqında Ottava konvensiyasının qeyd edilən cəhətləri və əhəmiyyəti nəzərə alınaraq, Azərbaycan Respublikası hələlik həmin Konvensiyaya qoşulmasa da, Azərbaycan Respublikası MM-in faktoring münasibətlərini tənzimləyən normaları (MM-in 655-657-ci maddələri) işlənib hazırlanarkən qeyd edilən Konvensiyanın normalarından istifadə olunmuşdur.

§3. Göndərmə müqaviləsi

Sahibkarlıq fəaliyyəti sahəsində ən çox yayılmış mülki-hüquqi müqavilələrdən biri də mal göndərmə müqaviləsidir.

Göndərmə müqaviləsinə görə mal göndərən – sahibkarlıq fəaliyyətini həyata keçirən satıcı istehsal etdiyi və ya satın aldığı malların sahibkarlıq fəaliyyətində və ya şəxsi, ailə, ev və digər bu cür istifadə ilə bağlı olmayan başqa məqsədlər üçün istifadə edilməkdən ötrü şərtləşdirilmiş müddətdə və ya müddətlərdə alıcıya verməyi öhdəsinə götürür (MM-in 627.1-ci maddəsi).

Anlayışından göründüyü kimi, göndərmə müqaviləsi sahibkarlıq fəaliyyəti sahəsində müqavilədir, aqti-satqı müqaviləsinin xüsusi növüdür. Ona görə MM-in alqı-satqı haqqında ümumi müddəaları (MM-in 567-607-ci maddələri) həmin Məcəllənin göndərmə müqaviləsinə aid bölməsinin (MM-in 627-645-ci maddələri) normalarına zidd olmadıqda malların göndərilməsi ilə əlaqədar münasibətlərin tənzimlənməsinə tətbiq olunur.

Hüquqi təbiətinə görə göndərmə müqaviləsi konsepsual, qarşılıqlı və əvəzli müqavilədir.

Müqavilənin forması MM-in 627.2-ci maddəsində imperativ formada müəyyən edilmişdir. Belə ki, göndərmə müqaviləsi yazılı formada bağlanmalıdır. Yəni göndərmə müqaviləsi şifahi formada bağlanırsa, bu, MM-in 333.2-ci maddəsinə əsasən, onun etibarsızlığına səbəb olur.

Göndərmə müqaviləsi bağlanarkən müqavilənin ayrı-ayrı şərtləri barəsindən tərəflər arasında ixtilaflar yarandıqda müqavilənin bağlanmasını təklif etmiş və digər tərəfdən həmin şərtlərin razılaşdırılmasına dair təklif almış tərəf, əgər tərəflər ayrı müddət barəsində razılığa gəlməyiblərsə, həmin təklifi aldığı gündən otuz gün ərzində müqavilənin müvafiq şərtlərinin razılaşdırılması üçün tədbirlər görməli və ya müqaviləni bağlamaqdan imtina etdiyi barədə digər tərəfə yazılı bildiriş göndərməlidir (MM-in 628.1-ci maddəsi).

Qeyd edilən müddətdə göndərmə müqaviləsinin müvafiq şərtlərinə dair təklif almış, onun şərtlərini razılaşdırmaq üçün tədbirlər görməmiş və müqaviləni bağlamaqdan imtina etdiyi barədə digər tərəfə bildiriş göndərməmiş tərəf

müqavilənin şərtlərinin razılaşdırılmasından böyün qacırılması nəticəsində dəyən zərərin əvəzini ödəməlidir.

Göndərmə müqaviləsinin məzmununu tərəflərin (mal göndərən – sahibkarın və alıcının) hüquq və vəzifələri təşkil edir.

Xüsusi subyekt olan mal göndərən (bu tərəf qismində yalnız fərdi sahibkar və kommersiya təşkilatı çıxış edə bilər) malları müqavilədə göstərilən dövrlərdə və qaydada, tam miqdarda, lazımi keyfiyyətdə göndərməlidir. Belə ki, tərəflər göndərmə müqaviləsinin qüvvədə olduğu müddət ərzində malların ayrı-ayrı partiyalar ilə göndərilməsini nəzərdə tutduqda və bu partiyaların göndərilməsi müddətləri (göndərmə dövrləri) müqavilədə müəyyənləşdirilmədikdə, mallar, əgər qanunvericilikdən, öhdəliyin mahiyyətindən və ya işgüzar dövrəyə adətlərindən ayrı qayda irəli gəlmirsə, bərabər partiyalar ilə aybaay göndərilməlidir.

Göndərmə müqaviləsində göndərmə dövrləri ilə yanaşı malların göndərilməsi cədvəli də (on günlük, günlük, saatlıq və i.ə.) müəyyənləşdirilə bilər.

Mallar alıcının razılığı ilə vaxtından qabaq göndərilə bilər. Vaxtından qabaq göndərilmiş və alıcı tərəfindən qəbul edilmiş mallar növbəti dövrdə göndərilməli olan malların miqdarına daxil edilir (MM-in 629-cu maddəsi).

Mal göndərən göndərmə müqaviləsinin tərəfi olan alıcıya və ya müqavilədə alıcı kimi göstərilmiş şəxsə malları yollama (vermə) üsulu ilə göndərir.

Göndərmə müqaviləsində alıcının mal göndərənə malları mal alanlara yollamaq (vermək) haqqında göstərişlər (yollama sərəncamı) vermək hüququnun nəzərdə tutulduğu halda mal göndərən malları yollama sərəncamında göstərilmiş mal alanlara yollayır (verir).

Yollara sərəncamının məzmunu və alıcı tərəfindən onun mal göndərənə verilməsi müddəti müqavilə ilə müəyyənləşdirilir. Əgər müqavilədə yollama sərəncamının verilməsi müddəti nəzərdə tutulmayıbsa, o, mal göndərənə göndərmə dövrünün çatmasına ən gec otuz gün qalmış verilməlidir.

Alıcının yollama sərəncamını müəyyənləşdirilmiş müddətdə verməməsi mal göndərənə ya göndərmə müqaviləsinin icrasından imtina etmək, ya da alıcıdan malları ödəməyi tələb etmək hüququ verir. Bundan başqa, mal göndərən yollama

sərəncamının verilməməsi ilə əlaqədar dəyən zərərin əvəzinin ödənilməsini tələb edə bilər (MM-in 630-cu maddəsi).

Qarşı tərəf olan alıcı MM-in 634-cü maddəsində nəzərdə tutulmuş qaydada malları qəbul etməklə, qəbul edilmiş malı məsuliyyətlə saxlamalı (MM-in 635-ci maddəsi), aldığı malın hesablaşma qaydasını və formasını gözləməklə haqqını ödəməlidir (MM-in 637-ci maddəsi).

XI fəsil. Sahibkarlıq fəaliyyəti sahəsində əşyanın istifadə verilməsinə yönələn müqavilələr

§1. İcarə müqaviləsi

Sahibkarlıq fəaliyyəti sahəsində əmlak istifadəsi ilə əlaqədar müqavilələrə aid edilən icarə müqaviləsi əmlak kirayəsi müqaviləsinin bir növüdür.

İcarə müqaviləsinə görə kirayə verən (icarəyə verən) kirayəçiyə (icarəçiyə) icarəyə götürdüyü obyektədən və ya hüquqdan istifadə ilə yanaşı bəhərdən istifadə etmək və gəlir götürmək hüququ da verir. İcarəçi icarəyə verənə müəyyənləşdirilmiş icarə haqqı ödəməyə borcludur (MM-in 700.1-ci maddəsi).

Müqavilə üzrə tərəflərin hüquq və vəzifələrinin yaranması anına görə, yəni müqavilənin bağlanmış hesab edilməsi anına görə icarə müqaviləsi konseptual müqavilədir. İcarə müqaviləsində tərəflər (icarəyə verən və icarəçi) müqavilə bağladıqları andan onlar üçün hüquq və vəzifələr əmələ gəlir, bunun üçün real müqavilələrdən fərqli olaraq, tərəflərdən biri tərəfindən müəyyən hərəkətlərin yerinə yetirilməsi (məsələn, müqavilə predmetinin verilməsi və s.) tələb olunmur.

İcarə müqaviləsi əvəzli müqavilədir. Belə ki, bu müqaviləyə görə, icarəyə verən icarəçidən müqavilədə müəyyənləşdirilmiş icarə haqqını alır, icarəçi isə icarəyə götürdüyü obyektədən və ya hüquqdan, eyni zamanda bəhərdən istifadə edir və gəlir götürür.

Tərəflər arasında hüquq və vəzifələrin bölünməsinin xarakterinə görə icarə müqaviləsi ikitərəfli (qarşılıqlı və yaxud sinallaqmatik) müqavilədir. İcarəyə verən icarəyə verilən əşyanın (torpaq sahəsinin, binanın, daşınar əşyanın, müəssisənin və s.) istifadə üçün yararlı vəziyyətdə olması, əşyanın müqavilədə qarantiya verilmiş xassələrə malik olması, üçüncü şəxslərin hər hansı hüquqları və iddialarının icarəyə

verilmiş əşyanın müqavilədə nəzərdə tutulmuş istifadəsinə mane olmaması və s. vəzifələr daşıyırsa, eyni zamanda o, müqavilədə müəyyənləşdirilmiş icarə haqqını almaq və s. hüquqlara malikdir.

İcarə müqaviləsinin əsasını təşkil edən normativ hüquqi aktlar arasında aparıcı rol Respublikamızın MM-ə məxsusdur. Belə ki, MM-in «İcarə» adlanan 34-cü fəslə (700-722-ci maddələr) icarə müqaviləsinin hüquqi əsasını təşkil edir. Bu fəsildə torpaq müqaviləsi icarə haqqında ümumi müddəalardan ayrı paraqrafda (706-722-ci maddələr) verilmişdir.

Əmlak kirayəsi müqaviləsinin xüsusi növü olduğundan icarə müqaviləsini tənzimləyən MM-in 700-705-ci maddələrinin müddəalarından ayrı qaydalar irəli gəlmirsə, torpaq icarəsi istisna olmaqla, icarə münasibətlərinə MM-in əmlak kirayəsi haqqında 33-cü fəslinin (675-699-cu maddələr) müddəaları müvafiq surətdə tətbiq edilir.

Mülki Məcəllə ilə yanaşı, icarə münasibətlərinin hüquqi tənzimlənməsində Azərbaycan Respublikasının «İcarə haqqında» Qanunu¹, Torpaq², Su³ və Meşə⁴ məcəllələri, «Torpaq islahatı haqqında» Azərbaycan Respublikası Qanunu⁵, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin «İcarəyə verilmiş dövlət əmlakından səmərəli istifadə olunması tədbirləri haqqında» fərmanı⁶, «Azərbaycan Respublikasında dövlət əmlakının icarəyə verilməsi mexanizminin təkmilləşdirilməsi haqqında» fərmanı⁷ Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin «Dövlət əmlakının (mənzil fondundan başqa) icarəyə verilməsi üçün icarə haqqının minimum

¹ 1992-ji il 30 aprelə qəbul edilmiş şümin Ganuna 1992-ji il 1 avqust, 1996-cı il 5 noyabr, 1998-ji il 28 dekabr, 2001-ji il 5 oktyabr, 2002-ji il 23 aprel, 22 noyabr və 3 dekabr tarixli qanunlarla yəvə və dəyişikliklər edilmişdir. Azərbaycan Respublikasının Qanunlar Kəlliliyyəti, I cild, Bakı, «Dizesta», 2001, c.157-162.

² Azərbaycan Respublikasının Torpaq Məyalləsi 1999-cu il 25 iyun qəbul edilmiş, 1999-cu il 8 avqust qəvəvə minmişdir, 2001-ji il 23 noyabr, 2002-ji il 19 aprel, 23 aprel, 3 dekabr, 2003-cü il 25 mart, 20 iyun, 2004-cü il 13 yanvar tarixli qanunlarla yəvə və dəyişikliklər edilmişdir. Azərbaycan Respublikasının Qanunlar Kəlliliyyəti, I cild, Bakı, «Dizesta», 2003, c.779-829

³ Azərbaycan Respublikasının Məyalləyər Kəlliliyyəti, I cild, Bakı, «Dizesta», 2002, c.851.

⁴ Azərbaycan Respublikasının Məyalləyər Kəlliliyyəti, I cild, Bakı, «Dizesta», 2002, c.885.

⁵ Azərbaycan Respublikasının Qanunlar Kəlliliyyəti, I cild, Bakı, «Dizesta», 2001, c.784.

⁶ Azərbaycan Respublikasının Qanunverijilik toplusu, 1997, №3, maddə 236; yəvə və dəyişiklik - 2001-ji il №10, maddə 640.

⁷ Azərbaycan Respublikasının Qanunverijilik toplusu, 1999, №8, maddə 493.

məbləğinin müəyyən edilməsi haqqında» qərarı¹, «İcarəyə götürülmüş əsas vəsaitlər üzrə təmir xərclərinin gəlirdən çıxılması Qaydalarının təsdiq edilməsi barədə» qərarı² mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

İcarə müqaviləsinin predmeti torpaq sahələri, binalar, daşınar əşyalar, hüquqlar və müəssisələr ola bilər (MM-in 700.2-ci maddəsi). İcarəyə xalq təsərrüfatının bütün sahələrində yol verilir və o, mülkiyyətin bütün formalarına və növlərinə aid olan əmlak barəsində tətbiq edilə bilər. İcarə münasibətlərinin obyektinə ola bilməyən əmlakın dairəsi və növləri Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyi ilə müəyyən edilir («İcarə haqqında» qanunun 3-cü maddəsi). Belə ki, əşyanın icarəyə verilməsi mülki dövriyyənin bir elementi olduğundan mülki dövriyyədən çıxarılmış əşyanın icarəyə verilməsinə yol verilmir. Məsələn, döyüş təyinatlı hərbi texnika, Azərbaycan Respublikasının milli mədəniyyət əmlakının Dövlət siyahısına daxil edilmiş obyektlər, xammal şəklində olan qiymətli metallar. Dövlət arxiv fondunun sənədləri və s. icarə müqaviləsinin predmeti ola bilməz.

Həmin əşyaların siyahısı «Mülki dövriyyədə olmasına yol verilməyən (mülki dövriyyədən çıxarılmış) əşyaların siyahısı haqqında» Azərbaycan Respublikasının 23 dekabr 2003-cü il tarixli Qanunu³ ilə müəyyənləşdirilmişdir.

Mülki Məcəlləyə uyğun olaraq, mülki dövriyyənin müəyyən iştirakçılarna mənsub ola bilən və dövriyyədə olmasına xüsusi icazə əsasında yol verilən (mülki dövriyyəsi məhdudlaşdırılmış) əşyaların siyahısı isə başqa qanunla tənzimlənir.⁴ Bunlara qızılın və digər qiymətli metalların, neftin, neft məhsullarının və təbii qazın hasilatı və emalı, neft və neft məhsulları tullantılarının emalı vasitələri və s. aiddir.

Meşə sahələri icarəyə verilərkən Azərbaycan Respublikası Meşə Məcəlləsinin, su obyektləri icarəyə verilərkən isə Azərbaycan Respublikası Su Məcəlləsinin həmin obyektlərindən xüsusi qaydaları barədə müddəaları nəzərə alınmaqla, mülki qanunvericiliyin müvafiq normaları tətbiq edilir.

¹ Azərbaycan Respublikasının Qanunvericilik Toplusu, 1999-cu il, №3, maddə 190; yəni Azərbaycan Respublikasının Qanunvericilik Toplusu, 2000-ci il, №3, maddə 248.

² Azərbaycan Respublikasının Qanunvericilik Toplusu, 2001-ci il, №1, maddə 52; yəni Azərbaycan Respublikasının Qanunvericilik Toplusu, 2003-cü il, №4, maddə 214.

³ Azərbaycan Respublikasının Qanunvericilik Toplusu, 2004, №2, maddə 55.

⁴ Azərbaycan Respublikasının Qanunvericilik Toplusu, 2004, №2, maddə 56.

İcarə müqaviləsi sadə yazılı formada bağlana və notariat qaydasında təsdiqlənə bilər.

Qanunvericilikdə nəzərdə tutulmuş bəzi hallarda, məsələn, meşə fondu sahələri icarəyə verilərkən, icarə müqaviləsi dövlət qeydiyyatına alınmalıdır.

İcarə müqaviləsinin qiyməti xüsusi diqqət tələb edən məsələlərdəndir. «İcarə haqqında» Azərbaycan Respublikası Qanununun 8-ci maddəsinə əsasən icarə haqqının məbləği və ödənilməsi qaydası müqavilədə şərtləşdirilir. Həm də icarə ödənişinin məbləği icarəyə götürülən əsas fondların dəyəri və vəziyyəti, müəssisənin inkişaf perspektivləri və digər amillər, habelə icarəyə götürülmüş əmlakın istismarından əldə edilməli olan minimum gəlir nəzərə alınmaqla müəyyənləşdirilir.

Dövlət əmlakının (mənzil fondundan başqa) icarəyə verilməsi üçün icarə haqqının minimum məbləği müvafiq icra hakimiyyəti orqanı tərəfindən müəyyən edilir. İcarə müqaviləsində başqa hal nəzərdə tutulmayıbsa, icarəyə götürülmüş əmlakın dəyərindən amortizasiya ayırmaları icarə haqqına daxil edilir. İcarəyə götürülmüş əmlakın təkrar istehsalını tamamilə icarəçi həyata keçirdikdə amortizasiya ayırmaları icarəyə verənə verilmir və yalnız icarəçiyə məxsus olur.

Qanunla müəyyən edilmiş hallar istisna olmaqla, dövlət əmlakı dövlət büdbəsindən maliyyələşən müəssisə və təşkilatlara məxsus olduqda icarə haqları 100 faiz dövlət büdcəsinə köçürülür, kommersiya fəaliyyəti göstərən müəssisə və təşkilatlarda isə 50 faizi həmin müəssisələrin sərəncamında qalır. Dövlət mülkiyyətində olan əmlakın icarəyə verilməsindən daxilolmalara nəzarət müvafiq icra hakimiyyəti orqanı¹ tərəfindən həyata keçirilir.

Zərərlə işləyən və az rentabelli müəssisələr icarə münasibətlərinə keçərkən müqavilədə mütərəqqi ixtisarla dotasiyanın məbləği, zərərlə işləmənin aradan qaldırılmasına, rentabelliyin yüksəldilməsinə dair öhdəliklər, icarə ödənişlərinin tutulmağa başlanacağı vaxt nəzərdə tutula bilər. İcarəyə verən zərərlə işləyən və az rentabelli dövlət müəssisələrinin icarə haqqının məbləği üzrə güzəştlər verə bilər.

¹ Azərbaycan Respublikasının İqtisadi İnkişaf Nazirliyi nəzarəti təşkilatı.

Dövlət tərəfindən tənzimlənən qiymətlər, tariflər, ödənişlər və ya amortizasiya normaları dəyişildikdə, inflyasiyanın sürəti kəskin artdıqda, habelə Azərbaycan Respublikasının qanunvericilik aktlarında nəzərdə tutulmuş başqa hallarda tərəflərdən biri icarə məbləğinin dəyişdirilməsini tələb edə bilər. Əmlakdan istifadənin müqavilədə nəzərdə tutulmuş şərtləri və ya əmlakın vəziyyəti icarəçinin cavabdeh olmadığı səbəblər üzündən xeyli pisləşdikdə icarəçinin hüququ var ki, icarə haqqının azaldılmasını tələb etsin. İcarəçi icarə haqqından savayı, Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyində nəzərdə tutulmuş vergiləri və digər tədiyyələri də ödəyir, bir şərtlə ki, bu icarəyə verənin vəzifəsinə daxil edilməsin. İcarə haqqı tərəflərin razılığı ilə natura, pul formalarında və ya qarışıq formada təyin edilə bilər.

İcarə müqaviləsi müəyyən müddətə bağlana bilər və yaxud müqavilədə müddət göstərilməyə bilər. İkinci halda icarə müqaviləsi qeyri-müəyyən müddətə bağlanmış sayılır.

İcarə müqaviləsi üzrə hüquq münasibətlərinin bağlandığı müddət bitdikdə xitam verilir (MM-in 689.1-ci maddəsi). Əgər hər hansı torpaq sahəsinin, hüququn və ya müəssisənin icarəsi müqaviləsi bağlanarkən icarə müddəti müəyyənləşdirilməyibsə, müqavilənin ləğvinə yalnız azı altı aylıq xəbərdarlıq müddətini gözləmək şərti ilə sonunda yol verilir (MM-in 704.1-ci maddəsi).

Yuxarıda qeyd edildiyi kimi MM-in 700.3-cü maddəsinə əsasən, icarəyə (MM-in 33-cü fəslə) fəslinin müddəaları tətbiq edilir. Lakin MM-in 704.2-ci maddəsində fərqli qayda müəyyən edilərək, imperativ formada göstərilmişdir ki, icarəçinin MM-in 691-ci maddəsinə (əmlak kirayəsi müqaviləsinin ləğv edilməsi müddətləri) uyğun olaraq müqaviləni ləğv etmək hüququ yoxdur.

İcarə müqaviləsi zamanı mülkiyyət məsələsi xüsusi diqqət tələb edən xüsusiyyətlərdən biridir. Belə ki, «İcarə haqqında» Azərbaycan Respublikası qanununun 9-cu maddəsinə əsasən, əmlakın icarəyə verilməsi bu əmlak üzərində mülkiyyət hüququnun verilməsinə səbəb olmur. İcarəçinin icarəyə götürdüyü əmlakdan istifadə nəticəsində əldə etdiyi məhsul və gəlir, habelə icarəyə götürülmüş əmlakdan alınan gəlir hesabına əldə etdiyi əmlak onun mülkiyyətidir. Əgər icarə müqaviləsində başqa hal nəzərdə tutulmayıbsa, icarəyə götürülmüş ərazidə icarəyə

verənin razılığı ilə icarəçinin vəsaiti hesabına tikilmiş, aparılması mümkün olmayan binalar və qurğular icarəçiyə məxsusdur. Müqavilənin müddəti qurtardıqda və ya müqavilə pozulduqda icarəyə verən həmin binaların və qurğuların bazar dəyərini icarəçiyə ödəməlidir. İcarəyə götürülmüş ərazidə icarəyəverənin razılığı olmadan icarəçinin vəsaiti hesabına tikilmiş, aparılması mümkün olmayan binalar və qurğular icarəyə verənə məxsusdur. İcarəyə verən bunların sökünləsini tələb etdikdə icarəçi onları öz hesabına sökməyə və ya sökülmə xərclərini ödəməyə borcludur.

İcarəyə götürülmüş əmlak icarəyə verənin razılığı ilə yaxşılaşdırıldıqda müqavilənin müddəti qurtardıqlan və ya müqavilə pozulduqdan sonra icarəçinin hüququ var ki, qanunda və ya müqavilədə başqa hal nəzərdə tutulmayıbsa, bu məqsədlə çəkdiyi bütün xərclərin ödənilməsinə tələb etsin. İcarəyə verənin icazəsi olmadan icarəçinin apardığı və icarəyə götürülmüş əmlaka zərər vermədən ondan ayrılı bilməyən yaxşılaşdırmalar müqavilənin müddəti qurtardıqdan və ya müqavilə pozulduqdan sonra əvəzi ödənilmədən icarəyə verənə keçir. İcarəyə verənin icazəsi olmadan icarəçinin apardığı və icarəyə götürülmüş əmlaka zərər vurmadan ondan ayrılı bilən yaxşılaşdırmaların dəyərini icarəyə verən ödəməyə razı olmadıqda icarəçi bu yaxşılaşdırmaları geri götürə bilər.

Müqavilənin məzmununu tərəflərin (icarəyə verənin və icarəçinin) hüquq və vəzifələri təşkil edir.

İcarəyə verən icarə müqaviləsinin lazımi qaydada icrası üçün aşağıdakı vəzifələri icra etməlidir. Hər şeydən əvvəl, icarəyə verilən obyekt icarəçinin istifadə üçün yararlı vəziyyətdə olmalıdır. İcarəyə verilən obyektin yararlılıq vəziyyəti icarə müqaviləsində öz əksini tapmalıdır. Müqavilədə belə müddəalar nəzərdə tutulmamışdırsa, obyektin yararlılıq vəziyyəti adətən irəli sürülən tələblərə uyğun olmalıdır. İcarəyə verilən obyektin icarə müqaviləsi ilə qarantiya verilmiş xassələrə malik olması da icarəyə verənin əsas vəzifələrindən biridir. İcarəyə verən icarəlik əşyanı (icarə obyektini), o cümlədən torpaq sahəsini və ya müəssisəni öz ləvazimatı ilə birlikdə icarəyə verməlidir. Əgər müqavilənin iştirakçıları MM-in 701.2-ci maddəsinə uyğun qiymətləndirmə dəyəri üzrə ləvazimatın verilməsi şərtini qoymursa, icarəyə verən bütün ləvazimatı olduğu şəkildə saxlamalıdır. İcarəyə

verən icarəçinin cavabdeh olmadığı hər hansı hallar nəticəsində sıradan çıxan lavazimat obyektlərini əvəz etməyə borcludur. Lakin icarəçi ləvazimata aid əşyaların və heyvanların adi sıradan çıxmasının yerini doldurmağa təsərrüfatın lazımınca aparılmasına uyğun gələn dərəcədə borcludur (MM-in 701.1-ci maddəsi).

Müqavilədə nəzərdə tutulmuş müddətdə icarəyə verən icarə obyektini icarəçiyə verməlidir. Müqavilədə belə müddət nəzərdə tutulmadıqda icarəyə verən icarə obyektini əqlabatan müddətdə icarəçiyə verməyə borcludur. Qeyd edilənlərdən əlavə, icarəyə verənin mühüm vəzifələrindən biri də ondan ibarətdir ki, üçüncü şəxslərin hər hansı hüquqları və ya iddiaları icarə obyektinin müqavilədə nəzərdə tutulan istifadəsinə mane olmamalı və ya bu istifadəni istisna etməməlidir.

Nəhayət, əgər qanunda, digər normativ aktda, eləcə də müqavilədə başqa hal nəzərdə tutulmayıbsa, icarəyə verən icarə obyektini əsaslı təmir etməyə borcludur.

İcarə müqaviləsində ikinci tərəf olan icarəçi isə icarə obyektindən müqavilə şərtlərinə uyğun istifadə etmək, əgər müqavilədə belə şərtlər müəyyən edilməmişdirsə, icarə obyektini təyinatına uyğun istifadə etmək, vaxtlı-vaxtında, müəyyən olunmuş qaydada və şərtlərlə icarə haqqını ödəmək, icarə müqaviləsi xitam olunduqda icarə obyektini icarəyə verənə müqavilədə nəzərdə tutulmuş normal aşınma və köhnəlmə vəziyyəti nəzərə alınmaqla, qəbul etdiyi vəziyyətdə geri qaytarmaq, icarəyə verilmiş obyektin cari təmirini aparmaqla onun saxlanması üçün digər normativ aktlarda və müqavilədə başqa qayda nəzərdə tutulmamışdırsa, icarəyə verənin razılığı olmadan icarə obyektini subicarəyə, yaxud əvəzsiz istifadəyə verməmək vəzifələrini daşıyır.

Mülki qanunvericiliyə əsasən, əgər icarəyə götürülən əmlakın ləvazimatının dəyəri icarənin əvvəlində müqavilənin iştirakçıları və ya hər hansı üçüncü şəxs tərəfindən qiymətləndirilsə və icarəçi icarəyə xitam verildikdən sonra bu lavazimatı onun qiymətləndirmə dəyəri üzrə qaytarmaq öhdəliyini götürürsə, aşağıdakı qaydalar tətbiq edilir:

- ləvazimatın təsadüfən məhz olması və təsadüfən pisləşməsi riski icarəçinin üzərinə düşür;

- icarəçi ləvazimat obyektlərinə dair təsərrüfatın lazımınca aparılması çərçivəsində sərəncam verə bilər;

- icarəçi ləvazimatı təsərrüfatın lazımınca aparılmasına uyğun gələn vəziyyətdə saxlamalı və uyğun gələn həcmdə daim əvəz etməlidir. Onun əldə etdiyi obyektlər ləvazimata birləşdirildikdən sonra icarəyə verənin mülkiyyəti olur;

- icarəyə xitam verildikdən sonra icarəçi mövcud ləvazimatı icarəyə verənə qaytarmalıdır. İcarəyə verən icarəçinin əldə etdiyi və təsərrüfatın lazımınca aparılması qaydalarına görə icarəyə götürülmüş obyekt üçün lüzumsuz və ya həddindən artıq qiymətli olan ləvazimat obyektlərini qəbul etməkdən imtina edə bilər; imtina edilmiş obyektlərə mülkiyyət hüququ imtina anında icarəçiyə keçir; əgər qəbul edilmiş ləvazimatla qaytarılmalı ləvazimatın ümumi qiymətləndirmə dəyərləri arasında fərq varsa, o, pulla kompensasiya edilir. Qiymətləndirmə dəyərləri üçün icarəyə xitam verildiyi məqamda qüvvədə olan qiymətlər əsas götürülməlidir.

İcarəçi icarə obyektini icarəyə verənə müqavilə xitam olunandan sonra dərhal qaytarmalıdır. Belə ki, MM-in 705-ci maddəsinə əsasən, əgər icarə üzrə hüquq münasibətlərinə xitam verildikdən sonra icarəçi icarəyə götürdüyü obyekt qaytarmırsa, icarəyə verən obyektin saxlandığı müddət üçün kompensasiya kimi müəyyənləşdirilmiş illik icarə haqqından icarəçinin həmin il ərzində əldə etdiyi və ya əldə edə biləcəyi icarə faydaları hissəsinə uyğun olan hissənin verilməsini tələb edə bilər. Digər zərərin əvəzinin ödənilməsi barədə iddia da istisna edilmir.

§2. Lizinq müqaviləsi

Lizinq müqaviləsi – əmlak kirayəsi müqaviləsinin xüsusi növüdür. Elə lizinq anlayışı da ingiliscə «*eh du fiu*» sözündən olub, kirayəyə, yaxud icarəyə götürmək mənasını verir.

Lizinq müqaviləsinə görə, lizinq verən müəyyən əşyanı müqavilə ilə şərtləşdirilmiş müəyyən haqla, müəyyən müddətə və digər şərtlərlə (lizinq alana

əmlakı satın almaq hüququnun verilməsi də daxil olmaqla) lizinq alanın istifadəsinə verməyə borcludur. Lizinq alan müəyyənləşdirilmiş dövrliklə muzd ödəməyə borcludur (MM-in 747.1-ci maddəsi).

Respublikamızda lizinq münasibətlərinin tənzimlənməsinin hüquqi əsasını MM-in 747-751-ci maddələri təşkil edir. MM-in qeyd edilən maddələrinin tələblərinə zidd olmadıqda, lizinq müqavilələrinin hüquqi tənzimlənməsinə MM-in əmlak kirayəsi müqaviləsinin (MM-in 675-699-cu maddələr) qaydaları tətbiq edilir. Əvvəllər lizinq münasibətləri «Lizinq xidməti haqqında» Azərbaycan Respublikasının 1994-cü il 29 noyabr tarixli qanunu ilə tənzimlənirdi. Həmin qanun 2003-cü il 17 iyun tarixli qanunla qüvvədən düşmüş və həmin münasibətlərin, haqlı olaraq, vahid Mülki Məcəllə ilə tənzimlənməsinə üstünlük verilərək, MM-ə 747-1-747-5-ci, 748-1-748-13-cü maddələr əlavə edilmiş, MM-in 747-748-ci maddələrinə müvafiq əlavə və dəyişikliklər edilmişdir.¹

Bazar iqtisadiyyatına keçid şəraitində lizinq əməliyyatlarının geniş yayılmasının bir sıra səbəbləri vardır. Birincisi, onun adı ssudadan üstün olmasıdır. Yəni müəssisə bank kreditindən istifadə etmək üçün aldığı əmlakın 15-20%-ni öz vəsaiti hesabına ödəyirsə, lizinq əməliyyatında müqavilə əmlakın bütövlükdə dəyəri əsasında bağlanılır. İkincisi, lizinq müəssisəyə istehsalın səmərəli fəaliyyət göstərməsi üçün yeni texnika və texnologiyaları tətbiq etməyə imkan vermiş olur. Üçüncüsü, lizinq üzrə ödəniş məhsulun istifadəsindən əldə olunan vəsaitlər hesabına həyata keçirilir. Dördüncüsü, lizinq rəqabət qabiliyyətli məhsul istehsalına can atan müəssisəyə yeni, bahalı avadanlıqları böyük investisiyasız əldə etməyə imkan verir. Beşincisi, bəzi hallarda lizinq kompaniyaları icarə vaxtı heç bir əlavə zəmanət tələb etmir. Altıncısı, lizinq üzrə ödəniş ümumi xərclərə aid edilməklə birbaşa vergilərin ödənilməsindən azad olunmaya imkan verir. Bu güzəşt hesabına lizinq fəaliyyəti ilə məşğul olan təşkilat icarə haqqını aşağı salmaq (icarə haqqı kreditdən 1,5 dəfə ucuz ola bilər) imkanı əldə etmək olur.²

¹ «Азәрбайжан» гязети, 2003-жц ил, 9 август.

² Й.Оружов. Банкларын лизинг ямялиййаты // «Ганун» журналы, 1999, №2, с.30-32.

Lizinq müqaviləsi konsensual müqavilədir, yəni müqavilə bağlandıqdan dərhal sonra tərəflər üçün hüquq və vəzifələr yaranır, müqavilənin bağlanması üçün tərəflərdən hər hansı birinin hər hansı bir hərəkəti etməsi tələb olunmur.

Çoxtərəfli müqavilə olması lizinq müqaviləsinin səciyyəvi cəhətlərindən biridir. Bu müqavilənin subyektləri MM-in 747.1-ci maddəsinə əsasən 3 tərəfdən – lizinq verən, lizinq alan və satıcı (mal verən).

Sahibkarlıq fəaliyyəti sahəsində geniş tətbiq edilən lizinq müqaviləsi əvəzli müqavilədir.

Mahiyyəti etibari ilə lizinq müqaviləsi icarə müqaviləsinə oxşar olsa da, onun bəzi özəl xüsusiyyətləri vardır ki, bu da həmin müqaviləni icarə müqaviləsindən fərqləndirir. Birincisi, lizinq sistemində lizinq münasibətlərinin birbaşa iştirakçısı olan lizinq verən və lizinq alanla yanaşı, lizinqə (icarəyə) verilən əmlakın satıcısı da iştirak edir. İkincisi, müqavilə bağlanan anda lizinq verən hələ lizinq obyektinə olan əmlakın mülkiyyətçisi deyil, o yalnız həmin əmlakı müəyyən şəxsdən almaq öhdəliyini öz üzərinə götürür. Üçüncüsü, lizinq alan (icarəçi) təkcə əmlakı sahibliyə və istifadəyə qəbul etmir, həm də icarəyə verənə (lizinq verənə) hansı əmlakı almaq və kimdən almaq barədə göstəriş verir.¹

Lizinq müqaviləsinin predmeti (obyekti) Azərbaycan Respublikasının qanunlarına əsasən sərbəst mülki dövriyyədən çıxarılmış və ya mülki dövriyyəsi məhdudlaşdırılmış əşyalar istisna olmaqla, qanunvericiliklə müəyyənləşdirilmiş təsnifat üzrə əsas vəsaitə aid əşyalardır (MM-in 747-2-ci maddəsi) .

MM-in 748-ci maddəsinin tələblərinə əsasən, lizinq müqaviləsi yazılı formada bağlanılır. Lizinq müqaviləsində aşağıdakılar göstərilməlidir:

Lizinq müqaviləsinin adında lizinqin forması;

Lizinq obyektinin dəqiq təsviri;

Lizinq obyektinə üzrə verilən hüquqların həcmi;

Lizinq obyektinin verilmə yeri və qaydası;

Lizinq müqaviləsinin müddəti;

Lizinq obyektinin balans uçotunun qaydası;

¹ Коммерция щцгугу. Бакы, «Исмайыл» нящрийаты Полиграфийа Мцяссисяси, 2001, с.148.

Lizinq obyektinin sazlanması və təmiri qaydası;

Lizinq müqaviləsi əsasında lizinq verənin göstərəcəyi əlavə xidmətlərin siyahısı;

Lizinq ödənişinin ümumi məbləği və lizinq verənin mükafatının məbləği;

Hesablaşma qaydasını əks etdirən lizinq ödənişlərinin qrafiki. Lizinq müqaviləsi vaxtından əvvəl icra edildikdə lizinq ödənişlərinin hesablanması qaydası;

Əgər müqavilə ilə ayrı hal nəzərdə tutulmayıbsa, tərəflərin lizinq obyektini lizinq müqaviləsi ilə bağlı risklərdən sığorta etməsi vəzifələri.

Lizinq müqaviləsində tərəflərin öhdəliklərinin mübahisəsiz və aşkar pozuntuları sayılan və lizinq müqaviləsinin ləğvinə səbəb olan hallar müəyyənləşdirilməli, tərəflər arasında hesablaşma və lizinq obyektinin geri götürülməsi proseduru hökmən qeyd olunmalıdır. Lizinq müqaviləsində lizinq alanın lizinq müqaviləsinin şərtlərini saxlamaq və ya dəyişməklə lizinq müqaviləsinin müddətini uzatmaq hüququ nəzərdə tutula bilər. Lizinq alana müvəqqəti sahibliyə və ya istifadəyə verilmiş lizinq obyekti lizinq verənin mülkiyyətidir. Lizinq müqaviləsində ayrı qayda nəzərdə tutulmayıbsa, lizinq obyektinə sahiblik və ondan istifadə hüququ lizinq alana tam həcmdə keçir.

Lizinq verən Mülki Məcəlləsinin 748-1.11-ci maddəsində və lizinq müqaviləsində nəzərdə tutulmuş hallardan lizinq obyektini lizinq alanın sahibliyindən və istifadəsindən geri almaq hüququna malikdir. Lizinq alanın həyata keçirdiyi lizinq obyektinin ayrılan yaxşılaşdırılmaları, əgər lizinq müqaviləsi ilə ayrı qayda nəzərdə tutulmayıbsa, onun mülkiyyətidir.

Maliyyə lizinqi zamanı lizinq obyektinə mülkiyyət hüququ, əgər maliyyə lizinqi müqaviləsində ayrı qayda nəzərdə tutulmayıbsa, bütün lizinq ödənişlərinin verilməsi şərti ilə müqavilə müddəti başa satmazdan əvvəl lizinq alana keçir (MM-in 748-2-ci maddəsi).

Bu müqavilənin subyektləri lizinq verən, lizinq alan və satıcıdan (mal verəndən) ibarətdir. Lizinq verən lizinq müqaviləsinə əsasən cəlb edilmiş və ya özünə məxsus maliyyə vəsaiti hesabına əldə etdiyi və mülkiyyətində olan əşyanı lizinq obyekti kimi lizinq alana müəyyən haqla, müəyyən müddətə və şərtlərlə

(mülkiyyət hüququnun lizinq alana keçməsi və ya keçməməsi şərti də daxil olmaqla) müvəqqəti sabitliyə və ya istifadə verən hüquqi və ya fiziki şəxsdir. Lizinq alan lizinq müqaviləsinə uyğun olaraq lizinq obyektini müəyyən haqla, müəyyən müddətə və şərtlərlə müvəqqəti sahibliyə və istifadəyə qəbul edən hüquqi və ya fiziki şəxsdir. Satıcı (mal verən) alqı-satqı müqaviləsinə əsasən lizinq obyektini lizinq verənə satan hüquqi və ya fiziki şəxsdir (MM-in 747-1-ci maddəsi).

Müqavilənin məzmununu təşkil edən tərəflərin hüquq və vəzifələri Mülki Məcəllədə öz əksini tapmışdır. Belə ki, MM-in 748-1-ci maddəsinə əsasən, lizinq verən o lizinq obyektini olan əmlakı lizinq alana lizinq müqaviləsinin şərtlərinə və həmin əmlakın təyinatına uyğun halda (vəziyyətdə) təqdim etməlidir.

Lizinq alan əmlakı qəbul edərkən hər hansı bir çatışmazlıq aşkar edərsə, qəbul protokolunda bu barədə qeyd etməli və çatışmazlıqları aradan qaldırmaq məqsədilə bu əmlakı satan hüquqi və fiziki şəxslər qarşısında tələb irəli sürmək üçün lizinq verənə məlumat verməlidir. Lizinq alan bilavasitə lizinq obyektinin satıcısı qarşısında bu obyektin keyfiyyət və komplektliyi, göndərilmə müddətləri barədə və satıcı ilə lizinq verənin arasında alqı-satqı müqaviləsi ilə nəzərdə tutulan digər tələbləri irəli sürə bilər. Lizinq verən müvəqqəti sahibliyə və istifadəyə verilən lizinq obyektinin lizinq müqaviləsi bağlanarkən şərtləşdirilmiş və ya lizinq alana əvvəlcədən məlum olan, yaxud lizinq alanın lizinq obyektini nəzərdən keçirərkən və ya lizinq müqaviləsinin bağlanması zamanı onun sazlığını yoxlayarkən aşkar oluna bilən çatışmazlıqlar üçün məsuliyyət daşımır.

Lizinq müqaviləsi qanuni qüvvəyə mindikdə lizinq alanın (müvafiq olaraq lizinq verənin) lizinq verəndən (müvafiq olaraq lizinq alandan) lizinq müqaviləsi üzrə öhdəliklərinin yerinə yetirilməsini tələb etmək və onların yerinə yetirilmədiyini təqdirdə lizinq obyektinin qəbuluna hazırlıq zamanı vurulmuş zərərin, əgər bu hazırlıq üçün bilavasitə xərc çəkilibsə, lizinq verən (müvafiq olaraq lizinq alan) tərəfindən ödənilməsinə məhkəmə yolu ilə tələb etmək hüququ vardır.

Lizinq obyektinə təminatlı xidmət, əgər bu, alqı-satqı müqaviləsində nəzərdə tutulubsa, satıcı tərəfindən həyata keçirilir. Lizinq alan, lizinq müqaviləsində ayrı qayda nəzərdə tutulmayıbsa, lizinq obyektinə texniki xidməti, onun cari təmirini öz

hesabına həyata keçirir. Lizinq obyektı olan əmlakın əsaslı təsiri, əgər lizinq müqaviləsi ilə ayrı qayda nəzərdə tutulmayıbsa, lizinq verən tərəfindən aparılır.

Lizinq müqaviləsinə xitam verildikdən sonra lizinq alan lizinq obyektini normal köhnəlmə (amortizasiya) və ya lizinq müqaviləsi ilə şərtlənən köhnəlmə nəzərə alınmaqla, lizinq verənə ondan aldığı vəziyyətdə (halda) qaytarmalıdır.

Lizinq alan lizinq obyektini qaytarmayıbsa və ya vaxtında qaytarmayıbsa, lizinq verənin gecikmə vaxtı üçün ödəniş tələb etmək hüququ vardır. Əgər lizinq alan lizinq verənin yazılı razılığı ilə lizinq obyektini öz vəsaiti hesabına yaxşılaşdırıbsa və bu lizinq obyektinə zərər vurmadan ayrıla bilmirsə, lizinq müqaviləsinə xitam verildikdən sonra lizinq alan, lizinq müqaviləsi ilə ayrı qayda nəzərdə tutulmayıbsa, bu yaxşılaşdırılmaların dəyərinin ona ödənilməsinə tələb etmək hüququna malikdir. Əgər lizinq alan lizinq verənin yazılı razılığı olmadan lizinq obyektini öz vəsaiti hesabına yaxşılaşdırıbsa və bu lizinq obyektinə zərər vurmadan ayrıla bilmirsə, lizinq müqaviləsinə xitam verildikdən sonra lizinq alan bu yaxşılaşdırmaların dəyərinin ona ödənilməsinə tələb etmək hüququna malik deyildir.

Lizinq verənin aşağıdakı hallarda pul məbləğlərini və lizinq obyektini mübahisəsiz geri almaq və bununla da lizinq müqaviləsini vaxtından əvvəl ləğv etmək hüququ vardır: lizinq alanın lizinq obyektindən istifadə şəraiti lizinq müqaviləsinin şərtlərinə və ya lizinq obyektinin təyinatına uyğun deyilsə; lizinq alan lizinq verənin icazəsi olmadan sublizinq həyata keçirirsə; lizinq alan lizinq obyektini işlək halda saxlamırsa və bu da onun istehlak keyfiyyətlərini pisləşdirirsə; lizinq alan lizinq obyektindən istifadə üçün haqqı müqavilə ilə nəzərdə tutulan ödəniş müddətləri üzrə ardıcıl olaraq iki dəfədən artıq ödəmirsə.

Kirayə müqaviləsinin qaydalarına uyğun olaraq lizinq verən əmlakı göndərməyi gecikdirməyə və ya göndərməməyə, habelə qüsurlu əmlak göndərməyə görə lizinq alan qarşısında məsuliyyət daşıyır.

Tərəflər razılığa gələ bilərlər ki, lizinq alan lizinq verənə qarşı pretenziyalar irəli sürməzdən əvvəl tələbin əmlakı göndərək tərəfindən yerinə yetirilməsini tələb etməlidir.

Lizinq alanın təqsiri üzündən müqaviləyə vaxtından əvvəl xitam verildikdə lizinq verən icra ilə bağlı öz mənafeələrinə aid olmayan tələbləri irəli sürə bilməz. Tələblər müəyyənləşdirilərkən lizinq əmlakının qalıq dəyəri lizinq mizdu üzrə faizlərin qalığı və qənaət edilmiş digər xərclər nəzərə alınır (MM-in 749-750-ci maddələri).

XII fəsil. Xidmətlər göstərilməsinə yönələn müqavilələr

§ 1. Tapşırıq müqaviləsi

Tapşırıq müqaviləsinə görə, tapşırığı həyata keçirməyi öhdəsinə götürən şəxs (vəkalət alan) başqa şəxsin (vəkalət verənin) ona tapşırdığı əqdləri, işləri və ya digər xidmətləri konkret nəticə əldə olunmasına təminat vermədən icra etməyi öhdəsinə götürür (MM-in 777.1-ci maddəsi).

Ekvivalent nöqteyi-nəzərdən tapşırıq müqaviləsi əvəzli və əvəzsiz ola bilər. Bu müqavilədə vəkalət verən vəkalət alana müqavilədə nəzərdə tutulduğu hallarda haqq ödəyir. Burada nəzərə almaq lazımdır ki, MM-in 777.3-cü maddəsinə əsasən, əgər tapşırığı alan özünü hüquqi hərəkətlərin yerinə yetirilməsi üzrə öhdəliklərlə bağlamaq niyyətində deyildirsə və yalnız ictimai, ənənəvi və ya dostluq mülahizələri ilə hərəkət edərsə, bu cür hərəkətlər tapşırıq müqaviləsinin doğurduğu hüquqi nəticələri doğurmur.

Tərəflərdən birinin hüquqlarının o birinin vəzifələrinə uyğun gəlməsi ilə əlaqədar tapşırıq müqaviləsi ikitərəfli, qarşılıqlı müqavilədir.

Müqavilənin predmeti vəkalət verənin hesabına vəkalət alanın həyata keçirdiyi hüquqi və (və ya) faktiki hərəkətlərin məcmusundan ibarətdir.

Tapşırıqın məzmunu MM-in 778-ci maddəsinə uyğun tənzimlənmişdir. Belə ki, vəkalət alan tapşırıqı vicdanla icra etməli, bu zaman vəkalət verənin haqlı mənafeələrini müdafiə etməlidir. Tapşırıqın məzmunu birbaşa göstərilmədikdə, bağlanan əqdlərin və ya göstərilən xidmətlərin xarakteri ilə müəyyənləşdirilir. Məsələn, tapşırıqda onun icrasına aid hüquqi hərəkətlərin yerinə yetirilməsi səlahiyyəti göstərilmişdir. Üçüncü şəxslər üçün nümayəndəliyə aid müddəalar qüvvədə olur. Əgər vəkalət verən tapşırılmış əqdin icrası üçün hansısa göstərişlər vermişdirsə, vəkalət alan bu göstərişlərdən yalnız o halda kənara çıxa bilər ki, işin hallarına görə buna müvafiq icazə ala bilməsin və bundan əlavə, vəkalət verənin işin vəziyyətini bilsəydi, tapşırıqdan bu cür kənarcıxmaya icazə verə biləcəyini ehtimal etmək üçün əsaslar olsun. Əgər bu cür əsaslar olmadan vəkalət alan vəkalət verənin ziyanına onun göstərişlərindən kənara çıxmışdırsa, tapşırıq yalnız vəkalət alanın bunun nəticəsində əmələ gələn zərəri öz öhdəsinə götürdüyü halda icra edilmiş sayılır.

Müqavilənin forması MM-də dispozitiv qaydada müəyyənləşdirilmişdir. Belə ki, MM-in 777.2-ci maddəsinə əsasən, tapşırıq müqaviləsi həm şifahi, həm də yazılı formada bağlana bilər. Müqavilə vəkalət alanın tapşırıqı qəbul etməsindən sonra qüvvəyə minir.

Vəkalət alan tapşırıqı qəsdən və ya ehtiyatsızlıq üzündən kifayət qədər vicdanla icra etməməsi nəticəsində vəkalət verənə dəyər zərər üçün məsuliyyət daşıyır. Vəkalət alanın məsuliyyət daşdığı vicdanlılıq dərəcəsi aşağıdakılar nəzərə alınmaqla tapşırıqın növü ilə müəyyənləşdirilir:

- peşə fəaliyyət ilə bağlı risk və tapşırıqın həyata keçirilməsi üçün zəruri olan xüsusi biliklər;
- vəkalət verənin bildiyi və ya bilməli olduğu, vəkalət alanın qabiliyyəti və keyfiyyətləri (MM-in 779-cu maddəsi).

Vəkalət alanın tapşırıqı şəxsən icra etməsindən istisnalar (MM-in 780-cı maddəsi), eləcə də müqavilənin məzmununu təşkil edən digər xüsusiyyətlər MM-in 781-786-ci maddələri ilə tənzimlənir.

§ 2. Komissiya müqaviləsi

Komissiya müqaviləsinə görə bir tərəf (komisyonçu) digər tərəfin (komitentin) tapşırığı ilə müqabilində öz adından, lakin komitentin hesabına bir və ya bir neçə əqd bağlamağı öhdəsinə götürür. Komisyonçunun üçüncü şəxslə bağladığı əqd üzrə hüquqları, əqddə komitent adlandırılmış olduqda və ya əqdin icrası üzrə üçüncü şəxslə bilavasitə münasibətlərə girdikdə belə, komisyonçu əldə edir və komisyonçu mükəlləfiyyətli olur (MM-in 808.1-ci maddəsi).

Komissiya sözü latınca «commissio» ifadəsindən olub, Azərbaycan dilinə tapşırıq kimi təcrümə olunur. Hüquqi təbiətinə görə komissiya müqaviləsi konsensual, əvəzli, qarşılıqlı (ikitərəfli, sinallaqmatik) müqavilədir.

Komissiya müqaviləsi yazılı formada bağlanılır (MM-in 808.2-ci maddəsi). Qanunun qeyd edilən imperativ norması komissiya müqaviləsinin tərəfləri üçün məcburi xarakter dayıdır. Yəni tərəflər komissiya müqaviləsini şifahi formada bağlaya bilməzlər, əgər bağlamışlarsa, bu müqavilə MM-in 348-ci maddəsinə əsasən etibarsız hesab olunur. Lakin nəzərə almaq lazımdır ki, MM-də komissiya müqaviləsinin notariat qaydasında təsdiqlənməsi nəzərdə tutulmasa da, tərəflərdən hər hansı biri bunu tələb edərsə, müqavilə notariat qaydasında təsdiqləndikdən sonra bağlanmış sayılır (MM-in 334.3.2-ci və 406.2-ci maddələri).

Bu müqavilə müddətli və yaxud müddətsiz (qeyri-müəyyən müddətli) ola bilər. MM-in 808.3-cü maddəsinə əsasən, komissiya müqaviləsi müəyyən müddətdə və ya qüvvədə olma müddəti göstərilmədən, icra ərazisi göstərilməklə və ya göstərilmədən, komitentin onun mənafeləri üçün və onun hesabına bağlamağı komisyonçuya tapşıracağı əqdləri bağlamaq hüququnu üçüncü şəxslərə verməmək öhdəliyi nəzərdə tutulmaqla və ya nəzərdə tutulmadan, komissiya predmeti olan malların çeşidi barəsində şərtlər qoyulmaqla və ya qoyulmadan bağlana bilər.

Komissiya müqaviləsinin qiyməti müqavilə predmetinin qiymətindən asılı olaraq müəyyənləşdirilir. MM-in 815-ci maddəsinə əsasən, komisyonçu komitentin hesabına bağlanmış əqdin üçüncü şəxs tərəfindən icra edildiyi halda və ya komitentin cavabdeh olduğu səbəblərdən əqdin icra edilmədiyi halda komisyon muzdu tələb edə bilər.

Komisyon muzzdun miqdarı komissiya müqaviləsi ilə, belə qeyd-şərt olmadıqda isə, əgər komisyon əqdləri komisyonçunun müəssisəsinin fəaliyyət predmetinə aiddirsə, yerli işgüzar adətlər əsasında müəyyənləşdirilir.

Bundan başqa, komisyonçu komissiya müqaviləsinin yerinə yetirilməsi gedişində çəkdiyi və bütün halları nəzərə almaqla zəruri saydığı xərclərin əvəzinin ödənilməsinə tələb edə bilər. Komisyonçunun və ya onun işçi heyətinin adi işlərin yerinə yetirilməsi xərclərinin və müqaviləyə uyğun və ya komisyon muzzdunun hesabına ödənilən digər xərclərin əvəzi ödənilmir.

Müqavilənin məzmununu tərəflərin (komisyonçu və komitent) hüquq və vəzifələrinin məcmusu təşkil edir. Komissiya müqaviləsinə əsasən komisyonçunun vəzifələri aşağıdakılardır:

- komisyonçu tapşırılmış işi vicdanla aparmalı və komitentın mənafeələrini qorumaqlıdır;
- komisyonçu əqdləri vicdanlı üçüncü şəxslərlə bağlamalı və komitentın razılığı olmadan üçüncü şəxslərə kredit verməməlidir;
- komisyonçu öz işlərinin gedişi, o cümlədən komisyon tapşırığının icrası gedişi barəsində komitentə məlumat verməlidir;
- komisyonçu komitentın icazəsi olmadan onun adını açıqlamalıdır (MM-in 809-cu maddəsi);
- komisyonçu komitentın göstərişlərinə əməl etməli, o cümlədən qiymətlərin limitini gözləməlidir (MM-in 810.1-ci maddəsi);
- komisyonçu əqdin müqavilə şərtlər haqqında, öz adından və sifarişçinin hesabına hərəkətləri yerinə yetirilməsi haqqında komitentə məlumat verməyə borcludur. Ayrı razılaşmanın olmadığı halda komisyonçu üçüncü şəxsin adını bildirməyə borclu deyildir, amma komisyonçunun ödəniş qabiliyyətli olmadığından ehtiyat edildiyi hallar istisna təşkil edir. üçüncü şəxsin adını bildirməkdən imtina hüququ hesabat üçün vacib olan hər hansı digər informasiyanı vermək vəzifəsinə təsir göstərmir. Komitentın xahişi ilə komisyonçu üçüncü şəxsin adı da daxil olmaqla, bütün informasiyanı notariusə verməlidir. Notarius isə üçüncü şəxsin anonimliyini saxlamaqla, bu informasiyanı komitentə verir (MM-in 811-ci maddəsi).

Komitentin sərəncamı ilə komisionçuya göndərilmiş komision malı zədələnmiş olduqda komisionçu komitentin hüquqlarını müdafiə etməli, malın vəziyyəti barəsində sübutlar qayğısına qalmalı və bu barədə dərhal komitentə bildiriş verməlidir. Komitent üçün nəzərdə tutulan komision malı barəsində komisionçunun üzərinə satıcı hüquqları və vəzifələri qoyulur (MM-in 812-ci maddəsi).

Komissiya müqaviləsində komitentin vəzifələri mülki qanunvericilik və müqavilə şərtləri ilə müəyyənləşdirilir.

Qanuna əsasən komitent MM-in 815-ci maddəsinin tələblərinə uyğun olaraq, müqavilə üzrə vəzifələrinin icrası ilə əlaqədar komisionçuya müəyyənləşdirilmiş haqqı ödəməlidir.

Komitent komissiya müqaviləsinin icrasından əldə edilənlərin hamısını qəbul etməyə borcludur. MM-in 819-cu maddəsinə əsasən, komitent komisionçunun bağladığı əqddən irəli gələn tələbləri yalnız komisionçu tələbi güzəşt etdikdən sonra irəli sürə bilər.

Komisionçunun öz adından və sifarişçinin hesabına hərəkətlərin yerinə yetirilməsi haqqında əqddən irəli gələn tələbləri kreditora güzəşt etməsinin, kreditörün vicdanlılığına baxmayaraq, qüvvəsi yoxdur. Əmlakın girov qoyulduğu halda komitent onun ləğvini tələb edə bilər. Əgər girov qoyulmuş tələb artıq kreditora göndərilmişdirsə, komisionçu kreditörün həmin tələb əsasında aldığılarının verilməsini tələb edə bilər.

Komitentin vəzifələrindən biri də müqavilənin icrası zamanı komisionçunun çəkdiyi xərcləri və digər zəruri xərcləri ödəmək borcludur.

§ 3. Broker müqaviləsi

Sahibkarlıq fəaliyyəti sahəsində geniş yayılmış broker müqaviləsi 2000-ci il sentyabrın 1-dən qüvvəyə minmiş Azərbaycan Respublikası MM-in qanunvericiliyimizə gətirdiyi yeniliklərindən biridir. Əvvəlki MM-lərdə broker müqavilələri nəzərdə tutulmamışdır.

Müqavilənin anlayışı MM-in 787.1-ci maddəsində verilmişdir. Belə ki, broker müqaviləsinə əsasən brokerə maddə müqabilində sifarişçiyə vasitəçilik xidmətləri göstərmək tapşırığı verilir.

Broker müqaviləsinin hüquqi tənzimlənməsində əsas rolu MM Oynasa da, digər qanunvericilik aktları da bu sahədə mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Belə ki, «Qiymətli kağızlar haqqında» Azərbaycan Respublikası Qanununun¹ 19-cu maddəsinə əsasən, tapşırıq və ya komisiyon müqaviləsi əsasında müvəkkil və ya komisiyonçu kimi (müqavilədə onların səlahiyyəti barədə göstəriş yoxdursa, həmçinin vəkalətnamə əsasında) fəaliyyət göstərən hüquqi və ya fiziki şəxsin onun müştərisinin marağına uyğun və onun hesabına qiymətli kağızlarla mülki-hüquqi qdləri bağlaması broker fəaliyyəti hesab olunur.

Qiymətli kağızlar bazarının broker fəaliyyəti ilə məşğul olan peşəkar iştirakçısı broker adlanır. Broker komisiyonçu kimi hərəkət etdiyi halda, komisiyon müqaviləsində qiymətli kağızlara kapital qoymaq üçün nəzərdə tutulmuş və ya qiymətli kağızların satılması nəticəsində əldə edilmiş pul vəsaitinin brokerdə saxlanması haqqında öhdəlik və müqavilə şərtlərinə uyğun olaraq müştəriyə bu pul vəsaitinin qaytarılması vaxtına qədər broker tərəfindən istifadə edilməsi hüququ nəzərdə tutula bilər.

Göstərilən vəsaitin istifadə edilməsindən əldə edilmiş və brokerin sərəncamında qalan mənfəətin bir hissəsi müqaviləyə uyğun olaraq müştərinin hesabına keçirilir.

Broker saxladığı pul vəsaiti hesabına kapital qoyulmasından əldə edilən gəlirlər barədə müştəriyə zəmanət və vəd verməmək hüququna malikdir.

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2002-ci il 2 sentyabr tarixli fərmanı ilə təsdiq edilmiş «Xüsusi razılıq (lisenziya) tələb olunan fəaliyyət övlərinin Siyahısı»na əsasən, broker fəaliyyətinə qiymətli kağızlar bazarının professional iştirakçılarının fəaliyyəti kimi Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Qiymətli Kağızlar üzrə Dövlət Komitəsindən xüsusi razılıq (lisenziya) alınmalıdır.²

«Sığorta haqqında» Azərbaycan Respublikası Qanununun³ 20-ci maddəsində sığorta brokerinə anlayış verilərək göstərilir ki, sığorta brokeri (broker) sığorta

¹ Azərbaycan Respublikasının qanunlar toplusu, 2001-ci il, Bakı, «Dizest» nəşriyyatı, 2001 c.574-592.

² Azərbaycan Respublikasının qanunvericilik toplusu, 202-ci il, №9, maddə 555.

³ Azərbaycan Respublikasının qanunlar toplusu, 2001-ci il, Bakı, «Dizest» nəşriyyatı, 2001, c.851.

müqaviləsində sığortalını təmsil edən, sığortaçının seçilməsi zamanı bitərəf və müstəqil mövqe tutaraq sığorta müqaviləsinin imzalanması üçün hazırlıq işlərini həyata keçirən və lazım olarsa, bu müqavilənin həyata keçirilməsinə kömək göstərən hüquqi şəxs (broker təşkilatı) və ya hüquqi şəxs yaratmadan sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olan fiziki şəxsdir.

Şübhəsiz ki, brokerlik fəaliyyəti və broker müqaviləsinin hüquqi tənzimlənməsində MM ilə digər qanunlar arasında müəyyən dəqiqləşmələr aparılmalı, bu sahədə qanunvericilik təkmilləşdirilməlidir. Bu sahədə MM əsas baza rolunu oynamalı, mülki dövriyyə vahid mülki qanunvericiliklə tənzimlənməlidir.

Broker müqaviləsi hüquqi təbiətinə görə tapşırıq müqaviləsinə çox yaxındır. Tapşırıq müqaviləsinin müddəaları MM-in 787-788-ci maddələrində müəyyənləşdirilmiş istisnalara, broker müqaviləsi haqqında qaydalara tətbiq edilir.

MM-in 788-ci maddəsinə əsasən, brokerin öz vasitəçilik xidmətləri və ya köməyi nəticəsində müqavilə həyata keçirildikdən sonra müzd almaq hüququ vardır. Əgər müqavilə təxirəsalıcı şərtlə bağlanırsa, müzd yalnız həmin şərt baş verdikdə tələb edilə bilər.

Brokerin xərclərinin əvəzi yalnız ayrıca şərtləşdirildiyi halda ödənilir. Bu, müqavilənin bağlanmadığı hallara da tətbiq edilir. Əgər broker başqa iştirakçıya broker müqaviləsinə zidd xidmətlər göstərmişsə və ya vicdanlılıq prinsipinə zidd olaraq digər tərəfdən də müzd almağı şərtləşdirmişdirsə, onun müzd almaq və xərclərinin əvəzinin ödənilməsi hüququ istisna edilir.

§ 4. Ticarət agentı haqqında müqaviləsi

Ticarət agentı (nümayəndəsi) haqqında müqavilə sahibkarlıq fəaliyyəti sahəsində xidmətlər göstərilməsinə yönələn müqavilələrdəndir.

Ticarət nümayəndəsi aqında müqaviləyə görə, sənətkarlıq şəklində müstəqil fəaliyyətlə məşğul olan şəxsə (ticarət agentinə) alqı-satqı müqavilələrinin, habelə xidmətlər yaradılmasına dair müqavilələrin (ticarət əqdlərinin) bağlanmasında hər hansı istehsalçının, sənayeçinin və ya tacirin (tapşıranın) adından və hesabına vasitəçilik xidmətləri göstərmək və (və ya) bunları bağlamaq barəsində uzunmüddətdə tapırışq verilir (MM-in 789.1-ci maddəsi).

Hüquqi təbiətinə görə istənilən sahibkarlıq müqaviləsi kimi, ticarət agent (nümayəndəsi) haqqında müqavilə əvəzli xarakter daşıyır. O, eyni zamanda, konsensual və ikitərəfli müqavilədir.

Müqavilədə iki tərəf iştirak edir: tapşırıqçı və ticarət nümayəndəsi (agenti). Tapşırıqçı qismində hüquqi şəxs yaratmadan sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olan fiziki şəxslər və kommersiya təşkilatları (istehsalçılar, sənayeçilər və ticarət təşkilatları) çıxış edirlər. Həm fiziki, həm də hüquqi şəxslər ticarət agentləri ola bilərlər. Aşağıdakılar ticarət agentləri deyillər:

- vasitəçilik fəaliyyəti və ya əqdlərin bağlanması ilə təsadüfdən-təsadüfə məşğul ola şəxslər;

- ticarət və xammal birləşmələrində işləyən şəxslər;

- tapşırıqçı ilə əmək müqaviləsi bağlamış şəxslər (MM-in 789.2-ci maddəsi).

Müqavilənin forması MM-in 789.3-cü maddəsində imperativ formada müəyyənləşdirilmişdir. Bu müqavilə yazılı formada bağlanmalıdır.

Müqavilənin məzmununu tərəflərin hüquq və vəzifələri təşkil edir. Ticarət agentinin ümumi vəzifələri Mülki Məcəllənin tapşırıq müqaviləsində tapşırıqçı məzmunu (MM-in 778-ci maddəsi) ilə eynidir. Bunlara ticarət agentinin tapşırıqçı ilə vicdanla icra etməsi, tapşırıqçının haqlı mənafelərini müdafiə etməsi və s. daxildir. Bunlardan əlavə, MM-in 790-cı maddəsinə əsasən, ticarət agentinin aşağıdakı vəzifələri vardır:

- vasitəçilik qaydasında tapşırıqçı üçün əqdləri bağlamağa çalışmaq və ya əqdləri bağlamaq, habelə tapşırıqçının müştərilərinin sayının optimal sürətdə artmasına çalışmaq;

- bütün sifarişlər və (və ya) bağlanmış müqavilələr barəsində tapşırıqçıya bildiriş vermək;

- özündə olan hər bir zəruri informasiyanı tapşırıqçıya bildirmək;

- tapşırıqçının əsaslı sərəncamlarını yerinə yetirmək;

- tapşırıqçının məhsullarına və xidmətlərinə oxşar məhsulları və xidmətləri öz hesabına və ya başqa tapşırıqçının hesabına təklif etmək üçün tapşırıqçının qabaqcadan razılığını almaq.

Müqavilədə ticarət agentinin öhdəsinə başqa vəzifələr, o cümlədən aşağıdakı vəzifələr də qoyula bilər:

- müəyyən mövzular üzrə müntəzəm hesabat vermək;
- sifarişlər və ya müqavilələr üzrə minimum dövrüyyəyə (kvotaya) nail olmaq;
- zərurət olduqca və ayrıca müqabilində tapşırıq üçün malları saxlamaq və göndərmək, habelə onun borclularından məbləğləri tutmaq.

Ticarət agentini tapşırıq barəsində müqavilələrin müştərilər tərəfindən icrasına yalnız aşağıdakı hallarda qərantıya verməlidir:

bu, yazılı formada qabaqcadan ifadə edildikdə;

qərantıya dəqiq müəyyənləşdirilmiş əqdə və ya müştəriləri qabaqcadan müəyyənləşdirilməklə bir neçə əqdə şamil edildikdə;

öz öhdəsinə qərantıya götürmək barəsində razılaşmada ayrıca müqabilə şərtləşdirildikdə və ticarət nümayəndəsinə bu müqabilənin ödənilməsi müddəti müştəri ilə həmin müqavilənin bağlanması dərhal sonra çatdıqda. Buna zidd olanlar barəsində razılaşmaların qüvvəsi yoxdur.

Ticarət agentini barəsində tapşırıq vicdanlıq prinsipinə uyğun hərəkət etməlidir. Tapşırıq:

- öz məhsulları və xidmətləri, işlərin aparılması qaydaları və qiymətləri barəsində ticarət agentinə lazımi informasiya verməlidir;

- ticarət agentini ticarət nümayəndəsi haqqında müqavilənin erinə yetirilməsi üçün zəruri informasiya ilə təmin etməli, o cümlədən bunu ehtimal etməyin mümkün olduğu hallarda ticarət agentini dərhal xəbərdar etməlidir ki, ticarət əqdlərinin həcmi ticarət nümayəndəsinin adı halda ümid bəsləyə biləcəyi həcmdən xeyli az olacaqdır;

- ticarət nümayəndəsinin vasitəçilik qaydasında təklif etdiyi ticarət əqdinin qəbul olunması, rədd edilməsi və ya icra olunmaması barədə ticarət agentinə əlavə müddət rəndə bildiriş verməlidir;

- ticarət agentinə müqabilə ödəməlidir.

Müqavilədə tapşırığın digər vəzifələri, o cümlədən ticarət agentinin müəyyən ərazi və ya müəyyən müştərilər üçün qüvvədə olan müstəsna hüququna (inhisar

hüququna) hörmət bəsləmək vəzifəsi də nəzərdə tutula bilər (MM-in 791-ci maddəsi).

XIII fəsil. Sahibkarlıq fəaliyyəti sahəsində əqli mülkiyyət obyektlərindən istifadəyə yönələn müqavilələr

§1. Patent-lisenziya müqaviləsi

Patent-lisenziya müqaviləsi əqli mülkiyyət obyektlərindən sahibkarlıq fəaliyyəti sahəsində istifadəyə yönəlmiş müqavilələrdən biridir. Bu müqavilənin anlayışı «Patent haqqında» Azərbaycan Respublikası Qanununun¹ 19-cu maddəsində verilmişdir. Qanuna əsasən, patent sahibi olmayan istənilən hüquqi və ya fiziki şəxs sənaye mülkiyyəti obyektindən yalnız patent sahibinin razılığı ilə lisenziya müqaviləsi əsasında istifadə edə bilər.

Lisenziya müqaviləsinə görə patent sahibi (lisenziar) sənaye mülkiyyəti obyektindən istifadə hüququnu müqavilədə nəzərdə tutulmuş həcmdə başqa hüquqi və ya fiziki şəxsə (lisenziata) verir. Lisenziya müqaviləsi müvafiq icra hakimiyyəti orqanında qeydiyyatla alınır.

Lisenziya müstəsna və ya qeyri-müstəsna ola bilər. Müstəsna lisenziya lisenziata sənaye mülkiyyəti obyektindən lisenziya müqaviləsində nəzərdə tutulmuş həcmdə müstəsna istifadə hüququ verir. Lisenziat, lisenziarın yazılı razılığı ilə digər hüquqi və ya fiziki şəxsə sublisenziya müqaviləsi bağlaya bilər. Bu müqavilə müvafiq icra hakimiyyəti orqanında qeydiyyatla alınmalıdır.

Sublisenziya qeyri-müstəsna xarakteri daşıyır və başqasına verilə bilməz. Müstəsna lisenziyaya xitam verildikdə sublisenziya müqaviləsinə də xitam verilir.

Qeyri-müstəsna lisenziya zamanı lisenziar sənaye mülkiyyəti obyektindən istifadə hüququnu müqavilə əsasında lisenziata verməklə patentlə təsdiq edilən bütün hüquqları, o cümlədən üçüncü şəxslərə lisenziya vermək hüququnu özündə saxlayır.

Müvafiq icra hakimiyyəti orqanında qeydiyyatla alınmış lisenziya müqaviləsində tərəflərin qarşılıqlı razılığı ilə dəyişikliklər həmin müvafiq icra hakimiyyəti orqanında qeydiyyatla alınmalıdır.

¹ Azərbaycan Respublikasının Qanunlar Topluluğu, VI cild, «Dizest» nəşriyyatı, 2001, s.1022-1038.

Lisenziya müqaviləsi ilə bağlı mübahisələrə qanunvericiliklə müəyyən edilmiş qaydada məhkəmədə baxılır.

Hüquqi təbiətinə görə patent-lisenziya müqavilə konsensual, qarşılıqlı və əvəzli müqavilədir. Müqavilədə iki tərəf çıxış edir: lisenziar; lisenziat. Lisenziar patent sahibidir. Lisenziat isə patent obyektindən istifadə hüququnun verildiyi hüquqi və ya fiziki şəxsdir. Lisenziat ona verilmiş istifadə hüququnu digər hüquqi və fiziki şəxsə verə bilər. Buna görə də o, həmin şəxslərlə sublisenziya müqaviləsi bağlayır. Sublisenziya müqaviləsi yalnız lisenziarın yazılı razılığı əsasında bağlanılır. Patentləşdirilmiş sənaye mülkiyyəti obyektindən istifadə hüququ müqavilənin predmetini təşkil edir.

Sənaye mülkiyyətinin obyektini dedikdə, insanın əqli fəaliyyətinin nəticəsi olan ixtira, faydalı model və sənaye nümunəsi başa düşülür. Eyni zamanda, onu da qeyd etmək lazımdır ki, ixtira-sənayenin və təsərrüfatın digər fəaliyyət sahəsində konkret problemin praktik həllinə imkan verən, patent qabiliyyəti şərtlərini ödəyən yeni həlli; faydalı model-istehsal vasitələrinin və istehlak əşyalarının, yaxud onların tərkib hissələrinin konstruktiv həlli; sənaye nümunəsi-məmulatın yeni zahiri görkəmini müəyyən edən bədii və ya bədii-konstruktiv həllidir.

Patent-lisenziya müqaviləsi sadə yazılı formada bağlanılır. MM-in 333.1-ci maddəsinə əsasən, əqdin sahə yazılı formasına riayət edilməməsi mübahisə halında əqdi və onun şərtlərini təsdiq etmək üçün tərəfləri şahid ifadələrinə istinad etmək hüququndan məhrum edir, lakin yazılı və digər sübutlar təqdim etmək hüququndan məhrum etmir.

§ 2. Françayzinq müqaviləsi

Françayzinq müqaviləsi elə bir uzunmüddətli öhdəlik münasibətidir ki, ona əsasən müstəqil müəssisələr zərurət olduqca spesifik öhdəliklərin icrası yolu ilə malın istehsalına, satışına və xidmətlərin göstərilməsinə kömək etməyi qarşılıqlı surətdə öhdələrinə götürürlər (MM-in 723-cü maddəsi).

Françayzinq müqaviləsi fransız dilində «franchise» sözündən olub, sərbəstlik, imtiyaz mənasında işlədilir.

Dünyanın inkişaf etmiş ölkələrində geniş yayılmış və sahibkarlıq fəaliyyəti sahəsində böyük əhəmiyyət kəsb edən frənçayzinq müqaviləsi 2000-ci il sentyabrın 1-dən qüvvəyə minmiş Azərbaycan Respublikası Mülki Məcəlləsinin qanunvericiliyimizə gətirdiyi yeniliklərdən biridir. Frənçayzinq sahəsində hüquq münasibətləri MM-in eyni adlı 35-ci fəslinin (723-731-ci maddələr) normaları ilə tənzimlənir. Lakin qanunvericilikdə nəzərdə tutulan hallarda frənçayzinq sahəsində hüquq münasibətlərinə MM-in 35-ci fəslinin normaları ilə yanaşı MM-in digər normaları da tətbiq edilir. Belə ki, əgər frənçayzinq müqaviləsinin predmetini əqli mülkiyyətdən istifadə hüquqlarının verilməsi təşkil edirsə, ona müəlliflik hüququ və əlaqəli hüquqlar haqqında, habelə patent hüququ haqqında qanunvericiliyin müddəaları tətbiq edilir. Əgər frənçayz alan frənçayz verənin və ya frənçayz verənlə bağlı hər hansı müəssisənin mallarını yaymaqla daimi məşğul olursa, Mülki Məcəllənin ticarət nümayəndəliyi və konsessiya müqaviləsi haqqında müddəaları tətbiq edilir. Əgər frənçayzinq müqaviləsinin iştirakçıları başqa öhdəliklər (o cümlədən alqı-satqı, əmlak kirayəsi, podrat və xidmət göstərilməsi) götürürlərsə, iştirakçıların hüquq münasibətlərinə Mülki Məcəllənin həmin müqavilə növləri haqqında müddəaları tətbiq edilir (MM-in 731-ci maddəsi).

Yalnız sahibkarlıq fəaliyyəti sahəsində tətbiq olunması frənçayzinq müqaviləsinin səciyyəvi keyfiyyət xüsusiyyətlərindən biridir. Frənçayzinq müqaviləsinin sahibkarlıq münasibətlərinin sürətlə inkişafında mühüm rolunu nəzərə alınaraq, hazırda bu münasibətlər dünyanın bütün qitələrini əhatə edən 80-dan artıq ölkədə müvəffəqiyyətlə tətbiq olunur.¹ frənçayzinqin məqsədi dünya bazarında tanınmış şirkətlərin, firmaların öz işlərini təmin etməkdən, istifadəçi müəssisələrə həmin firma və şirkətlərin fərdiləşdirmə vasitələri altında işləmələri üçün hüquq verməkdən ibarətdir. Bu cür münasibətlər iki tərəf üçün sərfəli və faydalıdır. Belə ki, istifadəsi müəssisələr firma-frənçayzerin fərqləndirmə vasitələrinə olan hüquqdan istifadə etməklə istehsal etdiyi malın və ya göstərdiyi xidmətin reklamına xərc çəkmir. Ona görə ki, o, artıq dünya bazarında çoxdan bəri məşhur olan firma-frənçayzerin buraxdığı malın (xidmətin) malik olduğu nişan (marka) altında məhsul

¹ Сосна С.А. Новое в гражданском праве: франчайзинг // Государство и право, 1997, №7, с.25.

istehsal edən (xidmət göstərən). Eyni zamanda firma-françayzer özünün firmalarını açmadan, asılı müəssisələr və birgə müəssisələr yaratmadan öz bizneslərini genişləndirir və bununla bağlı xərc çəkmir.¹

Adətən, belə firma-françayzer kimi transmilli korporasiyalar çıxış edir. Hazırda elə bir dünya sistemi formalaşmışdır ki, burada transmilli korporasiyalar dünya sənaye istehsalının yarıya qədərində, xarici ticarətin 63%-nə, eləcə də, yeni texnikaya, texnologiyalara, «nou-xau»ya dair patent və lisenziyaların təxminən beşdə dörd hissəsinə nəzarət edir. Dünya taxıl, kofe, qarğıdalı, meşə materialları, tütün və dəmir filiz bazarının 90%-i, miss və boksit bazarının 85%-i, çay və qalay bazarının 80%-i, banan, təbii kauçuk və xam neft bazarının 75%-i transmilli korporasiyalarının nəzarəti altındadır.² Bu səbəbdən kiçik və orta sahibkarlar transmilli korporasiyaların və iri müəssisələrin «ətrafında» formalaşır və onların «malgöndərənləri», «subkontraktorları» və sair bu kimi statusunda ixtisaslaşırlar.³

Françayzing müqaviləsinin subyekti kimi Azərbaycan Respublikası «Sahibkarlıq fəaliyyəti haqqında» qanunun 3-cü maddəsində sadalanan sahibkarlıq subyektləri çıxış edə bilərlər.

Hüquqi təbiətinə görə, françayzing müqaviləsi əvəzli, konsensual və ikitərəfli (qarşılıqlı, sinallaqmatik) müqavilədir.

Françayzing müqaviləsi yazılı formada bağlanmalıdır. Müqavilənin mətnində tərəflər ikitərəfli öhdəlikləri, müqavilənin müddətinin uzadılması şərtlərini və müqavilənin digər mühüm elementlərini dəqiq göstərməkdən əlavə, françayzing sistemini tam təsvir etməlidirlər (MM-in 727-ci maddəsi).

Müddət məsələsi françayzing müqaviləsinin xüsusi diqqət tələb edən məsələlərindən biridir. MM-in 728-ci maddəsinə əsasən, françayzing müqaviləsinin satışı ilə bağlı tələbatı nəzərə almaqla müəyyənləşdirirlər. Əgər müqavilənin müddəti on ildən çoxdursa, istənilən tərəfin ləğvetmə üçün zəruri olan bir illik müddəti gözləməklə müqaviləni ləğv etmək ixtiyarı vardır. Əgər tərəflərdən heç biri

¹ С.С.Аллашвердийев. Азәрбайжан Республикасынын мцлики щцгугу, ЫЫ жилд. Дярслик, Бакы, «Диэста» няшрийаты, 2001, с.261.

² Глобаллашма контекстиндя трансмилли корпорасийалар. Дяйирми сама материаллары // «Игтисадиййат» гязети, 2004-жц ил, 5-11 март.

³ Р.Гулийев. Азәрбайжан игтисадиййатынын трансмилли ширкятляр амили // «Республика» гязети, 2003-жц ил 17,18,19,22 вя 23 ийул.

müqaviləni ləğv etmək üçün bu hüquqdan istifadə etmirsə, müqavilə iki il müddətinə uzadılır. Müqavilə müddətinin bitməsi nəticəsində və ya tərəflərin təşəbbüsü ilə ləğv edildikdə tərəflər qarşılıqlı etimad prinsipini gözləməklə müqavilənin müddətini işgüzar qarşılıqlı münasibətlərin faktiki qurtardığı vaxtadək eyni və ya dəyişdirilmiş şərtlərlə uzatmağa çalışmalıdırlar.

Tərəflər müqavilə münasibətləri qurtardıqdan sonra da öz aralarında loyallıq rəqabət aparmağa borcludurlar. Bununla əlaqədar olaraq franşayz alanın müəyyən ərazinin həddləri daxilində rəqabət aparması üzərində ən çoxu bir il müddətinə qadağan qoyula bilər. Əgər rəqabət aparmağın qadağan edilməsi franşayz alanın peşə fəaliyyəti üçün təhlükə yarada bilərsə, müqavilə müddətinin bitməsinə baxmayaraq ona müvafiq maliyyə kompensasiyası verilməlidir (MM-in 729-cu maddəsi).

Müqavilənin məzmununu franşayz verənin və franşayz alanın hüquq və vəzifələri təşkil edir. Bu müqavilədə tərəflərin hər ikisinin qarşılıqlı hüquqlara və vəzifələrə malik olmasını nəzərə alaraq tərəflərin yalnız vəzifələrini sadalamaqla müqavilənin məzmununu təhlil etmək olar.

MM-in 724-cü maddəsinə əsasən, franşayz verən franşayz alana standart formalı qeyri-maddi əmlak hüquqlarını, əmtəə (ticarət) nişanlarını, mal nümunələrini, qablarını, məhsulun istehsalı, əldə edilməsi, satışı və fəaliyyətin təşkili konsepsiyasını, habelə satışa kömək üçün zəruri olan başqa informasiyanı özünün tətbiq etdiyi şəkildə verməyə borcludur.

Franşayz verən birgə fəaliyyət sistemini üçüncü şəxslərin müdaxiləsindən qorumağa, onu aramsız təkmilləşdirməyə və franşayz alanı işgüzar vərdişlərlə tanış etmək, informasiya vermək və ixtisasını artırmaq yolu ilə dəstəkləməyə borcludur.

Franşayz alan franşayzin qin həyata keçirilməsi sisteminə qoyduğu zəhmət nəzərə alınmaqla hesablanan mizd ödəməli və vicdanlı sahibkar kimi fəaliyyət göstərməli, müqavilənin məqsədi ilə bilavasitə bağlı olan halarda franşayz verənin və ya onun göstərdiyi şəxslərin vasitəsi ilə xidmətlər qəbul etməli və mallar əldə etməlidir. Əgər müqavilə bağlanarkən franşayz alan daxilolma haqqı vermişdirsə və bu haqq franşayz mizdunun hesabına daxil edilməmişdirsə, onda franşayz verən

müqavilənin qüvvəsinə xitam verilərkən bu haqqı ona qaytarmağa borcludur (MM-in 725-ci maddəsi).

Müqavilənin hüquqi təbiətində və tənzimlənməsində etibar edilmiş informasiya xüsusi əhəmiyyət kəsb etdiyindən mülki qanunvericilik bu münasibətləri imperativ qaydada tənzimləyir.

Françayzinq müqaviləsi bağlanarkən tərəflər bir-birini françayzinq ilə bağlı hallarla, xüsusən françayzinq sistemi ilə açıq-aşkar və tam tanış etməli və bir-birinə vicdanlı surətdə informasiya verməlidirlər. Onlar etibar edilmiş informasiyanı müqavilənin bağlanmadığı halda da açıqlamamağa borcludurlar (MM-in 726-cı maddəsi).

MM-in 730-cu maddəsinin tələblərinə əsasən, françayz verən françayzinq sistemi ilə nəzərdə tutulan hüquqlar və informasiya üçün məsuliyyət daşıyır. Əgər françayz verən müqavilə öhdəliklərini təqsirli surətdə pozarsa, françayz alan əvəz ödənilməsinə azalda bilər. Azaltmanın miqdarı müstəqil ekspertin rəyi əsasında qəti surətdə müəyyənləşdirilməlidir. Bununla bağlı xərclər tərəflərin öhdəsinə qoyulur.

Françayzinq müqaviləsinin icrası zamanı kommersiya sirrinin (hüquqi və fiziki şəxslərin, texnoloji, idarəetmə, maliyyə və başqa fəaliyyəti ilə bağlı, sahibinin icazəsi olmadan açıqlanması onların qanuni maraqlarına ziyan vura bilən məlumatlar) və «nou-hau»nun (əqli fəaliyyətin nəticəsi kimi kommersiya sirrinə aid edilən, qanunvericiliyi, yaxud sahibinin mülahizələrinə əsasən patentlə mühafizə olunmayan məlumatlar) müvafiq qanunvericiliyin və yaxud müqavilə şərtlərinin pozulması yolu ilə başqa şəxslərə açıqlanması, yaxud hər hansı başqa formada yayılması, pozuntunun xarakterindən və ağırlıq dərəcəsindən asılı olaraq mülki hüquqi, inzibati və cinayət məsuliyyətinə səbəb olur.

XIV fəsil. Sahibkarlıq fəaliyyətinin müxtəlif sahələrini əhatə edən müqavilələr

§ 1. Dövlət satılalmaları müqaviləsi

Dövlət satınalma müqaviləsi sahibkarlıq fəaliyyətinin müxtəlif sahələrini – malların satın alınmasını, işlərin görülməsini, xidmətlərin göstərilməsini əhatə edir.

MM-in 401-ci maddəsinə əsasən, dövlət satılalmaları müqaviləsinə dair münasibətlər Azərbaycan Respublikasının dövlət satılalmaları haqqında

qanunvericiliyə uyğun tənzimlənir. Bu qanunvericilik aktlarına «Dövlət satınalmaları haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanunu¹, «Dövlət satınalmaları haqqında» Azərbaycan Respublikası Qanununun tətbiq edilməsi barədə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin fərmanı², Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin «Güzəştlərin həcmi və tətbiqi Qaydasının», malların (işlərin və xidmətin) qiymətlərində dəyişikliklərin satınalma müqaviləsinə təsirinin hesablanması üsulunun tətbiq edilməsi və bölünən hissələrin məbləğinin müəyyən edilməsi haqqında 2002-ci il 28 oktyabr tarixli qərarı³, «Mallar (işlər və xidmətlər) üzrə satınalma müqaviləsinin nümunəsi»nin təsdiq edilməsi haqqında» 2003-cü il 28 fevral tarixli qərarı⁴ və s. daxildirlər.

«Dövlət satınalmaları haqqında» qanun Azərbaycan Respublikasında dövlət müəssisə və təşkilatları (idarələri), nizamnamə fondunda dövlətin payı 30 faiz və daha çox olan müəssisə və təşkilatlar tərəfindən malların (işlərin və xidmətlərin) dövlət vəsaitləri, dövlətin aldığı və dövlət zəmanəti ilə alınmış kreditlər və qrantlar hesabına satın alınmasına şamil edilir.

Qanuna əsasən, dövlət satınalma müqaviləsi satınalan təşkilatla tender qalibi (qalibləri) arasında bağlanan və malların (işlərin və xidmətlərin) satın alınması ilə əlaqədar tərəflərin öhdəliklərini müəyyənləşdirən sənəddir. Dövlət satınalmalarının qanunda aşağıdakı metodları fərqləndirilir: açıq tender; ikimərhələli tender; məhdud iştiraklı və ya qapalı tender; təkliflər sorğusu və s.

«Dövlət satınalmaları haqqında» qanunun 17-21-ci maddələrində həmin metodların mahiyyəti açıqlanmışdır. Belə ki, malların (işlərin və xidmətlərin) ehtimal olunan qiyməti müvafiq icra hakimiyyəti orqanının müəyyənləşdirildiyi minimum məbləğdən yuxarı olduqda onların satın alınması açıq tender üsulu ilə aparılır.

Satınalan təşkilat satınalma zamanı ikimərhələli tender proseduralarından və ya təkliflər sorğusundan istifadə edə bilər.

¹ Шямин Ганун 2001-жи ил 27 декабрда гябул олунмуш, она 2002-жи ил 22 нойабр тарихли Ганунла ялавя вя дйишикликляр едилмишдир. Азярбайжан Республикасынын ганунлар кцллийаты, ЫЫЫ жилд, Багы, «Диэста» нашрийаты, 2002, с.770-779.

² Азярбайжан Республикасынын ганунлар кцллийаты, ЫЫЫ жилд, Багы, «Диэста» нашрийаты, 2002, с.779-800.

³ Азярбайжан Республикасы ганунверижилик оплусу, 2002-жи ил, №10, маддя 648.

⁴ Азярбайжан Республикасынын ганунверижилик топлусу, 2003-жц ил, №2, маддя 149.

Malların (işlərin və xidmətlərin) müfəssal xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirə bilmədikdə, satınalan təşkilat satınalmalara dair tələbatını ödəmək üçün ən məqbul qərarı qəbul etmək məqsədi ilə:

- öz tələbatının ödənilməsinin müxtəlif mümkün üsulları ilə əlaqədar tender təkliflərini, təkliflər sorğularını və ya ofertaları cəlb edir;

- malların (işlərin) texniki xarakteri və ya xidmətlərin xüsusiyyətləri ilə əlaqədar mal göndərənlər (podratçılar) ilə müzakirələr aparır.

Satınalan təşkilat qeyd olunanlarla yanaşı, satınalma zamanı təkliflər sorğusu metodunu əlavə olaraq aşağıdakı halda tətbiq edə bilər: yaranmış tələbatın satınalan təşkilat tərəfindən satınalma prosesinin bilərəkdən uzadılmasının nəticəsi olmadığı və belə vəziyyətin yaranacağını əvvəlcədən görməyin mümkün olmadığı şəraitdə malların (işlərin və xidmətlərin) alınması üçün təcili tələbat yarandıqda və açıq tender prosedurunun və ya satılmanın digər metodlarının tətbiq olunması praktiki cəhətdən məqsədəuyğun olmadıqda.

Aşağıdakı hallarda məhdud iştiraklı tenderlər istifadə olunur: həddən artıq mürəkkəb və ya xüsusi xarakterli olduğuna görə müvafiq mallar (işlər və xidmətlər) yalnız məhdud sayda potensial malgöndərənlərdə (podratçılarda) olduqda; çoxsaylı tender təkliflərinə baxılması və onların qiymətləndirilməsi üçün tələb olunan vaxt və xərclər satın alınacaq malların (işlərin və xidmətlərin) dəyəri ilə mütənasib olmadıqda. Mallar (işlər və xidmətlər) müdafiə və milli təhlükəsizlik ehtiyacları üçün nəzərdə tutulduqda satınalan təşkilat qapalı tenderdən istifadə edir. Həmin ehtiyaclar üçün geyim, ərzaq, əşya, inventar, tibb avadanlıqları, dərman ləvazimatları, xidməti nəqliyyat vasitələri, təmir-tikinti işləri üzrə satınalmalar açıq tender üsulu ilə aparılır.

Satınalan təşkilat mövcud bazarı olan və ehtimal olunan qiyməti müvafiq icra hakimiyyəti orqanının müəyyənləşdirdiyi minimum məbləğdən aşağı olan malların (işlərin və xidmətlərin) satın alınması üçün kotirovkalar sorğusundan istifadə edə bilər.

Aşağıdakı hallarda müvafiq icra hakimiyyəti orqanının təsdiq etməsi şərti ilə satınalan təşkilat bir mənbədən satınalma üsulundan istifadə edə bilər:

- satın alınan mallar yalnız hər hansı konkret malgöndərəndə (podratçı) həmin mallar (işlər və xidmətlər) üzərində xüsusi hüquqlara malik olduqda, onların əvəzedicisi və alternativisi olmadıqda;

- mallara (işlərə və xidmətlərə) təcili tələbat yarandıqda və tender prosedurlarının keçirilməsi və ya satınalmanın hər hansı digər metodundan istifadə edilməsi məqsədəuyğun olmadıqda; tələbatın təcili olmasına gətirib çıxarmış halları qabaqcadan görmək qeyri-mümkün olduqda və ya bu hallar satınalan təşkilatın ləngiməsinin nəticəsi olmadıqda;

- fəvqəladə hallarla əlaqədar həmin mallara (işlərə və xidmətlərə) təcili tələbat yarandıqda, satınalmanın digər metodlarından istifadə onlara ediləcək vaxt baxımından məqsədəuyğun olmadıqda;

- satınalan təşkilat hər hansı malgöndərəndən (podratçıdan) malları, avadanlıqları, texnologiyanı və ya xidmətləri satın aldıqdan sonra standartlaşdırma mülahizələrinə və ya mövcud mallara, avadanlıqlara, texnologiyaya və ya xidmətlərə uyğunluğunu təmin etmək zərurəti baxımından onların həmin malgöndərəndən (podratçıdan) satın alınması qənaətinə gəldikdə.

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin «Dövlət satınalmaları haqqında» Azərbaycan Respublikası qanununun tətbiq edilməsi barədə 2002-ci il 29 yanvar tarixli fərmanının 2-ci bəndində 250 milyon manat və bundan yuxarı həcmdə bütün dövlət satınalmalarının tender vasitəsilə həyata keçirilməsi müəyyən olunmuşdur.

§ 2. Konsessiya müqaviləsi

Azərbaycan Respublikası qanunvericiliyində konsessiya müqaviləsi bir-birindən tamamilə fərqli məzmununda və formada işlədidir. Birinci halda sahibkarlıq fəaliyyəti sahəsində mülki hüquqi müqavilənin bir növü kimi (MM-in 800-807-ci maddələri), ikinci halda xarici investidlərə faydalı qazıntı yataqlarının axtarışı, kəşfiyyatı və işlənməsi, digər təbii ehtiyatların istifadəyə verilməsi ilə əlaqədar hüquqların əldə edilməsinə yönəldilmiş münasibətləri tənzimləyən, xüsusi qaydada bağlanan və təsdiqlənən müqavilə növü («Xarici investisiyanın qorunması haqqında» Azərbaycan Respublikası Qanununun 40-cı maddəsi) xarakterizə olunur.

Birinci mənada konsessiya müqaviləsi istehsalçı və ya tacir (tapşırıan) ilə sənətkarlıq şəkildə müstəqil fəaliyyətlə məşğul olan şəxs (konsessioner) arasında elə bir ümumi razılaşmadır (birtipli müqavilədir) ki, onun əsasında konsessioner aşağıdakıları öhdəsinə götürür:

- tapşırandan müəyyən malları (kontrakt mallarını) vaxtaşırı satın almaq;
- bu malları öz adından və öz hesabına başqasına satmaq;
- bu zaman kontrakt mallarını müəyyən ərazilərdə və (və ya) müəyyən müştərilərə (müqavilə ərazisi və müqavilə müştəriləri) satmaq.

Onların barəsində tapşırıan konsessionerə müstəsna satış hüququ (inhisar hüququ) verir, konsessioner isə tapşırının mallarının onun nəzarəti altında satışına qərantıya verməlidir. Əgər müqavilədə ayrı şərt qoyulmayıbsa, tapşırıan barəsində konsessionerin kontrakt mallarını müqavilə ərazisinin həddlərindən kənarda və ya müqavilə müştərilərindən savayı, başqa müştərilərə satmaq hüququ yoxdur (MM-in 800-cü maddəsi).

Latınca «cooncessio» sözündən olan konsessiya sözü razılıq, icazə mənasını ifadə edir.

Konsessiya müqaviləsi mülki qanunvericiliyimizin yeniliklərindən biridir. Əvvəlki MM-də, eləcə də digər mülki qanunvericilik aktlarında, beynəlxalq ticarət dövrində və xarici dövlətlərin mülki dövrində mühüm rol oynayan bu müqavilə növündən istifadə olunmamışdır.

Bu müqavilə yalnız sahibkarlıq fəaliyyəti sahəsində münasibətləri tənzimləyir, bu sahədə mülki hüquq və vəzifələrin müəyyənləşdirilməsi, dəyişdirilməsi və ya xitam edilməsinin hüquqi formasıdır. Konsessiya müqaviləsinin demək olar ki, hər iki tərəfi sahibkarlardır. Belə ki, bu müqavilədə hər iki tərəf – tapşırıan (yəni istehsalçı və ya tacir) və konsessioner (yəni sənətkarlıq şəkildə müstəqil fəaliyyətlə məşğul olan şəxs) sahibkarlardır.

Sahibkarlıq fəaliyyəti sahəsində konsessiya müqaviləsi tərəflər arasında hüquqi əlaqə yaranması xidmət edir, istehsalçının istehsal etdiyi məhsulu satmasının, eləcə də istehsal və istehlakın həcmnin əlaqələndirilməsinin təminatçısı rolunu oynayır.

Oxşar müqavilə növlərindən fərqli olaraq, konsessiya müqaviləsi tərəflərin bu və ya digər hərəkəti etməsi ilə deyil, müqavilədə nəzərdə tutulmuş mürəkkəb, çoxepizodlu xarakter daşıyan hərəkətlərin məqsədyönlü realizə olunması ilə xarakterizə olunur. Belə ki, MM-in 800.3-cü maddəsinə əsasən, başqasına satmaq üçün sadə satınalma konsessiya müqaviləsinə əsas verə bilməz. Müntəzəm ticarət münasibətləri də konsessiya haqqında müqaviləyə əsas verə bilməz.

Hüquqi təbiətinə görə konsessiya müqaviləsi konsensual müqavilədir, yəni müqavilənin bağlanmış hesab olunması üçün, real müqavilədən fərqli olaraq, tərəflərin hər hansı birinin müəyyən hərəkətləri etməsi tələb olunmur, müqavilə bağlandıqdan dərhal sonra tərəflər üçün hüquq və vəzifələr əmələ gəlir, müəyyənləşdirilir.

Sahibkarlıq fəaliyyəti sahəsində tətbiq olunan bütün digər müqavilələr kimi, konsessiya müqaviləsi də əvəzli müqavilədir. Belə ki, konsessiya müqaviləsinə görə konsessioner tapşırandan müəyyən malları vaxtaşırı satın alır (MM-in 800.1.1-ci maddəsi), bu malları müəyyən ərazilərdə və (və ya) müəyyən müştərilərə (MM-in 800.1.3-cü maddəsi) öz adından və öz hesabına başqaçına satır (MM-in 800.1.2-ci maddəsi) və müqavilədə nəzərdə tutulmuş məbləğdə və müddətlərdə (MM-in 802.2.2-ci maddəsi) ödənişləri tapşırana verir.

Tərəflər arasında hüquq və vəzifələrin bölünməsinin xarakterinə görə konsessiya müqaviləsi qarşılıqlı (ikitərəfli, yaxud sinallaqmatik) müqavilədir. Yəni hər iki tərəf (tapşırان və konsessioner) həm hüquqlar əldə edir, həm də vəzifələr daşıyırlar. Məsələn, tapşırان müqaviləyə uyğun olaraq konsessionerin sifariş etdiyi malları ona göndərməyə borcludursa (MM-in 805.1-ci maddəsi), bu vəzifəsinin icrası ilə o, konsessionerdən müqavilədə nəzərdə tutulmuş vəzifələrin, o cümlədən hər il müəyyən həcmdə və ya müəyyən miqdarda mal (kvota) qəbul etməsini (MM-in 802.1.6-ci maddəsi), reklam tədbirlərində iştirak etməsini (MM-in 802.1.4-cü maddəsi) və s. tələb etmək hüququna malik olur. Konsessioner də eyni qaydada hüquqlar əldə etməklə müvafiq vəzifələr də daşıyır.

Konsessiya müqaviləsi ümumi (birtipli) müqavilədir. MM-in 400-cü maddəsinin (ümumi müqavilənin hüquqi təbiətini və əsas cəhətlərini müəyyən edən

mülki hüquq norması) müəyyənləşdirdiyi qaydalar konsessiya müqaviləsinin hüquqi tənzimlənməsinə MM-in 43-cü fəslinin (MM-n 800-807-ci maddələrinin) normalarına zidd olmadıqda tətbiq edilir.

Qanunda nəzərdə tutulan hallarda müvafiq icra hakimiyyəti orqanı ümumi müqavilələrin bağlanması və icrası zamanı tərəflər üçün məcburi olan qaydalar (birtipli müqavilələr və s.) qəbul edə bilər (MM-in 400.5-ci maddəsi).

Konsessiya müqaviləsi mürəkkəb quruluşa malik müqavilədir. O, özündə alqı-satqı müqaviləsinin (konsessioner tapşırandan müəyyən malları satın alır, bu malları öz adından və öz hesabına başqalarına satır (MM-in 800.1.1-800.1.2-ci maddələri), öz ticarət fəaliyyətini sərbəst təşkil edir, o cümlədən təkrar satış qiymətlərini sərbəst təyin edir (MM-in 803.1-ci maddəsi), saxlama müqaviləsinin (müqavilədə nəzərdə tutula bilər ki, konsessioner həmişə anbarda müəyyən miqdarda mal saxlamalıdır – MM-in 802.1.5-ci maddəsi), podrat müqaviləsinin (müqavilədə nəzərdə tutula bilər ki, konsessioner müəyyən ticarət-servis təşkilatına malik olmalıdır (MM-in 802.1.1-ci maddəsi), müvafiq işçi heyətinə malik olmalıdır (MM-in 802.1.2-ci maddəsi) və satılmış malların təmir işlərini yerinə yetirməlidir (MM-in 802.1.3-ü maddəsi), lisenziya müqaviləsinin (əqli mülkiyyət obyektlərinə aid olan müəyyən hüquqların verilməsi ilə əlaqədar və s.), tapşırıq müqaviləsinin (müqavilədə başqa hallar nəzərdə tutulmamışdırsa, konsessioner ilə tapşıran arasında hüquq münasibətlərinə MM-in ticarət nümayəndəsi haqqında 790.2.3-790.2.5-ci, 791.1-791.1.3-ü və s. bir sıra maddələri tətbiq edilir) elementlərini birləşdirsə də, konsessiya müqaviləsi qarışıq müqavilə hesab edilə bilməz. Çünki Mülki Məcəllədə nəzərdə tutulmuş müxtəlif müqavilələrin ünsürlərini əhatə edən müqavilə qarışıq (kompleks) müqavilə hesab olunur (MM-in 390.4-cü maddəsi). Lakin konsessiya müqaviləsi MM-də müstəqil müqavilə növü kimi nəzərdə tutulmuşdur, başqa müqavilələrlə oxşar və fərqli cəhətləri isə bu müqavilənin səciyyəvi keyfiyyət xüsusiyyətləridir.

Ticarət nümayəndəsi haqqında MM-in bir sıra müddəaları qanunda nəzərdə tutulmuş hallarda konsessiya müqaviləsinə tətbiq edilir. Bunları aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

Birincisi, konsessiya müqaviləsinin forması ticarət nümayəndəsi haqqında müqavilənin qanunla müəyyən olunmuş formasına uyğun olmalı və müqavilədə başqa hal nəzərdə tutulmamışdırsa, eyni qaydada tənzimlənəlidir. Bu müqavilə yazılı formada bağlanmalıdır (MM-in 789.3-cü və 801.1-ci maddələri). Əgər tərəflər müqaviləni notariat qaydasında təsdiqlənmə formasında bağlamaq barəsində şərtləşiblərsə, həmin müqavilə növü üçün MM ilə belə forma tələb edilməsə də, müqavilə şərtləşdirilmiş formaya salındıqdan sonra bağlanmış sayılır (MM-in 406.2-ci maddəsi), əgər müqavilə qanunla və ya müqavilə ilə müəyyənləşdirilmiş məcburi formanı pozmaqla bağlanmışsa, etibarsız hesab olunur (MM-in 348-ci maddəsi).

İkinci, konsessiya müqaviləsində başqa qayda nəzərdə tutulmamışdırsa, MM-in 801.1-ci maddəsinə əsasən, konsessioner ilə tapşırıcı arasında hüquq münasibətlərinə, daha dəqiq desək, konsessionerin vəzifələrinə ticarət agentinin vəzifələrinin aşağıdakı qaydaları tətbiq edilir: özündə olan hər bir zəruri informasiyanı tapşırıcıya bildirmək (MM-in 790.2.3-cü maddəsi), tapşırıcının əsaslı sərəncamlarını yerinə yetirmək (MM-in 790.2.4-cü maddəsi), tapşırıcının məhsullarına və xidmətlərinə oxşar məhsulları və xidmətləri öz hesabına və ya başqa tapşırıcının hesabına təklif etmək üçün tapşırıcının qabaqcadan razılığını almaq (MM-in 790.2.5-ci maddəsi).

Üçüncüsü, öz məhsulları və xidmətləri, işlərin aparılması qaydaları və qiymətləri barəsində ticarət agentinə lazımi informasiya vermək (MM-in 791.1.1-ci maddəsi), ticarət agentini ticarət nümayəndəsi haqqında müqavilənin yerinə yetirilməsi üçün zəruri informasiya ilə təmin etmək, o cümlədən bunu ehtimal etməyin mümkün olduğu hallarda, ticarət əqdlərinin həcmnin adi ticarət nümayəndəsinin adı halda ümüd bəsləyə biləcəyi həcmdən xeyli az olacağı barədə ticarət agentini dərhal xəbərdar etmək (MM-in 791.1.2-ci maddəsi), ticarət nümayəndəsinin vasitəçilik qaydasında təklif etdiyi ticarət əqdinin qəbul olunması, rədd edilməsi və ya icra olunmaması barədə ticarət agentinə ağlabatan müddət ərzində bildiriş vermək (MM-in 791.13-cü maddəsi) barədə ticarət nümayəndəsi (agenti) haqqında müqavilə münasibətlərində tapşırıcının vəzifələri, müqavilədə

başqa hal nəzərdə tutulmamışdırsa, MM-in 801.1-ci maddəsinin tələblərinə uyğun olaraq konsessiya müqaviləsində tapşıranın vəzifələrinə şamil edilir.

Dördüncüsü, ticarət nümayəndəsi (agent) haqqında müqavilənin ticarət nümayəndəsi haqqında müqavilənin qüvvədə olan müddəti və ləğvi (MM-in 794-cü maddəsi), ticarət nümayəndəsi haqqında müqavilənin qüvvəsinə fəvqəladə hallar nəticəsində xitam verilməsi (MM-in 795-ci maddəsi), müştərilər üçün kompensasiya (MM-in 796-cı maddəsi), zərərin əvəzinin ödənilməsi (MM-in 797-ci maddəsi), ticarət agentinin ölümünün nəticələri (MM-in 798-ci maddəsi) barədə müddəaları MM-in 801.2.1-ci maddəsinin (MM-in 794.2-ci maddəsinə uyğun olaraq ləğv etmə haqqında xəbərdarlıq edilməsinin qarşılıqlı müddətləri müvafiq olaraq üç ay uzadılır) və MM-in 801.2.2-ci maddəsinin (MM-in 796.1-ci və 796.2-ci maddələrinə uyğun kompensasiyanın hesablanması üçün konsessionerin ticarət nümayəndəsi vəzifələrini icra etdiyi təqdirdə ona çata bilməsi ehtimal edilən haqq əsas götürülür) şərtləri gözlənilməklə konsessiya müqaviləsi üzrə hüquq münasibətlərinə də tətbiq edilir.

Qalan hallarda kompensasiya yalnız aşağıdakı şərtlər gözlənilməklə ödənilir:

- əgər müqavilənin qüvvəsinə xitam verildiyi məqamda tapşırın konsessionerin çoxaltdığı və ya genişləndirdiyi müştərilər dairəsi barəsində məlumat almışdırsa və həmin müştərilərə konsessionerin göstərdiyi həcmdə mal göndərə bilərsə;

- əgər artıq konsessioner müştərilərdən rəqabətli malların satışı üçün istifadə etmirsə (MM-in 801.3-cü maddəsi).

Konsessioner ilə tapşırın arasında birtipli müqaviləyə xitam verildikdən sonra:

- artıq konsessioner müştərilər qarşısında tapşırının konsessioneri kimi çıxış edə bilməz. Bundan başqa, o, tapşırının firma markalarından və nişanlarından istifadə edə bilməz. Konsessioner öz adına qeydə alınmış və müqavilə bağlananadək istifadə edilmiş bütün firma markalarını və nişanlarını tapşırının adına keçirməyə borcludur. İlk qeydiyyat və keçirmə xərclərini tapşırın çəkir;

- əgər konsessioner müştərilər və (və ya) tapşırın qarşısında öhdəliklərini yerinə yetirmək üçün anbar saxlamalı olmuşdursa, tapşırın onun anbarında qalan malları satın almağa borcludur. Əgər mal satış üçün yararlı olan yaxşı

vəziyyətdədirsə, satınalma qiyməti son satınalma zamanı konsessionerin tapşırana ödədiyi qiymətdən aşağı olmamalıdır. Konsessioner satınalmadan imtina edə bilər. Bu isə ona anbardakı qalığı ağlabatan müddətdə müştərilərə satmaq hüquqi verir (MM-in 807-ci maddəsi).

İkinci mənada konsessiya msi anlayışı «Xarici investisiyanın qorunması haqqında» Azərbaycan Respublikası qanununun 40-cı maddəsində verilmişdir. Qanuna əsasən, xarici investorlara faydalı qazıntı yataqlarının axtarışı, kəşfiyyatı və işlənməsi, digər təbii ehtiyatların istifadəyə verilməsi hüquqları Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin onlarla bağlandığı və Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin¹ təsdiq etdiyi konsessiya müqavilələri əsasında verilir.

Müqavilədə başqa şərt qoyulmayıbsa, konsessiya müqaviləsi şərtlərinin birtərəfli qaydada dəyişdirilməsinə yol verilmir.

Konsessiya müqaviləsi həqiqətdə Respublikamızın ərazisinə investisiya qoyulmasının bir formasıdır. Belə ki, xarici investorların mənfəət əldə etmək məqsədilə sahibkarlıq fəaliyyəti və başqa növ fəaliyyət obyektlərinə qoyduqları əmlakın və əmlak hüquqlarının bütün növləri, o cümlədən intellektual fəaliyyətin nəticələrinə hüquqlar və əşya hüquqlarına aid olmayan digər hüquqlar xarici investisiyadır.

Qanuna əsasən, xarici investorlar aşağıdakılar ola bilərlər: xarici hüquqi şəxslər, xarici vətəndaşlar, vətəndaşlığı olmayan şəxslər və xaricdə daimi yaşayış yeri olan Azərbaycan Respublikası vətəndaşları (bu şərtlə ki, onlar daimi yaşadıqları ölkədə təsərrüfat fəaliyyəti ilə məşğul olmaq üçün qeydə alınmış olsunlar), xarici dövlətlər və beynəlxalq təşkilatlar.

¹ «Харижи инвестицийанын горунмасы шаггында» Азярбайжан Республикасынын Гануну 1992-жи ил 15 йанварында гябул едилмиш, щямин Гануна 1992-жи ил 7 март, 1996-жы ил 5 ноябр, 2001-жи ил 23 март, 5 октябрь вь 23 ноябр, 2002-жи ил 30 апрел вь 3 декабр тарихли ганунларла ялавя дяйишикликляр едился дя Азярбайжан Республикасы Али Совети сювяри Азярбайжан Республикасы Милли Мяжлиси ифадяси иля явяз олунмамышдыр. Азярбайжан Республикасынын Ганунлар Кцллийаты, Ы1 жилд, Бакы, «Дизеста», 2001, с.121

XV fəsil. Müqavilə öhdəliklərinin pozulmasına görə sahibkarların mülki hüquqi məsuliyyəti

§ 1. Müqavilə öhdəliklərinin pozulmasına görə sahibkarların mülki hüquqi məsuliyyətinin anlayışı və əsas cəhətləri

Əsas hüquqi kateqoriyalardan biri olan «məsuliyyət» hüquq elmi ilə yanaşı, etika, fəlsəfə, eləcə də iqtisadi və siyasi elmlərdə istifadə edilən, həm qeyd edilən xüsusi elmlərin, həm də ümumilikdə fəlsəfi biliyin ayrı-ayrı xassələrini özündə ehtiva edən, qarşılıqlı əlaqə və təsirini şərtləndirən, keyfiyyətcə yeni anlayış olan ümumelmi kateqoriyadır.

Müxtəlif elm sahələri ilə əlaqədə sosial, siyasi, iqtisadi, əxlaqi (mənəvi) və hüquqi məsuliyyət növləri fərqləndirilir. Həmin səciyyəvi xüsusiyyəti əsas götürülərək hüquq ədəbiyyatında məsuliyyət çoxmənalı, çoxtərəfli, «müxtəlif məzmununda və mənalarda işlədilən», «vahid məna ifadə etməyən» anlayış kimi xarakterizə olunur¹.

«Məsuliyyət» anlayışının mahiyyəti barədə qeyd edilən müəlliflərin nöqtəyi-nəzərinin müəyyən dəqiqləşdirməyə ehtiyacı vardır. Belə ki, başlanğıcda qeyd edildiyi kimi, «məsuliyyət» anlayışı xüsusi elmi anlayışlarla fəlsəfi kateqoriyalar arasında yerləşən ümumelmi xarakter daşıyan, özünəməxsus səciyyəvi keyfiyyət xüsusiyyətlərini vahid mahiyyətdə birləşdirən və bu cəhətlərinə görə xüsusi qaydada tədqiqi və öyrənilməsi zəruri olan bir anlayışdır.

Bu anlayış «çoxmənalı», «çoxşahəli» anlayış olmayıb, birmənalı və vahid mahiyyətli anlayış kimi müxtəlif ümumilik dərəcəsinə malikdir ki, bu da həmin anlayışın tədqiqi obyektinin seçilməsindən, tədqiqi tərzindən və metodundan

¹ Брагинский М.И., Витрянский В.В. Договорное право. Общие положения. М., Издательство «Статус», 1997, с.490; Гражданское право. Учебник, в 2-х томах. Издательство БЕК, 1993, с.169. Гражданское право. Учебник, в 2-х томах. Т.1. / Отв.ред.проф.Е.А.Суханов. 2-ое изд., М., Издательство Бек, 1998, с.427.

asılıdır. Çünki tədqiqat obyektinin həcmi, kəmiyyət və keyfiyyət xüsusiyyətləri dəyişdikdə ümumelmi anlayışının ümumilik dərəcəsi də dəyişir və bu heç də, həmin anlayışın mahiyyətinin, səciyyəvi keyfiyyət xüsusiyyətlərinin dəyişməsinə dəlalət etmir.

Fəlsəfi ədəbiyyatda məsuliyyət məsələləri həmişə fəlsəfi azadlıq problemi ilə qarşılıqlı əlaqədə nəzərdən keçirilir.

Azadlıq və məsuliyyət bir bütövdür, bir tamın, şüurlu insan fəaliyyətinin iki tərəfidir. Azadlıq məqsəduyğun fəaliyyətin həyata keçirilməsi imkanındır. Məsuliyyət obyektin şəraitin diktə etdiyi hərəkətin dərk edilməsi deməkdir. Azadlıq məsuliyyət doğurur, məsuliyyət azadlığı istiqamətləndirir¹.

Fəlsəfi ədəbiyyatda məsuliyyət insanın bu və ya digər fəaliyyət obyektinə yönəlmiş subyektiv fəallığın ölçüsü kimi də səciyyələndirilir².

Başqa bir fəlsəfi mülahizəyə görə məsuliyyət kateqoriyası insanın öz hərəkətlərinin subyekti kimi çıxış etmək qabiliyyətinin və imkanının qarşılıqlı münasibətlərindən ibarət fəlsəfi-sosioloji problemi və daha konkret məsələləri: insanın müəyyən tələbləri şüurlu surətdə yerinə yetirmək və qarşısında duran vəzifələri həyata keçirmək; müəyyən nəticəyə malik olmaq qabiliyyəti, həmçinin bununla əlaqədar insanın haqlı və ya günahkar olması, hərəkətlərin bəyənilməsi və pislənməsi, mükafatlandırılması və cəzalandırılması məsələlərini əhatə edir³.

Sosial məsuliyyət öz mənasına və əhatə dairəsinə görə daha geniş anlayışdır. Belə ki, o, özündə yuxarıda sadalanan bütün digər məsuliyyət növlərini, yəni siyasi, iqtisadi⁴, mənəvi və hüquqi məsuliyyəti birləşdirir.

İctimai həyatda «mənəvi məsuliyyət» mühüm əhəmiyyət kəsb edir. O, əxlaq normalarını, ictimai münasibətlərin nisbətən geniş dairəsini əhatə edir, ictimai fikrin məhsulu olmaqla insanların daxili inamı və ya ictimai təsirin gücü ilə təmin olunur.

¹ Шцкцров А.М. Фялсѣя. Бакы, «Елм» няшриййаты, 1997, с.268-269.

² Косоланов Р., Марков В. Свобода и ответственность. М., 1969, с.65.

³ Фялсѣя энциклопедик лѣяти. Бакы, Ае-НПБ, 1997, с.285.

⁴ Игтисади мѣсулиййятин мѣлки щгуги мясулиййятля гарышдырылмасы щгуг ядыбиййатында шаглы олараг тѣндиг едилмишдир. Бах: Щажыйев Я.Б. Мѣлки щгуги вя игтисади мясулиййятя даир / Мѣасир дюврдя мѣлки, ямяк, кянд тѣсяррѣфаты вя мѣлки-просессуал щгугларынын актуал мясяляляри (елми ясярлярин мювзу топлусу). Бакы, АДУ, 1989, с.102-107.

İnsanların əxlaqa zidd əmələ (hərəkət və yaxud hərəkətsizliyə) verdiyi qiymət əslində cəmiyyətin həmin əmələ münasibətini əks etdirir.

Bundan fərqli olaraq, hüquqi məsuliyyət dövlət məsuliyyətinin bir növü olmaqla hüququn tələblərinin icrasının təmin olunmasına yönəldilmişdir¹.

Hüquqi məsuliyyət hüquq pozuntusuna dövlətin, nəticə etibari ilə cəmiyyətin reaksiyası, münasibətidir.

Hüquqi məsuliyyət hüququ pozan tərəfin hüququ pozulan tərəf qarşısında, dövlət və cəmiyyət qarşısında öz hüquqazidd əməllərinə görə cavab verməsini təmin edən hüquq münasibətidir.

Hüquqi məsuliyyət şəxsin törətdiyi hüquq pozuntusuna görə vəzifələrini müəyyən edir. Belə ki, Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 72-ci maddəsinə əsasən, dövlət və cəmiyyət qarşısında hər bir şəxs onun hüquq və azadlıqlarından irəli gələn vəzifələr daşıyır.

Hər bir şəxs Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasına əməl etməli, başqa şəxslərin hüquq və azadlıqlarına hörmət bəsləməli, qanunla müəyyən edilmiş digər vəzifələri yerinə yetirməlidir.

Şəxs üzərinə düşən vəzifələri yerinə yetirmədikdə və yaxud qanunla ona verilmiş hüquqlarından və azadlıqlarından sui-istifadə etdikdə qanunla müəyyən edilən məsuliyyət daşıyır. Məsələn, Azərbaycan Respublikası Mülki Məcəlləsinin 448.2-ci maddəsinin tələbinə əsasən borclu öz öhdəliklərinin hər bir təqsirli pozuntusu (hərəkət və ya hərəkətsizlik) üçün məsuliyyət daşıyır.

Hüquqpozmalarının növlərindən asılı olaraq hüquq məsuliyyətinin aşağıdakı növləri fərqləndirilir: mülki hüquqi məsuliyyət, cinayət məsuliyyəti, inzibati məsuliyyət, maddi məsuliyyət və nəhayət intizam məsuliyyəti.

Hüquqi məsuliyyətin bir növü olan mülki hüquqi məsuliyyət onun əsas əlamətlərini özündə əks etdirir. Birincisi, hüquqi məsuliyyət hüquq normalarını pozunlara tətbiq olunan dövlət məcburiyyət tədbirlərindən ancaq biridir. İkincisi, o, hüquqpozmalara yol vermiş şəxslərə tətbiq olunur. Üçüncüsü, hüquqpozana yalnız

¹ Бах: Иоффе О.С. Ответственность по советскому гражданскому праву. Л.: Издательство ЛГУ, 1955, с.7-8. Цыпин мцяллийф: Обязательственное право. М., Юрид.лит., 1975, с.95.

buna səlahiyyəti olan dövlət və digər orqanlar tərəfindən tətbiq olunur. Dördüncüsü, məsuliyyət hüquq pozuntusuna yol verənə hüquq məsuliyyəti tədbiri olan və qanunda nəzərdə tutulmuş sanksiyaların tətbiqindən ibarətdir¹.

Mülki hüquqi məsuliyyət hüquqi məsuliyyətin yuxarıda qeyd edilən ümumi əlamətlərini özündə birləşdirməklə yanaşı, onu hüquqi məsuliyyətin digər növlərindən fərqləndirən bir sıra səciyyəvi keyfiyyət xüsusiyyətlərinə də malikdir ki, bu da mülki hüquqi tənzimləmənin predmeti, metodu və funksiyaları ilə şərtləndirilir.

Hər şeydən əvvəl onu qeyd etmək lazımdır ki, mülki hüquqi məsuliyyət təkcə qanunun deyil, eyni zamanda mülki hüquqi müqavilənin tələblərini pozan hərəkət (və ya hərəkətsizlik) nəticəsində əmələ gəlir. Belə ki, Azərbaycan Respublikası MM-in 6.2-ci maddəsinə əsasən, fiziki və hüquqi şəxslər mülki hüquqları öz mənafeələrini gerçəkləşdirmək üçün iradələrinə uyğun olaraq həll edir və həyata keçirirlər. Onlar müqavilə əsasında öz hüquq və vəzifələrini müəyyənləşdirməkdə və qanunvericiliyə zidd olmayan hər hansı müqavilə şərtləri qoymaqda sərbəstdirlər.

Fiziki və hüquqi şəxslərin yalnız və yalnız başqa şəxsə ziyan vurmaq niyyəti ilə həyata keçirdikləri hərəkətlərə, habelə hüquqdan digər formalarda sui-istifadə edilməsinə yol verilmir (Azərbaycan Respublikası MM-in 16.1-ci maddəsi). Məhz bu əsasla görə mülki hüquqi məsuliyyətin müqavilə məsuliyyəti və müqavilədən kənar məsuliyyət növləri fərqləndirilir.

Müqavilə məsuliyyəti mülki hüququ müqavilədə tərəflərdən biri müqavilə öhdəliyini icra etmədikdə və ya lazımi qaydada icra etmədikdə əmələ gəlir². Azərbaycan Respublikası MM-in 442-ci maddəsinə əsasən öhdəliyin icra edilməməsi dedikdə, onun pozulması və ya lazımınca icra edilməməsi (vaxtında icra edilməməsi, mallarda, işlərdə və xidmətlərdə qüsurlarla və ya öhdəliyin məzmunu ilə müəyyənləşdirilmiş digər şərtləri pozmaqla icra edilməsi) başa düşülür.

Müqavilə məsuliyyətinin səciyyəvi xüsusiyyəti onun əmlak xarakteri daşmasıdır. Bu səciyyəvi keyfiyyət xüsusiyyəti müqavilə məsuliyyəti təkcə əmlak

¹ Гражданское право / Под ред. Е.А.Суханова. Т.1. М., Издательство БЕК, 1993, с.170.

² Ясәдов Я.И. Ющәкликлярин реал ижра едилмя принсипи. / Мјасир дюрдјә мјлки, ямяк, кянд тјсяррцфаты вј мјлки-процессуал щцугларынын актуал мясяляляри (елми ясярлярин мјовзу топлусу). Бакы, АДУ, 1989, с.12-19.

münasibətləri ilə əlaqədar olduqda deyil, eləcə də, əmlak münasibətləri ilə əlaqədar olan şəxsi qeyri-əmlak münasibətlərində və eyni zamanda qanunda nəzərdə tutulan hallarda əmlak münasibətləri ilə əlaqədar olmayan şəxsi qeyri-əmlak münasibətlərində özünü göstərir.

Azərbaycan Respublikası MM-in 23.4-cü maddəsində şərəfini, ləyaqətini və ya işgüzar nüfuzunu ləkələyən məlumatlar yayılmış fiziki şəxsin həmin məlumatların təkzibi ilə yanaşı, onların yayılması nəticəsində vurulmuş zərərin əvəzinin ödənilməsinə tələb etmək hüququ nəzərdə tutulmuşdur.

Bu qaydalar həmçinin hüquqi şəxsin işgüzar nüfuzunun müdafiəsinə də tətbiq edilir (Azərbaycan Respublikası MM-in 23.6-cı maddəsi). Onu da qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan Respublikasının bir sıra normativ-hüquqi aktları maddi zərərlə yanaşı mənəvi zərərin mövcudluğunu qəbul edir və belə zərəri yetirən şəxsin məsuliyyətini nəzərdə tutur. Belə ki, Azərbaycan Respublikası Cinayət Prosessual Məcəlləsinin¹ 7.0.36-cı, 57-ci, 60-cı, Azərbaycan Respublikası Əmək Məcəlləsinin² 290-cı maddəsində, «İstehlakçıların hüquqlarının müdafiəsi haqqında» Azərbaycan Respublikası Qanununun³ 12-ci maddəsində və digər qanunlarda mənəvi ziyanın ödənilməsi barədə müddəalar vardır. Azərbaycan Respublikası Konstitusiya Məhkəməsinin «Azərbaycan Respublikası Mülki Məcəlləsinin 21 və 23-cü maddələrinin şərh edilməsinə dair» 31 may 2002-ci il tarixli qərarına əsasən, Mülki Məcəllənin 23-cü maddəsində nəzərdə tutulmuş zərər dedikdə, şərəfin, ləyaqətin və işgüzar nüfuzun ləkələnməsi ilə bağlı şəxsə dəymiş mənəvi zərər (fiziki və mənəvi iztirablar) və maddi zərər başa düşülür.

Konstitusiya Məhkəməsinin həmin qərarında daha sonra qeyd edilir ki, mənəvi zərərin ödənilməsi, habelə qanunvericilikdə nəzərdə tutulmuş başqa məhdudiyyətlərin tətbiq edilməsi Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası ilə qorunan digər əsas hüquq və azadlıqlarla mütənasib olmaqla hər bir konkret halda məhkəmənin mülahizəsindən asılıdır⁴.

¹ Azərbaycan Respublikasının Cinayət Prosessual Məcəlləsi, Bakı, «ŞCğug yədybiyyat» nəşriyyatı, 2000.

² Azərbaycan Respublikasının Əmək Məcəlləsi, Bakı, «ŞCğug yədybiyyat» nəşriyyatı, 1999.

³ Azərbaycan Respublikasının qanunvericilik aktları, I cild. Bakı, «Dizest», 2001, s.594-609.

⁴ «Azərbaycan» qəzeti, 2002-ci il 12 iyun.

Azərbaycan Respublikası Ali Məhkəməsi Prenumunun «Şərək və ləyaqətin müdafiəsi barədə qanunvericiliyin məhkəmələr tərəfindən tətbiq edilməsi təcrübəsi haqqında» 14 may 1999-cü il tarixli 7 №-li Qərarında göstərilir ki, vətəndaşlar şərəf, ləyaqə, habelə işgüzar nüfuzlarının müdafiəsi barədə qaldırdıqları iddialarda həqiqətə uyğun olmayan məlumatların təkzib edilməsi ilə bərabər, həm də onlara vurulmuş maddi və mənəvi ziyanın ödənilməsini də tələb edə bilirlər. Mənəvi ziyanın miqdarı pul ilə ölçülməlidir. Mənəvi ziyanın miqdarı müəyyən edilərkən məlumatın yayılma dairəsi, iddiaçıya yetirilmiş mənəvi və fiziki sarsıntılarının xarakteri və dərəcəsi, cavabdehin təqsiri və əmlak vəziyyəti, işin sair diqqətəlayiq halları, habelə mənəvi ziyanın ödənilməsi üçün cavabdehin real imkanları nəzərə alınmalıdır¹.

§ 2. Müqavilə öhdəliklərinin pozulmasına görə sahibkarların mülki hüquqi məsuliyyətinin nəzəri və təcrübi problemləri

Müqavilə məsuliyyəti həmişə əmlakla əlaqədar olub əmlak xarakteri daşıyır. Belə ki, borclu müqavilə öhdəliyini icra etmədikdə və ya lazımi qaydada icra etmədikdə öz hərəkəti (hərəkətsizliyi) ilə kreditora vurduğu zərəri ödəməlidir.

Zərər dedikdə, hüquqi pozulmuş şəxsin pozulmuş hüququnu bərpa etmək üçün çəkdiyi və ya çəkməli olduğu xərclər, əmlakından məhrum olması və ya əmlakının zədələnməsi (real zərər), habelə hüququ pozulmayıbsa, həmin şəxsin adi mülki dövriyyə şəraitində əldə edəcəyi gəlirlər (əldən çıxmış fayda) başa düşülür (Azərbaycan Respublikası MM-in 21.2-ci maddəsi)².

Qeyd edilənlərdən əlavə, Azərbaycan Respublikası MM-in 21.3-cü maddəsinə əsasən, əgər hüququ pozmuş şəxs bunun nəticəsində gəlir əldə etmişdirsə, hüququ pozulmuş şəxs digər zərərlə yanaşı, əldən çıxmış faydanın da həmin gəlirlərdən az olmayan miqdarda ödənilməsini tələb edə bilər.

¹ Азярбайжан Республикасы Али Мящкямәси Пренумунун мяжмуяси (1998-1999). Бақы, «Щцгуг ядябиййаты» няшриййаты, 1999, с.47.

² Азярбайжан Республикасы ММ-ин 21.2-жи маддясинин гейд едилян миддяасы ейни иля Мцстягил Дювятляр Бирлийи Модел Мцлки Мяжяллясинин 15-жи маддясиндя, Газахыстан Республикасы ММ-ин 9-жу маддясиндя, Русийа Федерасийасы ММ-ин 15-жи маддясиндя, Беларус Республикасы ММ-ин 14-жц маддясиндя юз яксини тапмышдыр (Басин Ю.Г. Об ответственности за нарушение коммерческого обязательства по законодательству Республики Казахстан. В сб.: Проблемы современного гражданского права. Сборник статей. М., Городец, 2000, с.194; Гражданское право. Учебник. В 2 ч. Ч.1 / Под общ. ред. проф. В.Ф.Чигира. Минск «Амалфея», 2000, с.918)

Mülki qanunvericilik üçün yeni anlayışlar olan «gələcəkdə əldə ediləcək gəlirlər», «əldən çıxmış fayda» və yaxud «hüquq pozuntusu nəticəsində əldə edilmiş gəlirin ödənilməsi» ifadələri Azərbaycan Respublikası Mülki Məcəlləsində (eləcə də, yuxarıda qeyd edildiyi kimi keçid iqtisadiyyatlı ölkələrin mülki qanunvericiliyinin böyük əksəriyyətində) direktiv xarakterli ifadələr olaraq yüksək nailiyyət kimi səslənilsə də, təcrübədə ciddi problemlər yaratmaqla bu münasibətlərin hüquqi tənzimlənməsinin «bermut üçbucağı»na çevrilmişdir.

Doğrudur, hüquq ədəbiyyatında qeyd edilən anlayışlar dərhal bu və ya digər formada tədqiqat obyektinə çevrildi. Lakin qeyd edilən tədqiqatlarda yuxarıda göstərilən anlayışların təcrübədə tətbiqi problemlərinə toxunulmamış, bu zaman meydana çıxacaq hüquqi mübahisələrin həlli qaydalarına və nizama salınması yollarına elmi şərh və hüquqi qiymət verilməmişdir¹.

Problemin ciddiliyini və bazar iqtisadiyyatına keçid və sahibkarlıq fəaliyyəti sahəsində böyük əhəmiyyətini nəzərə alaraq, Azərbaycan Respublikasının Ali Məhkəməsi 2002-ci il 3 aprel tarixli 8-2002 sayılı sorğu ilə Azərbaycan Respublikasının Konstitusiya Məhkəməsinə müraciət edərək, Azərbaycan Respublikası Mülki Məcəlləsində təsbit edilmiş «zərər» anlayışının şərh olunmasını xahiş etmişdir². Lakin Azərbaycan Respublikasının Konstitusiya Məhkəməsinin «Azərbaycan Respublikası Mülki Məcəlləsinin 21 və 23-cü maddələrinin şərh edilməsinə dair» 31 may 2002-ci il tarixli qərarı da qeyd edilən problemi tam aradan qaldıra bilmədi, bu sahədə mübahisələ son qoymadı və həmin münasibətlərin vahid qaydada hüquqi tənzimləmə mexanizmini müəyyən etmədi.

Bunlara baxmayaraq, Azərbaycan Respublikası Konstitusiya Məhkəməsinin qeyd edilən qərarı, heç şübhəsiz ki, bu sahədə irəliyə doğru atılmış inamlı bir addım idi. Belə ki, həmin qərarla qeyd edilən problemin aktuallığı və ciddiliyi xüsusi tədqiqat obyektinə çevrildi, bunlardan əlavə, Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinə tövsiyyə olundu ki, Azərbaycan Respublikası Mülki Məcəlləsində digər qeyri-əmlak hüquqlarının və qeyri-maddi nemətlərin müdafiəsini müəyyən etsin.

¹ Басин Ю.Г. Об ответственности за нарушение коммерческого обязательства по законодательству Республики Казахстан. В сб. Проблемы современного гражданского права. Сборник статей. М., Городец, 2000, с.194.

² «Азәрбайжан» гязети, 2002-жи ил 2 ийун.

Ölkəmizdə bazar iqtisadiyyatına keçid və sahibkarlıq münasibətlərinin sürətlə inkişaf etdiyi indiki şəraitdə Azərbaycan Respublikası Mülki Məcəlləsində işlədilən «gələcəkdə əldə ediləcək gəlirlər», «əldən çıxmış fayda» və yaxud «hüquq pozuntusu nəticəsində əldə edilmiş gəlirin ödənilməsi» ifadələrinin eyni cür başa düşülməsi və tətbiqi, mülki dövriyyənin və sahibkarlıq fəaliyyətinin stabil inkişafının təmin edilməsi məqsədilə aşağıdakıları məqsədamüvafiq hesab edirəm:

Azərbaycan Respublikası Mülki Məcəlləsinə «gələcəkdə əldə ediləcək gəlirlər», «əldən çıxmış fayda» və yaxud «hüquq pozuntusu nəticəsində əldə edilmiş gəlirin ödənilməsi» ilə əlaqədar yeni norma əlavə edilsin və həmin normada müəyyən edilsin ki, belə zərərin ödənilməsinə tərəflər arasında bağlanmış mülki hüquqi müqavilədə və mülki qanunvericilikdə nəzərdə tutulmuş (imperativ qaydada) digər hallarda yol verilir;

hüquqdan sui-istifadənin qarşısını almaq üçün mücərrəd ifadələr olan «gələcəkdə əldə ediləcək gəlirlər», «əldən çıxmış fayda» və yaxud «hüquq pozuntusu nəticəsində əldə edilmiş gəlirin ödənilməsi»nə Azərbaycan Respublikası Mülki Məcəlləsində konkret və ciddi anlayış verilsin, ödənilməsi olan belə ziyanın hədləri, müddətləri və sair zəruri səciyyəvi keyfiyyət elementləri dəqiqləşdirilsin;

investisiya müqavilələri və sahibkarlıq fəaliyyəti sahəsində mühüm əhəmiyyət kəsb edən bir sıra digər müqavilələr üzrə «gələcəkdə əldə ediləcək gəlirlər», «əldən çıxmış fayda» və yaxud «hüquq pozuntusu nəticəsində əldə edilmiş gəlirin ödənilməsi»nin normativ qaydada xüsusi metodikası işlənib hazırlansın;

Azərbaycan Respublikası Mülki Məcəlləsinə «gələcəkdə əldə ediləcək gəlirlər», «əldən çıxmış fayda» və yaxud «hüquq pozuntusu nəticəsində əldə edilmiş gəlirin ödənilməsi» ilə əlaqədar yeni normalar əldə edilənədək, məhkəmə təcrübəsində Azərbaycan Respublikası Mülki Məcəlləsinin əsassız varlanma ilə əlaqədar hüquq münasibətlərini tənzimləyən müvafiq normalarının (Azərbaycan Respublikası MM-in 1091-1095-ci maddələri) tətbiq edilməsi məqsədamüvafiq hesab edilsin.

Müqavilə məsuliyyəti, adətən, zərərin ödənilməsi və dəbbə pulunun (cərimə, peniya) tutulması formasında özünü göstərir¹. Bu zaman, hüquq ədəbiyyatında əksər müəlliflərin qeyd etdiyi kimi, borclu müəyyən əmlakdan məhrum olur, həmin əmlakı kreditora bu və ya digər formada ödəməklə özü üçün əlverişsiz maddi nəticələr yaradır².

V.P.Mozolin haqlı olaraq müəlliflərin bu mövqeyi ilə razılaşmayaraq göstərir ki, doğrudan da, borclu zərəri və dəbbə pulun (cərimə, peniya) ödəyərkən müəyyən əmlakından məhrum olur və borclu üçün əlverişsiz maddi vəziyyət yaranır. Bu hadisənin zəhəri tərəfidir. Həqiqətdə isə, borclu həmin əmlakı müqavilə öhdəliyinə əsasən kreditora vaxtında, yəni məsuliyyət məsələsi yaranana qədər ödəməli idi. Həmin əmlakı kreditora vaxtında ödəməməklə və məsuliyyət məsələsi yarananadək özündə saxlamaqla borclu özü deyil, onun təqsiri üzündən kreditor ağır maddi vəziyyətə düşmüş olur və kreditor üçün əlverişsiz maddi vəziyyət yaranır³.

Beləliklə, müqavilə öhdəliklərini icra etməməklə və ya lazımı qaydada icra etməməklə təkcə borclu deyil, eyni zamanda kreditor və nəticə etibarı ilə bütövlükdə sahibkarlıq fəaliyyəti, bütün mülki dövriyyə və cəmiyyət bu və ya digər dərəcədə əlverişsiz əmlak vəziyyətinə, əlverişsiz iqtisadi vəziyyətə düşmüş olur.

Müqavilə məsuliyyətinin ikinci xarakterik xüsusiyyəti mülki dövriyyədə müqavilə hüquq münasibətlərinin bərabər hüquqlu iştirakçıların birinin digəri qarşısında, bir qrupun digəri ilə yaxud digərləri qarşısında və əksinə, hüquqpozanın hüququ pozulan, zərərçəkən qarşısında məsuliyyət daşımada özünü göstərir. Belə ki, öhdəliyi icra etməyən borclu kreditor qarşısında məsuliyyət daşıyır və o, kreditora dəymiş zərərin əvəzini ödəməyə borcludur (Azərbaycan Respublikası MM-in 443.1-ci maddəsi).

Kreditor borclunu məsuliyyətdən azad edə bilər və yaxud barışıq razılaşması haqqında müqaviləyə görə tərəflər öz aralarında hüquqlar və ya iddialar barəsində

¹ Нам К.В. Убытки и неустойка как формы договорной ответственности. В сашибкарльын.: Актуальные вопросы гражданского права / Под ред. М.И.Трагинского; Исследовательский центр частного права. Российская школа частного права. М., Издательство «Статус», 1998, с.330-379.

² Алексеев С.С.Общая теория права. М., Юрид.лит., 1981, т.1. с. 276-277. Малеев Н.С. Правонарушение: понятие, причины, ответственность. М., Юрид.лит., 1985, с.134-136. Юридический энциклопедический словарь / гл.редактор А.Я.Сухарев, М., «Советская энциклопедия», 1984, с.229.

³ Мозолин В.П., Фарнсворт Е.А. Договорное право в США и СССР: история, общие концепции. М., «Наука» 1988, с.277.

mübahisəni və ya qeyri-müəyyənliyi qarşılıqlı güzəştlər yolu ilə həll edirlər (Azərbaycan Respublikası MM-in 881.1-ci maddəsi).

Fiziki və hüquqi şəxslər özlərinə mənsub mülki hüquqları, o cümlədən onları müdafiə etmək hüququnu öz istədikləri kimi həyata keçirirlər (Azərbaycan Respublikası MM-in 15.1-ci maddəsi).

Müqavilə məsuliyyətinin keyfiyyət xüsusiyyətlərindən biri də məsuliyyət həddinin vurulmuş ziyanın və zərərin miqdarına uyğun olmasıdır. Məhz bu xüsusiyyətinə görə müqavilə məsuliyyəti pozulmuş hüqunun bərpası, kompensasiyası xarakteri daşıyır.

Belə ki, Azərbaycan Respublikası MM-in 443.9-cu maddəsinə əsasən borclu öz qanuni təmsilçisinin və öhdəliklərinin icrası üçün xidmətlərindən istifadə etdiyi digər şəxslərin hərəkətləri üçün özünün təqsirli hərəkətləri üçün olan həcmdə məsuliyyət daşımalıdır.

Əgər hüququ pozulmuş şəxs bunun nəticəsində gəlir əldə etmişdirsə, hüququ pozulmuş şəxs digər zərərlə yanaşı, əldən çıxmış faydanın da həmin gəlirlərdən az olmayan miqdarda ödənilməsini tələb edə bilər (Azərbaycan Respublikası MM-in 21.3-cü maddəsi).

Bunlardan əlavə, mülki dövriyyənin müxtəlif iştirakçılarına, onların fiziki və hüquqi şəxslər, onların müxtəlif birlikləri, idarə, müəssisə və təşkilatlar, bələdiyyə və dövlət qurumları olmasından asılı olmayaraq eyni pozuntuya görə bərabər məsuliyyət daşıyırlar¹.

Müqavilə öhdəliklərinin pozulmasına görə mülki hüquqi məsuliyyətin həmin səciyyəvi xüsusiyyətli Azərbaycan Respublikası MM-in 2.5-ci maddəsinin mülki qanunvericiliyin bir tərəfin digər tərəfə inzibati tabeliyinə əsaslanan əmlak münasibətlərinə tətbiq olunmaması barədə ümumi prinsipinə əsaslanır.

Belə ki, əgər qanunvericilikdə ayrı qayda nəzərdə tutulmayıbsa, mülki qanunvericilik və başqa hüquqi aktlar bir tərəfin digər tərəfə inzibati və ya digər

¹ Брагинский М.И., Витрянский В.В. Договорное право. Общие положения. М., Издательство «Статус», 1997, с.493.

hakimiyyət tabeliyinə əsaslanan əmlak münasibətlərinə, o cümlədən vergi, maliyyə və inzibati münasibətlərə tətbiq edilmir.

Məsələn, Respublikamız üçün yeni olan bələdiyyə orqanları da mülki hüquqi münasibətlərdə mülki dövriyyənin digər iştirakçıralı ilə tam bərabərlik prinsipi əsasında fəaliyyət göstərirlər. Belə ki, bələdiyyə orqanlarının qanunla müəyyən olunmuş qaydada kredit almaq və yaxud kredit vermək, bələdiyyə lotereyaları buraxmaq və s. səlahiyyətləri vardır.

Bunlardan başqa, bələdiyyə orqanları ərazinin abadlıq işlərinin görülməsində, kommunal xidmətlər göstərilməsində, su kəməri, kanalizasiya təsərrüfatı, istilik, elektrik və qaz təchizatı, şəhər elektrik nəqliyyatı qurğuları və şəbəkədaxili və s. təmiri və yenidən qurulmasında sifarişçi kimi iştirak edə bilər, bununla əlaqədar müvafiq mülki hüquqlara malik olub və vəzifələr daşıya bilər.

Bələdiyyələr, bələdiyyə orqanları və onların vəzifəli şəxsləri hüquqa zidd hərəkətlərə və hərəkətsizliyə görə qanunvericilikdə nəzərdə tutulmuş məsuliyyətə cəlb olunur, müqavilə öhdəliklərinin pozulmasına görə mülki dövriyyənin digər iştirakçıları qarşısında bərabər əsaslarla mülki hüquqi məsuliyyət daşıyırlar.

Müqavilə öhdəliklərinin pozulmasına görə mülki hüquqi məsuliyyət hüquq normalarını və müqavilə şərtlərini pozanlara, müqavilə öhdəliklərini icra etməyənlərə və yaxud lazımi qaydada icra etməyənlərə dövlət məcburiyyət tədbirlərinin ən ciddi forması olmaqla «özünümüdafiə» tədbirlərindən, əməli təsir tədbirlərindən və eləcə səlahiyyətli dövlət orqanları və digər orqanlar tərəfindən mülki hüquq pozuntusuna yol verən şəxslərə tətbiq olunan hüquq müfahizə xarakterli digər tədbirlərdən tamamilə fərqlənir.

Görkəmli hüquqşünas alim V.P. Qribanov göstərir ki, əməli təsir tədbirləri öhdəliklərin pozulmasına görə hüquqi tənzimləmənin xüsusi özünəməxsus vasitəsidir və onları əmlak məsuliyyəti ilə qarışdırmaq olmaz¹. Y.Q.Basin və A.Q.

¹ Грибанов В.П. Пределы применения мер оперативного характера при поставках продукции // Советская юстиция, 1968, №7. с.4. Щямин мцяллий: Пределы осуществления и защиты гражданский прав. М., Издательство МГУ, 1972; Щямин мцяллий: Ответственность за нарушение гражданский прав и обязанностей. М., Издательство «Знание», 1973, с.38-39. щямин мцяллий: Осуществление и защита гражданский прав. Изд. 2-е, стереотип. М., «Статут», 2001, (Классика российских цивилистики). С.117.

Didenko əməli təsir tədbirlərini mülki hüquqi məsuliyyətdən fərqləndirənlər də, nəticə etibarı ilə, onu sonuncunun cıdırdaşı adlandırmışlar¹.

Əməli təsir tədbirləri kimi hüquq münasibətlərində tərəf kimi çıxış edən şəxsin hüquqlarının müdafiə olunması üçün səlahiyyətli dövlət orqanlarına müraciət etmədən, bilavasitə özü tərəfindən mülki hüquq və vəzifələrinə əməl etməyən, hüquq pozuntusuna yol verən şəxsə tətbiq olunan hüquqmühafizə xarakterli hüquqi vasitələrdir².

M.S.Korableva həmin anlayışı bir qədər də genişləndirərək mülki hüquq pozuntusuna yol verən şəxsə səlahiyyətli dövlət orqanlarına və eləcə də ictimai orqanlara müraciət etmədən bilavasitə hüququ pozulan şəxs tərəfindən tətbiq olunan hüquqmühafizə xarakterli hüquqi vasitələr kimi xarakterizə etmişdir³.

Hüquq ədəbiyyatında əməli təsir tədbirlərini «əməli sanksiya»da adlandırırlar⁴.

B.İ.Puqinski əməli təsir tədbirlərinin sanksiya kimi xarakterizə olunmasını istisna edərək göstərir ki, əməli təsir tədbirləri hüquq pozuntusuna cavab, münasibət olsa da, dövlət məcburiyyət tədbirlərinin tətbiq olunmasını tələb etmir. Əməli təsir tədbirlərini mülki hüquq münasibətlərində tərəflər hüquq mühafizə orqanlarına müraciət etmədən özləri bilavasitə tətbiq edirlər və hüquq mühafizə orqanlarının fəaliyyətindən kənarda sanksiyaların, dövlət məcburiyyəti tədbirlərinin tətbiqindən söhbət gedə bilməz⁵.

Planlı sosialist təsərrüfat sistemindən bazar iqtisadiyyatına keçid dövründə, yəni iqtisadi və sərbəst bazar münasibətlərinin formalaşdığı və inkişaf etdiyi indiki şəraitdə müqavilə hüquq münasibətlərinin tənzimlənməsində və eləcə də bütövlükdə iqtisadi dövriyyədə əməli təsir tədbirlərinin rolu və əhəmiyyəti müqavilə öhdəliklərinin pozulmasına görə mülki hüquqi məsuliyyətə nisbətən xeyli artır.

Buna baxmayaraq, əməli təsir tədbirləri bir çox hallarda səmərəli hüquqi nəticələr vermədikdə arxasında dövlət məcburiyyət tədbirləri, dövlət nizaməsalma

¹ Басин Ю.Г., Диденко А.Г. Дисциплинирующее значение оперативных санкций // Советское государство и право. 1983, №4, с.52.

² Гражданское право, т.1. Учебник / Под ред. проф.Е.А.Суханова. М., Издательство БЕК, 1998, с.418.

³Кorableва М.С. Защита гражданский прав: новые аспекты. В сб. Актуальные проблемы гражданского права / Сборник статей под ред. проф. М.И.Брагинского, М., «Статут» , 1998, с.93.

⁴ Алексеев С.С.Общая теория социалистического права. Вып.2. Свердловск, 1964, с.59-60.

⁵ Пугинский Б.И. Гражданско-правовые средства в хозяйственных отношениях. М., «Юрид.лит», 1984, с.143-144.

mexanizmi dayanan mülki hüquqi məsuliyyət xüsusi əhəmiyyət kəsb edir və mülki dövryyənin iştirakçısının pozulmuş hüququnun bərpası və iqtisadi münasibətlərin normalaşdırılmasını və stimullaşdırılmasına xidmət edən əmlak xarakterli sanksiyaların tətbiqi ilə nəticələnir.

Diqqət tələb edən xüsusiyyətlərdən biri də mülki-hüquqi məsuliyyətin növləri məsələsidir. Bu təsnifat müxtəlif əsaslarla aparılır. Məsələn, müqavilə məsuliyyəti və müqavilədən kənar məsuliyyət, əsas məsuliyyət və subsidiar məsuliyyət, paylı məsuliyyət və solidar məsuliyyət. Adətən, sahibkarlıq fəaliyyəti sahəsində daha ciddi məsuliyyət növünə aid edilən solidar məsuliyyət üzərində daha ətraflı dayanmağı məqsədmüvafiq hesab edirəm.

Azərbaycan Respublikasının mülki qanunvericiliyinə görə solidar məsuliyyət mülki hüquqi məsuliyyətin bir növüdür. Dilçi mütəxəssislər bu ifadəni Azərbaycan dilinə «Birgə məsuliyyət» kimi tərcümə edirlər¹.

Təsadüfi deyildir ki, Azərbaycan Respublikası yeni MM-in 500.1-ci maddəsində də solidar məsuliyyətə anlayış verilərkən (Rusiya Federasiyası MM-in 322-ci maddəsindən, Fransa MM-in 1202-ci maddəsindən, İsveçrə MM-in 143-cü maddəsindən, Almaniya MM-in 427-ci paragrafından, Belarus Respublikası MM-in 303-cü maddəsindən fərqli olaraq) «birgə borclular» və «birgə öhdəliklər» ifadələrindən istifadə edilmişdir. Belə ki, həmin maddəyə əsasən, əgər öhdəliyin icrası bir neçə şəxsə onlardan hər birini öhdəliyin tam icrasında iştirak etməyə borclu edən şəkildə həvalə edilirsə, kreditor isə yalnız birdəfəlik icranı tələb etmək hüququna malikdirsə, onlar birgə borclulardır.

1964-cü il 11 sentyabr tarixli qanunla təsdiq edilmiş və 2000-ci il sentyabrın 1-dək qüvvədə olmuş Azərbaycan Respublikası MM-in 172-ci maddəsində də solidar məsuliyyətə Respublikamızın yeni Mülki Məcəlləsi ilə tamamilə eyni məzmunlu anlayış verilmişdir.

Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, solidar məsuliyyət mülki-hüquqi məsuliyyətin digər növlərinə (paylı məsuliyyət, əsas və subsidiar məsuliyyət) nisbətən daha ciddi məsuliyyət növüdür. Belə ki, solidar məsuliyyətin əmələ gəlmə əsasları mülki

¹ Русжа-азербайжанжа лцэят // Я.Я.Оружовун редактяси иля, БЫЫ жылд, Бақы, «Эянжлик», 1983, с.222.

qanunvericilikdə imperativ qaydada məhdudlaşdırılmış (Azərbaycan Respublikası MM-in 500.2-ci maddəsi) və onun yalnız məsuliyyətlə, qanuna və ya öhdəlik predmetinin bölünməzliyinə əsasən əmələ gəlmiş müəyyənləşdirilmişdir. Solidar məsuliyyətin əmələ gəlməsinin yuxarıda qeyd edilən 3 əsas hüquqi tənzimlənmə qaydasına və səciyyəvi keyfiyyət xüsusiyyətlərinə görə bir-birindən fərqlənirlər.

Azərbaycan Respublikası MM-in 386-cı maddəsinə əsasən, öhdəliyin əmələ gəlməsi üçün (öhdəliyin zərər vurulması, əsassız varlanma və ya MM-də nəzərdə tutulmuş digər əsaslar nəticəsində əmələ gəlməsi halları istisna olmaqla) onun iştirakçıları arasında müqavilə olmalıdır. Deməli, müqavilə onun tərəfləri arasında solidar məsuliyyətin əmələ gəlməsinin əsaslarından biridir.

Solidar məsuliyyətin əmələ gəlməsinin göstərilən birinci əsas (müqavilə) ilə ikinci əsas (qanun) arasında xüsusi diqqət tələb edilən məsələ, qanunun imperativ normaları və dispoziitiv normalarının müxtəlif hüquqi qüvvəyə malik olmasıdır. Belə ki, müqavilə onun bağlandığı vaxt qüvvədə olan qanunla və digər hüquqi aktlar ilə müəyyənləşdirilmiş, tərəflər üçün məcburi qaydalara (imperativ normalara) uyğun gəlməlidir (Azərbaycan Respublikası MM-in 390.2-ci maddəsi). Tərəflər müqavilədə həmin imperativ normalara zidd olan şərtlər müəyyənləşdirə bilməzlər.

Müqavilə şərti tərəflərin razılaşması ilə ayrı qaydanın müəyyənləşdirilmədiyi halda tətbiq edilən normada (dispoziitiv norma) nəzərdə tutulubsa, tərəflər razılaşma əsasında bu normanın tətbiqini istisna edə bilər və ya onun nəzərdə tutduğundan fərqli şərt müəyyənləşdirə bilərlər (Azərbaycan Respublikası MM-in 390.6-cı maddə). Məsələn, borclu zəminliklə təmin edilmiş öhdəliyi icra etmədikdə və ya lazımınca icra ktmədikdə, əgər MM-də və ya zəminlik müqaviləsində zəminin subsidiar məsuliyyəti nəzərdə tutulmayıbsa, zəmin və borclu kreditor qarşısında birgə məsuliyyət daşıyırlar. Birgə zəmin olmuş şəxslər, əgər zəminlik müqaviləsində ayrı qayda nəzərdə tutulmayıbsa, kreditor qarşısında birgə məsuliyyət daşıyırlar (Azərbaycan Respublikası MM-in 472-ci maddəsi).

Solidar məsuliyyət müəyyən edən dispoziitiv normalara yuxarıda qeyd edilənlərdən başqa Azərbaycan Respublikası MM-in 868.2-ci maddəsinə də göstərmək olar. Həmin dispoziitiv normaya əsasən, renta ilə yüklü olan daşınmaz

əşyanı başqa şəxsin mülkiyyətinə vermiş şəxs renta alanın renta müqaviləsinin pozulması ilə əlaqədar əmələ gəlmiş tələbləri üzrə həmin şəxslə subsidiar məsuliyyət daşıyır, bir şərtlə ki, MM-də və ya müqavilədə bu öhdəlik üzrə birgə məsuliyyət nəzərdə tutulmasın.

Mülki qanunvericiliyin solidar məsuliyyət müəyyən edən imperativ normalarının təxmini siyahısı aşağıdakılardan ibarətdir:

- hüquqi şəxsin təsisçiləri hüquqi şəxsin dövlət qeydiyyatına alınmasına qədər əmələ gəlmiş, hüquqi şəxsin yaradılması ilə bağlı olan öhdəliklər üzrə birgə məsuliyyət daşıyırlar (Azərbaycan Respublikası MM-in 46-cı maddəsi);

- hüquqi şəxs yenidən təşkil edilərkən onun kreditorlarının hüquqları üçün təminatları tənzimləyən Azərbaycan Respublikası MM-in 58-ci maddəsində göstərilir ki, əgər bölünmə balansы yenidən təşkil edilmiş hüquqi şəxsin hüquq varisini müəyyənləşdirməyə imkan vermirsə, yeni yaranmış hüquqi şəxslər yenidən təşkil edilmiş hüquqi şəxsin öhdəlikləri üçün kreditorları qarşısında birgə məsuliyyət daşıyırlar;

- törəmə cəmiyyətə onun üçün məcburi göstərişlər vermək hüquqi olan əsas ortaqlıq və ya cəmiyyət həmin göstərişlərin icrası üçün törəmə cəmiyyətin bağladığı əqdlər üçün onunla birgə məsuliyyət daşıyırlar (Azərbaycan Respublikası MM-in 67.3-cü maddəsi);

- tam ortaqlığın iştirakçıları ortaqlığın öhdəlikləri üzrə özlərinin əmlakı ilə birgə subsidiar məsuliyyət daşıyırlar (Azərbaycan Respublikası MM-in 75.1-ci maddəsi);

- əgər tapşırığı bir neçə şəxs birlikdə vermişsə, vəkalət alan qarşısında onlar birgə borclular kimi məsuliyyət daşıyırlar (Azərbaycan Respublikası MM-in 785.1-ci maddəsi);

- əgər tapşırığı icraya bir neçə şəxs birlikdə qəbul etmişsə, onlar birgə borclular kimi məsuliyyət daşıyır və vəkalət verəni yalnız birgə hərəkətlərlə mükəlləfiyyətli edə bilərlər, bu şərtlə ki, onlar tapşırığın icrasını üçüncü şəxslərə verməyə vəkil edilməsinlər (Azərbaycan Respublikası MM-in 785.2-ci maddəsi);

Əgər mənafe eyni riskdən bir neçə sığortaçıya sığortalanmışdırsa və sığorta məbləğlərinin məcmusu sığorta dəyərindən yüksəkdirsə və ya digər sığortaçı ilə sığorta müqaviləsi olmasaydı, hər bir sığortaçının verməli olduğu ödənişlərin ümumi məbləği başqa səbəblərə görə bütün zərərdən yüksəkdirsə (ikiqat sığorta), sığortaçılar sığortalı ilə bağladıkları müqavilədə nəzərdə tutulan məbləğ həddində sığortalı qarşısında birgə borclular kimi mükəlləfiyyət daşıyırlar, lakin sığortalının məcmu halda real zərərin miqdarından yüksək olan məbləği almağa ixtiyarı yoxdur (Azərbaycan Respublikası MM-in 911.3-cü maddəsi);

- qiymətli kağızı vermiş borclu və onu indossament etmiş bütün şəxslər onun qanuni sahibi qarşısında birgə məsuliyyət daşıyırlar (Azərbaycan Respublikası MM-in 988.3-cü maddəsi);

- köçürmə vekselini vermiş, aksept etmiş, indossament etmiş və ya ona aval qoymuş bütün şəxslər veksəl saxlayan qarşısında birgə borclular kimi məsuliyyət daşıyırlar (Azərbaycan Respublikası MM-in 1036.1-ci maddəsi);

- yüksək təhlükə mənbələrinin sahibləri bu mənbələrin qarşılıqlı təsiri (nəqliyyat vasitələrinin toqquşması və i.a.) nəticəsində üçüncü şəxslərə dəymiş zərər üçün Azərbaycan Respublikası MM-in 1108.1-ci maddəsində nəzərdə tutulan əsaslar üzrə birgə məsuliyyət daşıyırlar (MM-in 1108.3-cü maddəsi);

- birlikdə mülki hüquq pozuntusu törətmiş şəxslər vurulmuş zərər üçün zərərçəkən qarşısında birgə məsuliyyət daşıyırlar (Azərbaycan Respublikası MM-in 1113.1-ci maddəsi).

Solidar məsuliyyətin əmələ gəlməsinin üçüncü əsası (müqavilə və ya qanundan əlavə) öhdəlik predmetinin bölünməzliyindən ibarətdir (MM-in 500.2-ci maddəsi). Bölünməz əşyalar dedikdə, təyinatı dəyişdirmədən bölünə bilməyən və ya qanunun göstərişinə görə bölünməli olmayan əşyalar başa düşülür (MM-in 135.6-cı maddəsi).

Solidar məsuliyyətin səciyyəvi keyfiyyət xüsusiyyətlərini qısa şəkildə belə bir məcəllə formulə etmək olar: «bir nəfər hamı üçün, hamı bir nəfər üçün». Belə ki, Azərbaycan Respublikası MM-in 501-ci maddəsinə əsasən, kreditor öz arzusu ilə

istənilən borcludan həm tam, həm də hissə-hissə icranı tələb edə bilər. Öhdəlik tam icra ediləndə qalan borcluların öhdəlikləri də qüvvədə qalır.

Qanuna əsasən, solidar məsuliyyət daşıyan borclulardan birinin öhdəliyi tam icra etməsi qalan borcluları icradan azad edir. Borclunun kreditor qarşısında həyata keçirdiyi əvəzləşdirmə barəsində də eyni qayda qüvvədə olur (Azərbaycan Respublikası MM-in 503-cü maddəsi). Birgə öhdəliyi icra etmiş borclu, əgər müqavilədə və ya Azərbaycan Respublikası MM-də ayrı qayda müəyyənləşdirilməyibsə, qalan borclular barəsində onların paylarına mütənasib surətdə, lakin öz payı çıxılmaqla reqres qaydasında tələb hüququna malikdir. Əgər borcluların məsuliyyətinin həcmi müəyyənləşdirmək mümkün deyildirsə, onlar bir-biri qarşısında eyni dərəcədə məsuliyyət daşıyırlar.

MM-in 510-cu maddəsinə əsasən, əgər borclulardan birinin ödəniş qabiliyyəti olmazsa, ona düşən pay ödəniş qabiliyyətli bütün digər borclular arasında mütənasib surətdə bölüşdürülür.

Solidar məsuliyyətin yuxarıda qeyd edilən cəhətlərini və səciyyəvi xüsusiyyətlərini nəzərə alaraq bu anlayışdan istər Azərbaycan Respublikasının 1964-cü il 11 sentyabr tarixli qanunu ilə təsdiq edilmiş Mülki Məcəlləsində və istərsə də 2000-ci il sentyabrın 1-dən qüvvəyə minmiş yeni Mülki Məcəlləsində imtina edilməsini «solidar məsuliyyət» anlayışının tərcümə edilərək «birgə məsuliyyət» ifadəsi ilə əvəz edilməsini kifayət qədər dəqiq və əsaslı hesab etmək olmaz.

Birincisi, solidar məsuliyyətin əsas əlamətlərindən biri ondan ibarətdir ki, kreditor öz arzusu ilə öhdəliyin icrasını borcluların istənilən birindən, həm tam, həm də hissə-hissə tələb edə bilər. Göründüyü kimi, bütün borcluların «birgə məsuliyyətindən» daha fərqli və xüsusi diqqət tələb edən xüsusiyyət ortaya çıxır. Yəni solidar məsuliyyətin əsas keyfiyyət xüsusiyyəti bütün borcluların kreditor qarşısında «birgə məsuliyyət» daşımından ibarət olmayıb, hər bir borclunun digər borcluların payı üçün də, onların əvəzinə də məsuliyyət daşımından ibarətdir.

İkincisi, Azərbaycan dilinin məna incəliklərini tədqiq edən mütəxəssis alimlər də, «birgə» ifadəsini – «bir yerdə», «birlikdə», «bərabər» mənalarında izah

etmişlər¹. Göründüyü kimi, dilçi mütəxəssislər də «birgə» ifadəsini «bir nəfərin hamı üçün məsuliyyət daşması» ilə eyniləşdirilməmişlər.

Üçüncü, Azərbaycan Respublikası MM «solidar məsuliyyət» anlayışından imtina edərək onu «birgə məsuliyyət» kimi ifadə etsədə, «subsidiar məsuliyyət» ifadəsini mahiyyətinə uyğun olaraq «əlavə məsuliyyət» kimi tərcümə etməmiş və onu olduğu kimi işlətmişdir. Odur ki, mülki məsuliyyətin bu iki növünün (solidar və subsidiar) birinin Azərbaycan dilinə tərcümə edilməsi, ikincisinin isə olduğu kimi qanunvericiliyə daxil edilməsində də uyğunsuzluq vardır.

Nəhayət, bir sıra Avropa ölkələrinin mülki qanunvericiliklərində (məsələn, Almaniya Mülki Məcəlləsinin 718-ci, 2032-ci paragrafları, ABŞ-ın ortaqlıq haqqında vahid qanunun 15-ci paragrafi, İngiltərənin ortaqlıq haqqında qanununun 10-cu paragrafi) «solidar məsuliyyət» ifadəsi ilə yanaşı, tamamilə başqa mənada işlədilən və müstəqil hüquqi statusa malik olan «birgə məsuliyyət» anlayışından da (bir neçə kreditörün hamısı birlikdə bir neçə borclunun hamısına eyni zamanda və birlikdə tələb irəli sürə bilər) istifadə olunur.

Odur ki, Azərbaycan Respublikası MM-in 46-cı, 58.3-cü, 67.3-cü, 75.1-ci, 472-ci, 493-512-ci, 785-ci, 868-ci, 911-ci, 988-ci, 1036-cı, 1108-ci, 1113-cü və bir sıra digər müvafiq maddələrində yuxarıda qeyd edilən dəyişikliklərin aparılmasını məqsədəmüvafiq hesab edirəm.

¹ Азәрбайжан дилинин изашлы лъяты // проф. Аьамурса Ахундовун редактяси иля. Ы жилд. Бакы, «Чыраг», 1997, с.148.

XVI fəsil. Sahibkarlıq fəaliyyətinin dövlət tərəfindən tənzimlənməsinin ümumi müddəaları və hüquqi əsasları

§ 1. Sahibkarlıq fəaliyyətinin dövlət tərəfindən tənzimlənməsinin zəruriliyi

Sahibkarlıq fəaliyyətinin dövlət tərəfindən tənzimlənməsinin zəruriliyi hər şeydən əvvəl bazar iqtisadiyyatının səciyyə keyfiyyət xüsusiyyətlərini, onun xarakterik cəhətləri ilə əlaqədardır. İqtisadi ədəbiyyatda bunlar aşağıdakı kimi qruplaşdırılır:

İqtisadi subyektlərin (sahibkarların firma və müəssisələri) maksimal sərbəstliyi;

İqtisadi subyektlərin mülkiyyətin bütün növlərinin hüquq bərabərliyinə əsaslanaraq təsərrüfat fəaliyyətinin nəticələrinə görə tam məsuliyyət daşması;

Təsərrüfat fəallığının stimullaşmasının, istehlakçıların tələblərinə uyğun olaraq məhsulun rəngarəngliyinin artırılmasının və keyfiyyətinin yüksəldilməsinin, xərclərin azaldılmasının və qiymətlərin sabitləşməsinin mühüm amili kimi istehsalçılar arasında azad rəqabətin mövcudluğu;

Qiymətin əksəriyyətinin tələb və təklifin tarazlığında yaranması;

Bazar münasibətlərinin dövlət tənzimlənməsi və digər tənzimləmə formaları ilə müqayisədə daha çox səmərəliliyə malik ola biləcək sferalarda fəaliyyət göstərməsi. Bununla birgə iqtisadiyyatda mühüm qeyri-bazar bölməsi qalır ki, buna da müstəsna olaraq kommersiya meyarlarına cəlb etdirilə bilməyən fəaliyyət növləri daxildir (müdafiə, səhiyyənin, təhsilin, elm və mədəniyyətin müəyyən hissəsi);

İqtisadiyyatın açıq olması, onun ardıcıl olaraq dünya təsərrüfat əlaqələri sisteminə inteqrasiyası; ixtiyari iqtisadi subyekt xarici iqtisadi əməliyyatlar həyata keçirmə hüququna malikdir. Daxili, xarici, hüquqi və fiziki şəxslər bazarda mövcud qanunauyğunluq və ümumi beynəlxalq normalara uyğun olaraq bütün istehsalçılarla bərabər şəraitdə fəaliyyət göstərir;

Vətəndaşların yüksək dərəcədə sosial müdafiəsinin təmin olunması. bu, bir tərəfdən, bütün vətəndaşlara öz əməyi müqabilində layiqli həyat təmin etmək üçün geniş imkanlar verilməsi kimi, digər tərəfdən isə cəmiyyətin əmək qabiliyyəti olmayan və sosial cəhətdən zəif üzvlərinə dövlət tərəfindən qayğı (təqaüdlər, tələbələr və s.) göstərilməsinin zəruriliyi kimi başa düşülür;

Bütün dövlət hakimiyyət orqanlarının təsərrüfat fəaliyyətində birbaşa iştirak etməsi minimuma endirilir. Eyni zamanda bazar iqtisadiyyatının yüksək iqtisadi səmərəliliyini təmin etməklə birgə, iqtisadiyyatın yüksək qeyri-sabitliyi, həddən artıq mülkiyyət və sosial differensiasiyası, ayrı-ayrı regionların inkişafının nizamsızlığı kimi neqativ nəticələrin aradan qaldırılması məqsədilə bazar iqtisadiyyatının dövlət tənzimlənməsinə və ictimai tənzimləməyə ehtiyacı var. Dövlət ilk növbədə ictimai mənafeələrə uyğun istiqamətlərdə təsərrüfat fəaliyyəti üçün əlverişli mühitin formalaşmasına kömək etməlidir.

Sahibkarlıq fəaliyyətinin dövlət tərəfindən tənzimlənməsinin metodları iki qrupa bölünür:

birbaşa tənzimləmə metodu (buraya antiinhisar fəaliyyəti, təbii inhisarların hüquqi vəziyyəti, haqsız rəqabətə qarşı mübarizə, istehlakçıların hüquqlarının müdafiəsi və s. daxildir);

dolayı, yanakı tənzimləmə metodları (dövlətin maliyyə-kredit və pul siyasi, büdcə və vergi, ixrac-idxal əməliyyatlarının tənzimlənməsi, valyuta siyasəti və s.).

Sahibkarlığın dövlət tərəfindən tənzimlənməsində sahibkarlığa dövlət köməyi, sahibkarlıq fəaliyyətinin dövlət qeydiyyatı, bəzi fəaliyyət növlərinə xüsusi razılıq (lisenziya) verilməsi qaydalarının müəyyənləşdirilməsi, sahibkarların hüquq və qanuni mənafeələrinin dövlət tərəfindən müdafiəsi, sahibkarlıq fəaliyyətinə dövlət nəzarəti və sahibkarın məsuliyyəti məsələlərinin hüquqi tənzimlənməsi, bu sahədə hüquq normalarının yetkin və təkmil olması, inkişaf etmiş dövlətlərin təcrübəsinə və ölkəmizdə sahibkarlığın inkişaf səviyyəsinə uyğunluğu mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Dövlət tərəfindən bazar münasibətlərinin iqtisadi tədbirlərə keçidlə tənzimlənməsi müxtəlif yollarla, o cümlədən bazara bir başa mal müdaxiləsi formasında, bazarın dövlət, yarım dövlət strukturlarının təşkili yolu ilə,

inhisarlaşmanın və ədalətsiz rəqabətin qarşısını almaq üçün bazar strukturlarının fəaliyyətinə nəzarətin həyata keçirilməsi yolu ilə baş verir. Bazar münasibətlərinin stabilliyini saxlamaq üçün stabilləşmə fondları yaradılır və onun aqrar bazarda reallaşması həyata keçirilir¹.

§ 2. Sahibkarlığa dövlət köməyinin hüquqi əsasları

Ölkəmizdə sahibkarlığa dövlət köməyinin hüquqi əsasları, sahibkarlığın dövlət tərəfindən müdafiə və təqdir olunmasının forma və üsulları Azərbaycan Respublikasının «Sahibkarlıq fəaliyyəti haqqında» Qanunu ilə müəyyənləşdirilir. Həmin Qanunun 9-cu maddəsinə əsasən, dövlət sahibkarlıq fəaliyyətini qanunvericilik, inzibati-hüquq, büdcə, vergi və pul-kredit sistemləri vasitəsi ilə tənzimləyir. Dövlət maddi-texniki, maliyyə, informasiya və təbii ehtiyatlardan istifadə sahəsində mülkiyyət və təşkilati-hüquqi imtiyazlara və qeyri bərabərliyə yol vermir. Sahibkarlığın sürətli inkişafını təmin etmək üçün dövlət sahibkarlıq fəaliyyətinin öncül istiqamətlərini və buna uyğun olaraq güzəştlər sistemini müəyyənləşdirir. Dövlət sahibkarlığa kömək məqsədi ilə informasiya, məsləhət, elm və tədris mərkəzləri, maliyyə fondları yaradır, vergi ödənişlərinin, Azərbaycan Respublikası Milli Bank ssudalarının faizlərinin, amortizasiya ayrımlarının güzəştli dərəcələrini və vergi tutulmayan digər ayrımları müəyyənləşdirir.

Sahibkarlığa kömək və onun müdafiəsi üçün dövlətin vəzifələrini və funksiyalarını Azərbaycan Respublikasının müvafiq icra hakimiyyəti orqanı² həyata keçirir. Azərbaycan Respublikasında sahibkarlığın inkişafı və əhalinin işgüzarlıq fəaliyyətinin artırılması sahəsində tədbirlərlə iştirak etmək, onlara maliyyə dəstəyi vermək məqsədilə müvafiq icra hakimiyyəti orqanının nəzdində Azərbaycan Respublikasının Sahibkarlığa Kömək Milli Fondu fəaliyyət göstərir.

Kiçik sahibkarlığa dövlət köməyinin hüquqi əsasları, forma və üsulları «Kiçik sahibkarlığa dövlət köməyi haqqında» Azərbaycan Respublikasının 1999-cu il 14

¹ Даша ятрафлы бах: «Игтисадийят» гязети, 2004-жц ил 28 май -3 ийун, №26 (298).

² Азярбайжан Республикасынын Игтисади Инкишаф Назирлийи нязрядя тутулур.

iyun tarixli Qanunu¹ ilə tənzimlənir. Qanuna əsasən, kiçik sahibkarlıq subyektlərinə dövlət köməyi aşağıdakı istiqamətlərdə həyata keçirilir:

kiçik sahibkarlığın dəstəklənməsinin və inkişafının infrastrukturunun formalaşdırılması;

kiçik sahibkarlığa kömək proqramlarının hazırlanması və həmin proqramların həyata keçirilməsinin təşkili;

kiçik sahibkarlıq subyektlərinə maliyyə, maddi, elmi-texniki və informasiya resurslarını əldə etmələri üçün güzəştli şəraitin yaradılması;

kadrların hazırlanması, yenidən hazırlanması və ixtisaslarının artırılması sahəsində kiçik sahibkarlıq subyektlərinə kömək göstərilməsi;

kiçik sahibkarlıq subyektlərinin xarici iqtisadi fəaliyyətinə, o cümlədən xarici tərəfmüqabilləri ilə istehsalat, maliyyə-kredit, ticarət, elmi-texniki və informasiya əlaqələrinin inkişafına kömək göstərilməsi;

kiçik sahibkarlıq subyektləri üçün dövlət qeydiyyatının (uçotunun), statistik və mühasibat hesabatlarının təqdim edilməsinin, onların fəaliyyətinin lisenziyalaşdırılmasının və istehsal etdikləri məhsulun (işin, xidmətin) sertifikatlaşdırılmasının sadələşdirilmiş sisteminin tətbiqi;

kiçik sahibkarlığın inkişafı üzrə tədqiqatların təşkili.

Kiçik sahibkarlığa kömək tədbirləri sahibkarlığın dövlət, regional və sahə kömək proqramları çərçivəsində həyata keçirilir. Kiçik sahibkarlığa kömək proqramı müvafiq icra hakimiyyəti orqanı tərəfindən müəyyən edilmiş qaydada müvafiq icra hakimiyyəti orqanı tərəfindən hazırlanır.

Yerli özünüidarəetmə orqanları, təşkilatı-hüquqi və mülkiyyət formasından asılı olmayaraq idarə, müəssisə və təşkilatlar, həmkarlar ittifaqları müstəqil qaydada kiçik sahibkarlığa kömək proqramları hazırlayıb həyata bilərlər və ayrı-ayrı layihələrin və tədbirlərin kiçik sahibkarlığa kömək üzrə dövlət və yerli özünüidarəetmə orqanlarının proqramına daxil edilməsi barədə müvafiq icra hakimiyyəti orqanlarına müraciət edə bilərlər.

¹ Щямин Гануна 2001-жи ил 23 нойабр, 2002-жи ил 6 дкабр, 2003-жц ил 4 нойабр тарихли ганунларла ялавя вя дяйишикляр едилмишдир. Азәрбайжан Республикасынын ганунлар кцллиййаты, БЫІ жилд, Бакы, «Диэеста» няшриййаты, 2001, с.722-726.

Kiçik sahibkarlığa kömək proqramlarının maliyyələşdirilməsi dövlət büdcəsi, yerli büdcələr və digər mənbələr hesabına həyata keçirilir. Kiçik sahibkarlığa kömək proqramlarının maliyyələşdirilməsi üçün nəzərdə tutulan büdcə xərcləri ayrıca sətirdə göstərilir. Yerli büdcələr hesabına maliyyələşdirilmənin həcmi yerli özünüidarəetmə orqanları tərəfindən müəyyənləşdirilir.

Kiçik sahibkarlığa kömək aşağıdakı tədbirləri əhatə edir:

sahibkarlığın normativ hüquqi bazasının təkmilləşdirilməsi;

mərkəzi, regional və yerli səviyyələrdə kiçik sahibkarlığın inkişafına dəstək verən infrastrukturun yaradılması;

əhalinin sosial cəhətdən daha az təmin olunan təbəqələrinin, o cümlədən işsizlərin, qaçqınların və məcburi köçkünlərin, əlillərin, şəhid ailələrinin, təqaüddçülərin, qadınların və gənclərin sahibkarlıq fəaliyyətinə cəlb edilməsi;

kiçik sahibkarlığın həvəsləndirmə sisteminin formalaşdırılması və ona maliyyə köməyinin göstərilməsi;

kiçik sahibkarlıq strukturlarının inkişafı üzrə tədqiqatların aparılması;

istehsal yönümlü kiçik sahibkarlığa dövlət himayədarlığının təmin edilməsi.

Sahibkarlığa dövlət köməyinin tənzimlənməsinin hüquqi əsasları içərisində Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin «Yoxlama və nəzarət funksiyalarını həyata keçirən bəzi dövlət orqanları ilə sahibkarlıq subyektləri arasında partnyorluq sazişinin nümunəvi formasının təsdiq edilməsi barədə» qərarı¹, «Ölkədə sahibkarlığın inkişafı ilə bağlı digər mənbələrdə nəzərdə tutulan vəsaitlərin Azərbaycan Respublikası Sahibkarlığa Kömək Milli Fonduna cəmləşdirilməsi haqqında» qərarı², «Kiçik sahibkarlıq subyektlərində sadələşdirilmiş uçotun aparılması Qaydalarının təsdiq edilməsi haqqında»³ qərarı mühüm yer tutur.

§ 3. Sahibkarlıq fəaliyyətinin vergi tənzimlənməsi

Tarixdən məlum olduğu kimi, dövlətin iqtisadi siyasətinə təsir göstərmə vasitəsi kimi vergilərdən istifadə olunmağa çoxdan başlansa da, dövlət uzun dövr

¹ Азәрбайжан Республикасынын ганунверижилик топлусу, 2002, №11, маддя 683.

² Азәрбайжан Республикасынын ганунверижилик топлусу, 2002, №11, маддя 691.

³ Азәрбайжан Республикасынын ганунверижилик топлусу, 2003, №1, маддя 72, №4, маддя 222.

ərzində vergilərə ölkənin maliyyə sisteminin çevik aləti kimi deyil, yalnız öz gəlirlərinin formalaşdırılmasının mənbələrindən biri kimi baxmışdır¹.

Vergilər, ölkə iqtisadiyyatının maliyyə nizamlanmasının təsirli mexanizmlərindən biridir. Vergilər iqtisadiyyata ikili vasitə ilə təsir göstərə bilər: dövlət nizaməsalması üçün zəruri olan məbləğin onların köməyi ilə toplanması vasitəsilə; xalq təsərrüfatının bu və ya digər sahəsini inkişaf etdirmək üçün vergilərin çevik nizaməsalma vasitəsilə hökumət tərəfindən təsir göstərməklə.

Vergitutmanın məqsədi hər bir ölkədə dövlət quruluşunu, dövlət nizaməsalmasını və dövlət qayğısını zəruri vəsaitlərlə təmin etməkdir. Vergilər dövlətin funksiyalarının yerinə yetirilməsi üçün zəruri olub, həmin ölkənin qanunvericilik səlahiyyəti daxilində, dövlət və yerli hakimiyyətlər tərəfindən fiziki və hüquqi şəxslərdən məcburi qaydada tutulan vəsaitlərdir.

Sahibkarlıq fəaliyyətinin vergi yolu ilə tənzimlənməsində Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsi² əsas hüquqi baza rolunu oynayır.

Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsi Azərbaycan Respublikasında vergi sistemini, vergitutmanın ümumi əsaslarını, vergilərin müəyyən edilməsi, ödənilməsi və yığılması qaydalarını, vergi ödəyicilərinin və dövlət vergi orqanlarının, habelə vergi münasibətlərinin digər iştirakçılarının vergitutma məsələləri ilə bağlı hüquq qanunvericiliyinin pozulmasına görə məsuliyyət, dövlət vergi orqanlarının və onların vəzifəli şəxslərinin hərəkətlərindən (hərəkətsizliyindən) şikayət edilməsi qaydalarını müəyyən edir.

Vergi sistemi Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsinin 4-cü maddəsində aşağıdakı kimi müəyyən edilmişdir: dövlət vergiləri; Muxtar Respublika vergiləri; yerli vergilər (bələdiyyə vergiləri). Dövlət vergiləri dedikdə, Vergi Məcəlləsi ilə müəyyən edilən və Azərbaycan Respublikasının bütün ərazisində ödənilməli olan vergilər nəzərdə tutulur. Muxtar Respublika vergiləri dedikdə, Naxçıvan Muxtar Respublikasında Vergi Məcəlləsinə müvafiq olaraq Naxçıvan Muxtar Respublikasının qanunları ilə müəyyən edilən və Naxçıvan

¹ Бу барядя даща ятрафлы бах: Щясянли М.Х. Кечид иктисадийятлы юкляярин верэи системляринин формалашдырылмасы. Багы, «Азярняшр», 1995, с.12.

² Азярбайжан Республикасынын Мяжялляляр Кцллийаты. Багы, «Диэста» няшрийаты, 2003, с.671-777.

Muxtar Respublikasında ödənilən vergilər nəzərdə tutulur. Yerli vergilər (bələdiyyə vergiləri) dedikdə ölkədə Vergi Məcəlləsində və müvafiq qanunla müəyyən edilən, bələdiyyələrin qərarlarına əsasən tətbiq edilən və bələdiyyələrin ərazilərində ödənilən vergilər nəzərdə tutulur. Bələdiyyələr tərəfindən tətbiq edilən digər məcburi ödənişlər müvafiq qanunla müəyyən edilir.

Yerli vergilərin (bələdiyyə vergilərinin) dərəcələri vergi qanunvericiliyində təsbit edilmiş hədlər daxilində müəyyən edilir. Vergi qanunvericiliyinə uyğun olaraq bələdiyyələr öz ərazilərində vergi ödəyicilərinin ayrı-ayrı kateqoriyalarını yerli vergilərdən tam və ya qiyməs azad etmək, vergi dərəcəsini azaltmaq barədə qərar qəbul edə bilirlər.

Azərbaycan Respublikasında Vergi Məcəlləsinə uyğun olaraq xüsusi vergi rejimi tətbiq edilə bilər. Xüsusi vergi rejimi dedikdə, müəyyən dövr ərzində vergilərin hesablanması və ödənilməsinin xüsusi qaydası nəzərdə tutulur.

Vergi Məcəlləsinə əsasən, dövlət vergilərinə aşağıdakılar aiddir: fiziki şəxslərin gəlir vergisi; hüquqi şəxslərin mənfəət vergisi (bələdiyyə mülkiyyətində olan müəssisə və təşkilatlardan başqa); əlavə dəyər vergisi; aksizlər; hüquqi şəxslərin əmlak vergisi; hüquqi şəxslərin torpaq vergisi; yol vergisi; mədən vergisi; sadələşdirilmiş vergi.

Vergi Məcəlləsi ilə bütün dövlət vergilərinin dərəcələrinin ən yüksək hədləri müəyyən edilir. Dövlət vergilərinin hər il üçün tətbiq olunan dərəcələri Vergi Məcəlləsində müəyyən edilən dərəcələrdən yüksək ola bilməz və hər il Azərbaycan Respublikasının dövlət büdcəsi haqqında qanunu qəbul edilən zaman həmin dərəcələrə yenidən baxıla bilər.

Yerli vergilər (bələdiyyə vergiləri) aşağıdakılardır: fiziki şəxslərin torpaq vergisi; fiziki şəxslərin əmlak vergisi; yerli əhəmiyyətli tikinti materialları üzrə mədən vergisi; bələdiyyə mülkiyyətində olan müəssisə və təşkilatların mənfəət vergsi. Yerli vergilərin hesablanması və ödənilməsi qaydaları, vergi ödəyicilərinin və bələdiyyələrin vergi xidməti orqanlarının hüquq və vəzifələri, vergi nəzarətinin forma və metodları, vergi qanunvericiliyinin pozulmasına görə məsuliyyət, bələdiyyələrin vergi xidməti orqanlarının və onların vəzifəli şəxslərinin

hərəkətlərindən (hərəkətsizliyindən) şikayət edilməsi qaydaları müvafiq qanunvericiliklə müəyyən edilir (Vergi Məcəlləsinin 8-ci maddəsi).

Sahibkarlar vergi ödəyiciləridir. Vergi ödəyiciləri kimi sahibkarların hüquq və vəzifələri Vergi Məcəlləsinin 15-16-cı maddəsində öz əksini tapmışdır. Belə ki, Vergi Məcəlləsinin qeyd edilən normalarına əsasən, vergi ödəyicisinin aşağıdakı hüquqları vardır:

vergi orqanlarından qeydiyyat (uçot) yeri üzrə qüvvədə olan vergilər və onların ödənilməsi qaydasını və şərtlərini tənzimləyən normativ-hüquqi aktlar, vergi ödəyicilərinin hüquq və vəzifələri, vergi orqanlarının və onların vəzifəli şəxslərinin səlahiyyətləri haqqında əvəzsiz olaraq yazırı məlumat almaq;

vergi orqanlarından vergi qanunvericiliyinin tətbiq edilməsi məsələlərinə dair yazılı izahatlar almaq;

vergi qanunları ilə müəyyən edilmiş hallarda və qaydada vergi güzəştlərindən istifadə etmək;

artıq ödənilmiş və ya artıq tutulmuş vergilərin vaxtında geri qaytarılmasını tələb etmək;

vergi münasibətlərində bilavasitə və ya öz nümayəndəsi vasitəsi ilə iştirak etmək;

vergi yoxlaması ilə bağlı tərtib edilən aktların (protokolların) və vergi orqanlarının qərarlarının surətini almaq;

vergi orqanlarından və onların vəzifəli şəxslərindən vergi ödəyicisinə münasibətdə vergilər haqqında qanunvericiliyə riayət olunmasını tələb etmək;

vergi orqanlarının və onların vəzifəli şəxslərinin Vergi Məcəlləsinə və digər vergi normativ hüquqi aktlarına uyğun olmayan aktlarını (qərarlarını) və tələblərini yerinə yetirməmək;

müəyyən edilmiş qaydada vergi orqanlarının və onların vəzifəli şəxslərinin hərəkətlərindən (hərəkətsizliyindən) məhkəməyə şikayət etmək;

qanunvericiliklə müəyyən edilmiş qaydada kommersiya (vergi) sirrinin qorunmasını tələb etmək;

vergi orqanlarının və onların vəzifəli şəxslərinin qeyri-qanuni aktları (qərarları) və hərəkətləri (hərəkətsizliyi) nəticəsində dəymiş zərərin tam ödənilməsini qanunvericiliklə müəyyən edilmiş qaydada tələb etmək;

vergi yoxlamalarının aktları və digər materialları ilə tanış olmaq, vergi orqanlarına və onların vəzifəli şəxslərinin vergilərin hesablanması və ödənilməsi, habelə keçirilən vergi yoxlamalarının aktları üzrə öz rəyini bildirmək;

xronometraj metodu ilə aparılan sonuncu müşahidədən sonra istehsal həcmi və ya satış dövriyyəsinin dəyişməsi ilə əlaqədar xronometraj metodu ilə yeni müşahidənin aparılmasını vergi orqanlarından tələb etmək;

Vergi Məcəlləsi və qanunlarla müəyyən edilmiş digər hüquqlardan istifadə etmək.

Vergi ödəyicisinin aşağıdakı vəzifələri vardır:

qanunla müəyyən edilmiş vergiləri ödəmək;

vergi orqanlarından vergi ödəyicisinin eyniləşdirmə nömrəsini (VÖEN) almaq;

qanunvericiliklə nəzərdə tutulmuş qaydada gəlirlərinin (xərclərinin) və vergitutma obyektlərinin uçotunu aparmaq;

vergi orqanlarına qanunvericiliklə müəyyən edilmiş hallarda və qaydada, auditor tərəfindən yoxlanılması nəzərdə tutulduğu hallarda isə, auditor rəyi əlavə edilməklə vergi hesabatını təqdim etmək;

vergi orqanlarının vergi qanunvericiliyin aşkar edilmiş pozuntularının aradan qaldırılması haqqında qanuni tələblərini icra etmək, habelə vergi orqanlarının vəzifəli şəxslərinin qanuni fəaliyyətinin icra edilməsinə maneçilik törətməmək;

Vergi Məcəlləsi ilə müəyyən edilmiş hallarda və qaydada vergi orqanlarına və onların vəzifəli şəxslərinə zəruri olan məlumatları və sənədləri təqdim etmək;

qanunvericiliklə müəyyən edilmiş müddətdə mühasibat sənədlərinin və vergilərin hesablanması və ödənilməsi üçün zəruri olan digər sənədlərin, habelə alınan gəliri (hüquqi şəxslər üçün çəkilən xərcləri də) və ödənilən (tutulan) vergiləri təsdiq edən sənədlərin saxlanılmasını təmin etmək;

Vergi Məcəlləsi və qanunlarla müəyyən edilmiş digər vəzifələr;

Vergi ödəyicisinin hesabat dövründə sahibkarlıq fəaliyyəti və ya digər vergi tutulan əməliyyatı olmadığı halda vergi orqanına vergi hesabatının əvəzinə, hesabatının təqdim edilməsi üçün müəyyən edilmiş müddətdən gec olmayaraq aprayış təqdim edilir. Vergi ilində vergi ödəyicisi sahibkarlıq fəaliyyətini və ya digər vergi tutulan əməliyyatlarını müvəqqəti dayandırıldıqda, həmin fəaliyyətin və ya əməliyyatların dayandırılması günündən gec olmayaraq vergi orqanına müvafiq arayış təqdim edilməlidir. Arayışda sahibkarlıq fəaliyyətinin və ya digər vergi tutulan əməliyyatlarının dayandırılmasının müddəti göstərilməlidir.

XVII fəsil. Antiinhisar fəaliyyətinin hüquqi tənzimlənməsi

§ 1. Bazar iqtisadiyyatının mahiyyətindən törəyən obyektiv xüsusiyyət kimi inhisarçılığa qarşı dövlət-hüquqi mübarizənin zəruriliyi və formaları

İnhisarçılıq bazar iqtisadiyyatının mahiyyətindən törəyən və onun çıxırdaşı olan obyektiv hadisə kimi bazar subyektlərinin, habelə dövlət orqanlarının rəqabətə yol verməməyə, onu məhdudlaşdırmağı, yaxud aradan qaldırmağa yönəlmiş qeyri-hüquqi, qeyri-qanuni fəaliyyətidir.

İnhisarçılıq bazar iqtisadiyyatı şəraitində böyük biznesin psixologiyasında xüsusi yer tutur. Belə ki, əsas məqsədi mənfəət götürməsindən, həm də mümkün qədər daha çox mənfəət götürülməsindən ibarət olan sahibkarlıq fəaliyyəti, şübhəsiz ki, inhisarçılığa meyillənir və bu müəyyən mənada obyektiv xarakter alır. Hər bir iri sahibkarın psixologiyasında bu və ya digər formada inhisarçılıq meyli vardır. Odur ki, dövlət müxtəlif vasitə və metodlarından istifadə etməklə inhisarçılığa qarşı daim

mübarizə aparmalı, bu məqsədlə inhisarçılıq fəaliyyətinin qarşısının alınması, məhdudlaşdırılması və aradan qaldırılmasının təşkili və hüquqi əsaslarını müəyyənləşdirməlidir.

Bu sahədə münasibətlərin hüquqi tənzimlənməsində «Antiinhisar fəaliyyəti haqqında» Azərbaycan Respublikasının 1993-cü il 4 mart tarixli Qanunu¹, «Təbii inhisarlar haqqında» 1998-ci il 15 dekabr tarixli qanunu², «Haqsız rəqabət haqqında» 1995-ci il 2 iyun tarixli qanunu³, Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin «Antiinhisar qanunvericiliyin pozulması haqqında işlərə baxılma Qaydalarının təsdiq edilməsi barədə» qərarı⁴ və bir sıra digər normativ hüquqi aktlar mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

İqtisad elmi inhisarın 6 növünü fərqləndirir. Birinci növ istehsal və kapitalın mərkəzləşdirilməsi və təmərküzləşməsidir. İstehsal və kapitalın bir sahədə bir əldə mərkəzləşdirilməsi həmin sahənin inhisarçılığına şərait yaradır. Dövlət həmin mərkəzləşmə və təmərküzləşmənin iri biznes kimi formalaşmasına yardım göstərməlidir, lakin onun inhisarçıya çevrilməsinə imkan verməməlidir.

İkinci növ texnoloji oliqopoliya formasıdır (oliqopoliya - oliqos – azlıq, pole – satmaq, ticarət). Az miqdarda iri satıcılar xırda satıcılara qarşı dururlar. Həmin az miqdar satıcıya bazar tələbatının ödənilməsinin çox hissəsi düşür. Texnoloji oliqopoliya dedikdə, bir neçə iri korporasiyanın müəyyən növ məhsulun istehsalı və satışı üzərində nəzarəti başa düşülür. Həmin korporasiyaların bazar üzərindəki hökmranlığı xüsusi xarakter daşıyır. Belə ki, bu hökmranlıq texnologiyanın səciyyəvi xüsusiyyətindən doğur. Məsələn, metallurgiya, elektroenergetika və dəmiryol sahələri. Bu sahələrdəki texnologiya, həmin sahələrin effektiv olması üçün mərkəzləşmə və təmərküzləşməni tələb edir.

Üçüncü inhisar növü məhsulun differensiasiyasıdır. Məsələn, müəssisə məhsulunu öz satış markası ilə nişanlayır, qeyri-adi qablaşmadan istifadə edir.

¹ Азәрбајжан Республїкасынын ғанунлар кїдлїйїаты, Ыї жїлд, Бақы, «Дїэеста» няшрїйїаты, 2001 с. 329-338.

² Азәрбајжан Республїкасынын ғанунлар кїдлїйїаты, ЫЫ жїлд, Бақы, «Дїэеста» няшрїйїаты, 2001 с. 648-653.

³ Азәрбајжан Республїкасынын ғанунлар кїдлїйїаты, Ыї жїлд, Бақы, «Дїэеста» няшрїйїаты, 2001 с. 564-568.

⁴ Азәрбајжан Республїкасынын ғанунверїжїлїк топлусу, 1998, №5, маддя 361.

Burada kommersiya nailiyyəti çox vaxt məhsulun keyfiyyətindən və qiymətindən yox, satıcının özünü bazarda inhisarçı vəziyyətdə aparması bacarığından asılı olur. Bazar iqtisadiyyatının daha çox inkişaf etdiyi ölkələrdə inhisarın bu növü geniş yayılmışdır və onu tənzimləmək mürəkkəbdir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, təmərküzləşmə və mərkəzləşmə inhisarın bu növündə hiss olunmur. Belə inhisar növünə iri subyektlərlə yanaşı xırda firmalar da aid ola bilərlər.

İnhisarın dördüncü növü müasir elmi-texniki tərəqqinin inkişafında aparıcı rol oynayan müəssisələrin birliyidir. İnhisarın bu növü mövsümi xüsusiyyətə malikdir. Elmi-texniki tərəqqinin tətbiqi genişləndikcə, onun kommersiya nəticələri mənimsənildikcə inhisarın bu növü də öz təsirini itirməyə başlayır. Görünür ki, bu da inhisarın təbii formasına yaxındır. Buna görə də dövlətin müdaxiləsi minimum olmalıdır. Dövlət elə hüquqi normalar işləyib hazırlamalıdır ki, elmi-texniki tərəqqi, informasiyaların yayılması prosesi genişlənsin.

İnhisarın beşinci növü təbii dövlət inhisarıdır. İnhisarın bu növü pul təklifinin dövlətin əlində olmasıdır. Bu inhisar pul bazarına xüsusi istiqamət verir. Bir tərəfdə dövlət inhisarı yəni pul təklifi, digər tərəfdə isə pula tələbatı olan subyekt durur. Dövlət elastiki olmayan, lakin istehlak tələbinin mühüm hissəsi olan məhsulların inhisarını əlində saxlayır. Başqa formada qiymətin inzibati qaydada tənzimlənməsinə, aksizlərin saxlanılmasına və digər inhisar formalarına dövlət himayədarlıq edir.

İnhisarın altıncı növü dövlət inzibati amirlik idarəetmə sisteminin olmasıdır¹.

«Antiinhisar fəaliyyəti haqqında» Qanunda inhisarçılıq fəaliyyətinin 9 növü fərqləndirilir. Bunlar aşağıdakılardır: dövlət inhisarçılığı; sahə inhisarçılığı; yerli inhisarçılıq; təsərrüfat subyektlərinin inhisarçılığı; maliyyə-kredit inhisarçılığı; bazar subyektlərinin üfüqi və şaquli sazişləri nəticəsində yaranan inhisarçılıq; təbii inhisarçılıq; patent-lisenziya inhisarçılığı və yerin təkindən istifadə inhisarçılığı.

Dövlət inhisarçılığına, yəni icra hakimiyyəti orqanlarının rəqabətin məhdudlaşdırılmasına, təsərrüfat subyektlərinin və istehlakçıların mənafeələrinin

¹ Аллашвердийев Ш.Б., Гафаров К.С., Яшмядов Я.М. Игтисадиййатын дювлят тянзимляняси. Бақы, «Насир» няшриййаты, 2002, с.285-287.

pozulmasına gətirib çıxaran və gətirib çıxara bilən qeyri-qanuni fəaliyyətinə aşağıdakılar aiddir:

1) iqtisadiyyatın dövlət bölməsindən kənarda fəaliyyət göstərən təsərrüfat subyektləri üçün məhsul istehsalı və satışı üzrə direktiv tapşırıqların və məcburi dövlət sifarişlərinin müəyyən edilməsi;

2) müstəqil təsərrüfat subyektləri tərəfindən istehsal edilən və satılan malların qiymətləri üzərində əsassız olaraq nəzarətin həyata keçirilməsi;

3) idarəetmənin təşkilati strukturlarına rəqabətin məhdudlaşdırılmasına gətirib çıxaran səlahiyyətlər verilməsi;

4) respublikanın bölgələri arasında məhsul hərəkətinə əsassız qadağaların qoyulması;

5) fəaliyyətləri rəqabətin məhdudlaşdırılmasına səbəb olan müəssisələrin və digər təşkilati-idarəetmə strukturlarının yaradılması;

6) əsassız olaraq ayrı-ayrı təsərrüfat subyektlərinə onları eyni bazarın başqa subyektlərinə nisbətən üstün vəziyyətə gətirib çıxaran vergi, kredit güzəştlərinin və başqa güzəştlərin verilməsi;

7) qanunvericilikdə nəzərdə tutulmuş hallar istisna olmaqla, müəyyən növ əmtəələrin (xidmətlərin) istehsalının və ya müəyyən növ istehsal fəaliyyətinin qadağan edilməsi, yaxud məhdudlaşdırılması;

8) qanunvericilikdə nəzərdə tutulan hallar istisna olmaqla, xarici təsərrüfat subyektləri üçün əsassız olaraq aşağı (yüksək) gömrük rüsumlarının müəyyən edilməsi, yaxud onların gömrük vergisindən azad edilməsi;

9) istehsalı və satışı qanunvericilikdə qadağan olunmuş əmtəələrin ticarəti istisna olmaqla, ticarət və tədarük fəaliyyəti üzərində qadağa qoyulması, yaxud onun məhdudlaşdırılması;

10) təsərrüfat subyektlərinin xarici iqtisadi fəaliyyətinə əsassız məhdudiyyətlər qoyulması;

11) rəqabətin məhdudlaşdırılmasına yönəldiyi və istehlakçıların mənafeyinə toxunduğu hallarda qiymətlərin manipulyasiyası (onların yüksəldilməsi, azaldılması

və ya bir səviyyədə saxlanması) məqsədilə müəyyən növ məhsul bazarına əmtəə müdaxiləsinin həyata keçirilməsi;

12) qanunvericilikdə nəzərdə tutulan hallar istisna olmaqla, tələb və təklif sahəsində informasiya şəbəkəsi üzərində nəzarət qoyulması.

«Antiinhisar fəaliyyəti haqqında» Qanunun 6-cı maddəsinə əsasən, sahə inhisarçılığına, yəni sahə idarəetmə orqanlarının təsərrüfat subyektlərinin və istehlakçıların mənafeyinə zidd olaraq rəqabətin məhdudlaşdırılmasına və ya aradan qaldırılmasına gətirib çıxaran və ya gətirib çıxara bilən qeyri-hüquqi fəaliyyətinə aşağıdakılar daxildir:

1) yeni təsərrüfat subyektlərinin sahə bazarına daxil olması üçün maneələr yaradılması;

2) qeyri-dövlət təsərrüfat subyektlərinin maddi ehtiyatlara əsassız olaraq mərkəzləşdirilmiş qaydada təchiz edilməsi kanallarının yaradılması;

3) malların bölüşdürülməsi, tədarükü və satışı üzrə paralel strukturların yaradılmasına maneçilik törədilməsi;

4) təsərrüfat subyektlərinin müstəqilliyinin əsassız olaraq məhdudlaşdırılması;

5) rəqabətin məhdudlaşdırılması ilə nəticələnən təşkilati-idarəetmə strukturlarının, yaxud holdinq şirkətlərinin yaradılması;

6) sahə tabeliyində olan təsərrüfat subyektlərinin özəlləşdirilməsi prosesində səhm nəzarət paketlərinin əldə edilməsi;

7) kapitalın bir sahədən digər sahəyə sərbəst axını qarşısında əsassız maneələr qoyulması;

8) yeni məhsulun və texnologiyanın işlənib hazırlanması və ya yeni müəssisələrin yaradılması qüvvədə olan qanunvericiliyə zidd deyilsə, onların qarşısında əsassız maneələr qoyulması;

9) əmtəə əvəzedicilərinin istehsalına, malların idxalına əsassız nəzarət qolunması;

10) azrentabelli və ya zərərlə işləyən təsərrüfat subyektlərini ictimai mənafe ilə bağlı olmayan və sahədaxili rəqabətə ziyan vuran maliyyə güzəştlərin və digər güzəştlərin verilməsi;

11) rəqabəti məhdudlaşdırmaq, yaxud aradan qaldırmaq məqsədilə tabeliyində olan təsərrüfat subyektlərinə dempinqin tətbiqi üçün şərait yaradılması.

Yerli inhisarçılığa, yəni yerli icra hakimiyyəti orqanlarının (rayon, şəhər və onlara daxil olan inzibati ərazi qanunlarının) təsərrüfat subyektlərinin və istehlakçıların mənafeyinə zidd olaraq rəqabətin məhdudlaşdırılmasına və ya aradan qaldırılmasına gətirib çıxaran və ya gətirib çıxara bilən qeyri-qanuni fəaliyyətinə aşağıdakılar daxildir:

1) təsərrüfat subyektlərinin yerli bazara daxil olmasının məhdudlaşdırılması və kapital qoyuluşu üçün hüquqi, təşkilati və iqtisadi əngəllərin yaradılması;

2) rəqabətin məhdudlaşdırılmasına səbəb ola bilən hallarda, yerli təsərrüfat subyektlərinə birtərəfli üstünlük yaratmaq məqsədilə bələdiyyə mülkiyyəti obyektlərindən, yerli büdcənin vəsaitindən, həmçinin büdcədən kənar fondlardan istifadə edilməsi;

3) tabeliyində olan ərazidə bazar subyektlərinə münasibətdə sahibkarlıq fəaliyyətini məhdudlaşdırmaq məqsədilə vergitutma, özəlləşdirmə və torpaq məsələlərinin tənzimlənməsi sahəsində öz səlahiyyətlərindən istifadə edilməsi;

4) yerli bazarda hökmrən vəziyyətə (mövqeyə) malik yerli təsərrüfat subyektlərinə və ya onların birliklərinə birtərəfli qaydada üstünlük verən vergi güzəştlərinin və digər güzəştlərin müəyyən edilməsi;

5) yerli bazarda hökmrən mövqe tutmağa səbəb olan təşkilati-idarə qurumlarının, yaxud holdinq şirkətlərinin yaradılması;

6) əmtəə idxalı və ixracı üzrə məhdudiyyətlərin müəyyən edilməsi;

7) ayrı-ayrı təsərrüfat subyektləri üçün rəqabətin məhdudlaşdırılmasına gətirib çıxaran yerli sifarişdən sui-istifadə edilməsi.

Bazarda hökmrən mövqe tutan təsərrüfat subyektlərinin rəqabətin məhdudlaşdırılmasına, digər təsərrüfat subyektinin və istehlakçıların mənafeyinə toxunmasına gətirib çıxaran, yaxud gətirib çıxara bilən qeyri-qanuni fəaliyyətinə aşağıdakılar daxildir:

1) xalq təsərrüfatının, əhalinin ayrı-ayrı təsərrüfat subyektlərinin tələbatının ödənilmədiyi malların istehsalının əsassız olaraq məhdudlaşdırılması, yaxud dayandırılması;

2) süni qıtlıq yaratmaq, yaxud qiymətləri artırmaq məqsədilə istehsalın həcmnin dəyişdirilməsi və əmtəələrin dövriyyədən çıxarılması;

3) digər təsərrüfat subyektlərinin bazara daxil olmasına və ya bazarı tərk etməsinə əsassız maneələr yaradılması;

4) bazarda əlavə üstünlük əldə etmək məqsədilə qiymətlərlə manipulyasiya edilməsi (onların yüksəldilməsi, azaldılması və ya bir səviyyədə saxlanması);

5) məhsulun alternativ satıcıları və alıcıları olmadıqda təsərrüfat subyektləri arasında ayrı-seçkilik yaratmaq məqsədilə həmin məhsulu satmaqdan və ya almaqdan imtina edilməsi;

6) topdansaş və pərakəndə satış təsərrüfat subyektlərinin qapalı şəbəkələrinin yaradılması;

7) digər təsərrüfat subyektləri ilə müqayisədə kontragentlərin rəqabət imkanlarına zərər vuran, yaxud zərər vura bilən eyni və ya eyni şərtlə müqavilələrin bağlanmasıda ayrı-seçkiliyə yol verilməsi;

8) kontragentə sərfəli olmayan və ya müqavilələrin məzmununa aid olmayan müqavilə şərtlərinin ona məcburi qəbul etdirilməsi;

9) istifadə olunmamış istehsal qurğuları olduğu halda kontragentlə müqavilə bağlamaqdan əsassız imtina edilməsi;

10) kontragenti əvvəlcədən xəbərdar etmədən və onunla razılaşdırmadan qərarlaşmış təsərrüfat əlaqələrinin pozulması.

Maliyyə-kredit təşkilatlarının rəqabətin məhdudlaşdırılmasına gətirib çıxaran, yaxud gətirib çıxara bilən qeyri-qanuni fəaliyyəti aşağıdakılar hesab olunur:

1) maliyyə ehtiyatlarının çevikliyinə məhdudlaşdırılması, kapitalın bir fəaliyyət sahəsindən digərinə axması qarşısında süni əngəllər yaradılması;

2) kommersiya bankları arasında vahid faiz dərəcəsi siyasəti yetirmək haqqında sazişlər bağlanması;

3) mülkiyyət və təşkilati-hüquqi formalardan asılı olaraq təsərrüfat subyektlərinin bank kredit almasında əsassız ayrı-seçkilik yaradılması;

4) bank kreditləri almaq istəyənlərin qarşısında qanunvericilikdə nəzərdə tutulmayan şərtlərin qoyulması və bu şərtlərin sərtləşdirilməsi;

5) digər maliyyə-kredit təşkilatlarının maliyyə bazarına daxil olması (yaxud bazardan çıxması) üçün maneələr yaradılması;

6) kredit ehtiyatları bazarında süni qıtlıq yaratmaq, yaxud qıtlığı qoruyub saxlamaq, həmçinin kredit dərəcələrini yüksəltmək məqsədilə kredit verilməsinin azaldılması və ya dayandırılması.

Qanuna əsasən, bazar subyektlərinin üfqi və şaquli sazişləri nəticəsində yaranan inhisarçılıq qeyri-hüquqi hərəkəti kimi inhisarçılığın bir növüdür.

İcra hakimiyyəti və idarəetmə orqanları arasında, təsərrüfat subyektlərinin öz aralarında, yaxud icra hakimiyyəti, idarəetmə orqanları və təsərrüfat subyektləri arasında rəqabətin məhdudlaşdırılmasına səbəb olan və ya səbəb ola bilən qeyri-qanuni üfqi və şaquli sazişlərə aşağıdakılar aiddir: bazarda rəqabət aparan subyektlərdən biri hökmran mövqedə olarsa, onlar arasında bağlanan və məhdudlaşdırma vasitələri ilə bazarın inhisarlaşmasını doğuran sazişlər:

1) bazarın ərazi prinsipinə, alqı-satqının həcminə, malların çeşidinə və ya müştərilərə (sifarişçilərə) görə bölüşdürməsi, təsbit edilmiş qiymətlərin (tariflərin), güzəştlərin, əlavələrin (əlavə haqların, qiymətlərin) müəyyən edilməsi, rəqibin bazara girməsinin məhdudlaşdırılması, boykot edilməsi və onunla işgüzar əlaqələrdən imtina edilməsi, təklifin həcmi süni şəkildə dəyişdirmək məqsədilə istehsal kvotasının razılaşdırılması, hərraclarda və sövdələşmələrdə qiymətlərin yüksəldilməsi, azaldılması və ya bir səviyyədə saxlanılması, bazar qiymətlərinin blokadası, qiymət ayrı-seçkiliyi qoyulması, bir şəxsin eyni növ məhsul istehsal edən və satan iki və daha çox bazar subyektinə eyni zamanda rəhbər vəzifə tutması;

2) bir-birilə rəqabət aparmayan, biri hökmran mövqe tutan, digəri isə onun mal göndərəni, yaxud alıcısı (sifarişçisi) olan bazar subyektləri arasında, bazarda rəqabətin məhdudlaşdırılması səbəb olan və ya ola bilər sazişlər;

3) təsərrüfat subyektlərinin bazardakı paylarının birləşdirilməsi onlara hökmran mövqe yaradarsa və ya bu mövqeyi gücləndirərsə, onların qovuşması ilə nəticələnən sazişlər;

4) bazar subyektlərinin rəqabəti məhdudlaşdırmaq, yaxud aradan qaldırmaq məqsədilə birgə müəssisə yaratmaq haqqında öz aralarında bağladıkları sazişlər;

5) xarici şirkətin Azərbaycan şirkətini əldə etməsi haqqında milli bazarda rəqabətin məhdudlaşdırılmasına gətirib çıxaran sazişlər;

6) hər hansı bir malın alınmasını digər malın satılması üçün şərt kimi irəli sürən şərti bağlaşmalar;

7) hər hansı malın satıcının rəqiblərindən deyil, məhz həmin satıcıdan almağa sövq edən bağlaşmalar;

8) rəqibləri bazardan sıxışdırılıb çıxarmaq və bununla da bazarda digər təsərrüfat subyektlərinin daxil olması üçün maneələr yaratmaq məqsədilə istehsal olunan məhsullara standartlar qoyulmasına gətirib çıxaran sazişlər.

Təbii inhisarçılıq fəaliyyətinin hüquqi statusu «Antiinhisar fəaliyyəti haqqında» qanunun 11-ci maddəsində öz əksini tapmışdır. Belə ki, bu və ya digər malların istehsalı və xidmətlər sahəsində özlərinin təbii inhisar mövqeyindən sui-istifadə edərək ölkənin, təsərrüfat subyektlərinin mənafelərinə və istehlakçıların hüquqlarına ziyan vuran idarəetmə orqanlarının və təsərrüfat subyektlərinin fəaliyyəti üzərində antiinhisar nəzarəti xüsusi formada həyata keçirir.

Təbii inhisarçılıq fəaliyyətinin hüquqi tənzimlənməsindən ayrıca bəhs olunacaqdır.

Patent-lisenziya inhisarçılığı, yəni hər hansı mal bazarında rəqabəti məhdudlaşdırmaq, yaxud aradan qaldırmaq məqsədilə özlərinin patent və lisenziyalar üzərində inhisar hüququndan sui-istifadə edən idarəetmə orqanlarının və təsərrüfat subyektlərinin qeyri-qanuni fəaliyyətinə aşağıdakılar aiddir:

1) patent sahibinin ondan istifadə etməməsi və bu patentə lisenziya verməkdən əsassız imtina etməsi;

2) lisenziya alanın texniki siyasətinin məhdudlaşdırılması;

3) lisenziyalaşdırılmış texnologiyanın lisenziya alan tərəfindən mənimsənilməsinin məhdudlaşdırılması;

4) lisenziya alanın kommersiya fəaliyyətinin məhdudlaşdırılması;

5) lisenziya sahibi tərəfindən lisenziya satılarkən onun haqqının ödənilməsi rejiminin sərtləşdirilməsi.

«Antiinhisar fəaliyyəti haqqında» qanunun 12-1-ci maddəsinə əsasən, dövlət hakimiyyəti orqanlarının, habelə hər hansı təsərrüfat subyektlərinin (yer istifadəçilərinin) aşağıdakılara yönəldilən hərəkətləri qadağan edilir və ya qanunvericilikdə müəyyən edilmiş qaydada etibarsız sayılır:

- yerin təki haqqında qanunvericiliyə uyğun olaraq yerin təkindən istifadə hüququ almaq istəyən hüquqi və fiziki şəxslərin iştirak etmək üçün müsabiqəyə və ya hərraca buraxılışının həmin müsabiqənin (hərracın) şərtlərinə zidd olaraq məhdudlaşdırılması;

- müsabiqə və ya hərrac qaliblərinə xüsusi razılıq verməkdən boyun qaçırılması;

- müsabiqə və ya hərracın birbaşa danışıqlar ilə əvəz edilməsi;

- yerin təkindən istifadə hakim mövqeyə malik təsərrüfat subyektləri ilə rəqabətə girə bilən strukturlar yarada bilən yer təki istifadəçilərinin ayrışdırılışına məruz qoyulması;

- nəqliyyat və infrastruktur obyektlərindən istifadəyə imkan yaradılmasında yer təki istifadəçilərinin ayrı-seçkiliyə məruz qoyulması.

İstifadəyə verilən yer təki sahələrinin ölçüləri, sahələrin sayı və çıxarılan faydalı qazıntı ehtiyatlarının miqdarı qanunvericilikdə müəyyən edilmiş qaydada məhdudlaşdırıla bilər.

§ 2. Antiinhisar qanunvericiliyinə riayət edilməsinə dövlət nəzarətinin forma və vasitələri

Antiinhisar qanunvericiliyi Azərbaycan Respublikasının bütün ərazisində fəaliyyət göstərir və bütün hüquqi və fiziki şəxslərə şamil edilir, təsərrüfat subyektlərinin, icra hakimiyyəti və idarəetmə orqanlarının xarici ölkələrin fiziki və hüquqi şəxsləri ilə bağladığı sazişlərin və müqavilələrin milli bazarda rəqabətin

məhdudlaşdırılmasına gətirib çıxardığı hallarda da tətbiq edilir, lakin təsərrüfat subyektlərinin ixtira, ticarət nişanları və müəlliflik hüquqlarından irəli gələn münasibətlərinə, onların bu hüquqlardan qəsdən rəqabəti məhdudlaşdırmaq məqsədilə istifadə etməsi halları istisna olmaqla, şamil edilmir.

Bu sahədə münasibətlərin hüquqi tənzimlənməsində təsərrüfat subyektlərinin və onların birliklərinin yaradılması, yenidən təşkili və ləğv edilməsi zamanı antiinhisar qanunvericiliyinə riayət edilməsinə dövlət nəzarətinin düzgün təşkili, sistemli və planlı surətdə həyata keçirilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Hüquqi şəxs kimi sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olan təsərrüfat subyektlərinin yaradılması, yenidən təşkili və ləğv edilməsi qaydaları mülki qanunvericiliyə uyğun həyata keçirilməlidir. Belə ki, hüquqi şəxsin yaradılması onun təsis edilməsi və nizamnaməsinin hazırlanması, əgər hüquqi şəxs bir neçə təsisçi tərəfindən yaradılırsa, təsis müqaviləsinin bağlanması yolu ilə yaradıla bilər (MM-in 45-ci maddəsi).

Hüquqi şəxsin yenidən təşkili birləşmə, qoşulma, bölünmə, ayrılma və çevrilmə qaydasında həyata keçirilir. Birləşmə iki və ya daha çox hüquqi şəxsin bir hüquqi şəxs kimi birləşərək vahid bir hüquqi şəxs qismində fəaliyyət göstərməsidir. Qoşulma bir hüquqi şəxsin digər hüquqi şəxsin tərkibinə daxil olaraq öz hüquqi şəxs statusunu itirməklə onun tərkib hissəsinə çevrilərək ona qovuşmasıdır. Bölünmə hüquqi şəxsin iki və ya daha çox müstəqil hüquqi şəxslərə bölünməsidir. Ayrılma hüquqi şəxsin tərkibindən bir və ya daha çox müstəqil hüquqi şəxslərin ayrılmasıdır. Çevrilsə hüquqi şəxsin öz təşkilati-hüquqi formasını dəyişərək başqa növ hüquqi şəxsə çevrilməsidir.

Hüquqi şəxsin ləğvi onun mövcudluğuna və fəaliyyətinə hüquq və vəzifələri hüquq varisliyi qaydasında başqa şəxslərə keçmədən xitam verilməsi deməkdir (MM-in 59.1-ci maddəsi).

Yuxarıda qeyd edilən ümumi qaydalardan antiinhisar tənzimləmə vasitələri ilə əlaqədar istisnalar «Antiinhisar fəaliyyəti haqqında» Qanunun 13-cü maddəsində müəyyənləşdirilmişdir. Belə ki, qanuna əsasən, təsərrüfat subyektlərinin hökəmlərən mövqelərindən sui-istifadə və ya rəqabəti məhdudlaşdıran hərəkətlərin qarşısını

almaq məqsədilə Azərbaycan Respublikasının İqtisadi İnkişaf Nazirliyi aşağıdakılara dövlət nəzarətini həyata keçirir:

- təsərrüfat subyektlərinin birləşdirilməsinə və qovuşmasına (əgər bu müvafiq əmtəə bazarında payı 35%-dən son olan təsərrüfat subyektlərinin yaranması ilə nəticələnərsə);

- aktivlərin ümumi dəyəri minimum əmək haqqı məbləğinin 75 min mislindən artıq olan təsərrüfat subyektlərinin qovuşmasına və birləşməsinə;

- aktivlərin ümumi dəyəri minimum əmək haqqı məbləğinin 50 min mislindən artıq dövlət və bələdiyyə müəssisələrinin ləğv edilməsinə (məhkəmənin qərarı ilə müəssisələrin ləğv edilməsi halları istisna olmaqla) və bölünməsinə (əgər bu, müvafiq əmtəə bazarında payı 35%-dən çox olan təsərrüfat subyektlərinin yaranması ilə nəticələnərsə).

Yuxarıda göstərilən hallarda təsərrüfat subyektlərinin yaradılması, yenidən təşkili və ləğv edilməsi İqtisadi İnkişaf Nazirliyinin razılığı əsasında həyata keçirilir. Belə təsərrüfat subyektlərinin yaradılması, yenidən təşkili və ləğv edilməsi haqqında qərar qəbul edən şəxslər və ya təsərrüfat subyektləri razılıq almaq üçün İqtisadi İnkişaf Nazirliyinə vəsadət təqdim edir.

Antiinhisar tənzimləmə vasitələri içərisində səhmlərin (payların) əldə olunması zamanı təsərrüfat subyektləri arasında bağlanmış əqdlərin həyata keçirilməsində antiinhisar qanunvericiliyinə riayət edilməsinə dövlət nəzarəti mühüm yer tutur. «Antiinhisar fəaliyyəti haqqında» qanunun 13-1-ci maddəsində göstərilir ki, həmin maddənin 2-ci bəndində nəzərdə tutulan istisnalarla, aşağıdakı hallarda təsərrüfat subyektləri arasında bağlanmış əqdlər müvafiq icra hakimiyyəti orqanının razılığı alınmaqla həyata keçirilir:

- bir təsərrüfat subyektinin nizamnamə kapitalını təşkil edən və səsvermə hüququna malik səhmlərin (payların) 20%-dən çoxunun digər təsərrüfat subyekti (təsərrüfat subyektləri birliyi və ya bir-birinin əmlakına nəzarət edən şəxslər qrupu) tərəfindən əldə edildikdə. Bu məhdudiyyətlər təsərrüfat subyektinin yaradılması zamanı onun təsisçilərinə aid edilmir;

- bu təsərrüfat subyektinin əsas istehsal vasitələrinin və ya qeyri-maddi aktivlərinin digər təsərrüfat subyektinin (təsərrüfat subyektlərinin birliyi və ya bir-birinin əmlakına nəzarət edən şəxslər qrupu) mülkiyyətində və ya istifadəsinə verilməsi zamanı, əgər əqd predmetini təşkil edən əmlakın balans dəyəri bu əmlakı özgəninkiləşdirən təsərrüfat subyektinin əsas istehsal vasitələrinin və qeyri-maddi aktivlərinin balans dəyərinin 10 faizindən çox olarsa;

- bir təsərrüfat subyektinin sahibkarlıq fəaliyyəti aparmaq şərtlərini müəyyənləşdirməyə və ya onun idarəetmə orqanının funksiyalarını həyata keçirməyə imkan verən hüquqları digər təsərrüfat subyekti (təsərrüfat subyektlərinin birliyi və ya bir-birinin əmlakına nəzarət edən şəxslər qrupu) tərəfindən alındıqda.

Yuxarıda qeyd edilən və «Antiinhisar fəaliyyəti haqqında» qanunun 13-1-ci maddəsinin 1-ci bəndində göstərilən əqdlərin həyata keçirilməsinə müvafiq icra hakimiyyəti orqanının razılığı yalnız aşağıdakı hallarda tələb olunur:

- həmin maddənin 1-ci bəndində göstərilən təsərrüfat subyektlərinin aktivlərinin ümumi balans dəyəri minimum əmək haqqı məbləğinin 75 min mislindən çox olduqda;

- təsərrüfat subyektlərindən birinin müvafiq əmtəə bazarında payı 35%-dən çox olduqda;

- səhmləri əldə edən təsərrüfat subyekti həmin səhmləri özgəninkiləşdirən təsərrüfat subyektinin fəaliyyətinə nəzarət etdikdə.

Özlərinin hökmran mövqeyindən sui-istifadə edən təsərrüfat subyektləri inhisarçılıq fəaliyyəti göstərdikdə, öz hərəkətləri ilə rəqabətin məhdudlaşdırılmasına və istehlakçıların mənafeyinin pozulmasına səbəb olduqda, onların məcburi qaydada bölünməsi isə texnoloji, ərazi və təşkilati səbəblərə görə mümkün olmadıqda müvafiq icra hakimiyyəti orqanı icra hakimiyyəti və idarəetmə orqanlarına;

- inhisarçı təsərrüfat subyektlərinin məhsullarının (xidmətlərinin) qiymətləri üzərində dövlət nəzarəti müəyyən olunması, bəzi hallarda bu və ya digər məhsulun (xidmətin) bazar qiymətinin yol verilən həddinin təsbit edilməsi;

- təsərrüfat subyektlərinin gəlirlərindən tutulan vergilərə onların bazardakı payına uyğun olaraq mütərəqqi vergi dərəcələrinin tətbiq edilməsi;
- hər hansı bir bazara giriş maneələrini zəiflətmək məqsədilə istehsal olunan məhsullara eyniləşdirilmiş standartların tətbiq edilməsi;
- sürətləndirilmiş amortizasiyanın normativ amortizasiya ilə əvəz edilməsi;
- kredit verilməsi şərtlərinin sərtləşdirilməsi;
- təsərrüfat subyektinin patent üzərində öz mövqeyindən sui-istifadə etməsi ilə əlaqədar olaraq yeni patentlərin nisbətən ucuz haqla məcburi lisenziyalasdırılması;
- bazar subyektlərindən birinin və ya hamısının birlikdə inhisarçılıq fəaliyyətini həyata keçirərkən onlar arasında bağlanan sazişlərin məhdudlaşdırıcı bəndlərinin ləğv edilməsi;
- dövlət köməyinin bütün növlərinin dayandırılması;
- barter əməliyyatlarının qadağan edilməsi;
- idxal-ixrac əməliyyatları üçün verilən lisenziyaların ləğv edilməsi barədə müvafiq təkliflər verə bilər («Antiinhisar fəaliyyəti haqqında» qanunun 14-cü maddəsi).

Nəhayət, hökumət mövqe tutan təm subyektləri inhisarçılıq fəaliyyəti göstərirlərsə və onların fəaliyyəti rəqabətin xeyli məhdudlaşdırılmasına səbəb olarsa, müvafiq icra hakimiyyəti orqanları təşkilati, texnoloji və ərazi şəraitinin imkan verdiyi halda onların məcburi bölünməsi haqqında qərar qəbul edə bilər. Bu halda müvafiq icra hakimiyyəti orqanı təsərrüfat subyektlərinin xüsusiyyətini nəzərə alaraq onların məcburi qaydada bölünməsi müddətlərini altı aydan az olmamaq şərti ilə müəyyənləşdirilir.

§ 3. Antiinhisar qanunvericiliyinin pozulmasına görə məsuliyyət

Antiinhisar qanunvericiliyinin pozulmasına görə tərəflər mülki-hüquqi, inzibati və cinayət məsuliyyəti daşıyırlar. «Antiinhisar fəaliyyəti haqqında» qanunun 17-ci maddəsində göstərilir ki, həmin qanunun pozulmasına görə təsərrüfat subyektləri, icra hakimiyyəti orqanları və onların vəzifəli şəxsləri:

- qanunun pozulmasına yol verilməkləldə olunan mənfəəti qanunvericilikdə nəzərdə tutulmuş qaydada dövlət büdcəsinə ödəməyə;

- müvafiq icra hakimiyyəti orqanının icrası məcburi olan göstərişlərinə əsasən pozuntunu dayandırmağa, ilkin vəziyyəti bərpa etməyə, müqaviləni dəyişdirməyə və ya pozmağa və göstərişdə nəzərdə tutulan digər hərəkətləri yerinə yetirməyə;

- vurulmuş zərəri ödəməyə;

- cəriməni ödəməyə borcludurlar.

Qanunun pozulmasına görə təsərrüfat subyektləri, onların rəhbərləri və müvafiq icra hakimiyyəti orqanlarının vəzifəli şəxsləri aşağıda nəzərdə tutulan məsuliyyəti daşıyırlar. Təsərrüfat subyektləri:

- müvafiq icra hakimiyyəti orqanının qanuni göstərişlərini müəyyən edilmiş müddətdə yerinə yetirmədikdə hər gecikdirilmiş günə görə minimum əmək haqqı məbləğinin 50 mislinədək, lakin minimum əmək haqqı məbləğinin 20 min mislindən çox olmamaq şərti ilə;

- müvafiq icra hakimiyyəti orqanına lazımi məlumatları və sənədləri vermədikdə yaxud düzgün olmayan məlumatlar verdikdə minimum əmək haqqı məbləğinin 5 min mislinədək maliyyə sanksiyası şəklində cərimə olunurlar.

Cərimənin miqdarı müəyyən edilərkən təsərrüfat subyektlərinin iqtisadi vəziyyəti nəzərə alınır.

Təsərrüfat subyektlərinin rəhbərləri və icra hakimiyyəti orqanlarının vəzifəli şəxsləri:

- müvafiq icra hakimiyyəti orqanının qanuni göstərişlərini müəyyən edilmiş müddətdə yerinə yetirmədikdə xəbərdarlıq və ya minimum əmək haqqı məbləğinin 200 mislinədək;

- «Antiinhisar fəaliyyəti haqqında» qanunun 13-cü, 13-1-ci və 16-cı maddələrinin tələblərinə əməl etmədikdə və sənədləri təqdim etmədikdə xəbərdarlıq və ya minimum əmək haqqı məbləğinin 150 mislinədək inzibati qaydada cərimə olunurlar.

Təsərrüfat subyektləri cəriməni vaxtında ödəmədikdə və ya qismən ödədikdə müvafiq icra hakimiyyəti orqanı cərimənin, həmçinin hər gecikdirilmiş günə görə

cərimənin ümumi məbləğinin, yaxud ödənilməmiş hissənin 1-i məbləğində penyanın ödənilməsi üçün məhkəməyə müraciət edə bilər («Antiinhisar fəaliyyəti haqqında» qanunun 18-ci maddəsi).

Inhisarçılıq hərəkətləri və rəqabətin məhdudlaşdırılmasına görə cinayət məsuliyyəti Azərbaycan Respublikası Cinayət Məcəlləsinin 199-cu maddəsində müəyyənləşdirilmişdir. Həmin maddədə göstərilir: inhisarcasına yüksək və ya casına aşağı qiymət təyin etməklə, habelə bazarı bölüşdürməklə, bazara daxil olma imkanını məhdudlaşdırmaqla, oradan iqtisadi fəaliyyətinin digər subyektlərini kənarlaşdırmaqla, vahid qiymət təyin etməklə və ya saxlamaqla inhisarçılıq hərəkətlərini etmə – şərti maliyyə vahidi məbləğinin yüz mislindən beş yüz mislinədək miqdarda cərimə və ya bir ilədək müddətə islah işləri və ya iki ilədək müddətə azadlığın məhdudlaşdırılması ilə cəzalandırılır. Eyni əməllər qabaqcadan əlbir olan bir qrup şəxs və ya mütəşəkkil dəstə tərəfindən törədildikdə – iki ilədək müddətə azadlıqdan məhrum etmə ilə cəzalandırılır. Cinayət Məcəlləsinin 199.1 və ya 199.2-ci maddələrində nəzərdə tutulmuş əməllər hədə-qorxu ilə tələb etmə əlamətləri olmadan, zor tətbiq etməklə və ya zor tətbiq etmək hədəsi ilə, habelə özgənin əmlakını məhv etməklə və ya zədələməklə və ya belə məhv etmə və ya zədələmə hədəsi ilə törədildikdə – əmlakı müsadirə olunmaqla və ya olunmamaqla üç ildən altı ilədək müddətə azadlıqdan məhrum etmə ilə cəzalandırılır.

Cinayətin obyektə sahibkarlıq fəaliyyəti sahəsində əmtəə bazarı subyektlərinin antiinhisar qanunvericiliyi ilə müəyyənləşdirilmiş ictimai münasibətlərdir. Cinayətin obyektiv cəhəti CM-in 199-cu maddəsinin dispozisiyasında sadalanan hərəkətlərdən ibarətdir. Subyektiv cəhətdən birbaşa qəsdlə törədilən bu cinayətin subyektə əsasən xüsusi subyekt (təsərrüfat subyektlərinin rəhbərləri, vəzifəli şəxslər) olur.

XVIII fəsil. Haqsız rəqabətə qarşı mübarizənin hüquqi tənzimlənməsi

§ 1. Haqsız rəqabətin anlayışı və formaları

Sahibkarlıq fəaliyyətinin dövlət tərəfindən tənzimlənməsinin, dövlətin bu fəaliyyətə bilavasitə müdaxilə etməsinin formalarından biri də haqsız rəqabətə qarşı

mübarizədir. Antiinhisar fəaliyyəti kimi bu mübarizənin də düzgün təşkili bazar münasibətlərinin inkişafına, sahibkarların hüquq və mənafeələrinin müdafiəsinə əlverişli şərait yaratmış olur, iqtisadi dövriyyədə sağlam mühit, sağlam əhvalı-ruhiyyə yaradır.

Bazar subyektləri arasında sahibkarlıq fəaliyyətinin ən əlverişli şərtləri uğrunda mübarizənin əsas forması olan sağlam rəqabət onların hər birinin bazarda əmtəə (məhsul, iş, xidmət) dövriyyəsinin ümumi vəziyyətinə təsir etmək imkanını əsaslı surətdə məhdudlaşdırır və istehlakçıya lazım olan əmtəələrin istehsalını stimullaşdırır.

Bunun əksinə olaraq haqsız rəqabət isə bazar subyektlərinin sahibkarlıq fəaliyyətində mövcud qanunvericiliyə zidd və ədalətsiz üsullarla üstünlük əldə etməyə yönəlmiş, bununla da digər bazar subyektlərinə (rəqiblərinə) zərər vura bilən, yaxud onların işgüzar nüfuzuna xələl yetirə bilən hərəkətləri və əməlləri ehtiva edir.

Azərbaycan Respublikasının «Haqsız rəqabət haqqında» 1995-ci il 2 iyun tarixli qanunu¹ haqsız rəqabətin qarşısının alınmasının və aradan qaldırılmasının təşkili-hüquqi əsaslarını müəyyən edir, sahibkarlıq fəaliyyətinin ədalətli üsullarla aparılmasına hüquqi zəmin yaradır, bazar subyektlərinin haqsız rəqabət metodlarından istifadəyə görə məsuliyyətini nəzərdə tutur.

Sahibkarlıq fəaliyyəti sahəsində haqsız rəqabətin aşağıda sadalanan formaları fərqləndirilir: rəqibin təsərrüfat fəaliyyətinin təqlidi; rəqibin təsərrüfat fəaliyyətinin nüfuzdan salınması; rəqibin təsərrüfat fəaliyyətinə müdaxilə; haqsız sahibkarlıq fəaliyyəti; haqsız işgüzarlıq davranışı; istehlakçıların çaşdırılması.

Qeyd edilən formaların hər birinin səciyyəvi cəhətləri «Haqsız rəqabət haqqında» qanunun 4-9-cu maddələrində öz əksini tapmışdır. Belə ki, rəqibin təsərrüfat fəaliyyətinin təqlidi dedikdə, aşağıdakı hərəkətlər başa düşülür:

¹ Щмин Гануна 2001-жи ил 5-я 12-октябр тарихли ганунларла ялавя вя даяишикликляр олунмушдур. Азярбайжан Республикасынын ганунлар кцллийаты, Ы1 жилд, Бакы, «Диэста» няшриййаты, с.564-568.

- rəqibin əmtəəsinin, həmçinin onun əmtəə formasının, qablaşdırılmasının və xarici tərtibatının, əmtəənin texniki xassələrindən irəliyə çıxan xarici görünüşü istisna olmaqla, özbaşına təqlid edilməsi;

- digər təsərrüfat subyektinin patent-lisenziya hüququnu pozmaq yolu ilə onun məhsulunun birbaşa təkrarlanması;

- eyni adlı subyekt tərəfindən öz adını hər hansı fərqləndirici nişanla firma kimi istifadə etməsi halları istisna olmaqla, digər bazar subyektinin əmtəə nişanının, coğrafi göstəricilərin, firma adının, əmtəə markasının, həmçinin adının qanunsuz istifadə edilməsi.

Rəqibin təsərrüfat fəaliyyətini nüfuzdan salmağa gətirib çıxaran aşağıdakı hərəkətlərə yol verilmir:

- digər bazar subyektlərinin işgüzar nüfuzu və maliyyə vəziyyəti haqqında yalan və təhrif olunmuş məlumatların yayılması;

- rəqibin elmi-texniki istehsal imkanları haqqında məlumatların təhrif olunmuş şəkildə açıqlanması.

Rəqibin təsərrüfat fəaliyyətinə müdaxilə məqsədi güdən aşağıdakı hərəkətlərə yol verilmir:

- rəqibin işgüzar münasibətlərinin qanunsuz vasitələrlə qəsdən pozulması, kəsilməsi və dayandırılması;

- rəqibin işçilərini öz xidməti vəzifələrini yerinə yetirməməyə sövq etmək məqsədilə onlara qanunsuz vasitələrlə təsir göstərilməsi.

Sahibkarlıq fəaliyyətində haqsız rəqabətin formalarından biri də haqsız sahibkarlıq fəaliyyətidir. Belə ki, qanunun 7-ci maddəsinə əsasən, sahibkarlıq fəaliyyəti sahəsində aşağıdakı hərəkətlərə yol verilmir;

- bazar subyektinin elmi-texniki, istehsalat və ya ticarət fəaliyyətinə dair məlumatların, o cümlədən kommersiya sirrinin qanunsuz əldə edilməsi, istifadə olunması və yayılması;

- rəqibin üzərində əsassız üstünlük qazanmaq məqsədilə onun təsərrüfat qərarlarının qəbul edilməsinə və icrasına qanunsuz vasitələrlə təsir göstərilməsi;

- əmtəələrin məcburi əlavə çeşidlə satışı;

- müqavilələrdə əsassız birtərəfli üstünlüklərin nəzərdə tutulması;

- qiymətlərin artırılması nəzərdə tutulduğu günədək, yaxud qiymətlərin artmasına şərait yaratmaq məqsədilə əmtəələrin təsərrüfat dövriyyəsindən çıxarılması və ya dövriyyəyə buraxılmaması.

Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, haqsız işgüzarlıq davranışı da sahibkarlıq fəaliyyəti sahəsində haqsız rəqabətin formalarından biridir. Belə ki, işgüzarlıq davranışı sahəsində aşağıdakı hərəkətlərə yol verilmir:

- müəyyən vaxt ərzində rəqabətdən və ya onun müəyyən formasından əd çəkmək haqqında tərəf müqabili ilə (kontragentlə) bağlanmış və bazar subyektlərinin təsərrüfat fəaliyyətinə ciddi məhdudiyyətlər yaratmayan sazişin pozulması;

- rəqibin işgüzar əlaqələrini pozmaq məqsədilə digər bazar subyektlərinə əsassız çağırışlar (müraciətlər) edilməsi və belə əlaqələrin yaradılmasına maneçilik törədilməsi.

Nəhayət, sahibkarlıq fəaliyyəti sahəsində haqsız rəqabətin forması kimi istehlakçıların çaşdırılmasına, yəni bazar subyektlərinin istehlakçıları çaşdırmağa yönəldilmiş aşağıdakı hərəkətlərə yol verilmir:

- əmtəənin mənşəyi, hazırlanması üsulu, istifadə üçün yararlılığı, keyfiyyəti və başqa xassələri, sahibkarların şəxsiyyəti və ya onun təsərrüfat fəaliyyətinin xüsusiyyəti barədə istehlakçını çaşdırma bilən hər hansı məlumatlardan istifadə edilməsi;

- əmtəənin alınması, yaxud sövdələşmə zamanı istehlakçının seçmə sərbəstliyinə təsir göstərən qanunsuz reklam üsullarından istifadə olunması;

- əmtəənin istehlakçını çaşdırabilən yalnış müqayisə edilməsi və onun reklam və ya informasiya materialı kimi açıqlanması;

- əmtəənin istehlak və digər vacib xassələri barədə istehlakçını çaşdırmaq məqsədilə uyğun olmayan fərqləndirici nişanla və ya marka ilə təchiz edilməsi;

- əmtəənin öz təyinatına və ya ona qoyulan tələblərə uyğun olmadığının gizlədilməsi.

Sahibkarlıq fəaliyyəti sahəsində haqsız rəqabətin yuxarıda sadalanan 6 formasından əlavə, «Haqsız rəqabət haqqında» qanunun 10-cu maddəsinə əsasən, rəqabətdə birtərəfli üstünlük qazanmaq məqsədilə, həmçinin aşağıdakı hərəkətlərə görə qanunsuz ödənişlərə yol verilmir;

- bu və ya digər təsərrüfat subyektinə süni surətdə əlverişli mühit yaradılmasına, o cümlədən əlverişli sazişlərin, kreditlərin, subsidiyaların verilməsi, güzəştli gömrük rüsumunun və vergi rejiminin müəyyən edilməsi;

- müəyyən sifarişlər əldə olunmasında fərdi güzəştlər edilməsi və ya onların verilməsinin ümumi şəraitinin süni surətdə yaxşılaşdırılması;

- rəqiblə müqayisədə müqavilənin bağlanmasının süni surətdə sürətləndirilməsi.

§ 2. Haqsız rəqabət haqqında qanunvericiliyin pozulmasına görə məsuliyyət

Bazar subyektləri haqsız rəqabət metodlarından istifadəyə görə qanunvericiliyə uyğun olaraq cinayət, inzibati və mülki hüquqi məsuliyyət daşıyırlar.

Rəqabətin müxtəlif formalarda məhdudlaşdırılması ilə əlaqədar cinayət məsuliyyəti Azərbaycan Respublikası Cinayət Məcəlləsinin 199-cu maddəsində müəyyənləşdirilmişdir.

Haqsız rəqabət haqqında qanunvericiliyə riayət olunması sahəsində antiinhisar siyasətini həyata keçirən mərkəzi icra hakimiyyəti orqanlarının səlahiyyətləri və bazar subyektlərinin vəzifələri, maliyyə sanksiyaları və cərimələrin əsasları və hədləri, bu sahədə qanunsuz əldə olunmuş mənfəətin geri alınması və vurulmuş zərərin ödənilməsi qaydaları «Haqsız rəqabət haqqında» qanunun 11-15-ci maddələrində müəyyənləşdirilir.

Qanunun 11-ci maddəsinə əsasən, Respublikamızda antiinhisar siyasətini həyata keçirən mərkəzi icra hakimiyyəti orqanı həmin Qanunun pozulmasına görə:

- müvafiq icra hakimiyyəti orqanlarına, bazar subyektlərinə və onların vəzifəli şəxslərinə qanun pozuntusunun dayandırılması və onun nəticələrinin aradan qaldırılması ilə bağlı icrası məcburi olan göstərişlər verə bilər;

- qanunvericilikdə nəzərdə tutulmuş qayda və əsaslarla maliyyə sanksiyaları və cərimələr tətbiq edə bilər;

- haqsız rəqabət nəticəsində əldə olunmuş mənfəətin büdcəyə ödənilməsi və vurulmuş zərərin ödənilməsi ilə bağlı məhkəməyə iddia ilə müraciət edə bilər;

- həmin Qanunun pozulması ilə bağlı cinayət əlamətləri olduqda materialları cinayət işi qaldırılması məsələsinin həlli məqsədilə prokurorluğa göndərə bilər.

Müvafiq icra hakimiyyəti orqanları, bazar subyektləri və onların vəzifəli şəxsləri:

- qanun pozuntusunu dayandırmaq və onun nəticələrinin aradan qaldırmaq haqqında Azərbaycan Respublikasında antiinhisar siyasətini həyata keçirən mərkəzi icra hakimiyyəti orqanının icrası məcburi olan göstərişlərini yerinə yetirməyə;

- qanunsuz əldə olunan mənfəəti qanunvericilikdə nəzərdə tutulmuş qaydada büdcəyə ödəməyə;

- vurulmuş zərəri ödəməyə;

- tətbiq edilmiş maliyyə sanksiyaları və cərimələri ödəməyə borcludurlar.

«Haqsız rəqabət haqqında» qanunun tələblərinin pozulmasına görə bazar subyektlərinə aşağıdakı maliyyə sanksiyaları tətbiq edilir:

- rəqibin təsərrüfat fəaliyyətinin təqidinə («Haqsız rəqabət haqqında» qanunun 4-cü maddəsi ilə qadağan olunmuşdur) yol verdikdə – bazar subyektlərinə qanunsuz əldə olunmuş gəlirin bir misli həcmində, bundan sonrakı il ərzində bu hərəkətə təkrar yol verdikdə – iki misli həcmində maliyyə sanksiyaları;

- rəqibin təsərrüfat fəaliyyətinin nüfuzdan salınması («Haqsız rəqabət haqqında» qanunun 5-ci maddəsi), rəqibin təsərrüfat fəaliyyətinə müdaxilə (həmin qanunun 6-cı maddəsi), haqsız sahibkarlıq fəaliyyəti (qanunun 7-ci maddəsi), haqsız işgüzarlıq davranışı (qanunun 8-ci maddəsi) və istehlakçıların çaşdırılması (qanunun 9-cu maddəsi) hərəkətlərinə yol verdikdə – haqsız rəqabət fəaliyyəti göstərən dövrdə bazar subyektinin əldə etdiyi ümumi gəlirin 10 faizindək, bundan sonrakı il ərzində bu hərəkətə təkrar yol verdikdə 20 faizədək maliyyə sanksiyası;

- Azərbaycan Respublikasında antiinhisar siyasətini həyata keçirən mərkəzi icra hakimiyyəti orqanının icrası məcburi olan göstərişlərini yerinə yetirməməyə və

ya vaxtında icra etməməyə görə bazar subyektlərinə son üç ayda əldə edilmiş gəlirin 10 faizindək maliyyə sanksiyaları;

- Azərbaycan Respublikasında antiinhisar siyasətini həyata keçirən mərkəzi icra hakimiyyəti orqanına qəsdən düzgün olmayan məlumat verdikdə və ya lazımi məlumat vermədikdə bazar subyektlərinə son üç ayda əldə edilmiş gəlirin 5 faizinə qədər maliyyə sanksiyaları.

Qanunda həmçinin haqsız rəqabətə yol vermiş bazar subyektlərinin və müvafiq icra hakimiyyəti orqanlarının vəzifəli şəxslərinin məsuliyyəti müəyyənləşdirilmişdir.

Mülki məsuliyyətin əsasları «Haqsız rəqabət haqqında» qanunun 13-cü maddəsi ilə tənzimlənir. Belə ki, haqsız rəqabət fəaliyyəti nəticəsində təsərrüfat subyektlərinin qanunsuz əldə etdiyi mənfəət məhkəmənin qərarı ilə dövlət büdcəsinə alınır.

Haqsız rəqabət fəaliyyəti nəticəsində vurulmuş zərərin ödənilməsi Azərbaycan Respublikasının mülki qanunvericiliyi ilə nəzərdə tutulmuş qaydada həll edilir.

XIX fəsil. Təbii inhisarlar

§ 1. Təbii inhisarların anlayışı və fəaliyyət sahələri

Təbii inhisar – istehsalın texnoloji xüsusiyyətlərinə görə rəqibin olmadığı şəraitdə tələbatın ödənilməsi daha səmərəli olan və inhisar subyektlərinin istehsal etdiyi (satdığı) əmtəə istehlakda başqa əmtəə ilə əvəz edilə bilməyən əmtəə bazarının vəziyyətidir («Təbii inhisarlar haqqında» Azərbaycan Respublikası 1998-ci il 15 dekabr tarixli qanununun¹ 4-cü maddəsi).

Bazar iqtisadiyyatına keçid şəraitində təbii inhisarların əhəmiyyəti, şübhəsiz ki, böyükdür. Belə ki, xalq təsərrüfatının bir sıra sahələrində (məsələn, aeroport xidməti, metro nəqliyyatında yolların, tunellərin, stansiyaların istismarı və s.) təbii inhisarların olması müəyyən mənada istehlakçıların mənafeyinin daha etibarlı müdafiəsinə şərait yaradır. Belə ki, xalq təsərrüfatının həmin sahələrində təbii inhisarların ləğv edilməsi və həmin sahələrdə mövcud təsərrüfat subyektlərinə rəqib

¹ Азәрбајжан Республїкасынын ғанунлар кїлліїйаты, БЫ жилд, Бақы, «Диэста» няшрийаты, 2001, с.648-654.

subyektlərin yaradılması iqtisadi səmərə verə bilməz. Qeyd edilən müsbət cəhətləri ilə yanaşı, təbii inhisarların bazar iqtisadiyyatının qaydalarına uyğun olmayaraq rəqibin və rəqabətin olmadığı şəraitdə fəaliyyət göstərməsi və bu əsasla bazarda hökmran mövqeyindən istifadə etməklə öz şərtlərini istehlakçılara «diktə etdirməkdə» ifadə olunan meyillərin meydana gəlməsi ehtimalları mənfi hallar kimi qiymətləndirilməlidir.

Odur ki, təbii inhisarlar sahəsində fəaliyyətin dövlət tənzimlənməsi və bu sahədə sui-istifadələrə yol verilməməsi böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Qanunvericilikdə təbii inhisarlarla əlaqədar dövlət tənzimlənməsinin təşkili və hüquqi əsasları müəyyənləşdirilir, təbii inhisar sahələrində əmtəə istehsalı (satışı) ilə məşğul olan təsərrüfat subyektləri ilə istehlakçıların maraqlarının uzlaşdırılması təmin edilir.

Təbii inhisar subyektlərinin fəaliyyət sahələri «Təbii inhisarlar haqqında» qanunun 5-ci maddəsində müəyyənləşdirilmişdir: neft və neft məhsullarının magistral boru kəmərləri ilə nəqli; təbii qazın boru kəmərləri ilə nəqli, saxlanması və paylanması xidmətləri; elektrik və istilik enerjisinin ötürülməsi və paylanması xidmətləri; magistral və yerli dəmir yolu xətlərinin, yol qurğu və tikililərin istismarı, hərəkəti idarəetmə və hərəkət təhlükəsizliyi fəaliyyəti, dəmir yolu stansiyaları və sərnəşin vağzalları xidmətləri, aeroport xidmətləri, aeroportların, uçuş zolaqları və qurğularının istismarı, hava gəmilərinə aviasiya və aeronaviqasiya xidmətləri; metro nəqliyyatında yolların, tunellərin və stansiyaların istismarı, hərəkəti idarəetmə və hərəkət təhlükəsizliyi fəaliyyəti; su limanı xidmətləri, liman qurğularının istismarı, yükaşıma və hərəkət təhlükəsizliyi fəaliyyəti; ümumi istifadədə olan elektrik və poçt rabitəsi xidmətləri, qəbuledici –verici radio və televiziya stansiyalarının, yüksək tezlikli qurğuların istismarı və nəzarət fəaliyyəti; baş sutəmizləyici qurğular, magistral borular, su kəməri şəbəkəsi və onların üzərindəki təzyiq və tənzimləyici qurğuların istismarı; kanalizasiya təsərrüfatında aerasiya, mexaniki təmizləmə stansiyaları, nasosxanalar, baş və yağış kollektorları və kanalizasiya xətlərinin istismarı; meliorasiya və irriqasiya sahələrinə aid olan su anbarları, kanallar, kollektorlar, blru kəmərləri və bəndlərin istismarı; istilik təchizatı xidmətləri.

Yuxarıda göstərilən fəaliyyət sahələrində mövcud olan təsərrüfat subyektlərinə rəqib subyektlər yarandıqda rəqabət şəraitində fəaliyyət göstərən subyektlər təbii inhisar subyektləri sayılırlar.

§ 2. Təbii inhisarların normativ hüquqi əsasları

Təbii inhisarların normativ hüquqi əsasını müəyyən edən və bu sahədə münasibətləri hüquqi tənzimləyən qanunlar və digər qanun qüvvəli aktlar antiinhisar qanunvericiliyə və haqsız rəqabətə qarşı mübarizə haqqında normativ-hüquqi aktlarla sıx əlaqədardır. Təsadüfi deyildir ki, hazırda Respublikamızda qeyd edilən 3 sahədə (antiinhisar fəaliyyəti, haqsız rəqabətə qarşı mübarizə və təbii inhisarlar) mövcud qanunların sistemləşdirilməsi və vahid məcəllə şəklinə salınması sahəsində iş davam edir.

Təbii inhisar subyektlərinin, istehlakçıların (təbii inhisar subyektlərinin istehsal etdiyi (satdığı) əmtəəni əldə edən fiziki və ya hüquqi şəxslər), müvafiq icra hakimiyyəti və yerli özünüidarəetmə orqanlarının iştirak etdiyi məhsul, iş, xidmət bazarında yaranan münasibətlərin hüquqi tənzimlənməsində «Təbii inhisarlar haqqında» Azərbaycan Respublikası qanunu mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Bu sahədə münasibətləri hüquqi tənzimləyən qanunlarla («Təbii inhisarlar haqqında», «Antiinhisar fəaliyyəti haqqında» və «Haqsız rəqabət haqqında» qanunlar) yanaşı digər normativ hüquqi aktlar da xüsusi diqqət tələb edir. Məsələn, «Təbii inhisarlar haqqında» Azərbaycan Respublikası qanununun tətbiq olunmasını təmin edən əlavə tədbirlər haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2001-ci il 2 mart tarixli fərmanı¹ bu sahədə münasibətlərin hüquqi tənzimlənməsində mərkəzi icra hakimiyyəti orqanlarının səlahiyyətlərini müəyyənləşdirir və qanunun tətbiq olunmasını təmin etmək məqsədilə digər tədbirləri nəzərdə tutur.

Həmin fərmana uyğun olaraq hazırlanmış Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 2001-ci il 25 dekabr tarixli qərarı ilə təsdiq edilmiş «Təbii inhisarlar subyektləri tərəfindən dövlət nəzarətində olan hərəkətlərlə bağlı razılıq almaq üçün

¹ Азәрбајжан Республікасынын ганунвержилик топлусу, 2001, №3, маддя 154.

müraciətə baxılma və bununla əlaqədar müvafiq sənəd və məlumatın təqdim olunması Qaydası»¹ təbii inhisar subyektlərinin dövlət nəzarətində olan hərəkətləri ilə bağlı Azərbaycan Respublikasının İqtisadi İnkişaf Nazirliyinə razılıq almaq üçün müraciətini, bununla əlaqədar lazımi sənəd və məlumatın təqdim olunmasını, İqtisadi İnkişaf Nazirliyində müraciətə baxılması qaydalarını müəyyən edir. Qaydanın tətbiq edilməsində məqsəd istehlakçıların mənafeyinə xələl gətirə bilən və ya təbii inhisar vəziyyətindən sərbəst rəqabət vəziyyətinə iqtisadi cəhətdən əsaslandırılmış keçidə mane olan hərəkətlərin qarşısının alınmasını, təbii inhisar subyektləri ilə istehlakçıların mənafehlərinin tarazlaşdırılmasını təmin etməkdir.

Təbii inhisar subyektlərinin fəaliyyətinin dövlət tənzimlənməsini gücləndirmək ölkədə əlverişli investisiya mühiti yaratmaq, istehsalın inkişafını həvəsləndirmək, yerli istehsal mallarının daxili bazarda rəqabət qabiliyyətini artırmaq, tarif (qiymət) rüsumlarının çevik mexanizmi vasitəsi ilə dövlətin iqtisadi siyasətini daha məqsədyönlü və səmərəli həyata keçirmək məqsədilə Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 2002-ci il 31 yanvar tarixli qərarı² ilə Tarif (qiymət) Şurasının Əsasnaməsi təsdiq olunmuşdur. Həmin Əsasnaməyə görə Tarif (qiymət) Şurasının əsas vəzifələri aşağıdakılardır:

- Azərbaycan Respublikasında qüvvədə olan qanunvericilik və normativ hüquqi aktlara uyğun olaraq dövlət tənzimlənməsinə aid edilmiş tariflərin (qiymətlərin) və rüsumların ölkənin iqtisadi maraqlarının təmin edilməsi baxımından və onların səviyyələrinin tənzimlənməsi üzrə təkliflərin hazırlanması;

- respublika iqtisadiyyatın əsasını təşkil edən, iqtisadiyyatın bütün sahələrində tariflərin (qiymətlərin) və rüsumların səviyyəsinə güclü təsir göstərən enerji daşıyıcılarının və habelə inhisar subyektlərinin məhsullarının (xidmətlərinin) tariflərinin (qiymətlərin) mövcud tənzimləmə prinsiplərinin təkmilləşdirilməsi üzrə təkliflərin hazırlanması;

- tariflərin (qiymətlərin) və rüsumların dövlət tənzimlənməsinin qanunvericilik və normativ hüquqi bazasının təkmilləşdirilməsi, tariflərin (qiymətlərin) və

¹ Азәрбајжан Республікасынын ґанунверижилик топлусу, 2001, №12, маддя 811.

² Азәрбајжан Республікасынын ґанунверижилик топлусу, 2002, №1, маддя 95

rüsumların formalaşması və tətbiq olunmasına dövlət nəzarətinin gücləndirilməsi üzrə təkliflərin hazırlanması;

- ölkə iqtisadiyyatının maraqlarının tam təmin edilməsi baxımından xarici rəqabətin mənfi təsirindən və daxili rəqabət qabiliyyətli istehsalı qorumaqla onların fəaliyyət göstərməsi üçün əlverişli şəraitin yaradılması məqsədi ilə gömrük tarif və rüsum dərəcələrinin müəyyənləşdirilməsi və dəyişdirilməsi, əlavə dəyər vergisindən azad olunan malların siyahısı barədə, qeyri-tarif tənzimlənməsi, gömrük tarif güzəştlərinin tətbiq edilməsi ilə bağlı təkliflərin hazırlanması;

- Azərbaycan Respublikasının ərazisindən keçən tranzit yüklərin tranzit tariflərinin müəyyənləşdirilməsi və dəyişdirilməsi ilə bağlı təkliflərin hazırlanması;

- daxili bazarın qorunması məqsədilə mal idxalı nəticəsində yerli istehsala vurulmuş və ya vurula biləcək zərərlə bağlı təhqiqatın aparılması haqqında qərarların qəbul edilməsi və bu məsələ ilə bağlı təkliflərin hazırlanması.

Təbii inhisar sahəsində münasibətlərin hüquqi tənzimlənməsində təbii inhisar subyektləri ilə əlaqədar digər normativ hüquqi aktlar da mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Məsələn, «Elektroenergetika haqqında» Azərbaycan Respublikasının 1998-ci il 3 aprel tarixli qanunu¹ elektrik və istilik enerjisinin istehsalının, nəqlinin, paylanmasının, alqı-satqısının və istehlakının hüquqi əsaslarını müəyyən edir.

Qanunun 10-cu maddəsində elektrik və istilik enerjisinin qiymətlərinin (tariflərin) dövlət tərəfindən tənzimlənməsi müəyyənləşdirilmişdir.

Energetika sahəsində dövlətin müstəsna hüquqları və təbii inhisar sahələrinin hüquqi vəziyyəti «Energetika haqqında» Azərbaycan Respublikasının 1998-ci il 24 noyabr tarixli qanununda² öz əksini tapmışdır. Qanun energetikanın neft, qaz və elektroenergetika sahələrinin dövlət tənzimlənməsinin ən ümumi hüquqi əsaslarını özündə birləşdirir.

§ 3. Təbii inhisar subyektlərinin fəaliyyətinin dövlət tənzimlənməsi

¹ Азәрбајжан Республїкасынын җанунлар кїдлїїйаты, БЫ жилд, Бақы, «Дїзеста», 2001, с.304-311.

² Азәрбајжан Республїкасынын җанунлар кїдлїїйаты, БЫ жилд, Бақы, «Дїзеста», 2001, с.609-625.

Təbii inhisar şəraitində əmtəə istehsalı (satışı) ilə məşğul olan təsərrüfat subyektlərinin, başqa sözlə, təbii inhisar subyektlərinin fəaliyyətinin tənzimlənməsi Azərbaycan Respublikası Prezidentinin «Təbii inhisarlar haqqında» Azərbaycan Respublikası Qanununun tətbiq olunmasını təmin edən əlavə tədbirlər barədə» 2001-ci il 2 mart tarixli fərmanına¹ əsasən, öz səlahiyyətləri hüddudlarında təbii inhisarları tənzimləyən Azərbaycan Respublikasının İqtisadi İnkişaf Nazirliyi və Maliyyə Nazirliyi tərəfindən həyata keçirilir.

Təbii inhisarları tənzimləyən orqanlar qanunvericiliyə uyğun olaraq müxtəlif üsullar tətbiq edə bilirlər. Buraya əmtəə qiymətlərinin (tariflərinin) tənzimlənməsi, xidmət göstərilməsi məcburi olan istehlakçıların əmtəə ehtiyacını tam həcmdə ödəyə bilmədiyi hallarda onların həmin əmtəə ilə təmin olunmasının minimum səviyyəsinin müəyyən edilməsi, əmtəə istehsalının (satışının) həcmnin «Təbii inhisarlar haqqında» qanunun tələblərinə uyğun müəyyən olunmuş göstəricilərinə əməl edilməsinin təmin olunması və s. daxildir.

«Təbii inhisarlar haqqında» qanunun 7-ci maddəsinə əsasən, təbii inhisarları tənzimləyən orqanlar tənzimləmə üsullarının tətbiq edilməsi haqqında qərarı konkret olaraq hər bir təbii inhisar subyekti üçün, belə bir tənzimləmənin istehsal edilmiş və ya satılmış əmtəənin keyfiyyətinin artırılmasında və bu əmtəəyə tələbatın ödənilməsində stimullaşdırıcı rolu nəzərə almaqla qəbul edir. Bu zaman məsrəflərin nə dərəcədə əsaslandırılmış olması müəyyən edilir və aşağıdakılar nəzərə alınır: əmtəənin istehsal və ya satış xərcləri, o cümlədən əmək haqqı, xamaal və materialların dəyəri, üstəlik xərclər; vergilər və digər ödənişlər; əsas istehsal vasitələrinin dəyəri, onların təkrar istehsalı üçün zəruri olan investisiyaya tələbat və amortizasiya ayrımları; fiziki və proqnozlaşdırılan mənfəət; istehsal olunan və ya satılan əmtəənin keyfiyyətinin və kəmiyyətinin istehlakçıların tələbatına uyğunluğu; dövlət dotasiyaları və dövlət yardımı ilə bağlı digər tədbirlər.

Təbii inhisarları tənzimləyən orqanlar «Təbii inhisarlar haqqında» qanuna və Azərbaycan Respublikasının digər normativ hüquqi aktlarına uyğun olaraq təbii inhisar subyektlərinin fəaliyyətinə dövlət nəzarətini həyata keçirirlər. Təbii

¹ Азәрбајжан Республікасынын ганунверижилик топлусу. 2001, №3, маддя 154.

inhisarları tənzimləyən orqanlar istehlakçıların mənafeyinə mənfəə təsir göstərə bilən və ya təbii inhisar vəziyyətindən sərbəst rəqabət vəziyyətinə iqtisadi cəhətdən əsaslandırılmış keçidə mane olan hərəkətlərin qarşısının alınması və ya ardan qaldırılması üçün «Təbii inhisarlar haqqında» qanunla və digər normativ hüquqi aktlarla müəyyən edilmiş tədbirlər görürlər. Təbii inhisarları tənzimləyən orqan təbii inhisar subyektləri tərəfindən həyata keçirilən aşağıdakı hərəkətlər üzərində nəzarət edir:

- barəsində «Təbii inhisarlar haqqında» qanuna uyğun olaraq dövlət tənzimlənməsi tətbiq edilməyən əmtənin istehsalı (satışı) üçün əsas vəsaitlərə mülkiyyət və ya istifadə hüququnun əldə edilməsi (əgər təbii inhisar subyektlərinin bütövlükdə həmin əmtələrin istehsalına cəlb olunmuş əsas vəsaitlərinin balans dəyəri bu subyektin təsdiq olunmuş son balans üzrə nizamnamə kapitalının dəyərinin 10%-dən çox olarsa);

- barəsində «Təbii inhisarlar haqqında» qanuna uyğun olaraq dövlət tənzimlənməsi tətbiq edilən əmtənin istehsalı (satışı) üçün əsas vəsaitlərin satışı, icarəyə verilməsi və ya digər hərəkətlər nəticəsində təbii inhisar subyektlərinin mülkiyyət və ya istifadə hüququnun digər təsərrüfat subyektlərinə keçməsi (əgər təbii inhisar subyektinin bütövlükdə həmin əmtənin istehsalına (satışına) cəlb olunmuş əsas vəsaitlərinin balans dəyəri həmin subyektin təsdiq olunmuş son balans üzrə nizamnamə kapitalının dəyərinin 10%-dən çox olarsa);

- əsas vəsaitlərin lizinq əsasında istehlakçılara verilməsi;

- təbii inhisar subyektləri tərəfindən «Təbii inhisarlar haqqında» qanunla tənzimlənməyən fəaliyyət sahələrinə investisiyaların ayrılması («Təbii inhisarlar haqqında» qanunun 8-ci maddəsi).

Yuxarıda göstərilən hərəkətlərin edilməsinə razılıq almaq üçün təbii inhisarlar subyektləri təbii inhisarları tənzimləyən orqana müraciət etməlidir.

Bu sahədə münasibətlər Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 2001-ci il 25 dekabr tarixli qərarı ilə təsdiq edilmiş «Təbii inhisar subyektləri tərəfindən dövlət nəzarətində olan hərəkətlərlə bağlı razılıq almaq üçün müraciətə baxılma və

bununla əlaqədar müvafiq sənəd və məlumatın təqdim olunması Qaydası»¹ ilə tənzimlənir.

Həmin Qaydalara əsasən, təbii inhisar subyektləri aşağıdakı hərəkətlərə görə İqtisadi İnkişaf Nazirliyinin razılığını almalıdırlar:

- barəsində «Təbii inhisarlar haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanununa uyğun olaraq dövlət tənzimlənməsi tətbiq edilməyən əmtənin istehsalı (satışı) üçün əsas vəsaitlərə mülkiyyət və ya istifadə hüququnun əldə edilməsi;
- əsas vəsaitlərin lizinq əsasında istehlakçılara verilməsi;
- təbii inhisar subyektləri tərəfindən «Təbii inhisarlar haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanunu ilə tənzimlənməyən fəaliyyət sahələrinə investisiyaların ayrılması.

Barəsində «Təbii inhisarlar haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanununu uyğun olaraq dövlət tənzimlənməsi tətbiq edilən əmtənin istehsalı (satışı) üçün əsas vəsaitlərin satışı, icarəyə verilməsi və digər hərəkətlər qüvvədə olan qanunvericiliyə müvafiq olaraq həyata keçirilir.

«Təbii inhisarlar haqqında» qanunun 8-ci maddəsinə əsasən, əgər müraciətdə göstərilən hərəkətlər istehlakçıların mənafeələrinə mənfi təsir göstərə bilərsə, habelə müraciət edən tərəfindən zəruri olan sənədlər təqdim edilməyibsə və ya həmin sənədlərdə göstərilən məlumat həqiqətə uyğun gəlməzsə, bu halda təbii inhisarları tənzimləyən orqan bu hərəkətlərə razılıq verməkdən imtina edə bilər.

Təbii inhisarları tənzimləyən orqanın müraciət edəndən məsələni araşdırmaq üçün əlavə sənədlərin təqdim edilməsini tələb etmək və yalnız bu halda müraciətə baxılma müddətini uzatmaq hüququ vardır. Belə bir tələb yazılı sürətdə müraciətin daxil olduğu vaxtdan 10 gündən gec olmayaraq müraciət edənə göndərməlidir.

Bütün hallarda təbii inhisarları tənzimləyən orqan müraciətin daxil olduğu və ya əlavə sənədlərin təqdim edildiyi vaxtdan 15 gündən gec olmayaraq müraciət edənə öz qərarı barədə yazılı məlumat verməlidir. Təbii inhisarları tənzimləyən orqan müraciətdə göstərilən hərəkətlərə razılıq verməkdən imtina etdikdə və ya ona

¹ Азәрбајжан Республікасынын ґанунверижилик топлусу, 2001, №12, мадда 811.

baxılma müddəti bitdikdən sonra heç bir cavab vermədikdə müraciət edən məhkəməyə şikayət edə bilər.

Təbii inhisar subyektlərinin nizamnamə kapitalında səhmlərin (payların) əldə edilməsi və ya başqa əqdlər (girov, idarəetmənin etibar edilməsi və s.) nəticəsində təbii inhisar subyektlərinin nizamnamə kapitalını təşkil edən bütün səhmlərə (paylara) düşən səsliyin 10%-dən çoxunu əldə edən və onlara məxsus səsliyin həcminin bütün hallarda dəyişməsi zamanı şəxs və şəxslər qrupu təbii inhisardan tənzimləyən orqana 15 gün müddətində məlumat verməlidir.

Təbii inhisarları tənzimləyən orqanların aşağıdakı səlahiyyətləri vardır: «Təbii inhisarlar haqqında» Qanunun tələblərinə riayət olunmasına öz əlahiyyətləri daxilində nəzarət etmək; təbii inhisarlar subyektlərinin dövlət reyestrini aparmaq; təbii inhisar subyektlərinin hər biri üçün tətbiq edilməsi olan tənzimləmə üsullarını müəyyən etmək; tənzimləmə üsullarının tətbiqi haqqında təbii inhisar subyektləri tərəfindən yerinə yetirilməsi məcburi olan qərar qəbul etmək; qanunvericilikdə nəzərdə tutulmuş səlahiyyətləri həyata keçirmək üçün təbii inhisar subyektlərin vəzifəli şəxslərindən məlumat almaq; təbii inhisar subyektlərinə və onların vəzifəli şəxslərinə cərimələr (maliyyə sanksiyaları) tətbiq etmək; təbii inhisar subyektlərinə qanun pozuntusu nəticəsində əldə edilmiş mənfəətin büdcəyə ödənilməsi, xidmət edilməsi, məcburi hesab edilən istehlakçılarla müqavilə bağlanması, müqavilələrə dəyişikliklər edilməsi haqqında icrası məcbur olan göstərişlər vermək; təbii inhisar subyektlərinin fəaliyyətinin tənzimlənməsinin maliyyə məsələlərinin həlli ilə əlaqədar müvafiq icra hakimiyyəti orqanına müraciət etmək; qanunvericilikdə nəzərdə tutulmuş digər səlahiyyətləri həyata keçirmək («Təbii inhisarlar haqqında» qanunun 9-cu maddəsi).

XX fəsil. Məhsulların, işlərin, xidmətlərin keyfiyyətinin hüquqi tənzimlənməsi
və istehlakçıların hüquqlarının müdafiəsi

§ 1. Sahibkarlıq fəaliyyəti sahəsində məhsulların, işlərin və xidmətlərin keyfiyyətinin təmini vasitəsi kimi standartlaşmanın hüquqi tənzimlənməsi

Sahibkarlıq fəaliyyəti sahəsində məhsulların, işlərin, xidmətlərin keyfiyyətinin hüquqi tənzimlənməsi və istehlakçıların hüquqlarının müdafiəsində standartlaşdırma

fəaliyyəti mühüm rol oynayır. Bu sahədə münasibətlərin tənzimlənməsinin hüquqi əsasları «Standartlaşdırma haqqında» Azərbaycan Respublikası qanununda¹ müəyyənləşdirilmişdir.

Qanuna əsasən, standartlaşdırma məhsullar (işlər, xidmətlər) üçün norma, qayda və xarakteristikaları müəyyənləşdirən fəaliyyət olub, aşağıdakıları təmin etmək məqsədi daşıyır: məhsulların (işlərin, xidmətlərin) insanın həyatı, sağlamlığı, əmlakı və ətraf mühit üçün təhlükəsizliyini; məhsulların (işlərin, xidmətlərin) texniki, texnoloji və informasiya uyğunluğu, eləcə də qarşılıqlı əvəz olunmasını; məhsulların (işlərin, xidmətlərin) elm, texnika və texnologiyanın inkişafına uyğunluğunu və onların rəqabət qabiliyyətinin yüksəldilməsini; ölçmələrin dəqiqliyini və vahidətini; bütün növ resursların qənaətini; təbii və texnoloji qəzaların və habelə digər fəvqəladə vəziyyətlərin yaranması ehtimalı nəzərə alınmaqla təsərrüfat obyektlərinin təhlükəsizliyini; ölkənin müdafiə qabiliyyətini və səfərbərliyə hazırlığını; istehlakçıların məhsulların (işlərin, xidmətlərin) nomenklaturası və keyfiyyəti haqqında tam və səhih informasiyaya malik olmalarını.

Standartlaşdırma sahəsində münasibətlərin hüquqi tənzimlənməsində qeyd edilən qanunla yanaşı, Azərbaycan Respublikasının «Ölçmələrin vahidətinin təmin edilməsi haqqında» 2000-ci il 13 iyun tarixli qanunu², Azərbaycan Respublikası Prezidentinin «Beynəlxalq (regional) və dövlətlərarası standartların, normaların, qaydaların və tövsiyələrin Azərbaycan Respublikası ərazisində tanınması və tətbiq edilməsi Qaydalarının təsdiq edilməsi barədə» Fərmanı³, Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin «Malın mənşə ölkəsinin təyin edilməsi Qaydasının təsdiq edilməsi haqqında» qərarı⁴, Nazirlər Kabinetinin 1993-cü il 1 iyul qərarı ilə təsdiq edilmiş «Milli sertifikatlaşdırma sistemi haqqında Əsasnamə»⁵, Nazirlər Kabinetinin «Azərbaycan Respublikasının qüvvədə olan dövlət standartlarının, standartlaşdırmaya dair digər normativ sənədlərin, habelə beynəlxalq (regional),

¹ Щямин Ганун 1996-жы ил 16 апрелдә гябул едилмиш, она 2001-жи ил 5 октябр тарихли Ганунла ялавя вя дйишиклик олунмушдур. Азярбайжан Республикасынын ганунлар кцллиййаты, Ы1 жилд, Бақы, «Диэеста», 2001, с.663-672.

² Азярбайжан Республикасынын ганунлар кцллиййаты, ЫЫЫ жилд, Бақы, «Диэеста», 2002, с.358-364.

³ Азярбайжан Республикасынын ганунверижилик топлусу, 1998, №11, маддя 668.

⁴ Азярбайжан Республикасынын ганунверижилик топлусу, 2000, №12, маддя 823.

⁵ Гейд едилян Ясаснамяя Назирляр Кабинетинин 2002-жи ил 23 феврал тарихли гярары иля дйишиклик едилмишдир. Азярбайжан Республикасынын ганунверижилик топлусу, 2002, №2, маддя 109.

dövlətlərarası standartların, norma, qayda və tövsiyələrin və xarici ölkələrin milli standartlarının xüsusi dövlət reyestrinin və kataloqlarının yaradılması, saxlanması və aparılması qaydalı haqqında» qərarı¹ mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Bu sahədə münasibətlərin hüquqi tənzimlənməsində Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2001-ci il 27 dekabr tarixli Fərmanı ilə yaradılmış Azərbaycan Respublikasının Standartlaşdırma, Metrologiya və Patent üzrə Dövlət Agentliyinin səlahiyyətləri daxilində qəbul etdiyi normativ hüquqi aktlar da mühüm rol oynayır. Belə ki, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2002-ci il 10 oktyabr tarixli Fərmanı ilə təsdiq edilmiş «Azərbaycan Respublikasının Standartlaşdırma, Metrologiya və Patent üzrə Dövlət Agentliyi haqqında Əsasnamənin»² 11-ci bəndinə əsasən, həmin Agentliyin öz əsas vəzifələrini və funksiyalarını həyata keçirmək üçün səlahiyyətləri daxilində müəyyən olunmuş qaydada normativ hüquqi aktlar qəbul etmək, səlahiyyətləri daxilində Azərbaycan Respublikasının mərkəzi və yerli icra hakimiyyəti orqanları, bələdiyyələr, fiziki və hüquqi şəxslər üçün icrası məcburi olan qərarlar qəbul etmək hüququ vardır.

§ 2. Standartların təsnifatı və əsas cəhətləri

Standartlaşdırma sahibkarlıq fəaliyyətinin dövlət tərəfindən tənzimlənməsinin bir forması olub, istehlakçıların, dövlətin və təsərrüfat subyektlərinin maraqlarının dövlət müdafiəsinin daha etibarlı sürətdə tənzimlənməsinə xidmət edir.

Mülki dövriyyədə maraqlı tərəflərin əksəriyyətinin razılığı əsasında hazırlanmış və müvafiq səlahiyyətli təşkilat və ya orqanlar tərəfindən təsdiq edilən kütləvi istifadə üçün nəzərdə tutulmuş məhsulların (işlərin, xidmətlərin) keyfiyyətinə və təhlükəsizliyinə dair tələbləri müəyyənləşdirən normativ sənəd kimi standartların müxtəlif növləri fərqləndirilir: beynəlxalq standartlar; regional

¹ Азərbayжан Республикасынын ганунверижилик топлусу, 1997, №24, мадда 337

² Азərbayжан Республикасынын ганунверижилик топлусу, 2002, №10, мадда 595.

(hövzə) standartlar; dövlətlərarası standartlar; milli standartlar; sahə standartları; müəssisə standartları və s.

Beynəlxalq standartlar – dünya dövlətlərinin əksəriyyətinin qəbul və istifadə etdiyi standartlar, norma, qayda və tövsiyyələrdir.

Regional (hövzə) standartlar – texniki-iqtisadi əməkdaşlıq edən bir qrup region (hövzə) dövlətinin qəbul və istifadə etdikləri standartlar, norma, qayda və tövsiyyələrdir.

Dövlətlərarası standartlar – iki dövlətin qarşılıqlı razılıq əsasında qəbul və bir-biri ilə müvafiq münasibətlərdə istifadə etdiyi standartlar, norma, qayda və tövsiyyələrdir.

Milli standartlar – ayrı-ayrı müstəqil dövlətin ərazisində müvafiq qaydada hazırlanıb istifadə edilən standartlar, norma, qayda və tövsiyyələrdir.

«Standartlaşdırma haqqında» qanunun 6-cı maddəsinə əsasən, dövlət standartları kütləvi təkrar istehsal və istifadə perspektivinə malik olan məhsullar (işlər, xidmətlər) üçün işlənib hazırlanır.

Azərbaycan Respublikasının dövlət standartları məcburi və tövsiyyə olunan tələbləri nəzərdə tutur. Məcburi tələblərə aşağıdakılar aiddir:

- məhsulların (işlərin, xidmətlərin) insanın həyatı, sağlamlığı, əmlakı və ətraf mühit üçün təhlükəsizliyi;
- məhsulların (işlərin, xidmətlərin) texniki, texnoloji və informasiya uyğunluğu və onların qarşılıqlı əvəz olunması;
- məhsulların (işlərin, xidmətlərin) əsas istehlak xüsusiyyətləri, onlara nəzarət metodları, məhsulların qablaşdırılması, nişanlanması, daşınması, saxlanması, utiləşdirilməsi qaydaları;
- məhsulların (işlərin, xidmətlərin) elm, texnika və texnologiyanın inkişafına uyğunluğunu;
- məhsulların (işlərin, xidmətlərin) təhlükəsizlik texnikası və istehsalat sanitariyası tələbləri;

- məhsulların istehsalı, istifadəsi, işlərin görülməsi və xidmətlərin göstərilməsi zamanı bütün resurslardan səmərəli istifadə, məhsulların (işlərin, xidmətlərin) texniki sənədləşməsi qaydaları;

- standartlaşma sisteminin dövlət standartları ilə müəyyənləşdirilən digər tələblər.

Dövlət standartlarının məcburi tələblərinə müvafiq standartların qüvvəsi şamil edilən bütün icra hakimiyyəti orqanları və təsərrüfat subyektləri tərəfindən əməl edilməlidir.

Azərbaycan Respublikasının mənafeələrini qorumaq və yerli məhsulların (işlərin, xidmətlərin) rəqabət qabiliyyətini yüksəltmək məqsədi ilə zəruri hallarda standartlarda əhəmiyyətli texnologiyaların imkanlarını qabaqlamaqda gələcək üçün ilkin tələblər də nəzərdə tutula bilər. Dövlət standartlarında nəzərdə tutulan tələblər Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyinə zidd olmamalıdır. Dövlət standartlarının tövsiyyə olunan tələbləri aşağıdakı hallarda şərtsiz yerinə yetirilməlidir: qanunvericilik aktlarında nəzərdə tutularsa; məhsulu hazırlayan (tədarükçü) tərəfindən məhsulun həmin tələblərə uyğunluğu bəyan edilmişsə.

Məhsulların (işlərin, xidmətlərin) dövlət standartlarının tələblərinə uyğunluğu Azərbaycan Respublikasının məhsul, iş və xidmətlərin sertifikatlaşdırılması haqqında müvafiq qanunvericiliyi ilə müəyyənləşdirilmiş qaydada təmin edilir. Müvafiq məhsulların, işlərin və xidmətlərin dövlət standartlarına uyğunluğu onların nişanlanması yolu ilə də təsdiqlənə bilər. Məhsulların (işlərin, xidmətlərin) dövlət standartlarına uyğunluğunun təmin edilməsinin, nişanlanma qaydalarının, öz məhsullarını nişanlamaq üçün təsərrüfat subyektlərinə xüsusi razılıq (lisenziya) verilməsinin qanunvericiliklə müəyyən edilmiş qaydada standartlaşdırma üzrə müvafiq icra hakimiyyəti orqanında qeydiyyatı həyata keçirilir və bu işlərin vahid dövlət reyestri aparılır.

Azərbaycan Respublikasının dövlət standartlarının tələblərinə və Azərbaycan Respublikasının ərazisində rəsmi tanınan beynəlxalq, regional (hövzə), dövlətlərarası və digər dövlətin standartlarına uyğun olmayan, insanın həyatı, sağlamlığı və əmlakına, habelə ətraf mühitə zərər vura bilən məhsulların (işlərin,

xidmətlərin) istehsalına, idxalına, satışına, istifadəsinə və icrasına yol verilmir. Məsələn, Respublika Dövlət Gömrük Komitəsinin məlumatından görünür ki¹, Rusiya və Ukrayna ölkələrinin istehsalı olan və həmin ölkələrin aksiz markası ilə markalanmış 106067 qutu «LD» əmtəə nişanlı («Novost», «Troyka», «Maksima Qold»), 1910 qutu Koreya mənşəli «Pine» əmtəə nişanı tütün məmulatlarının Azərbaycan Respublikası Səhiyyə Nazirliyinin Respublika Sanitariya Karantin Müfəttişliyinin 05 oktyabr 2001-ci il tarixli 04 sayılı və 09 oktyabr 2002-ci il tarixli 03 sayılı qərarlarına əsasən tərkibində radioloji, toksikoloji maddələrin, fosfaridlərin yüksək olması ilə əlaqədar respublika ərazisinə gətirilməsi və satışı qadağan edilmişdir. Azərbaycan Respublikası Səhiyyə Nazirliyi Bakı şəhər Gigiyena və Epidemiologiya Mərkəzinin 10.09.2003-cü il tarixli müvafiq rəyinə əsasən müayinə olunmuş 29 adda, ümumi miqdarı 76300 qutu təşkil edən tütün məmulatları orqaneptik, fiziki-kimyəvi göstəricilərinə görə 3935-81 sayılı DÜST-ün tələblərinə cavab vermir və istifadəyə yararsızdır. Bir çox siqaretlərin tərkibində fosfamidlərin miqdarı həddən artıq yüksəkdir. Azərbaycan ETMEKKPİ-nin 24 sentyabr tarixli ekspertiza rəyinə əsasən 1365 qütü qırmızı və 59 qutu qara kürünün 8173-72 sayılı DÜST-ə uyğun olmaması və insan qidası üçün yararsız olması müəyyən edilmişdir. Azərbaycan ETMEKKPİ-nin 27 avqust 2003-cü il tarixli 6722 sayılı və 17 sentyabr 2003-cü il tarixli 7389 sayılı ekspertiza rəylərinə əsasən kürü qutuları üçün qapaqlar markirovka göstəricilərinə görə Rusiya Federasiyasının Həştərxan balın kombinatı üçün nəzərdə tutulduğuna və respublika daxilində fəaliyyət göstərən müəssisə lərdə istifadə olunan əmtəə nişanı göstəricilərinə uyğun gəlmədiyinə görə istifadəyə yararsızdır.

«Standartlaşdırma haqqında» qanunun 7-ci maddəsinə əsasən, müvafiq icra hakimiyyəti orqanları tərəfindən standartlaşdırma üzrə tələbləri təmin etmək məqsədi ilə öz səlahiyyətləri daxilində təşkilati-hüquqi forma və mülkiyyət formasından asılı olmayaraq eyni istehlak və ya funksional təyinatlı müəyyən növ məhsul istehsal edən (iş görən, xidmət göstərən) təsərrüfat subyektləri üçün sahə standartları və texniki şərtlər hazırlana və qəbul edilə bilər. Belə normativ sənədlər müvafiq dövlət

¹ «Эюмрцк хябярляри» гязети, 2003-жц ил 3 октябр, №40 (348).

standartları müəyyən edilmiş məhsullar (işlər, xidmətlər) üçün, habelə mövcud dövlət standartlarının tələblərini sərtləşdirmək, yaxud artırmaq zərurəti yarandıqda hazırlanır.

Mövcud dövlət standartlarının tələblərini sərtləşdirmək məqsədi ilə hazırlanan sahə standartları və texniki şərtlər dövlət standartlarının məcburi tələblərinə uyğun olmalı, bu normativ sənədlər bütün hallarda vətəndaşların və dövlətin mənafələrinə zidd olmamalıdır. Bu sənədlərin hazırlanması, qəbulu, qeydiyyatı, tətbiqi, dəyişdirilməsi və ləğvi qaydaları qanunvericiliyə uyğun olaraq Azərbaycan Respublikasının müvafiq icra hakimiyyəti orqanlarının normativ hüquqi aktları ilə müəyyən edilir. Göstərilən normativ sənədləri qəbul edən müvafiq dövlət icra hakimiyyəti orqanları həmin sənədlərin dövlət standartlarının tələblərinə uyğunluğuna görə məsuliyyət daşıyırlar.

Dövlət standartlarının tələblərinin təmin edilməsi, eləcə də istehsalın təşkil və idarə edilməsinin təkmilləşdirilməsi məqsədi ilə hər bir müəssisə müstəqil olaraq müvafiq standartlar hazırlaya və təsdiq edə bilər.

Müxtəlif bilik və ictimai-kütləvi fəaliyyət sahəsində aparılan tədqiqatların, təcrübələrin, sınaq və işləmələrin nəticələrindən istifadə etmək və onları yaymaq üçün müvafiq elmi-texniki və mühəndis cəmiyyətləri, digər ictimai birliklər öz standartlarını qəbul edə bilərlər.

Təsərrüfat subyektlərinin standartlarının hazırlanması, təsdiqi, qeydiyyatı, tətbiqi, dəyişdirilməsi və ləğvi qaydaları müvafiq təsərrüfat subyekti tərəfindən «Standartlaşdırma haqqında» qanuna uyğun olaraq müstəqil müəyyənləşdirilir. Təsərrüfat subyektlərinin və ictimai birliklərin standartları insanın həyatı, sağlamlığı və əmlakına, habelə ətraf mühitə zərər vurmamalıdır. Təsərrüfat subyektlərinin standartlarında qoyulan tələblərin dövlət standartlarının tələblərinə uyğunluğuna görə məsuliyyəti standartları təsdiq edən müvafiq təsərrüfat subyektləri və ya ictimai birliklər daşıyır.

Sahə standartları, texniki şərtlər, müəssisə standartları, elmi-texniki və mühəndis cəmiyyətlərinin və digər ictimai birliklərin standartları təsdiq edildikdən sonra ən azı bir ay müddətində standartlaşdırma sisteminin operativ idarə edilməsi

və onun informasiya təminatı məqsədilə qanunvericiliyə uyğun olaraq standartlaşdırma üzrə müvafiq icra hakimiyyəti orqanı tərəfindən yaradılmış müvafiq dövlət informasiya bankına göndərilməlidir.

§ 3. Məhsulların, işlərin və xidmətlərin keyfiyyətinin standartlara uyğunluğuna dövlət nəzarətinin təşkili və həyata keçirilməsi

Dövlət standartları və standartlaşdırma üzrə digər normativ sənədlərin tələblərinə riayət edilməsinə dövlət nəzarətinin məqsədi məhsullarının (işlərin, xidmətlərin) keyfiyyətinin standartlaşdırma üzrə normativ sənədlərdə nəzərdə tutulan tələblərə uyğunluğunun təmin edilməsinə nail olmaq yolu ilə istehlakçıların, dövlətin və təsərrüfat subyektlərinin qanunvericiliklə müəyyən edilmiş hüquq və mənafelərinin qorunmasından ibarətdir.

Standartlaşdırmanın tələblərini təmin etmək üçün dövlət nəzarəti istehlakçıların müraciət və şikayətlərinin təmin edilməsi, habelə müvafiq qanunvericilikdə və standartlarda nəzərdə tutulan hallar istisna olmaqla, ildə iki dəfədən çox olmamaq şərti ilə, standartlaşdırma üzrə müvafiq icra hakimiyyəti orqanının təsdiq etdiyi plan üzrə, yalnız insanın həyatı, sağlamlığı, habelə ətraf mühitə zərər vura bilən məhsullara (işlərə, xidmətlərə) standartlaşdırma üzrə normativ sənədlərin tətbiqi mərhələlərində həyata keçirilir.

Təsərrüfat subyektləri və onların vəzifəli şəxsləri dövlət nəzarəti üçün zəruri şərait yaralmalıdır. Standartların tələblərinə, habelə onların işlənməsinə, qəbulu, təsdiqi və tətbiqi qaydalarına əməl edilməsinə dövlət nəzarəti müvafiq səlahiyyətli vəzifəli şəxslər tərəfindən müasir texniki vasitələrdən maksimum istifadə etməklə həyata keçirilir. Standartlaşdırma üzrə dövlət nəzarətinin konkret qaydaları qanunla təsdiq edilən müvafiq Əsasnamə ilə müəyyən olunur («Standartlaşma haqqında» qanunun 10-cu maddəsi).

Ölkəmizdə standartlaşdırma, metrologiya, sertifikatlaşdırma, sənaye mülkiyyəti obyektlərinin mühafizəsi sahəsində dövlət siyasətini formalaşdıran və həyata keçirən mərkəzi icra hakimiyyəti orqanı kimi Azərbaycan Respublikasının Standartlaşdırma, Metrologiya və Patent üzrə Dövlət Agentliyi öz fəaliyyətini

Nazirlər Kabinetinin 2002-ci il 10 oktyabr tarixli qərarı ilə təsdiq edilmiş Əsasnaməyə¹ uyğun həyata keçirir. Agentliyin əsas vəzifələri aşağıdakılardır:

- standartlaşdırma, metrologiya, sertifikatlaşdırma və sənaye mülkiyyəti obyektlərinin mühafizəsi sahələrində dövlət siyasətini həyata keçirmək, bu sahələrdə dövlət siyasətinin əsas istiqamətlərini formalaşdırmaq, məqsədli proqramlar hazırlamaq və onların həyata keçirilməsini təmin etmək, digər dövlət və yerli özünüidarəetmə orqanlarının, təsərrüfat subyektlərinin bu sahələrdəki fəaliyyətini əlaqələndirmək;

- standartlaşdırmanın tələblərini təmin etmək üçün dövlət nəzarətini, dövlət metroloji nəzarətini həyata keçirmək;

- ölçmələrin vahidətini təmin etmək;

- sənaye mülkiyyəti obyektlərinin mühafizəsi sahəsində işləri təşkil etmək;

- Azərbaycan Respublikasında istehsal olunan məhsulların (işlərin, xidmətlərin) rəqabət qabiliyyətinin və keyfiyyətinin artırılması məqsədi ilə müasir elmi-texniki potensialı və qabaqcıl beynəlxalq təcrübəni özündə cəmləşdirən standartlaşdırma, metrologiya, sertifikatlaşdırma və sənaye mülkiyyəti obyektlərinin mühafizəsi sahəsində normativ sənədləri müntəzəm olaraq təkmilləşdirmək və müasir beynəlxalq təcrübəyə uyğunlaşdırmaq məqsədi ilə müvafiq tədbirlər görmək;

- qanunvericiliklə müəyyən edilmiş qaydada Azərbaycan Respublikasına idxal olunmuş (sərbəst dövriyyəyə buraxılan) və ixrac olunacaq malların (işlərin, xidmətlərin) standartların tələblərinə, metroloji qayda və normalara, sertifikatlaşdırma və sənaye mülkiyyəti obyektlərinin mühafizəsi qaydalarına uyğunluğuna dövlət nəzarətini həyata keçirmək;

- müvafiq beynəlxalq standartların tətbiqi sahəsində zəruri tədbirlər həyata keçirmək;

- Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyi ilə müəyyən edilmiş digər vəzifələri yerinə yetirmək.

Agentlik əsas vəzifələrə uyğun olaraq aşağıdakı funksiyaları həyata keçirir:

¹ Азәрбајжан Республікасынын ґанунверижилик топлусу, 2002, №10, маддя 595.

- dövlət standartlarının işlənilib hazırlanmasını, qəbul edilməsini, qeydiyyatını, texniki-iqtisadi və sosial informasiya təsnifatlarının tərtib edilməsini və aparılmasını həyata keçirir;

- məhsulların (işlərin, xidmətlərin) dövlət standartlarına uyğunluğunun təmin edilməsini, nişanlanma qaydalarının, öz məhsullarını nişanlamaq üçün təsərrüfat subyektlərinə icazə verilməsinin qanunvericiliklə müəyyən edilmiş qaydada qeydiyyatını həyata keçirir və bu işlərin vahid dövlət reyestrini aparır;

- Azərbaycan Respublikasında dövlət və sahə standartlarının, texniki şərtlərin, texniki-iqtisadi və sosial informasiya təsnifatlarının, beynəlxalq (regional) standartların, standartlaşdırma üzrə norma, qayda və tövsiyələrin, xarici ölkələrin milli standartlarının, standartlaşdırma üzrə beynəlxalq (regional) və dövlətlərarası müqavilələrin tətbiqi qaydalarının və onlar haqqında rəsmi məlumatların dərc edilməsini təmin edir;

- istehlakçıların hüquqlarının müdafiəsi məqsədi ilə Azərbaycan Respublikasının dövlət standartlarının tələblərinə və ya Azərbaycan Respublikasının ərazisində rəsmi tanınan beynəlxalq, regional, dövlətlərarası və digər dövlətin standartlarına uyğun olmayan, insanın həyatı, sağlamlığı və əmlakına, habelə ətraf mühitə zərər vura bilən məhsulların (işlərin, xidmətlərin) istehsalına, satışına, istifadəsinə (icrasına) yol verilməməsinin təmin edilməsi məqsədi ilə tədbirlər həyata keçirir və aidiyyətli orqanları məlumatlandırır;

- təsərrüfat subyektlərində standartlaşdırma, metroloji qayda və normalara riayət olunması, sertifikatlaşdırma qaydalarına və məhsulların (layihə və istehsal hazırlığı, istehsalı, tədarükü, satışı, istifadəsi, istismarı, saxlanılması, daşınması mərhələlərində), həmçinin işlərin yerinə yetirilməsi və xidmətlərin göstərilməsi zamanı standartların tələblərinə riayət olunmasına qanunvericiliklə müəyyən olunmuş qaydada dövlət nəzarətini həyata keçirir;

- məhsulları (işləri, xidmətləri) və keyfiyyət sistemlərini sertifikatlaşdırır və müvafiq uyğunluq sertifikatı verir;

- məhsulların (işlərin, xidmətlərin) normativ tələblərə uyğunluğunun təsdiqlənməsi sahəsində işləri həyata keçirir;

- burada sağlam rəqabət prinsipinin təmin edilməsi, xüsusən əhalinin sağlamlığının qorunması, əmtəələrin və sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olan şəxslərin mənafeyini qorumaq məqsədi ilə sənaye mülkiyyəti obyektlərinin dövlət reyestrində qeydiyyatı alınmayan əmtəə nişanlarından istifadə olunmasına qarşı zəruri tədbirlər həyata keçirir;

- əmtəələrin mənşə yerinin adının və coğrafi göstəricilərin müəyyənləşdirilməsi ilə bağlı aidiyyəti orqanlarla birlikdə müvafiq tədbirlər həyata keçirir;

- öz vəzifələrinə uyğun olaraq qanunvericilikdə nəzərdə tutulmuş digər funksiyaları həyata keçirir.

§ 4. Sertifikatlaşdırma və ölçmələrin vəhdəti

Məhsulların sertifikatlaşdırılması yerli məhsulların beynəlxalq və milli standartların tələblərinə uyğun olaraq faktiki xarakteristikasının kompleks məcmusudur. Məhsulun idxal edən və ixrac edənlər arasında razılaşdırılmış sənədlər beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırıldıqda da sertifikat funksiyasını yerinə yetirir. Mahiyyət etibarı ilə sertifikat məhsulun keyfiyyətini xarakterizə edən sənəddir. Məhsulların sertifikatlaşdırılması prosesinə aşağıdakılar daxildir: məhsulun nomenklaturasının müəyyənləşdirilməsi, konkret məhsul növləri üzrə tələb olunan sertifikatların müəyyənləşdirilməsi, normativ-texniki sənədlərin hazırlanması, məmulatın sertifikatlaşdırılması qaydalarının müəyyənləşdirilməsi, məhsulların sertifikatlaşdırılması üzrə razılaşmaların əldə olunması, mal göndərən müəssisələrdə sertifikatlaşdırılan məhsul istehsalının attestasiyası, məhsulun sınaqdan keçirilməsi, sertifikatların verilməsi və qeydiyyatdan keçirilməsinin düzgünlüyünə nəzarət, sertifikatlaşdırılmış məhsulun keyfiyyəti, sertifikatlaşdırılmanın nəticələri haqqında informasiya.

Sertifikatlaşmanın mahiyyəti ondan ibarətdir ki, sertifikatlaşmış məhsul yüksək istehlak xüsusiyyətinə, beynəlxalq bazarda rəqabət qabiliyyətinə malik olmaqla cəmiyyət üzvlərinin tələbatını təmin edir və alıcılar tərəfindən yüksək qiymətləndirilir. Sertifikatlaşma sınaq mərkəzinin ərazisində keçirilir və məmulatın yüksək keyfiyyətinə təminat verir. Sertifikat işarəsi qiymətə əlavələr edilməsinə təminat verir. Məhsulu idxal edən onun keyfiyyətinə əmin olduqdan sonra qiymətə

компенсация ödəyir. Hər bir ölkənin sertifikatlaşma üzrə beynəlxalq əməkdaşlıqda iştirakı birgə müəssisələrinin yaradılması imkanlarını genişləndirir, əmək məhsuldarlığının yüksəldilməsinə, mövcud tələbatə uyğun istehsalın həcmnin artırılmasına imkan verir¹.

İqtisadi ədəbiyyatda sertifikatlaşdırmanın müxtəlif növləri fərqləndirilir². Məsələn, mənşəli sertifikat malın məhz hansı ölkədən gəlməsini göstərir (ölkənin gömrük orqanının vəzifəli şəxsi – eksportyoru tərəfindən imzalanır); Sığortalı sertifikat – sığorta müqaviləsi şərtlərini saxlayır (sığorta vəsiqəsini əvəz edir); Çəkili (şəqul) sertifikat – malın hər dəstinin çəkisi göstərilməklə, onun təfəsilatı cədvəli qurulur (limanlarda, dəmiryol stansiyalarında, anbar və bazarlarda gələn yükün boşaldılmasına və yenidən çəkilməsində tərtib edilir), ABŞ-da və bəzi başqa ölkələrdə, gömrükxanada, ticarət birjalarında, bələdiyyə və anbar müəssisələrində istifadə edilir. Keyfiyyət sertifikatı həmin dəstdən olan malın keyfiyyətini təsdiq edir.

Sertifikatlaşdırma sahəsində müəssisələr, təşkilatlar, sahibkarlarla əlaqədar münasibətlərin hüquqi tənzimlənməsində, dövlətin, təsərrüfat subyektlərinin və istehlakçıların maraqlarının müdafiəsinin təminində sertifikatlaşdırmanın hüquqi və iqtisadi əsaslarını, sistemini və statusunu müəyyənləşdirən «Milli sertifikatlaşdırma sistemi haqqında Əsasnamə»³ mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

«İstehlakçıların hüquqlarının müdafiəsi haqqında» qanunun⁴ 19-cu maddəsinə əsasən, malların (işlərin, xidmətlərin) sertifikatlaşdırılması üzrə milli orqan:

- malların (işlərin, xidmətlərin) sertifikatlaşdırma qaydalarını müəyyənləşdirir;
- məcburi sertifikatlaşdırılmalı malların (işlərin, xidmətlərin) nomenklaturunu müəyyənləşdirir;
- konkret mal (iş, xidmət) növlərinin sertifikatlaşdırılması üzrə orqanları, həmçinin müvafiq sınaqların aparılması üçün sınaq laboratoriyalarını (mərkəzlərin)

¹ Нифтялиев В.М. Сацибкарлыбын ясалары. Бақы, «Заман» нәшрийяты, 2002, с.258.

² Базар итгисадийяты терминляри лъцяти. Бақы, «Азярняшр», 1993, с.63-64.

³ Щямин Ясаснамя Азярбайжан Республикасы Назирляр Кабинетинин 1993-жц ил 1 ийул тарихли 343№-ли гярары иля тясдиг едилмишдир вя сонракы дюврлярдя онда мцвафиг дяйишикликляр апарылмышдыр. Азярбайжан Республикасынын ганунверижилик топлусу, 2002, №2, маддя 109.

⁴ Азярбайжан Республикасынын ганунлар кцллийяты, ЫI жилд, Бақы, «Диэста», 2001, с.605.

akkreditasiya edir, digər hüquqi şəxslərə akreditasiyanı keçirmək hüququnu həvalə edir;

- malların (işlərin, xidmətlərin) sertifikatlaşdırılmasının aparılmasının düzgünlüyünə nəzarəti həyata keçirir;

- sertifikatlaşdırılmış malların (işlərin, xidmətlərin) sertifikatlaşdırılma üzrə akreditasiya olunmuş orqanların, sınaq laboratoriyalarının (mərkəzlərinin) dövlət reyestrini aparır;

- xarici və beynəlxalq orqanların verdiyi sertifikatların tanınması barədə qərar qəbul edir;

- malların (işlərin, xidmətlərin) sertifikatlaşdırılması məsələləri üzrə xarici ölkələrlə və beynəlxalq təşkilatlarla qarşılıqlı əlaqələrdə Azərbaycan Respublikasını təmsil edir.

Sertifikatlaşdırma sahəsində işin təkmilləşdirilməsi həmişə diqqət mərkəzində olan məsələdir. Məsələn, keyfiyyətsiz dərman preparatları ilə mübarizənin gücləndirilməsi məqsədilə 2003-cü ildə Bakıda Azərbaycan Respublikası Səhiyyə Nazirliyinin yanında dərmanların keyfiyyətinə nəzarət laboratoriyası açılmışdır. Laboratoriyanın müasir standartlara cavab verən avadanlığı Türkiyənin «Cen İlac Ltd» şirkəti tərəfindən quraşdırılmış və gün ərzində 300 adda dərman preparatını testdən keçirməyə imkan verəcəkdir. Həmin laboratoriya Azərbaycan Respublikasının ticarət şəbəkəsinə daxil olan bütün əczaçılıq məhsullarının icbari sertifikatlaşdırılmasını həyata keçirəcəkdir¹.

Sertifikatlaşdırma sahəsində ölçmə vasitələrinin tipinin təsdiq edilməsi haqqında sertifikat da diqqət tələb edən xüsusiyyətlərdən biridir. Belə ki, bu sertifikat ölçmə vasitələrinin tipinin qanunvericiliklə müəyyən edilmiş qaydada təsdiq edilmiş, müəyyən edilmiş tələblərə uyğun olması haqqında müvafiq icra hakimiyyəti orqanı tərəfindən verilən sənəddir. Bu sahədə münasibətlər «Ölçmələr vahidliyinin təmin edilməsi haqqında» Azərbaycan Respublikasının 2000-ci il 13 iyun tarixli qanunu² ilə tənzimlənir. Qanun ölkəmizin ərazisinə ölçmələrin vahidliyinin təmin

¹ «Игтисадийят» гязети, 2003-жц ил 11-17 апрел, №17 (231).

² Азярбайжан Республикасынын ганунлар кцллиййаты, ЫЫЫ жылд, Бакы, «Диэеста», 2002. с.358-364.

edilməsinin hüquqi əsaslarını müəyyən edir, ölçmə vasitələrinin işlənilib hazırlanması, istehsalı, yoxlanması, sınağı, istismarı, təmiri, satışı, idxalı və ixracı sahəsində münasibətləri tənzim edir.

Həmin qanunla müəyyənləşdirilmiş və ölçmələrin vəhdətinin təmin edilməsinə yönəldilmiş metroloji qayda və normalara əməl edilməsinə dövlət nəzarəti həyata keçirilir. Qanunun 9-cu maddəsinə əsasən, dövlət metroloji nəzarətinə aşağıdakılar aiddir:

- dövlət sınaqlarının aparılması və ölçmə vasitələrinin tipinin təsdiq edilməsi;
- ölçmə vasitələrinin, o cümlədən etalonların müqayisəli yoxlanması;
- ölçmə vasitələrinin və ölçmələrin yerinə yetirilməsi üsullarının tətbiq edilməsinin yoxlanılması;
- ölçmə vasitələrinin istismarına, istehsalına, satışına və idxalına; ölçmələrin yerinə yetirilməsinin attestasiya edilmiş üsullarına, etalonlara nəzarət.

Metroloji qayda və normalara riayət edilməsini yoxlamaq məqsədi ilə həyata keçirilən dövlət metroloji nəzarəti ölçmə vasitələri istifadə olunan mülkiyyət formasından asılı olmayaraq bütün sahələrə şamil edilir.

§ 5. İstehlakçıların hüquqlarının dövlət müdafiəsi

Ölkəmizin ərazisində istehlakçıların hüquqlarının müdafiəsinin ümumi hüquqi, iqtisadi və sosial əsaslarını və mexanizmini müəyyənləşdirən «İstehlakçıların hüquqlarının müdafiəsi haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanununun¹ 18-ci maddəsində göstərilir ki, dövlət istehlakçıların mənafeələrinin müdafiəsinə təminat verir, malların (işlərin, xidmətlərin) azad seçilməsinə imkan yaradır, insanların sağlamlığını və həyat tərzini lazımi səviyyədə təmin etmək məqsədi ilə malların alınması və ya digər qanuni yolla təmin edilməsinə zəmanət verir.

İstehlakçıların hüquqlarının dövlət müdafiəsini Azərbaycan Respublikasında istehlakçılar üçün nəzərdə tutulan malların (işlərin, xidmətlərin) keyfiyyətinə, təhlükəsizliyinə və istehlakçıların qanunla qorunan başqa hüquqlarının müdafiəsinə nəzarət edən müvafiq dövlət orqanları və məhkəmə öz səlahiyyətləri həddlərində həyata keçirirlər.

¹ Азәрбајжан Республїкасынын ғанунлар кїдлїйїаты, ЫI жлд, Бақы, «Дїэеста», 2001, с.594-609.

Ticarət və başqa xidmət növləri haqqında qaydalar Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabineti tərəfindən təsdiq edilir. Məsələn, Nazirlər Kabinetinin «Azərbaycan Respublikasında ticarət, məişət və digər növ xidmətlər göstərməsi Qaydaları haqqında» qərarını¹, «Azərbaycan Respublikası ərazisində pərakəndə ticarət obyektlərində dəyişdirilməli olmayan malların Siyahısı haqqında» qərarını² və s. buna nümunə göstərmək olar. Lakin nəzərə almaq lazımdır ki, Nazirlər Kabinetinin qəbul etdiyi həmin qərarlar «İstehlakçıların hüquqlarının müdafiəsi haqqında» Azərbaycan Respublikasının qanuna uyğun olmalıdır.

Həmin qanunun 19-cu maddəsinə əsasən, Azərbaycan Respublikasında malların (işlərin, xidmətlərin) keyfiyyətinə və təhlükəsizliyinə nəzarəti həyata keçirən müvafiq dövlət icra hakimiyyəti orqanları malların (işlərin, xidmətlərin) keyfiyyətini və təhlükəsizliyini təmin etmək məqsədilə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti tərəfindən müəyyənləşdirilmiş səlahiyyətlər çevrilməsində:

- malların (işlərin, xidmətlərin) təhlükəsizliyi üzrə məcburi tələblər müəyyənləşdirir və bu tələblərə riayət olunmasına nəzarəti həyata keçirirlər;
- malların (işlərin, xidmətlərin) təhlükəsizliyi üzrə tələblərin pozulmasının aradan qaldırılması, istehsalatdan çıxarılması, belə malların (işlərin, xidmətlərin) istehsalın dayandırılması və realizə olunması, onların istehlakçıdan geri alınması, həmçinin istehlakçıya bütün bunları haqqında informasiya verilməsi haqqında göstərişlər verirlər;
- istehlak malları (işləri, xidmətləri) bazarında haqsız rəqabətin və təsərrüfat subyektlərinin inhisarçı fəaliyyətinin qarşısını alırlar;
- istehlakçıların hüquqlarının müdafiəsi haqqında Azərbaycan Respublikası qanunvericiliyinin tətbiq olunması məsələləri üzrə rəsmi izahatlar verirlər;
- insanların sağlamlığının təhlükəsizliyini təmin edən məhsulların xüsusiyyətlərini və sanitariya-gigiyenik göstəricilərini normalaşdırırlar;

¹ Азәрбайжан Республїкасынын ғанунверїжілік топлусу, 1998, №4, маддя 288, 1999, №1, маддя 48, 2003, №7, маддя 390.

² Азәрбайжан Республїкасынын ғанунверїжілік топлусу, 1998, №5, маддя 355.

- insanların sağlamlığı üçün təhlükə yarada bilən məhsulların normativ-texniki sənədlərinin razılaşdırılması və istehsal mərhələsində məcburi olan gigiyenik sertifikatlaşdırmasını həyata keçirirlər;

- təhlükəsizlik göstəricilərinə görə normativ-texniki sənədlərin tələblərinə cavab verməyən məhsulların sınaq müayinələrinin cavablarına əsasən sonrakı istifadəsi barədə müvafiq qərar qəbul edirlər;

- yeni texnoloji proseslərin, materialların, maddələrin və məmulatların istehsalını, istifadəsini və satışını razılaşdırırlar;

- məhsulların (işlərin, xidmətlərin) gigiyenik, ekoloji, seysmoloji, radioloji, hormonal, farmakoloji və toksikoloji qiymətləndirilməsinin metodikalarını, eləcə də zəruri amillərin səviyyəsinin gigiyenik göstəricilərinin və xüsusiyyətlərinin tədqiqi üsullarını təsdiq edirlər;

- mülkiyyət formasından asılı olmayaraq Azərbaycan Respublikası ərazisində ticarət, ictimai iaşə və xidmət müəssisələrində malların (işlərin, xidmətlərin) keyfiyyətinə, təhlükəsizlik tələblərinə, habelə ticarət və xidmət göstərilməsi qaydalarına düzgün əməl olunması barədə nəzarəti yoxlamalar aparırlar. Lazım olan hallarda malların, xammalın, yarımfabrikatların, kompleksləşdirmə materiallarının keyfiyyətini yerində yoxlayır və ya müvafiq laboratoriyalarla sərbəst ekspertiza keçirmək məqsədi ilə onlardan nümunələr götürürlər. Həmin nümunələrin dəyəri və aparılmış təhlillərin (ekspertizaların) xərcləri yoxlanılan təsərrüfat subyektlərinin hesabına ödənilir və onların istehsal-təsərrüfat xərclərinə aid edilir;

- istehlakçıların hüquqlarının pozulmasına son qoyulması barədə təsərrüfat subyektlərinə icraçı məcburi göstərişlər verir, yoxlanılar subyektlərdən malların keyfiyyətini xarakterizə edən normativ sənədləri və digər lazım olan məlumatları alırlar;

- aşkar olunmuş qüsurlar təsərrüfat subyektləri tərəfindən aradan qaldırılanadək normativ sənədlərin tələblərinə cavab verməyən malların (işlərin, xidmətlərin) göndərilməsini, satışını və icrasını dayandırırırlar;

- qanunvericilikdə nəzərdə tutulmuş hallarda təqsirkar şəxslərə iqtisadi sanksiyalar və inzibati tənbeh tədbirləri tətbiq edirlər, cinayət əlamətləri olan yoxlama materiallarını hüquq-mühafizə orqanlarına göndərirlər;

- istehlakçıların hüquqlarının müdafiəsinə dair müvafiq məhkəmələr qarşısında iddia qaldırırlar.

Yerli icra hakimiyyəti orqanları istehlakçıların hüquqlarının müdafiəsi üzrə müvafiq orqanlar yarada bilərlər. İcra hakimiyyəti orqanlarının istehlakçıların hüquqlarının müdafiəsi üzrə müvafiq orqanları:

- istehlakçıların şikayətlərinə baxıl, onların qanunvericilikdə nəzərdə tutulmuş hüquqlarının müdafiəsi üzrə müvafiq məsləhət verir;

- istehlakçıların hüquqlarını məhdudlaşdıran şərtləri aşkarlamaq məqsədilə satıcılarla (istehsalçılarla, icraçılarla) istehlakçılar arasında bağlanan müqavilələri təhlil edir;

- istehlakçıların həyatına, sağlamlığına, yaxud əmlakına dəyən ziyan haqqında məlumat toplayır və onu aidiyyəti üzrə səlahiyyətli orqanlara göndərir;

- istehlakçıların mallarda (işlərdə, xidmətlərdə) nöqsanlar, yaxud təhlükəli mallar (işlər, xidmətlər) aşkar etdikləri hallarda bunlar barədə də malların (işlərin, xidmətlərin) təhlükəsizliyinə nəzarəti həyata keçirən müvafiq dövlət icra hakimiyyəti orqanlarına xəbər verir;

- istehlakçıların hüquqlarının müdafiəsi məqsədilə öz təşəbbüsü və ya istehlakçının (istehlakçılar ittifaqının) müraciəti əsasında məhkəmə qarşısında iddia qaldıra bilər («İstehlakçıların hüquqlarının müdafiəsi haqqında» qanunun 20-ci maddəsi).

XXI fəsil. Qiymət və qiymətləndirmə fəaliyyətinin hüquqi tənzimlənməsi

§ 1. Qiymət iqtisadi və hüquqi kateqoriya kimi

Hüquq ədəbiyyatında qiymət iqtisadi və hüquqi kateqoriya kimi xarakterizə olunur¹. İqtisadi kateqoriya kimi qiymət satıcının satmaq istədiyi, alıcının isə almaq istədiyi əmtənin dəyərinin pul ifadəsidir. Əmtələrin qiymətinin əsasını onun dəyəri təşkil edir və həmin əmtəə sərf olunan ictimai-zəruri əmək məsrəfləri ilə müəyyənləşdirilir.

Qiymət iqtisadi kateqoriya kimi aşağıdakı funksiyaları həyata keçirir: 1) ictimai əmək məsrəflərinin uçotu və ölçülməsi funksiyası. Qiymət bu funksiya ilə iqtisadiyyatın səmərəlilik göstəricisi və təsərrüfat qərarlarının qəbul olunmasında mühüm rolunu oynayır; 2) təsərrüfatda proporsionallıq və tarazlılığın təmin olunması funksiyası. Qiymət vasitəsi ilə istehsalla istehlak, tələblə təklif arasında əlaqə yaranır. 3) qiymətin stimullaşdırıcı funksiyası. Təcrübədə qiymətlər bu və ya digər əmtənin istehsalı və istehlakının artmasına təsir də göstərə bilər, maneçilik də yarada bilər. İstehsalçılar üçün onların öz məhsulunu satdığı qiymətlər xüsusilə əhəmiyyətlidir. 4) qiymətin dəyərdən kənarlaşması imkanı ilə əlaqədar bölüşdürücü funksiyası. Bəzi əmtəələrə aşağı qiymət qoyulması büdcədən vəsaiti müvafiq alıcıların xeyrinə yenidən bölüşdürməyə gətirib çıxarır².

Hüquqi kateqoriya kimi qiymət mülki dövriyyənin hüquqi forması olan mülki-hüquqi müqavilələrin şərti, bir çox hallarda mühüm şərti, vergi məbləğlərinin müəyyənləşdirilməsinin əsası, eləcə də digər zəruri elementləri ilə xarakterizə olunur. «Tənzimlənən qiymətlər haqqında» Azərbaycan Respublikasının 2003-cü il 30 may tarixli qanunun³ 2.1.1-ci maddəsinə əsasən, qiymət məhsulun (malın, işin, xidmətin) ifadə olunan dəyəridir.

Qiymətlərin əmələ gəlməsi yuxarıda qeyd edilən qanuna, eləcə də, «Təbii inhisar haqqında», «Antiinhisar fəaliyyəti haqqında», «Haqsız rəqabət haqqında», «Qiymətləndirmə fəaliyyəti haqqında» qanunlara, digər normativ hüquqi aktlara, habelə Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələrə

¹ Ершова И.В., Иванова Т.М. Предпринимательское право. Учебное пособие. 2-е изд. М., Юрисприденция, 2000, с.347.

² Бу баряда даща ятрафлы бах: Игтисади нязяриййя. 1-жи щисся. ДЯрс вясанти, Бақы, БДУ-нун няшриййаты, 1992, с.177-178.

³ Азярбайжан Республикасы ганунлар кцллиййаты, ЫЫЫ жылд, Бақы, «Диэста», 2002, с.994.

əsasən, eyni zamanda tələb və təklifə, qiymətə təsir göstərə bilən amillərə əsasən qiymətlərin formalaşmasından ibarətdir.

Qiymətlərin dövlət tərəfindən tənzimlənməsi bazar iqtisadiyyatına keçid şəraitində mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Son dövrlərdə ölkəmizdə aparılan iqtisadi islahatlar göstərdi ki, istər sahibkarlığın, istərsə də bütövlükdə milli iqtisadiyyatımızın formalaşması və inkişafında ən vacib problemlərdən biri qiymət mexanizminin düzgün qurulması və dövlətin qiymət siyasətidir. Qiymət siyasəti dövlətin ümumi iqtisadi siyasətinin ən başlıca tərkib hissəsi olub, iqtisadi və sosial inkişafın son dərəcə vacib amillərindəndir. Qiymət iqtisadi və sosial inkişafı sürətləndirə də bilər, ləngidə də. Ona görə də, qiymət siyasətinin düzgün aparılması və mexanizmin düzgün qurulması son dərəcə vacib şərtidir. Qiymət onu gətirən obyektiv amillərə əsaslanmalı və konkret reallığa söykənməlidir. Qiymət siyasəti ölkədə mənafehlərin uzlaşdırılması, maliyyə resurslarının formalaşdırılması, bölüşdürülməsi və istifadəsinin balanslaşdırılması, sahələr və subyektlərin iqtisadi əlaqələndirilməsi və bütövlükdə ölkə iqtisadiyyatının kompleks inkişafında strateji amil kimi iqtisadi siyasətinin ən vacib tərkib hissəsi olmalıdır¹.

Qiymətin müxtəlif əsaslarla təsnifatı aparılır. Məsələn, bazar qiymətləri və tənzimlənən qiymətlər, topdansatış qiyməti (topdansatış formasında alınan məhsullara qoyulur və ona pərakəndə ticarət əlavəsi daxil deyildir) və pərakəndə qiymətlər (pərakəndə ticarət sistemində mövcud olur), milli (dövlətdaxili) qiymətlər və dünya qiyməti (beynəlxalq qaydada məhsul satan-alan dövlətlər arasında müəyyən bir dövr üçün razılaşdırılmış kontraktlar əsasında müəyyən edilir) fərqləndirilir.

Bunlardan əlavə, hüquqi statusu MM-in 398-ci maddəsi ilə müəyyənləşdirilən müqavilə qiyməti də mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Həmin maddəyə əsasən, müqavilənin icrası tərəflərin razılaşması ilə müəyyənləşdirilmiş qiymət üzrə ödənilir.

§ 2. Tənzimlənən qiymətlərin hüquqi əsasları

¹ Гарайев И. «Гиймят – сацибкарлыг» гязети, 2003-жц ил 10-16 йанвар, №2 (216).

Ölkəmizdə qiymətlərin və tariflərin tənzimlənməsi sahəsində dövlət siyasətinin və bu sahədə yaranan münasibətlərin hüquqi və iqtisadi əsasları Azərbaycan Respublikasının «Tənzimlənen qiymətlər haqqında» qanunu ilə müəyyənləşdirilir.

Qanuna əsasən, qiymətlərin dövlət tənzimlənməsi, qiymətlərin əmələ gəlməsi və tətbiqi prosesində qanunvericilik, inzibati və maliyyə-büdcə tədbirləri vasitəsilə təsir etməklə qiymətlərin müəyyən edilməsindən ibarətdir. Tənzimlənen qiymət isə səviyyəsi müvafiq icra hakimiyyəti orqanı tərəfindən müəyyənləşdirilən qiymətdir.

Burada, tənzimlənen qiymətləri müvafiq icra hakimiyyəti orqanı tərəfindən müəyyənləşdirilən qiymətlərdən fərqləndirmək lazımdır. Belə ki, «müəyyənləşdirilən» qiymət dedikdə, son qiymətin müəyyənləşdirilməsi nəzərdə tutulur. Onlardan fərqli olaraq, tənzimlənen qiymətlər sabit olaraq müəyyən edilmir, ən yüksək həddi göstərilir və hazırkı qiymətlərə tətbiq edilən əmsalları təyin edilir¹.

Tənzimlənen qiymətlər təbii inhisar, dövlət inhisarı və inhisarçı subyektlərin məhsullarına (mallarına, işlərinə, xidmətlərinə), habelə Azərbaycan Respublikasının qanunvericilik aktları ilə qiymətləri dövlət tənzimlənməsinə aid edilmiş, digər məhsulları (mallara, işlərə, xidmətlərə) tətbiq edilir.

Azərbaycan Respublikasının qüvvədə olan qanunvericilik aktları ilə qiymətləri dövlət tənzimlənməsinə aid edilmiş təbii inhisar, dövlət inhisarı və inhisarçı subyektlərin məhsullarının (malların, işlərin, xidmətlərin) siyahısını müvafiq icra hakimiyyəti orqanı təsdiq edir.

Mülkiyyət formasından asılı olmayaraq Azərbaycan Respublikasının ərazisində fəaliyyət göstərən bütün hüquqi şəxslər və hüquqi şəxs yaratmadan sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olan fiziki şəxslər qanunvericiliklə qiymətləri dövlət tənzimlənməsində olan məhsullara (mallara, işlərə, xidmətlərə) müvafiq tənzimlənen qiymətləri tətbiq edilir («Tənzimlənen qiymətlər haqqında» qanunun 3-cü maddəsi).

Qanunla qiymətlərin tənzimlənməsinin əsas prinsipləri aşağıdakı kimi müəyyənləşdirilmişdir: tənzimlənmənin bazar münasibətləri və iqtisadiyyatın

¹ Гурбанов И., Гарабалов Е. Азербайжан Республикасы Мцлки Мяжяллысинин 385-566-жы маддяляринин комментасийасы. Багы, «Ганун» няшрийаты, 2004, с.41.

dinamik inkişafının təmin edilməsi baxımından həyata keçirilməsi; iqtisadiyyatın prioritet sahələrinin intensiv inkişafına investisiya qoyuluşunun stimullaşdırılması; inhisarçılıq hallarının məhdudlaşdırılması və qarşısının alınması, istehlakçılarının və istehsalçıların maraqlarının uzlaşdırılması; təbii inhisar subyektlərinin qiymətlərinin tənzimlənməsində ölkənin sosial-iqtisadi inkişafına səmərəli təsirinin təmin olunması; dövlətin iqtisadi maraqlarına uyğun ölkənin təbii sərvətlərindən istifadənin səmərəliliyinin təmin olunması; məhsulun (malın, işin, xidmətin) daxili və dünya bazar qiymətlərinin nəzərə alınması; qiymətin əmələ gəlməsində iqtisadi cəhətdən əsaslandırılmış xərclərin ödənilməsi; inflyasiyanın qarşısının alınması, yarana bilən iqtisadi və sosial böhranlara yol verilməməsi; qiymətləri tənzimlənən məhsulları (malları, işləri, xidmətləri) istehsal edən təsərrüfat subyektlərinin texniki və texnoloji inkişafı üçün əlverişli iqtisadi şəraitin yaradılması; qiymət amilinin istiqamətləndirici, həvəsləndirici və məhdudlaşdırıcı təsirindən istifadə edilməsi.

«Tənzimlənən qiymətlər haqqında» qanunun 6-cı maddəsində qiymətlərin tənzimlənməsi üsulları öz əksini tapmışdır. Bunlar aşağıdakılardır: qiymətləri təsdiq etmələ; qiymətlərin səviyyəsini məhdudlaşdırmaqla; qiymətlə rentabellik normasının səviyyəsini məhdudlaşdırmaqla; vergi, gömrük tarifi və rüsumların dərəcələrini dəyişməklə; imtiyazlı (güzəştli) kreditlər verməklə; dövlət büdcəsindən subsidiya verməklə; tənzimlənən qiymətlərin tətbiq edildiyi məhsulun (malın, işin, xidmətin) qiymətlərini müxtəlif istehlakçı qrupları üzrə fərqləndirməklə.

Qiymətlərin və tariflərin hüquqi əsasları sırasında yuxarıda qeyd edilən «Tənzimlənən qiymətlər haqqında» 2003-cü il 30 may tarixli qanunla yanaşı, digər qanunlar. Nazirlər Kabinetinin qərarları da mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Məsələn, Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin «Xam neftin və neft məhsullarının qiymətlərinin Respublika daxilində tənzimlənməsi haqqında» 2003-cü il 10 fevral tarixli qərarı¹ ilə neft məhsullarının şirkətdaxili, topdan və pərakəndə satış qiymətləri, aksiz vergisi və təchizat xərcləri müəyyənləşdirilmişdir.

Qiymətlərin hüquqi tənzimlənməsində Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin «Qiymət və tariflərin sərbəstləşdirilməsi haqqında» 1992-c il 2 yanvar

¹ Азәрбајжан Республікасынын ганунвержилик топлусу, 2003, №2, маддя 135.

tarixli qərarı¹, «Qiymətləndirmə standartları və normaları, peşəkar qiymətləndiricilərin hazırlanması Qaydalarının təsdiq edilməsi haqqında» qərarı², «Birbaşa və dolayı qiymətləndirmə metodlarının təsdiq edilməsi Qaydalarının təsdiq edilməsi barədə» qərarı³ və s. mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

§ 3. Bazar qiymətlərinin hüquqi əsasları

Bazar qiymətləri ifadəsinin hüquqi anlayışı Azərbaycan Respublikası Vergi Məcəlləsinin 14-cü maddəsində verilmişdir. Həmin maddəyə əsasən, bazar qiyməti malın (işin, xidmətin) tələblə təklifin qarşılıqlı təsiri nəticəsində təşəkkül tapan qiyməti deməkdir.

Bazar qiyməti nəzərə alınmaqla vergilərin hesablanması aşağıdakı hallarda həyata keçirilə bilər: barter (mal mübadiləsi), idxal-ixrac əməliyyatları aparıldıqda; təsərrüfat əqdləri qarşısında sürətdə asılı olan şəxslər arasında həyata keçirildikdə; 30 gün ərzində vergi ödəyicilərinin eyni cinsli mallara (işə, xidmətə) tətbiq etdikləri qiymətlərin səviyyəsi 30 faizdən çox (aşağı və yuxarı) dəyişdikdə.

Bazar qiyməti mal (iş, xidmət) satılan anadək, lakin malın (işin, xidmətin) təqdim edildiyi andan çoxu 30 gün keçənədək (əvvəl və ya sonra) ən yaxın tarixdə eyni (analoji) mal (iş, xidmət) üçün müvafiq əməliyyatlar zamanı təşəkkül tapan qiymətlərə əsasən müəyyənləşdirilir. Bu zaman qiymətli kağızlar bazar qiyməti bu qiymətli kağızın təqdim edildiyi andan əvvəlki ən yaxın tarixdə həmin emitentin eyni qiymətli kağızları üçün fond birjasının kotirovkasına əsasən müəyyənləşdirilir, bu şərtlə ki, kotirovkalar yuxarıda göstərilən qaydaya uyğun elan edilsin.

Malların (işlərin, xidmətlərin) bazar qiymətləri müəyyənləşdirilərkən qiymətlərə təsir edə bilən aşağıdakı amillər nəzərə alınır:

- göndərilmiş malların (görülmüş işlərin, göstərilmiş xidmətlərin) həcmi (əmtə partiyasının həcmi);
- öhdəliklərin icra olunması müddəti, ödəniş şərtləri;
- mallara (işlərə, xidmətlərə) tələb və təklifin dəyişməsi (o cümlədən, istehlakçı tələbinin mövsümü olaraq artıb-azalması);

¹ ШЯмин гярага мцвафиг ялава вя дяйишикликляр олунмушдур. Бах: Азярбайжан Республикасынын ганунверижилик топлусу, 1998, №7, маддя 475.

² Азярбайжан Республикасынын ганунверижилик топлусу, 2000, №6, маддя 472; 2002, №11, маддя 675.

³ Азярбайжан Республикасынын ганунверижилик топлусу, 2001, №2, маддя 125.

- malların mənşə ölkəsi, alındığı və ya təqdim edildiyi yer;
- malların (işlərin, xidmətlərin) göndərilmə şərtləri;
- malların keyfiyyətinin və digər istehlak göstəricilərinin səviyyəsi;

- marketinq siyasətinin aparılması ilə əlaqədar olaraq analoqu olmayan yeni malların (işlərin, xidmətlərin) bazara çıxarılması, yaxud malların (işlərin, xidmətlərin) yeni bazara çıxarılması, istehlakçıların tanış olması məqsədilə əmtəə nümunələrinin təqdim edilməsi;

- işlərin görülməsi, xidmətlərin göstərilməsi, o cümlədən təmir, tikinti quraşdırma işləri, nəqliyyat, icarə, təhsil, tibb xidmətləri və digər sahələr üzrə bazar qiymətləri müəyyənləşdirilərkən işlərin görüldüyü, xidmətlərin göstərildiyi ərazi, onların keyfiyyət göstəriciləri və qiymətlərə təsir edə bilən şərtlər nəzərə alınır.

Malların (işlərin, xidmətlərin) keyfiyyəti ilə əlaqədar qiymətlər bazar qiymətlərindən aşağı səviyyədə müəyyənləşdirilərkən keyfiyyətin səviyyəsi səlahiyyətli şəxs tərəfindən təsdiq olunmalıdır.

Eyni xüsusiyyətli və ya eyni cinsli mallara (işlərə, xidmətlərə) müvafiq əmtəə (iş, xidmət) bazarında heç bir əməliyyat aparılmadıqda, rəsmi və açıq mənbələrdən bu malların (işlərin, xidmətlərin) bazar qiymətləri haqqında məlumat toplamaq mümkün olmadıqda, aşağıdakı qiymətləndirmə üsullarından istifadə edilə bilər:

- sonrakı (təkrar) satış qiymətinə əsasən. Malların (işlərin, xidmətlərin) bazar qiyməti həmin malların (işlərin, xidmətlərin) sonrakı (təkrar) satış qiymətinə əsasən müəyyən olunur. Bazar qiyməti sonrakı satış qiymətindən tətbiq olunmuş əlavələr çıxılmaqla müəyyənləşdirilir;

- dəyərin toplanması üsuluna əsasən. Bazar qiymətləri malları (işləri, xidmətləri) təqdim edən əsaslandırılmış xərclərini və mənfəətini toplamaqla hesablanır;

- malların (işlərin, xidmətlərin) bazar qiymətlərini bu maddədə göstərilən üsullardan biri ilə müəyyənləşdirmək mümkün olmadıqda, bazar qiymətləri müqavilə əsasında cəlb edilmiş ekspert tərəfindən müəyyənləşdirilir.

Müəyyənləşdirilmiş bazar qiymətlərindən ancaq vergitutma məqsədləri üçün istifadə edilir və mallar (işlər, xidmətlər) qanunvericilikdə nəzərdə tutulmuş qaydada faktiki satış qiyməti ilə uçota alınır.

Alınmış malların (işlərin, xidmətlərin) alış qiyməti bazar qiymətlərindən 30 faizdən çox yuxarıdırsa və onların dəyəri gəlirdən çıxılan xərclərə aid edilibsə, aşağıdakı hallarda həmin malların (işlərin, xidmətlərin) dəyəri gəlirdən çıxılan xərclərə bazar qiymətləri ilə aid edilir və vergilər yenidən hesablanır;

- alınmış malların (işlərin, xidmətlərin) faktiki alış dəyərinin əsassız artırılması aşkar edildiyi halda;

- malgöndərəni (iş görəni, xidmət göstərəni) müəyyənləşdirmək mümkün olmadıqda.

Malın (işin, xidmətin) bazar qiyməti müəyyənləşdirilərkən və təsbit olunarkən malın (işin, xidmətin) bazar qiymətləri və birja kotirovkaları haqqında rəsmi məlumat məbləğindən, dövlət və yerli hakimiyyət orqanlarının məlumat bazalarından, vergi ödəyicilərinin dövlət vergi orqanlarına verdikləri məlumatdan, yaxud reklam mənbələrinin məlumatından və digər müvafiq məlumatlardan istifadə edilir¹.

Bazar iqtisadiyyatına keçid dövrünün ilkin və zəruri tələblərindən biri olan sərbəst bazar qiymətlərinin formalaşması və inkişafında Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin «Qiymət və tariflərin sərbəstləşdirilməsi haqqında» 1992-ci il 2 yanvar tarixli qərarı mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 2001-ci il 4 yanvar tarixli qərarı ilə təsdiq edilmiş «Malın (işin, xidmətin) bazar qiymətinin müəyyən edilməsi Qaydaları»na² əsasən, malın (işin, xidmətin) bazar qiyməti müəyyənləşdirilərkən aşağıdakı məlumat mənbələrindən istifadə edilir:

- Dövlət Statistika Komitəsinin bazar qiymətləri barədə məlumatları;

¹ Верэи МЯжялласинин 14-жц маддясиня 2001-жи ил нойабр вя 2003-жц ил 28 нойабр тарихли ганунларла ялава вя даяишикликляр едилмишдир. Азярбайжан Республикасынын ганунверижилик топлусу, 2001, №12, маддя 734; «Азярбайжан» гязети, 2004-жц ил 31 йанвар, №24.

² Азярбайжан Республикасынын ганунверижилик топлусу, 2001, №1, маддя 55. Шямин гяра 2002-жи ил 28 феврал тарихли гярарла ялава вя даяишиклик едилмишдир. Азярбайжан Республикасынын ганунверижилик топлусу, 2002, №2, маддя 112.

- Dövlət Gömrük Komitəsinin idxal-ixrac əməliyyatları üzrə tətbiq olunan qiymətlər barədə məlumat;
- İqtisadi İnkişaf Nazirliyinin və Maliyyə Nazirliyinin, onların yerli orqanlarının bazar qiymətləri barədə məlumatları;
- Vergilər Nazirliyi və onun orqanlarının bazar qiymətləri barədə məlumatları;
- digər səlahiyyətli orqanların, hüquqi və fiziki şəxslərin, o cümlədən intizamlı vergi ödəyicilərin rəsmi məlumatları;
- kütləvi informasiya vasitələrinin, müxtəlif nəşrlərin, «İnternet» sisteminin və digər mənbələrin elanları və reklam məlumatları;
- qanunvericiliklə səlahiyyətə malik olan ekspertin (mütəxəssisin) rəyi, habelə nəzarət qaydasında mal alqısının nəticələri, xronometraj qaydasında müşahidə aparılmaqla qeydə alınan qiymətlər;
- bir-birindən asılı olmayan şəxslər arasında bağlanmış müqavilələr (əqdlər) əsasında onun bağlandığı günə, yaxud həmin dövrdə ərazi üzrə (rayon, şəhər) digər vergi ödəyicilərinin sənədlərində qeyd alınmış qiymətlər;
- respublika daxilində, zəruriyyət yarandıqda xarici dövlətlərin birja kotirovkaları haqqında rəsmi və ya kütləvi məlumatlar.

§ 4. Qiymətləndirmə fəaliyyətinin hüquqi tənzimlənməsi

Qiymətləndirmə fəaliyyəti sahibkarlığın inkişafının və təkmilləşdirilməsinin zəruri şərtlərindən biridir.

Müasir dövrdə, qiymətləndirmə iqtisadi nəzəriyyənin tərkib hissəsi, bir elm sahəsi, biliklər sistemi təkmilləşir.

Sahibkarlığın inkişafı, sahibkarlıq fəaliyyəti göstərən hüquqi və fiziki şəxslərin bazarda uğurlar əldə etməsi üçün bu sahədə yüksək səviyyəli kadrların hazırlanması tələb olunur. Hazırda cəmiyyətimizdə bazar iqtisadiyyatı münasibətlərinin təşəkkül tapdığı, sahibkarlığın sürətli inkişaf etdiyi bir məqamda qiymətləndirmə fəaliyyəti həm vergitutma bazasının müəyyən edilməsi, həm də

ümumilikdə maliyyə-təsərrüfat fəaliyyəti baxımından iqtisadi inkişafın mühüm elementlərindən birinə çevrilmişdir¹.

Keçmiş SSRİ məkanında formalaşmış müstəqil dövlətlər arasında ilk dəfə olaraq Azərbaycan Respublikasında «Qiymətləndirmə fəaliyyəti haqqında» qanun² qəbul edilmişdir. Qanun əmlakın qiymətləndirməsi fəaliyyətinin ümumi prinsiplərini müəyyən edir, habelə bununla bağlı yaranan təşkilati, iqtisadi və hüquqi münasibətləri tənzimləyir.

Mülkiyyətçilər öz əmlaklarını qiymətləndirmək hüququna malikdirlər, bu məsələ də təşkilati və mülkiyyət formasından asılı olmayaraq istənilən hüquqi və fiziki şəxslər sərbəstdirlər, həmin hüquqdan istədikləri vaxt istifadə edə bilirlər. Onlar qiymətləndirmənin nəticələrini mühasibat və statistika uçotu və hesabatlarında düzəlişlər etmək üçün istifadə edə bilirlər.

Bunlardan əlavə, «Qiymətləndirmə fəaliyyəti haqqında» qanunun 5-ci maddəsinə əsasən, aşağıdakı hallarda əmlakın məcburi qaydada qiymətləndirilməsi aparılır: dövlət əmlakının dəyəri özəlləşdirmə və ya etimadlı idarəetməyə verilmə məqsədi ilə müəyyən edildikdə; dövlət və bələdiyyə əmlakı girov məqsədləri üçün istifadə olunduqda; dövlət və bələdiyyə əmlakı satıldıqda və ya borc öhdəlikləri ilə bağlı olaraq başqasına verildikdə; mülkiyyətçilərin əmlakı dövlət və ya bələdiyyə ehtiyacları üçün satın alındıqda; dövlət mülkiyyətində olan əsas fondlar yenidən qiymətləndirildikdə; icbari sığorta növləri üzrə sığorta hadisəsinin baş verməsi nəticəsində sığortalanmış dövlət və bələdiyyə əmlakına dəyən zərər müəyyən edildikdə; məhkəmə hökmünün və ya qərarının təmin edilməsi məqsədi ilə əmlakın qiymətləndirilməsinə zərurət olduqda (bu halda qiymətləndirmə əmlakın mülkiyyətçisi olan şəxslərin sifarişi ilə qiymətləndirici tərəfindən və ya qanunvericiliyə uyğun olaraq müvafiq icra hakimiyyəti orqanı tərəfindən aparılır); etimadlı idarəetmədə olan əmlaka sahiblik hüququ dəyişilərkən əmlakın dəyəri haqqında mübahisə yarandıqda; boşanan ər-arvadın birinin və ya hər ikisinin tələbi

¹ Гасымов Н. Ямлак верэиси вя гиймятляндирмя фяалийятинин тянзимлянясинин сацибкарлыьын инкишафына тясири // «Игтисадиййат» гязети, 2003-жц ил, 9-15 май, №21(235).

² 1998-жи ил 25 ийунда гябул едилмиш щямин Гануна 2002-жи ил 23 апрел тарихдя ялавя вя дяйишикликляр едилмишдир. Азярбайжан Республикасынын ганунлар кцллиййаты, БЫІ жылд, Багы, «Дизеста», 2001, с.426-430.

ilə əmlakın bölüşdürülməsi zamanı bu əmlakın dəyəri haqqında mübahisə yarandıqda; səhmdar cəmiyyətlərinin birləşdirilməsi və ya ayrılması zamanı onlara məxsus əmlakın dəyəri haqqında mübahisə yarandıqda; vərəsəlik məsələləri ilə bağlı mübahisələrin həlli zamanı.

Qanunla eləcə də qiymətləndirmə fəaliyyətinə məhdudiyyətlər də müəyyənləşdirilmişdir. Belə ki, qiymətləndirici qiymətləndirmə obyektində əmlak mənafeyi olan fiziki və ya hüquqi şəxsin təsisçisi, mülkiyyətçisi, səhmdarı və ya vəzifəli şəxsi olduqda, eləcə də göstərilən şəxslərin, yaxud sifarişçinin yaxın qohumu olduqda həmin obyektin qiymətləndirilməsini apara bilməz.

Qiymətləndiricinin qiymətləndirmə obyektinə dair müqavilədən kənar öhdəlikləri və qiymətləndirmənin nəticələrinə görə maddi marağı olduqda onun qiymətləndirməni aparmasına icazə verilmir.

XXII fəsil. Sahibkarlıq fəaliyyəti və ekoloji təhlükəsizlik

§ 1. Ekoloji təhlükəsizliyin təmin edilməsi məqsədilə sahibkarlıq fəaliyyətinə dair məhdudiyyətlər

Azərbaycan Respublikasının «Sahibkarlıq fəaliyyəti haqqında» 15 dekabr 1992-ci il tarixli Qanunun 5-ci maddəsində sahibkarlıq fəaliyyətinin məhdudlaşdırılmasına yalnız dövlət səlahiyyətinə aid məsələlərdə, o cümlədən ekologiyaın mühafizəsi ilə əlaqədar yol verildiyi göstərilmişdir.

Sahibkarlıq fəaliyyətinin inkişafının respublikamızın iqtisadi suverenliyinin, siyasi müstəqilliyinin, cəmiyyətdə sosial sabitliyinin, xalqın rifah halının və mənəvi səviyyəsinin yüksəldilməsinin başlıca şərti olmasına baxmayaraq, təbiətin mühafizəsi və təbitədən istifadə ilə əlaqədar dövlət sahibkarlıq fəaliyyətinin qanunla məhdudlaşdırılması prinsiplərini rəhbər tutmuşdur.

Təgiətin mühafizəsi və sahibkarların fəaliyyət azadlığı prinsipləri ilə əlaqədar mənafeələr toqquşduqda dövlət ekoloji mənafeənin iqtisadi mənafeədən üstün olması şərti ilə onların səmərəli uzlaşmasını təmin edir.

Sahibkarlıq fəaliyyəti ilə əlaqədar təbii ehtiyatlardan səmərəli və kompleks şəkildə, təbiət qanunları, Azərbaycan təbii və təsərrüfat potensialının xüsusiyyətləri, təbiəhtiyatların qorunması, bərpası və artırılması imkanları nəzərə alınmaqla istifadə olunmalıdır.

Ekologiya qanunvericiliyinin məqsədi cəmiyyət ilə təbiətin, iqtisadi mənafeələrlə ekoloji mənafeələrin qarşılıqlı əlaqələrini təmin etməkdən, bu yolla respublikamızın əzəli təbii xüsusiyyətlərini, habelə canlı orqanizmləri və onların yaşayış mühitini qoruyub saxlamaqdan ibarətdir.

Respublikamız keçmiş SSRİ-nin tərkibində olduğu dövrdə iqtisadiyyat ilə ekologiya arasında ziddiyyətlər xeyli dərinləşmiş, maksimum iqtisadi gəlir götürülməsi məqsədilə təbii ehtiyatlar vəhşicəsinə talan olunmuşdur. Nəticədə respublikamızın ekologiyası ağır vəziyyətə düşmüşdür.

Sututurları neft və neft məhsulları ilə çirklənmiş, torpaq kimyəvi maddələrlə zəhərlənmiş, neftfayırma, metallurqiya, energetika, kimya və bunlarla əlaqədar olan digər sənaye sahələri ətraf mühitin deqradasiyasına səbəb olmuşdur. Dablıq Qarabağ müharibəsi nəticəsində keçmiş SSRİ dövründən qalmış həmin böhran gərginləşmişdir.

Göstərilən səbəblərdən müstəqil dövlətimizin 1995-ci il noyabrın 12-də keçirilən referendumunda qəbul olunmuş Konstitusiyası ekoloji problemlərin konstitusion səviyyədə hüquqi tənziqlənməsini müəyyən etmişdir. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası təbii ehtiyatların hər hansı fiziki və ya hüquqi şəxslərin hüquqlarına və mənafeələrinə xələl gətirmədən Azərbaycan Respublikasına mənsub olduğunu (Konstitusiyanın 14-cü maddəsi) bəyan edərək, ölkənin təbiətini Azərbaycan dövlətinin qoruduğunu (Konstitusiyanın 16-cı maddəsi) göstərmişdir.

Müstəqil ölkəmizin Konstitusiyasında hər kəsin sağlam mühitdə yaşamaq hüququ, hər kəsin ətraf mühitin əsl vəziyyəti haqqında məlumat toplamaq və ekoloji hüquqpozma ilə əlaqədar onun sağlamlığına və əmlakına vurulmuş zərərin əvəzini

almaq hüququ (Konstitusiyanın 39-cu maddəsi), insanların həyatı və sağlamlığı üçün təhlükə törədən faktları və halları gizlədən vəzifəli şəxslərin qanun əsasında məsuliyyətə cəlb edilməsi ilə hər kəsin sağlamlığını qorumaq hüququ (Konstitusiyanın 41-ci maddəsi) və bu hüquqların və azadlıqların təmin edilməsinin dövlətin ali məqsədi olması (Konstitusiyanın 12-ci maddəsi) öz əksini tapması ilə yanaşı, ətraf mühitin qorunmasının hər bir şəxsin borcu olduğu (Konstitusiyanın 78-ci maddəsi) göstərilmişdir.

Ətoaf mühitin qorunmasının konstitusiya səviyyəsində hüquqi tənzimlənməsi ekoloji problemlərin cidd, global xarakteri ilə əlaqədardır. Qeyd edilən konstitusiya müddəalardan göründüyü kimi ətraf mühitin mühafizəsi dövlətin, bütövlükdə cəmiyyətin və onun hər bir üzvünün vəzifəsidir.

Mülkiyyət formasından asılı olmayaraq bütün idarə, müəssisə və təşkilatlar, sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olan fiziki və hüquqi şəxslər ekoloji qanunvericiliyə əməl etməli, ətraf mühitin mühafizəsi təmin etməlidirlər.

«Təbiəti mühafizə və təbitədən istifadə haqqında» Azərbaycan Respublikası Qanununun 15-ci maddəsi təbiətin mühafizəsini təmin etməyin və təbitədən istifadənin inzibati, imperativ qadağalar metodu ilə yanaşı, iqtisadi metodlarını və mexanizmini də müəyyən etmişdir.

Qanuna görə təbiəti mühafizəni təmin etməyin və təbitədən istifadəni tənzimləməyin iqtisadi mexanizminin əsas vəzifəsi ekoloji təhlükəsizlik, təbii ehtiyatlardan səmərəli istifadə, onların artırılması və bərpası tədbirlərinin işlənilib hazırlanmasına və yerinə yetirilməsinə təbiət istifadəçilərinin maddi həvəsini artırmaqdır.

Təbiətin mühafizəsini təmin etməyin və təbitədən istifadəni tənzimləməyin iqtisadi mexanizmi təbii ehtiyatlardan istifadəyə, ətraf mühitə tullantıların, çirkabın və çirkləndirici maddələrin yerləşdirilməsinə görə haqq tutulması; təbiəti mühafizə, təbii ehtiyatlardan səmərəli və kompleks istifadə sahəsində müsbət nəticələrə nail olmuş müəssisələrin, təşkilatların və idarələrin, ictimai və digər orqanların işçi kollektivlərinin, habelə ayrı-ayrı vətəndaşların maddi həvəsləndirilməsi; təbiəti mühafizə, təbiəti bərpa, qənaətçil və az tullantılı texnologiyalar tətbiq edilərkən,

təkrar xammaldan istifadə olunarkən, ekoloji səmərə verən digər fəaliyyət həyata keçirilərkən dövlət, kooperativ, xüsusi və digər müəssisələrə, təşkilatlara və idarələrə, habelə fərdi əmək fəaliyyəti ilə məşğul olan vətəndaşlara vergi və kredit güzəştləri verilməsi; ekoloji cəhətdən saf məhsul üçün həvəsləndirici qiymətlər və üstəlik haqqlar müəyyən edilməsi; ətraf mühitə və təbii ehtiyatlara dəymiş zərərin əvəzinin ödənilməsi formalarında həyata keçirilir.

«Sahibkarlıq fəaliyyəti haqqında» Azərbaycan Respublikası Qanununun 7-ci maddəsində sahibkarların vəzifəsi kimi ekoloji təhlükəsizliyin təmin edilməsi sahəsində tədbirlər görülməsi müəyyənləşdirilmişdir.

Təbiətin mühafizəsi və təbiətdən istifadə sahəsində qanunvericilikdə yuxarıda qeyd olunan qadağalara, sahibkarların fəaliyyət azadlığının həmin sahələrdə qanunla müəyyən edilmiş hallarda və hədlərdə məhdudlaşdırılmasına baxmayaraq, qanunverici orqan bir sıra əlavə tədbirlər də görmüşdür. Belə ki, «Sahibkarlıq fəaliyyət haqqında» Azərbaycan Respublikası Qanununun 11-ci maddəsində (həmin maddə 24 dekabr 1996-cı il tarixli Qanunla yeni redaksiyada verilmişdir) sahibkarlıq fəaliyyətinin bəzi növlərinin yalnız xüsusi razılıq (lisenziya) əsasında həyata keçirildiyi göstərilir.

Təbiətin mühafizəsi və təbiətdən istifadə ilə əlaqədar bəzi sahələrin ictimai mənafe, dövlət mənafeyi və ekoloji təhlükəsizlik üçün daha mühüm əhəmiyyət kəsb etməsini nəzərə alaraq, dövlət həmin sahələrə daha ciddi və xüsusi nəzarəti təmin etmək məqsədilə belə xüsusi razılıq (lisenziya) verilməsi qaydalarını müəyyən etmişdir. Məsələn, Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 1998-ci il 22 yanvar tarixli 15№-li qərarı ilə təsdiq edilmiş «Sənaye üsulu ilə su heyvani və balıqların yetişdirilməsi və ovlanması üzrə xüsusi razılıq (lisenziya) verilməsi Qaydaları»na uyğun olaraq, mülkiyyət və təşkilati-hüquqi formasından asılı olmayaraq belə fəaliyyət üçün xüsusi razılıq almış şəxslər ov qaydaları ilə müəyyən olunmuş müddətlərdə, icazə verilən öz alətləri, texniki vasitələr və üsullarla, sənaye üsulu ilə su heyvanı və balıqların yetişdirilməsi və ovlanması fəaliyyəti ilə məşğul ola bilərlər.

«Ekoloji təhlükəsizlik haqqında» qanunun 9-cu maddəsinə əsasən, müvafiq icra hakimiyyəti və yerli özünüidarəetmə orqanlarının, onların vəzifəli şəxslərinin aşağıdakı fəaliyyətə yol verə bilən qərarları qəbul etmələri və həyata keçirilmələri qadağandır: dövlət ekoloji ekspertizasiyanın müsbət rəyi olmadan, habelə həyata keçirilməsi üçün qanunvericiliklə müəyyən edilmiş qaydada xüsusi icazə tələb olunduğu halda belə icazə almadan ətraf mühitə bilavasitə və ya dolayısı yolla mənfi təsir göstərən təsərrüfat və digər fəaliyyət; ağır ekoloji nəticələrə səbəb ola bilən təsərrüfat və digər fəaliyyət; ekoloji təhlükəsizliyin təmin edilməsinə dair tələblərə uyğun olmayan təsərrüfat və digər fəaliyyət; qanunvericiliklə müəyyən edilmiş qaydada yararsız torpaqları bərpa etmədən yeni (xam) torpaq sahələrini təsərrüfat və digər fəaliyyət dövrünə daxil etmək; ekoloji təhlükəsizlik sahəsində qanunvericiliyin pozulması ilə müşayiət olunan elmi tədqiqat, iqtisadi və digər eksperimentlər keçirmək.

Müvafiq icra hakimiyyəti və yerli özünüidarəetmə orqanlarının, onların vəzifəli şəxslərinin ekoloji cəhətdən təhlükəli fəaliyyətin həyata keçirilməsinə, o cümlədən: dövlət ekoloji ekspertizasının rəyi ilə ekoloji təhlükəsi müəyyən edilən sahədə təsərrüfat və digər fəaliyyət; ölkə ərazisinə radiotullantıların, yenidən istifadəyə yararlı işlənmiş nüvə yanacağıının, qanunvericiliklə müəyyən edilən siyahıya müvafiq toksik və digər təhlükəli istehsalat və məişət tullantılarının, digər radioaktiv maddələr və nüvə materiallarının, təkrar istifadə edilə bilməyənqeyri-toksik tullantıların, habelə istifadəsi və təkrar istifadə texnologiyası ekoloji təhlükə yaradan maddələrin gətirilməsi; ətraf mühitin və onun komponentlərinin global dəyişikliklərinə səbəb olan, o cümlədən ekoloji təhlükəsizlik sahəsindən beynəlxalq müqavilələri pozan fəaliyyət; emal, zərərsizləşdirmə, təkrar istifadə texnologiyası ekoloji cəhətdən təhlükəli olan məhsulların, habelə ekoloji cəhətdən digər təhlükəli məhsulların ölkə ərazisinə gətirilməsinə və istehsalına; insan orqanizmində və ətraf mühitdə cəmləşə bilən və təbii parçalanmaya uğramayan toksik maddələrin istifadə edilməsinə, habelə zərərsizləşdirilmə texnologiyası ekoloji cəhətdən təhlükəli olan toksik maddələrin tətbiq edilməsinə; ətraf mühit və insanlar üçün təhlükə dərəcəsi qiymətləndirilməmiş maddələrin tətbiq edilməsinə; müvafiq ərazinin təbii mühitinə

xas olmayan, habelə nəzarətsiz artımının və yayılmasının qarşısının alınması üzrə səmərəli tədbirlər hazırlamadan süni yolla əldə edilmiş orqanizmlərin istifadə edilməsinə, çoxaldılmasına və yayılmasına yol verilmir.

Ekoloji təhlükəsizlik sahəsində qanunlarla və digər normativ hüquqi aktlarla ekoloji cəhətdən təhlükəli fəaliyyət kateqoriyasına aid edilmiş digər fəaliyyətə səbəb ola bilən qərarlar qəbul etmələri və həyata keçirmələri qadağandır.

§ 2. Ekoloji qanunvericiliyin pozulmasına görə məsuliyyət

Ekoloji təhlükəsizlik sahəsində qanunvericiliyin pozulmasına ekoloji təhlükəsizlik tələblərini müəyyən edən normativ hüquqi aktların pozulması, təhlükəli ekoloji vəziyyət yarada bilən obyektlərin bilərəkdən zədələnməsi və ya dağıdılması, yaxud ekoloji təhlükə qorxusunun yaradılması, habelə təsərrüfat subyektlərinin ekoloji cəhətdən təhlükəli fəaliyyətinin maliyyələşdirilməsi aiddir.

Ekoloji təhlükəsizlik sahəsində qanunvericiliyin vəzifəli şəxslər tərəfindən pozulması halları bunlardır: ekoloji təhlükəsizlik sahəsində qanunvericiliyə zidd olan tələblərin təsdiq edilməsi; ekoloji təhlükəsizliyin təmin edilməsinə dair tələblərə uyğun olmayan dövlət proqramlarının təsdiq edilməsi; ekoloji təhlükəsizliyin təmin edilməsinə tələblər pozulmaqla qərarların qəbul olunması, o cümlədən dövlət ekoloji ekspertizasının rəylərinin verilməsi; ekoloji təhlükəli vəziyyət haqqında məlumatın saxtalaşdırılması və ya vaxtından gec verilməsi, yaxud bu məlumatın tam həcmdə verilməməsi, habelə ekoloji təhlükənin səviyyələrinə və mənbələrinə nəzarət üzrə vəzifələrin yerinə yetirilməməsi; ekoloji təhlükəsizlik sahəsində qanunvericiliklə müəyyən edilmiş digər hallar («Ekoloji təhlükəsizlik haqqında» Azərbaycan Respublikası qanunun 13-cü maddəsi).

Ətraf mühitin mühafizəsi haqqında qanunvericiliyin pozulması nəticəsində ətraf mühitə, insanların sağlamlığına, təşkilatların, vətəndaşların və dövlətin mülkiyyətinə (əmlakına) zərər vurmuş hüquqi və fiziki şəxslər vurulmuş zərəri

qüvvədə olan qanunvericiliyə uyğun ödəməlidirlər. Ətraf mühitin mühafizəsi haqqında qanunvericiliyin pozulması nəticəsində vurulan zərərin ödənilməsi müvafiq icra hakimiyyəti orqanı tərəfindən təsdiq edilmiş məzənnələr və metodlarla hesablanma qaydalarına uyğun könüllü və ya məhkəmənin qərarı əsasında, bu hallar olmadıqda isə itkilər nəzərə alınmaqla, ətraf mühitin pozulmuş vəziyyətinin bərpasına lazım olan xərclər həcmində həyata keçirilir.

Zərərin ödənilməsinə görə alınan məbləğlər ətraf mühitin mühafizəsi fondlarına, qanunvericiliklə müəyyən edilmiş hallarda isə zərər çəkmiş hüquqi və ya fiziki şəxsin hesabına köçürülür.

Ətraf mühiti təhlükəli təsir edən fəaliyyətlə məşğul olan hüquqi və fiziki şəxslər, onların təqsiri müəyyən edildikdə ətraf mühitə vurulmuş zərəri ödəməlidirlər. Ətraf mühitin mühafizəsi haqqında qanunvericiliyin pozulması nəticəsində vətəndaşların sağlamlığına və əmlakına vurulmuş zərər, zərərçəkənin əmək qabiliyyətinin itirilməsi dərəcəsi, onun müalicəsi və sağlamlığının bərpası üçün tələb olunan xərclər və itkilər nəzərə alınmaqla tam həcmində ödənilməlidir.

Vətəndaşların sağlamlığına və əmlakına vurulmuş zərərin həcmi müəyyən edilməsi qüvvədə olan qanunvericiliyə uyğun, zərərin ödənilməsi isə məhkəmənin qərarı əsasında həyata keçirilir.

Ətraf mühitin mühafizəsi haqqında qanunvericiliyin pozulması nəticəsində vurulmuş zərər Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsində nəzərdə tutulmuş qaydada ödənilir («Ətraf mühitin mühafizəsi haqqında» Azərbaycan Respublikası qanunun 79-cu maddəsi).

Ekoloji qanunvericiliyin pozulmasına görə inzibati və cinayət məsuliyyəti də müəyyənləşdirilmişdir. Azərbaycan Respublikasının İnzibati Xətalər Məcəlləsinin 9-cu fəslə (76-113-cü maddələr) ətraf mühitin mühafizəsi, təbiətdən istifadə və ekoloji təhlükəsizlik qaydaları əleyhinə olan inzibati xətalara həsr olunmuşdur.

Azərbaycan Respublikası Cinayət Məcəlləsinin 28-ci fəslini (247-261-ci maddələr) ekoloji cinayətlər təşkil edir. Məcəllədə işlərin yerinə yetirilməsi zamanı ətraf mühitin mühafizəsi (qorunması) qaydalarını pozmaya (CM 247-ci maddəsi), ekoloji cəhətdən təhlükəli maddələrin və tullantıların dövriyyəsi qaydalarını

pozmaya (CM-in 251-ci maddəsi), torpaqları korlamaya (CM-in 254-cü maddəsi) və s. görə cinayət məsuliyyəti müəyyənləşdirilmişdir.

XXIII fəsil. Özəlləşdirmə

§ 1. Dövlət əmlakının özəlləşdirməsinin anlayışı, məqsədi və prinsipləri

İqtisadçı mütəxəssislər dövlət əmlakının özəlləşdirilməsinə anlayış verərək, onu mülkiyyət münasibətlərinin dəyişməsi prosesi kimi xarakterizə etmişlər¹. Dövlət müəssisələrinin özəlləşdirilməsi şəxslər, səhmdar cəmiyyətləri tərəfindən müəssisələrin, sexlərin, müstəqil müəssisələrə çevrilmiş istehsal sahələrinin, müəssisənin digər bölmələrinin, ləğv edilmiş müəssisələrin və onların bölmələrinin avadanlıqlarının, binalarının, tikintilərinin, lisenziyalarının, patentlərinin və digər maddi və qeyri-maddi aktivlərinin; dövlət və icra hakimiyyətlərinin səhmdar cəmiyyətlərinin (şirkətlərinin) kapitalında payların (səhmlərinin), eləcə də özəlləşdiriləsi müəssisələrin, digər səhmdar cəmiyyətlərinin (şirkətlərin), assosiasiyaların, konsernlərin, birliklərin dövlət və icra hakimiyyətlərindən alınıb xüsusi mülkiyyətə verilməsidir².

Dövlət əmlakının özəlləşdirilməsi dövlət əmlakının Azərbaycan Respublikasının «Dövlət əmlakının özəlləşdirilməsi haqqında» qanunu³ ilə müəyyən edilmiş qaydalara uyğun alıcıların mülkiyyətinə verilməsidir. Alıcı qismində Azərbaycan Respublikasının vətəndaşları, əcnəbilər və vətəndaşlığı olmayan şəxslər, ölkəmizin ərazisində qeydə alınmış hüquqi şəxslər və xarici hüquqi şəxslər çıxış edə bilərlər.

Özəlləşdirmə zamanı dövlət əmlakının alıcıları ilə əlaqədar məhdudiyyətlər «Dövlət əmlakının özəlləşdirilməsi haqqında» qanunun 9-cu maddəsinə müəyyənləşdirilmişdir. Belə ki, dövlət əmlakının özəlləşdirilməsi zamanı aşağıdakılar alıcı kimi çıxış edə bilməzlər: səhmlərin və ya nizamnamə fondundakı

¹ Мящяррямов А. Азярбайжан сацибкарлыынын формалашмасында юзялляшдирмянин ролу // Аспирантларын вя эянж тядгигатчыларын ВY Республика Елми Конфрансынын материаллары, ЫY жилд, Бақы, АзТУ, 2000, с.119.

² Русжа-азярбайжанжа базар итгисадиййаты терминляри лъяти. Тяртибчиляр Гурбанов П.Я. вя гейриляри. Бақы, «Азярняшр», 1993, с.54-55.

³ Азярбайжан Республикасы ганунлар кцллиййаты, ЫYЫY жилд, Бақы, «Диэста», 2002, с.300-309.

payın 20%-dən çoxu dövlət mülkiyyətində olan hüquqi şəxslər; icra hakimiyyəti orqanları; bələdiyyə orqanları.

Yerli investorlar dövlət əmlakının özəlləşdirilməsi prosesində «Dövlət əmlakının özəlləşdirilməsi haqqında» Qanunla və Azərbaycan Respublikasının digər qanunvericilik aktları ilə müəyyən edilmiş qaydada iştirak edə bilərlər. Dövlət özəlləşdirmə çəklərinin tədaviyə alındığı müddətdə xarici investorlar dövlət özəlləşdirmə çəklərindən dövlət özəlləşdirmə opsiyonları təqdim etməklə istifadə etdilər.

Dövlət özəlləşdirmə çəkləri dövrüyyən çıxarıldıqdan sonrakı müddətdə xarici investorların özəlləşdirmədə iştirakı qaydaları müvafiq icra hakimiyyəti orqanı tərəfindən müəyyən olunur.

Sahibkarlıq münasibətlərinin formalaşmasında və inkişafında özəlləşdirmə prosesi mühüm rol oynayır. Artıq özəlləşdirmə müsbət nəticələr vermiş, yerli və xarici iş adamlarının bu sahədə fəaliyyəti genişlənmiş, ölkə iqtisadiyyatına böyük həcmdə investisiyalar cəlb olunmuş, əhəlinin sosial rifahının yaxşılaşdırılmasında mühüm addımlar atmışdır.

Dövlət əmlakının özəlləşdirilməsinin əsas məqsədi iqtisadiyyatın liberallaşdırılması, sahibkarlığın genişləndirilməsi, rəqabət mühitinin formalaşdırılması, iqtisadiyyata investisiyaların cəlb olunması yolu ilə onun səmərəliliyinin artırılmasına, struktur dəyişikliklərinə və əhəlinin həyat səviyyəsinin yüksəldilməsinə nail olmaqdan ibarətdir.

Dövlət əmlakının özəlləşdirilməsinin əsas prinsipləri aşağıdakılardır: özəlləşdirməyə dair tədbirlərin aşkarlıq şəraitində həyata keçirilməsi və onun gedişi üzərində dövlət və ictimai nəzarətin təmin edilməsi; dövlət əmlakının özəlləşdirilməsi prosesində əmək kollektivinin qanunvericiliklə müəyyən olunmuş mənafehlərinin qorunması; sağlam rəqabət mühitinin formalaşdırılması; özəlləşdirmə prosesində bütün alıcılar üçün bərabər şəraitin yaradılması.

§ 2. Özəlləşdirmənin normativ hüquqi bazası

Bazar iqtisadiyyatına keçidin və sahibkarlıq münasibətlərinin inkişafının zəruri şərtlərindən biri olan özəlləşdirmənin müvəffəqiyyətlə həyata keçirilməsi

onun yetuin, elmi cəhətdən işlənib hazırlanmış qanunvericilik bazasının formalaşması və təkmilləşdirilməsindən asılıdır.

Özəlləşdirmənin normativ hüquqi bazasını təşkil edən qanunvericilik aktlarını hüquqi qüvvəsinə görə 4 qrupa bölmək olar: qanunlar; Azərbaycan Respublikası Prezidentinin fərmanları; Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin qərarları; Azərbaycan Respublikası İqtisadi İnkişaf Nazirliyinin və digər mərkəzi icra hakimiyyəti orqanlarının qanunvericiliklə müəyyənləşdirilmiş qaydada öz səlahiyyətləri daxilində qəbul edilmiş və Azərbaycan Respublikası Ədliyyə Nazirliyində dövlət qeydiyyatına alınmış normativ hüquqi aktları.

Birinci qrupa daxil olan normativ hüquqi aktların əsasını «Dövlət əmlakının özəlləşdirilməsi haqqında» Azərbaycan Respublikasının 2000-ci il 16 may tarixli qanunu¹ təşkil edir. Qanunda Azərbaycan Respublikasında dövlət mülkiyyətində olan əmlakın özəlləşdirilməsinin təşkilati, iqtisadi və hüquqi əsasları müəyyənləşdirilmişdir. Bu qanunun qüvvəyə mindiyi gündən «Azərbaycan Respublikasında dövlət mülkiyyətinin özəlləşdirilməsi haqqında» Azərbaycan Respublikasının 1993-cü il 7 yanvar tarixli qanunu² qüvvədən düşmüşdür.

Özəlləşdirmə haqqında yuxarıda qeyd ediləni qanunun qəbul edilməsi, eləcə də «Azərbaycan Respublikasında 1995-1998-ci illərdə dövlət mülkiyyətinin özəlləşdirilməsinin Dövlət proqramı»na³ uyğun olaraq ölkəmizdə həyata keçirilmiş özəlləşdirmənin təcrübəsi nəzərə alınaraq «Azərbaycan Respublikasında dövlət əmlakının özəlləşdirilməsinin II Dövlət Proqramı»⁴ işlənib hazırlanmışdır. II Dövlət Proqramın əsas məqsədi:

«Dövlət əmlakının özəlləşdirilməsi haqqında» Azərbaycan Respublikası Qanununun tələblərinə uyğun olaraq dövlət əmlakının özəlləşdirilməsini həyata keçirməkdən;

¹ Шьямин Гануна 2002-жи ил 25 октябр тарихли Ганунла ялавя вя даяишикликляр едилмишдир // Азярбайжан Республикасынын Ганунлар кцллийаты, ЫЫЫ жилд, БАкы, «Диэста» няшрийаты, 2002, с.300-309.

² Азярбайжан Республикасы Али Советинин мялуматы, 1993-жц ил, №1, маддя 11.

³ Азярбайжан Республикасы Али Советинин мялуматы, 1995-жи ил, №22, маддя 361, Азярбайжан Республикасынын ганунверижилик топлусу, 1998-жи ил, №11, маддя №11, маддя 645.

⁴ Шьямин дювлят програмы Азярбайжан Республикасы Президентинин 2000-жи ил 10 август тарихли Фярманы иля тясдиг едилмиш, она 2001-жи ил 11 октябр, 2002-жи ил 18 апрел вя 8 октябр, 2003-жц ил 23 октябр вя 2004-жц ил 11 ийун тарихли фярманларла ялавя вя даяишикликляр олунмушдур. Азярбайжан Республикасынын Ганунлар кцллийаты, ЫЫЫ жилд, Баки, «Диэста», 2002, с.311-328.

iqtisadiyyatın strukturunun təkmilləşdirilməsi və rəqabət mühitinin formalaşdırılması əsasında milli iqtisadiyyatın səmərəliliyini yüksəltməkdən;

bazar münasibətlərinin iqtisadi əsası kimi özəl mülkiyyətçilər təbəqəsini genişləndirmək;

iqtisadiyyata investisiyalar, o cümlədən xarici investisiyalar cəlb etmək yolu ilə onun inkişafına nail olmaqdan;

dövlət əmlakını dövlət özəlləşdirmə çeklərinə satmaqla özəlləşdirmə prosesinə əhalinin maksimum geniş təbəqələrini cəlb etməkdən;

I Dövlət Proqramı çərçivəsində özəlləşdirmə üçün açıq elan edilmiş müəssisə və obyektlərin özəlləşdirməsini başa çatdırmaqdan ibarətdir;

II Dövlət Proqramı müəssisə və obyektlərin özəlləşdirmə baxımından təsnifatını, dövlət əmlakının özəlləşdirilməsi üsullarının seçilməsi qaydasını, dövlət özəlləşdirmə opsiyonlarının istifadə olunması qaydasını, özəlləşdirilən dövlət müəssisələrində əmək kollektivinə verilən güzəştləri, özəlləşdirilən müəssisə və obyektlərin, fiziki və ya qeyri-dövlət hüquqi şəxslərin vəsaiti hesabına inşa edilmiş obyektlərin yerləşdiyi torpaq sahələrinin satılmasını, özəlləşdirmə prosesində yerli və xarici investorların (alıcıların) iştirakı qaydasını, özəlləşdirmə zamanı qoyulan məhdudiyyətləri, özəlləşdirilən dövlət əmlakının haqqının ödənilməsi qaydasını, müəssisənin özəlləşdirməqabağı restrukturizasiyasını, sağlamaşdırılmasını və özəlləşdirilmiş müəssisələrin dəstəklənməsini, özəlləşdirmə prosesinin informasiya-metodiki təminatını, dövlət əmlakının özəlləşdirilməsi ilə bağlı digər məsələləri müəyyən edir.

Keçid iqtisadiyyatı şəraitində özəlləşdirmə prosesinin tənzimlənməsində və hüquqi bazasının təkmilləşdirilməsində Azərbaycan Respublikası Prezidentinin fərmanları mühüm yer tutur. Belə ki, bu fərmanlarla müvafiq qanunların tətbiqi qaydaları və onların icrası ilə əlaqədar, Proqramlar, Əsasnamələr, Qaydalar təsdiq olunur və s.

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin «Özəlləşdirilən dövlət müəssisə və obyektlərinin yerləşdiyi torpaq sahələrinin satılması qaydaları haqqında»

Əsasnamənin təsdiq edilməsi barədə»¹, «Dövlət əmlakının özəlləşdirilməsi haqqında» Azərbaycan Respublikası Qanununun icrası ilə bağlı əlavə tədbirlər barədə»² «Özəlləşdirilməsi qadağan olunan dövlət əmlakının, habelə özəlləşməsi Azərbaycan Respublikası Prezidentinin və Azərbaycan Respublikası İqtisadi İnkişaf Nazirliyinin qərarları ilə həyata keçirilən müəssisə və obyektlərin əmlakının siyahıya alınması Qaydaları»nın təsdiq edilməsi barədə»³, «Özəlləşdirilən və idarəetməyə verilən dövlət müəssisələrinin sosial ödənişləri üzrə yaranmış borclarının tənzimlənməsi tədbirləri barədə»⁴ və s. fərqləri özəlləşdirmə prosesinin normativ-hüquqi tənzimlənməsində xüsusi əhəmiyyət daşıyır.

Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, özəlləşdirmənin normativ hüquqi bazasını təşkil edən qanunvericilik aktlarının 3-cü qrupuna Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin qərarları aiddir. Məsələn, Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 2001-ci il 24 yanvar tarixli qərarı ilə təsdiq edilmiş «Özəlləşdirilən dövlət müəssisələrinin (obyektlərinin) ilkin qiymətinə tətbiq edilən Əmsallar»a⁵ əsasən, özəlləşdirilən müəssisə və obyektlərin start (satış) qiyməti və ya nizamnamə kapitalı onların ilkin qiymətinə müəssisənin maliyyə asılılığı, yerləşdiyi ərazinin əlverişliliyi və sairə göstəricilər nəzərə alınmaqla müvafiq əmsallar tətbiq edilməklə müəyyənləşdirilir.

§ 3. Özəlləşdirilməsi qadağan olunan obyektlər və özəlləşdirmə zamanı digər məhdudiyyətlər

Özəlləşdirilməsi qadağan olunan obyektlərin (əmlakın) siyahısı «Dövlət əmlakının özəlləşdirilməsi haqqında» Azərbaycan Respublikası qanununun 6-cı maddəsində öz əksini tapmışdır.

Qanuna əsasın, Azərbaycan Respublikasının dövlət mülkiyyətində saxlanılan aşağıdakı əmlak növlərinin özəlləşdirilməsi qadağandır:

¹ Азәрбајжан Республікасынын ганунверижилик топлусу, 1997, №6, маддя 514; 1999, №5, маддя 306; 2001, №7, маддя 464; №10, маддя 640.

² Азәрбајжан Республікасынын ганунверижилик топлусу, 2000, №12, маддя 844, 2001, №10, маддя 640, 2002, №12, маддя 725, 2003, №9, маддя 475, №10, маддяляр 569, 585.

³ Азәрбајжан Республікасынын ганунверижилик топлусу, 2003, №9, маддя 470.

⁴ Азәрбајжан Республікасынын ганунверижилик топлусу, 2003, №9, маддя 471.

⁵ Азәрбајжан Республікасынын ганунверижилик топлусу, 2001, №1, маддя 72.

- yerin təki, meşə fondu, su ehtiyatları, dövlət sərhəd zolaqları və üzərindəki daşınmaz əmlak, hava məkanı, Xəzər dənizinin (gölünün) Azərbaycan Respublikasına məxsus olan sektorun suları, geostasionar orbitlərdəki peyk rabitəsi vasitələri;

- qorunan və xüsusi qaydada istifadə olunan təbiət əraziləri;

- Azərbaycan xalqının tarix və mədəniyyət abidələri (yerin əhəmiyyətli tarix və mədəniyyət abidələri istisna olmaqla), dövlət muzeyi, dövlət arxivi və mərkəzi dövlət kitabxanasının eksponatları və fondu;

- Azərbaycan Respublikasının müdafiəsini və təhlükəsizliyini təmin etmək üçün saxlanılan hərbi hissələrin, daxili və sərhəd qoşunlarının, gömrük orqanlarının operativ istifadəsində olan əmlak;

- sanitar-epidemioloji, baytarlıq, meşə və bitki mühafizəsi idarələri;

- patent xidməti, standartlaşdırma və metrologiya müəssisələri;

- dövlət əhəmiyyətli meliorasiya müəssisələri;

- dövlət əhəmiyyətli avtomobil və dəmir yolları, körpülər və tunellər;

- narkotik və zəhərli maddələr istehsal edən, habelə onları əkən, becərən, emal edən və saxlayan müəssisələr;

- toksiki və ionizə şuaları verən maddələri, radioaktiv tullantıları basdıran müəssisə və obyektlər;

- dövlət geologiya, kartoqrafiya-geodeziya, hidrometeorologiya xidməti, ətraf mühiti və təbiəti mühafizə xidməti müəssisə və təşkilatları;

- mülki-müdafiə və səfərbərlik obyektləri;

- islah-əmək və ixtisaslaşdırılmış müalicə-istehsalat müəssisə və obyektləri;

- qəbiristanlıqlar və krematoriyalar;

- ixtisaslaşdırılmış dövlət uşaq, körpələr və qocalar evi;

- dövlət icbari ümumi orta təhsil müəssisələri;

- əhəlinin sosial müdafiəsini təmin edən dövlət müəssisə və təşkilatları;

- prisixiatriya, psixonevroloji, yoluxucu, onkoloji və dəri-zöhrəvi xəstəliklərin, İÇV yoluxmuşların və QİÇS xəstələrinin müalicə və profilaktikası üzrə dövlət müəssisələri;

- təsnifat aparılarkən özəlləşdirilməsi qadağan olunan dövlət əmlakından başqa, özəlləşdirilməsi barədə qərar qəbul edilən anadək dövlət mülkiyyətində saxlanılan əmlak¹ və dövlət əmlakı satıcısının qərarı ilə özəlləşdirilən əmlak.

«Dövlət əmlakının özəlləşdirilməsi haqqında» qanunun 7-ci maddəsində göstərilir ki, dövlətin təhlükəsizliyinin, vətəndaşların sağlamlığının, mənəviyyatının, hüquq və qanuni mənafelərinin qorunmasını təmin etmək məqsədi ilə dövlət əmlakının özəlləşdirilməsində bu barədə qərar qəbul edən müvafiq icra hakimiyyəti orqanının qərarı ilə müəyyən məhdudiyyətlər qoyula bilər. Dövlət mülkiyyətində olan müəssisələrin (obyektlərin) özəlləşdirilməsinə məhdudiyyətlər adi (səs hüququ olan) səhmlərin nəzarət zərfinin (51%-nin) və məhdudlaşdırıcı hissəsinin (25,5%-nin) dövlət mülkiyyətində qalması vasitəsi ilə qoyula bilər.

Dövlət müəssisələrinin (obyektlərinin) özəlləşdirilməsi prosesində səhmlərin nəzarət zərfinin və məhdudlaşdırıcı hissəsinin dövlət mülkiyyətində qalması vasitəsi ilə məhdudiyyətlər qoyulduqda dövlətin nümayəndələrinin həmin səhmdar cəmiyyətlərinin idarəetmə orqanlarında iştirakı qaydaları müvafiq icra hakimiyyəti orqanı tərəfindən təsdiq olunmuş normativ hüquqi aktlara uyğun olaraq həyata keçirilir.

XXIV fəsil. İnvestisiya fəaliyyətinin hüquqi tənzimlənməsi

¹ Burada müvafiq icra hakimiyyəti orqanının səlahiyyət dairəsi Azərbaycan Respublikasının Prezidenti tərəfindən təsdiqlənir. «Dövlət əmlakının özəlləşdirilməsi haqqında» Azərbaycan Respublikası Qanununun tətbiqi əlaqəsində Azərbaycan Respublikası Prezidentinin fərmanı // Azərbaycan Respublikasının qanunlar toplusu, 2002, № 309-310.

§ 1. İnvestisiya fəaliyyətinin anlayışı və növləri

İnvestisiya siyasəti əsaslı vəsait qoyuluşunun əsas istiqamətlərinin həlledici sahələrdə cəmləşdirilməsi üzrə tədbirləri müəyyən edən təsərrüfat qərarlarının məcmusudur. İnvestisiya vasitəsilə ictimai istehsalın planlı inkişaf surətinə nail olunur, iqtisadiyyatın tarazlığı və səmərəliliyi təmin olunur, məsrəfin hər manatına görə daha çox məhsul və milli gəlir artımına şərait yaradılır¹.

İnvestisiyanın hüquqi anlayışı ölkəmizdə investisiya fəaliyyətinin (sərmayədarlığın) ümumi sosial, iqtisadi və hüquqi şərtlərini müəyyənləşdirən «İnvestisiya fəaliyyəti haqqında» Azərbaycan Respublikası qanununun² 1-ci maddəsində verilmişdir. Qanuna əsasən, investisiya gəlir (mənfəət) və ya sosial səmərə əldə etmək məqsədi ilə sahibkarlıq və digər fəaliyyət növləri obyektlərinə qoyulan maliyyə vəsaitindən, habelə maddi və intellektual sərvətlərdən ibarətdir.

Belə vəsait və sərvətlər aşağıdakılardır: pul vəsaiti, məqsədli bank əmanətləri, kreditlər, paylar, səhmlər və digər qiymətli kağızlar; daşınan və daşınmaz əmlak (binalar, qurğular, avadanlıq və başqa maddi sərvətlər); müvafiq qaydada rəsmiləşmiş elmi-təcrübi və digər intellektual sərvətlər; bu və ya digər istehsal növünün təşkili üçün zəruri olan ancaq patentləşdirilmiş, texniki sənədləşdirmə, vərdiş və istehsalat təcrübəsi kimi tərtib edilmiş texniki, texnoloji, kommersiya və digər biliklərin məcmusu («nou-hau»); torpaqdan, sudan və digər ehtiyatlardan, binalardan, qurğulardan, avadanlıqdan istifadə hüquqları, habelə müəlliflik hüququndan irəli gələn və başqa əmlak hüquqları; başqa sərvətlər.

Əsas fondların yaradılmasına və təkrar istehsalına, habelə maddi istehsalın digər formada inkişafına investisiya yönəldilməsi kapital qoyuluşları şəklində həyata keçirilir.

İnvestisiya fəaliyyətinin sahibkarlıq fəaliyyəti olub-olmaması hüquq ədəbiyyatında mübahisəlidir³. Lakin bu sahədə əsas fikir ondan ibarətdir ki,

¹ Аллашвердийев Ш.Б., Гафаров К.С., Яшмядов Я.М. Игтисадиййатын дювлят тянзимляньяси. Бақы, «Насир» няшриййаты, 2002, с.256.

² Азярбайжан Республикасынын ганунлар кцллийаты, Ы жилд, Бақы, «Диэста», 2001, с.521.

³ Даща ятрафлы бах: Хозяйственное право. Курс лекций / Под ред. В.С.Мартемьянова. Т. 2. с.153-154.

investisiya fəaliyyəti sahibkarlıq fəaliyyəti statusunu daşıya bilər və əks hal da mümkündür¹.

Azərbaycan Respublikasının «İnvestisiya fəaliyyəti haqqında» qanununun 2-ci maddəsinə əsasən, investisiya fəaliyyəti investorların investisiya qoyuluşu və onun həyata keçirilməsi ilə əlaqədar bütün hərəkətlərinin məcmusudur.

İnvestisiya fəaliyyətinin aşağıdakı növləri vardır:

- Azərbaycan Respublikasının vətəndaşları, qeyri-dövlət müəssisə, idarə, təşkilat və qurumları tərəfindən həyata keçirilən özəl investisiya fəaliyyəti;

- dövlət hakimiyyət və idarəetmə orqanları, habelə dövlət müəssisə, idarə və təşkilatları tərəfindən büdcələrin, büdcədən kənar fondların, özlərinə məxsus və borc vəsaitinin hesabına həyata keçirilən dövlət investisiya fəaliyyəti;

- xarici vətəndaşlar, hüquqi şəxslər, dövlətlər, beynəlxalq maliyyə təşkilatları, habelə vətəndaşlığı olmayan şəxslər tərəfindən həyata keçirilən xarici investisiya fəaliyyəti;

- Azərbaycan Respublikasının və xarici dövlətlərin vətəndaşları, hüquqi şəxsləri və dövlətlər tərəfindən həyata keçirilən birgə investisiya fəaliyyəti.

İstehsalata və sosial sahəyə elmi-texniki tərəqqinin nailiyyətlərini tətbiq etmək üçün investisiya fəaliyyətinin bir forması kimi innovasiya fəaliyyəti həyata keçirilə bilər. Innovasiya fəaliyyətinə aşağıdakılar daxildir:

- uzunmüddətli elmi-texniki proqramların həyata keçirilməsi;

- iqtisadiyyatın strukturunun təkmilləşdirilməsi məqsədi ilə məhsuldar qüvvələrin vəziyyətində keyfiyyət dəyişiklikləri etmək üçün fundamental tədqiqatların maliyyələşdirilməsi;

- texnika və texnologiyanın prinsipcə yeni, qənaətçil növlərinin işlənilib hazırlanması, buraxılması, yayılması və tətbiqi.

Bazar iqtisadiyyatına keçid şəraitində investisiya fəaliyyətinin dövlət tərəfindən hüquqi tənzimlənməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu, investisiyanın Azərbaycan Respublikası iqtisadiyyatına intensiv cəlb olunmasına, ondan ölkənin

¹ Ершова И.В., Иванова Т.М. Предпринимательское право. Учебное пособие. 2-е изд., М. Юрисприденция, 2000, с.282.

sosial-iqtisadi bazasının, habelə beynəlxalq iqtisadi əməkdaşlığın və integrasiyanın inkişafı üçün səmərəli istifadə edilməsinə yönəldilmişdir və mülkiyyət formasından asılı olmayaraq bütün investorların hüquqlarının bərabər müdafiəsinə təminat verir.

İnvestisiya fəaliyyətinin dövlət tənzimlənməsinə dövlət investisiyasının idarə olunması, habelə investisiya fəaliyyəti şərtlərinin tənzimlənməsi və bu şərtlərə investisiya fəaliyyətinin bütün subyektləri tərəfindən əməl edilməsinə nəzarət daxildir.

Dövlət investisiyanın idarə olunması respublika və yerli dövlət hakimiyyət və idarəetmə orqanları tərəfindən həyata keçirilir və büdcə, büdcədən kənar vəsaitin və həmin orqanlar tərəfindən cəlb edilən başqa vəsaitin planlaşdırılmasından, investisiyanın şərtlərinin müəyyənləşdirilməsindən və bunlarla bağlı digər məsələlərin həllindən ibarətdir.

İnvestisiya fəaliyyətinin dövlət tənzimlənməsi aşağıdakı vasitələrlə həyata keçirilir:

- kredit və amortizasiya siyasətinin həyata keçirilməsi, o cümlədən əsas fondların sürətli amortizasiyası yolu ilə. Amortizasiya üzrə güzəştlər ayrı-ayrı iqtisadi sahələr, əsas fondların və avadanlığın müxtəlif növləri və elementləri üçün dəyişkən və fərqli müəyyən edilə bilər;

- ayrı-ayrı region, sahə və istehsalatların inkişafı üçün subvensiya, subsidiya büdcə borclarının verilməsi;

- dövlət norma və standartlarının müəyyənləşdirilməsi;

- antiinhisar tədbirlərin görülməsi;

- mülkiyyətin dövlətsizləşdirilməsi və özəlləşdirilməsi;

- torpaqdan, sudan və başqa təbii ehtiyatlardan istifadə şərtlərinin müəyyənləşdirilməsi;

- qiymətqoyma siyasətinin həyata keçirilməsi;

- investisiya layihələrinin ekspertizasının keçirilməsi;

- başqa tədbirlər («İnvestisiya fəaliyyəti haqqında» Azərbaycan Respublikası qanununun 11-ci maddəsi).

§ 2. Xarici investisiyanın hüquqi tənzimlənməsinin xüsusiyyətləri

Ölkəmizin ərazisində xarici investisiya qoyuluşunun hüquqi və iqtisadi prinsipləri «Xarici investisiyanın qorunması haqqında» Azərbaycan Respublikasının 1992-ci il tarixli qanunu¹ ilə müəyyənləşdirilir.

Qanun iqtisadiyyata xarici maddi və maliyyə ehtiyatlarının, qabaqcıl xarici texnikanın və texnologiyanın, idarəetmə təcrübəsinin cəlb olunmasına, bunlardan səmərəli istifadə edilməsinə yönəlmiş və xarici investorların hüquqlarının müdafiəsinə təminat verir.

«Xarici investisiyanın qorunması haqqında» qanunda nəzərdə tutulmuş istisnalarla, xarici investisiyanın, habelə investisiya qoyuluşu sahəsində xarici investorların fəaliyyətinin hüquqi rejimi Azərbaycan Respublikasının hüquqi şəxslərinin və vətəndaşlarının əmlakı, əmlak hüquqları, habelə investisiya fəaliyyəti üçün yaradılmış rejimdən az əlverişli ola bilməz.

Yerli investisiya ilə müqayisədə iqtisadiyyatın üstünlük verilən müəyyən sahələrində və ya ayrı-ayrı ərazilərdə xarici investisiya üçün yalnız qanunvericiliklə əlavə güzəştlər müəyyən edilə bilər.

Azərbaycan Respublikasının qanunvericilik aktları ilə elə ərazilər müəyyən edilə bilər ki, müdafiənin, milli təhlükəsizliyin, ətraf təbii mühitin və əhalinin müdafiəsinin təmin olunması mülahizələrinə görə bu ərazilərlə xarici investisiyalı müəssisələrin fəaliyyəti məhdudlaşdırılsın və ya qadağan edilsin.

«Xarici investisiyanın qorunması haqqında» qanunun 40-cu maddəsinə əsasən, Azərbaycan Respublikasının sonrakı qanunvericiliyi investisiya qoyuluşu şəraitini pisləşdirdikcə on il ərzində xarici investisiyaya investisiyanın qoyulduğu zaman qüvvədə olmuş qanunvericilik tətbiq edilir.

Bu müddəa müdafiənin, milli təhlükəsizliyin və ictimai qaydanın təmin olunması, kredit və maliyyə, ətraf mühitin, əhalinin əxlaq və sağlamlığının mühafizəsi barəsində qanunvericiliyinin dəyişdirilməsinə şamil edilmir.

Qanuna əsasən, dövlət mənafeyinə zərər vuran müstəsna hallar istisna olmaqla, xarici investisiyanın milliləşdirilməsinə yol verilmir. Xarici investisiyanın daha etibarlı müdafiəsini təmin etmək məqsədilə bu halda (Azərbaycan xalqına və dövlət

¹ Азәрбајжан Республїкасынын ґанунлар кцллийаты, ЫI жилд, Бақы, «Диэста», 2001, с.115.

mənafeyinə zərər vuran müstəsna hallarda) xarici investisiyanın milliləşdirilməsinə yalnız qanunverici orqanın (Azərbaycan Respublikası Milli Məclisin) qərarı əsasında yol verilə bilər.

Rekvizisiya ilə əlaqədar məhdudiyyətlər aşağıdakılardır:

- bir qayda olaraq, xarici investisiyanın rekvizisiyasına yol verilmir. Burada yalnız təbii fəlakət, qəza, epidemiya, epizootiya və fəvqəladə xarakter daşıyan başqa hallar istisna təşkil edir;

- bu barədə qərarı Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabineti qəbul edə bilər;

- xarici investora təxirəsalınmadan müqabil və səmərəli kompensasiya ödənilməlidir;

- xarici investora ödənilən kompensasiya investisiyanın milliləşdirmə və ya rekvizisiya haqqında qərarın qəbul olunduğu vaxtdakı real dəyərinə uyğun olmalıdır. Kompensasiya xarici valyuta ilə ödənilir və investorun arzusu ilə xaricə köçürülə bilər.

Xarici investorlar dövlət orqanlarının, yaxud onların vəzifəli şəxslərinin Azərbaycan Respublikası qanunvericiliyinə zidd olan hərəkətləri nəticəsində düşükləri zərərin, o cümlədən itirdikləri faydanın ödənilməsi hüququna malikdirlər. Kompensasiyanın və zərərin ödənilməsi məbləğləri, bunun ödənilməsi müddətləri və qaydası haqqında mübahisələr məhkəmədə, habelə tərəflərin sazişi və ya Azərbaycan Respublikasının beynəlxalq müqaviləsi ilə nəzərdə tutulmuş hallarda münisflər məhkəməsində həll olunur («Xarici investisiyanın qorunması haqqında» qanunun 12-ci maddəsi).

XXV fəsil. Qiymətli kağızlar bazarının hüquqi tənzimlənməsi

§ 1. Qiymətli kağızlar bazarının anlayışı və idarə olunmasının hüquqi əsasları

Qiymətli kağızlar bazarı qiymətli kağızların emissiyası, buraxılması, tədavülü, ödənilməsi, sahibliyi, saxlanması, onlarla əqdlərin bağlanması, digər

əməliyyatların aparılması üzrə subyektlər arasında olan hüquqi və iqtisadi münasibətlərin məcmusudur (MM-in 992-1.1-ci maddəsi)¹.

Ölkəmizdə qiymətli kağızlarla fəaliyyəti, o cümlədən qiymətli kağızlar bazarının formalaşması və inkişafı sahəsində dövlət siyasətini və idarəetməni Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında Qiymətli Kağızlar üzrə Dövlət Komitəsi həyata keçirir. Komitənin əsas funksiyaları bu Komitə haqqında Əsasnamədə² öz əksini tapmışdır. Bunlar aşağıdakılardır:

qiymətli kağızlarla fəaliyyət sahəsində dövlət idarəetməsinin təşkili, dövlət tənzimlənməsi və nəzarəti, əlaqələndirmə fəaliyyətinin həyata keçirilməsi;

qiymətli kağızlar bazarının təşkilinin və inkifaşının əsas istiqamətlərinə dair təkliflər işləyib hazırlayır, qiymətli kağızlar bazarının vəziyyətini və inkişaf perspektivlərini təhlil edir, qiymətli kağızlar bazarında müvafiq mərkəzi icra hakimiyyəti orqanlarının fəaliyyətini əlaqələndirir;

qiymətli kağızların və qiymətli kağızların emissiya prospektlərinin qeydiyyat qaydalarını təsdiq edir və onların qeydiyyatını həyata keçirir;

qeydiyyatata alınmış qiymətli kağızların vahid dövlət reyestrinin aparılmasına qoyulan tələbləri müəyyən edir və həmin reyestrin aparılmasını təmin edir;

bütün növ qiymətli kağızların tədavülünün tənzimlənməsini həyata keçirir;

emitentlər tərəfindən qiymətli kağızların buraxılması və tədavülü şərtlərinə riayət edilməsinə nəzarət edir;

qiymətli kağızlarla, o cümlədən daşınmaz əmlakla təmin edilmiş qiymətli kağızlarla əməliyyatlara, qiymətli kağızların açıq yerləşdirilməsinə, tədavülünə, kotirovkasına, listinqinə, hesablaşma-depozitlər fəaliyyətinə qoyulan məcburi tələbləri müəyyən edir;

qiymətli kağızlar üzrə peşəkar fəaliyyətin həyata keçirilməsi qaydalarına qoyulan vahid tələbləri, o cümlədən qiymətli kağızlar bazarında sığorta və təminat standartlarını hazırlayır və təsdiq edir və s.

¹ Щямин маддя ММ-я Азярбайжан Республикасынын 2003-жц ил 23 декабр тарихли Гануну иля ялавя едилмишдир – «Азярбайжан» гязети, 2004-жц ил 6 март, №55.

² ЩЯмин Дювлят Комитяси шаггында Ясаснамя Азярбайжан Республикасы Президентинин 1999-жу ил 26 ийул тарихли фярманы иля тясдиг едилмишдир – Гиймятли каызлар (норматив сянядляр топлусу). Бакы, «Щцгуг ядябийяты», 2000, с.37.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Qiymətli Kağızlar üzrə Dövlət Komitəsi tərəfindən «Azərbaycan Respublikasında fəaliyyət göstərən investisiya fondlarının vahid reyestrinin aparılması Qaydaları» 2000-ci il 6 mart tarixdə təsdiq edilmişdir. Bundan əlavə, Komitənin həmin tarixli qərarları ilə «İnvestisiya fondunun nizamnamə kapitalının formalaşdırılması Qaydaları», «Açıq investisiya fondlarının xalis aktivlərinin qiymətləndirilməsi qaydaları haqqında Əsasnamə», Komitənin 2000-ci il 18 may tarixli qərarı ilə «Azərbaycan Respublikasının ərazisində fond birjasının təşkili, fəaliyyəti və birja qaydalarına dair tələblər haqqında Əsasnamə», 2000-ci il 9 fevral tarixli qərarla «Azərbaycan Respublikasının dövlət və bələdiyyə qiymətli kağızlarının buraxılması, yerləşdirilməsi və tədavülü haqqında Qaydalar»¹ və s. təsdiq olunmuşdur.

§ 2. Qiymətli kağızlar bazarında peşəkar fəaliyyət

Qiymətli kağızlar bazarının peşəkar iştirakçıları qanunvericilik əsasında qiymətli kağızlar bazarında xüsusi razılıq əsasında fəaliyyət göstərən hüquqi və fiziki şəxslərdir.

Qiymətli kağızlar bazarında peşəkar fəaliyyət növlərinə aşağıdakılar aid edilir: broker fəaliyyəti; diler fəaliyyəti; qiymətli kağızların idarə olunması üzrə fəaliyyət; klirinq fəaliyyəti; depozitar fəaliyyəti; qiymətli kağız sahiblərinin reyestrinin aparılması üzrə fəaliyyət; fond birjası.

Qanunvericiliklə qiymətli kağızlar bazarından peşəkar fəaliyyətin digər növləri də müəyyən edilə bilər (MM-in 1078-28.2-ci maddəsi).

Broker fəaliyyəti yalnız hüquqi şəxslər tərəfindən həyata keçirilə bilər. Brokerin müştərisinin tapşırığını onun üçün daha əlverişli şərtlərlə yerinə yetirməyə maneçilik törədən marağı varsa, broker tapşırığın icrasını dayandıraraq dərhal müştərini bu barədə xəbərdar etməli və müştərinin yeri tapşırığını icra etməlidir.

Broker müqavilə tapşırığı alarkən onunla müştərinin maraqları arasında ziddiyyət barədə müştəriyə məlumat verməmişdirsə və bu müştərinin maraqlarına ziyan vurmuşdursa, broker qanunvericiliklə müəyyən edilmiş qaydada həmin zərəri öz hesabına ödəməyə borcludur. Brokerin müştərinin tapşırıqlarının yerinə

¹ Гиймятли кабызлар (норматив сяндляр топлусу), Бакы, «Щцгуг ядыбиййаты», 2000.

yetirilməsi ilə bağlı olmayan öhdəlikləri üzrə brokerə tətbiq edilən maddi tənbeh tədbirləri müştərinin brokerdə saxlanılan maddi vəsaitlərinə yönəldilə bilməz.

Broker komisioner kimi fəaliyyət göstərdikdə, komissiya müqaviləsində nəzərdə tutulduqda, müştərinin onun sərəncamına verilmiş pul vəsaitlərindən (qiymətli kağızlara investisiya üçün nəzərdə tutulmuş və ya qiymətli kağızların alınmasından əldə edilmiş) onların qaytarılması anına qədər, müqavilə şərtlərinə uyğun olaraq qiymətli kağızlarla əməliyyatlarda təkrarən istifadə edə bilər. Bu fəaliyyətin nəticəsində əldə edilən gəlirin istifadə qaydaları müqavilə ilə müəyyən edilir. Broker eyni zamanda diler fəaliyyəti ilə məşğul olduqda, ona müştəri tərəfindən verilmiş sifarişdə diler fəaliyyətinin həyata keçirilməsi ilə bağlı apardığı əməliyyatlarla əqdin istiqaməti və şərtləri eyni olduqda, o ilk növbədə, müştərinin tapşırığını yerinə yetirməlidir. Broker müflis elan edildikdə broker xidmətinin göstərilməsi haqqında müqaviləyə əsasən müştərinin onda saxlanılan maddi vəsaitləri qaytarılmalıdır.

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2002-ci il 2 sentyabr tarixli fərmanı ilə təsdiq edilmiş «Xüsusi razılıq (lisenziya) tələb olunan fəaliyyət növlərinin Siyahısı»na¹ əsasın, qiymətli kağızlar bazarının professional iştirakçılarının fəaliyyəti (broker, diler, qiymətli kağızların idarə edilməsi, qarşılıqlı öhdəliklərin müəyyən edilməsi (klirinq) , depozitar, qiymətli kağız sahiblərinin reyestrinin aparılması, qiymətli kağızlar bazarında ticarətin təşkili) Azərbaycan Respublikası Prezidentinin yanında Qiymətli Kağızlar üzrə Dövlət Komitəsinin xüsusi razılığı (lisenziyası) ilə həyata keçirilir.

«Broker fəaliyyətinə xüsusi razılıq (lisenziya) verilməsi Qaydaları» Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 1999-cu il 8 noyabr tarixli fərmanı ilə təsdiq edilmişdir. Həmin lisenziya mülkiyyət və təşkilati-hüquqi formasından asılı olmayaraq hüquqi şəxslərə, habelə hüquqi şəxs yaratmadan sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olan fiziki şəxslərə broker fəaliyyətini həyata keçirməyə icazə verən rəsmi sənəddir.

¹ Азярбайжан Республикасынын ганунверижилик топлусу, 2002, №9, маддя 565.

Qiymətli kağızlar bazarında peşəkar fəaliyyətin digər növlərinin də anlayışı və hüquqi statusu Azərbaycan Respublikası MM ilə müəyyənləşdirilir. Məsələn, diler fəaliyyəti (MM-in 1078-30-cu maddəsi), qiymətli kağızların idarə olunması üzrə fəaliyyət (MM-in 1078-31-ci maddəsi), klirinq fəaliyyəti (MM-in 1078-ci maddəsi) və s. mülki qanunvericiliklə tənzimlənir.

XXVI fəsil. Torpaq bazarının hüquqi tənzimlənməsi

§ 1. Torpaq bazarının anlayışı və hüquqi əsasları

Keçmiş SSRT məkanında formalaşmış müstəqil dövlətlərdən ilk dəfə Azərbaycan Respublikası müvəffəqiyyətli torpaq islahatın həyata keçirdi, torpaq hüquq münasibətləri inzibati yurisdiksiyanın altından çıxdı və mülki hüquqi qaydada məhkəmələrdə baxılan hüquq münasibətləri sisteminə daxil olmaqla yeni keyfiyyət əlaməti qazandı.

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyası torpaq üzərində vətəndaşların və hüquqi şəxslərin üsusi mülkiyyətini, dövlət və bələdiyyə mülkiyyət formalarını

müəyyən etdi və mülkiyyətin heç bir növünə üstünlük verilmədiyini, mülkiyyət hüququnun, o cümlədən xüsusi mülkiyyət hüququnun qanunla qorunduğunu təsbit etdi.

Azərbaycan Respublikası MM torpaq münasibətlərinin bazar iqtisadiyyatının tələblərinə uyğunlaşdırılmasında və torpaq bazarının formalaşmasında irəiyə atılmış inamlı addım idi. Belə ki, yuxarıda qeyd edilən konstitusion müddəalara əsaslanaraq MM torpağa sahiblik, istifadə və sərəncam hüquqlarının həyata keçirilməsinin hüquqi tənzimlənmə mexanizmini müəyyənləşdirdi. Azərbaycan Respublikası MM-in 135.4-cü maddəsi torpağın daşınmaz əşyanın bir növü olduğunu göstərir və onun alqı-satqısı, mübadiləsi, girov qoyulması, icarəyə verilməsi və s. mülki hüquqi normalarla tənzimlənir.

Torpaq hüquq münasibətlərinin səciyyəvi keyfiyyət xüsusiyyətləri nəzərə alınmaqla bu sahədə münasibətlərin hüquqi tənzimlənməsində xüsusi qanunlar və digər normativ-hüquqi aktlar mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Belə ki, ölkəmizdə torpaq bazarının təşkilinin əsasları, torpaq bazarında iqtisadi və hüquqi münasibətlərin tənzimlənməsi qaydaları «Torpaq bazarı haqqında» Azərbaycan Respublikasının 1999-cu il 7 may tarixli qanunu¹ ilə müəyyənləşdirir.

Həmin qanunun 1-ci maddəsində torpaq bazarının anlayışı verilmişdir. Torpaq bazarı torpaq dövriyyəsi proseslərində torpaq sahələrinin alqı-satqısı, girov qoyulması, bağışlanması, habelə mülkiyyət, istifadə və icarə hüquqlarının digər formalarda dəyişməsi ilə bağlı dövlət orqanları, bələdiyyələr, şəxslər arasında yaranan iqtisadi hüquqi münasibətlərdir.

Torpaq sahələrinin dövriyyəsi Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyi ilə müəyyən olunmuş qaydada torpaq sahələri üzərində mülkiyyət, istifadə və icarə hüquqlarının dəyişməsi, torpaqların bir kateqoriyadan digərinə keçirməsi və kateqoriyalar daxilində transformasiyasıdır.

Torpaq bazarı haqqında qanunvericiliyin məqsədi Azərbaycan Respublikasında torpaq bazarı münasibətlərinin ümumi qaydalarını

¹ Азәрбайжан Республїкасынын ганунлар кїллийаты, БЫ жилд, Бакы, «Дїзєста» няшрийаты, 2001, с.696.

müəyyənləşdirmək və torpaq üzərində mülkiyyət hüquqlarının müdafiəsini təmin etməkdir. Torpaq bazarı haqqında qanunvericiliyin vəzifələri torpaq bazarının təşkilinə, bazarda subyektlərin maraqlarının uzlaşmasına və hüquqların reallaşmasına zəmin yaratmaqdır («Torpaq bazarı haqqında» qanunun 3-cü maddəsi).

Torpaq bazarının hüquqi tənzimlənməsində Azərbaycan Respublikasının Torpaq Məcəlləsi¹, «Torpaq islahatı haqqında» Azərbaycan Respublikasının 1996-cı il 16 iyun tarixli qanunu², «Dövlət torpaq kadastrı, torpaqların monitorinqi və yerquruluşu haqqında» Azərbaycan Respublikasının 1998-ci il 22 dekabr tarixli Qanunu³ və bir sıra digər normativ hüquqi aktlar mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Mülkiyyətçilərin, istifadəçilərin və icarəçilərin torpaqla əlaqədar hüquqlarının müdafiəsini daha da yaxşılaşdırmaq, məhkəmə təcrübəsini təkmilləşdirmək, torpaq qanunvericiliyi və onun tətbiqi barədə məhkəmələrə izahatlar vermək məqsədilə Azərbaycan Respublikası Ali Məhkəməsi Plenumu «Torpaq qanunvericiliyinin məhkəmələr tərəfindən tətbiqi təcrübəsinin bəzi məsələləri haqqında» 2003-cü il 14 fevral tarixli qərar⁴ qəbul etmişdir.

Həmin qərarla göstərilir ki, Azərbaycan Respublikasında torpaq islahatının müvəffəqiyyətlə həyata keçirilməsi nəticəsində yeni torpaq mübahisələri meydana gəlmiş, torpaq münasibətlərinin hüquqi tənzimləmə sistemi formalaşmış, torpaq üzərində fiziki və hüquqi şəxslərin hüquqları genişlənmiş, torpaq münasibətlərinin həllində məhkəmələrin rolu artmışdır. Torpaq mübahisələri öz səlahiyyətləri daxilində müvafiq icra hakimiyyəti orqanları, bələdiyyələr və məhkəmələr tərəfindən həll edilir. Məhkəmələrə izah edilsin ki, torpaq üzərində hüquqları pozulan və yaxud mübahisələndirilən şəxslər (fiziki və hüquqi şəxslər, sahibkarlar) öz mülahizələrinə əsasən müvafiq icra hakimiyyəti orqanlarına, bələdiyyələrə və yaxud həmin orqanlara müraciət etmədən birbaşa məhkəmələrə müraciət edə bilərlər. Lakin inzibati ərazi vahidləri arasında ərazi məsələləri üzrə mübahisələrə

¹ Azərbaycan Respublikasının qanunlar kitabçası, I cild, Bakı, «Dizesta» nəşriyyatı, 2001, s.784.

² Torpaq Məcəlləsi 1999-cu il 25 iyununda qəbul edilmiş və 1999-cu il 8 avqustda qüvvədə olan məcəllədir. Azərbaycan Respublikasının Məcəllələri kitabçası, I cild, Bakı, «Dizesta» nəşriyyatı, 2003, s.779.

³ Azərbaycan Respublikasının qanunlar kitabçası, I cild, Bakı, «Dizesta» nəşriyyatı, 2001, s.655

⁴ «Ганунчулуг» журналы, 2003, №7, с.57-61.

məhkəmələrdə deyil, Azərbaycan Respublikası Milli Məclisində və Naxçıvan MR Ali Məclisində baxılır.

Azərbaycan Respublikası MPM-in 444.0.1-ci maddəsinə müvafiq olaraq torpaq sahəsinə əşya hüquqi, eləcə də həmin sahənin icarəyə verilməsi və ya girov qoyulması haqqında xarici şəxslərin iştirak etdiyi iddialara dair işlər Azərbaycan Respublikası məhkəmələrinin müstəsna səlahiyyətinə aiddir. Azərbaycan Respublikası MPM-in 26-cı maddəsinə müvafiq olaraq hüquqi şəxslər, hüquqi şəxs yaratmadan sahibkarlıq fəaliyyətini həyata keçirən fiziki şəxslər, habelə hüquqi şəxslərlə sahibkarlar arasında əmələ gələn torpaq mübahisələri iqtisad məhkəmələrinin səlahiyyətinə aiddir.

Məhkəmə aidiyyət qaydalarını pozmaqla icraata qəbul etdiyi işi onun icratına xitam vermədən müvafiq məhkəməyə göndərməkdir.

Hüquqi və fiziki şəxslərə torpaq sahəsinin verilməsindən imtina edilməsi barədə icra hakimiyyəti orqanının və bələdiyyənin qərarından məhkəməyə şikayət verilə bilər.

Azərbaycan Respublikasının Torpaq Məcəlləsində müəyyən olunmuş xüsusi məsələlər üzrə səlahiyyətli icra hakimiyyəti orqanlarının dairəsi Azərbaycan Respublikasının 1999-cu il 25 iyun tarixli Qanunu ilə təsdiq edilmiş «Azərbaycan Respublikasının Torpaq Məcəlləsinin icrasının təmin edilməsi barədə» Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2000-ci il 6 mart tarixli və «Azərbaycan Respublikasının 1999-cu il 25 iyun tarixli Qanunu ilə təsdiq edilmiş Azərbaycan Respublikasının Torpaq Məcəlləsinin tətbiq edilməsi haqqında» 1999-cu il 4 avqust tarixli fərmanları ilə müəyyən edilmişdir.

§ 2. Torpaq bazarının obyektləri və subyektləri

Torpaq bazarının obyektləri hər bir torpaq sahəsi deyil, yalnız Azərbaycan Respublikasının torpaq qanunvericiliyi ilə müəyyən olunmuş qaydada qeydiyyatda alınmış torpaq sahələri ola bilər. Bunara xüsusi mülkiyyətdə olan torpaqlar, bələdiyyələrin ehtiyat fondlarının özəlləşdirilə bilən torpaqları, girov haqqında Azərbaycan Respublikası qanunvericiliyi ilə girov (ipoteka) predmeti sayılan

torpaq sahələri, dövlət, bələdiyyə və xüsusi mülkiyyətdə olan torpaqlar üzərində istifadə və icarə hüquqları daxildirlər.

Xüsusi mülkiyyətdə olan torpaqların anlayışı və əsas cəhətləri Azərbaycan Respublikası Torpaq Məcəlləsinin 49-cu maddəsində öz əksini tapmışdır. Məcəllənin həmin maddəsinə əsasən, hüquqi və fiziki şəxslərin torpaq üzərində xüsusi mülkiyyət hüququ torpaqlar üzərində qanunla və müqavilə ilə müəyyən edilən məhdudiyyətlərə və digər şərtlərə riayət etməklə sahiblik, istifadə və sərəncam hüququdur.

Torpaq üzərində hüquqi və fiziki şəxslərin xüsusi mülkiyyət hüququ dövlət və bələdiyyə torpaqlarının özəlləşdirilməsi, alqı-satqısı, vərəsəliyə keçməsi, bağışlanması, dəyişdirilməsi və torpaqlarla digər əqdlərin bağlanması, habelə hüquqi şəxslərin nizamnamə (pay) fonduna verilməsi əsasında yaranır. Keçmiş torpaq mülkiyyətçilərinin (onların varislərinin) torpaq sahələri üzərində hüquqlarının restitusiyasına yol verilmir.

Xarici hüquqi və fiziki şəxslərə torpaq sahələrinin vərəsəlik, bağışlama və ipoteka əqdləri nəticəsində keçən mülkiyyət hüququ bir il müddətində Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyə uyğun özgəninkiləşdirir. Xarici hüquqi və fiziki şəxslər torpaq sahəsi üzərində olan mülkiyyət hüququnu qanunvericiliyə uyğun özgəninkiləşdirmədikdə müvafiq icra hakimiyyəti orqanı və ya bələdiyyə torpaq sahəsini nəzərdə tutulmuş qaydada məcburi satın alır.

Torpaq sahələrinin girov qoyulmasının (ipotekasının) xüsusiyyətləri Azərbaycan Respublikası Torpaq Məcəlləsinin 89-cu maddəsində öz əksini tapmışdır. Məcəllənin həmin maddəsinə əsasən, ipoteka haqqında müqavilə üzrə hüquqi və fiziki şəxslərin mülkiyyətində olan torpaq sahələri girov qoyula bilər.

Yaşayış məntəqələrində ümumi istifadədə olan torpaqların, o cümlədən şəhərsalma qaydalarına uyğun olaraq binalar və tikililər ucaldılmasına yol verilməyən şəhər torpaqlarının, xüsusi mühafizə olunan ərazilərdəki torpaqların, habelə xüsusi istifadə şəraitinə malik zonalardakı sahələrin tərkibindən dövlət və bələdiyyə mülkiyyətində olan torpaqların ipotekasına yol verilmir.

Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyinə uyğun olaraq ipotekasına yol verilməyən torpaqlar istisna olmaqla, dövlət və bələdiyyə mülkiyyətində olan başqa torpaq sahələri və bu sahələr üzərində istifadə və icarə hüquqları girov (ipoteka) predmeti ola bilər.

Kənd təsərrüfatı təyinatlı torpaqların ipotekasına yalnız bilavasitə kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalı ilə əlaqədar olan öhdəliklərin təmin edilməsi məqsədilə yol verilir.

Tikililər, qurğular və ya müəssisələr girov qoyularkən girovsaxlayann həmin obyektlərin normal fəaliyyəti üçün zəruri olan ölçüdə torpaq sahəsinin də girov qoyulmasını (iptekasını) tələb etmək hüququ vardır. Torpaq sahəsinin bir hissəsi girov qoyulduqda, həmin hissənin sərhədləri girov qoyulmazdan əvvəl müəyyən edilməlidir. Əgər girov qoyan icrasını təmin etmək üçün torpağın girova verildiyi öhdəliklərin yerinə yetirilməsini gecikdirərsə, girovsaxlayan girovla yüklü edilmiş torpağı açıq hərracda satmaq hüququna malikdir. Girovsaxlayan öz tələbini yüklü edilmiş torpağın hesabına başqa üsulla təmin edə bilməz. Bu cür razılaşma etibarsızdır.

Girovsaxlayan xarici hüquqi və ya fiziki şəxs olduqda ipoteka müqaviləsində girovla təmin edilmiş öhdəlik icra edilmədikdə, girov qoyulmuş torpaq sahəsinin ən gec bir il ərzində məcburi satıladağı barədə müddəə əlavə etdirilməlidir.

Bələdiyyələr yalnız «Bələdiyyələrin əraziləri və torpaqları haqqında» Azərbaycan Respublikası Qanunun 2-ci maddəsində nəzərdə tutulan qaydada ayrılıb onlara təhvil verilmiş torpaq üzərində mülkiyyət hüququnu həyata keçirə bilər və məhz bu torpaqlar barədə mübahisə edə bilərlər. Bələdiyyələrin ümumi istifadələrində olan torpaqlar «Torpaq islahatı haqqında» Azərbaycan Respublikası Qanununun 7-ci maddəsinin 1-ci bəndinin 3-cü abzasında müəyyən olunmuşdur.

«Torpaq islahatı haqqında» Azərbaycan Respublikası Qanununun 19-cu maddəsinin 2-ci hissəsində müəyyən olunmuş səlahiyyətləri bələdiyyələr 2001-ci ilin yanvar ayının 1-dən etibarən həyata keçirdikləri üçün 2001-ci ilin yanvar ayının 1-dək yerli bələdiyyələrin ehtiyac fondundan yaşayış evi tikmək, həyətyanı

və bağ sahələri üçün verdikləri torpaqlar bələdiyyələr tərəfindən geri tələb oluna bilməz.

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 1997-ci il 19 dekabr tarixli Fərmanı ilə təsdiq edilmiş «Özəlləşdirilən müəssisə və obyektlərin yerləşdiyi torpaq sahələrinin satılması qaydaları haqqında» Əsasnamənin 6-cı bəndinə görə özəlləşdirilən müəssisə və obyektlərin yerləşdiyi torpaq sahələri qanunvericilikdə göstərilən hallar istisna olmaqla satınalma obyektlərinə daxildir. Həmin Əsasnamənin 11-ci bəndinə görə bu torpaq sahələri yalnız torpaq sahələrinin üstündə yerləşən müəssisə və obyektlərin sahiblərinə satıla və ya satınalma hüququ ilə icarəyə verilə bilər.

«Azərbaycan Respublikasında dövlət əmlakının özəlləşdirilməsinin 2-ci Dövlət Proqramı»nın 9-cu bəndinə əsasən özəlləşdirilən dövlət müəssisə və obyektlərinin yerləşdiyi torpaq sahələri qanunvericiliyə uyğun olaraq həmin müəssisə və obyektlərin sahiblərinə satılır. Yeni mülkiyyətçi bu hüquqlardan imtina etdiyi halda həmin torpaq sahəsi digər şəxslərə icarəyə və ya mülkiyyətə verilə bilər. Bu halda imtina yazılı olmalıdır.

«Özəlləşdirilən müəssisə və obyektlərin yerləşdiyi torpaq sahələrinin satılması qaydaları barədə» Əsasnaməyə görə həmin müəssisələrin yerləşdiyi torpaq sahəsi dedikdə, özəlləşdirmə zamanı onların texniki pasportlarında göstərilən hədudlar daxilində istifadələrində olan torpaqlar nəzərdə tutulur. Özəlləşdirmədən sonra texniki pasporta əlavə edilən torpaq sahələri özəlləşdirilən müəssisə və obyektlərin yerləşdiyi torpaq sahəsi hesab edilmir.

Torpaq sahəsinin girov qoyulmasının (ipotekasının) qaydaları Azərbaycan Respublikasının girov haqqında qanunvericiliyi və Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsi ilə tənzimlənir.

«Azərbaycan Respublikası Torpaq bazarı haqqında» qanunun 4-cü maddəsinə əsasən, torpaq bazarının subyektləri Azərbaycan Respublikası, bələdiyyə, Azərbaycan Respublikasının hüquqi şəxsləri və vətəndaşları, habelə Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyi ilə müəyyən edilmiş hallarda və qaydada əcnəbilər, vətəndaşlığı olmayan şəxslər, xarici hüquqi şəxslər, beynəlxalq birliklər, təşkilatlar və xarici dövlətlərdir.

Azərbaycan Respublikası adından torpaq bazarında müvafiq icra hakimiyyəti orqanları səlahiyyətləri daxilində iştirak edirlər. Bələdiyyələr, torpaq bazarında Azərbaycan Respublikasının qanunvericilik aktları ilə bələdiyyələrə verilən səlahiyyətlər daxilində iştirak edirlər. Azərbaycan Respublikasının hüquqi şəxsləri və vətəndaşları torpaq bazarında mükiyyətçi, istifadəçi, icarəçi, girovqoyaq, girovsaxlayan, alıcı, satıcı və digər əqdlərin iştirakçısı ola bilərlər. Əgənbilən, vətəndaşlığı olmayan şəxslər, xarici hüquqi şəxslər, beynəlxalq birliklər, təşkilatlar və xarici dövlətlər torpağın mülkiyyətə alınması istisna olmaqla, torpaq bazarında qanunvericiliklə müəyyənləşdirilən səlahiyyətləri daxilində digər əqdlər bağlaya bilərlər.

§ 3. Torpaqların istifadəsi və mühafizəsinin dövlət tənzimlənməsi, dövlət torpaq kadastrı və torpaqların monitorinqi

Torpaq fondunun istifadəsi və mühafizəsi sahəsində dövlətin vəzifələri Azərbaycan Respublikası Torpaq Məcəlləsinin 38-ci maddəsində öz əksini tapmışdır. Belə ki, torpaq fondunun istifadəsi və mühafizəsi sahəsində dövlət aşağıdakı vəzifələri həyata keçirir:

torpaqlardan səmərəli istifadə edilməsinin təşkili və onların mühafizəsinə dövlət nəzarətinin həyata keçirilməsi;

dövlət torpaq kadastrı, torpaqların monitorinqi və yerquruluşu ilə əlaqədar işlərin və torpaq üzərində hüquqların dövlət qeydiyyatının həyata keçirilməsi, torpaq balansının tərtibi;

Torpaq Məcəlləsində nəzərdə tutulmuş qaydada dövlət ehtiyacları və ictimai ehtiyaclar üçün torpaqların geri alınması və verilməsi, torpaqların əsas məqsədli təyinatının dəyişdirilməsi və digər yer quruluşu məsələlərinin həlli ilə bağlı sənədlərin rəsmiləşdirilməsi, onların müvafiq icra hakimiyyəti orqanlarının təsdiqinə təqdim edilməsi;

müəyyən olunmuş qaydada müvafiq icra hakimiyyəti orqanlarının və bələdiyyələrinin torpaq qanunvericiliyinə uyğun gəlməyən qərarlarının ləğv edilməsi barədə məsələlərin qaldırılması;

torpaq fonduna vurulan zərərin, kənd təsərrüfatı və meşə təsərrüfatı istehsalı itkilərinin, torpaq qanunvericiliyinin pozulmasına görə cərimələrin və maliyyə sanksiyalarının ödənilməsi barədə qanunvericiliklə müəyyən edilmiş qaydada müvafiq məhkəməyə müraciət edilməsi, iddialar qaldırılması;

torpaq sahələrinin yerquruluşu planından və dövlət torpaq kadastrı məlumatlarından çıxarışlar verilməsi;

torpaq qanunvericiliyinin və torpağın mühafizəsi tələblərinin pozulması ilə həyata keçirilən tikinti işlərinin, habelə faydalı qazıntıların hasilatı, aqrokimyəvi, meşə-meliorasiya, geoloji kəşfiyyat və başqa işlərin dayandırılması, aşkar edilən pozuntuların aradan qaldırılmasına qədər göstərilən işlərin qadağan edilməsi təklifi ilə müvafiq icra hakimiyyəti orqanlarına, bələdiyyələrə müraciət edilməsi;

torpaqların münbitliyinin bərpası və yaxşılaşdırılması, onların istifadəsi və mühafizəsi üzrə investisiya proqramlarının ekspertizasının həyata keçirilməsi;

torpaq qanunvericiliyinin pozulmasında təqsiri olan şəxslərin müəyyən edilmiş digər vəzifələrin həyata keçirilməsi.

Ölkəmizin ərazisində dövlət, bələdiyyə və xüsusi mülkiyyətdə olan torpaqların münbitliyinin bərpasının, artırılmasının və mühafizəsinin hüquqi əsasları «Torpaqların münbitliyi haqqında» Azərbaycan Respublikasının 1999-cu il 30 dekabr tarixli qanunu¹ ilə müəyyənləşdirilir. Qanunun 5-ci maddəsində göstərilir ki, torpaq münbitliyinin bərpası, artırılması və mühafizəsi aşağıdakı prinsiplərə əsaslanır:

torpaqların münbitliyinin təmin olunması sahəsində dövlət tənzimlənməsinin və nəzarətinin zəruriliyi;

torpaqların münbitliyinin bərpasının, artırılmasının və mühafizəsinin müvafiq qaydada təsdiq edilmiş standartlar, normalar, qaydalar, rəqlamentlər və digər normativ sənədlər əsasında aparılması;

torpaqların münbitliyinin bərpası, artırılması və mühafizəsi sahəsində vahid elmi-texniki və investisiya siyasətinin həyata keçirilməsi;

¹ Азәрбајжан Республїкасынын ґанунлар кїллийаты, БҜБҜ жылд, Бақы, «Дїэеста» няшрийаты, 2002, с.217.

torpaqların münbitliyinin bərpası, artırılması və mühafizəsi sahəsində həyata keçirilən aqrotexniki, aqrokimyəvi, meliorativ, filosanitar, eroziyaya qarşı mübarizə və digər tədbirlərin ətraf mühitin mühafizəsi ilə əlaqələndirilməsi və uzlaşdırılması.

Torpaqların istifadəsi və mühafizəsinin dövlət tənzimlənməsində yuxarıda qeyd ediləndən əlavə digər qanunlar və normativ hüquqi aktlar da müəyyən əhəmiyyət kəsb edir. bunlara Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 2000-ci il 15 mart tarixli qərarı ilə təsdiq edilmiş «Sənaye, nəqliyyat, rabitə və digər təyinatlı torpaqların istifadəsi Qaydaları»¹, «Örüş, otlaq və biçənək sahələrinin istifadəyə və icarəyə verilməsi, habelə istifadə edilməsi Qaydaları»² və s. aiddir.

Dövlət torpaq kadastrı – torpaq istifadəçiliyinin dövlət qeydiyyatı, torpaqların kəmiyyət və keyfiyyətə uçuotu, bonitirovkası və iqtisadi qiymətləndirilməsi üzrə məlumatların məcmusudur.

Dövlət torpaq kadastrı torpaqların hüquqi statusundan və rejimindən asılı olmayaraq Azərbaycan Respublikasının hüdudları daxilində yerləşən bütün torpaq sahələrində mütləq, müstəqil və vahid sistem üzrə aparılır. Dövlət torpaq kadastrının aparılması geodeziya, topoqrafiya, kartoqrafiya, yerquruluşu, torpaq tədqiqatı, aqrokimya, meliorasiya, geobotaniya və digər axtarış-tədqiqat işlərinin həyata keçirilməsi ilə təmin edilir.

Respublika tabeli şəhərlərdə torpaq kadastrı, digər sahəvi kadastrlar ilə birlikdə şəhər kadastrının tərkib hissəsi olaraq, müvafiq icra hakimiyyəti orqanı tərəfindən aparılır və kadastrı məlumatlarının surəti müvafiq kadastrları aparan dövlət orqanlarına təqdim edilir.

Dövlət torpaq kadastrının aparılması qaydaları müvafiq icra hakimiyyəti orqanı tərəfindən təsdiq edilmiş əsasnamə ilə müəyyən edilir («Dövlət torpaq kadastrı, torpaqların monitorinqi və yerquruluşu haqqında» qanunun 5-ci maddəsi).

Torpaqların monitorinqi – torpaqların münbitlik xassələrini səciyyələndirən ayrı-ayrı göstəricilərdə dəyişikliklərin vaxtında aşkara çıxarılması,

¹ Торпаг ганунлары кцллийаты, Бакы, «Щцгуг ядыбиййаты» няшриййаты, 200, с.137.

² Торпаг ганунлары кцллийаты, Бакы, «Щцгуг ядыбиййаты» няшриййаты, 2000, с.129-139.

qiymətləndirilməsi, mənfi proseslərin qarşısının alınması və nəticələrinin aradan qaldırılması üçün torpaq fondunun vəziyyətinə müntəzəm müşahidə sistemidir.

Torpaqların monitorinqinin forma və növləri «Dövlət torpaq kadastrı, torpaqların monitorinqi və yerquruluşu haqqında» qanunun 13-cü maddəsində öz əksini tapmışdır. Qanuna əsasən, Azərbaycan Respublikasında torpaqların monitorinqi torpaq üzərində müşahidə və tədqiqatların aparılması, məlumatların hazırlanması və ötürülməsi formalarında həyata keçirilir. Torpaqların monitorinqi ətraf mühitin monitorinqinin tərkib hissəsi kimi Azərbaycan Respublikasının vahid torpaq fondunda aparılır və aşağıdakıları nəzərdə tutur:

müntəzəm müşahidələr, aerofotogeodezik və kartoqrafik tədqiqatlar əsasında dövlət, bələdiyyə və xüsusi mülkiyyətdə olan torpaq sahələrinin təyinatının, ölçülərinin, sərhədlərinin, digər kimyəvi göstəricilərinin dəyişməsi;

torpaqlarda baş verən keyfiyyət göstəricilərinin dəyişməsinə nəzarət etmək və qeydə almaq məqsədi ilə torpaq sahələrində müntəzəm torpaq, iqlim, aqrokimyəvi, geobotaniki, geomorfoloji və digər tədqiqatların aparılması.

Torpaqların monitorinqi əsasında torpaqların ekoloji vəziyyəti, istifadəsi və mühafizəsi barədə proqnozlar, proqramlar, xəritə və bülletenlər, digər məlumatlar hazırlanır. Torpaqların monitorinqi respublika, regional və yerli proqramlar əsasında mülkiyyət formasından asılı olmayaraq ixtisaslaşdırılmış layihə-axtarış və elmi-tədqiqat müəssisələri tərəfindən aparılır.

Torpaq münasibətlərinin nizama salınması və torpaqlardan səmərəli istifadə olunması məsələlərinin həlli üzrə müvafiq tədbirlər sistemi yerquruluşu adlanır. Bu tədbirlər sistemi təkcə hüquqi xarakterli tədbirlərdən ibarət olmayıb, eyni zamanda iqtisadi və texniki tədbirləri də əhatə edir. Azərbaycan Respublikası Meşə Məcəlləsinin 43-cü maddəsinə əsasən, yerquruluşu torpaqların elmi-praktiki cəhətdən əsaslandırılmış səmərəli istifadəsinin təşkilinə, torpaq münasibətlərinin tənzimlənməsinə, torpaq resurslarının uçotuna və qiymətləndirilməsinə, əlverişli ekoloji mühitin qorunub saxlanılmasına və sabitliyinin təmin edilməsinə, eləcə də torpaqların mühafizəsinə yönəldilir.

Yerquruluşu tədbirləri aşağıdakı işləri nəzərdə tutur:

mülkiyyət və təsərrüfatçılıq formasından asılı olmayaraq torpaqların səmərəli istifadəsinin və mühafizəsinin planlaşdırılmasının təşkili;

ərazilərin şəhərsalma, ekoloji, iqtisadi və digər xüsusiyyətlərini nəzərə almaqla torpaqların münbitliyinin artırılması, onların mühafizəsi üzrə respublika və regional proqramlarının və proqnozlarının, habelə yerquruluşu sxemlərinin hazırlanması;

torpaqların istifadəsində mövcud uyğunsuzluqların və çatışmazlıqların aradan qaldırılması məqsədilə torpaq sahələrinin dəqiqləşdirilməsi və qaydaya salınması layihələrinin tərtib edilməsi, yerində (naturada) ayrılması, torpağa mülkiyyət, torpaqdan istifadə və icarə hüququnu təsdiq edən sənədlərin rəsmiləşdirilməsi;

torpaqların istifadəsi və mühafizəsi ilə əlaqədar və digər yerquruluşu sənədlərinin rəsmiləşdirilməsi;

xüsusi təbiəti mühafizə, istirahət və qoruq rejimləri olan ərazilərin ayrılmasının və sərhədlərinin müəyyən edilməsinin əsaslandırılması;

şəhər, qəsəbə və kənd yaşayış məntəqələri hədudlarının müəyyən edilməsi və dəyişdirilməsinə dair sənədlərin rəsmiləşdirilməsi;

xüsusi təyinatlı geodeziya, topoqrafiya və kartoqrafiya işlərinin, torpaq, geobotaniya, digər tədqiqatların və axtarışların aparılması;

torpaqların inventarlaşdırılmasının aparılması, istifadəsiz, habelə səmərəli və ya məqsədli təyinatına görə istifadə olunmayan torpaq sahələrinin müntəzəm olaraq aşkar edilməsi;

torpaqların qiymətləndirilməsi üzrə müvafiq iqtisadi və texniki tədbirlərin aparılması;

təbii və antropogen proseslər nəticəsində korlanmış torpaqların rekultivasiyasına dair işçi layihə-smeta sənədlərinin hazırlanması;

torpaq münasibətlərinin nizama salınması və torpaqların səmərəli istifadəsi və mühafizə üzrə digər tədbirlər.

§ 4. Torpaq bazarının təşkilinin ümumi qaydaları və xüsusiyyətləri

Torpaq sahələri daşınmaz əmlak kimi qanunvericiliyin tənzimlədiyi hüquq münasibətləri sisteminə daxil olsa da, bu sahədə mülki münasibətlərin əmələ gəlməsi, dəyişməsi və xitam olunması bir sıra xüsusiyyətlərə malikdir. Odur ki, torpaq

bazarının təşkili və hüquqi tənzimlənməsində ümumi mülki hüquq normaları ilə yanaşı, xüsusi (sahəvi) qanunvericilik aktları da mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Belə ki, «Torpaq bazarı haqqında» qanunun 8-ci maddəsinə əsasən, Azərbaycan Respublikasında torpaq üzərində mülkiyyət, istifadə və icarə hüquqları mülkiyyətçilərin və ya onların vəkil etdiyi orqanların qərarı (şəxslərin razılığı) ilə bilavasitə, torpaq zərracları və müsabiqələri vasitəsi ilə alınıb-satıla bilər.

Torpaq bazarı münasibətləri ilə əlaqədar əqdlər torpaq mülkiyyətçilərinin və istifadəçilərinin son əqd bağlananadək qəbul etdikləri öhdəliklər nəzərə alınmaqla bağlanır.

Torpaqların və onların üzərində istifadə və icarə hüquqlarının alqı-satqısı torpaqların məqsədli təyinatını və hüquqi rejimini, ərazinin şəhərsalma sənədləri əsasında inkişaf perspektivlərini nəzərə almaqla həyata keçirilir. Şəhərsalma, ekoloji və sosial tələblər baxımından sökülməsi və ya yaşayış məntəqəsi hədudlarından kənara çıxarılması planlaşdırılan dövlət mülkiyyətindəki obyektlərin altında olan torpaqların satışına idazə verilmir. Belə obyektlərin siyahısı müvafiq icra hakimiyyəti orqanı tərəfindən müəyyən edilir.

Torpaq bazarında bağlanan əqdlər də mülki qanunvericiliklə müəyyən olunmuş qaydada rəsmiləşdirilir. Torpaq bazarının sistemli qaydada təşkil edilməsi, torpaq əqdlərinin və torpaq üzərində mülkiyyət, istifadə və icarə hüquqlarının dövlət qeydiyyatının məcburiliyi, torpaq bazarı haqqında məlumatların əldə edilməsində bazar subyektlərinin hüquq bərabərliyinin təmin olunması, torpaq bazarında bağlanmış əqdlərə görə rüsumların ödəniş qaydalarının tətbiqi, inzibati-ərazi vahidi daxilində xüsusi mülkiyyətçilərin torpaq inhisarçısına çevrilməsinə yol verilməməsi torpaq bazarının təşkili sahəsində dövlət siyasətinin əsas prinsipləridir.

Qanunvericilikdə torpaq bazarında əqdlərin müxtəlif formaları fərqləndirilir. Bunlar aşağıdakılardan ibarətdir: torpaq sahələrinin alqı-satqısı; torpaq sahələrinin nizamnamə (pay) fonduna verilməsi; torpaq sahələrinin girovu (ipotekası); torpaq sahələrinin dəyişdirilməsi; torpaq sahələrinin bağışlanması; torpaq sahələrinin vərəsilik qaydasında başqasına keçməsi; torpaq sahəsi üzərində istifadə və icarə

hüquqlarının başqasına keçməsi; torpaq sahələrinin rentası və qanunla nəzərdə tutulmuş digər əqdlər.

Bələdiyyə torpaqlarının alqı-satqısının və digər əqdlərin xüsusiyyətləri Azərbaycan Respublikası «Bələdiyyələrin statusu haqqında» 1999-cu il 2 iyun tarixli qanun¹, «Bələdiyyə mülkiyyətinə əmlakın verilməsi haqqında» 1999-cu il 7 dekabr tarixli qanun², «Bələdiyyə əraziləri və torpaqları haqqında» qanun³, «Bələdiyyə torpaqlarının idarə edilməsi haqqında» 2001-ci il 29 iyun tarixli qanun⁴, «Torpaq islahatı haqqında» 1996-cı il 16 iyul tarixli qanun⁵, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2001-ci il 11 iyun tarixli fərmanı ilə təsdiq edilmiş «Dövlət əmlakının bələdiyyələrə verilməsi qaydası və müddətləri haqqında Əsasnamə»⁶, Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin «Dövlət və bələdiyyə mülkiyyətində olan torpaqların icarəsi haqqında aşağı həddinin müəyyən edilməsi barədə» 2000-ci il 23 dekabr tarixli qərarı⁷ və bir sıra digər normativ hüquqi aktlarda öz əksini tapmışdır.

Bələdiyyə mülkiyyətində olan torpaqların hər hansı hüquqla hüquqi və fiziki şəxslərlə verilməsi bələdiyyələrin qərarı və tərəflər arasında bağlanmış müqavilə əsasında həyata keçirilir. Müqavilədə tərəflərin hüquqları və vəzifələri, torpaq sahəsinin hüquqi statusu, öhdəliklər, servitutlar və digər məhdudiyyətlər, müqaviləyə xitam verilməsinin əsasları və torpaqların istifadə və mühafizəsi üzrə başqa şərtlər nəzərdə tutulur. Bələdiyyələrin ehtiyat fondunun kənd təsərrüfatı təyinatlı torpaqları yalnız məqsədli təyinatı üzrə qanunvericilikdə nəzərdə tutulmuş qaydalara əməl edilməklə istifadəyə və icarəyə verilir.

Elektrik, rabitə, neft-qaz və nəqliyyat xətləri və sənaye müəssisələrinin sanitariya-mühafizə zonaları altındakı bələdiyyə torpaqlarının çoxmərtəbəli, çoxmənzilli, fərdi yaşayış və bağ evlərinin, qarayların tikintisi və sahibkarlıq

¹ Azərbaycan Respublikası qanunları toplusu, BİBİ jild, Bakı, «Dizesta» nəşriyyatı, 2001, s.864.

² Azərbaycan Respublikası qanunları toplusu, BİBİ jild, Bakı, «Dizesta» nəşriyyatı, 2002, s.119.

³ Azərbaycan Respublikası qanunları toplusu, BİBİ jild, Bakı, «Dizesta» nəşriyyatı, 2002, s.121.

⁴ Azərbaycan Respublikası qanunları toplusu, BİBİ jild, Bakı, «Dizesta» nəşriyyatı, 2002, s.627.

⁵ Azərbaycan Respublikası qanunları toplusu, Bİ jild, Bakı, «Dizesta» nəşriyyatı, 2001, s.784.

⁶ Бялядийяларин тяшкили, щцгуги вязиййят вя фяалийят (сянядляр топлусу), Бақы, «Щцгуг ядыбийяты» няшрийяты, 2003, с.265.

⁷ Бялядийяларин тяшкили, щцгуги вязиййят вя фяалийят (сянядляр топлусу), Бақы, «Щцгуг ядыбийяты» няшрийяты, 2003, с.278.

fəaliyyəti məqsədilə zəruri tikintilərin inşası üçün, habelə çoxmənzilli yaşayış evlərinə aid torpaq sahələrinin kanar məqsədlər üçün xüsusi mülkiyyətə, istifadəyə və icarəyə verilməsinə yol verilmir.

Torpaq sahələrinin mülkiyyətə, istifadəyə və icarəyə verilməsi bələdiyyələrin qərarı ilə sahənin xüsusiyyətinə və torpağın ayrılma məqsədinə, mövcud texniki nomraları, habelə yerquruluşu və şəhərsalma sənədlərinə uyğun olaraq müvafiq icra hakimiyyəti orqanlarının razılığı alındıqdan sonra torpaqayırma qaydasında həyata keçirilir. Torpaqayırma sənədlərinin hazırlanması və razılaşdırılması qaydaları Azərbaycan Respublikası Milli Məcləsi tərəfindən təsdiq edilən əsasnamə ilə tənzimlənir.

Torpaq sahəsi əldə etmək istəyən hüquqi və fiziki şəxslər bələdiyyələrə ərizə ilə müraciət edirlər. Ərazidə torpağın ölçüsü, yeri və məsədli təyinatı göstərilməlidir.

Bələdiyyələr on gün müddətində ərizəyə baxıl və Azərbaycan Respublikasının torpaq qanunvericiliyi ilə müəyyən edilmiş qaydada (torpaqayırma sənədləri hazır olduqdan sonra) torpaq sahəsinin verilməsi barədə qərar qəbul edirlər. Həmin qərar torpaq sahəsinin naturada (yerdə) ayrılması və torpaq üzərində hüquqlara dair sənədlərin verilməsi üçün əsasdır («Bələdiyyə torpaqlarının idarə edilməsi haqqında» qanunun 6-cı maddəsi).

Xüsusi mülkiyyətdə olan torpaqların alqı-satqısı müvafiq müqavilə əsasında həyata keçirilir. Bu müqavilələrin notarial qaydada təsdiq edilməsi zəruridir. Qeyd edilən alqı-satqı müqaviləsi bağlanılarkən mülki və torpaq qanunvericiliyinin imperativ normalarına əməl olunmalıdır. Xüsusi mülkiyyətdə olan torpaq sahəsi hüquqi şəxslərin nizamnamə (pay) fonduna mülkiyyət və istifadə hüquqi formasında verilə bilər. Dövlət və bələdiyyə mülkiyyətində olan torpaq sahələrinin nizamnamə (pay) fonduna verilməsi və istifadəsinin xüsusiyyətləri Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2003-cü il 23 oktyabr tarixli Fərmanı ilə təsdiq edilmiş «Dövlət mülkiyyətində olan torpaq sahələrinin hüquqi şəxslərin nizamnamə (pay) fonduna verilməsi və istifadə Qaydaları» ilə tənzimlənir¹.

¹ Азәрбајжан Республікасынын ганунверижилик топлусу, 2003, №10, маддя 576.

Həmin qanunlarda göstərilir ki, torpaq istifadəçiləri daimi istifadəsindəki dövlət mülkiyyətində olan torpaq sahələrini hüquqi şəxslərin nizamnamə fonduna (pay) şəklində qoya bilərlər. Bu halda aşağıdakı prinsiplərə riayət edilir:

dövlət fondu torpaqlarının istifadəçisi torpaq sahələrini hüquqi şəxslərin nizamnamə (pay) fonduna verməkdə sərbəstdirlər;

dövlət fondu torpaqlarının sahələrini hüquqi şəxslərin nizamnamə (pay) fonduna verməsi məqsədli və müddətlidir, habelə müqavilə formasında təsdiq olunur;

dövlət mülkiyyətində olan torpaq sahəsi hüquqi şəxslərin nizamnamə (pay) fonduna yalnız istifadə hüququ əsasında verilir;

hüquqi şəxslərin nizamnamə (pay) fonduna verilmiş torpaqların təyinatı üzrə istifadə edilmədikdə Azərbaycan Respublikasının Torpaq Məcəlləsi ilə müəyyən edilmiş qaydada geri alınır;

hüquqi şəxslərin nizamnamə (pay) fonduna verilmiş torpaq sahələrinin vergisi müvafiq qanunvericiliyə uyğun olaraq tutulur;

hüquqi şəxslərin nizamnamə (pay) fonduna verilmiş torpaq sahəsinin qiyməti nizamnamə fondunda iştirakçının payını müəyyən edir. Bu halda dövlət fondu torpaqlarının normativ qiymətindən meyar kimi istifadə edilir.

Torpaq bazarı əqdlərinin diqqət tələb edən formalarından biri də torpaq sahəsinin girovudur (ipotekasıdır). «Torpaq bazarı haqqında» qanunun 12-ci maddəsinə əsasən, girovsaxlayan, girovqoyanın bu öhdəliyini yerinə yetirmədiyi halda, girov qoyulmuş torpaq sahəsini bilavasitə, hərrac və ya müsabiqə ilə sata, bağışlaya, dəyişdirə və torpaq bazarında digər əqdlər bağlaya bilər.

§ 5. Torpaq bazarında qiymətin formalaşmasının əsasları

Torpaq bazarında qiymətin formalaşmasının hüquqi əsasları «Torpaq bazarı haqqında» qanunla müəyyənləşdirilir. Həmin qanunun 16-cı maddəsinə əsasən, torpaq bazarında qiymətlər əqdlərin növlərindən, satışın formalarından, satış

obyektinin təyinatından, hüquqi statusundan, rejimindən, torpaqların normativ qiymətindən, habelə tələb və təklifdən asıl olaraq formalaşır.

Xüsusi mülkiyyətdə olan torpaq sahələri bilavasitə satıldıqda qiymətlər tərəflərin razılığı ilə bazar məzənnəsi nəzərə almaqla müəyyənləşdirilir.

Bələdiyyə mülkiyyətində olan torpaq sahələri bilavasitə satıldıqda qiymətlər normativ qiymətdən az olmamaq şətilə bazar məzənnəsi nəzərə almaqla bələdiyyələr tərəfindən müəyyən edilir. Bələdiyyələrin kənd təsərrüfatına az yararlı və yararsız torpaqları kənd təsərrüfatı məqsədləri üçün satıldıqda torpaq qanunvericiliyindəki güzəştlər nəzərə alınır. Bələdiyyə və xüsusi mülkiyyətdə olan torpaq sahələrinin hərrac və müsabiqə vasitəsilə satışında ilkin qiymət (müsabiqədə isə qiymət), bazar məzənnəsini nəzərə almaqla, mülkiyyətçi ilə satışın təşkilatçıları arasında razılaşma əsasında torpağın normativ qiymətindən az olmamaq şərti ilə müəyyən edilir.

Torpaq sahələri dövlət və ictimai ehtiyacları ödəmək məqsədi idə mülkiyyətçilərindən əvəzi ödənilməklə alındıqda onların qiyməti, müstəqil qiymətləndiricilərin (ekspertlərin) rəyi nəzərə alınmaqla, tərəflərin razılığı əsasında müəyyənləşdirilir. Tərəflərin arasında mübahisə məhkəmə qaydasında həll olunur.

Torpaq üzərində istifadə və icarə hüquqlarının qiyməti bazar məzənnələri nəzərə alınmaqla, bilavasitə satış zamanı qarşılıqlı razılaşma əsasında, hərrac (və ya müsabiqə) vasitəsi ilə satıldıqda isə ilkin qiyməti (qiyməti) kimi mülkiyyətçilərlə satışın təşkilatçıları arasında razılaşma əsasında müəyyən edilir.

Torpaq sahələri üzərində istifadə və icarə hüquqları (xüsusi mülkiyyətdə olan torpaqlar istisna olmaqla) bağışlandıqda, dəyişdirildikdə və vərəsəliyə verildikdə onlar müvafiq icra hakimiyyəti orqanı və ya bələdiyyələr tərəfindən müəyyən edilən qaydada normativ qiymətindən az olmamaq şərti ilə qiymətləndirilir.

Nizamnamə (pay) fonduna verilən torpaq sahəsinin və ya bu sahə üzərindəki hüquqların dəyəri iştirakçılar arasında bağlanmış müqavilə ilə bazar məzənnəsinə uyğun müəyyən olunur.

Torpaq bazarında məzənnələri tənzimləmək və ehtiyat fonduna əlavə torpaq sahələri cəlb etmək məqsədi ilə bələdiyyələr torpaq hərraclarında və müsabiqələrində torpaq sahələri ala bilərlər.

Torpaq bazarında qiymətlərin tənzimlənməsində Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 1998-ci il 23 iyul tarixli qərarı¹ ilə təsdiq edilmiş «Azərbaycan Respublikasında torpaqların normativ qiymətinin müəyyən edilməsi barədə Əsasnamə», «Kadastr qiymət rayonları və yarımrayonları üzrə torpaqların normativ qiyməti» və elə həmin qərarla təsdiq edilmiş «Kadastr qiymət rayonlarına və yarımrayonlarına daxil olan inzibati rayonların torpaqlarının normativ qiymətinin hesablanması üçün tətbiq edilən təshih əmsalları» mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Azərbaycan Respublikası Ali Məhkəməsi Plenumunun «Torpaq qanunvericiliyinin məhkəmələr tərəfindən tətbiqi təcrübəsinin bəzi məsələləri haqqında» 2003-cü il 14 fevral tarixli qərarına əsasın, satın alınan torpaqların qiymətləri müstəqil qiymətləndiricilərin (ekspertlərin) rəyi nəzərə alınmaqla, tərəflərin razılığı ilə müəyyən edilir. Həmin məsələyə baxan məhkəmə torpağın təyinatından, yerləşdiyi ərazidən, bazar məzənnəsindən asılı olaraq qiymət təyin etməlidir. Torpağın satınalma qiyməti müəyyənləşdirilərkən bu qiymətə torpaq sahəsinin və orada olan daşınmaz əmlakın bazar qiyməti, torpaq sahəsinin alınması nəticəsində mülkiyyətçiyə dəyən zərər, o cümlədən, onun üçüncü şəxslər qarşısında daşdığı öhdəliklərə vaxtından əvvəl xitam verildiyi üçün məruz qaldığı zərər də daxil olur.

§ 6. Torpaq qanunvericiliyinin pozulmasına görə məsuliyyət

Torpaq qanunvericiliyinin pozulmasına görə təqsirli şəxslər pozuntunun xarakterindən və ağırlıq dərəcəsindən asılı olaraq Azərbaycan Respublikası qanunvericiliyində müəyyən olunmuş qaydada intizam, mülki-hüquqi, inzibati və cinayət məsuliyyəti daşıyırlar.

Azərbaycan Respublikası Torpaq Məcəlləsinin 110-cu maddəsində göstərilən hərəkətlərin törədilməsində təqsiri olan şəxslər torpaq qanunvericiliyi pozmuş hesab olunurlar. Bunlar aşağıdakılardır:

¹ Торпаг ганунлары кцлиййаты. Багы, «Щцгуг ядыбиййаты» нящриййаты, 2000, с.103-117.

- torpaq istifadəçiləri və icarəçiləri tərəfindən özgənin mülkiyyətində olan torpağın alınıb-satılması, bağışlanması, torpaq sahələrinin özbaşına dəyişdirilməsi barədə əqdlərin bağlanması;

- torpaq mülkiyyətçilərinin Torpaq Məcəlləsində nəzərdə tutulmuş qaydaları pozmaqla əqdlərin bağlanması (Torpaq Məcəlləsinin 109-cu maddəsi);

- torpaq sahələrinin özbaşına tutulması;

- torpaq sahələrində qanunsuz tikinti aparılması;

- torpaqların kateqoriyalarının qanunvericiliyə riayət edilmədən dəyişdirilməsi;

- torpaqların zibilləndirilməsi, istehsalat və məişət tullantıları ilə, kimyəvi və radioaktiv maddələrlə, habelə çirkab suları ilə çirkləndirilməsi, bakterial-parazitik və zərərli karantin orqanizmlərlə yoluxdurulması;

- torpaqları yaxşılaşdırmaq və onları külək, su eroziyasından və torpaqların münbitliyini pisləşdirən digər proseslərdən mühafizə etmək üçün məcburi tədbirlərin görülməməsi;

- torpaqların (o cümlədən meşə torpaqlarının) münbit qatının korlanması;

- torpağın vəziyyətinə zərərli təsir göstərən obyektlərin layihələşdirilməsi, tikilməsi və istismara verilməsi;

- müvəqqəti istifadəyə və icarəyə verilən torpaqların vaxtında qaytarılmaması və ya onları təyinatı üzrə istifadə etmək üçün yararlı hala salmaq barədəki öhdəliklərin yerinə yetirilməməsi, Xəzər dənizinin (gölünün) Azərbaycan Respublikasına mənsub olan bölməsinin sahilboyu 80-130 metrlik zolağının altında olan torpaq sahələrinin hasara alınması yolu ilə və ya digər üsullarla bağlanması və dənizin sahilinə gediş-gəlişin məhdudlaşdırılması;

- mülkiyyətdə və istifadədə olan torpaqların hüdudlarının, mərz nişanlarının məhv edilməsi;

- torpaqların dövlət uçotundan, qeydiyyatından gizlədilməsi, kəmiyyət və keyfiyyətinə dair məlumatların təhrif edilməsi;

- torpaq sahələrində meteoroloji şəbəkələrin və ölçü vasitələrinin, geodeziya-istinad məntəqələrinin və yerüstü nişanların, habelə meliorasiya və irriqasiya sistemlərinin sıradan çıxarılması.

Müsbət hal kimi qeyd etmək lazımdır ki, Respublikamızın inzibati və cinayət qanunvericiliyinin torpaq hüquq münasibətlərinin pozulmasına görə məsuliyyət müəyyən edən normalarında «sərtləşmə» ənənəsi davam edir. Belə ki, bu sahədə mövcud normaların sanksiyasında məsuliyyət ciddiləşir, eləcə də yeni normalar müəyyənləşdirilir.

Azərbaycan Respublikasının İnzibati Xətalər Məcəlləsinin 86-cı maddəsi torpaqların (meşə fondu torpaqlarının) zibillənməsinə və korlanmasına, həmin Məcəllənin 87-ci maddəsi torpaqlardan təsərrüfatsızcasına istifadə edilməsinə, Məcəllənin 88-ci maddəsi torpaqların dövlət uçotundan, qeydiyyatdan gizlədilməsi və keyfiyyətinə dair məlumatların təhrif edilməsinə görə inzibati məsuliyyət müəyyən edir. Son illərdə İnzibati Xətalər Məcəlləsinə müvəqqəti tutulan torpaqların vaxtında qaytarılmaması və ya onların müvafiq istifadə üçün yararlı hala salınmaması, icarəyə verilmiş torpaqların məqsədli təyinatı dəyişdirmədən başqa məqsədlər üçün istifadə edilməsinə (88-1-ci maddə)¹, Xəzər dənizinin (gölünün) Azərbaycan Respublikasına mənsub olan bölməsinin sahib boyu 80-130 metrlik zolağının altında olan torpaq sahələrinin bağlanması və dəniz sahilinə gediş-gəlişin məhdudlaşdırılmasına (88-2-ci maddə)², torpaq sahələrinin tikinti üçün ayrılması qaydalarının pozulmasına (88-3-cü maddə)³ görə məsuliyyət müəyyən edən yeni normalar daxil edilmişdir.

Bunlardan əlavə, İnzibati Xətalər Məcəlləsinin 89-cu maddəsi mülkiyyətdə və ya istifadədə (icarədə) olan torpaqların həddlərinin, mərz nişanlarının məhv edilməsinə, həmin Məcəllənin 90-cu maddəsi torpaq sahələrinin meteoroloji şəbəkələrinin, ölçü vasitələrinin və digər vasitələrin sıradan çıxarılması və torpaqların kateqoriyalarının dəyişdirilməsinə görə məsuliyyət müəyyən edir.

Azərbaycan Respublikası Cinayət Məcəlləsinin 188-ci maddəsi torpaq üzərində mülkiyyət hüququnu pozmağa, həmin Məcəllənin 191-ci maddəsi torpaqla

¹ Мязяллыя 2003-жц ил 5 декабр тарихли ганунла ялавя едилмишдир. «Азәрбайжан» гязети, 2003-жц ил 25 декабр, № 297.

² Бу маддя Инзибати Хяталар Мязяллыясиня Азәрбайжан Республикасынын 2002-жи ил 3 декабр тарихли Гануну иля ялавя едилмишдир. Азәрбайжан Республикасынын ганунверижилик топлусу, 2003, №1, маддя 13.

³ Бу маддя Мязяллыя 2004-жц ил 26 октябр тарихли Ганунла ялавя едилмишдир. «Азәрбайжан» гязети, 2004-жц ил 10 ноябр, № 262.

əlaqədar qanunsuz əqdlərin qeydiyyatına və 254-cü maddəsi torpaqları korlamaya görə cinayət məsuliyyəti müəyyən edir.

«Azərbaycan Respublikasının bəzi qanunlarına əlavələr və dəyişikliklər edilməsi haqqında» 2004-cü il 4 may tarixli qanunla¹ Cinayət Məcəlləsinə dövlətin müstəsna mülkiyyətində olan və özgəninkiləşdirilməsi qadağan edilən torpaq sahələrinə dair qanunsuz qərar qəbul etməyə görə məsuliyyət müəyyən edən 314-1-ci maddə, 2004-cü il 26 oktyabr tarixli qanunla² Cinayət Məcəlləsinə müvafiq icazə almadan mühafizə zonalarında tikinti və ya quraşdırma işləri aparmağa görə məsuliyyət müəyyən edən 222-2-ci maddə və müəyyən olunmuş qaydaları pozmaqla mühafizə zonalarında torpaq sahələri ayırma, tikinti və ya quraşdırma işlərinin aparılmasına icazə verməyə görə məsuliyyət müəyyən edən 314-2-ci maddə əlavə edilmişdir.

XVII fəsil. Aqrar sahədə sahibkarlıq və regionların inkişafına dövlət köməyi

§ 1. Aqrar sahədə sahibkarlıq və regionların inkişafının hüquqi əsasları

Aqrar sahə ölkəmizin vahid iqtisadiyyatının əhəmiyyətli bir hissəsini təşkil etdiyindən bütövlükdə bazar iqtisadiyyatına keçidin və sahibkarlıq münasibətlərinin inkişafının ümumi prinsipləri və qaydaları bu sahəyə də aiddir. Lakin aqrar sahənin özünəməxsus xüsusiyyətləri bu sahədə münasibətlərin hüquqi tənzimlənməsinin səciyyəvi əlamətləri ilə fərqlənir.

Ölkəmiz müstəqillik əldə etdikdən sonra, qabaqcıl dünya ölkələrinin təcrübəsindən istifadə olunaraq aqrar sahədə sahibkarlıq və regionların inkişafına dövlət köməyinin hüquqi əsaslarının yaradılması istiqamətində ardıcıl, sistemli, inamlı addımlar atılmış, Azərbaycan Respublikası bu sahədə keçmiş SSRİ məkanında formalaşmış müstəqil dövlətləri xeyli qabaqlamışdır.

¹ Azərbaycan Respublikasının qanunvericilik toplusu, 2004, №5, maddə 321.

² «Azərbaycan» qəzeti, 2004-cü il 10 noyabr, № 262.

Bu sahədə ilk addamlardan biri kimi 1992-ci il 8 apreldə qəbul olunmuş «Kəndli (fermer) təsərrüfatı haqqında» Azərbaycan Respublikası qanunu¹ göstərilə bilər. Qüvvədə olduğu on il müddətində həmin qanun aqrar sahədə sahibkarlıq münasibətlərinin inkişafında əhəmiyyətli rol oynamış, kəndli (fermer) təsərrüfatlarının təşkili və fəaliyyəti ilə əlaqədar münasibətləri tənzimləmiş, təsərrüfatçılığın digər formaları ilə yanaşı, onların bərabər inkişafı üçün şərait yaratmışdır.

Aqrar sahədə sahibkarlığın və regionların inkişafında «Aqrar islahatın əsasları haqqında» Azərbaycan Respublikasının 1995-ci il 18 fevral tarixli qanunu² mühüm bir mərhələnin əsası oldu. Belə ki, həmin qanun ölkəmizin aqrar-sənaye kompleksinin (aqrar bölmənin) islahatının əsas istiqamətlərini və onların hüquqi təminatını müəyyən edir ki, eyni zamanda onun müddəaları aqrar islahatlar sahəsində digər normativ aktlar üçün hüquqi əsas rol oynayır.

Qanunda aqrar islahatın məqsəd və vəzifələri, əsas istiqamətləri və prinsipləri, aqrar bölmədə yeni mülkiyyət münasibətlərinin formalaşdırılması və s. əksini tapmışdır. Qanuna əsasən, islahatın məqsədi aqrar bölməni böhrandan çıxarmaq, iqtisadiyyatı sabitləşdirmək, əhalinin sosial-iqtisadi vəziyyətini yaxşılaşdırmaqdır.

İslahatın vəzifələri torpaq və əmlak üzərində yeni mülkiyyət münasibətlərinin formalaşdırılmasından, bazar iqtisadiyyatına uyğun istehsal və infrastruktur sahələrində müxtəlif növlü təsərrüfatların yaradılması və inkişafı ilə istehsal münasibətlərinin dəyişdirilməsindən və təkmilləşdirilməsindən ibarətdir.

Aqrar islahatın əsas istiqamətləri aşağıdakılardır: aqrar bölmədə yeni mülkiyyət münasibətlərinin formalaşdırılması; torpaq, meliorasiya və su təsərrüfatının islahatı; müxtəlif növlü təsərrüfatların yaradılması; aqrar bölmənin dövlət təminatı.

Aqrar islahatın əsas prinsipləri aşağıdakılardır: dövlətin iqtisadi siyasəti ilə aqrar islahatın uzlaşması; islahatın aparılmasında sosial ədalətin və könüllüyün təmin edilməsi; əmtəə istehsalçılarına təsərrüfat fəaliyyətinin təşkilində öz məhsullarına sərəncam verməkdə tam sərbəstliyin təmin edilməsi; respublikanın

¹ Щямин Ганун Азярбайжан Республикасынын 2002-жи ил 23 апрел тарихли Ганунуна ясасян гцввядян дцшмцшдцр. Азярбайжан Республикасынын ганунлар кцллиййаты, ЫI жилд, Баку, «Диэста», 2001, с.321.

² Азярбайжан Республикасынын ганунлар кцллиййаты, ЫI жилд, Баку, «Диэста», 2001, с.529.

kənd təsərrüfatı xüsusiyyətlərinin nəzərə alınması; ətraf mühiti mühafizə tələblərinə əməl edilməsi; kəndin sosial inkişafı və əhalinin sosial müdafiəsi.

«Sovxoz və kolxozların islahatı haqqında» Azərbaycan Respublikasının 1995-ci il 18 fevral tarixi qanunu¹ sovxozların, kolxozların, təsərrüfatlararası və digər kənd təsərrüfatı istehsalı müəssisələrinin istifadəsindəki (balansındakı) torpaqdan və əmlakdan pay almaq hüququ olan şəxslər tərəfindən təsərrüfatın (müəssisənin) hər hansı təşkilati-hüquqi formasının könüllü seçilməsinə və yaradılmasına təminat verir.

Qeyd edilənlərdən əlavə, aqrar sahədə sahibkarlıq və regionların inkişafının hüquqi əsasını təşkil edən normativ-hüquqi aktlar içərisində «Torpaq islahatı haqqında» Azərbaycan Respublikasının 1996-cı il 16 iyul tarixli qanunu, «Sovxozların, kolxozların və kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalı ilə məşğul olan digər hüquqi və fiziki şəxslərin (əməl müəssisələrindən başqa) vergi borclarının silinməsi haqqında» Azərbaycan Respublikasının 1999-cu il 26 mart tarixli qanunu², «Kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalçılarına müddətli vergi güzəştləri haqqında» Azərbaycan Respublikasının 2001-ci il 27 noyabr tarixli qanunu³, Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin «Aqrar sahədə islahatların sürətləndirilməsinə dair bəzi tədbirlər haqqında»⁴, «Azərbaycan Respublikasında aqrar bölmənin idarəetmə sisteminin təkmilləşdirilməsi tədbirləri haqqında»⁵, «Kənd təsərrüfatında özəl təsərrüfatların formalaşmasına yardım üzrə Dövlət Komissiyası haqqında»⁶ fərmanları, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2004-cü il 11 fevral tarixli Fərmanı ilə təsdiq edilmiş «Azərbaycan Respublikası regionların sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı (2004-2008-ci illər)»⁷, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin «Aqrar bölmədə idarəetmənin təkmilləşdirilməsi tədbirləri haqqında»

¹ Азербайжан Республикасынын ганунлар кцллийаты, ЫI жилд, Бақы, «Диэста», 2001, с.533.

² Азербайжан Республикасынын ганунлар кцллийаты, ЫIЫI жилд, Бақы, «Диэста», 2001, с.694.

³ Бу Ганунун гцввядя олма мцддяти 2003-жц ил ноябр тарихли Ганунла 5 ил мцддятиня узадылмышдыр. Азербайжан Республикасынын ганунлар кцллийаты, ЫIЫI жилд, Бақы, «Диэста», 2002, с.715.

⁴ Азербайжан Республикасынын ганунверижилик топлусу, 1993, №3, маддя 170.

⁵ Азербайжан Республикасынын ганунверижилик топлусу, 2000, №2, маддя 87.

⁶ Азербайжан Республикасынын ганунверижилик топлусу, 2000, №2, маддя 90, 2001, №2, маддя 755.

⁷ Азербайжан Республикасынын ганунверижилик топлусу, 2004, №2, маддя 62.

və «Aqrar bölmədə lizinqin genişləndirilməsi sahəsində əlavə tədbirlər haqqında» 2004-cü il 23 oktyabr tarixli sərəncamları¹ və s. mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

§ 2. Aqrar sahədə sahibkarlıq və regionların inkişafına dövlət köməyinin əsas istiqamətləri

Ölkəmiz mütəqillik əldə etdikdən sonrakı dövr ərzində iqtisadiyyatın bütün sahələrində olduğu kimi aqrar sahədə də sahibkarlığın və regionların inkişafı sahəsində inamlı addımlar atılmış, bu sahədə makroiqtisadi sabitliyin bərqərar olması təmin edilmiş, iqtisadi tənəzzül aradan qaldırılmış, iqtisadi tərəqqiyə və sahibkarlıq münasibətlərinin davamlı inkişafına nail olunmuşdur.

Şübhəsiz ki, bu sahədə müvəffəqiyyətlərin əldə olunmasında əvvəlki paraqrafda qeyd edilən hüquqi bazanın yaradılması və sistemli surətdə təkmilləşdirilməsi böyük rol oynamışdır.

Respublikamızda regionların sərvətlərindən və təbii şəraitdən səmərəli istifadə etməkdə kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalının artırılmasında, qeyri-neft sənaye sahələrinin inkişafında, aqrar sahədə sahibkarlığın inkişafında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2004-cü il 11 fevral tarixli Fərmanı ilə təsdiq edilmiş «Azərbaycan Respublikası regionlarının sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı (2004-2008-ci illər)» mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Dövlət Proqramından göstərilir ki, həyata keçirilən siyasət qısa bir zaman ərzində iqtisadiyyatda əsaslı keyfiyyət dəyişikliklərinə səbəb olmuşdur: inflyasiya cilovlanmış (1996-cı ildən başlayaraq Azərbaycanda inflyasiyanın səviyyəsi 2-3 faizdən yuxarı qalxmır), büdcə kəsiri ümumi daxili məhsulun 1-2 faizi səviyyəsinə endirilmiş, 1996-cı ildə makroiqtisadi sabitliyə nail olunmuş, 1997-ci ildən başlayaraq isə dinamik iqtisadi inkişafı təmin etmək mümkün olmuşdur. 1996-cı ildə ümumi daxili məhsulun artım sürəti 1,3 faiz, 1997-ci ildə 5,8 faiz, 1998-2003-cü illər isə orta hesabla 10,0 faiz təşkil etmişdir.

Azərbaycan Respublikasında aparılan ardıcıl və sistemli iqtisadi islahatların mühüm nəticələrindən biri dövlət mülkiyyətinin özəlləşdirilməsi və azad sahibkarlığın inkişafı üçün əlverişli şəraitin yaradılması yolu ilə iqtisadiyyatı

¹ «Азәрбайжан» гязети, 2004-жц ил 24 октябр, №248.

inkişaf etdirmək və əhalinin güzaranını yaxşılaşdırmaq olmuşdur. Belə ki, ölkədə artıq torpaq islahatları faktiki olaraq başa çatmış, 1390 min hektardan çox torpaq sahəsi əvəzsiz olaraq kəndlilərə paylanmışdır. Hazırda kənd təsərrüfatı məhsulunun 99 faizi özəl bölmədə istehsal olunur.

İqtisadiyyatın digər sahələrində də dövlət mülkiyyətinin özəlləşdirilməsi uğurla həyata keçirilmişdir. Özəlləşdirmə prosesi başlayandan 2003-cü ilin sonuna qədər 36200 kiçik müəssisə və obyekt özəlləşdirilmiş, II özəlləşdirmə proqramı çərçivəsində isə rabitə, nəqliyyat, kimya, maşınqayırma, yanacaq-energetika kompleksinin və digər sahələrin müəssisələrinin özəlləşdirilməsinə başlanmışdır.

Sahibkarlığın inkişafı ilə əlaqədar görülmən işlər nəticəsində ümumi daxili məhsulda qeyri-dövlət sektorunun xüsusi çəkisi 1995-ci ildəki 30 faizdən 2003-cü ildə 73,0 faizə çatmışdır.

Əmək haqlarının, pensiyaların və müavinətlərin artırılması, əhalinin sosial müdafiəsi istiqamətində aparılan ardıcıl siyasət son illər ölkədə həyata səviyyəsinin əhəmiyyətli dərəcədə yüksəlməsini təmin etmişdir. 1995-2003-cü illərdə orta aylıq əmək haqqı və pensiyanın məbləği 6 dəfədən də çox artmışdır.

Yuxarıda qeyd olunan nailiyyətlərlə yanaşı ölkənin sosial-iqtisadi həyatında, xüsusilə regionların inkişafı və əhalinin məşğulluğu sahəsində hələ də həll edilməmiş problemlər qalmaqdadır. Azərbaycanın sənaye potensialının və bununla bağlı infrastruktur obyektlərinin əksər hissəsinin Bakı şəhərində yerləşməsi və eyni zamanda, regionlarda olan bir çox müəssisələrin, istehsal və xidmət obyektlərinin fəaliyyətinin zəifləməsi və ya tamamilə dayanması əhalinin ölkə paytaxtına axınını sürətləndirmişdir. Bu amillər öz növbəsində iqtisadiyyatın regional baxımdan inkişafına mənfi təsir göstərmiş, regionların inkişafı arasında fərqlənməsinə, bir çox yerlərdə sosial-iqtisadi, demoqrafik və ekoloji vəziyyətin ağırlaşmasına səbəb olmuşdur.

Azərbaycan Respublikası regionlarının inkişafında müşahidə olunan vəziyyət mövcud potensialdan səmərəli istifadə etməklə regionların sosial-iqtisadi inkişaf səviyyəsinin yüksəldilməsini və onlar arasından fərqlənməsinə çatdırılmasını tələb edir.

Yuxarıda qeyd olunanları nəzərə alaraq hazırlanmış «Azərbaycan Respublikası regionlarının sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı»nda 2004-2008-ci illərdə ayrı-ayrı rayonlarda iqtisadiyyatın inkişafını sürətləndirən amillər, bununla bağlı dövlət siyasətinin və dövlət dəstəyinin əsas istiqamətləri müəyyən edilmişdir. Dövlət proqramının əsas məqsədi Azərbaycan Respublikasının rayonlarında mövcud potensialından səmərəli istifadə etməkdə iqtisadiyyatın ayrı-ayrı sahələrinin inkişafına, istehsal müəssisələrinin fəaliyyətinin daha da genişləndirilməsinə, ixrac yönümlü məhsul istehsalının stimullaşdırılmasına, yerli sahibkarlığın inkişafı yolu ilə əhalinin həyat səviyyəsinin daha da yaxşılaşdırılmasına, məşğulluğun səviyyəsinin, xüsusilə gənclərin faydalı əməklə məşğulluğunun artırılmasına və ölkə iqtisadiyyatının dinamik inkişafının təmin edilməsinə nail olmaqdır.

Qarşıya qoyulan məqsədə çatmaq üçün aşağıdakı vəzifələrin yerinə yetirilməsi nəzərdə tutulur:

- müəssisələrin istehsal fəaliyyətini bərpa etmək və yeni istehsal müəssisələri yaratmaq;
- yerli resurslardan istifadənin səmərəsini artırmaq;
- regionların inkişafı üçün zəruri infrastrukturun yaradılmasını və inkişafını təmin etmək;
- aqrar sektorda islahatların ikinci mərhələsini sürətləndirmək, bunun üçün regionlarda fermerlərə və digər kənd təsərrüfatı işçilərinə kömək məqsədilə müxtəlif servis mərkəzləri yaratmaq, toxumçuluq bazasını genişləndirmək, texnika ilə təminatı yaxşılaşdırmaq və digər zəruri tədbirləri həyata keçirmək;
- investorların regionlara cəlb olunması üçün əlverişli şəraitin yaradılmasını təmin etmək;
- yeni iş yerlərinin yaradılmasını həvəsləndirmək;
- əhalinin kommunal xidmətlərlə təminatını yaxşılaşdırmaq.

Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin «Aqrar bölmədə idarəetmənin təkmilləşdirilməsi haqqında» 2004-cü il 23 oktyabr tarixli sərəncamı ilə Azərbaycan Respublikasının Kənd Təsərrüfatı Nazirliyi yenidən təşkil edilmiş, Respublika Nazirlər Kabineti yanında Meliorasiya və Su Təsərrüfatı komitəsi və bir sıra digər

müstəqil qurumlar ləğv edilərək Kənd Təsərrüfatı Nazirliyinin tabeliyinə verilmiş, bu nazirlik kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı və emalı, istehsalçılara zəruri xidmətlərin göstərilməsi, meliorasiya və su təsərrüfatı, baytarlıq, bitki karantini, torpaqların səmərəli istifadəsi də daxil olmaqla, aqrar bölmədə dövlət siyasətini və iqtisadi münasibətlərin tənzimlənməsini həyata keçirən mərkəzi icra hakimiyyəti orqanına çevrilmişdir.

Dövlət başçısının «Aqrar bölmədə lizinqin genişləndirilməsi sahəsində əlavə tədbirlər haqqında» 2004-cü il 23 oktyabr tarixli sərəncamında göstərilir ki, aqrar bölmədə islahatların, o cümlədən torpaq islahatının həyata keçirilməsi, kolxoz və sovxozların ləğvi və onlara məxsus bütün əmlakın kənd əhalisinə pulsuz paylanması, məhsulun qiymətlərinin sərbəstləşdirilməsi, kənd təsərrüfatı məhsullarının emalın edən müəssisələrin özəlləşdirilməsi və digər tədbirlər bu bölmənin dinamik inkişafına ciddi təkan vermişdir. Keçən il ərzində pulsuz torpaq payı almaq hüququ olan 3 milyon 500 min vətəndaş torpaq mülkiyyətçisi hüququ verən dövlət aktı almışdır. Ləğv olunmuş kolxoz və sovxozların, özəlləşdirilmiş dövlət müəssisələrinin ümumi məbləği 100 milyard manatdan çox olan borcları silinmişdir. Fermerlərin müxtəlif kənd təsərrüfatı texnikası ilə təchiz olmasına dair layihələr həyata keçirilmişdir. Kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalını artırmaq və bu sahədə sahibkarlığın inkişafını sürətləndirmək məqsədi ilə kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalçıları 2009-cu il yanvarın 1-dək torpaq vergisindən başqa, bütün vergilərdən azad edilmişlər. Hazırkı mərhələdə aqrar sahədə qarşıda duran başlıca vəzifələrdən biri istehsalçının zəruri kənd təsərrüfatı texnikası ilə təchizatını yaxşılaşdırmaqdan, keyfiyyətli məhsul yetişdirməkdən və onun itkisiz yığılmasını təmin etməkdən ibarətdir.

Həmin sərəncamla ilkin mərhələdə səhmlərinin nəzarət zərfi 100 faiz dövlətə məxsus olan «Aqrolizinq» Açıq Səhmdar Cəmiyyəti yaradılması təmin olunmuş və müəyyən olunmuşdur ki, «Aqrolizinq» Açıq Səhmdar Cəmiyyəti dövlət büdcəsindən bu məqsəd üçün ayrılan vəsait hesabına alınan kənd təsərrüfatı texnikasının lizinq you ilə hüquqi və fiziki şəxslərə icarəyə verilməsini və ya satılmasını həyata keçirir.

XXVIII fəsil. Reklam

§ 1. Reklamın anlayışı və sahibkarlığın inkişafında rolu

Reklam anlayışı öz etimologiyasına görə latın sözü «reclamare» olub, «qışqırmaq» mənasında tərcümə olunur¹. iqtisadi ədəbiyyatda reklam malların satış bazarında hərəkəti üçün informasiya vasitələrinin köməyi ilə istehlakçıya məqsədyönlü təsir vasitəsi kimi xarakterizə olunur². Reklamın hüquqi anlayışı «Reklam haqqında» Azərbaycan Respublikası qanunun³ 1-ci maddəsində verilmişdir. Belə ki, qanuna əsasən, reklam fiziki və hüquqi şəxslər, əmtəə, ideya və yeniliklər (reklam informasiyası) haqqında maraq formalaşdırmaq və ya marağı saxlamaq, əmtəənin satışına, ideya və yeniliklərin həyata keçirilməsinə kömək göstərmək məqsədi ilə yayılan informasiyadır.

Sahibkarlığın inkişafında və təkmilləşdirilməsində reklam bazarının formalaşması mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Belə ki, reklam sahibkarlıq fəaliyyətinin subyektləri olan fiziki və hüquqi şəxslər, eləcə də onların sahibkarlıq fəaliyyətinin nəticəsi olan malları, işləri və xidmətləri haqqında informasiyadır.

Mütəxəssislərin fikrincə, reklam təkcə informasiya mahiyyəti daşımayıb, bazarın idarə olunmasında, tələbə fəal təsir göstərməsində böyük rol oynayır. Bazarı hazırlamaq vasitəsi olan reklam ilk növbədə bazarın formalaşdırılması vəzifəsini yerinə yetirir. Bu vəzifədən başqa o, bazar proseslərini (bazar proporsiyalarını) tənzimləmək vəzifəsini yerinə yetirir⁴.

XX əsrin axırlarından reklam bazarı ən yüksək tempə və dinamik inkişaf edən bazarlar sırasına daxil olmuşdur. Məsələn, XX əsrin 90-cı illərində ABŞ-da reklam bazarının orta illik həcmi (reklam dövriyyəsi) 250 milyard dolları btüb keçmiş və

¹ «Игтисадийят» гязети, 2003-жц ил 26 сентйабр №43 (257).

² Русжа-азярбайжанжа базар игтисадиййаты терминляри лъцяти. Бакы, «Азярняшр», 1993, с.59.

³ Азярбайжан Республикасынын ганунлар кцллиййаты, БЫI жилд, Бакы, «Диэста», 2001, с.29-40

⁴ Ялясэяров Ф.Н. Истесчлак маллары базары: идаряетмя формалары вя методлары. Бакы, «Азярняшр», 1993, с.131-132.

son 10 il ərzində 3 dəfədən də çox artmışdır. Fransada isə reklam bazarının orta illik həcmi 30 milyard dolları keçmiş və son 7 il ərzində 3 dəfədən də çox artmışdır¹.

Ölkəmizdə bazar münasibətlərinin inkişafı ilə əlaqədar reklam bazarı da inkişaf etmiş dövlətlərin təcrübəsinə uyğun olaraq formalaşır və genişlənir. 2003-cü ilin əvvəlinə olan məlumata görə², Azərbaycan bazarında 40-dan artıq reklam şirkəti, agentliyi fəaliyyət göstərir və bu biznes sahəsində milyonlarla manat vəsait dövriyyə edir.

Respublikamızda hüquqi və fiziki şəxslərin əmtəə, iş və xidmət bazarında reklam istehsalı, yerləşdirməsi və yayması prosesində meydana çıxan münasibətləri «Reklam haqqında» Azərbaycan Respublikası qanunu, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin «Reklam haqqında» qanunun tətbiq edilməsi barədə fərmanı³ və Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2001-ci il 3 noyabr tarixli fərmanı ilə⁴ təsdiq edilmiş «Reklam yayımına icazə (razılıq)» verilməsi Qaydalar»⁵ ilə tənzimlənir.

Reklama aid ümumi tələblər «Reklam haqqında» qanunun 6-cı maddəsində öz əksini tapmışdır. Belə ki, qanuna əsasən, məcburi sertifikatlaşdırılmalı olan, lakin uyğunluq sertifikatı olmayan əmtəələrin reklamı qadağandır.

Bazar subyektlərinin əmtəənin istehlakçını çaşdırmaqla bilən yalnız müqayisə edilməsi və onun reklam yayımı, əmtəənin alınması, yaxud sövdələşmə zamanı istehlakçının seçmə sərbəstliyinə təsir göstərən qanunsuz reklam üsullarından istifadə olunması kimi istehlakçıları çaşdırmağa yönəldilmiş hərəkətləri yolverilməzdir. Əvvəlcədən müvafiq xəbərdarlıq etmədən qeri-reklam xarakterli kütləvi informasiya, kino və nəşr məhsullarında, konkret əmtəəyə, yaxud istehsalçıya, icraçıya və ya satıcıya maraq formalaşdırmaq və ya marağı saxlamaq məqsədi ilə, reklam istehlakçısının diqqətinin məqsədyönlü şəkildə cəlb edilməsinə yol verilmir. Bu

¹ «Игтисадиийат» гязети, 2003-жц ил 7 март №11 (225).

² Бу баряда даща ятрафлы бах: «Игтисадиийат» гязети, 2003-жц ил 28 феврал – 6 март, №10 (224).

³ Фярмана 2001-жи ил 11 октябр, 2002-жи ил 24 август тарихли фярманларла ялавя вя дяйишикликляр олунмушдур // Азярбайжан Республикасынын ганунлар кцллийаты, БЫI жилд, Бакы, «Диэеста», 2001, с.39-40.

⁴ «Азярбайжан» гязети, 2001-жи ил 4 ноябр.

⁵ Гайдалара Азярбайжан Республикасы Президентинин 2003-жц ил 23 октябр тарихли фярманы иля ялавя вя дяйишикликляр едилмишдир // Азярбайжан Республикасынын ганунверижилик топлусу, 2003-жц ил, №10, маддя 563.

materiallar hissə- hissə yayıldıqda reklam haqqında xəbərdarlıqda bu hissələrin sayına uyğun təkrar olunmalıdır.

Kütləvi informasiya vasitələrində reklam informasiya, redaksiya və ya müəllif materialı kimi dərc olunduqda, yaxud yayıldıqda ondan ötrü haqq alınmır.

Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyi ilə istehsalı və realizə olunması qadağan olunan əmtəənin reklamına yol verilmir.

Reklam sifarişçisinin fəaliyyəti üçün lisenziya tələb olunduqda, reklamda lisenziya tələb olunduqda, reklamda lisenziyanın nömrəsi və bu lisenziyanı verən təşkilatın adı göstərməlidir. Reklam olunan əmtəənin sertifikatlaşması zəruri olduğu halda reklam yayımı «mütləq sertifikatlaşmalıdır» yazısı ilə müşayiət olunmalıdır.

Müstəsna hüquq obyektlərinin (intellectual mülkiyyət) reklamda istifadəsi Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyində nəzərdə tutulan qaydada həyata keçirilə bilər. Reklam vətəndaşları zorakılığa, təcavüzə çağırmamalı, çaşqınlıq yaratmamalı, həmçinin fiziki şəxslərin sağlamlığına və təhlükəsizliyinə xələl gətirə bilən hərəkətlərə, təbiəti mühafizə qanunvericiliyinin pozulmasına yönəlmiş fəaliyyətə təhrik etməməlidir. Mədəniyyət sərvətləri, o cümlədən dini təyinatlı mədəniyyət sərvətləri onların mənsub olduğu mülkiyyətçilərin (istifadəçilərin), o cümlədən dini qurumların razılığı olmadan reklam məqsədi ilə istifadə edilə bilməz.

Azərbaycan Respublikasının ərazisində reklamda dövlət dili işlənir və bu, dövlət dilinin normalarına uyğun olaraq tətbiq edilməlidir. Zəruri hallarda reklamda dövlət dili ilə yanaşı, digər dillər də istifadə oluna bilər. Lakin onların tutduğu sahə Azərbaycan dilindəki şarşıılığının tutduğu sahədən böyük olmamalı və Azərbaycan dilindəki yazıdan sonra gəlməlidir.

§ 2. Reklamın ayrı-ayrı növlərinə xüsusi tələblər və onların hüquqi tənzimlənməsi

Reklamların müxtəlif əsaslarla təsnifatı aparılır. Belə ki, reklam istehsalı, yerləşdirilməsi və yayımı prosesini tənzimləyən qanunvericiyə uyğunluğu nöqtəyi nəzərdən reklamlar iki qrupa bölünür. Birincisi, qanunvericiliyin tələblərinə uyğun olmayan reklamlar. Bunlara haqsız, qeyri-dəqiq, qeyti-etik, bilərəkdən yalan

və gizli reklamlar aiddir. İkincisi, qanunvericiliyin tələblərinə uyğun olaraq istehsal olunan, yerləşdirilən və yayılan reklamlar. Bunlara qanunvericiliyin tələblərinə uyğun mülkiyyət formasından asılı olmayaraq reklamın istehlakçıya bilavasitə çatdırılması üçün istifadə olunan (kütləvi informasiya vasitələri, kino, audio, video və nəşr məhsulları, stasionar, Mobil və digər texniki qurğu və avadanlıqlar) istənilən vasitələrlə (reklam daşıyıcıları) yayılan reklamlar və əksreklamlar (yolverilməz reklamın təkzibi və onun doğurduğu nəticələri aradan qaldırmay üçün yayılan reklamdır) daxildir.

Qanunvericilikdə reklamın ayrı-ayrı növlərinin səciyyəvi xüsusiyyətlərinə və onlara qanunla müəyyənləşdirilmiş xüsusi tələblər öz əksini tapmışdır. «Reklam haqqında» Azərbaycan Respublikası qanununun 12-18-ci maddələrində reklamın aşağıdakı növləri fərqləndirilir: radio və teleyayımlarda reklam; dövrü mətbuatda reklam; kono, video və arayış xidmətində reklam; küçə (divar) reklamı; müxtəlif əmtəə növlərinin reklamı; maliyyə. Sığorta, investisiya xidmətləri və qiymətli kağızların reklamı.

Radio və teleyayımlarda reklamın xüsusiyyətləri «Televiziya və radio yayımı haqqında» Azərbaycan Respublikasının 2002-ci il 25 iyun tarixli qanununun¹ 35-ci maddəsində öz əksini tapmışdır. Qanuna əsasən, teleradio proqramlarında (verilişlərində) yayımlanan reklam və teleticarət asın başa düşülən olmalı və həmin proqramların (verilişlərin) elementlərindən fizual və (və ya) akustik şəkildə (görüntülü və (və ya) səsli) fərqlənməlidir.

Müstəqil hissələrdən ibarət televerilişlərdə, idman proqramlarında, fasilələrlə gedən tədbirlərin və tamaşaların yayımında reklam yalnız müstəqil hissələrin arasında ya da fasilələrdə verilə bilər. Ayrıca verilişlərdə bir reklam blokunun sonu ilə o biri reklam blokunun əvvəli arasındakı zaman kəsiyi 20 dəqiqədən az olmamalıdır. Bədii və televiziya filmləri 45 dəqiqədən çox davam edərsə, yalnız 45 dəqiqədən sonra reklamla kəsilə bilər. Filmlər bir və ya bir neçə 45 dəqiqədən azı 20 dəqiqə çox çəkərsə, daha bir reklam fasiləsinə icazə verilir. Xəbər proqramları,

¹ Щямин Гануна 2003-жц ил 30 декабр тарихли Ганунла ялавя вя дяйишикликляр едилмишдир – Азярбайжан Республикасынын ганунлар кцллиййаты, ЫЫЫ жылд, Бақы, «Диэста», 2002, с.914-929.

dini və uşaqlar üçün verilişlər, həmçinin 30 dəqiqədən az çkən seriallar, əyləncəli proqramlar, aktual siyasi verilişlər, sənədli filmlər reklamla kəsilə bilməz.

Reklamın və teleticarətin ümumi həcmnin gün ərzində yayımlanan verilişlərin ümumi həcmnin 20, ayrılıqda reklamın həcmi isə gün ərzində yayımlanan verilişlərin ümumi həcmnin 15 faizindən çox ola bilməz. Yayım zamanı teleticarət üçün ayrılmış blokun fasiləsiz həcmi 10 dəqiqədən, gün ərzində belə blokların sayı isə 6-dan çox ola bilməz.

Qanunvericilikdə müəyyən olunmuş qaydada istehsalına və satışına icazə verilməyən dərmanların, tibb təyinatlı məhsulların texnikanın reklası qadağandır. Xidmət göstərilməsinə müvafiq icra hakimiyyəti orqanı tərəfindən icazə verilməyən müalicə metodlarının, profilaktika, diaqnostika və reabilitasiyanın (hətta onlar patent alsalar da) reklamına yol verilmir.

Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin sessiyalarının, rəsmi dövlət tədbirlərinin, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin, Milli Məclis və Konstitusiya Məhkəməsi sədrlərinin çıxışları reklam materiallarının verilməsi məqsədi ilə kəsilə bilməz, habelə reklam materialları titrlər vasitəsilə yayımlara bilməz.

Dövrü mətbuatda reklamın xüsusiyyəti «Reklam haqqında» qanunun 13-cü maddəsində öz əksini tapmışdır. Belə ki, qanuna əsasən, reklam xarakterli məlumat və materiallar üzrə ixtisaslaşmayan dövrü mətbuat orqanında bir nömrənin ümumi həcmnin 40 faizdən çoxunu reklam təşkil edə bilməz. Kino və video xidmətlərində filmin nümayişini, hissələr (seriyalar) arası istisna olunmaqla, reklamla kəsməyə yol verilmir. Telefon arayış xidmətində reklam yalnız abonent tərəfindən soruşulan arayış (arayışlar) verildikdən sonra təqdim oluna bilər. Ödənişli telefon arayışının kompüter və digər xidmətlərində reklam yalnız abonentin razılığı ilə təqdim edilə bilər. Bu reklamın qiyməti abonentə verilən arayışın dəyərinə daxil edilə bilməz.

Küçə (divar) reklamına aid xüsusi tələblər «Reklam haqqında» qanunun 15-ci maddəsində və Azərbaycan Respublikası prezidentinin 2001-ci il 3 noyabr tarixli fərmanı ilə təsdiq edilmiş «Reklam yayımına icazə (razılıq) verilməsi Qaydaları»nda¹ öz əksini tapmışdır. Həmin hüquqi aktlara əsasən , şəhər və kənd

¹ Жари ганунверижилик бцллетени, 2002-жи ил, №5, с.15-19.

yaşayış məntəqələrinin, digər ərazilərin küçələrinin kənarlarında, meydan, park, bağ və binalarda, dayanacaqlarda, ticarət köşk və yanacaq doldurma pavilyonlarının günlüklərində, damlarda, vitrin və pəncərələrdə, yolayırıcılarında, körpü və estakadalarda, bina və hasarlarda, yeraltı keçidlərdə, o cümlədən metro stansiyalarda, hava şarlarının, aerostat və dirijabllarının və s. üstündə mülkiyyət formasından asılı olmayaraq, kommersiya məqsədilə reklamın istehlakçıya bilavasitə çatdırılması üçün istifadə olunan səyyar və stansionar işıqlı, qız işıqlı, kənardan işıqlanan və ya işıqlanmayan, istənilən ayrıca dayaqly lövhələr, stendlər, pannolar, plakatlar, ekranlar, tablolar, asqılar, göstəricilər, transporant və bayraqlar küçə reklam daşıyıcılarına aiddir.

Azərbaycan Respublikasının şəhər və kənd yaşayış məntəqələrində, digər ərazilərində küçə reklamı daşıyıcıları rayon və şəhər icra hakimiyyəti orqanları tərəfindən verilmiş icazə sənədlərinə əsasən yerləşdirilir.

Küçə reklası daşıyıcısının yerləşdirilməsinə icazə verilməsi üçün tələb olunan xüsusi şərtlər aşağıdakılardır:

- yol nişanları ilə oxşar olmamalı, yollarda görmə zonalarını və təhlükəsizliyi azaltmamalıdır;
- yol nişanlarının görümlülüyünü məhdudlaşdırmamalıdır;
- işıqları ilə nəqliyyat vasitələrini idarə edənlərin gözlərini qamaşdırmamalıdır;
- mühəndis qurğularının üzərində yerləşdikdə estetik və konstruksiya baxımından həmin qurğunun ümumi görkəmini pozmamalıdır;
- elə qurulmalıdır ki, onları görmək üçün piyadalar yolun hərəkət hissəsinə keçməsinlər;
- yaşayış məntəqəsinin təsdiq olunmuş inkişaf planına uyğun və təhlükəsiz istismar üçün yararlı olmalıdır.

Tarix və mədəniyyət abidələri və komplekslərinin, dövlət ali idarəetmə orqanları binalarının, məscid və ibadətgəhların, abidələrin ərazisində və yaxınlığında reklam daşıyıcılarının yerləşdirilməsinə yol verilmir. Abidələrin ərazisi dedikdə, onu əhatə edən yolun orta xəttindən içəri olan ərazi nəzərdə tutulmalıdır. Tarixi əhəmiyyət kəsb edən binaların üstündə reklamdaşıyıcıları, reklam-

informasiya təşkilatlarının nəzdindəki bədii şuraların rəyi əsasında birinci mərtəbə səviyyəsində yerləşdirilə bilər.

Nəqliyyat vasitələrində reklamın yayılması nəqliyyat vasitələrinin mülkiyyətçiləri ilə bağlanmış müqavilələr və müvafiq icra hakimiyyəti orqanının razılığı əsasında həyata keçirilir.

Poçt göndərişlərində reklamın yayımı qanunvericiliklə müəyyən edilmiş qaydada müvafiq icra hakimiyyəti orqanının razılığı əsasında həyata keçirilə bilər. Bu halda reklamın yayımına sərf olunan məbləğ icazə verən orqanın çəkdiyi xərcdən çox ola bilməz. Göstərilən məbləğ bütövlükdə dövlət büdcəsinə daxil olmalıdır («Reklam haqqında» qanunun 16-cı maddəsi).

Nəqliyyat vasitələrinin xüsusi növü olan metro stansiyalarında və metro qatarlarında reklam hüquqi tənzimlənməsi qaydaları Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2003-cü il 23 oktyabr tarixli «Reklam yayımına icazə (razılıq) verilməsi Qaydaları»¹nin təsdiq edilməsi barədə «Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2001-ci il 3 noyabr tarixli Fərmanına dəyişikliklər və əlavələr edilməsi haqqında» fərmanı ilə müəyyənləşdirilir.

Azərbaycan Respublikası İnzibati Xətlər Məcəlləsinin 221.2-ci maddəsində müvafiq icra hakimiyyəti orqanının (Daxili İşlər Nazirliyinin) razılığı olmadır nəqliyyat vasitələrində reklamın yayılmasına görə inzibati məsuliyyət nəzərdə tutulmuşdur.

Müxtəlif əmtəə növlərinin reklamının xüsusiyyətləri «Reklam haqqında» qanunun 17-ci maddəsində öz əksini tapmışdır. Qanuna əsasən, spirtli içkilərin bütün üsullarla reklamına aşağıdakı hallarda yol verilmir: spirtli içkilərin içilməsi prosesinin nümayiş edilməsinə; spirtli içkilərin içilməsinə ictimai, idman və şəxsi uğur qazanmaqda, yaxud fiziki və ya psixi halın yaxşılaşmasında vacib rolu olması təəssuratının yaradılmasına; spirtli içkidən imtina edənlərin gözdən salınmasına; alkoqolun, müsbət müalicəvi xassələri haqda məlumatın verilməsi; müəyyən məhsulun tərkibində alkoqolun çox olmasının bu məhsulun üstünlüyü kimi təqdim edilməsi; bilavasitə yetkinlik yaşına çatmayanlara, qadınlara müraciət edildikd,

¹ Азәрбајжан Республікасынын ганунверижилик топлусу, 2003, №10, маддя 563.

obraz kimi yeniyetmə və gənclər arasında populyar olan şəxslərdən və idmançılardan, həmçinin 25 yaşadək istənilən şəxsdən istifadə edilməsi; spirtli içki reklamının radio, teleyayımlarda, kino və video məhsullarda, mətbuat orqanında hər hansı şəkildə yayımına; spirtli içkinin qəzetlərin birinci səhifələrində, jurnalların titul səhifələrində reklam yayımına; spirtli içkinin uşaq, təhsil, idman obyektlərində, ayin binalarında və tikillərində, həmçinin onlardan 100 metrədək məsafədə reklam yayımına.

Tütün və ya tütün məmulatlarının reklamı qadağan edilir. Tərkibində narkotik və psixotrop maddələr olan preparatların, bütün növ silahların, hərbi texnikanın (idman və ov silahı istisna olmaqla) reklamına yol verilmir.

Maliyyə (o cümlədən bank), sığorta, investisiya xidmətlərinin, hüquqi və fiziki şəxslərin pul vəsaitlərinin istifadəsi ilə bağlı digər xidmətlərin, həmçinin qiymətli kağızların reklamının istehsal, yerləşdirilməsi və yayımında aşağıdakılara yol verilmir: reklam olunan xidmət və ya qiymətli kağızlara birbaşa aid olmayan kəmiyyət xarakterli məlumatların yayılmasına; qiymətli kağızların emissiya prospektləri qeydiyyatdan keçməmiş onların reklam edilməsinə; adi səhmlərə əsaslanaraq dividendlər haqqında təminatlar verilməsinə; reklamda müqavilə şərtləri göstərildikdə, bu şərtlərdən hər hansı birinin göstərilməməsinə. Reklam yayımında istiqrazın, əmtəələrin, qiymətli kağızların və onların satışından əldə edilən həqiqi və ya gözləniləsi gəlir, həmçinin alışın şərtləri haqqında reklam istehlakçılarında yanlış təsəvvürünün yaradılmasına yol verilmir («Reklam haqqında» qanunun 18-ci maddəsi).

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Qiymətli Kağızlar üzrə Dövlət Komitəsi tərəfindən 2000-ci il 10 may tarixdə təsdiq edilmiş «Azərbaycan Respublikasının qiymətli kağızlar bazarında reklam haqqında Qaydalar»¹ Azərbaycan Respublikasının qiymətli kağızlar bazarında bütün növ qiymətli kağızların, emitentlərin, peşəkar iştirakçıların, özünütənzimləyən təşkilatların, qiymətli kağız sahiblərinin, bütün növ lotereyaların, onları təşkil edən və keçirən şəxslərin, veksəl uçotu təşkilatlarının və digər iştirakçıların reklamının sifarişi,

¹ Гиймятли кабызлар (норматив сяндляр топлусу). Бақы, «Щцгуг ядыбиййаты» няшрийаты, 2000, с.376.

istehsalı, yayımı üzrə tələbləri, məhdudiyyətləri, xüsusiyyətləri, nəzarət və məsuliyyəti müəyyən edir.

§ 3. Qanunla qadağan edilən reklamlara qarşı mübarizənin hüquqi əsasları

Qanunla qadağan edilən reklamlara haqsız reklam, qeyri-dəqiq, qeyri-etik, bilərəkdən yalan və gizli reklamlar aiddir.

Haqsız reklamın anlayışı «Reklam haqqında» qanunun 7-ci maddəsində verilmişdir. Belə ki, qanuna əsasən, aşağıdakı hallarda reklam haqsız sayılır: reklam olunan əmtədən istifadə etməyən hüquqi və fiziki şəxsləri gözdən saldıqda; mahiyyətə reklam olunan əmtəə ilə digər hüquqi və fiziki şəxslərin əmtəələri arasında qeyri-etik müqayisə apardıqda, həmçinin rəqibin şərəf və ləyaqətini, yaxud işgüzar nüfuzunu təhqir edən obraz və məna daşıdıqda; reklam olunan əmtəə haqqında, başqa reklamlarda istifadə olunmuş ümumi layihəni, mətni, reklam formullarını, əksləri musiqi və ya səs effektlərini imitasiya və köçürməklə, həmçinin fiziki şəxslərin etimadından, yaxud onların təcrübəsizliyindən sui-istifadə etməklə, o cümlədən reklamda əhəmiyyətli informasiyanın müəyyən hissəsini qəsdən gizlətməklə istehlakçıları yanlış istiqamətləndirdikdə.

Aşağıdakı barədə həqiqətə uyğun olmayan məlumatları əks etdirən reklam qeyri-dəqiq hesab olunur: əmtəənin tərkibi, hazırlanma üsulu və tarixi, təyinatı, istehlak xassələri, istifadə şərtləri, sertifikat və dövlət standartlarına uyğunluq nişanlarının mövcudluğu, kəmiyyəti və istehsal olunduğu yer; əmtəənin bazarda mövcudluğu, onun göstərilən həcmdə, vaxtı və yerdə əldə edilməsi imkanları; reklamın yayımı anında əmtəənin dəyəri (qiyməti); ödəmənin əlavə şərtləri; əmtəənin yerinə çatdırılması, dəyişdirilməsi, geri qaytarılması, təmiri və digər xidmətlər; yararlılıq müddəti, xidmət müddəti və təminat öhdəliyi; dövlət rəmzlərindən (bayraq, qərb, himn), həmçinin beynəlxalq təşkilatların rəmzlərindən istifadə hüquqları; rəsmi tanınmaq, medallar, prizlər, diplomlar və digər mükafatlar alınması; əmtəə seriyasının müəyyən qismini təşkil edirsə, onun tam seriyasının əldə edilməsi haqqında məlumat verilməsinin mümkünlüyü; tədqiqat və sınaqların nəticələri, elmi terminlər, texniki, elmi və digər dərc olunmuş materiallardan sitatlar, statistik məlumatlar; başqa əmtəə (əmtəələr) ilə həmçinin digər fiziki və hüquqi şəxslərin

mövqe və hüquqları ilə müqayisə; reklam sifarişçisi haqda məlumat və əmtəyə olan tələbatın faktiki ölçüsü; sənədli şəkildə təsdiqlənmədiyi halda «ən», «yalnız», «təkcə» və bu kimi digər terminlərdən istifadə edildikdə («Reklam haqqında» qanunun 8-ci maddəsi).

Aşağıdakı hallarda reklam qeyri-etik sayılır:

mətinə, görünüşündə və səslənməsində irqilər, millətlər, peşələr, sosial kateqoriyalar, yaş qrupları, cinslər, dillər, yaxud fiziki şəxslərin dini, fəlsəfi, siyasi və digər formada əqidələrinə, həmçinin ümumi qəbul edilmiş hümanizm və əxlaq normalarına zidd olan təhqiramiz sözlər, müqayisələr və obrazlar işlədildikdə;

milli və ümumbəşəri ədəni irs olan incəsənət obyektlərini, Azərbaycan Respublikasının və başqa dövlətlərin milli valyutalarını, dini rəmzləri, hər hansı fiziki və ya hüquqi şəxsi, fəaliyyəti, peşəni və ya əmtəəni gözdən saldıqda.

Fiziki və ya hüquqi şəxsin mənliliyinə, işgüzar nüfuzuna, hüququna xələl gətirə bilən (böhtan, iftira və s. xarakterli) reklam yayıldığı təqdirdə o, reklam sifarişçisinə, istehsalçısına və yayıcısına qarşı Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyinə müvafiq qaydada məhkəmədə iddia qaldıra bilər.

Nəzərə almaq lazımdır ki, qeyri-etik reklamda yalan olduğu bilə-bilə hər hansı şəxsin şərəf və ləyaqətini ləkələyən və ya onu nüfuzdan salan məlumatların yayılması Azərbaycan Respublikası CM-in 147-ci maddəsində, şəxsin şərəf və ləyaqətini nəlayiq formada qəsdən alçaldılması Azərbaycan Respublikası CM-in 148-ci maddəsində nəzərdə tutulmuş məsuliyyətə səbəb olur.

«Reklam haqqında» qanunun 10-cu maddəsinə əsasən, o reklam bilərəkdən yalan hesab edilir ki, onun köməyi ilə reklam sifarişçisi (reklam istehsalçısı, yayıcısı və ya reklam agentliyi) reklam istehsalçısını qəsdən yanlış istiqamətləndirir.

Radio, tele-audio, kino, nəşr və digər məhsullarda istifadə olunan və başqa üsullarla yayılan, istehlakçının şüuruna özünün dərk etmədiyi təsir edən reklam (o cümlədən, xüsusi videoparçalar, ikili səsyazma və sairə vasitələr tətbiq etməklə) gizli reklam sayılır.

Gizli reklama xarici ölkələrin təcrübəsində də tez-tez təsadüf edilir. Məsələn, Avstriyalı gənc bir yazıçının böyük tirajda çap etdirdiyi romanı

müvəffəqiyyətsizliyə uğrayır və satılmır. Belə olduqda müəllif qəzetlərdə belə bir elan çap etdirir: «Gənc, dövlətli və gözəl bir qadın həmin romanın qəhrəmanına oxşayan həyat yoldaşı axtarır». Nəticədə, müəllifin kitabı sürətlə satılıb qurtarmışdır¹.

Reklam sifarişçisi, reklam istehsalına təqdim etdiyi məlumatın məzmununa görə, reklam istehsalçısı reklamın hazırlanması, istehsalı sahəsində, reklam yayıcısı reklamın yayılma yeri, vaxtı və vasitələri sahəsində Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyə müvafiq məsuliyyət daşıyırlar.

İctimai və dövlət mənafeyinə zərər vuran, gəlir məqsədi ilə bilərəkdən yalan reklam sifariş edən, istehsal edən və yalan fiziki və vəzifəli şəxslər müvafiq məsuliyyətə cəlb olunurlar.

Qiymətli kağızlar bazarında reklam haqqında qaydaların pozulması Azərbaycan Respublikası İnzibati Xətlər Məcəlləsinin 217-ci maddəsində, əmtəələr, işlər və xidmətlər haqqında, yaxud onların istehsalçıları (icraçıları və satıcıları) haqqında tamah məqsədilə billə-bilə yalan məlumatlardan reklamda istifadə etməyə görə, bu az miqdarda ziyan vurduqda Azərbaycan Respublikası İnzibati Xətlər Məcəlləsinin 221.1-ci maddəsində, eyni əməllər xeyli miqdar ziyan vurduqda müvafiq surətdə Azərbaycan Respublikası CM-in 198.1 və 198.2-ci maddəsində nəzərdə tutulmuş məsuliyyətə səbəb olur.

XXIX fəsil. Audit

§ 1. Auditin anlayışı və hüquqi əsasları

Müstəqil fəaliyyət sahəsi kimi auditor peşəsinin e.ə. 3-cü əsrdən bəri uzun tarixi vardır². Ölkəmizin ərazisində bu xidmət sahəsi yeni hadisələrdəndir. Belə ki, ötən əsrin 90-cı illərin ortalarından Azərbaycanda həyata keçirilən radikal iqtisadi islahatlar və idarəetmə sisteminin təkmilləşdirilməsi, xəzinadarlıq sisteminin yaradılması nazirlik komitə və başqa mərkəzi icra hakimiyyəti orqanlarında mövcud olan nəzarət-təftiş qurumlarının, iqtisadi sahədə hüquq mühafizə orqanlarının

¹ Жилинский С.Э. Правовая основа предпринимательской деятельности (предпринимательское право). М., Изд. «НОРМА-ИНФРА», 1998, стр.537.

² Нурияшадов З. Азərbaycanда аудитор хидмәтинин формалашмасы вь инкишафы // Азərbaycan вь мцасир дцнйя (4-жц цмумреспублика елми-практик конференсынын материаллары). Бақы, «Азərbaycan университети», 2002, с.168

fəaliyyətinin məhdudlaşdırılması və yoxlamalarla məşğul olan müvafiq orqanların ləğv edilməsi, dövlət orqanlarına onların öz səlahiyyətlərinə aid olmayan yoxlamalar aparılmasının qadağan edilməsi və bu istiqmətdə ardıcıl şəkildə həyata keçirilən digər məqsədyönlü tədbirlər ölkədə beynəlxalq standartlara cavab verən maliyyə nəzarəti sisteminin qurulması və inkişafı üçün zəruri şərait yaratmışdır. Beləliklə, maliyyə nəzarətinin geniş yayılmış və mütərəqqi forması olan auditin (auditor xidmətinin), dünya təcrübəsində olduğu kimi, Azərbaycanda da tətbiqi həyati tələbatla döndü¹.

Ölkəmizdə auditor xidmətinin formalaşması dövründə (1996-1999-cu illər) əsas vəzifə bu xidmət sahəsinin təşkili və onun fəaliyyət sahəsinin genişlənməsindən, xidmətin təşkili və tənzimlənməsi sahəsində normativ hüquqi bazanın formalaşmasından ibarət idisə, sonrakı dövrdə bu vəzifə auditin təkamül və təkmilləşmə prosesinin həyata keçirilməsinə, onun müasir beynəlxalq tələblər üzrə təşkilinə və tənzimlənməsinə, bu mühüm xidmət sahəsinin elmi-praktik əsaslarının və inkişaf istiqamətlərinin möhkəmləndirilməsinə, iqtisadiyyat sahələri üzrə geniş spektrli əlaqələrin tətbiqinə, xidmətin keyfiyyətinin yüksəldilməsinə, xidmət bazarının inkişaf problemlərinin öyrənilməsinə və s. yönəlmişdir².

Respublikamızda auditor xidmətinin təşkili, onun həyata keçirilməsinin hüquqi əsasları, auditorların funksiyaları, hüquqları və vəzifələri «Auditor xidməti haqqında» Azərbaycan Respublikasının 1994-cü il 16 sentyabr tarixli qanunu³ ilə müəyyənləşdirilir. Qanun mülkiyyət formasından və təşkilati hüquqi tabeliyindən asılı olmayaraq bütün təsərrüfat subyektlərinə (idarə, müəssisə və təşkilatlara) şamil edilir.

Həmin qanunun 2-ci maddəsində auditin anlayışı verilmişdir. Belə ki, qanunu əsasən, audit əmtəə istehsalı və satışı, xidmət göstərilməsi ilə məşğul olan təsərrüfat

¹ Новрузов В. Азербайжанда аудит: тяшяккццц, инкишафы вя перспективляри // «Азербайжан» гязети, 2004-жц ил 14 сентябр, №214.

² Мяммядов И. Аудитор хидмятинин инкишафына дяйяр вя кейфиййят проблемляринин тясири // «Республика» гязети, 2003-жц ил 19 ноябр, №266.

³ Щямин Ганун 1996-жы ил 5 ноябр, 2001-ж ил 5 октябр вя 23 ноябр, 2002-жи ил 23 апрел вя 24 декабр тарихли ганунларла ялавя вя дяйишикликляр едилмишдлир // Азербайжан Республикасынын ганунлар кцллийаты, Ы1 жилд, Багы, «Диэеста» няшриййаты, 2001, с.496.

subyektlərində mühasibat uçotunun dəqiq və dürüst aparılmasının, mühasibat və maliyyə hesabatlarının müstəqil yoxlanılmasıdır.

Audit yoxlaması məcburi və ya könüllü (təsərrüfat subyektinin öz təşəbbüsü ilə) ola bilər. Qanunvericiliyə görə öz maliyyə hesabatlarını dərc etdirməli olan təsərrüfat subyektləri üçün, habelə qanunvericilik aktları ilə bilavasitə nəzərdə tutulmuş hallarda və ya səlahiyyətli dövlət orqanlarının müvafiq qərarına əsasən (sifarişi ilə) həyata keçirilən audit məcburi, digər hallarda isə könüllüdür.

Təsərrüfat subyektlərində müqavilə əsasında maliyyə-təsərrüfat fəaliyyəti sahəsində yoxlama, ekspertiza, təhlil aparmaq və yazılı rəy vermək, mühasibat uçotu qurmaq, hesabat göstəricilərinin dürüstlüyünü təsdiq etmək və auditorun peşə fəaliyyətinə (auditor təşkilatının nizamnamə məqsədlərinə) uyğun olaraq maliyyə-təsərrüfat münasibətləri sahəsində digər xidmətləri göstərmək auditor xidməti hesab edilir.

Auditor xidməti dövlət orqanlarının öz səlahiyyətləri daxilində təsərrüfat subyektlərinin fəaliyyətini yoxlamasını istisna etmir («Auditor xidməti haqqında» qanunun 3-cü maddəsi).

Sahibkarlığın xüsusi razılıq tələb edən növü kimi auditor fəaliyyətinə lisenziya Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin «Azərbaycan Respublikasının ərazisində auditor fəaliyyəti ilə məşğul olmaq üçün lisenziya verilməsi qaydalarının təsdiq edilməsi haqqında» qərarına¹ müvafiq olaraq verilir.

Yuxarıda qeyd edilən və digər qanunvericilik aktlarından irəli gələn tələblərə auditorlar və auditor təşkilatları tərəfindən riayət edilməsinə nəzarət etmək məqsədilə Azərbaycan Respublikasının Auditorlar palatası yaradılmışdır. Həmin Palatanın fəaliyyəti onun Əsasnaməsi ilə tənzimlənir.

Azərbaycan Respublikasının Auditorlar palatası ölkə ərazisində auditor xidmətinin dövlət tənzimlənməsinin təmin olunması və auditorların və Azərbaycan Respublikasının qanunvericilik aktlarına müvafiq olaraq 35 əsas və 3 köməkçi (xidmətedici) milli audit standartı, «Auditorların Peşə Etikası Məcəlləsi», 30-dək təlimat, tövsiyyə və metodiki göstəriş, habelə sahəvi auditlərin aparılmasına dair 7

¹ Азярбайжан Республикасынын ганунверижилик топлусу, 1998, №1, маддя 48.

proqram işləyib hazırlamış və tətbiq olunmaq üçün auditorlara tövsiyə etmişdir. Milli audit standartlarından beşi («Auditorun yekun sənədləri», «Auditin planlaşdırılması», «Mühasibat hesabatlarında təhriflər aşkar edildikdə auditorun hərəkəti», «Təsərrüfat subyektlərinin rəhbərliyi tərəfindən auditora təqdim edilən məlumatlar» və «Təsərrüfat subyektlərinin mühasibat (maliyyə) hesabatının auditi zamanı normativ hüquqi aktların nəzərə alınması haqqında Təlimat») Azərbaycan Respublikası Ədliyyə Nazirliyində dövlət qeydiyyatına alınaraq, normativ hüquqi aktların dövlət qeydiyyatı haqqında şahadətnamə almışdır¹.

§ 2. Auditorların hüquqları və vəzifələri

Təşkilati-hüquqi formasına görə auditorların iki növü fərqləndirilir: sərbəst auditorlar və audit təşkilatları. Sərbəst auditorlar fiziki şəxslər olub, Azərbaycan Respublikası Auditor palatasının verdiyi lisenziya əsasında respublika ərazisində sərbəst auditor xidməti göstərmək hüququna malikdirlər. Auditor təşkilatı isə eyni qaydada Auditorlar palatasının verdiyi lisenziya əsasında Azərbaycan Respublikası ərazisində auditor xidməti göstərmək hüququ əldə etmiş və nizamnaməsinə görə yeganə fəaliyyət sahəsi bu xidmət növü olan hüquqi şəxsdir.

Auditorların hüquqları və vəzifələri «Auditor xidməti haqqında» qanunun 12-13-cü maddələrində öz əksini tapmışdır. Belə ki, qanuna əsasən, sərbəst auditor və auditor təşkilatı aşağıdakı hüquqlara malikdirlər:

sifarişçi ilə bağlanmış müqavilənin şərtlərinə uyğun olaraq auditin forma və metodlarını sərbəsi müəyyənləşdirmək;

sifarişçinin maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinə dair bütün sənədlərlə (o cümlədən kənar hüquqi şəxslərdə saxlanılan sənədlərlə) tanış olmaq və yoxlama üçün onları almaq, pul məbləğlərinin, qiymətli kağızların, maddi sərvətlərin mövcudluğunu yoxlamaq və audit üçün lazım olan digər məlumatları almaq;

sifarişçinin rəhbərliyindən və işçilərindən yazılı izahat almaq;

səlahiyyətli dövlət orqanlarının sifarişi ilə auditor xidməti göstərərəkən müəyyən etdikləri pozuntu və nöqsanlar haqqında onlar qarşısında məsələ qaldırmaq;

¹ «Азәрбајжан» гязети, 2004-жц ил 14 сентйабр, №214.

auditin keçirilməsinə müqavilə əsasında başqa auditorları cəlb etmək;

yoxlanılan təsərrüfat subyekti tərəfindən audit üçün lazım olan sənədlərin təqdim edilməsi halında audit yoxlamasını keçirməkdən imtina etmək.

Sərbəst auditorların və auditor təşkilatlarının vəzifələri aşağıdakılardan ibarətdir:

Auditin aparılmasında Azərbaycan Respublikası qanunvericiliyinin tələblərinə hökmən riayət etmək;

Auditor yoxlamalarını və digər auditor xidmətlərini keyfiyyətli həyata keçirmək;

«Auditor xidməti haqqında» qanunun 18-ci maddəsində göstərilmiş hallara görə auditin aparılmasında iştirakınınqeyri-mümkünlüyü barədə dərhal sifarişçiye (səlahiyyətli dövlət orqanına) xəbər vermək;

Sifarişçinin mühasibat uçotunun və hesabatının vəziyyətini, düzgünlüyünü, qüvvədə olan qanunlara və normativ aktlara uyğunluğu yoxlamaq;

Auditin aparılması zamanı aşkar edilmiş bütün pozuntular, mühasibat uçotunun aparılması və hesabatların tərtibi ilə bağlı nöqsanlar haqqında sifarişçinin rəhbərliyinə məlumat vermək;

Sifarişçinin tələbi ilə aparılan audit zamanı əldə edilən məlumatı (məhkəmə orqanlarının təəb etdiyi hallar istisna olmaqla) məxfi saxlamaq;

Yoxlama gedişində alınmış və ya tərtib edilmiş sənədlərin qorunub saxlanılmasını təmin etmək;

Təsərrüfat subyektinin tələbi ilə ona auditin aparılmasına dair qanunvericiliyin tələbləri, trəflərin hüquq və vəzifələri, habelə auditorun rəyində olan irad və nəticələr üçün əsas olan normativ aktlar barəsində ətraflı məlumatlar vermək.

XXX fəsil. Müflisləşmə və iflasın hüquqi əsasları

§ 1. Müflisləşmə və iflasın anlayışı və hüquqi tənzimlənməsi

Müflisləşmə və iflas bazar iqtisadiyyatının səciyyəvi əlamətlərini özündə əks etdirən iqtisadi hadisələr, sahibkarlıq hüququnun müəyyən qrup normalarını özündə birləşdirən hüquq institutudur.

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində rəqabətə davam gətirə bilməyən müəssisələrin öz fəaliyyətini dayandırması təbiidir. Lakin bu zaman onların dövlət büdcəsi və kreditorlar qarşısında bir sıra öhdəlikləri qalır ki, bunların da hüquqi tənzimlənməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir¹.

Müflisləşmə borclunun öz öhdəlikləri ödəmə qabiliyyətinin olmaması mənasını daşıyır. Müəssisənin ödəmə qabiliyyətini itirməsi dedikdə, məhsul, iş və xidmətlərin dəyərinin ödənilməsi ilə bağlı kreditorların tələblərinin ödənilməsi imkanlarının olmaması, borclu tərəflərə olan borcların məbləğinin artması ilə əlaqədar qeyri-büdcə fondlarının ödənilməsi və ən nəhayət, balansın qeyri-qənaətbəxş strukturunun formalaşması başa düşülür².

Müflisləşmə və iflas münasibətlərinin hüquqi tənzimlənməsində «Müflisləşmə və iflas haqqında» Azərbaycan Respublikası qanunu³, Azərbaycan Respublikası Mülki Məcəlləsi və Vergi Məcəlləsi mühüm rol oynayır.

MM-in 63.2-ci maddəsində göstərilir ki, hüquqi şəxsin məhkəmə tərəfindən müflis sayılması əsasları və qaydası Azərbaycan Respublikası Mülki-Prosesual Məcəlləsi ilə müəyyənləşdirilir. Lakin Mülki-Prosesual Məcəllə hələlik belə normalar nəzərdə tutulmadığından, göstərilən məsələlər «Müflisləşmə və iflas haqqında» qanuna müvafiq olaraq həll edilməlidir⁴.

Vergi Məcəlləsinin 79.3-cü maddəsində müəssisəsinin iflas prosesinə məruz qaldığı hallarda vergi öhdəliklərinin qanunla müəyyən edilmiş növbəlilik qaydasında yerinə yetirildiyi göstərilir.

Məzmununu təşkil edən hüquq normalarının mahiyyətinə görə «Müflisləşmə və iflas haqqında» qanun kompleks hüquqi aktıdır, yeni qanun özündə maddi və prosesual hüquq normalarını müəyyənləşdirmişdir. Məsələn, ödəmə qabiliyyətsizliyi anlayışının məzmunu (Qanunun 3-cü maddəsi), əmlak inzibatçısının hüquqları (Qanunun 20-ci maddəsi), təhlükə törədən aktivlər

¹ Нурийева Ц. Мүфлисleşмя вя ифлас шансы шалда баш верир? // «Верёлияр» гязети, 2004-жц ил 27 апрел, №17 (207).

² Нифуллаев В.М. Сашибкарлыбын яаслары. Бакы, «Заман» няшрийаты, 2002, с.183,.

³ Шямин Ганун 1997-жи ил 13 ийунда гябул едилмиш, онун 2000-жи ил 29 декабр, 2001-жи ил 27 март вя 2002-жи ил 23 апрел тарихли ганунларла ялавя вя дяйишикликляр едилмишдир // Азярбайжан Республикасынын ганунлар кцллийаты, Ы жилд, Бакы, «Диэста», 2001, с.977-1005.

⁴ Ясёров И.Г., Ясёдов Б.Ш. Азярбайжан Республикасы Мцлки Мяжяллясинин коментарийасы, Ы жилд, бакы, «Ганун», 2004, с.166.

(Qanunun 23-cü maddəsi) və s. maddi hüquq normalarına aiddirsə, borclunun iflas haqqında ərizəsinə əlavə edilən sənədlər (Qanunlar 5-ci maddəsi), kreditorun iflas haqqında iddia ərizəsinə əlavə edilən sənədlər (Qanunun 7-ci maddəsi) və s. prosessual hüquq normalarına aiddir.

«Müflisləşmə və iflas haqqında» qanunun 2-ci maddəsinə əsasən, həmin Qanun bütün kommersiya təşkilatlarına (o cümlədən banklar və digər kredit təşkilatlarına) və qeyri-kommersiya təşkilatlarına şamil edilir. Qanun büdcə təşkilatları, ictimai təşkilatlar (kommersiya fəaliyyəti ilə məşğul olanlar istisna edilməklə) və fəaliyyəti mənfəət əldə etmək məqsədi güdməyən təşkilatlar (müəssisələr), müvafiq icra hakimiyyəti orqanı tərəfindən müəyyən edilmiş xüsusi təyinatlı dövlət müəssisələrini istisna olmaqla, Azərbaycan Respublikasının ərazisində fəaliyyət göstərən, kreditorlar və büdcə qarşısında öz öhdəliklərini yerinə yetirməyən müəssisələrə şamil edilir.

Kreditorların ümumi tələblərinin məbləği borcu müəssisəsinin nizamnamə fondunun 10 faizindən az bir hissəsini təşkil etdiyi hallarda kreditorların borcluya qarşı mülk iddiaları məhkəmədə əmlak mübahisələrinə baxılmasının ümumi qaydalarına uyğun həll edilir.

İflas haqqında işin qaldırılması üçün kreditorun (kreditorların) və ya borclunun məhkəməyə təqdim olunan ərizəsi əsas sayılır. Həmin ərizənin məhkəməyə təqdim edilməsi tarixi iflas prosesinə məhkəmə vasitəsi ilə başlanmasının məqamıdır. Məhkəməyə iflas haqqında iddia ərizəsi borclu müəssisəsinin idarəetmə orqanının qəbul etdiyi qərar (əgər borclu dövlət müəssisəsidirsə, müvafiq icra hakimiyyəti orqanının qəbul etdiyi qərar) əsasında təqdim oluna bilər.

Dövlətin vəkili etdiyi hüquqi və fiziki şəxslər tərəfindən də məhkəməyə iflas haqqında iddia ərizəsi təqdim oluna bilər. Borclu fərdi borclu olan halda ərizəni onun özü və ya nümayəndəsi verir.

Müstəsna hallarda borclu müəssisələrin iflas prosesinə «Müflisləşmə və iflas haqqında» Qanunda göstərilmiş qaydada məhkəmənin iştirakı olmadan da başlanıla bilər.

Borclu ödəmə qabiliyyəti olmadığı halda iflas prosesinə məruz qalır. Borclu o halda ödəmə qabiliyyəti olmayan sayılır ki, bunu özü təsdiq etsin, yaxud məhkəmə və ya kreditorlar müəyyən etsin ki:

a) borclu kreditorun irəli sürdüyü qanuni ödəmə tələbini bu cür tələb verildikdən sonra iki ay ərzində yerinə yetirməmişdir və ya;

b) borclu qanunvericiliyə müvafiq surətdə həyata keçirməli olduğu ödənişləri vaxt çatdıqca həyata keçirməyə qadir deyildir və ya;

c) borclu öz borclarını vaxtı çatdıqca ödəməyə qadir deyildir («Müflisləşmə və iflas haqqında» qanun 3-ci maddəsi).

Yuxarıda qeyd edilənlərdən əlavə, «Müflisləşmə və iflas haqqında» qanunda iflas prosesinin məhkəmə vasitəsilə başlanmasının və bu prosesin məhkəmənin iştirakı olmadan borclu müəssisə tərəfindən başlanmasının prosessual qaydaları, iflas prosesində əmlak inzibatçısının və müvəqqəti əmlak inzibatçısının hüquqi statusu, kreditorlar və müvəqqəti əmlak inzibatçısının hüquqi statusu, kreditorlar ilə barışıq sazişinin, sağlamaşdırma prosesinin, kreditorların borc tələblərinin növbəliyi və ödənilməsi qaydalarının və s. hüquqi tənzimlənməsi qaydaları müəyyənləşdirilmişdir.

§ 2. Müflisləşmə zamanı hüquqazidd əqdlər və qanunsuz hərəkətlər

Müflisləşmə zamanı hüquqizidd əqdlərin bağlanması və bu prosesdə qanunsuz hərəkətlərə yol verən şəxslər qanunvericilikdə müəyyən edilmiş qaydada mülki hüquq, inzibati və cinayət məsuliyyəti daşıyırlar.

«Müflisləşmə və iflas haqqında» qanunun 55-ci maddəsinə əsasən, aşağıdakı hallarda əmlak inzibatçısı borclunun öz əmlakı üzərində hüquqlarının hər hansı şəkildə verilməsinin məhdudlaşdırılması barədə qanunvericilikdə müəyyən edilmiş qaydada məhkəməyə müraciət edə bilər:

əmlak üzərində hüquqların verilməsi və ya girov hüququnun yaradılması borclunun ödəmə qabiliyyətsizliyi dövründə həyata keçirildikdə;

hüquqların verilməsi və ya girov hüququnun yaradılması «Müflisləşmə və iflas haqqında» qanunun 2-ci maddəsində göstərilmiş iflas prosesinə başlanması məqamından əvvəlki 90 gün ərzində həyata keçirildikdə;

kreditor və ya təminatçı bu cür verilmə məqamında «Müflisləşmə və iflas haqqında» qanunun 54-cü maddəsinə müvafiq surətdə borclu ilə əlaqədar şəxs olmuşdursa, hüquqların bu cür verilməsi və ya girov hüququnun yaradılması iflas prosesinə başlanması məqamından əvvəlki 1 il ərzində həyata keçirildikdə.

Borclu ilə əlaqədar olan şəxslər aşağıdakılardır: borclunun kapitalının ən azı 25 faizi mülkiyyətində və ya nəzarətində olan hər hansı hüquqi şəxs; borclunun hər hansı törəmə müəssisəsi, filialı, nümayəndəliyi; borclunun hər hansı müdiri, o cümlədən iflas prosesinə başlanması məqamından əvvəlki 1 il ərzində borclu müəssisənin müdirliyindən uzaqlaşmış şəxslər; hər hansı formalı ortaqlıqdakı tərəfdaş.

Aşağıdakıların törədilməsi bunda təqsiri olan şəxslərin qanunvericilikdə müəyyən edilmiş qaydada müvafiq məsuliyyətə cəlb olunmasına səbəb ola bilər:

- ödəmə qabiliyyəti olan borclunun yalandan iflas prosesinə başlaması və ya borclunun özünü qəsdən iflasa uğratması;

- ödəmə qabiliyyəti olmayan borclunun əmlakının qanunsuz gizlədilməsi və ya başqasına verilməsi;

- ödəmə qabiliyyəti olmayan borclunun sənədlərinin qanunsuz gizlədilməsi, məhz edilməsi, dəyişdirilməsi və ya saxtalaşdırılması;

- kreditorlar tərəfindən qəsdən saxta tələblər irəli sürülməsi;

- ödəmə qabiliyyəti olmayan borclunun kredit götürdüyü və ya haqqını ödəmədiyi hər hansı əmlakın qanunsuz satılması və ya təminat kimi verilməsi;

- əmlak inzibatçısının və ya müvəqqəti əmlak inzibatçısının fəaliyyətinə qanunsuz maneələr törədilməsi;

- əmlak inzibatçısı və ya müvəqqəti əmlak inzibatçısı tərəfindən borclunun hər hansı aktivlərinin birbaşa və ya dolayı yolla qanunsuz satın alınması («Müflisləşmə və iflas haqqında» qanunun 61-ci maddəsi).

İctimai təhlükəli nəticəsindən asılı olaraq, müflisləşmə zamanı qanunsuz hərəkətlər inzibati və yaxud cinayət məsuliyyətinə səbəb olur. Belə ki, Azərbaycan Respublikası İnzibati Xətalər Məcəlləsinin 203-cü maddəsinə əsasən, borclu təşkilatın rəhbəri, mülkiyyətçisi və ya fərdi sahibkar tərəfindən müflisləşmə zamanı

və ya müflisləşmə güman edilən zaman əmlakın və ya əmlak öhdəliklərinin, əmlak haqqında məlumatların, onun miqdarının, olduğu yerin və ya əmlak haqqında digər məlumatların gizlədilməsi, əmlakın başqalarının sahibliyinə verilməsinə, əmlakın özgələşdirilməsinə və ya məhv edilməsinə, yaxud iqtisadi fəaliyyəti əks etdirən mühasibat və ya digər hesabat sənədlərinin gizlədilməsinə görə, bu az miqdarda ziyan vurduqda – vəzifəli şəxslər şərti maliyyə vahidi məbləğinin yetmiş beş mislindən doxsan mislinədək miqdarda, hüquqi şəxslər şərti maliyyə vahidi məbləğinin iki yüz mislindən üç yüz mislinədək miqdarda cərimə edilir.

Müflisləşmə zamanı qanunsuz hərəkətlər xeyli miqdarda və yaxud külli miqdarda ziyan vurulduqda («xeyi miqdar» dedikdə, Azərbaycan Respublikası CM-in 190-cı maddəsinin qeydinə əsasən, şərti maliyyə vahidi məbləğinin min mislindən yeddi min mislinədək olan məbləğ, «külli miqdar» dedikdə isə şərti maliyyə vahidi məbləğinin yeddi min mislindən artıq olan məbləğ başa düşülür) müvafiq olaraq CM-in 210.1-ci və 210.2-ci maddələri ilə cinayət məsuliyyətinə səbəb olur.

Qanunvericilikdə qəsdən müflisləşməyə, yəni kommersiya təşkilatının rəhbəri və ya mülkiyyətçisi, habelə fərdi sahibkar tərəfindən özünün və ya digər şəxslərin mənafeyi naminə qəsdən ödəmə qabiliyyətsizliyinin yaradılması və ya artırılmasına görə (İXM-in 202-ci maddəsi) və saxta müflisləşməyə, yəni kommersiya təşkilatının rəhbəri və ya mülkiyyətçisi, habelə fərdi sahibkar tərəfindən kreditrlərə olan borcun ödənilməsini təxirə salmaq və ya borcu ödməkdən yayınmaq üçün kreditrləri aldatmaq məqsədi ilə özünü billə-bilə yalandan ödəmə qabiliyyəti olmayan elan etməsinə görə (İXM-in 201-ci maddəsi, CM-in 212-ci maddəsi) inzibati və cinayət məsuliyyəti müəyyənləşdirilmişdir.

XXXI fəsil. Azad iqtisadi zonalar

§ 1. Azad iqtisadi zonaların anlayışı və hüquqi rejimi

Azad iqtisadi zona dedikdə, milli iqtisadi məkanda (qiymət coğrafi, yaxud da inzibati-ərazi ayrılması) bu və ya digər kateqoriya operatorlara, yaxud mallara münasibətdə ərazinin digər hissəsində və ya digər operatorlara, yaxud da onların mallarına münasibətdə tətbiq edilməyən xüsusi güzəştli hüquqi rejimdən istifadə başa düşülür¹.

Normativ hüquqi aktlarda azad iqtisadi zonanın anlayışı ilk dəfə Azərbaycan Respublikasının «Xarici investisiyanın qorunması haqqında» 1992-ci il 15 yanvar tarixli qanununda² verilmişdir. Qanunun 41-ci maddəsində göstərilir ki, Azərbaycan Respublikasında xarici investorlar, xarici investisiyalı müəssisələrin təsərrüfat fəaliyyəti üçün güzəştli rejimin müəyyən edildiyi ərazi sərbəst iqtisadi zona sayılır.

Azad iqtisadi zonalar dünya iqtisadiyyatının intensiv inkişaf istiqamətlərindən biri kimi səciyyələnir. Belə ki, 1995-ci ildə azad iqtisadi zonalarda istehsal olunan və realizə olunması üçün dünya bazarına çıxarılan məhsulların dəyəri BMT mərkəzinin ekspertlərinin qiymətləndirilməsinə görə 25 milyard dollardan artıq olmuşdur. Eyni zamanda qeyd edilir ki, bu zonalarda çalışan işçilərin sayı 3 milyon nəzərə bərabərdir. Dünya ticarətinin 30 faizə qədəri azad iqtisadi zonaların payına düşmüşdür³. Hazırda dünyada mindən çox azad iqtisadi zona mövcuddur⁴. Təkcə ABŞ-da ötən əsrin 130-a yaxud azad iqtisadi zona fəaliyyət göstərirdi.

Keçmiş SSRİ məkanında formalaşmış müstəqil dövlətlərin də ərazilərində azad iqtisadi zonaların formalaşması sahəsində müəyyən irəliləyişlər müşahidə

¹ Абдуллаев Н. Азад иктисади зоналар // «Эюмрцк хябярляри» гязети, 2004-жц ил 11 ийун, №24 (385).

² Азярбайжан Республикасынын ганунлар кцллийаты, Ы жилд, Бакы, «Диэста», 2001, с.122.

³ Гярибов А.Н. Азад иктисади зоналарын дцнйа тяжрцбясинин бязи мясяляляри // Аспирантларын вя эянж тядгигатчыларын Республика елми конфрансынын материаллар. Бакы, АЗИМУ, 1999, с.154.

⁴ Даща ятрафлы бах: Щямидова М. «Азад иктисади зоналарын юлкя иктисадиийатынын инкишафында ролу» // «Республика» гязети, 2003-жц ил 7 декабр, № 281 (1918).

olunmaqdadır. Məsələn, Rusiya Federasiyasının «Kaliningrad vilayətində xüsusi iqtisadi zona yaradılması haqqında» 1996-cı il 22 yanvar tarixli qanunu¹ ilə həmin vilayətin ərazisinə azad gömrük zonası statusu verilmişdir. Bundan daha əvvəl RSFSR Nazirlər Sovetinin 1990-cı il 23 noyabr tarixli qərarı ilə təsdiq edilmiş «Primorsk vilayətinin Naxodka şəhəri ərazisində azad iqtisadi zona yaradılması haqqında Əsasnamə»yə² uyğun olaraq həmin inzibati ərazi sahəsi azad iqtisadi zona elan olunmuşdur.

Dünya təcrübəsi azad iqtisadi zonaların yaradılmasında müəyyən uğurlarla yanaşı, müvəffəqiyyətsizliklərin də olduğunu göstərir. Məsələn, Polşa və Hindistanda yaradılan azad iqtisadi zonaların layihələşmə mərhələsində bəzi hesablamaların düzgün aparılmaması ucbatından fəaliyyət dövründə gözlənilən səmərəni verməmişdir. Ümumiyyətlə isə bu sahədə ən geniş yayılmış səhvlər sırasında aşağıdakılar göstərilir:

- zonanın yerləşdiyi ərazinin düzgün seçilməməsi;
- bazar infrastrukturuna kifayət qədər diqqət verilməməsi (lazımı avtomobil yollarının, hava nəqliyyatının olmaması, telekommunikasiya və elektrik təchizatının aşağı inkişaf səviyyəsi);
- zonanın idarə olunması və güzəşt rejimlərinin yaradılması ilə məşğul olan dövlət idarələri arasında institusional əlaqələrin lazımı səviyyədə olmaması³.

Azad iqtisadi zonala xüsusi idarəçilik hüquqları verilir, güzəştli şərait yaradılır. Onların yaradılmasında əsas məqsəd xarici və daxili kapitalı cəlb edərək istehsalı təşkil etmək, investisiya şəraiti yaratmaq xarici bazar üçün rəqabət qabiliyyətli məhsul istehsal etməkdən ibarətdir⁴. Bu sahədə müvəffəqiyyət əldə etmək üçün dövlət tərəfindən xüsusi hüquqi rejimlər, başqa sözlə, güzəştlər müəyyənləşdirilir ki, bunlar da, bəzən müxtəlif azad iqtisadi zonalar üçün fərqli xüsusiyyətləri ilə səciyyələnmə bilər.

¹ СЗ РФ, 1996, №4, стр.224.

² Ершова И.В., Иванова Г.М. Предпринимательское право. Учебное пособие. М., Юриспруденция, 2000, стр.388.

³ Бах: Щямидова М. Азад иктисади зонлар: реаллыг вь дщщнжяляр // «Щцгуги дювлят вь ганун» журналы, 2003, №1 с.21.

⁴ Даща ятрафлы бах: Аллашвердийев Щ.Б., Гафаров К.С., Ящмядов Я.М. Иктисадиийатын дювлят тянзимляняси. Дярслик, Багы, «Насир» няшрийяты, 2002, с.273.

Ən ümumi formada azad iqtisadi zona çərçivəsində verilən bütün güzəştli 4 əsas qrupa bölmək olar:

- gömrük güzəştli (xarici ticarət): rüsumun aşağı salınması, yaxud da ləğv edilməsi, xarici ticarət əməliyyatlarındakı qaydaların sadələşdirilməsi;

- vergi güzəştli: vergi qoyma bazarı üzrə güzəştlər, vergi dərəcələrinin aşağı salınması, vergidən imtina;

- maliyyə güzəştli: güzəştli kredit, kommunal xidmətlərində aşağı qiymət formasında subsidiyalar, icarə ödənişlərinin aşağı salınması, valyuta nəzarətinin olmaması;

- inzibati güzəştlər: müəssisənin qeydiyyat prosesinin sadələşdirilməsi, xarici vətəndaşların gediş-gəlişinin asanlaşdırılması¹.

«Azad iqtisadi zona» ümumiləşmiş anlayış olub, özündə müxtəlif hüquqi statuslarına, müxtəlif hüquqi rejimlərinə, güzəştlər sisteminə və digər fərqli xüsusiyyətlərə baxmayaraq bütün növ sərbəst işgüzarlıq, sənaye, iqtisadi və elmi-texniki zonalarını ehtiva edir.

Müstəqillik dövründə ölkəmizdə azad iqtisadi zonaların hüquqi bazasının yaradılması istiqamətində müəyyən işlər görülmüşdür. Doğrudur, Respublikamızda azad iqtisadi zonaların yaradılması qaydası, xarici investorların və xarici investisiyalı müəssisələrin orada qeydə alınması, təsərrüfat fəaliyyəti və başqa fəaliyyət ilə məşğul olması şərtlərini müəyyənləşdirən və hüquqi tənzimləyən müvafiq qanun hələlik qəbul olunmasa da, bu istiqamətdə müəyyən addımlar atılmışdır. Məsələn, Azərbaycan Respublikasının «Xarici investisiyanın qorunması haqqında» qanununun 41-ci maddəsinin 3-cü hissəsində müəyyən edilmişdir ki, sərbəst iqtisadi zonaların yaradılması və bu zonalarda fəaliyyətin tənzimlənməsinə dair təkliflər müvafiq icra hakimiyyəti orqanı (Azərbaycan Respublikasının İqtisadi İnkişaf Nazirliyi nəzərdə tutulur²) tərəfindən hazırlanır.

Azərbaycan Respublikası Gömrük Məcəlləsinin³ 25-ci maddəsində sərbəst gömrük zonası gömrük rejiminin xüsusi növü kimi xarakterizə olunmuş, həmin

¹ «Эюмрцк хябярляри» гязети, 2004-жц ил 11 ийун, №24 (385).

² Азярбайжан Республикасынын ганунлар кцллиййаты, ЫI жилд, Бакы, «Диэста», 2002, с.680.

³ Азярбайжан Республикасынын Мяжялляляр кцллиййаты, ЫI жилд, Бакы, «Диэста», 2002, с.680.

Məcəllənin 12-ci fəslə (75-85-ci maddələri) sərbəst gömrük zonasının hüquqi statusuna və tənzimlənmə qaydalarına həsr olunmuşdur.

Bu sahədə hüquqi bazanın formalaşmasında Azərbaycan Respublikasının qoşulduğu beynəlxalq müqavilələr və konvensiyalar da mühüm rol oynayır¹.

§ 2. Azad ticarət zonası

Azad ticarət zonalarının hüquqi bazasını təşkil edən normativ hüquqi aktlar içərisində Azərbaycan Respublikası tərəfindən 2000-ci il iyunun 21-də Moskva şəhərində xüsusi rəylə imzalanmış «Müstəqil Dövlətlər Birliyinin Dövlət Başçıları Şurasının azad ticarət zonası yaradılması haqqında 1999-cu il 2 aprel tarixli qərarının yerinə yetirilməsinin gedişi barədə qərar»ın təsdiq edilməsi haqqında» Azərbaycan Respublikasının 2000-ci il 8 dekabr tarixli qanunu², «Azad ticarət zonasında texniki maneələrə dair Sazişin təsdiq edilməsi haqqında» Azərbaycan Respublikasının 2000-ci il 8 dekabr tarixli qanunu³, 2000-ci il noyabrın 30-cu insk şəhərində MDB Hökumət Başçıları Şurasının iclasında Azərbaycan Respublikası tərəfindən imzalanmış «Azad ticarət zonasının yaradılması haqqında Sazişin iştirakçısı olan dövlətlər tərəfindən idxalın lisenziyalaşdırılması qaydaları barədə Protokolun təsdiq edilməsi haqqında» Azərbaycan Respublikasının 2001-ci il 22 iyun tarixli qanunu⁴ mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Həmin beynəlxalq müqavilələrdə göstərilir ki, azad ticarət zonasının yaradılması haqqında 1994-cü il 15 aprel tarixli Sazişdən və Sazişə dəyişikliklər və əlavələr edilməsi barədə 1999-cu il 2 aprel tarixli Protokoldan MDB iştirakçısı olan dövlətlər (tərəflərin) gömrük ərazisində azad ticarət rejiminin təmin olunması sahəsində irəli gələn öhdəliklərin yerinə yetirilməsi məqsədi ilə azad ticarət zonasının səmərəli fəaliyyəti üçün tərəflərin dövlətlərinin milli qanunvericiliklərinin yaxşılaşdırılmasına çalışmalı, mal idxalının lisenziyalaşdırılması prosedurundan lazımi qaydada istifadə olunmasının qarşılıqlı ticarətin inkişafına əngəl ola biləcəyini etiraf etməlidir.

¹ Azərbaycan Respublikasının qanunvericilik toplusu, 2001, №1, maddə 2, maddə 9; №9, maddə 572.

² Azərbaycan Respublikasının qanunvericilik toplusu, 2001, №1, maddə 2.

³ Azərbaycan Respublikasının qanunvericilik toplusu, 2001, №1, maddə 9.

⁴ Azərbaycan Respublikasının qanunvericilik toplusu, 2001, №9, maddə 572.

Yuxarıda qeyd edilən, sonuncu beynəlxalq müqavilədə daha sonra göstərilir ki, mal idxalının avtomatik lisenziyalaşdırılması aşağıdakı prinsiplərə riayət etməklə həyata keçirilir:

mal idxalına lisenziya alınması proseduru maksimum sadələşdirilməlidir ki, lisenziyalaşdırılan malların idxalı məhdudlaşdırılmasın;

tərəflərin mal idxalı üçün lisenziya verilməsinə dair ərizə və (və ya) digər zəruri sənədləri təqdim etmiş və idxalçı tərəfin normativ hüquqi aktlarında nəzərdə tutulan tədbirlərin hamısını yerinə yetirmiş bütün təsərrüfat subyektləri bu cür lisenziya almaq üçün eyni hüquqlara malikdirlər;

lisenziya verilməsinə dair ərizə və (və ya) digər zəruri sənədlər malların gömrük rəsmiləşdirilməsinədək istənilən iş günündə təqdim edilə bilər;

lisenziya imkanı daxilində təxirə salınmadan verilir, bu zaman onun verilmə müddəti müəyyən edilmiş tələblərə cavab verən ərizənin və (və ya) digər zəruri sənədlərin alındığı gündən etibarən 15 iş günündən artıq olmamalıdır.

Mündəricat

Ön söz

I Fəsil. Sahibkarlıq hüququnun ümumi müddəaları

§1. Sahibkarlıq fəaliyyətinin hüquqi tənzimlənməsinin aktuallığı və

əhəmiyyəti

§2. Sahibkarlıq fəaliyyəti və sahibkarlıq hüququ

§3. Hüquqda dualizm. Sahibkarlıq hüququnun formalaşması və inkişafının problemləri

§4. Sahibkarlıq hüququnun predmeti və metodu

§5. Sahibkarlıq hüququnun prinsipləri və sistemi

II fəsil. Sahibkarlıq fəaliyyətinin hüquqi əsasları

§1. Bazar iqtisadiyyatına keçid şəraitində sahibkarlıq fəaliyyətinin hüquqi tənzimlənməsinin zəruriliyi: Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyi, inkişaf etmiş ölkələrin və keçid iqtisadiyyatlı dövlətlərin təcrübəsi

§2. Sahibkarlıq fəaliyyətinin Konstitusiyaya əsasları

§3. Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələr və konvensiyalar

§4. Mülki Məcəllə sahibkarlıq fəaliyyətinin iqtisadi konstitusiyasıdır

§5. «Sahibkarlıq fəaliyyəti haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanunu və sahibkarlıq fəaliyyətini tənzimləyən digər qanunlar

§6. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin fərmanları

§7. Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin qərarları

§ 8. Mərkəzi icra hakimiyyəti orqanlarının normativ aktları

§ 9. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyaya Məhkəməsinin qərarları və sahibkarlıq fəaliyyətinin hüquqi əsasını təşkil edən digər normativ xarakterli aktlar

§ 10. İşgüzar adətlər

III fəsil. Xarici ölkələrin mülki və sahibkarlıq (ticarət) hüququnun ümumi xarakteristikası

§1. Xarici ölkələrin mülki və sahibkarlıq (ticarət) hüququnun öyrənilməsinin əhəmiyyəti

§ 2. Müasir dünyada əsas hüquq sistemləri

§3. ABŞ mülki və sahibkarlıq (ticarət) hüququnun ümumi xarakteristikası və əsas cəhətləri

§4. Fransa mülki və sahibkarlıq (ticarət) hüququnun əsas cəhətləri

§5. AFR mülki və sahibkarlıq (ticarət) hüququnun əsas cəhətləri

IV Fəsil: Sahibkarlıq hüquqi subyektlərinin ümumi xarakteristikası

§1. Sahibkarlıq hüququ subyektlərinin anlayışı, əlamətləri və növləri

§2. Hüquqi şəxslərin yaradılması və hüquq qabiliyyəti

§ 3. Xüsusi razılıq (lisenziya) tələb edən sahibkarlıq fəaliyyəti növləri

§ 4. Hüquqi şəxslərin dövlət qeydiyyatı və dövlət reyestri

§ 5. Hüquqi şəxslərin təşkilinə və fəaliyyətinə dair ümumi tanışlıq üçün açıq olan məlumatlar

V fəsil: Fərdi sahibkarlar və kommersiya təşkilatları

§ 1. Fərdi sahibkarlar

§ 2. Təsərrüfat ortaqlıqları və cəmiyyətləri

§ 3. Törəmə təsərrüfat cəmiyyəti

§ 4. Asılı təsərrüfat cəmiyyəti

§ 5. Tam ortaqlıq

§ 6. Kommandit ortaqlıq

§ 7. Məhdud məsuliyyətli cəmiyyət

§ 8. Əlavə məsuliyyətli cəmiyyət

§ 9. Səhmdar cəmiyyəti

§ 10. Açıq səhmdar cəmiyyəti

§ 11. Qapalı səhmdar cəmiyyəti

§ 12. Kooperativlər

VI fəsil. Sahibkarlıq hüququnun xüsusi səlahiyyətli subyektləri

§ 1. Maliyyə-sənaye qrupları

§ 2. Transmilli maliyyə-sənaye qrupları və transmilli korporasiyalar

§ 3. Qeyri-kommersiya təşkilatlarının (ictimai birliklərin, fondların və hüquqi şəxslərin ittifaqlarının) sahibkarlıq fəaliyyəti

§ 4. Banklar və digər kredit təşkilatları xüsusi xarakterli kommersiya təşkilatı kimi

§ 5. Kredit ittifaqları və vəsaitin sahibkarlığa yönəldilməsi onların fəaliyyətinin

əsas prinsipi kimi

§ 6. Sığorta təşkilatları sahibkarlıq fəaliyyətinin xüsusi statuslu subyekti kimi

§ 7. Əmtəə birjalarının hüquqi vəziyyəti

§ 8. Fond birjalarının hüquqi vəziyyəti

§ 9. Dövlət və bələdiyyə müəssisələrinin sahibkarlıq fəaliyyəti

VII fəsil. Sahibkarlıq hüququnun obyektləri

§ 1. Mülkiyyət hüququ sahibkarlıq fəaliyyətinin həyata keçirilməsinin əsası kimi

§ 2. Sahibkarların əmlakının hüquqi rejimi

VIII fəsil. Müqavilə sahibkarlıq fəaliyyətinin hüquqi formasıdır

§1. Sahibkarlıq fəaliyyəti sahəsində mülki hüquqi müqavilə və onun funksiyaları

§2. Müqavilə azadlığı və dövlət standartları

§3. Müqavilə əlaqələrinin formalaşmasında əmtəə birjalarının rolu

§ 4. Sahibkarlıq fəaliyyəti sahəsində mülki hüquqi müqavilənin bağlanması, dəyişdirilməsi və xitam edilməsinin xüsusiyyətləri

IX fəsil. Sahibkarlıq fəaliyyəti sahəsində işlərin görülməsi ilə əlaqədar müqavilələr

§ 1. Sahibkarlıq fəaliyyəti sahəsində müqavilələrin təsnifatı

§ 2. Podrat müqaviləsi

X fəsil. Əmlakın və digər əmlak hüquqlarının verilməsinə yönəlmiş

müqavilələr

§1. Alqı-satqı müqaviləsi

§2. Faktoring müqaviləsi

§3. Göndərmə müqaviləsi

XI fəsil. Sahibkarlıq fəaliyyəti sahəsində əşyanın istifadəyə verilməsinə yönələn müqavilələr

§1. İcarə müqaviləsi

§2. Lizing müqaviləsi

XII fəsil. Xidmətlər göstərilməsinə yönələn müqavilələr

§1. Tapşırıq müqaviləsi

§2. Komissiya müqaviləsi

§3. Broker müqaviləsi

§4. Ticarət agenti haqqında müqavilə

XIII fəsil. Sahibkarlıq fəaliyyəti sahəsində əqli mülkiyyət obyektlərinin istifadəyə yönələn müqavilələr

§1. Patent-lisenziya müqaviləsi

§2. Françayzing müqaviləsi

XIV fəsil. Sahibkarlıq fəaliyyətinin müxtəlif sahələrini əhatə edən müqavilələr

§ 1. Dövlət satılalmaları müqaviləsi

§ 2. Konsessiya müqaviləsi

XV fəsil. Müqavilə öhdəliklərinin pozulmasına görə sahibkarların mülki hüquqi

məsuliyyəti

§ 1. Müqavilə öhdəliklərinin pozulmasına görə sahibkarların mülki hüquqi məsuliyyətinin anlayışı və əsas cəhətləri

§ 2. Müqavilə öhdəliklərinin pozulmasına görə sahibkarların mülki hüquqi məsuliyyətinin nəzəri və təcrübi problemləri

XVI fəsil. Sahibkarlıq fəaliyyətinin dövlət tərəfindən tənzimlənməsinin ümumi müddəaları və hüquqi əsasları

§ 1. Sahibkarlıq fəaliyyətinin dövlət tərəfindən tənzimlənməsinin zəruriliyi

§ 2. Sahibkarlığa dövlət köməyinin hüquqi əsasları

§ 3. Sahibkarlıq fəaliyyətinin vergi tənzimlənməsi

XVII fəsil. Antiinhisar fəaliyyətinin hüquqi tənzimlənməsi

§ 1. Bazar iqtisadiyyatının mahiyyətindən törəyən obyektiv xüsusiyyət kimi inhisarçılığa qarşı dövlət-hüquqi mübarizənin zəruriliyi və formaları

§ 2. Antiinhisar qanunvericiliyinə riayət edilməsinə dövlət nəzarətinin forma və vasitələri

§ 3. Antiinhisar qanunvericiliyinin pozulmasına görə məsuliyyət

XVIII fəsil. Haqsız rəqabətə qarşı mübarizənin hüquqi tənzimlənməsi

§ 1. Haqsız rəqabətin anlayışı və formaları

§ 2. Haqsız rəqabət haqqında qanunvericiliyin pozulmasına görə məsuliyyət

XIX fəsil. Təbii inhisarlar

§ 1. Təbii inhisarların anlayışı və fəaliyyət sahələri

§ 2. Təbii inhisarların normativ hüquqi əsasları

§ 3. Təbii inhisar subyektlərinin fəaliyyətinin dövlət tənzimlənməsi

XX fəsil. Məhsulların, işlərin, xidmətlərin keyfiyyətinin hüquqi tənzimlənməsi və

istehlakçıların hüquqlarının müdafiəsi

§ 1. Sahibkarlıq fəaliyyəti sahəsində məhsulların, işlərin və xidmətlərin keyfiyyətinin təmini vasitəsi kimi standartlaşmanın hüquqi tənzimlənməsi

§ 2. Standartların təsnifatı və əsas cəhətləri

§ 3. Məhsulların, işlərin və xidmətlərin keyfiyyətinin standartlara uyğunluğuna dövlət nəzarətinin təşkili və həyata keçirilməsi

§ 4. Sertifikatlaşdırma və ölçmələrin vahdəti

§ 5. İstehlakçıların hüquqlarının dövlət müdafiəsi

XXI fəsil. Qiymət və qiymətləndirmə fəaliyyətinin hüquqi tənzimlənməsi

§ 1. Qiymət iqtisadi və hüquqi kateqoriya kimi

§ 2. Tənzimlənən qiymətlərin hüquqi əsasları

§ 3. Bazar qiymətlərinin hüquqi əsasları

§ 4. Qiymətləndirmə fəaliyyətinin hüquqi tənzimlənməsi

XXII fəsil. Sahibkarlıq fəaliyyəti və ekoloji təhlükəsizlik

§ 1. Ekoloji təhlükəsizliyin təmin edilməsi məqsədilə sahibkarlıq fəaliyyətinə dair məhdudiyyətlər

§ 2. Ekoloji qanunvericiliyin pozulmasına görə məsuliyyət

XXIII fəsil. Özəlləşdirmə

§ 1. Dövlət əmlakının özəlləşdirməsinin anlayışı, məqsədi və prinsipləri

§ 2. Özəlləşdirmənin normativ hüquqi bazası

§ 3. Özəlləşdirilməsi qadağan olunan obyektlər və özəlləşdirmə zamanı digər

məhdudiyyətlər

XXIV fəsil. İnvestisiya fəaliyyətinin hüquqi tənzimlənməsi

§ 1. İnvestisiya fəaliyyətinin anlayışı və növləri

§ 2. Xarici investisiyanın hüquqi tənzimlənməsinin xüsusiyyətləri

XXV fəsil. Qiymətli kağızlar bazarının hüquqi tənzimlənməsi

§ 1. Qiymətli kağızlar bazarının anlayışı və idarə olunmasının hüquqi əsasları

§ 2. Qiymətli kağızlar bazarında peşəkar fəaliyyət

XXVI fəsil. Torpaq bazarının hüquqi tənzimlənməsi

§1. Torpaq bazarının anlayışı və hüquqi əsasları

§2. Torpaq bazarının obyektləri və subyektləri

§3. Torpaqların istifadəsi və mühafizəsinin dövlət tənzimlənməsi, dövlət torpaq kadastrı və torpaqların monitorinqi

§ 4. Torpaq bazarının təşkilinin ümumi qaydaları və xüsusiyyətləri

§ 5. Torpaq bazarında qiymətin formalaşmasının əsasları

§ 6. Torpaq qanunvericiliyinin pozulmasına görə məsuliyyət

XXVII fəsil. Aqrar sahədə sahibkarlıq və regionların inkişafına dövlət köməyi

§1. Aqrar sahədə sahibkarlıq və regionların inkişafının hüquqi əsasları

§2. Aqrar sahədə sahibkarlıq fəaliyyət regionların inkişafına dövlət köməyinin əsas istiqamətləri

XXVIII fəsil. Reklam

§1. Reklamın anlayışı və sahibkarlığın inkişafında rolu

§2. Reklamın ayrı-ayrı növlərinə xüsusi tələblər və onların hüquqi tənzimlənməsi

§3. Qanunla qadağan edilən reklamlara qarşı mübarizənin hüquqi əsasları

XXIX fəsil. Audit

§1. Auditin anlayışı və hüquqi əsasları

§2. Auditorların hüquqları və vəzifələri

XXX fəsil. Müflisləşmə və iflasın hüquqi əsasları

§1. Müflisləşmə və iflasın anlayışı və hüquqi tənzimlənməsi

§2. Müflisləşmə zamanı hüquqazidd əqdlər və qanunsuz hərəkətlər

XXXI fəsil. Azad iqtisadi zonalar

§1. Azad iqtisadi zonaların anlayışı və hüquqi rejimi

§2. Azad ticarət zonası